

Selected Writings of Hratch Bartikyan 1.

H. M. Bartikyan, the world-renowned Armenian Byzantinist, published these 38 studies in the journal **Պատմա-բանասիրական հանդես** *Patma-banasirakan handes [Historico-Philological Journal]* (Erevan, Armenia) between the years 1958 and 2009.

[Պավլիկյան համայնքի կազմակերպության հարցի շուրջը](#) [[On the Question of the Organization of the Paulician Community](#)], 3(1958), pp. 183-187, in 5 pdf pages.

[Ահարոն Մագիստրոսի արձանագրության \(1055-1056\) մեջ հիշատակված հարկերի մասին](#) [[On the Taxes Mentioned in the Inscription \(1055-1056\) of Magister Aharon](#)], 4(1959), pp. 168-173, in 6 pdf pages.

[Աղթամարը և Դիգենիս Ակրիտասը](#) [[Aghtamar and Digenes Akrites](#)], 3(1962), pp. 256-257, in 2 pdf pages.

[Տորք \(Տուրք\) Անգեղի առասպելի վերապրուկները "Շերեֆ-Նամե"-ում](#) [[Vestiges of the Legend of Tork' \(Turk'\) Angegh in the Sheref-Namé](#)], 2(1963), pp. 264-265, in 2 pdf pages.

[Բյուզանդական "Դիգենիս Ակրիտաս" վիպերգությունը և նրա նշանակությունը հայագիտության համար](#) [[The Byzantine Epic Digenes Akrites and Its Significance for Armenology](#)], 3(1963), pp. 185-194, in 10 pdf pages.

[Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Մովսես Խորենացին](#) [[Garni's Greek Inscription and Movses Xorenats'i](#)], 3(1965), pp. 229-234, in 6 pdf pages.

[Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին](#) [[The 101st and 139th Letters of Patriarch Nikoghayos Mystikos of Constantinople Addressed to Hovhannes Draskhanakerts'i and King Smbat II](#)], 4(1966), pp. 251-256, in 6 pdf pages.

["Эникион" в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества \(1045-1064 гг.\)](#) [[The "Enikeon" in Byzantium and in Ani, the Capital of the Bagratids, during Byzantine Rule \(1045-1064\)](#)], 2(1968), pp. 117-128, in 12 pdf pages.

[Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից](#) 2(1970), pp. 81-92, in 12 pdf pages.

Also available, a French translation of the above work: [La conquête de l'arménie par l'empire byzantin](#), by Hratch Bartikian, *Revue des études arméniennes* 8(1971) pp. 327-340, in 14 pdf pages.

[Եզնիկի երկի բնագրային մի մեկնաբանության առթիվ](#) [[A Textological Interpretation in Yeznik's Work](#)], 1(1971), pp. 194-195, in 2 pdf pages.

[Դարձյալ Անանիա Շիրակացուն վերագրված "Յադագս ամպոց և նշանաց" աշխատության մասին \[Once More on the Treatise On Clouds and Signs Attributed to Anania Shirakats'i\], 4\(1971\), pp. 133-150, in 18 pdf pages.](#)

[О "монголах" в "Дигенисе Акрите" \[On the "Mongols" in *Digenes Akrites*\], 3\(1972\), pp. 223-228, in 6 pdf pages.](#)

[Ուռհայեցու երկում հանդիպող "Մարցե" անվան մասին \[Regarding the Name "Marts'e" Encountered in Ur'hayets'i's Work\], 2\(1973\), pp. 163-168, in 6 pdf pages.](#)

[Վերջին անգամ Արատոսի երկի հայերեն թարգմանության վերաբերյալ \[The Last Time on the Armenian Translation of Aratus' Work\], 3\(1974\), pp. 193-205, in 13 pdf pages.](#)

["Սասնա ծռերի" արձագանքները "Շարաֆ-Նամեում" \[Echoes of *The Daredevils of Sasun* in the *Sheref-name*\] Հարությունյան, Ս. Բ. and Բարթիկյան, Հ. Մ., 2\(1975\), pp. 90-104, in 15 pdf pages.](#)

["Տուհաց գաւառի" տեղադրության հարցի շուրջը \[On the Question of the Location of "Tuhats' district"\], 4\(1976\), pp. 199-202, in 4 pdf pages.](#)

[Ο Βάρδας ὁ Βρατζῆς Жития св. Марии Новой и византийских патронимах Иверици и Ватаци \[On Βάρδας ὁ Βρατζῆς of the Vita S. Mariae Iunioris and the Byzantine Patronyms Iberitzes and Balatzes\], 3\(1980\), pp. 244-250, in 7 pdf pages.](#)

[Հունական "Հիդրիա" հանրագիտարանը Հայաստանի և հայերի մասին \[The Greek Encyclopedia *Hydria* about Armenia and the Armenians\], 2\(1981\), pp. 290-299, in 10 pdf pages.](#)

[Կրետե կղզու Հերակլիոն քաղաքի Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցու հայերեն տապանագրերը \[The Armenian Tombstones of St. John the Baptist Church in the City of Heraklion in Crete\], 1\(1984\), pp. 102-110, in 9 pdf pages.](#)

[Միքայել Իտալիկոսի "Ներբոյանը" և Կիլիկիայի հայոց առաջին թագավորի իսկոյրը \[The "Panegyric" of Michael Italicus and the Problem of the First Armenian King of Cilicia\], 4\(1984\), pp. 216-229, in 14 pdf pages.](#)

[Հայկական սախարարական տոհմանվան եզակի հիշատակություն բյուզանդական աղբյուրներում \[A Unique Reference to an Armenian *Naxarar* Family Name in Byzantine Sources\], 4\(1985\), pp. 135-141, in 7 pdf pages.](#)

[Առաջին Մամիկոնյանները բյուզանդական արքունիքում \[The First Mamikonians in the Byzantine Court\], 3\(1986\), pp. 11-15, in 5 pdf pages.](#)

[The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia during the Tenth and Eleventh Centuries, from *In Memoriam Haig Berberian* \(Lisbon, 1986\), Dickran Kouymjian, editor, pp. 55-62, in 9 pdf pages.](#)

[О византийской аристократической семье Гаврас \[Concerning the Byzantine Aristocratic Family of Gavras\], in 40 pdf pages. This Russian-language study of a prominent Byzantine family of Armenian origin was serialized in *Patma-banasirakan handes* \[Historico-Philological Journal\] \(Erevan, Armenia\), 3\(1987\), pp. 190-200; 4\(1987\), pp. 181-193; and 1\(1988\), pp. 163-178.](#)

["Դաստակերտ կայսերաց"-ը՝ ֆանտասմագորիա \["The Emperors' *Dastakert*" Phantasmagoria\], 4\(1988\), pp. 104-107, in 4 pdf pages.](#)

[Օ византийском клиторологии в Судебнике Мхитара Гоша и его армянском переводчике \[On Byzantine Kletorologion in the Law Code of Mkhithar Gosh and its Armenian Translator\]](#), 3(1989), pp. 197-204, in 8 pdf pages.

[Հայերեն երկու վիմագիր արձանագրություն Հարավսլավիայի տարածքում \[Two Armenian Inscriptions from the Territory of Yugoslavia\]](#), 3(1990), pp. 127-131, in 5 pdf pages.

[Հունա-հայկական արձանագրությամբ բյուզանդական արճճե կնիք պետական Էրմիտաժի հավաքածուում \[A Byzantine Lead Seal with Greek-Armenian Inscriptions in the Collection of the State Hermitage\]](#), by Շանդրոսկայա, Վ. Ս. and Բարթիկյան, Հ. Ս., 1(1991), pp. 122-128, in 7 pdf pages.

[Բագրատունյաց Հայաստանի արհեստներից \(շալակավոր՝ բեռնակիր թե՞ բանկիր\) \[From the Crafts of Bagratid Armenia \(shalakavor-porter or banker\)?\]](#) 2-3(1992), pp. 153-159, in 7 pdf pages.

[Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում \[The People of Vaspurakan in Service to the Byzantine Empire in the 11-12th Centuries\]](#), 3(2000), pp. 131-151, in 21 pdf pages.

[Քրիստոնեությունը Փոքր Հայքում. Ազգային-կրոնական և սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը նահանգում III դարի երկրորդ կեսին \(ըստ IV դարի սրբոց վկայաբանության\) \[Christianity in Armenia Minor. The National-Religious and Social-Political Situation in the Province in the Second Half of the 3rd Century \(based on the Martyrologies of Saints of the 4th century\)\]](#), 2(2001), pp. 3-43, in 41 pdf pages.

[Առաջին երեք Բագրատունի թագավորների այսպես կոչված "բյուզանդական" թագի մասին \[Concerning the So-called "Byzantine" Crown of the First Three Bagratid Kings\]](#), 3(2001), pp. 142-171, in 30 pdf pages.

[Հունական միջնադարյան արխիվային փաստաթղթեր Բյուզանդական կայսրության տարածքում հայոց ներկայության մասին \(XI-XIV դդ.\) \[Medieval Greek Archival Documents about the Presence of Armenians on the Territory of the Byzantine Empire \(11th-14th Centuries\)\]](#), 3(2003), pp. 87-130, in 44 pdf pages.

["Դաշանց թուղթ". կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը \[The Letter of Concord. Its Composition, Time, Author and Purpose of Creation\]](#), 2(2004), pp. 65-116, in 52 pdf pages.

[Գուգարաց Աշուշա բդեշխի կնիքի հունարեն արձանագրության առեղծվածի լուծումը \[Solution of the Enigma of the Greek Inscription on the Seal of Ashusha, Bdeshx of Gugark'\]](#), 1(2005), pp. 81-90, in 10 pdf pages.

[Հայ-հոռոմները \(քաղկեդոնիկ հայերը\) հունական պարբերականներում \[The Armenian-hor'oms \(Chalcedonian Armenians\) in Greek Periodicals\]](#), 3(2008), pp. 237-260, in 24 pdf pages.

[Վարդավառը հունական պարբերականներում \[Vardavar' in Greek Periodicals\]](#), 1(2009), pp. 211-222, in 12 pdf pages.

Five volumes from the important series *Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին Օ'տար aghbyurnere" Hayastani ev hayeri masin [Foreign Sources on Armenia and the Armenians]* contain modern Armenian translations of Byzantine sources, together with invaluable introductory studies and scholarly notes. All five volumes are the work of the great Byzantinist Hratch Bartikyan. Available at Internet Archive for reading online and/or downloading in various formats:

[Prokopios Kesarats'i \[Procopius of Caesarea\]](#) (Erevan, 1967), in 384 pdf pages.

[Kostandin Tsiranatsin \[Constantine Porphyrogenitus\]](#) (Erevan, 1970), in 444 pdf pages.

[Hovhannes Skilits'ea \[John Skylitzes\]](#) (Erevan, 1979), in 525 pdf pages.

[T'eop'anes Xostovanogh \[Theophanes Confessor\]](#) (Erevan, 1983), in 415 pdf pages.

[T'eop'anesi Sharunakogh \[Theophanes Continuator\]](#) (Erevan, 1990), in 438 pdf pages.

Compiled by Robert Bedrosian, 2019

This material is presented solely for non-commercial educational/research purposes

ՊԱՎԼԻԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Պավլիկյան շարժման ընթացքի, նրա գաղափարախոսության, ուրիշ աղանդավորական շարժումների վրա Արևելքում և Արևմուտքում նրա թողած ազդեցության, այդ շարժման վերաբերյալ մեզ հասած գրավոր աղբյուրների մասին կա հսկայական գրականություն, սակայն պավլիկյան համայնքի կազմակերպության հարցերին նվիրված և ոչ մի ուսումնասիրություն գոյություն չունի։ Դա հասկանալի է և բացատրելի, որովհետև այդ հարցի լուսաբանման համար շատ չնչին նյութ է մեզ հասել։ Ինչպես հայտնի է, պավլիկյան շարժման մասին մեզ հասած բոլոր հիշատակությունները պատկանում են աղանդավորներին թշնամի դասակարգերի հեղինակների գրչին, իսկ վերջիններս շատ քիչ էին հետաքրքրվում վերոհիշյալ հարցով։ Նրանք սահմանափակվում էին գլխավորապես շարժման ընթացքը և գաղափարախոսությունը ցույց տալով։ Սակայն նրանց աշխատությունների մեջ, այնուամենայնիվ, ցրված, առանձին ակնարկների ձևով մենք գտնում ենք, ճիշտ է շատ քիչ, բայց և շատ կարևոր նյութ՝ տվյալ հարցը որոշ չափով լուսաբանելու համար։ Մենք տվյալ դեպքում նկատի ունենք IX դարի բյուզանդական հեղինակ Պետրոս Սիկիլիացու «Պավլիկյանների պատմությունը»¹, ուր ժամանակագրական հերթականությամբ շարադրված է տվյալ շարժումը նրա սկզբնավորությունից մինչև 869 թվականը, և այդ «Պատմությունը» ամբողջությամբ այլ բառերով շարադրած պատրիարք Փոտի (820—891) «Պատմվածք մանիքեցիների վերածված մասին» վերնագիրը կրող գործը²։ Փոտի աշխատությունը պավլիկյան շարժման պատմությամբ զբաղվող նորագույն հեղինակները անտեսել են, ելնելով պարզապես այն սխալ ենթադրությունից, թե նա նոր բան ասել չէր կարող, քանի որ վերաշարադրում է Պետրոս Սիկիլիացու աշխատությունը։ Միակ փաստը, որ առհեղինակները դրական էին համարում այս աշխատության համար Պետրոս Սիկիլիացու «Պատմությունը» հետ համեմատած՝ այն էր, որ Փոտի մոտ ճիշտ է ցույց տրված աղանդապետ Սերգիոսի մահվան թվականը։ Սակայն այդպիսի մոտեցումը ճիշտ չէ։ Փոտը, իր բառերով շարադրելով Պետրոս Սիկիլիացու «Պատմությունը», այնուամենայնիվ, IX դարի դեպքերը շարադրելիս տալիս է նոր, արժեքավոր նյութ, թարմ տվյալներ, որոնց Պետրոս Սիկիլիացու աշխատության մեջ չենք հանդիպում։ Եվ դա հասկանալի է, եթե նկատի ունենանք այն փաստը, որ պատրիարք Փոտը IX դարի հեղինակ է և շարադրում է անձամբ։ Երևի տեսած և իրեն քաջածանոթ դեպքերի պատմությունը³։

Պավլիկյան համայնքի կազմակերպության հարցի վրա լույս սփռող նյութը վերաբերում է գլխավորապես IX դարին, այն է՝ պավլիկյան շարժման ամենալայն տարածման և հզորացման ժամանակաշրջանին, բայց այդ տվյալները կարելի է տարածել նախորդ ժամանակաշրջանների վրա ևս։

Նախ և առաջ կանգ առնենք պավլիկյան շարժման ղեկավարի՝ աղանդապետի հարցի վրա։ Որպես կանոն աղանդապետը, այն է՝ պավլիկյան համայնքի զաղափարական ղեկավարը, բնորո-

¹ Petri Siculi, Historia utilis et refutatio atque eversio haereseos Manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur, Migne, Patrologia graeca, t. 104.

² Photii, Patriarchae Constantinopolitani Narratio de Manichaeis recens repullulantibus, Migne, Patrologia graeca t. 102.

³ Պետր է ասել, որ եղել են մի շարք պատմաբաններ, գլխավորապես անցյալ դարի վերջին և այս դարի սկզբին, որոնք, ընդհանրապես, մեծ արժեք են տվել Փոտի աշխատությանը, այն համարելով սկզբնաղբյուր Պետրոս Սիկիլիացու «Պավլիկյանների պատմությունը»։ Բայց այդ պատմաբաններն էլ բոլորովին չէին հետաքրքրվում ներկա հոդվածում բարձրացված հարցերով։

վում էր մեկ հոգի: Սակայն աղբյուրները ցույց են տալիս, որ եղել են դեպքեր, երբ դժկամաբար պաշտոնում հանդես են եկել երկու հոգի: Դժբախտաբար, աղբյուրներն այդ մասին խոսում են այն դեպքերում միայն, երբ միաժամանակ հանդես եկած աղանդապետների միջև պայքար էր գնում: Սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ պավլիկյան շարժումը գլխավորել են միաժամանակ երկու հոգի՝ առաջին անգամ VIII դարի առաջին կիսում, երբ պավլիկյան շարժման գլուխ են անցնում աղանդավորների նկատմամբ բյուզանդական Հուստինիանոս II կայսր կազմակերպած կոտորածից փրկված Պոդոս հայի երկու որդիները՝ Գեգնեսիոս—Տիմոթեոսը և Թեոդորոսը: Սրանց միջև գաղափարական հոգի վրա տեղի է ունեցել սուր պայքար, ինչպես կարելի է կուսակցական աղբյուրների աղոտ վկայություններից: Հաղթող է դուրս եկել, ամենայն հավանականությամբ, Գեգնեսիոսը և այնուհետև որպես աղանդապետ հիշատակվում է միայն նա, իսկ Թեոդորոսի մասին աղբյուրներում այլևս խոսք չկա:

Երկրորդ անգամ աղանդավորներին միաժամանակ երկու հոգի են գլխավորել IX դարի սկզբում: Այս անգամ պավլիկյան շարժման գաղափարական ղեկավարների դերում հանդես են գալիս Սերգիոսը (գործել է 831—835 թթ.) և Վահանը: Նրանց մասին խոսելիս՝ սկզբնաղբյուրները նույնպես մատնացույց են անում այդ երկուսի միջև տեղի ունեցող պայքարը, որից հաղթող է դուրս եկել Սերգիոսը:

Հարց է ծագում: Արդյո՞ք կանոն էր, որ աղանդապետները ընտրվեին երկու հոգի: Պատճառը Փոտր ուղղակի գրում է, որ աղանդապետ Սերգիոսի մահից հետո աղանդավորները «աստվածամարտության ուսուցչի կոչումը չտվեցին մեկին կամ երկուսին»¹: Վերջին բառը բացակայում է Փոտրի աշխատության սկզբնաղբյուրի՝ Պետրոս Սիկիլիացու «Պատմության» մեջ: Չնայած Փոտրի ուղղակի ցուցմունքին, մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ պավլիկյան համայնքի գաղափարական ղեկավարի պաշտոնում ընտրվում էր մեկ հոգի, իսկ երկուսի հիշատակությունը բացատրվում է այն փաստով, որ պավլիկյան շարժումը միատարր շարժում չէր, և միաժամանակ գոյություն ունեցող երկու աղանդապետները գլխավորում էին նույն շարժման երկու տարբեր թևերը: Պավլիկյան շարժման մեջ թե՛ բաղադրիչ, թե՛ գլուխը հասնում էին բաղադրատարր զանգվածներ և հասկանալի է, որ այդ շարժումը չէր կարող միատարր լինել, որ անխուսափելի էր ներքին պայքարը: Այդ շատ հստակ կերպով երևաց IX դարի սկզբին՝ Սերգիոսի և Վահանի ժամանակ: Թեև աղբյուրները ուղղակի նշում են, որ հենց Սերգիոսը պավլիկյան շարժումը բաժանեց երկուսի, մի թևը գլխավորեց ինքը, իսկ մյուսը՝ Վահանը, բայց, ամենայն հավանականությամբ, այդ երկու հոսանքները նույն շարժման մեջ գոյություն են ունեցել առկա աղանդապետներից առաջ էլ: Յուրաքանչյուր աղանդապետ կատարի պայքար էր տանում որպեսզի հնարավորին չափ թուլացնի հակառակ թևը, իր կողմը գրավի նրա հետևորդներին: Պետրոս Սիկիլիացին հիշում է, որ Սերգիոսը՝ պայքարելով Վահանի դեմ, ջանում էր այդ միջոցով իր կողմը գրավել «ուղղափառ բրիստոնյաններին»²: Հասկանալի չէ, թե ինչու ուղղափառ բրիստոնյանները պետք է անցնեին Սերգիոսի կողմը, աղանդավոր դառնային, երբ պայքարը գնում էր Սերգիոսի և Վահանի միջև: Սակայն պատրիարք Փոտրի մոտ ամեն ինչ պարզ է: Նա գրում է, որ աղանդապետ Սերգիոսը ջանում էր այդ պայքարի ժամանակ իր կողմը գրավել Վահանի հետևորդներին³: Պայքարը սերգիոսականների և վահանյանների միջև շարունակվում է առավել սրությամբ Սերգիոսի մահից (835) հետո էլ: Սկզբնաղբյուրների հիշատակությունների համաձայն Սերգիոսի հետևորդները կոտորում էին Վահանի հետևորդներին «կարծես նրանք սլլաղավաններ լինեին» (οὗτοι σεσφοπιστοὶ πονεῖσιν)⁴: սերգիոսականները նրանց կոտորելով ուղում էին «իրենց վրայից վերացնել (վահանյանների պատճառով) իրենց կրած խաչատառակությունը»⁵:

Վերևում մենք ցույց տվեցինք, որ աղանդապետի պաշտոնը ընտրովի էր, սակայն պետք է նշել, որ նրա ընտրության գործում մասնակցում էին ոչ բոլոր աղանդավորները: Աղանդապետին ընտրում էր աղանդավորների ղեկավար կորիզը, որի անդամները կոչվում էին սինեկդեմոններ՝

¹ Photii, col. 81.

² Petri Siculi, col. 1300 B.

³ Photii, col. 73.

⁴ Նույն տեղում, col. 76.

⁵ Petri Siculi, col. 1300 D.

ուղեկիցներ¹։ Պետրոս Սիկիլիացու մոտ ընդհանրապես ասված է, որ սինեկղեմոսներն ու մնացած աղանդավոր ժողովուրդը Սերգիոսի մահից հետո ոչ մի աղանդապետ չընտրեցին։ Սակայն պատ-
րիարք Փոտի մոտ այդ փաստը ավելի հստակ է շարադրված։ Նա գրում է, որ Սերգիոսի մահից հետո սինեկղեմոսները «աստվածամարտության ուսուցչի կողմը չտվեցին մեկին կամ երկուսին, այլ գլխավորեցին մոլորված ժողովուրդը բոլորը՝ համահավասար իրավունքներով»²։

Սինեկղեմոսներին անմիջականորեն ենթարկվում էին, ինչպես ասում է Պետրոս Սիկիլիացին, «ավելի ցածր աստիճանի»³ և որոնք կոչվում էին նոտաբենտ։ Վերջիններս, ըստ պատրիարք Փոտի վկայության, նշանակվում էին սինեկղեմոսների կողմից (νοταβέντος επιτετον⁴)։ Նոտաբենտը, ինչպես և սինեկղեմոսների պարտականությունն էր պավլիկյան գաղափարների տարածումը և նրանց ճշգրիտ կիրառումը⁵։

Բացի սինեկղեմոսներից ու նոտաբենտներից, աղանդապետը ուներ նաև աշակերտների մի խումբ, որոնք զբոսնում էին «աստատներ»⁶։ Պետրոս Սիկիլիացին նրանց համարում է աղանդապետի, տվյալ պարագայում Սերգիոսի աշակերտները, իսկ պատրիարք Փոտը Սերգիոսի աշակերտներից ամենաերեսները⁷։

Աստատների մասին մեզ հասած տեղեկությունները չնչին են, բայց եղածից էլ կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ ի տարբերություն սինեկղեմոսների և նոտաբենտների, որոնք զբաղվում էին գլխավորապես գաղափարական հարցերով, աստատները պավլիկյանների տար-
բեր համայնքներում թշնամու դեմ դիմված պայքարի կազմակերպողներն էին։ Սկզբնաղբյուրներում հիշատակված է միայն այն փաստը, թե ինչպես աստատները կազմակերպում են Պոն-
տոսի Կինոխորոն բնակատեղի աղանդավորների դավադրությունը ընդդեմ Նեոկեսարիա քա-
ղաքի բյուզանդական էքսարխոս Պարակնդակեսի, որը դավադիրների կողմից սպանվում է, և ինչպես իրենք աստատները սպանում են Նեոկեսարիայի եպիսկոպոս Թովմային։ Աստատների կազմակերպած դավադրության երկու զոհերն էլ Արմենիական թեմում պավլիկյաններին կոտորելու կայսերական հրամանի իրականացնողներն էին։

Այժմ կանգ առնենք մի շատ կարևոր հարցի վրա, որը պավլիկյան շարժման ուսումնասի-
րողների ուշադրությունից բոլորովին վրիպել է։ Դա պավլիկյան աղանդավորների գինված

¹ Սինեկղեմոս են անվանվում Գործք առաքելություն (ԺԹ, 30) Պողոս առաքյալի ուղե-
կիցները։ Պավլիկյանները, որոնք իրենց պաշտպանն էին համարում նշված առաքյալին,
իրենց աղանդապետներին Պողոս առաքյալի աշակերտների անունները տալուց բացի,
իրենց գեղավոր կորիզի անվանումը ևս վերցրել էին առաքյալի թղթերից։

² Photii, ccl. 81.

³ Petri Siculi, col 1301 C. Այդպիսի բառ հունարեն լեզվում չկա։ Ուսումնասիրող-
ների մի մասը այդ համարել է μετρεσ (պիղծ) բառի խեղաթյուրված ձևը, իսկ ուրիշներն
էլ այդ բառի տակ հասկացել են μετρεσ (ոչ սրբազան, ոչ քահանայական)։ Տեքստից
երևում է, որ այդ բառի տակ պետք է հասկանալ «եկեղեցական», «սոցիալական»։

⁴ Photii, col. 81.

⁵ Սերգիոսի սինեկղեմոսներից հիշատակված են ընդամենը վեց հոգի՝ Միքայելը,
Կանակարիսը, Հովհաննեսը, Թեոդոսոսը, Վասիլիոսը և Զոսիմոսը, թեև Պետրոս Սիկիլիա-
ցին ասում է, որ Սերգիոսն ուներ և ցատ ուրիշ սինեկղեմոսներ։

⁶ «Աստատ» αστέτος հունարեն նշանակում է տատանվող, անհետևողական, անկա-
յուն, մի վայրում չմնացող։ Եթե մենք այդ բառը համարենք հունարեն, ապա, ըստ երե-
վում լինի, պետք է որ վերջին նշանակությունը տանք, ինչպես ենթադրում է Կ. Ֆուլ-
բաշյանը, այն է, որ աստատ անունը կրող մարդիկ պավլիկյան գաղափարները տարածե-
լու համար մի վայրում չէին մնում, այլ ճանապարհորդում էին վայրից վայր։ Որքան
ինձ հայտնի է, հայազետ Կ. Տեր-Մկրտչյանը կասկած է հայտնել այդ բառի հունարեն լի-
նելու առթիվ։ Նա ենթադրում էր, որ «աստատներ» տակ պետք է հասկանալ հայկական
սկզբնաղբյուրներում հիշատակված Ծաղերին (տե՛ս Պաղիկեանի Բիզանդական կայսրու-
թեան մեջ և մերձաւոր հերձուածային երևոյթներ Հայաստանի մեջ, Երևան, 1938,
էջ 120)։ Ծաղերի մասին տե՛ս Н. Адонц, О происхождении армян-патов, Журнал Мини-
стерства Народного Просвещения, 1911, апрель, էջ 238—249)։ Սակայն գուցե այդ
բառին մոտենանք որպես հայերեն բառի և ենթադրենք, թե «աստատ» բառը աշտահայ-
տել է հայերեն «հաստատ», որից և «հաստատուն» իմաստը, որը նշանակում է հզոր, կա-
յուն, հավատարիմ, վստահելի։ Սերգիոսի մերձավորագույն աշակերտները իսկապես որ
այդպիսիք են եղել։

ուժերի հարցն է: Այս խնդրի վրա լույս է սփռում միայն պատրիարք Փոտի աշխատությունը: Պատրիարքը ցույց է տալիս, որ պապիկյանները, համենայն դեպս IX դարի սկզբից սկսած, ունեցել են կանոնավոր զինված ուժեր. որոնք գլխավորում էր ոչ թե աղանդապետը, ինչպես կարելի էր սպասել, այլ աղբ ուժերի ղեկավարը: Արքիմեոս Փոտի մոտ կոչվում է «զինված ուժերի արխանտ» (τῆς ὀπλιτικῆς δυνάμεως ἀρχων)¹: Նա, ինչպես երևում է Փոտի աշխատությունից, շատ մեծ ուժ ուներ և կարող էր մեծ դեր խաղալ պապիկյան համայնքի ներսում ծագած բազմաթիվ հարցերի լուծման գործում: Այսպես, «Մանիքեցիների վերածված մասին» աշխատությունը մեզ ցույց է տալիս, որ աղանդապետ Սերգիոսն ու նրա հետևորդները Վահանից ու վահանյաններից ուժեղ էին ոչ միայն իրենց թվական ղեռազանցությամբ, այլև գլխավորապես աշխատանքում, որ զինված ուժերի հրամանատարը «հավատքով» Սերգիոսին կողմնակից էր (ἐπερχόμενοι γὰρ ἡμεῖς Σεργίου τοῦ τοῦ πλεῖστοι καὶ ὅτι τῆς ἐν αὐτοῖς ὀπλιτικῆς δυνάμεως ἡ ἀρχὴν τῆς δόξης παροτρύνοντες Σεργίου)²:

Այսպիսով, կարելի է դառնալ եղբայրացության, որ պապիկյան համայնքի գաղափարական և ռազմական ղեկավարության միջև գոյություն ուներ որոշակի սահմանազատում: Փոտի վերևում նշված վկայությունը միանգամայն արժանահավատ է և ոչ մի գեպրում ենթակա չէ կասկածի: Դա ցույց է տալիս պապիկյանների պատմության ընթացքը աղանդապետ Սերգիոսի մահից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Ըստ Պետրոս Սիկիլիացու տվյալների (հետևաբար և պատրիարք Փոտի), Սերգիոսի աշակերտներ իրենց ուսուցչի մահից հետո այլևս ոչ մի աղանդապետ չհռչակեցին, ինչպես աղբ ուժերի էր ունենում նախկինում աղանդապետի մահվանից հետո (μὲν δὲ οὐκ ὀμνῶμεν ἀναρχοῦσθαι καὶ πᾶσι οἱ πρῶτοι)³: Սակայն Պետրոս Սիկիլիացին շարունակության մեջ գրում է, որ պապիկյան շարժումը այնուհետև գլխավորեց Կարբեասը⁴: Եթե չլինեք պատրիարք Փոտի ցուցմունքը պապիկյանների երկու գաղափարական և ռազմական ղեկավարների գոյության մասին, ապա պետք էր կամ սինեկղեմոսների՝ այլևս աղանդապետ չընտրելու որոշման փաստը համարել Պետրոս Սիկիլիացու հնարածը, կամ էլ Կարբեասի ընտրությունը դիտել իբրև սինեկղեմոսների ընդունած որոշման խախտում: Սակայն Փոտի հիշատակության շնորհիվ պարզ է դառնում Կարբեասի դերը: Նա պարզապես ռազմական ուժերի ղեկավարն էր (τῆς ὀπλιτικῆς δυνάμεως ἡ ἀρχὴ) և ոչ թե գաղափարական ղեկավար՝ աղանդապետ: Դա հաստատվում է Փոտի այլ տվյալներով ևս, որոնք բացակայում են Պետրոս Սիկիլիացու մոտ: Փոտի տվյալների համաձայն Կարբեասը միանգամայն անտարբեր էր հավատքի հարցերում (πιστιμὴν οὐδ' ἔχοντα πείρασιν)⁵, մի բան, որ ոչ մի գեպրում չէր կարելի ասել աղանդավորների գաղափարական ղեկավարի մասին: Նա պարզապես գլխավորում էր պապիկյանների զինված պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ: Դրանով պետք է բացատրել և այն փաստը, որ անեծքի բանաձևերի մի քանի ժողովածուներում, բանաձևեր, որոնք բացարձակապես վերաբերում են աղանդավորների գաղափարախոսությանը, բացակայում են Կարբեասի և նրան հաջորդած Խրիստոփորի անունները, այն ժամանակ, երբ միացած բոլոր աղանդապետների, այսինքն՝ գաղափարական ղեկավարների անունները մեկ անգամ հիշատակված են և նշվել են թարգմանված⁶:

Փոտի մոտ հիշատակված է նաև մի կարևոր փաստ՝ աղանդավորների զինված ուժերի ղեկավարի ընտրության կարգի մասին: Ըստ նրա Կարբեասը ընտրվել է աղանդավոր ժողովրդի կողմից (αὐτοὶ οὖν τοῦ πρῶτου ἔξεσθη)⁷, այսինքն՝ ռազմական ղեկավարի ընտրության գործում

¹ Photii, col. 76.

² Նույն տեղում.

³ Petri Siculi, col. 1501 C.

⁴ Կարբեաս անունը հայերեն Կարապետ անվան փաղարշականն է (Կարպիս)՝ Բյուզանդական միջնադարյան էպոսում՝ Դիդենիս Ակրիտասում նա հանդես է գալիս Կարո(ես) ձևով: Նույն ակրիտյան ցիկլին վերաբերող մի երգում Կարբեասը հանդես է գալիս Կարաիերիս անունով (տե՛ս H. Gregoire. Notes sur l'Épopée Byzantine. Une mention du héros Ankvlas et du Paulicien Karbeas dans un chant akritique, «Byzantion», t. XIII, 1938, fasc. I, էջ 251): Այստեղ մենք առաջին անգամ հանդիպում ենք Կարբեասի անվան լրիվ Կարապետ ձևին, թեպետ և որոշ հավելյալ խեղաթյուրված:

⁵ Photii, col. 8.

⁶ Հրատարակված են հետևյալ աշխատության մեջ. G. Ficker, Eine Sammlung von Abschwörungsformeln, «Zeit-schrift für Kirchengeschichte», Bd. XXVII, Gotha, 1906.

⁷ Photii, col. 81.

մասնակցում էին բոլոր աղանդավորները և ոչ միայն սինեկղեմոսները, որոնց էր պատկանում. ինչպես տեսանք, գաղափարական ղեկավարի ընտրության մենաշնորհը:

Այսպիսով, մեր ձեռքի տակ ունեցած նյութի խմբի վրա կարելի է անել հետևյալ բնութագրող եզրակացությունները:

Պավլիկյան համայնքի գլխին կանգնած էին սինեկղեմոսների կողմից ընտրվող աղանդապետը՝ աղանդավորների գաղափարական ղեկավարը, և ռազմական ուժերի ղեկավարը, որին ընտրում էին բոլոր աղանդավորները: Մենք չունենք այնպիսի փաստեր, որոնք ցույց տալին, որ ռազմական ուժերի ղեկավարը որևէ շափով կախյալ լիներ աղանդապետից: Փաստերը ավելի շուտ ցույց են տալիս, որ ռազմական ուժերի ղեկավարը ենթակա չէր աղանդապետին: Աղանդապետին անմիջականորեն ենթարկվում էին սինեկղեմոսները, որոնք, ինչպես և վերջիններիս ենթակա նոտարները, զբաղվում էին գաղափարական հարցերով: Աղանդապետին էին ենթարկվում նաև առտատները, որոնք գլխավորապես աշխարհիկ հարցերով էին զբաղված:

К ВОПРОСУ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ПАВЛИКИАНСКОЙ ОБЩИНЫ

Р. М. БАРТИКЯН

(Р е з ю м е)

На основании «Полезной истории Манихеев» автора IX в. Петра Сицилийского и ее перефразировки, сделанной патриархом Фотием, выясняется ряд важных вопросов, касающихся организации павликианской общины. Во главе общины еретиков стояли два вождя — идеологический — ереснарх и военный, который назван Фотием «архонтом военных сил» еретиков, по всей вероятности не подчиняющийся ереснарху. Военный вождь, выбираемый всеми еретиками, играл большую роль в решении разных вопросов, возникающих в самом движении павликиан. Ереснарх выбирался подчиненными ему учениками — синекдемами. Ереснарху подчинялись также нотариусы, назначаемые синекдемами, которые, как и синекдемы, вели идеологическую работу. Светскими вопросами занимались другие ученики ереснарха, названные в источниках астатами.

ԱՆԱՐՈՆ ՄԱԿԵՍՐՈՍԻ ԱՐՁԱՆԱԿՐՈՒԹՅԱՆ (1055—1056) ՄԵՋ
ՀԻՇԱՏԱԿԱՆ ՀԱՐԿԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻՅԱՆ

Անիում բյուզանդական տիրույթության ժամանակաշրջանից մեզ հասել են վիճադիր երեք արձանագրություն: Դրանցից մեկը հունարեն է, հոգհաննես Մոնաստիրիոտեսի արձանագրությունը՝ գրված 1059 թվականին, իսկ երկուսը հայերեն՝ մագիստրոս ու Արևելքի կատապան Բագարատի արձանագրությունը, գրված 1060 թվականին և Ահարոն մագիստրոսին, որն րատվ. Բենեշիչի գրվել է 1055—1056 թվականների միջև, բյուզանդական Թեոդորա կայսրուհու ժամանակ:

Սույն հոգվածում մենք քննում ենք ահա այս վերջին արձանագրության մեջ հիշատակված հարկերը: Արձանագրությունը փորագրված է Անիի մայր տաճարի արևմտյան պատի վրա և հրատարակվել է բազմիցս: Նրա բովանդակությունն է.

«Կամար ողորմութեամբ բարերարին ԱՅ ևս Առաւնս մագիստրոսս մեծարեալ ի մեծափառ թագաւորութեանցն ի զեզ զարդու և ի տիս մանգութեան իմո եկի յԱրևելս ի գեղեցկաշէն բերդս յԱնի բարձրացուցի բաւանդակ զպարիսպ յորին կառկառակոյտ արձանաւք և հաստահեղոյս ամրութեամբ. և ի յիմոց մեծածախ գանձուց ածի ջանիւ ջուր յորդարոյս ի մէջ ամրոցիս յաւախութիւն և ի զովադումն ծարաւեաց: Բերի ոսկի մատուցեսու զիւ ազատաւքեան զինքնս: Կալ ծիրանեւծին քաղուհոյն վասն պախտից տանց Բաղաբիս և քաստակին զոր տաին ամ յամլ շափ ուրից լտեւց. այլ և ի խսգու ի խաւնուորացս խախանցի և զգիտ երկուց լտեւց զոր տայր մուրսիքն զայս ամե...»¹:

«Պախտ» բառը հայկական աղբյուրներում միայն այս արձանագրության մեջ է, որ հիշատակում է:

Այս արձանագրությամբ զբաղվող բոլոր հայագետները գալիս են այն ճիշտ եզրակացություն, որ «վասն պախտից տանց» բաղաբիս և թաստակին» դարձվածքի տակ հասկացվում են հարկեր: Իսկ թե կոնկրետ ինչ հարկեր էին դրանք, ինչով էին վճարվում, կամ ում էին վճարվում, այդ մասին հայագետներն արտահայտել են ամենատարբեր կարծիքներ: Թվում է, թե Երանց օգնության պետը է զար «շափ ոսկից լտեւց» դարձվածքը, և իսկապես, հայագետները իրենց եզրակացությունները հիմնում են այդ «լտեւ» բառի վրա: Նրանք միայն մի բանում լրիվ համաձայն են իրար, թե դրանք եղել են բնահարկ և վճարվել են մթերքով:

Հ. Մանանդյանը մանրամասն անդրադարձել է Ահարոն մագիստրոսի այս արձանագրության մեջ հիշատակված հարկերին: Նա գրում է. «Ենական հաւրկի նշանակություն ունեցել է, րատ երևույթին, նաև «պախտ» հարկը»²: Մի քիչ հետո դեն գցելով վերևում հիշած «րատ երևույթինը»,

¹ В. Н. Бенешевич, Три анийские надписи XI века из эпохи византийского владычества, Петербург, 1921, էջ 2 (ընդգծումը մերն է—Հ. Բ.): Չգիտես ինչու, ուսումնասիրողները աչքաթող անելով Վ. Բենեշիչի այս աշխատությունը, ուր հեղինակը մանրակրկիտ հետադոմամբ ցույց է տալիս Ահարոն մագիստրոսի արձանագրության ավելի սեղմ ու հավանական տարեթվեր, հենվում են հին հրատարակությունների վրա և սխալ թվագրում այս արձանագրությունը:

² Հ. Մանանդյան, Նյութեր հին Հայաստանի անտեսական կյանքի պատմության, ՀՍՍՀ Պետական Համալսարանի Իրական Տեղեկագիր, 1928, № 4, էջ 59 (այս և հետագա բոլոր բնագծումները մերն են—Հ. Բ.):

նա գրում է. «Միանգամայն պարզ և որոշ է, որ «պախտ տանցը» բնական հարկ էր, ինչպես և «թաստակը»¹ և որ «այս հարկը (իմա՝ պախտ տանցը» և «թաստակը» — Հ. Բ.) տրվել է ոչ քան դրամով, այլ լիտրերով»²:

Հ. Մանանգյանը փորձում է նաև ցույց տալ, թե ով էր վճարում այդ հարկը: «Առաջին բանակը, — գրում է նա, — «շափ ութից լտերց» վերաբերվում է անշուշտ, Բաղափի ամեն մի տնից տրվող հիմնական հարկին»³:

Հ. Մանանգյանը փորձում է նաև ստուգաբանել Ահարոն մագիստրոսի արձանագրության «պախտ» բառը և աներկրայորեն պնդում է, որ զա հայերեն «բախտ» բառն է, պարթևերենից փոխ առնված, որ «հնդկա-իրանական լեզուներում նշանակում է ոչ միայն «բախտ, վիճակ, ճակատագիր», այլև «մաս», «բաժին»⁴: Հ. Մանանգյանը եզրակացնում է. «Այս «պախտ» — ընտանիքի պարթևներն կամ պարսկերեն վերահիշյալ նույն նախ-է. որը կարող էր բացի իր սովորական նշանակություններից ունեցած լինել նաև բերքից վճարվող մասի կամ բաժնակի նշանակություն»⁵: Նա կարծում է, որ «պախտ տանցը» և շարիատը նույն բանն են:

Ինչ վերաբերում է «թաստակին», Հ. Մանանգյանի կարծիքով այն լրացուցիչ տուրք էր «հիմնական բնահարկի (իմա՝ «պախտ տանց» — Հ. Բ.) 1/4 չափով, որ ստանում էին, հավանորեն «մուխիրը» կամ թեևս նաև ավելի բարձր կանգնած իշխանավորները»⁶:

Նախքան հիշատակված հարկերի ինչ լինելը պարզելու, հենց այստեղ նշենք Հ. Մանանգյանի մի անձնությունը: Ահարոն մագիստրոսի արձանագրության մեջ բոլորովին էլ ցույց չի տրված, թե «թաստակ» չափը երկու լիտր է: Այնտեղ շատ պարզ ասված է, որ «պախտ տանցի» և «թաստակի» ընդհանուր գումարը կազմում է ութ լիտր: Ինչ վերաբերում է արձանագրության մեջ հիշատակված երկու լիտրին, դա ոչ մի կապ չունի թաստակի հետ. զա ուրիշ հարկ է, որի վրա կանգ կառնենք ստորև: Այնպես որ Հ. Մանանգյանի մանրամասն բացատրությունները «թաստակի» «պախտ տանցի» 1/4-ի չափով լրացուցիչ տուրք, հարկ լինելու մասին, սխալ են և անընդունելի:

Հ. Աճառյանը բոլորից զգույշ է մոտենում այդ տերմինների բացատրությանը: Նա բավարարվում է զրելով, «Պախտ. տան հարկ: Նորագյուտ բառ, որ մեկ անգամ գտնում եմ գործածված ԺԱ գարու մի արձանագրության մեջ»⁷:

Ս. Մալխասյանցը փորձում է մի քիչ ընդարձակվել: Նա գրում է. «Պախտ տանց», շարիատի նման հարկ, որ տուն գլուխ վճարում էին Բեբեով ութ լիտր (յուղ?) քանակությամբ⁸, մի խոսքով կրկնում է Հ. Մանանգյանի եզրակացությունները:

Միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների վերաբերյալ վերջերս գրված մենագրական աշխատություններում, Ահարոն մագիստրոսի արձանագրության մեջ հիշատակված հարկերը հորից մանրամասն հետազոտության նյութ են դառնում: Այսպես օրինակ, պատմական գիտությունների դոկտոր Ս. Պողոսյանը մեջ բերելով Ահարոն մագիստրոսի արձանագրությունը, իր մենագրության մեջ գտնում է, որ նրա տեղեկությունները «որոշակիորեն հաստատում են Սրբեմենովի ղեկավարի գանձման ձևի առկայությունը»⁹ Հայաստանում XI դարի երկրորդ կեսի սկզբներին, որ «Անի քաղաքի բնակիչների կողմից վճարված «թաստակ» և «պախտ» տուրքերը... վճարվել են ընտանիքով, այն էլ կշռաչափով կամ ցորենաչափով»¹⁰:

¹ Հ. Մանանգյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

² Նույն տեղում: Ժանդ. 2:

³ Նույն տեղում, էջ 62:

⁴ Նույն տեղում, էջ 59—60:

⁵ Նույն տեղում, էջ 60:

⁶ Նույն տեղում, էջ 62:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Ե, էջ 781:

⁹ Ս. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հատ. Դ, էջ 36:

¹⁰ Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դարերում, Երևան, 1956, էջ 191, հմտ. էջ 221:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 191—192:

Ս. Պողոսյանը գտնում է, որ «Արձանագրության մեջ (իմա՝ Ահարոն մագիստրոսի—Հ. Բ.) ասվում է, թե «պախտ» և «թաստակ» կոչված հարկերը գանձվել են մրերով՝ մեկը ութ լարի, իսկ մյուսը երկու լարի չափով»¹:

Պատմական դիտությունների դոկտոր Ս. Հակոբյանը 1957 թվականին լույս տեսած իր մենագրության մեջ մանրամասն անդրադառնում է Ահարոն մագիստրոսի արձանագրությանը՝ նրա կարծիքով սխալ է Հ. Մանանդյանը, երբ ենթադրում է, թե պախտը վճարել են գյուղացիները: Ինքը պնդում է, որ պախտը վճարում էին քաղաքի, և այն էլ այգեգործությամբ զբաղվող բնակիչները: «Այս դրույթը,—գրում է նա,—ապացուցվում է նաև այլ վկայություններով: Հայտնի է, որ ներմուծվող գինիների և ոգելից խմիչքների վրա միջնադարյան քաղաքներում դրվում էր հատուկ մար: Երբ ոգելից խմիչքները վաճառվում էին խանութներում և շուկաներում, ապա վաճառողը վճարում էր վաճառման հարկ: Բայց ոգելից խմիչքները հարկի էին ենթարկվում մինչև վաճառելը, արտադրողը պարտավոր էր հարկ վճարել արտադրանքի համար: Այստեղից հեղինակը եզրակացնում է. «Քերեմն պախտ հաւկը լիտրներով վճարվող այն հարկն էր, որ արտադրողը տալիս էր խմիչքներից, մինչև շուկա դուրս բերելը»²:

Նախ և առաջ նշենք, որ «պախտը» շարիաթի պարսկերեն անունը չէ, ոչ էլ որևէ կապ ունի հայերեն կամ պարթևերեն «բախտ» բառի հետ, ինչպես ենթադրում էր Հ. Մանանդյանը: Դա բյուզանդիայում լայն տարածված տերմին էր (Παχτον կամ Παχτον) և ուներ հարկ, ռենտանշանակություն: Եվ եթե «պախտ» բառը պարզապես նշանակում է հարկ, ռենտա, ապա չի կարելի պնդել, թե այն ստացվել է միայն քաղաքից, կամ միայն գյուղից, չի կարելի ասել, թե «պախտը» նշանակում է «տան հարկ»: Հարկը կարող էր գանձվել և՛ քաղաքից, և՛ գյուղից³: Դրա համար էլ Անիի արձանագրության մեջ գրված է ոչ թե պարզապես պախտ, այլ «պախտ տանց», ցույց է տրված, թե ինչից էր գանձվում հարկը (պախտը), այն է՝ հարկ տներից: Բացի դրանից, քանի որ դա հարկ է, չի կարելի ասել, թե ինչ գումարի էր հավասար, որովհետև հարկը կարող է տարբեր չափեր ունենալ, Անիում լինել ութ լիտր, մի այլ տեղ ավել կամ պակաս:

Անիի արձանագրության «պախտ տանցի» կողքին կա նաև «թաստակ» բառը, որ նույնպես հարկ էր: Փանի որ թաստակի կողքին չի նշված, թե դա ինչից գանձվող թաստակ է, այդ ցույց է տալիս, որ թաստակը կոնկրետ հարկի անուն էր, կոնկրետ հարկի տեսակ և ոչ թե ընդհանրապես հարկ: Ս. Հակոբյանը քննության առնելով հայերեն վիմագիր արձանագրություններում հինգ անգամ հանդիպող «թաստակ» բառը, նկատել է, որ այդ հարկը գանձվել է այն տներից, որոնք պատկանել են արքունիքին կամ արքունի տան սերնդին, այնպես որ Անիի արձանագրության պախտ տանցը և թաստակը գնում էին բյուզանդական պետության գանձարանը, դրանք անեցիների կողմից բյուզանդական պետությանը վճարվող հարկեր էին:

¹ Անկասկած Ս. Պողոսյանին շփոթության մեջ է զցել Հ. Մանանդյանը: Իր աշխատության 226-րդ էջում Ս. Պողոսյանը գալիս է միանգամայն ճիշտ եզրակացության, որը սակայն հենց ինքը նույն տեղում մերժում է: Նա գրում է. «Մենք նշեցինք Մանանդյանի կարծիքը և համաձայնեցինք նրա հետ, որ «պախտը» հավասար է եղել ութ լիտրի, քեմ, արձանագրության շարադրանքից ելնելով, կարելի է ենթադրել, որ «պախտը» ու «թաստակը» միասին են կազմել ուր լիտր, իսկ վերջում հիշատակված երկու լիտրը այլ տուրքի է վերաբերում: Բայց ավելի ճիշտ է Մանանդյանի բացատրությունը, և մենք նույնպես «պախտը» համարեցինք ութ լիտրանոց հարկը և «թաստակը» երկու լիտրանոց տուրքը: Ինչ խոսք, որ իր՝ Ս. Պողոսյանի ենթադրությունն է ճիշտ և ոչ թե Հ. Մանանդյանի, որին նա միանում է:

- Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հատ. Ա, Երևան, 1957, էջ 410—411:

² Ահարոն մագիստրոսի արձանագրության «պախտը» միանգամայն ճիշտ բխցրեց բյուզանդական Παχτον-ից Վ. Բենեշևիչը դեռ 1921 թվականին:

³ Բյուզանդական խոշոր ֆեոդալ Եփեսոսի թագավոր Միսիլասի կտակում (գրված 1059 թվականին) ցույց է տրված, որ իր գյուղերից մեկը՝ Տանձուտը տարեկան բերում էր ութսուն դահեկան «պախտ» (Παχτον), այնպես որ, ինչպես տեսնում ենք, պախտը ստացվում էր ոչ միայն քաղաքից, այլև գյուղերից: Թագավորի կտակը հրատարակել է Նույն Վ. Բենեշևիչը, տե՛ս В. Бенешевич, Завещание византийского боярина XI века, Журнал Министерства Народного Просвещения, 1907, май, Отдел классической филологии, էջ 219—231:

Այդ է հաստատում և այն փաստը, որ այդ հարկերի վերացման համար անհրաժեշտ է եղել Ռեդոգորա թագուհու «գիր ազատութեան», որը կնքված էր «ոսկի մատանեա» այն է՝ տրվել է թագուհու խրիսովուլլը: Ինչ վերաբերում է մութասիրի վճարած երկու լիտր հարկին, ապա այն չէր գնում բյուզանդական պետության զանձարանը, այլ տրվում էր Անի քաղաքի կառավարիչ Ահարոն մադիստրոսին: Այդ է պատճառը, որ Ռեդոգորա թագուհու խրիսովուլլի մեջ այդ հարկի մասին խոսք չկա և հարկը վերացնողը, «խտփանողը», ինչպես գրված է արձանագրության մեջ, ինքը Ահարոն մադիստրոսն է:

Ինչպես տեսանք, Ահարոն մադիստրոսի արձանագրության մեջ հիշատակված են այնպիսի միջոցառումներ, որոնք կենսական նշանակություն ունեին բոլոր տնեցիների համար: Ամբողջ քաղաքի պարիսպներն ամրացնելը և բնակիչներին ջուր մատակարարելը «յուրախութիւն և ի դովացումն ծարաւաց» ինչ խոսք, որ ծառայում էին Անի քաղաքի ողջ բնակչության շահերին: Եվ ահա, հանկարծ այդ երկուսի կողքին մենք կարգում ենք, որ բյուզանդական պետությունը վերացնում է ինչ-որ հարկ, որ կոչվում է «պախտ տանց և թաստակ», տարեկան ութ լիտրի չափով, որ ըստ արձանագրության, վճարում էր պետությանը Անիի ամբողջ բնակչությունը (և ոչ թե տուն գլուխ), և երկու լիտր այլ հարկ, որ վճարում էր քաղաքի մութասիրը: Ահարոն մադիստրոսին: Մութասիրի վճարած հարկը արձանագրության մեջ կոչվում է «գիրտ»: Ուսումնասիրողները դրա վրա ուշադրություն չեն դարձրել: Վ. Բենեշեիչը այն թարգմանել է «взыскание»: Բայց բանից պարզվում է, որ դա ինչ-որ հարկի անուն պետք է լինի, հարկ, որ վճարում էր միայն մութասիրը, այն էլ ոչ թե բյուզանդական պետությանը, այլ Ահարոն մադիստրոսին, Հայկազյան լեզվի բառարանում «գիրտ» բառի դիմաց բացի նրա ունեցած սովորական նշանակությունից բերված է նաև «շահ, օգուտ» իմաստը: Ահարոն մադիստրոսի արձանագրության մեջ հիշատակված «գիրտի» տակ գուցե ենթադրվում է մեզ գեղես անձանոթ հարկ, շահատուրք, հարկ շահույթից, որ գանձվում էր առևտրականներից: Այդ ենթադրության օգտին է խոսում նաև այդ հարկը հավաքողի և վճարողի պաշտոնը: Մութասիրը քաղաքներում վարում էր ոստիկանապետի պաշտոն և հսկում էր շուկայի շափերի ու կշիռների վրա:

Այդ ինչ մեծ բան էր այդ ութ լիտր մթերքը, որ մեր չափերով կազմում է երեք կիլոգրամ 264 գրամ¹, որ տալիս էին անեցիները Բյուզանդիային, կամ երկու լիտր մթերքը, այն է 816 գրամը, որ տալիս էր քաղաքի մութասիրը Ահարոն մադիստրոսին «ամ յամէ», լինելը դա յուր, ինչպես կարծում է Ս. Մախասյանցը, գինի, ողելից խմիչք, ինչպես ենթադրում է Ս. Հակոբյանը, և կամ ընդհանրապես այլ բնամթերք, ինչպես անորոշ կերպով եզրակացնում են միացած բոլոր հայագետները: Կարող էր այդ հարկը մտահոգել ամբողջ քաղաքը, հասցնել այն բանին, որ Անի քաղաքի իշխանավորները հատուկ գիմեին Ահարոն մադիստրոսին, որպեսզի նա վերացնի մութասիրի վճարած երկու լիտր, այն է՝ 816 գրամ «բնամթերք»: Անեցիների վճարած այդ ութ լիտր հարկի վերացմամբ զրազվել է ամբողջ բյուզանդական պետությունը, և Ռեդոգորա թագուհին ոսկե կնիքով կնքված հատուկ գրություն է ուղարկել Անի, որով հայտնել է, թե ինքը անեցիների վճարած ութ լիտր հարկը վերացնում է: Այդ բոլորը բիշ լինելով, Ահարոն մադիստրոսը այդ բանը հռչակում է պաշտոնական բնույթի հատուկ արձանագրությամբ, փորագրել տալով այն Անիի մայր տաճարի արևմտյան՝ ղլխավոր ճակատի պատի վրա, մուտքի կողքին:

Այսպիսով հանգում ենք այն եզրակացության, որ Ահարոն մադիստրոսի արձանագրության մեջ խոսքը ութ լիտր կամ երկու լիտր բնահարկի, ութ կամ երկու լիտր յուղի կամ գինու մասին չէ, այլ ավելի լուրջ բանի մասին, որ իսկապես դարձել է մի կողմից անեցիների և մյուս կողմից բյուզանդական արքունիքի ու կառավարչի մտահոգության առարկան:

Պախտ և թաստակ բառերի մեջ բնահարկ տեսնելու հայագետների սխալը անկասկած ընդունելով, լիտր բառի ոչ ճիշտ մեկնաբանությունից: Այդտեղից է զայիս նաև նրանց այն սխալը, որ մինչևեռ Անիի արձանագրության մեջ պարզ ասված է, որ անեցիներն ամբողջությամբ վերցրած վճարում էին տարեկան ութ լիտր հարկ, իսկ մութասիրը նույնպես տարեկան երկու լիտր հարկ, նրանք այդ բնահարկ համարելով և ամբողջ քաղաքի համար այդ քանակը ծիծաղելի նկատելով, ենթադրում են, թե այդ ութ լիտրը վճարում էր անեցիների յուրաքանչյուր տունը՝ «տուն գլուխ», ինչպես գրում էր Ս. Մախասյանցը:

Հարցը լուծվում է, երբ արձանագրության իմաստը ճիշտ է հասկացվում:

¹ Մեկ լիտրը հավասար է 408 գրամի: Տե՛ս Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 39:

Անիի արձանագրության մեջ լիար բառը դորձածված է ոչ թե որպես հեղուկ կամ հատիկա-
յին մարմինների ծանրության չափ, այլ ունի միանգամայն ուրիշ նշանակություն, որ յուրա-
քանչյուր բյուզանդական աղբյուրի մեջ կարելի է հանդիպել: Անիի արձանագրության լիար
բառի տակ պետք է հասկանալ լիար ոսկի¹, իսկ մեկ լիար ոսկին հավասար էր 72 ոսկեղրամի,
դահեկանի: Բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում հանդիպում է ալսպիսի արտահայտություն:
«նա ապրեց մեկ լիար տարի», այդ նշանակում է, որ նա ապրեց 72 տարի:

Այս բոլորից հետո հասկանալի է, որ Ահարոն մագիստրոսի արձանագրության ութ լիար
«պախտ տանց և թաստակը» հավասար էր 576 ոսկեղրամի, որ որպես տնային հարկ («պախտ
տանց») և, ըստ երևույթին, հողային ունեռա («թաստակ») վճարում էր Անիի բնակչությունը:
Բյուզանդական պետությանը յուրաքանչյուր տարի: Այդ գումարը անտրամաբանական չէ.
եթե նկատի ունենանք, որ Եվստաթիոս Բուլխասի կտակում, որը զրկված է 1059 թվականին,
այսինքն Ահարոն մագիստրոսի արձանագրությունից երեք-չորս տարի անց, հիշատակված
գյուղերից մեկը՝ Բուղինան տարեկան բերում էր հարյուր դահեկան պախտ Παχτος, այն է
ունեռա, եկամուտ: Անիի նման մի մեծ քաղաք բնականաբար կարող էր այդ գյուղից հնգապիս-
տիկ և ավելի հարկ վճարել: Բացի դրանից, Անի քաղաքի մոլթասիբը Ահարոն մագիստրոսին էր
վճարում տարեկան երկու լիար ոսկի, այն է 144 ոսկեղրամ որպես «գիտ» հարկ, առևտրական-
ներից դանձված շահաուոր:

Բյուզանդիան, որը տիրացել էր Անիին ոչ թե անեցիների ցանկությամբ, այլ զենքի ու
նենգության միջոցով, պարզ է, որ պետք է աշխատեր սիրաշահել մի կողմից քաղաքի բնակիչ-
ներին և մյուս կողմից նրա իշխանավորներին, քաղաքի ավագանուն: Քաղաքի պարիսպներն
ամրացնելը և քաղաքում ջրամատակարարման սխեման ուղղելը, ինչ խոսք, որ շոշափում էր
յուրաքանչյուր անեցու շահերը: Ըստ երևույթին այդ բավարար չհամարելով, իր տիրապետու-
թյունը Անիում ավելի ևս ամրապնդելու համար բյուզանդական պետությունը բնականաբար
զնա-
լով քաղաքի բնակիչների և իշխանավորների խնդիրներին, հրաժարվում է նաև այդ հարկերը գան-
ձելուց: Այլ հարց է իհարկե, թե մոլթասիբը երկու լիար «գիտը» այլևս չվճարելով Ահարոն
մագիստրոսին, դադարում էր այն գանձել քաղաքի առևտրականներից, թե՛ շարունակում էր
գանձել, բայց թողնում էր իր, կամ ավագանու մոտ՝ քաղաքի կարիքները բավարարելու համար:
այդ մեզ համար պարզ չէ:

Ավարտելով մեր այս փոքր ուսումնասիրությունը, բնագծենք, որ Ահարոն մագիստրոսը լրիվ
իրավունք ուներ այդ «լիարերի» մասին գրելու: Անիի մայր եկեղեցու պատի վրա, քանի որ
դրանց մեջ քաղաքի բնակչության համար մեծ հետաքրքրություն ու կարևորություն ներկայա-
նող հարցեր էին շոշափվում:

О НАЛОГАХ, УПОМЯНУТЫХ В НАДПИСИ МАГИСТРА ААРОНА (1055—1056)

Р. М. БАРТИКЯН

(Р е з ю м е)

Из эпохи византийского владычества в Армении до нас дошла надпись магистра
Аарона, высеченная на западной стене соборной церкви в Ани. В надписи говорится
о том, что магистр принес хрисовулл императрицы об отмене «пахт»-а с домов го-
рода и «тастак»-а, которые ежегодно в размере восьми литров платили анийцы, и о
том, что он отменил и «гют», который платил мутасиб города в размере двух литров.
Все арменоведы, изучавшие вышеупомянутые налоги (А. Манандян, Р. Ачарян, Ст.
Малхасян, С. Погосян, С. Акопян и др.), на основании слова «литр» приходят к вы-
воду, что эти налоги платились продуктами — маслом, вином и т. п. в размере восьми

¹ Հայկազյան լեզվի բառարանում «լիար» բառը այս իմաստով հիշատակված է երկու
անգամ, երկու դեպքում էլ հունարենից թարգմանված գրականության մեջ, Մեկ անգամ Հով-
հաննես Կլիմասի «Սանդուղք աստուածային եկեղ-ի մեջ և երկրորդ անգամ Նսայի մարգարեի
մարգարեության Հովհան Ոսկերեքանի մեկնության մեջ:

литров. Предполагая, что речь идет о налогах продуктами, арменоведы считали, что 8 литров платил каждый дом. Из надписи же видно, что налоги, уплачиваемые всеми анийцами ежегодно, составляли 8 литров.

Если это были налоги натурой, то совершенно нелегко, чтобы весь город платил Византии 8 литров, т. е. 3 кг 264 грамма масла или вина, а мутасиб города всего 2 литра или 816 граммов того же продукта. Невероятным представляется также, что византийский двор, анийский правитель и городские власти могли заниматься вопросом налога такого ничтожного количества.

Под словом «литр» анийской надписи подразумевается литр золота, который равен 72 золотым монетам-номисмам, следовательно 8 литров — это 576 золотых монет, которые ежегодно как «пахт» *Παχτος* налог с домов, и «тастак» земельную ренту анийцы платили Византии, что в 1055—1056 гг. было отменено.

Что касается налога «гют», который ежегодно платил мутасиб, по всей вероятности, магистру Аарону в размере 2 литров, т. е. 144 золотых монет, то он, вероятно, взыскивался с торговцев города.

«ԱՂԹԱՄԱՐԸ ԵՎ ԴԻԳԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍԸ»

Վերջերս լույս տեսավ Ա. Բրայերի հոդվածը, որ վերնագրված է «Աղթամարը և Դիգենիս Ակրիտասը»¹։ «Դիգենիս Ակրիտաս» բյուզանդական վիպերգությունը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն Բյուզանդիայի, այլ ոչ պակաս չափով նաև հայոց պատմության, դրականության ու արվեստի ուսումնասիրության համար։ Ստեղծված լինելով IX—X դարերում², Փոքր Հայքում, վիպերգությունը իր վրա է կրում հայ բանահյուսության ուժեղ կնիքը. գործող անձանց մեծ աստիճանով հայ են, դեպքերը տեղի են ունենում հիմնականում Փոքր Հայքում և Մեծ Հայքի արևելից շրջաններում։ Բացի այդ, «Դիգենիս Ակրիտաս» վիպերգությունն ունի բազմաթիվ մերձեցման կետեր «Սասունցի Դավիթ» էպոսի հետ։ Բյուզանդականների համար «Դիգենիս Ակրիտասը» վաղուց դարձել է լուրջ ուսումնասիրության առարկա, նրա մասին գրվել են բազմաթիվ հոդվածներ ու մենագրություններ։ Ցավովին այն է, սակայն, որ հայագետները անհրաժեշտ ուշադրություն չեն դարձրել բյուզանդական վիպերգությանը Մենր ձևերի տակ ունենալ հայագետների այդ վիպերգությանը նվիրված ընդամենը երկու գործ՝ Ն. Աղունցի մեծարժեք աշխատությունը և Ա. Վ. Բանկի փոքր հոդվածը։ Ա. Բրայերի ներկա հոդվածը, որի բովանդակությունն ենք շարադրում ստորև, մի անգամ ևս ցույց է տալիս, որ հայագետները լուրջ ուշադրություն պետք է նվիրեն «Դիգենիս Ակրիտասին»։

Ա. Բրայերը կանգ է առնում Վանա լճի Աղթամար կղզում գտնվող Սուրբ Խաչ եկեղեցու վրա, որ կառուցվել է Վասպուրականի Գագիկ Թագավորի կողմից 915—921 թթ. ընթացքում, մի հուշարձան, որի նմանը, ընդգծում է հոդվածագիրը, ո՛չ Փոքր Ասիայում, ո՛չ Ասորիքում, ո՛չ Միջագետքում չի հանդիպում։ Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում շարունակում է Ա. Բրայերը, նրա բանդակները³։

Այնուհետև նա անցնում է «Դիգենիս Ակրիտաս» բյուզանդական վիպերգության նկարագրությանը, շարադրում նրա ծագման մասին եղած տարրեր կարծիքները և, ի վերջո, ցույց տալիս այն ընդհանուր կապը, որ կա վերին Եփրատի ափին Դիգենիս Ակրիտասի կառուցած պալատի նկարագրության և Գագիկ Թագավորի կառուցած (այժմ ավերակ) պալատի նկարագրության միջև, որ տալիս է Թովմա Արծրունին, ինչպես նաև Աղթամարի եկեղեցու պատկերառանդակների և Դիգենիս Ակրիտասի պալատի պատկերառանդակների միջև։ «Այս գույահնունները,—գրում է Բրայերը,—այդքան ակնհաս չէին լինի, եթե եկեղեցու պատկերառանդակները այնքան արագասովոր չլինեին»։ Այնուհետև նա մեջ է բերում այլոց կողմից ու պարտեզների մեջ «Գագիկ Թագավորի կառուցած պալատի» Թովմա Արծրունու տված նկարագրությունը. «հրամայել էր պալատին մի քանակի, և կանգնեց ունելով զշափ լայնութեան և երկայնութեան, նմանապես և ի բարձրութեան. որոյ սրմոյն լայնութիւնն երկու մեծարայութեամբ շափով ունի զպարզութան, գունդ անապակ կրոց և քարի, իրեկ զհայտաւս կապարի և պղնձոյ ընդ միմեանս խառնելով. և շինուած տաճարին ի հիմանց անտի մինչև ցզլուխ նորին ի թուխ կազմեալ՝ առանց սեան ունի զհաստատութիւն. և է որ արդարեւ արժանի զարմանալոյ ի վեր քան զմիտս։ Ունի և խորանս կամարակիցս և անկիւնս և շրջապատս գեղապաւնոյնս, անթիւ մտաց և անգննելի աշաց. ունի և զումրէթս երկնահարթ։ ոսկեզարդս և լուսաճաճանչս...»⁴։

Դիգենիս Ակրիտասի սովեզարդ պալատը, որ շատ բանով նմանվում է Գագիկի պալատին, նույնպես տեղադրված էր նման շրջապատող պարտեզների մեջ։ Դիգենիսի և Գագիկի պալատների նկարագրությունները մի բիշ լիրիկական են և անորոշ, նշում է Բրայերը, և կրում են Բյուզանդիայի կամ Արևելքի իդեալական պատկերացումը պալատի մասին։ Բայց Աղթամարի տաճարի և Դիգենիսի պալատի նկարագրությունն մեջ կան ավելի շատ ընդհանուր կապեր։ Դի-

¹ A. A. M. Bryer, Akhtamar and Digenis Akrites, „Antiquity“, vol. 34, № 136, Dec. 1960, էջ 295—297.

² Մավրդորդատոն գտնում է, որ վիպերգությունը վերջնականապես ձևավորվել է 1042—1054 թթ. ընթացքում։ Այլ ուսումնասիրողների այն համարում են ավելի վաղ շրջանի գործ։

Աղթամարի մասին Բրայերը դիմել է հիմնականում Ս. Տեր-Ներսեսյանի Armenia and the Byzantine Empire (Cambridge, 1945), աշխատությանը։

⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, Դ, էջ 481)։

գենիսի պալատի նկարազարդությունը մի արտաուռ խառնուրդ է Հին կտակարանի և դասական սյուժեների՝ Այսպես, Ազամեմնոնի և Ալեքսանդրի կողքին պատկերված են Սամսոնն ու Սափուղը։ Աղթամարի պատկերաքանդակները վերաբերում են դրեթե ամբողջությամբ, դրում է Բրայերը, Հին կտակարանի անձնավորություններին, կան որսի տեսարաններ, վայրի կենդանիներ, ինչպես Դիդենիսի պալատում։ Սուրբ Թեոդորոսի պատկերաքանդակը, որ կա Աղթամարում, հանդիպում է նաև Դիդենիսի պալատում։ Երկուսի մեջ էլ կա Սամսոնի կռիվը առյուծի հետ։ Դիդենիսի պալատում պատկերված էին նաև

«Մովսեսի հրաշքները, և եզիպտացիների փորձությունները,
Հրեական ժողովրդի ելքը, մեղավոր տրտունջը,
Տիրոջ ցասումը...»

տեսարաններ, որոնք հանդիպում են նաև Աղթամարի եկեղեցու վրա։

Բյուզանդական պատկերաքանդակների մեջ հազվագեյտ են, դրում է Բրայերը, ոչ միայն Դավիթն ու Գողիաթը, այլև Սափուղը։ Ահա այդ սյուժեները հանդիպում են Դիդենիսի պալատում, իսկ հայկական պատկերաքանդակների մեջ միայն մեկ անգամ՝ Աղթամարում, այն էլ Նույնպիսի ձևով, ինչպես «Դիդենիս Ակրիտասի» մեջ։ Բյուզանդական վիպերգության մեջ, ի միջի այլոց, ասվում է.

«Կենտրոնում ներկայացված էր Դավիթը առանց զենքի,
Միայն պարսատիկը նա պատրաստ պահում էր ձեռքին,
Նրան կից էր Գողիաթը հսկա կառուցվածքով,
Հսկայի տեսքը զարհուրելի էր, նա անշափ հզոր էր,
Դիլից մինչև ոտները երկաթե զրահ էր կրում։
Նրա ձեռքում էր նիզակը, որ նման էր ջուլակի գլանի,
Նկարիչը մեծ վարպետությամբ նույնիսկ երկաթի դույնն էր տվել,
Եվ այդ մարտի նկարազարդությունը, թե
Ինչպես Գողիաթը բարի դիպուկ հարված ստացավ,
Ապա գլորվեց դետին, ինչպես
Դավիթը շտապեց նրա մոտ և բարձրացնելով թուրը
Կտրեց թշնամու դուխը և հաղթանակով մարտն ավարտեց.
Այնուհետև ինչպես ցասումով լցվեց Սափուղը և ինչպես փրկվեց Դավիթը։
Բազմաթիվ դավերը և տիրոջ վրեժը»։

Իհարկե ոչ որ շի կարծում, ավարտում է իր հոդվածը Ա. Բրայերը, թե Դիդենիսի հեղինակը նկարագրում է Աղթամարի պատկերաքանդակները։ Բայց եթե մի ակնարկ նետենք աշխարհագրական միջավայրի վրա, ինչպես նաև երկու հորինվածքների՝ Դիդենիս Ակրիտաս վիպերգության և Աղթամարի տաճարի ու պալատի կառուցման ժամանակագրական մերձավորության վրա և նկատի ունենանք այն, որ Աղթամարի՝ իր տեսակի մեջ Հայաստանում եղակի պատկերաքանդակները գտնվում են Դիդենիսի պալատի նկարազարդության մեջ, այդ ամբողջը տալիս է մի բնահանուր կապի հնարավորությունը, որը պետք է նկատի առնվի։

Ա. Բրայերի հոդվածին կարելի է ավելացնել հետևյալը. ինչպես սկզբում ասացինք, Դիդենիս Ակրիտասի և Սասունցի Դավիթ պատմական վեպերի միջև կան բազմաթիվ մերձեցման կետեր։ Եվ եթե Բրայերը, որը կապ է գտնում Դիդենիսի և Գագիկի պալատների ու Աղթամարի քանդակների միջև, ծանոթ լինեք հայկական պատմական վեպին, կտեսներ, որ Սասունցի Դավիթ պատմական վեպի մի բանի պատումների համաձայն Սանասարի և Բաղդասարի մայրը «Աղթամարի» կամ «Վանա» թագավոր Գագիկի (908—934) դուստրն էր, այն Գագիկի, որի կառուցած եկեղեցու և պալատի ու Դիդենիսի պալատի միջև նա կապեր է գտնում, և այդ իմաստով նրա ենթադրությունը առավել ևս ճշմարտաման կլիներ։

Հ. ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ

ՏՈՐԲ (ՏՈՒՐԲ) ԱՆՊԵՂԻ ԱՌԱՍՊԵԼԻ ՎԵՐԱՊՐՈՒՆՆԵՐԸ «ՇԵՐԵՖ-ՆԱՄԵ»-ՈՒՄ

Մովսես Քորենացին բազմաթիվ գրույցների, ավանդությունների և առասպելների հետ միասին պահպանել և մեզ է հասցրել նաև Տորբ (Տուրբ) Անգեղի մասին նշանավոր առասպելը։ Այդ առասպելը ամենայն հավանականությամբ ստեղծվել և պատմվում էր առաջին հերթին Արևմտյան Հայաստանի Անգեղ-տուն գավառում։ Եստիկոյով Հայաստանում հախարարական տների ծագման և հայոց թագավոր Վաղարշակի կողմից Հայաստանի առերևր շրջանների կառավարումը նրանց հանձնելու ավանդությունը, Մովսես Քորենացին կանգ է առնում նաև Անգեղ-տուն վրա՝ «Եւ զայր,— գրում է նա,— խոժոռացել և բարձր և կոպտարանձն և տափակաբիթ, խորակն և զմնահայեաց. ի դուակէ Պատրամայ, ի Հայկաթոռնէ, Տուրբ անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահագիւթեանն ձայնէին Անգեղեալ, վիթխարի հասակաւ և ուժով, հաստատէ կուսակալ արեւմտից. և յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն։ Եւ այց եթէ կամիս՝ սակմ ա ես յազազս նորոտանյաճ և փցուն, որպէս և Պարսիկը վասն Ռոստոմայ Սաղճկի հարիւր և բասն փզոց ոյժ ասեն ունել։ Դանդի կարի իմն անյարմար թուէին Եւ նմա երգ բանից վասն ուժեղութեանն և սրտեայ լինելոյն։ որք ոչ Սամսոնի և ոչ Հերակլեայ և ոչ Սաղճկին յարմարին այս գրույցը։ Դանդի երգէին նմա բուռն հարկանել զոյժաբար վիմաց ձեռքը. ուր ոչ զոյր զեզութիւն, և ճեղքել բառ կամաց մեծ և փոքր, և յերեկ եղնգամբն և կաղմել որպէս տախտակ. և զրել նոյնպէս եղնգամբք իւրովք արծուիս և այլս այսպիսիս։ Եւ յեղեր ծովուն Պոնտոսի զիպեալ նաւաց թանամաց զիմէ ի վերայ. և ի խաղալն նոցա ի խորն իրրե ասպարէզս ութ, և առ ոչ ժամանեալ նոցա՝ ստնու, աւեն վէմս բլրաձեւ, և ձղլ զկնի. և ի սաստիկ պատառմանէ, ճուրցն ընկղմին նաւը ոչ սակաւք, և ամբարձումն ալեացն, որ ի պատառմանէ ճուրցն, վարդմնացեալ նաւսն բազում մղոնս։ Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլև առասպելաց առասպել։ Եւ այց քեզ զի՞ է. քանզի էր արդարեւ սաստիկ հզօր և այսպիսեաց գրուցաց արժանի»։

Անգեղ տան հախարարությունն ծագման մասին այս առասպելի արձագանքները հանդիպում են նաև Անանուս պատմիչի մոտ, որի բնագիրը մտել է Սերեոսի Պատմությունն մոց հասած ուղ ձեռագրերի մեջ։

Հետաքրքրական է, որ Տորբ (Տուրբ) Անգեղի մասին այս ավանդությունը յայն տարածում է ստացել նաև մուսուլմանական աշխարհում։ XVI դարի առաջին կեսի քուրդ պատմիչ Շերեֆ-էղ-զին Իթիլիսի «Շերեֆ-նամե»-ում մենք հանդիպում ենք հիշատակություն յայն տարածում գտած մի գրույցի մասին, որը հանդիսանում է մեր Տորբ Անգեղի առասպելի վերադարձը։

Շերեֆ-էղ-զինը իր աշխատության մի գլուխը նվիրել է Մարդասիրների քրդական զեղի պատմությունը։ Մարդասիրները սկզբնական շրջանում XI դարում տիրում էին Հայկապոմ։ Նրանց մի ճյուղը հետադաշում հաստատվել էր Ազրի-ում, որը ոչ այլ ինչ է, քան Անգեղ-տունը։ Շերեֆ-էղ-զինը մանրամասն նկարագրում է ոչ միայն Մարդասիրների հարստության պատմությունը, այլև այդ հարստության հաստատված վայրը՝ Անգեղ-տունը։ «Ազիրը,— գրում է նա,— մի բերդ է, որ գտնվում է մի բարձր լեռան լանջին։ Այդ լանջը սակայն այնքան է ծոված, որ նրան հայելիս մարդուն վախ ու սարսափ է տիրում։ Մի բոլորիս հայտնի գրույց է պատմվում բերեն-բերան և լեզվից-լեզու, որ իբր ասածու սրբերից մարդարեններից մեկը հասել է այնտեղ և բուրբերեն (թուրքական բառով կամ թուրքական արտասանությամբ—բերաֆղե բուրբ) մի ակնարկ է արել այդ լանջին և լանջը ասածու ամենակարող զորությանը ծովել է. ճշմարտությունը միայն ասածուն է հայտնի։ Սակայն աշխարհը, որ բնակվում է այդ բերդում և վիլայեթում, կոչվում է Մարդասիր»։

«Մովսիսի Քորենացու Պատմությունն Հայոց», Տիգրս, 1913, էջ 114—115։

«Սերեոսի Եպիսկոպոսի Պատմությունն», Երևան, 1939, էջ 7։

² Chêref-Nameh ou lasts de la nation Kourde par Chêref-ou'ddine, Prince de Bidlis, dans l'état d'Arzeroum, traduits du Persan et commentés par François Bernard Charmoy, tome I, première partie, St-Petersbourg, 1868, էջ 770 և հույ՝ Տեւոսեան Շերեֆ Մեհ-Սյան։ Мусульманские династии, Спб., 1899, էջ 92—93։

³ Chêref-Nameh ou Histoire des Kourdes par Chêref, Prince de Bidlis, publiée par Veltaminof-Zernof, St-Petersbourg, 1860, t. I, էջ 177։ Պարսկերեն բնագրի սույն պարբերությունը մեզ համար թարգմանել է Հակոբ Փափաղյանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհակալությամբ։

Շերեֆ-էղ-ղինի աշխատության մեկ հետաքրքրող վերահիշյալ հատվածի ֆրանսերեն թարգմանությունը, որ կատարել է Շարմուան, հետևյալն է. «Il circule dans toutes les bouches et sur toutes les langues une tradition généralement connue, suivant laquelle un *Ami* (Elu) de *Dieu* (un saint personnage) serait venu dans cette contrée et aurait indiqué cette roche *en lui donnant un nom turk*)⁵, de sorte qu'elle serait effectivement devenue toute *tortue* par un effet de la toute-puissance du Créateur»⁶.

Շարմուան un nom turk-ից հետո իր կողմից ավելացրել է. «probablement اگری eöry, en russe кривыя» և բացատրել, որ Eöry-ի առաջնաբանությունը հնչյունը իր համադրվելի հետ փոխարինվելով, թուրքական էզրի բառը փոխվել է էզլի-ի, որտեղից էլ առաջացել է էզլի-ը, վայրի անունը⁷:

Շերեֆ-նամե-ի այս պարբերության վրա ուշադրություն է դարձրել նաև Աստ. Խաչատրյանը՝ նա այս առթիվ գրել է. «Այս ամենին ծանոթ ավանդությունը մի սուրբ մարդու վերաբերյալ, որը կապված է եղել Անդղ բերդի հետ, արդյոք հեռավոր արձագանքը չէ՞ այն բանին, որ Անդղը բնակավայր է եղել մի հոր աստծու և նշանավոր սրբավայր»⁸:

Պարզ է, որ նման բացատրությունները մեզ բավարարել չեն կարող առասպելի իմաստը հասկանալու համար: Եվ եթե նույնիսկ Շարմուայի ենթադրությունը ճիշտ համարենք և բնությունենք նրա բացատրությունը, բոլոր դեպքերում այդ բացատրությունը չի հեռանում ժողովրդական ստուգաբանությունից և հարցը դիտականորեն լուծել չի կարող: «Բելաֆղե բորի»-ի կապակցությամբ ընդգծենք, որ մենք զործ ունենք ոչ թե «բուրբ» «բուրբերեն» բառի հետ, այլ Տորբ անվան հետ: Ամբողջ պատմվածքից երևում է, որ «թուրք-երեն» (բելաֆղե բորի) բառը ոչնչով չի կապվում առասպելին, «թուրք» բառը այստեղ անտեղի է: Շերեֆ-էղ-ղինը, ինչ խոսք, նրա տակ «բուրբ» է հասկացել, ամենայն հավանականությամբ մոսուլմանական շրջանում այդ առասպելի մեծ ազդեցություն էր հասկացել են «Տորբ»-ը, այդ անունը այգալիսի գույքորդում է տվել, բայց որ նրա տակ թաքնված է մեր Տորբ-Տուրբը, կասկածի ենթակա չէ: Այդ եզրակացությունը ենք հանդում ոչ միայն անվան նմանահնչյունությունից ելնելով, այլև նրանից, որ այդ առասպելը կապված է Ազլի-ի՝ Անդեղ-տան հետ՝ եվ դա ղեռ բոլորը չէ: Ըստ Շերեֆ-էղ-ղինի, այդ «աստծու սուրբ» «ափնարի է արել այդ լանջին և լանջը... ծովել է»: Այս, ինչ խոսք, որ համապատասխանում է և վերապրուկն է Մովսես Խորենացու՝ Տորբ-Անդեղի մասին գրած այն երգի, որի համաձայն Տորբը «բուրբն հարկանել զորձաբար վիմաց ձեռք, ուր ոչ գայր զեղու թիւն, և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր» և բերել եղնգամբն և կազմել որպէս տախտակ...»:

Տորբ-Անդեղի առասպելը կապված է եղել Անդեղ-տան հետ, մի վայրի, որի հետ հայկական ավանդությունը կապում էր իր պետականության առաջացումը⁹: Այն մեծ նշանակություն է ունեցել նաև որպես պաշտամունքային կենտրոն¹⁰: Ըստ Փավստոս Բուզանդի, Անդեղ-տունը «ոստան արքունի լեալ էր վաղ»¹¹: Նույն պատմիչի ասելով, այնտեղ էին թաղված հայոց բազմաթիվ թագավորներ, այնտեղ էին պահվում արքունի դանձեր¹²: Այդ իսկ իմաստով Անդեղ-տան, որպես հայկական նշանավոր քաղաքական ու պաշտամունքային կենտրոններից մեկի, և նրա հետ կապված առասպելների ուսումնասիրությունը առհասարակ նպաստող յուրաքանչյուր փաստ ունի կարևոր նշանակություն: Շերեֆ-էղ-ղինի վկայությունը այդ առթիվ փաստերից է: Նա ցույց է տալիս, որ Տորբ-Անդեղի ավանդությունը երկար ժամանակ երգվելով հայերի մոտ, տարածում է գտել նաև մոսուլմանական աշխարհում:

Հ. ԲԱՐՔԻՆՅԱՆ

⁵ Ընդգծում իմն է—Հ. Բ.:

⁶ Chêref-Nameh, ...traduits du Persan et commentés par F. B. Charmoy, t. II, première partie, St.-Petersbourg, 1873, էջ 17—18:

⁷ Նույն տեղում, տե՛ս նաև t. II, second partie, էջ 17—18:

⁸ Աստ. Խաչատրյան, «Տորբ Անդեղեալ» հայ հին մատենագրության և նոր բանասիրության մեծ: «Տեղեկագիր» ՀՊՊՀ Գիտություն և արվեստի ինստիտուտի, 1981, № 3 էջ 58, ծան. 2:

⁹ Гр. Капанцян, Хайаса — колыбель армян, Ереван, 1948, էջ 200:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ «Փավստոսի Բուզանդացու Պատմություն Հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 317:

¹² Նույն տեղում, էջ 219, 308:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ «ԴԻԳԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍ» ՎԻՊԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

1874 թվականին հայագիտության մեջ և 1875 թվականին՝ բյուզանդագիտության մեջ սկսեց ուսումնասիրվել վիպերգությունը։ 1874 Յ. Գ. Սրվանձտյանցը հրատարակեց «Սասունցի Դավիթ» էպոսի առաջին տարբերակը¹, իսկ 1875 թ. բյուզանդագետներ Սաթանու և Լեզրանը հրատարակեցին բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» վիպերգությունը XVI դարի մի նորահայտ ձևագրից²։ Նրկու վիպերգություններն էլ, որոնք վերաբերում են միևնույն ժամանակաշրջանին ու աշխարհագրական տեղակետից շատ մոտիկ միջավայրին և ունեն մերձեցման բազմաթիվ կետեր, շուտով դարձան մանրակրկիտ և խոր ուսումնասիրության առարկա։ Բյուզանդագետները տվյալ դեպքում դառնում էին շատ ավելի նպաստավոր պայմաններում։ Բյուզանդական վիպերգությունը նրանց հասավ գոի առնված վիճակում, միջնադարյան ձևագրերում, մինչդեռ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը հայագետներին հասավ մեր ժամանակաշրջանի հայ աշխատավոր գյուղացիների շրթներում, հանդամանք, որ չէր կարող այս կամ այն չափով չանդրադառնալ վիպերգության սկզբնական բովանդակության վրա։ Բայց այս հանդամանքը միաժամանակ ունեցավ իր դրսևան նշանակությունը այն իմաստով, որ ինչպես պարզվեց, աշխատավոր ասացողները պահպանել էին վիպերգության ժողովրդական բնույթը, իսկ «Դիգենիս Ակրիտաս» գրի առնող գրագետ-վանականը միտ չէ, որ ձգտել է այդ քաջին։ Եվ հենց այդ է հիմնական պատճառը, որ բյուզանդական վիպերգության բնույթի շուրջը ասուջացել է մեծ վեճ՝ ժողովրդական է այն, թե ստեղծվել է ֆեոդալական շրջաններում, ինչ, որ դեռ չի լուծվել։ Մինչև օրս հայտնաբերվել են «Դիգենիս Ակրիտաս» վիպերգության հինգ չափածո (Գրոտտա-Ֆերրատայի, Տրապիզոնի, Անդրոսի, Էսկուրիալը և Օբսֆորդի) և մեկ արձակ (նույնպես Անդրոսի) տարբերակներ։ Միջնադարում, XII—XIII դդ. բյուզանդական վիպերգությունը թրգմանվել է նաև սուսերեն և մեզ է հասել «Девгениево деяние» անվան տակ³։

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ, Կ. Պոլիս, 1874։

² „Les exploits de Basile Digenis Akritas“, eposée byzantine du dixième siècle, publ. par C. Sathas et E. Legrand, Paris, 1875. Հնագույն տարբերակը դառնում է Գրոտտա-Ֆերրատայի մատենադարանի XIV դարի մի ձևագրում։ Վերջին անգամ այն հրատարակել է Մավրոգորգատուն, ղուգահեռ տալով նրա անդլերեն թարգմանությունը։ Տե՛ս „Digenes Akrites, Edited with an Introduction, Translation and Commentary by J. Mavrogordato“, Oxford, 1956.

³ Թարգմանությանը որպես բնագիր ծառայած օրինակը ավելի հին է քան թե մեզ հասած՝ բոլոր հունարեն տարբերակները և վիպերգության ժողովրդական բնույթը նրա մեջ ավելի է քնդգծված։ Տե՛ս М. Сперанский, Девгениево деяние. К истории его текста в старинной русской письменности. Исследование и тексты. Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР, т. 99, № 7, Петроград, 1922. Ունի ֆրանսերեն թարգմանություն։ Տե՛ս P. Pascal, Le „Digenis“ slave, Byzantion, t. X (1935) fasc. 1, էջ 301—334։ Նրա բնույթի մասին տե՛ս H. Gregoire, Note sur le Digenis slave, Byzantion, t. X (1935), էջ 335—339։ Նույնի՝ 'Ο Διγενής 'Ακρίτας, 'Η Βυζαντινή εποποιία στην ιστορία και στη ποίησι, New York, 1942, В. Д. Кузьмина, Новый список „Девгениева деяния“, Труды отдела древнерусской литературы, IX, 1953, էջ 339—360։ Նույնի՝ Девгениево деяние (Деяния прежних времен храбрых человек), Москва, 1962.

«Դիգենիս Ակրիտաս» վիպերգությունը դժբախտաբար գրեթե անծանոթ է մնացել հայագետներին⁴, հատկապես հայկական էպոսով զբաղվող մասնագետներին, թեև Ն. Ադոնցը բյուզանդական և հայկական էպոսների հարցին առավել քան մեկ երեսնամյակ առաջ նվիրել է իր արժեքավոր ուսումնասիրություններից մեկը⁵:

Սույն հոդվածի նպատակը շատ համեմատ է՝ հայ ընթերցողներին համառոտակի ծանոթացնել «Դիգենիս Ակրիտասի» բովանդակությանը: Դրանով իսկ պարզ կդառնա, որ բյուզանդական վիպերգությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Բյուզանդիայի, այլև Հայաստանի պատմության ու գրականության ուսումնասիրության համար բնագահապես և «Սասունցի Դավիթ» էպոսի ուսումնասիրության համար՝ մասնավորապես:

Նախ և առաջ նշենք, որ բյուզանդական վիպերգությունը կազմավորվել է X դարում և արտացոլում է IX—X դարերի բյուզանդա-արաբական պայքարը:

«Դիգենիս Ակրիտաս» վիպերգությունն սկսվում է համառոտ նախերգանքով, ուր ասվում է, թե երգվելու են Վասիլ Դիգենիս Ակրիտասի քաջագործությունները, այն հերոսի, որն իրեն ենթարկեց ամբողջ Ասորիքը, Բարեկոնքը, Խարսիանոն, գրավեց Հայաստանը, Կապադովկիան, Ամորիոնը, Իկոնիոնը, Անկյուրան և Ջմյուտնիան⁶: Այնուհետև խոսվում է այն մասին, որ եղևնիայի (վիպերգության մեջ այն կոչվում է Ռուխա կամ Ռախա, այն է՝ հայոց Ուռհան⁷) ամիրան, որն Անդրոսի և Էսկուրիայի տարրերակներում կոչվում է Մուսուր, իր զորքերի գլուխն անցած արշավանքի է դուրս գալիս Բյուզանդիայի դեմ, հասնում է Հերակլիա (այժմ՝ Էրեղլի, Կիլիկիայից Կոնիա տանող ճանապարհի վրա), ավերում է Խարսիանոն թեման և հասնում

⁴ Պետր է ասել, որ նրանով չեն զբաղվել նաև ուրիշ բյուզանդագետները: Վերջերս միայն Ա. Յա. Սիրկինն է, որ հանդես եկավ բյուզանդական վիպերգությանը նվիրված հոդվածներով: Նա հրատարակեց նաև Դիգենիս Ակրիտասի Գրոտտա-Ֆերրատայի տարրերակի ոտաներն թարգմանությունը: Տե՛ս Ա. Я. Сыркин, *гравитационный Digenis Akrites*, ed. by J. Mavrogordato *գրքի*, «Виз. Временник», հատ. XII, 1957, էջ 340—347, նույնի՝ К истории изучения «Дигениса Акрита», «Византийский Временник», т. XVII, 1960, էջ 203—226, Об историчности персонажей «Дигениса Акрита», «Виз. Временник», т. XVIII, 1961, էջ 124—149, Некоторые проблемы византийского эпоса, «Виз. Временник», т. XIX, 1961, էջ 97—119; Социально-политические идеи эпоса о Дигенисе, «Виз. Временник», т. XX, 1961, էջ 129—155; Дигенис Акрит», перевод, статьи и комментарии А. Я. Сыркина, Москва, 1960; «Поэма о Дигенисе Акрите как исторический источник», Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 1962. Сведения «Дигениса Акрита» о византийском быте и памятниках материальной культуры, «Виз. Временник», т. XXI, 1962, էջ 148—164:

⁵ N. Adontz, *Les fondements historiques de l'épopée byzantine Digenis Akritas*, Byzantinische Zeitschrift, Bd. XXIX—XXX, 1929—1930, էջ 198—227: Այդ հարցին անդրադարձել է նաև Ա. Վ. Բանկը: Տե՛ս նրա *Дигенис Акрит византийского эпоса и Давид Сасунский*, «Давид Сасунский, Юбилейный сборник, посвященный 1000-летию эпоса», Ереван, 1939, էջ 141—147: Այս հոդվածը հրատարակվել է նաև հայերեն: Տե՛ս «Սասունցի Դավիթ», հորեկրանական ժողովածու, նվիրված էպոսի 1000-ամյակին», Երևան, 1939, էջ 103—109:

⁶ Այս քաջագործությունները վիպերգության մեջ վերադրվում են նաև Դիգենիսի հորը և իր մորեղբորը:

⁷ XIX դարի հայերեն ձեռագիր մի բառարանում (Մատենադարան, ձեռ. № 8189, էջ 174ր), որը, հնարավոր է, ավելի վաղ ձեռագրից արտագրված լինի, մենք հանդիպում ենք տվյալ հարցի համար շատ հետաքրքրական մի փաստի: Այնտեղ գրված է. «Արրիտայ. Օրհայ քաղաքն»: Արաբական աղբյուրներում Ջեզիրե-Միջագետքը կոչվում էր նաև Արուր, մի բառ, որ արաբագետները մինչև օրս չեն ստուգաբանել (հմտ. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930, էջ 86): Թվում է, թե մենք գործ ունենք բյուզանդական շրջանի Ակրա բառի հետ, որ նշանակում է սահման (Ակրիտաս էլ նշանակում է սահմանապահ): Ջեզիրե-Արուրը բնորոշվում էր հենց Աղձնիքն ու ասորոց Միջագետքը, որի կենտրոնն էր եղևնիան՝ Ուռհան: Սակայն ավելի հավանական է, որ սեմական Արուր տեղանունը բյուզանդացիների կողմից իմաստավորվել է՝ քաջ-սահմաններ: «Արուրի» վրա մեր ուղադրությունը հրավիրեց Ա. Տեր-Ղևոնդյանը:

Վաղագրավիպ, ուվարառում այն ու վերադառնում իր երկիրը Ավարի մեջ էր նաև մի աղջիկ՝ Իրինա անունով, հայտնի ազնվականների դուստրը Ասեանգված աղջկա հինգ եղբայրները, յեղի տալով իրենց մոր թախանձանքներին, գնում են ամիրայի մոտ՝ փրկելու համար իրենց բոջրը Ամիրան նրանց առաջարկում է մենամարտել իր հետ, եթե ինքը հաղթող դուրս գա, ապա հինգ եղբայրները կդառնան իր սուրակները, իսկ եթե պարտվի, ապա նրանց կվերադարձնի իրենց բոջրը Ամիրայի հետ մենամարտի է դուրս գալիս ամենակրտսեր եղբայրը՝ Կոստանդինը և հաղթում ամիրային։ Դրանից հետո ամիրան հարցնում է հինգ եղբայրներին, թե ովքեր են նրանք, որ թեմայում են բնակվում։ Եղբայրները պատասխանում են.

Մենք Անատոլիոնի (թեմայից ենք), ազնվական հոռոմներից,
Մեր հայրը ծագում է Կիննամաղների տոհմից,
Իսկ մեր մայրը՝ Դուկասների, Կոստանդինի սերունդներից⁸:

Այն այլ տեղում հիշատակվում է հոր անունը, Կիննամաղների տոհմից Անտակինոս, որը քստ Ն. Ագոնցի Անտիոր անվան արևելյան ձևն է, հայերեն՝ Անտոկ⁹:

Տրապիզոնի տարբերակում վերոհիշյալ մասը այլ կերպ է շարադրված։ Աղջկա եղբայրները ասում են ամիրային.

Մենք Անատոլիոնից ենք ազնվական ծնողներից,
Մեր հայրը Ահարոնն էր, Դուկասների տոհմից,
Նշանավոր Կիննամաղներից:
Մեր հոր հայրը նշանավոր Մուսելումն էր,
Իսկ մայրը ծագում էր Կիրմադիտորոսների
Հարուստ տոհմից¹⁰:

Օքսֆորդի տարբերակում Ահարոնի փոխարեն կարգացվում է Անդրոնիկոս:

Իր հերթին ամիրան, որ վիպերգության մեջ կոչվում է ամենամեծ ամիրա, առաջինը Ասորիքում, պատմում է իր ծագման մասին.

Ես Խրիստրերգի¹¹ որդին եմ, իսկ մայրս կոչվում էր Պանթիա¹²:
Իմ պապը Ամրոնն էր, մորեղբայրս Կարոսն էր:
Ես ղեռ մանուկ էի, երբ մահացավ իմ հայրը:
Մայրս ինձ տվեց ազգական արարների,
Որոնք ինձ մեծ սիրով մեծացրեցին,
Նրանք տեսնելով պատերազմում ունեցած իմ հաջողությունները,
Ինձ ամբողջ Ասորիքի կառավարիչ դարձրեցին¹³:

Երկար բանակցություններից հետո աղջկան սիրահարված ամիրան թողնում է ամեն ինչ, գալիս է Կապադոկիա, բրիտանոնություն բնդունում, մկրտությունից հետո ստանում է Հովհաննես անունը, և ամուսնանում աղջկա հետ։ Այդ ամուսնությունից ծնվում է մի որդի, որի անունը գնում են Վափլը Քանի որ նա ծնունդն էր հույն մոր և արաբ հոր, կոչվում էր նաև Դիգենիս (երկածին):

Հսկով այդ, ամիրայի մայրը Ասորիքից նամակ է գրում իր որդուն, խնդրելով վերադառնալ Սուհա, որովհետև մյուս ամիրաների կողմից իրեն մահ է սպառնում իր հավատարաց որդու պատճառով։ Այդ նամակի բովանդակությունից մենք նոր մանրամասնություններ ենք իմանում ամիրայի ծագման մասին։ Նամակում ասվում է, որ ամիրայի հայրը, նշանավոր Խրիստրերգը

Բազմաթիվ հոռոմների կոտորեց, գերեվարեց,
Եանտերը լցրեց ստրատեգներով և տոպարիներով,
Ասպատակեց հոռոմների երկրի բազմաթիվ թեմաներ,
Եվ բազմաթիվ ազնվական կանանց գերի բերեց:

⁸ Գրոտտա-Ֆերրատայի տարբերակ, գլ. Ա, 265—267:

⁹ N. Adontz, Les fonds historiques de l'épopée byzantine, էջ 202:

¹⁰ „Les exploits de Digenis Akritas“, épopée byzantine du dixième siècle, publ. par C. Sathas et E. Legrand, 53—58:

¹¹ Տրապիզոնի տարբերակում այն կոչվում Խրիստիսերգ:

¹² Տրապիզոնի տարբերակում՝ Սպաթիա:

¹³ Գրոտտա-Ֆերրատայի տարբերակ, գլ. Ա, 284—290:

Նա շմուրովեց, ինչպես դու, և չդարձավ հավատարաց:
 Երբ նրան շրջապատեցին հոռոմների զորքերը,
 (Վերջիններս) ստրատեղները նրան երդվում էին սարսափելի երդումներ,
 Խե Սաղավորը նրան կշնորհի պատիւի աստիճան,
 Նա կդառնա պրոտոստրատոր, եթե զցի իր թուրը:
 Սակաւն նա պահպանելով Մարգարեի պատգամները,
 Արհամարհեց փառքը, հարստութունը,
 Մինչև որ նրան կտոր կտոր արեցին և առին իր թուրը:
 Իսկ դու առանց որևէ պատճառի ամեն ինչ արհամարհեցիր,
 Հավատդ, ազգականներիդ և ինձ, բո մորբո:
 Իմ եղբայրը՝ բո մորեղբայրը Մուրսիս Կարոնը
 Արշավեց մինչև ծովափնյա Զմյուռնիան,
 Ասպատակեց Անկյուրան, Արիդոս բաղարը,
 Աֆրիկան, Տերենտան և Հերակուսիան,
 Որից հետո միայն վերադարձավ Ասորիք:
 Իսկ դու, ամենաթշվառդ, ման գալու՝ գնացիր,
 Այն ժամանակ, երբ կարող էիր ամբողջ Ասորիքի փառքը դառնալ,
 Ամեն ինչ լքեցիր մի խոզի սիրո համար¹⁴:

Տրապիզոնի տարրերակում Կարոնի ասպատակած բաղարների թվում հիշատակվում է նաև Ակինը (Աχιν), հայոց Ակինը, իսկ էսկուրիալի տարրերակում Կարոնն արշավում է նաև Հայաստան: Այստեղ նշենք, որ Աֆրիկայի տակ ենթադրվում է Տեֆրիկան-Տիվրիկը, պավլիկյանների մայրաքաղաքը, որն արաբական աղբյուրներում կոչվում է Արրիկ (այստեղից էլ՝ վիպերգության Աֆրիկան): Տիվրիկն ու Ակինը իրադ շատ մոտ էին և գտնվում էին Փոքր Հայքում¹⁵:

Ամիրան վերադառնում է իր մոր մոտ Ուսհա, համոզում նրան բրիստոնեություն ընդունել: Այնուհետև նրանք երկուսով գալիս են Կապադովկիա, ուր ամիրան իր մորը մկրտում է: Սրանից հետո արդեն սկսվում է Դիզենիս Ակրիտասի բաջագործությունների պատմությունը:

Սկզբում Դիզենիսը երեք տարի գրազդուություն է սովորում: Տասներկու տարեկան հասակում առաջին անգամ հոր հետ գնում է որսի և առանց գների խեղդամահ է անում երկու արջ, բռնում է մի եղնիկ և պատառոտում, թրի հարվածով կիսում մի առյուծ: Դիզենիսի հայրը այդ տեսնելով առում է, որ այժմ հանգիստ սրտով նրան կարող է ուղարկել թշնամու երկիրը արշավանքների: Այս ժամանակ է, որ Դիզենիսը լսում է երգեր քաջ ապելլատնեի մասին: Ինքը ևս ցանկություն է հայտնում դառնալ ապելլատ: Նա գնում է նրանց հավաքատեղին, որը Տրապիզոնի տարրերակում կոչվում է ռասսափելի և անօրինակ ավազականոց: Ապելլատների պարագլուխ ծերունի Ֆիլոպապոսը նախ հավաստիանում է այն բանում, որ Դիզենիսը չի դավաճանի իրենց կամ չի մատնի և ապա առում, որ եթե նա ցանկանում է ապելլատ դառնալու պատվին արժանանալ, պետք է տասնհինգ օր բաղցած ու անքուն պահակություն անի: Այսպիսով, եթե Դիզենիսը, լսելով ապելլատների քաջագործությունների մասին երգերը ցանկանում է ապելլատ դառնալ, ապա դա վկայում է, որ ապելլատները ոչ միայն ավազակներ էին, այլև քաջության, արիության մարմնավորում:

Դիզենիսն այնուհետև լսում է ստրատեղ Դուկասի դուտեր՝ գեղեցկուհի Սվիդոկիայի մասին և հանդիպում նրա հետ: Վերջինս համաձայնվում է, որ Դիզենիսը իրեն առևանգի: Դիզենիսը կոչվում է ստրատեղի, նրա որդիների և նրանց զորքերի դեմ, և հաջիող դուրս գալիս: Դրանից հետո աղջկա ընտանիքը համաձայնվում է Սվիդոկիային կնություն տալ հերոսին մեծ օժիտով, որից Դիզենիսը հրաժարվում է, այնուհետև վիպերգության մեջ խոսվում է այն օժիտի մասին, որ ստանում է Դիզենիսը: Հետաքրքրականն այն է, որ օժիտի մեջ էր նաև պարսից արքայից արքա Խոսրովի թուրը: Հարսանիքը տևում է վեց ամիս, երեք ամիս աղջկա ծնողների տանը, երեք ամիս՝ Դիզենիսի:

Ամուսնությունից հետո հերոսը իր կնոջ հետ առանձնանում է սահմանների վրա: Այնտեղ նա նորից է կոչվում ապելլատների հետ, որոնք ցանկանում են առևանգել իր կնոջը և ապա մարտեր մղում արարների դեմ: Դիզենիսի անունը միայն սարսափահար է անում արարներին:

¹⁴ Նույն տեղում, գլ. Բ, 61—82:

¹⁵ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, т. 2, 80:

Գիզենիոսը վերջ տվեց արարների արյունահեղ արշավանքներին և խաղաղություն հաստատվեց ամենուրեք: Այդ միջոցին էլ, որ բյուզանդական կայսր Վասիլը¹⁶ (Վասիլ Ա, 867—886) արշավանքների էր դուրս եկել արարների դեմ: Հսկում Գիզենիոսի բազադործությունների մասին, նա ցանկություն է հայտնում հանդիպելու նրան: Հանդիպումը կայանում է Եփրատի ափին: Գիզենիոսը կայսրին խորհուրդներ է տալիս՝ ոգորժած լինել աղբատների հանդեպ, պայքար մղել անարդարության, զրպարտության դեմ: Վասիլ կայսրը նրան պատրիկի աստիճան է շնորհում, և իրավունք տալիս իր վրա վերցնել սանձանների պաշտպանությունը:

«Девгеннево деяние»-ի մեջ սակայն փաստերը բոլորովին այլ կերպ են ներկայացված: Այնտեղ Վասիլ կայսրը, լսելով հերոսի բազադործությունների մասին, հրավիրում է նրան մայրաքաղաք Սակայն Դեփզենին պատասխանում է, որ ինքը հասարակ մարդկանցից է և եթե կայսրը ցանկանում է իրեն տեսնել, ապա թող փոքր գործով դա Եփրատ գետի ափը Այնուհետև Դեփզենին գրում է նրան, որ չի վախենում ոչ նրանից, ոչ էլ նրա զորքից: Վասիլ կայսրը մեծ զորքով գալիս է Եփրատի ափը, ուր գլխավոր պարտության է մատնվում Դեփզենի կողմից և փախուստի գիմում: Դեփզենին հաղթանակից հետո թագավորում է Կոստանդնուպոլսում: Նա ազատություն է տալիս բազմաթիվ գերիների, նրանց թվում նաև Կանամին և Իսակիմին¹⁷, որոնք ոչ այլ որ են, քան հունարեն տարրերակների Կիննամոս և Իսանիկիոս ապեղատները:

Այսպիսով հին ոտսական թարգմանությունը շատ արժեքավոր մանրամասնություններ և տարրերություններ է պարունակում մեզ հասած հունարեն քնագրերի համեմատությամբ:

Գիզենիոս Ակրիտասը քսան տարեկան հասկում սիրահարվում է Մեֆերկեի (Նեփրկերտ) ամիրա Ապլորավդիոսի դստերը¹⁸: Այնուհետև նա սպանում է մի երեք գլխանի վիշապ, որը երկտառարդի կերպարանը ստացած ուզում էր գալթակղեցնել իր կնոջը, ուրից պայքարի մեջ մտնում ապեղատների հետ, որոնք ծանր պարտություն կրելով գիմում են ամադոսուհի Մարսիմոյի օգնությանը: Վերջինիս առաջին կտրիճը բաժնի Մեկեմենիսին էր: Մեկամարտում Մարսիմոն պարտվում է, իսկ Մեկեմենիսը սպանվում Գիզենիոսի կողմից: Մարսիմոն դեռ ոչ որից չէր պարտվել, ոչ որ նրան չէր տիրացել: Եվ քանի որ նրան հաղթել էր Գիզենիոսը, Մարսիմոն հանձնվեց նրան: Երբ Եփզոկիան, Գիզենիոսի կինը, իմանում է այդ և սկսում նրան պարսավել, Գիզենիոսը սպանում է Մարսիմոյին և այնուհետև որոշում իր բնակատեղին փոխել: Նա գնում է Եփրատի ափը, ուր և կառուցում է հրաշալի ապարանք: Վիպերգության մեջ մանրամասն նկարագրվում են ապարանքը, նրա զարդարանքայնությունը, խճանկարները և այլն: Որոշ ժամանակ անց նա իմանում է իր հոր մահվան մասին, գնում է Կապադովկիա և վերցնելով հոր աճյունը, բերում իր ապարանքը, ուր և թաղում է: Այդ ժամանակ է, որ Գիզենիոսի մայրը որոշում է բնակվել որդու մոտ: Գիզենիոսի երջանկությունը մի քանի և միայն մթափում, այն, որ երեխա չունի: Հոր մահից հինգ տարի անց վախճանվում է նաև Գիզենիոսի մայրը: Վիպերգությունն ավարտվում է Գիզենիոսի մահվան նկարագրությամբ: Մի օր լողանալիս նա մրսում է, ծանր հիվանդանում և մահվան մահճի վրա խնդրում կնոջը, որ իր մահից հետո անպայման ամուսնանա Կինը աղիողորմ լացով նետվում է մահացող Գիզենիոսի վրա և երկուսն էլ հույն օրը, հույն ժամին մահանում են: Նրանց մահվան լուրը տարածվում է ամենուրեք: Նրանց թաղմանն են գալիս խորհրդանշող, Կապադովկիայից, Բազադից, Ամիդից և Վաթի-րիարսից¹⁹ բազմաթիվ մարդիկ: Թաղումը տեղի է ունենում Տրոսիս-0 կաշված վայրից ոչ հեռու:

Ահա համառոտակի Գիզենիոս Ակրիտաս վիպերգության բովանդակությունը, հիմնականում քստ Բրտտա-Ֆերրատայի տարրերակի: Վիպերգության մեջ հիշատակված անձնավորությունների մի մասի պատմականությունը ապացուցվել է ուսումնասիրողների կողմից: Գիզենիոսին որևէ պատմական անձնավորության հետ հույնացնելու փորձերը հաջողություն չեն ունեցել, որովհետև ամենայն հավանականությամբ այդպիսին գոյություն էլ չի ունեցել, նրա մեջ մարմ-

¹⁶ Այս տարրերակներում կայսեր անունը Թոմանոս է:

¹⁷ М. Сперанский, Девгеннево деяние, т. 143—148: Р. Pascal, Le „Digenis“ slave, т. 331—334:

¹⁸ Այս ամիրայի մասին մանրամասն խոսք կլինի ստորև:

¹⁹ Վաթիարիարսը այն վայրն է, որտեղ պատմական աղբյուրների տվյալների համաձայն 872 թ. ճակատամարտ է տեղի ունեցել բյուզանդական զորքերի և պավլիկյանների միջև, և որտեղ սպանվել է խրիստիան, աղանդավորների պարագլուխը:

²⁰ Տրոսիսը հույնացվում է Ստեփանոս Բյուզանդացու Տարսա վայրի հետ, որ գտնվում է Եփրատի մոտ, Սամոսատից արևմուտք, ժամանակակից Տրուշը Թուրքիայում:

նափորվել է քաջությունը, հերոսությունը, արիությունը, Բյուզանդիայի հաջող պայքարը խալիֆաթի դեմ: Ինչ վերաբերում է հրիստոսերգ-հրիստոսերպին, ապա նա ոչ այլ որ է. քան պավլիկյան աղանդավորների ամենանշանավոր ուղղմական ղեկավար հրիստոսերգը, որ սպանվել է 872 թ., այն տարրերով, որ բյուզանդական պատմական սկզբնաղբյուրներում (Թեոփանեսի Շարունակող, Էկեեսիոս, Պետրոս Արևելացի, Փոտ և ուրիշներ) պավլիկյան է, իսկ վիպերգության մեջ՝ արար մահմեդական, շնայած անունը հունական է: Կարոտսը ոչ այլ որ է. քան պատմական Կարրեստը, պավլիկյանների մյուս նշանավոր ղեկավարը, որը վախճանվել է 863 թ.: Ակրիտյան ցիկլի երգերի մեջ Կարոտսը հանդես է գալիս Կարաբիբիս ձևով²¹, որը աղավաղված հայկական Կարապետ անունն է, իսկ վիպերգության Կարոտսն էլ նույն Կարապետ անվան փաղարշական ձևն է՝ Կարոտ: Նույնը կարելի է ասել բյուզանդական ժամանակագիրների մոտ հանդիպող Կարրեստ անվան մասին, որը նույնպես փաղարշական ձևն է Կարապետ անվան՝ Կարպիս²²: Իրականում Կարրեստը հրիստոսերգի անունն էր և միաժամանակ հորեղբայրը, վիպերգության մեջ Կարոտսը հրիստոսերպի կնոջ եղբայրն է: Նշենք, որ բոլոր քաջագործությունները, որ վիպերգության մեջ Կարոտսին և հրիստոսերպին են վերագրվում, միանգամայն հաստատվում են բյուզանդական ժամանակագիրների տվյալներով: Ամբրոնը նույնպես հայտնի է, նա այդպես էլ (կամ Ամեր ձևով) հիշատակվում է բյուզանդական ժամանակագրություններում: Նա Մելիտենի ամիրա նշանավոր Օմար-իրն-Արդալլահ ալ-Լեկտան է, վերահիշյալ պավլիկյան ղեկավարների ուղղմական դաշնակիցը՝ Վասիլ Ա կայսեր դեմ մղված պայքարում: Նա սպանվեց 863 թ. Բյուզանդիայի դեմ մղված մարտերից մեկում: Այս առթիվ կարելի է վերհիշել վերևում բազմիցս հիշատակված ապելատներին: Ապելատ-απελατες բառի մասին Կոստանդին Միրանաժինի տված բացատրությունը՝ «անասունների, ձիերի հափշտակի»²³, լրիվ չի տալիս վիպերգության ապելատների իսկական էությունը: Գուցե ապելատների տակ ենթադրվում են պավլիկյան աղանդավորները: Պատահական չէ, որ վիպերգությունը, ընդգծելով նրանց արիությունն ու քաջությունը, ցույց տալով, որ նրանց մասին ժողովրդի մեջ երգեր են երգվում, միաժամանակ նրանց հավաքատեղին ավագականոց է անվանում: Ապելատների բնակության վայրը, ապրելակերպը ևս մեզ իրավունք է տալիս նրանց մեջ աղանդավորներ փնտրելու: IX դարի հեղինակ Պետրոս Արևելացին պավլիկյանների մասին գրում է, որ նրանք իրենց խայտառակ դարձնելու պատճառով մարդկանց հետ հարաբերությունների մեջ չեն մտնում, և դեռի նման ապրում են անապատներում²⁴: Բայց անհավանական չէ նաև, որ Կոստանդին Միրանաժինի ժամանակ, պավլիկյանների շարժման ճնշումից բավականին հետո, աղանդավորները որոշ չափով փոխել էին իրենց էությունը:

Ինչ վերաբերում է քաջ ապելատ Մելեմենձիսին, Ն. Ագոնցը նրան նույնացնում է X դարի սկզբում Լիկանդոս թեմայի ստրատեգ զարձած Մելիասի հետ, հայերեն Մլեհ, և ցույց է տալիս, որ Մելեմենձիս անունը հայերեն Մլեհ մեծի (ոսմկ. մենծ) խեղաթյուրված ձևն է²⁵:

Դիգենիսի մոտ տոհմը ևս հիշատակվում է բյուզանդական ժամանակագրություններում: Դուկասները հայտնի են որպես նշանավոր բյուզանդական տոհմ: Կիննամագների բյուզանդական իշխանական երեկի տոհմը ծագումով հայկական էր²⁶: Հայկական է նաև Դիգենիսի

²¹ H. Gregoire, Notes sur l'épopée byzantine, Byzantion, t. XIII, 1938, էջ 351:

²² Հ. Աճառյանը գրում է (տե՛ս նրա Հայոց անձնանունների բառարանը, հատ. Բ, էջ 582—583), որ մեր մեջ Կարապետ անունը հանդիպում է ԺԱ դարից: Բյուզանդական վիպերգությունը և ժամանակագրությունները հնարավորություն են տալիս առնվազն երկու դար առաջ տանել ոչ միայն անվան, այլև նրա կրճատ ձևերի թվագրումը:

²³ Constantini Porphyrogeniti de Cerimonils aulae byzantinae, CSHB, Bonnae, 1829, էջ 820—821: Ո՛րչա է, բյուզանդական աղբյուրներում ապելատները հիշատակվում են պավլիկյան շարժման ծագումից շատ առաջ, դեռևս Հուստինիանոս I կայսեր ժամանակ, բայց անհավանական չէ, որ հին անունը հետագայում ստացած լինի նոր բովանդակություն:

²⁴ Petri Siculi Historia utilis et refutatio atque eversio haerescos Manichaeorum qui et Pauliciani dicuntur, Migne, Patrologia graeca. t. 104, cap. IX.

²⁵ Տե՛ս N. Adontz, Les fonds historiques, էջ 216: Նաև H. Grégoire, Melias le Magistre, Byzantion, t. VIII, 1933, էջ 79—88: Նույնի՝ «Ο Διγενής Ἀχρίτας, էջ 117—121:

²⁶ N. Adontz, op. cit., էջ 205: II. Καλονάρος, «Ο Βασίλειος Διγενής Ἀχρίτας», τμή. Α', Αθήναι 1941, էջ 36:

կնոջ պապի անունը՝ Մուսելում, որը ոչ այլ ինչ է, քան հայկական Մուշեղ անվան բյուզանդական ձևը²⁷։

Ասորիքի ամիրայի արշավանքների հիմնական վայրը Կապադովկիան էր, հարսիանոն թեման, Ամորիոնը, Իկոնիոնը։ Ահա այս բոլոր վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով Ն. Ազոնցը, նրանից հետո նաև հայտնի բելգիական բյուզանդագետ Ա. Դերեգուարը եկան այն եզրակացության, որ բյուզանդական Դիգենիս Ակրիտաս վիպերգությունը ստեղծվել է հայկական միջավայրում, ավելի կոնկրետ՝ պավլիկյանների միջավայրում։ Նրանք որպես հիմք են ունեցել նաև այն հանգամանքը, որ «Девгениево деяние»-ն ընդգծում է վիպերգության թշնամական վերաբերմունքը դեպի Վասիլ Ա կայսրը, պավլիկյան աղանդավորների դիմադրությունը և նշողը²⁸։

Չնայած նրանց այս եզրակացության դեմ հանդես եկան բազմաթիվ բյուզանդագետներ, համենայն դեպս աղանդավորական կնիքի առկայությունը վիպերգության վրա չի կարելի ժխտել։ Բերենք մեկ օրինակ, թվում է, բավական ծանրակշիռ՝ Վիպերգության մեջ, ինչպես նաև նրան որպես սկզբնաղբյուր ծառայած «Արմուրիսի երգում»։ Հանդիպում են արևապաշտության հետքեր։ Ամիրայի առևանգած աղջկա եղբայրները դիմում են արևին, բրպեսզի նա ցույց տա իրենց քրոջ տեղը, նրան են բողոքում, որ նա նախանձից այդպես վարվեց իրենց քրոջ հետ, դիմում են նրան «տեր արև» ասելով։ Արմուրիսի երգում բազմիցս կարելի է հանդիպել հետևյալ երգումին. «Երգվում էմ, սիրելի տեր արևում և նրա սիրելի մորով»։ Հայերեն «Դիրք հերձուածոց» հայտնի սկզբնաղբյուրի մեջ մենք կարդում ենք այն մասին, որ պավլիկյանները «Ջարեգակն Քրիստոս ասէին ոչ մեռեալ և ոչ յարուցեալ»²⁹։ Հովհան Սձեցին նույնպես իր «Ընդդէմ Պաւլիկիանց» ճառում ընդգծում է այդ³⁰։ Նույն բանին կարելի է հանդիպել նաև բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում։ Մանիքեցիների դեմ ուղղված ուրացման բանաձևերում, որոնք օգտագործվել են նաև պավլիկյանների դեմ, կարգում ենք հետևյալ բանաձևը. «Նզովում էմ նրանց, ովքեր արևին Քրիստոս են համարում և աղոթում են արևին»³¹։ Մխիթար Գոշի առակներից մեկը նույնպես վկայում է աղանդավորների արևով երգվելու մասին. «Նախատեցաւ եղեգան ծաղիկ և նմանր նորա, պաշտօնեայ լինել արեգական. և նորա ձգեալ դձեռն յարևն երգուաւ արեգական թէ ոչ եմ»³²։

Վերևում մենք տեսանք, որ Դիգենիսը քսան տարեկան հասակում սիրահարվում է Մեֆերկեի ամիրա նշանավոր Ապլորավդիսի դստերը։ Ահա այդ ամիրայի պատմականության հարցի վրա ուզում ենք ստորև ավելի մանրամասն կանգ առնել։

«Դիգենիս Ակրիտաս» բյուզանդական վիպերգության մեջ հիշատակված բազմաթիվ անձնավորություններից մեկն է և ոմն Ապլորավդ-իս («Απλοράβου») Մեֆերկեի (նփրկերտ) ամիրան։ Ապլորավդ-իսի դուստրը, որի կապակցությամբ է հիշատակվում նրա հայրը, ասում է Դիգենիսին.

Իմ հայրենիքը Մեֆերկեն է,

Դու լսե՛լ ես Ապլորավդիսի՝ ամենամեծ ամիրայի մասին,

Նա իմ հայրն է, իսկ մայրս Մելանթիան է³³։

Ապլորավդիսը վիպերգության մեջ հանդես է գալիս որպես անընդհատ պատերազմների մեջ գտնվող անձնավորություն, նա բազմաթիվ երևելի բրիստոնյանների գերության մեջ էր պահում։

Ապլորավդիսի նույնացումը վիպերգությանը ժամանակակից որևէ պատմական անձնավորության հետ հանդիպել է բազմաթիվ ղեկավարությունների։ Այսպես օրինակ, հույն պատ-

²⁷ Սրա մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Adontz, op. cit., էջ 205 և հտ.։

²⁸ Ն. Ազոնցը գտնում է, որ Դիգենիս Ակրիտաս վիպերգությունը Բալկաններ փոխադրեցին հայ գաղթականները, որտեղից էլ այն անցավ Ռուսիա։ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 227։

²⁹ «Դիրք հերձուածոց», հրա. Միսրանի, արտատպ. «Արարատից», 1892, էջ 21։

³⁰ «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանեստի Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1953, էջ 50։

³¹ Appendix monumentorum ad recognitiones Clementinas, Migne, Patrologia graeca, t. 1, col. 1465.

³² Մխիթար Գոշ, Առակներ, Երևան, 1954, էջ 68։ Հմմտ. Н. А. Орбели, Басни средневековой Армении, Москва—Ленинград, 1956, էջ 23, 70։

³³ Դրոստա-Ֆերրատայի տարրերակ, գլ. Ե, տող 66—68։

մարան Պ. Կարուղիսը Ապլորավդիսին նույնացնում է Մայաֆարկինի ամիրա Արդուրահիմի հետ³⁴։ Մի ուրիշը՝ Մավրոգորդատոն գտնում է, որ Ապլորավդիսը X դարի 70-ական թվականներին Վարդ Սկլերոսին դաշնակցած *Ἀποταγῆς* — *Abū Taghīb*-Արու-Թագլիբին է³⁵։ Սովետական բյուզանդագետ Ա. Յա. Միրկինը, վերջերս լույս տեսած իր հոդվածում իրավացիորեն այդ նույնացումները համարում է անբնորոշ³⁶, բայց նա ոչ մի փորձ չի անում Ապլորավդիսի պատմականությունը որոշելու ուղղությամբ։

Վիպերգուսյան մեջ ասվում է, որ Ապլորավդիսի մոտ գերի էր գտնվում զորավար Անտիոքի երիտասարդ որդին, որին ի վերջո հաջողվում է փախուստի դիմել ամիրայի դստեր հետ միասին։ Վիպերգուսյան մեջ ցույց է տրված նաև, որ այս երիտասարդի հայրը մահանում է գերություն մեջ արաբների մոտ, որոնք վիպերգուսյանում կոչվում են «պարսիկներ»։

Միանգամայն հավանական է, որ վիպերգուսյան մեջ Ապլորավդիսի տակ ենթադրվում է Կոստանդին Միրանաժինի մոտ և հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակված Ապահոնիք դավառի Մանազկերտ բաղարի կայսիկների Ապլվարդ ամիրան։ Վիպերգուսյան մեջ, անկասկած, տառերի տեղափոխությամբ՝ *ἄρχοντος*, *ἄρχοντος* հույն դրիշը, կամ էլ նրանից առաջ հույն գոտանի ցանկացել է իմաստավորել անունը (մի բան, որ շատ հաճախ է հանդիպում բյուզանդական գրականության մեջ) ... *ἄρχοντος*, *ἄρχοντος* բառից, որ հունարեն նշանակում է գուրգը³⁷։ Վիպերգուսյան մեջ ջանք է թափվել իմաստավորելու նաև արաբական Արու-լ-ը հունարեն *ἀρούρη* բառի միջոցով։

Ապլորավդիսի նույնացումը Մանազկերտի կայսիկների ամիրա Ապլվարդի հետ ավելի հավանական է դառնում, երբ դիմում ենք վիպերգուսյան էսկուրիալի տարրերակին։ Այնտեղ *Μανιάς* ամիրայի մայրը իմանալով իր որդու հավատափոխության մասին, աղաղակում է. «Վայ ինձ, եթե այդ իմանան կասիսները»։ Հույն բյուզանդագետ Պ. Կարուղիսը իրավացիորեն կասիսների տակ ենթադրում է կայսիկներին³⁸։

Կոստանդին Միրանաժինի մոտ որպես Մանազկերտի ամիրա հիշատակվում են երկու Արու-լ-Վարդ (*Ἀρούριος*), Գլանցից առաջինը նրա տվյալներով իշխում էր IX դարի երրորդ քառորդին։ Իշխանաց իշխան Աշոտը (862—885, թագավոր 885—890 թթ.) որպես տիրույթ նրան տվեց Խյաթը, Արճեշը և Բերկիրին³⁹։ Ահա այն ամենը, ինչ մենք գիտենք այս Արու-լ-Վարդի մասին Կոստանդին Միրանաժինից։ Նրա մասին մանրամասնություններ են տալիս հայկական սկզբնաղբյուրները։ Գրիգոր Նարեկացին (X դար) իր «Վասն կարծեացն անիծելոց թողորակեանց» թղթի մեջ մատնացույց է անում, որ թողորակեցիները, որոնք լայն տարածում էին գտել Ապահոնիքում⁴⁰, կոտորվել են «ի սրոյ վրիժախնդիր հեթանոս ամիրային Ապլվարդայ, որ առգարև գաւազան սրտմութեան ի ձեռին Տեանն Յիսուսի»⁴¹։ Այս Ապլվարդ

³⁴ Π. Καραλίου, Συμπερασματικά στοιχεία ιστορίας και τοπογραφίας εις το μεσαιωνικόν εποχ. *Ἐπετηρίς τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, Ἔν Ἀθῆναις*, 1906, էջ 242։

³⁵ „Digenes Akrites“, ed. by J. Mavrogordato, էջ 146։

³⁶ А. Я. Сыркин, Об историчности персонажей «Дигениса Акрита», «Византийский Временник», т. XVIII, 1961, էջ 148։

³⁷ Այստեղ տեղին է նշել, որ բյուզանդական բանական հաս զուրգների մի տեսակ, որոնք կոչվում էին *αρχοντα* (վարդուկիա) կամ *παρχοντα* (վարդիկիա)։ Այդ մասին տե՛ս N. Καλομενός-Ούλιος, *Ἡ περὶ τῶν αρχόντων ὁρολογία τῆς Ἑλληνικῆς Αυτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου*, Ἔν Ἀθῆναις, 1937, էջ 133։ Այնպես որ Վարդ անունը բյուզանդացիների մոտ զուգորդվում էր *παρχον*—գուրգ բառի հետ ոչ միայն հնչման մոտիկությամբ, այլև իմաստով։

³⁸ Π. Καραλίου, Το επος Διγενῆ Ἀκρίτα κατὰ το χαιρογγραφον Μαδριτῆς ἡ Ἐσθουρίας, *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ετος Γ', (1926), էջ 330։

³⁹ „Constantine Porphyrogenitus de administrando imperio“, ed. by Gy. Moravcsik, Budapest, 1949, էջ 198 (cap. 44)։

⁴⁰ Հենց ինքը Թողորակը Ապահոնիքում էր գտնվում։ Ինչպես պատմում է Արիստակես Հաստիվերացին, թողորակյան շարժման ակահավոր գործիչներից մեկը, ոմն Հակոբոս Կախկոպոս «զայ անցանի ի դաւանն Ապահոնեաց ի բնակարան սատանայի, յաստուածուրաց ժողովն և ի գաղանաց գառապիղն, որ կոչի Թողորակս»։ «Պատմութիւն Արիստակիսի Հաստիվերացոյ», Երևան, 1963, էջ 124։

⁴¹ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 498։

ամիրան էր, որ ձերբակալում և մահապատժի է ենթարկում թոնդրական շարժման հիմնադիր և պարագլուխ Սմրատ Զարեհավանցուն⁴², պալիկիան շարժման խոշորագույն ղեկավարներ Կարբեսասի և Խրիսոխիի ժամանակակցին:

Այս Ապլվարդի մասին պատմում է նաև Թովմա Արծրունին, որը հիշատակում է նրան IX դարի 70-ական թվականների դեպքերի կապակցությամբ. «Ապլվարա (մի ուրիշ տեղում Արլբառ) Կայսիկ Ապահունեաց ղռնաւորն»⁴³:

Հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակված կայսիկները պատկանում էին Մանազկերտի Սուլայմ ամիրայական տանը, և IX դարի 60-ական թվականներին Ապահունիքի տերն էին: Նրանք ամենայն հավանականությամբ հաստատվել էին Հայաստանում Հարուն-ալ-Ռաշիդ խալիֆայի ժամանակ VIII դարի վերջում⁴⁴: Կայսիկների տիրույթները (Կոստանդին Միրանա-ծինի տվյալներով՝ Մանազկերտը, Բերկրին, Խլաթը, Արճեշը) մինչև Աշոտ Ա-ի իշխանությունը գտնվում էին խալիֆայի տիրապետության ներքո, որը Միրանածինի մոտ Պարսկաստան է կոչվում (Περσικ): Նշված բոլոր ամրոցներն ու քաղաքները վասալական կախում ունեին Աշոտ Ա-ից: Հայոց Սմրատ Ա թագավորի սպանությունից հետո (914), Ապահունիքի կայսիկները դարձան Բյուզանդիայի վասալները, վճարելով նրան որոշ հարկ, այնքան ժամանակ, մինչև որ Միրանածինի ժամանակակից Աբու-լ-Վարդ Երկրորդը դադարեց ենթարկվել Բյուզանդիային:

Նթե ելնենք Կոստանդին Միրանածինի տվյալներից, Հայաստանի կառավարիչները գտնվում էին վասալական կախման մեջ Բյուզանդիայից, իսկ կայսիկ ամիրաները իրենց հերթին հանդիսանում էին հայ կառավարիչների վասալները: Հետևաբար, ամիրայի պայքարը հայոց իշխանի դեմ միաժամանակ պետք է պայքար համարվեր Բյուզանդիայի դեմ: Թովմա Արծրունին գրում է այն պայքարի մասին, որ մղում էին հայ Բագրատունիները Ապահունիքի ամիրաների դեմ: Թովման հիշատակում է նաև, որ Ապլվարդի՝ Ապահունիքի կայսիկ ամիրայի տրամադրության տակ կար «պարսիկ» զորք, որ ասպատակություններ էր կատարում Բյուզանդիայի տերիտորիայի վրա. «Իսկ որ տիրէր աշխարհին Ապահունեաց Կայսիկն զիւր պօրսն առ ինքն գումարեալ և շուրջ զնովաւ քաղաքայինք և ասպատակքն Պարսից, որք ի Յունացն վերայ առնէին արշաւանս»⁴⁵: Դիգենիս Ակրիտաս վիպերգության մեջ ցույց է տրված, որ «մեծ ամիրա Ապլորավդիսը» մեծ զորքով ավարառում է Բյուզանդիայի շրջանները:

Երկրորդ Ապլվարդը ապրում էր Կոստանդին Միրանածինի ժամանակ: Նրա մասին վերջինս տալիս է ավելի մանրամասն տեղեկություններ: Նա ցույց է տալիս, որ այս Ապլվարդը սպանում է Խլաթ, Արճեշ և Արծկե ամրոցների տեր, նույնպես կայսիկ, բայց Բյուզանդիային ենթակա ամիրա Ախմետին, վերամիավորում կայսիկ տոհմին պատկանող բոլոր հողերը և դադարում է ենթարկվել Բյուզանդիային: Միրանածինը խորհուրդ է տալիս իր որդուն անպայման տիրել այդ ամրոցներին, նաև Բերկրին, որովհետև եթե դրանք Բյուզանդիայի ձեռքում լինեն, արաբական զորքը (Περσικον φορταγον) չի կարող մուտք գործել Բյուզանդիա, բանի որ այդ ամրոցները փակում են նրա ճանապարհը: Այստեղ պետք է ընդգծել, որ Միրանածինը (ինչպես տեսանք նաև Թովմա Արծրունին՝ Ապլվարդ Առաջինի կապակցությամբ) տվյալ դեպքում ոչ մի կասկած չհարուցող արարներին անվանում է «պարսիկներ», իսկ արաբական խալիֆաթը՝ «Պարսկաստան»: Դիգենիս Ակրիտաս վիպերգության մեջ նույնպես ասվում է, որ Անտիոք ստրատեգը գերի ընկնելով սպանվեց «պարսիկների», այսինքն՝ արաբների կողմից և միանգամայն ճիշտ է Ա. Յա. Սիրկինը, երբ գտնում է, որ Ապլորավդիսի դստեր դեպքը տեղի է ունենում արաբական միջավայրում⁴⁶:

Այս ամրոցը պատմության մեջ մի հարց է ծագում: Զե՞ որ վիպերգության մեջ Ապլորավդիսը Մեֆերկեի-Նփրկերտի ամիրան է, մինչդեռ երկու Աբու-լ-Վարդերն էլ եղել են Մանազկերտի ամիրաները: Բայց վիպերգության մեջ այս տիպի սխալները շատ շատ են, և դա չպետք

⁴² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյանի հոդվածը. «Սմրատ Զարեհավանցին, նրա ժամանակն ու ժամանակակիցները», «Բանբեր Մատենադարանի», № 3, 1956:

⁴³ «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917, էջ 353:

⁴⁴ Ոգտվում եմ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում» մենագրության ձեռագրից:

⁴⁵ Թովմա Արծրունի, էջ 395:

⁴⁶ А. Я. Сыркин, Об историчности персонажей «Дигениса Акрита», էջ 149:

է մեզ շփոթեցնի: Այստեղ կարելի է նշել, որ Արու-լ-Վարգ երկրորդին պարտության մատնողն ու սպանողը Աղձնիքի (կենտրոնն էր Մայաֆարկինը՝ Նփրկերտը) ամիրա Սայֆ ալ-Դաուլայի զորավար Նաջան էր⁴⁷:

Ավելի դժվար է մի այլ հարցին պատասխան տալը. Ապլորավդիսին այս երկու Արու-լ-Վարգերից ո՞ր մեկի հետ պետք է նույնացնել, առաջին թե՞ երկրորդ: Գուցե Ապլորավդիսի մեջ են մարմնավորված երկուսն էլ, մի բան, որ հաճախ է պատահում վիպերգություններում, երբ իրականության մեջ նույն անունով տարբեր անձնավորություններ գոյություն ունեն: Համենայն դեպս ավելի հավանական է Ապլորավդիսին նույնացնել առաջին Արու-լ-Վարգի, պավլիկյան ղեկավարներ Կարրեասի և Խրիստիսի ժամանակակցի հետ:

Ինչպես նշեցինք, բյուզանդական «Դիդակխս Ակրիտաս» վիպերգությունը հայագիտությանը րիչ է ծանոթ. դրա հիմնական պատճառը այն է, որ վիպերգությունը թարգմանված չէ հայերեն: Այդ իսկ պատճառով հայագիտության համար մեծ նշանակություն ունի բյուզանդական վիպերգության բոլոր տարբերակների հայերեն թարգմանությունը: Դա, կրկնում ենք, կլայնացնի մեր պատմության ու գրականության ուսումնասիրության աղբյուրների շրջանակները և հատկապես նոր լույս կսփռի «Սառունցի Դավիթ» էպոսի պատմական ատաղձի կարևոր հարցի լուսարանության վրա:

ВИЗАНТИЙСКИЙ ЭПОС О ДИГЕНИСЕ АКРИТЕ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ АРМЕНОВЕДЕНИЯ

Р. М. БАРТИКЯН

(Р е з ю м е)

В 1875 г. византиноведами К. Сафой и Э. Леграном был впервые издан эпос о герое Дигенисе Акрите, сохранившийся в одной трапезунтской рукописи XVI в. С этого времени византиноведами началась оживленная и очень кропотливая работа над эпосом, над вопросами, касающимися времени его создания, историчности упомянутых в нем персонажей, его значения для изучения византийской истории и литературы, его связей с другими эпосами средневековья и т. д. Одновременно усиленно шла работа над обнаружением других рукописей, содержащих эпос. До сих пор найдено и опубликовано пять стихотворных и одна прозаическая версии эпоса о Дигенисе Акрите. Древнейшая из них — Гротта-Ферратская версия (XIV в.). Эпос отражает эпоху византийско-арабских столкновений в IX—X вв.

Больше чем три десятилетия тому назад крупный арменовед и византиновед Н. Адонц впервые доказал, что византийский эпос был создан на территории Западной Армении и именно в среде армянских еретиков-павликиан, крупнейшие вожди которых — Карбеас и Хрисохир — играют большую роль в эпосе и являются родственниками главного героя эпоса Дигениса Акрита по отцовской линии. Дигенис Акрит и по материнской линии является армянином по происхождению; его мать происходила из известного византийского рода Киннамадов, армянского по происхождению. Н. Адонц убедительно доказал армянское происхождение и других персонажей эпоса и нашел много общего между византийским эпосом и армянским эпосом о Давиде Сасунском.

В 1939 г. со статьей, посвященной связи византийского и армянского эпосов, выступила А. В. Банк.

Несмотря на все это, эпос о Дигенисе Акрите остался не затронутым всеми остальными арменоведами, и это главным образом из-за отсутствия его армянского перевода. Глубокое, серьезное изучение византийского эпоса арменоведами пролило бы свет на историю и литературу армянского народа. Анализ содержания византийского эпоса дает новые факты, свидетельствующие о том, что эпос создан в еретической среде. Что касается историчности эмира Аплоравда, упомянутого в эпосе и до сих пор не нашедшего своего исторического первообраза, есть факты, доказывающие, что он тождествен с эмиром г. Маназкерта Абу-ль Вардом I, современником Карбеаса и Хрисохира.

⁴⁷ M. Canard, Recueil des textes relatifs a Sayf al-Daula, Paris, 1934, 42 240—251, 256—257:

ԳԱՌՆԻԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐՔԻՆՅԱՆ

«Զայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած սմրոցին Գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ և կապարով մտնուցեալ. յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք բարձր քանդակաւ, ի համար Բեռ իւրոյ Խոսրովիդիստոյ, և զրեալ քնմա զյլշատակ իւր հելլենացի գրով»¹:

Այսպես է նկարագրում Մովսես Խորենացին Տրդատ Ա-ի (որին նա սխալմամբ քրիստոնեությունն ընդունած Տրդատ Գ-ն է համարում) շինարարական գործունեությունը Գառնիում: Մովսես Խորենացու այս տվյալից պարզվում է, նախ, որ Տրդատ թագավորը Գառնիում կառուցել է ամրոց, երկրորդ՝ որ նա ամրոցի տերիտորիայում կառուցել է «տուն հովանոց» և երրորդ՝ որ այդ «տուն հովանոցը» կառուցված է եղել Տրդատի Բեռ համար: Այս բոլորի մասին, վերջացնում է Մովսես Խորենացին, Տրդատ թագավորը հիշատակել է Գառնիում թողած իր հունարեն գրերով գրված արձանագրության մեջ:

Թագավորական «տուն հովանոց»-ը չի կարելի այլ կերպ հասկանալ, քան «ամառային պալատ, ապարանք»: Հայկազյան բառարանում «տուն» բառի դիմաց տրված է հետևյալ մեկնաբանությունը. «Յարկ, շինուած բնակութեան՝ որմնապատ՝ յարկածածկոյթ՝ բաժանեալ ի սենեակս՝ դրամբք և պատուհանիւք, ևս և տաղաւուր, ապարանք, պալատն տաճար»²: Այդ իմաստով «տուն հովանոց»-ի ամենաճիշտ բացատրությունը տվել է Ն. Էմինը՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» իր առաջին թարգմանության մեջ. «Он выстроил в ней: (այսինքն Գառնի ամրոցում) летний дворец»³: Ժամանակակից ուսումնասիրողները, քաջածանոթ լինելով Գառնիի հեթանոսական տաճարին, որը լրիվ բացվել էր Ն. Մառի և Յա. Սմիռնովի պեղումներից հետո, այդ «տուն հովանոց»-ը, Մովսես Խորենացու տված նկարագրությունից ելնելով («մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք, բարձր քանդակաւ»), համարել են Գառնիի հեթանոսական տաճարը: «Տուն հովանոց»-ը, նույնացնելով Գառնիի հեթանոսական տաճարի հետ և Խորենացուց գիտենալով, որ Տրդատը իր շինությունների մասին գրավոր հիշատակություն է թողել հունարեն տառերով գրված արձանագրության մեջ, և վերջապես 1945 թ. հայտնաբերված հունարեն արձանագրությունը համարելով հենց այն, ինչի մասին մատնացույց էր արել պատմահայրը, ուսումնասիրողները, բնական է, ստիպված էին Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ փնտրել այդ հեթանոսական տաճարի հիշատակությունը, տաճար, որը Խորենացին սխալմամբ «տուն հովանոց» էր համարել, այսինքն փնտրել են հունարեն ΝΑΟΝ — տաճար բառը, կամ իմաստով նրան մոտիկ բառեր: Բացառությամբ Գ. Սարգսյանի, բոլոր ուսումնասիրողները այդ բառը փնտրել են Գառնիի հունարեն արձանագրության երրորդ տողի վերջում — ΑΙΚΤΙΣ (այսինքն ΕΚΤΙΣ) — «կառուցեց» բառից անմիջապես հետո, որտեղ պահպանվել են ընդամենը երկու կամ երեք տառ: Ստ. Լիսիցյանը ΝΑΙ-ն վերականգնեց ΝΑΟΝ (տաճար)⁴, Հ. Մանանդյանը 1916 թ. ΝΑΟΝ⁵, իսկ 1951 թ.⁶ ΝΑΙΣΚΟΝ (часовня домовая церковь, катедрала, Ս. Աբրահամ-

¹ «Մովսեսի Խորենացու Պատմություն Հայոց», Տփղիս, 1913, Գիրք Բ, գլ. 91, էջ 241—242:

² Ն. Հ. Բ. հատ. Բ., էջ 891:

³ «История Армении Моисея Хоренского», пер. Н. Эмина, Москва, 1858, էջ 159: Իր «նոր» թարգմանության մեջ Էմինը «летний дворец»-ը փոխարինել է «вилла»-ով: Տե՛ս «История Армении Моисея Хоренского», Новый перевод Н. Эмина, Москва, 1893, էջ 138:

⁴ «Սովետական Հայաստան», 23 սեպտեմբերի 1945, № 201:

⁵ Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 5:

⁶ Я. А. Манандян, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, «Известия» АН Арм.ССР, 1951, № 4, էջ 15:

յանը ΝΑΙΔΙΟΝ⁷ (նույն իմաստն ունի, ինչ որ և ΝΑΙΣΚΟΝ), Բ. Առաքելյանը ΝΑΟΝ (храм⁸ հարցականով Կ. Վ. Տրեվերը, տաճարի փոխարեն կարդաց ΑΓΡΟΙΚΙΑΝ (աղա-
բակ)⁹:

Մովսես Խորենացին Գառնիում կատարված շինարարության մասին խոսելիս, ըստ երևույթի, օգտվել է նախ և առաջ այն զրույցներից, որոնք տարածված էին ժողովրդի մեջ Տրդատի շինարարական գործունեության մասին: Նրկրորդ անձամբ կարդացել է Տրդատի արձանագրությունը Գառնիում, և վերջապես ինքը տեսել է խնդրո առարկա շենքերը:

Զրույցների թվին է պատկանում, հավանաբար, Խորենացու վկայությունն այն մասին, որ տուն հովանոց¹⁰-ը կառուցված է եղել իբր Խոսրովիդուխտի համար: Ինչ վերաբերում է այն հիշատակությանը, որ Տրդատը կառուցել է ամրոց և «տուն հովանոց», այսինքն «ամառային պալատ», ապա այդ մասին Խորենացին կարդացել է Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ: Նվ վերջապես Խորենացին անձամբ տեսել և նկարագրել է ամրոցի պարսպի շինարարական տեխնիկան («որձաբար և կոփածոյ վիմօր, երկաթազամ և կապարով մածուցեալ») և իր կողմից «տուն հովանոց» կարծված շենքի մանրամասնությունները («մահարձանօր, սրանչևի զրօշուածովք, բարձր քանդակա»):

Խորենացին, գալով Գառնի, նախ և առաջ տեսել է ամրոցի պարիսպները, ապա մոտենել է ու կարդացել պարիսպների վրա փորագրված հունարեն արձանագրությունը, որտեղ գրված էր ասուրոսի և ապարանքի կառուցման մասին: Խորենացին չի տեսել (և ամենայն հավանականությամբ չէր էլ կարող տեսնել) Տրդատի կառուցած ամառային պալատը, որովհետև նրա ժամանակ (այսինքն Տրդատ Ա-ից ավելի քան չորս հարյուրամյակ անց) այն պետք է որ քանդված լիներ: Գառնիի հեթանոսական տաճարին կից կառուցված քրիստոնեական եկեղեցին, որը Բ. Առաքելյանը թվագրում է V—VII դարերով, հիմնադրված է Գառնիի Տրդատի կողմից կառուցված պալատի ավերակների վրա և շինարարները, ըստ երևույթի, չեն էլ իմացել, որ իրենք եկեղեցու հիմքերը դրում են Տրդատի կառուցած ամառային պալատի ավերակների վրա: Գառնիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված պալատական շենքի ավերակները մենք համարում ենք ավերակները այն բոլոր հույսերով, որի մասին Մովսես Խորենացին կարդացել է Տրդատի հույսերն արձանագրության մեջ, հայտնաբերված մոտակայքում:

Արդ, որն է այն հունարեն արձանագրությունը, որտեղ ըստ Մովսես Խորենացու գրված էր Գառնիում ամրոցի և ապարանքի կառուցման մասին: Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ դա 1945 թ. հայտնաբերված հունարեն արձանագրությունն է: Նվ ել են և ուսումնասիրողներ, որոնք եկել են այն եզրակացության, որ Խորենացին նկատի ունի մի այլ արձանագրություն, որը ղեկու չի հայտնաբերվել: Նվ վերջապես, ուսումնասիրողների մի երրորդ խումբ առաջ է քաշում այն միտքը, թե Գառնիում կարող է երկու տարբեր հունարեն արձանագրություններ եղած լինեն: Այդ հարցի վերջնական լուծումը Բ. Ն. Առաքելյանը և Կ. Վ. Տրեվերը կապում են Գառնիի հետագա հնագիտական ուսումնասիրության հետ:

Այժմ անդրադառնանք Գառնիի հունարեն արձանագրությանը: Ինչպես հայտնի է, վեմը աչ կողմից շարդված է: Գ. Սարգսյանը եկել է այն եզրակացության, որ բացակայող տարածության վրա կարող էր տեղավորվել մինչև վեց տառ¹⁰: Այստեղ անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել, որ արձանագրությունը կարճ ու երկար, սեղմ և ոչ սեղմ գրված տողեր չի ունեցել (խոսքը իհարկե, հետո գրված մի քանի բառի մասին չէ): Ամեն ինչ գրված է եղել համաչափ:

Արձանագրությունն այժմ ունի հետևյալ տեսքը.

ΗΑΙΟΣ ΤΡΙΔΑΤΗΣ
ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ ΑΝΑ
ΩΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΑΙΚΤΙΣΕΝ ΑΙ
ΒΑΣΙΛΙΑ ΤΟΝ ΑΝΙΚΗΤΟΝ ΚΑΣ
ΑΙΤΟΥΣ ΑΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙ

⁷ Ա. Ն. Արրա համայն, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը: «Եջմիածին», 1917, մարտ—ապրիլ:

⁸ Б. Аракелян, Гарни 1, Ереван, 1952, էջ 67:

⁹ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры Древней Армении, М.-Л., 1953, էջ 180:

¹⁰ Գ. Սարգսյան, Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1956, № 3, էջ 48:

MENNEAS ΥΠΟ ΕΞΟΥΣΙΑΤΕΙΑΡΙ
ΑΙΤΟΥΡΓΟΣ ΤΩ ΜΕΤΑΛΩ ΣΗ
METAMATH Ω ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤ
ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ

Առաջին տողը, ինչպես Հ. Մանանդյանը 1946 թ.¹¹ և Գ. Սարգսյանը, ես լրացնում եմ ΒΑΣΙΛΕΥΣ րառով¹²։ Այս հարցում ես միանգամայն համաձայն եմ Գ. Սարգսյանի հետ¹³։

Արձանագրության երկրորդ տողի վերջին բառի մեր վերականգնումը միանգամայն բացառում է առաջին տողում Ο ΜΕΓΑΣ լրացումը։ Երկրորդ տողի ΜΕΓΑΛΗ ΑΡΜΕΝΙΑΣ րառերով ավարտվում է Տրդատի ամբողջ տիտուլատուրան — ΠΑΙΟ ΤΙΡΙΔΑΤΗ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ։ Դրանից հետո Տրդատը իր արձանագրության մեջ հրշատակում է այն, ինչ ստաշին հերթին արժանի է գտել որչափակելու։ Դառնում կատարած իր շինարարությունից։ Այդ օրյակի անվանումից արձանագրության վրա պապականվել է ընդամենը երեք տառ ΑΝΑ-, որոնք ուսումնասիրողները լրացրել են. Ստ. Լիոնցյանը ΑΝΑ(Ξ) և հաջորդ տողի առաջին երկու տառը -ΩΣ կցելով դրան ստացել է ΑΝΑ(ΞΙ)ΩΣ և բացատրել «անարժան», հակառակ որ դա մակրայ է և նշանակում է «անարժանորեն»։ Հ. Մանանդյանը լրացրել է ΑΝΑ(ΣΣΩΝ) «թագավորելով» և հաջորդ ΩΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ րառերի հետ «թագավորելով որպես զերազույն տեր»։ Այ. Արրահամյանը լրացրել է ΑΝΑ(ΚΤΟΣ) (ΑΝΑ—աբրա րառի սեռական հոլով)։ Գ. Վ. Տրեվերը կարգացել է ΑΝΑ(ΚΤ-Ρ), իմաստով նույնն է, ինչ է ΑΝΑΞ-ը։

Վերոհիշյալ ուսումնասիրողներն այսպիսով Տրդատի տիտուլատուրան ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ րառերով չեն համարել վերջացած և դա հասկանալի է։ Առաջին տողում ΒΑΣΙΛΕΥΣ-ի փոխարեն վերականգնելով Ο ΜΕΓΑΣ, նրանք պարտավոր էին ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ-ից հետո թագավոր րառը կամ այդ միտքն արտահայտող որևէ այլ բառ գտնել։

Գ. Սարգսյանը ΑΝΑ-ի խնդիրը համարել է զեռես ոչ պարզ¹⁴, և դրանով իսկ, միանգամայն իրավացիորեն, կասկածի տակ առել նախորդ ուսումնասիրողների ΑΝΑ-ի կապակցությամբ առաջ քաշած բոլոր լրացումները։

Գառնիի արձանագրության երեքրորդ տողի վերջին ΑΝΑ-ն ես լրացնում եմ ΑΝΑ(ΚΤΟΡΟΝ) «ապարանք, պալատ»¹⁵, և երրորդ տողի ΩΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΑΙΚΤΙΣΕΝ րառերով ստացվում է. «Մեծ Հայաստանի թագավոր Տրդատը, որպես զերազույն տեր, ապարանք կառուցեց»։

Ինչպես ցույց է տալիս Գ. Սարգսյանը, «Հելլենիստական ժամանակաշրջանում զոլություն ուներ մի սովորույթ՝ սերտ կապված հին արևելյան տրագիցիաների հետ, ըստ որի՝ որևէ օրյակ-տի (մեծ մասամբ քաղաքի, բայց նաև տաճարի, ամրոցի և այլն) հիմնադրումը թագավորի ֆունկցիան էր»¹⁶։ Մենք դրա վրա կավելացնենք նաև թագավորական ապարանքի կառուցումը, որ հասկանալի է, միայն թագավորին կարող էր վերաբերել։ Այդ իմաստով Գառնիի արձանագրության երկրորդ և երրորդ տողերին մեր տված միկնաբանությունը «որպես զերազույն տեր կառուցեց ապարանք», արդարացվում է։

Այս ΑΝΑΚΤΟΡΟΝ րառի կապակցությամբ, որ կոնկրետ նշանակում է պալատ, ապա-

¹¹ Հ. Մանանդյան, Գառնիի հունարեն արձանագրությունը... էջ 3։ 1931 թ. Հ. Մանանդյանը վերանայեց իր ընթերցումը և ՅԱՆԱԵՍ-ի փոխարեն վերականգնեց Ο ΜΕΓΑΣ։

¹² Կ. Վ. Տրեվերը նման վերականգնումը առարկելի է համարում ասելով, որ առաջին տողում ՅΑΝΑԵՍ րառի համար տեղ չկա (նույն տեղում, էջ 190)։ Բայց դա այդպես չէ. րարի այժմյան ծարրված վիճակում ΤΙΡΙΔΑΤ-ը անունից հետո կա երեք տառի անդ, իսկ եթե ծարրված մասն էլ նկատի ունենանք, ապա հնարավոր է տեղադրել մինչև ինը տառ, իսկ 10-ը տառից բաղկացած ՅΑΝΑԵՍ րառը (նամանավանդ որ մեկ տառը I է), բավականին ազատ զրույթյամբ միանգամայն հանդիստ կտեղավորվեր։

¹³ Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 48—49։ Հմմտ. Տրդատ Գ-ի տիագոսը՝ Ագաթանգեղոսի հունարեն տեքստում. Τριεδάτης βασιλεύς Μεγάλης Ἀρμενίας. Gérard Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Città del Vaticano, 1946, p. 37, § 40։

¹⁴ Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 49։

¹⁵ Ἀνακτορον բառի համար սովորական է նաև հոգնակի թվի գործածությունը Ἀνακτορῶν (ապարանք)։

¹⁶ Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 54։

րանք, նաև սրբատեղի, տաճար¹⁷, չի կարելի չվերհիշել Քորենացու հիշատակած «տուն»-ը, որ ինչպես մի անգամ ցույց տվեցինք, բացի սովորական «տուն» նշանակությունից, ունի նաև «տաղավար, ապարանք, պալատ, տաճար» իմաստը:

AIKTILE(N) բառից հետո պահպանված տառերով, ըստ Գ. Սարգսյանի, հաջորդ տողի ΒΑΣΙΛΙΣ(Σ)Α-յի՝ թագուհու անունը պետք սկսել տրական հոլովով¹⁸: Բայց մենք բացառված չենք համարում այն, որ այնտեղ կարող էր ամենևին էլ անուն եղած չլինել, այլ պարզապես լինել մի բառ, որը Քորենացին թարգմանել է «հովանոց», այսինքն «ամառային» և ἀνακτορον բառի հետ հասկացվում է որպես «ամառային պալատ»: Բացի «հովանոց» նշանակող բառից, այստեղ կարող էր լինել նաև որևէ ածական (պայծառ, փառահեղ, հոյակապ, մեծ և այլն), որը վերաբերեր այդ ἀνακτορον-ին, բայց մի վերապահում թյամբ, այդ ածականից, կամ «հովանոց» նշանակող բառից հետո անպայման պետք է լինի հաջորդ տողի առաջին՝ թագուհի (ΒΑΣΙΛΙΣ(Σ)Α) բառի հոգը՝ ΤΗ տրական հոլովով: Բայց եթե այդ բառը պիտի վերաբերի անպայման թագուհուն, ապա այն կարող է միայն թագուհուն գովարանող մի ածական լինել՝ տրական հոլովով: Վերջին դեպքում ΤΗ հոգի առկայությունը բացառվում է:

Այսպիսով, արձանագրության այս մասի իմաստն այն է, որ Տրդատ թագավորը թագուհու համար Գառնիում կառուցեց ապարանք (և ոչ թե ամրոց, ինչպես ենթադրում են որոշ ուսումնասիրողներ): Խորենացին Գառնիի շինարարությունը վերագրում է քրիստոնյա Տրդատ Գ-ին: Հունարեն արձանագրության մեջ կարդալով «թագուհի» բառը, պատմահայրը կարող էր ենթադրել, որ խոսքը Խոսրովիդուխտի մասին է: Հնարավոր է, որ Գառնիի պալատը տրադիցիայով հետագայում ևս շարունակած լինելու մնալ որպես հայ Արշակունիների կանանց ամառային ապարանք, այդ թվում նաև Տրդատ Գ-ի կնոջ՝ Աշխենի և Տրդատի քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի համար¹⁹:

Վերադառնանք հունարեն արձանագրությանը: Չորրորդ տողի ΒΑΣΙΛΙΣ(Σ)Α բառով վերջանում է Տրդատ թագավորի Գառնիում կատարած շինարարության մասին առաջին փաստի հիշատակությունը: Գրանից հետո գալիս են ΤΟΝ ΑΝΙΚΗΤΟΝ ΚΑΣ... բառերը: Մենք ընդունում ենք վերջին բառի Կ. Վ. Տրեվերի վերականգնումը՝ ΚΑΣ(ΤΡΟΝ)²⁰: Բայց ինչպես ասվեց, քարգված մասում տեղավորվում է վեց տառ, իսկ ΚΑΣ(ΤΡΟΝ) լրացումով երկու տառի դատարկ տեղ է թողնում: Բացակայող երկու տառերը ես լրացնում եմ ΤΕ շաղկապով, որ միանգամայն անհրաժեշտ է այս կոնտեքստում: ΤΕ նշանակում է «և»: Այսպիսով, արձանագրության առաջին չորս տողերը վերծանվում են հետևյալ կերպ.

ΗΛΙΟΣ ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ (ΒΑΣΙΛΕΥΣ)
ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ ΑΝΑ(ΚΤΟΡΟΝ)
ΩΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΑΙΚΤΙΣΕΝ ΑΙ (.)
ΒΑΣΙΛΙΣΑ ΤΟΝ ΑΝΙΚΗΤΟΝ ΚΑΣ(ΤΡΟΝ ΤΕ)

¹⁷ См. Н. Х. Дворецкий, Древнегреческо-русский словарь, т. I, Москва, 1958, № 121 (Дворец, чертёж, обшчно святилище, храм). Δ τ μ τ ρ α χ ο υ, Μέγα Ἀεζυριανόν Ἐλευθερίου ἑλῶστας, Ἀθῆναι, 1949, σελ. 406—407.

¹⁸ Կ. Վ. Տրեվերը առաջ է քաշել մի ենթադրություն, որ 3-րդ տողի վերջին ΑΙ-ով կարող է սկսվել ΑΝΑΚΤΟΡΟΝ բառը, բայց ինչպես նա ցույց է տալիս, բարի վրա չատկավ երևում է վերջին Ι-ն, որը չէր կարող Ν տառի մասը լինել, այն կարող է լինել միայն Ι կամ Γ տառի ուղղահայաց գիծը: Ինչպես տեսնում ենք, Կ. Վ. Տրեվերը Ἀνακτορον բառը փնտրել է արձանագրության երրորդ տողի վերջում, երբ այն հաստատ գտնվում է երկրորդ տողի վերջում և այդ բառից պահպանվել են առաջին երեք տառերը ΑΝΑ-:

¹⁹ Հայ Արշակունի թագավորների ամառային ապարանքը, ըստ երևույթին, գտնվում էր Ապարանում: Վայրի անունը (Ապարան), այնտեղ հայտնաբերված Տրդատի հունարեն արձանագրությունը, ամրոցի ավերակները չեն բացահայտում նման հնարավորությունը:

²⁰ Καστρον-ը չեզոք սեռի գոյական է և պարտավոր է չեզոք սեռի հոգ էլ ունենալ (τό), բայց մեր արձանագրության մեջ հոգը արական սեռի է (τόν): Տրեվերը այն համարում է սխալ և բացատրում նրանով, որ հաջորդ ἀνακτορον բառը ձայնավորով է սկսվում, դրա համար նախորդ բառը (հոգը)—Ν-ով պիտի վերջանա: Բայց պետք է ասել, որ կիպրոսում, Պոնտոսում և այլուր καστρον-ը արական սեռի է համարված և καστρες (Տե՛ս Ἐλευθερίου-ἑστας, Ἐγχειροπαιδικόν Ἀεζυριανόν, τόμ. 7, Ἀθῆναι, 1929, σελ. 386) և հայցականը կլինի τον καστρον: Հետևարար մեր արձանագրության մեջ և ոչ մի սխալ կարող է տեղ գտած չլինել:

«Հելիոս Տիրիդատես թագավոր
Մեծ Հայաստանի, ապարանք
որպես դերագույն տեր կառուցեց
թաղուհու համար, և անառիկ ամրոցը»²¹

Հինգերորդ տողը շինարարության թվականն է, Տրդատի թագավորության 11-րդ տարին, որի ճիշտ ընթերցումը տվեցին Կ. Վ. Տրեվերը և Աշ. Արրահամյանը. ΑΙΤΟΥΣ ΑΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ, Բայց այս վերջին բառը երկու տառով լրացնելուց հետո արձանագրության մեջ մնում է ես մեկ բառի տեղ և ղժվար թե ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ-ով ավարտված լինե՞ր 8-րդ տողը: Այստեղ միանգամայն տեղին է ΑΥΤΟΥ («իր») բառի վերականգնումը, որն առաջարկված է Աշ. Արրահամյանի կողմից. այդպիսով ստացվում է ΑΙΤΟΥΣ ΑΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΑΥΤΟΥ — «իր թագավորության 11-րդ տարում»:

Ըստ իմաստի, արձանագրության առաջին հինգ տողերը բաժանվում են հետևյալ կերպ.

1. ΗΛΙΟΣ ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ
2. ΑΝΑΚΤΟΡΟΝ ΩΣ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΑΙΚΤΙΣΕΝ ΑΙ (. . . .) ΒΑΣΙΛΙΑΣ
3. ΤΟΝ ΑΝΙΚΗΤΟΝ ΚΑΣΤΡΟΝ ΤΕ
4. ΑΙΤΟΥΣ ΑΙ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΑΥΤΟΥ.

Պետք է ավելացնել և հետևյալը: Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ խոսվում է պալատի և ամրոցի կառուցման մասին: Այնտեղ հեթանոսական տաճարի մասին խոսք չկա: Հավանաբար Տրդատի 11-րդ տարում դեռևս տաճարի շինարարությունը չէր սկսվել:

Խորենացին վկայում է, որ Տրդատ թագավորը Գառնիում կառուցել էր ամառային պալատ՝ հե բոռչ համար և ամրոց և որ այդ մասին նա հիշատակություն էր թողել Գառնիի հունարեն արձանագրության մեջ:

1945 թ. Գառնիում հայտնաբերված հունարեն արձանագրության մեր վերծանումից ստացվեց, որ Տրդատ թագավորը քաղուհու համար կառուցել է ապարանք, ինչպես նաև ամրոց: Փաստերի նման համընկնումը մի ավելորդ անգամ հաստատում է Խորենացու տվյալների արժանահավատությունը:

* * *

Այժմ համառոտ կանգ առնենք հունարեն արձանագրության մեջ հանդես եկող երկու այլ անունների վրա, որոնք առաջին անգամ մատնացույց արեց Կ. Վ. Տրեվերը: Պարզ է. Գառնիի շինությունները կատարվեցին Տրդատ թագավորի հրամանով: Բայց անմիջականորեն այդ գործերը ղեկավարում էր և ֆինանսավորում մի անձնավորություն, որը տվյալ շինարարության ΑΙΤΟΥΡΓΟΣ — էր²², նրա անունը հիշված է Գառնիի արձանագրության մեջ. Կ. Վ. Տրեվերը այն կարդում է ΜΕΝΝΕΑΣ: Այդ անունը, ինչպես ցույց է տալիս նա, շատ հաճախ է հանդիպում Փոքր Ասիայի հունարեն վիճական արձանագրությունների մեջ. Գառնիի ΜΕΝΝΕΑΣ-ի կապակցությամբ ուշադրավ են Կ. Վ. Տրեվերի հետևյալ խոսքերը. «Հավանաբար նա հայ էր և ոչ թե հույն, և նրա անունը՝ ΜΕΝΝΕΑΣ, որ հանդիպում է Փոքր Ասիայի տերիտորիայի վրա հայտնաբերված տասնյակ արձանագրություններում, ըստ երեւոյթիս, հունականացված է, հայերեն. հավանաբար, նա այլ կերպ էր հնչում»:

Կ. Վ. Տրեվերի այս ճիշտ ընթերցման դեմ դուրս եկավ Հ. Մանանդյանը, պնդելով, որ այդ անունը չի հանդիպում հին հայ մատենագրության մեջ²³, Մեր կարծիքով, իրավացին Կ. Տրեվերն է, ΜΕΝΝΕΑΣ-ը հունականացված հայկական անուն է, և այն մեզ են հասցրել Մովսես Խորենացին և ուրիշներ: Իր «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի 57-րդ գլխում պատմահայրը խոսում է Ամատունյաց նախարարության առաջացման մասին. «Յաւուրս սորա (Արտաշիսի) — գրում է Խորենացին, — ասեն եկեալ գաղգ Ամատունեաց ի կողմանցն արեւելից Արեւաց աշխար-

²¹ Այս բառի ճիշտ մեկնարարությունը տվել է Կ. Վ. Տրեվերը (նշվ. աշխ., էջ 183):

²² Կ. Վ. Տրեվեր, նշվ. աշխ., էջ 209:

²³ Я. А. Манандян, Новые заметки о греческой надписи и языческом храме Гарни, էջ 18:

հին Բայց եւ սոքա ընտրեամբ Հրեայ ի Մանուէայ ումեմնէ: ...պատուին յիւրաշիւէ գեղիւք և դաստակերտօք և անուանին Ամատունիք, որպէս թէ եկք: Եւ կէսք ի Պարսից Մանուէանս զնոսա կոչեն յանուն նախնւոյս:

Եղիշեն տալիս է Վասակ Սյունու հետ դործակցած հայ նախարարների մի ամբողջ ցուցակ: Այդ ցուցակում է գտնվում նաև մի Ամատունի. «Սեպուհ մի Ամատունեաց Մանէն անուն»²⁴:

Հավանական է թվում, որ Գառնիի արձանագրության MENNEAS անունը հունականացված ձևն է Ամատունի նախարարության մեջ լայն տարածում գտած Մանեն, Մանուէայ (սեռ.) տոհմանվան, ինչպես նաև այն, որ Գառնիի շինությունները իր վրա էր վերցրել Ամատունի նախարարությունը: Ըստ հայկական մի շարք աղբյուրների, Ամատունիները վարում էին հազարապետության պաշտոնը²⁵, և ինչպես Ն. Մանանդյանն է ցույց տվել, հազարապետի պարտականությունն էր աչակցել երկրի ինքնաբերական սոխատաններին²⁶:

Գառնիի հունարեն արձանագրության վերջում դրված են նաև հետևյալ բառերը. METAVATH TOY MARTYPIOY: META նախդիր է և սեռական հոլովով նշանակում է «միասին», «հետ»: Եթե անձատենք այդ META-ն, մնում է MATH. որը, ինչպես ցույց տվեց Կ. Վ. Տրեվերը, հատուկ անուն է: Բայց հունարեն լեզվի կանոնների համաձայն եթե ձայնավորով սկսվող բառի առաջ կա նախդիր, որ նույնպես ձայնավորով է վերջանում, ապա նախդիրի վերջին ձայնավորն ընկնում է: Եթե Գառնիի արձանագրությանը մոտենանք այդ տեսանկյունից և META-ի փոխարեն կարդանք MET, ապա անունը ոչ թե MATH (մի անուն, որ ոչ մի տեղ վկայված չէ), այլ AMATH կլինի: Եվ եթե հաջորդ տողի TOY-ն MARTYPIOY բառի հոգր չէ, այլ AMATH բառի վերջավորությունը՝ սեռական հոլով, ինչպես որ այստեղ պահանջում է նախդիրը, ապա ստացվում է AMATHTHΣ անվան սեռական հոլովը AMATHTOY²⁷: Այսպիսով հնարավոր է, որ մենք գործ ունենք իրանական Hamadatha անվան հետ: որի հունարեն գրության ձևը AMAΔATHHΣ (AMADATHHΣ) է: Այդ անունը հիշատակված է Հովսեփ Փլավիոսի կողմից²⁸, որն ապրել է և գրել հենց Գառնիի արձանագրության գրության ժամանակ: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, ապա պետք է հրաժարվել MATH անունից, որի զոյությունը կասկածներ է հարուցում:

²⁴ «Եղիշի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957, էջ 92:

²⁵ Հմմտ. Կորիւն, Վենետիկ, 1894, էջ 44. «Վահան անուն յազդէն Ամատունեաց որ էր հազարապետ Հայոց Մեծաց»: Խորենացի, Գ. 67, էջ 357. «Բայց յազթեաց քաջն Վահան Ամատուր... ի ժամանակին յայնմիկ ի նա էր հաւատացեալ պարսից հազարապետութիւնն աշխարհիս Հայոց»: Շահապիվանի ժողովի կանոնները, տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հրատ. Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 427. «Եւ լինէր այս ի Ե ամի Թագաւորութեանն Յագկերտի Պարսից արքայի եւ Վասակայ Սիւնոյ մարգպանութեանն Հայոց եւ Վահանայ Ամատունու: հազարապետութեանն եւ Վրուայ Խոռիոտունոյ մաղիադութեանն»: Խորենացի, Բ., 82, էջ 224. «Իսկ Տրդատ ի հազարապետութիւն Հայոց զՕտայն կացուցանէ: Խորենացի, Բ., 77. «Բայց ի նախարարէ ումեմնէ. որոյ անուն Օտայ կոչէր ի տոհմէն Ամատունեաց, որ փեսայ էր ազգին Սկունեաց և սնուցող Խոսրովիդիստոյ: Խորենացի, Բ., 84. «Սգուկ նահապետ ազգին Սկունեաց, զինքեանն սպանանէ զփեսայ, զծերացեալ Օտայ, որ էր ի տոհմէն Ամատունեաց և սնուցող Խոսրովիդիստոյ քեռ Թագաւորին»:

²⁶ Ն. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 69: Ամատունիների նստավայրը Օշականն էր: Օշականից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա է գտնվում Լոխիսիմն եկեղեցին, որի վերակառուցման ժամանակ, հենց վերջերս, հայտնաբերվեցին Գառնիի հեթանոսական տաճարի հար և նման բարձրաքանդակներ: Բացառված չէ, որ այն շենքը, որի բեկորները տեղ գտան հետազայում Լոխիսիմնի եկեղեցու հիմքերում, կառուցված լինի նույն Ամատունիների կողմից:

²⁷ Իհարկե, շատ դաշթակղիչ է, բայց քիչ հավանական, այդ անվան մեջ տեսնել «Ամատունի» տոհմանունը:

²⁸ 'Ιουδαίου 'Αρχαιολογία, II, 6, 5: նաև, 'Εσθέρ. III, 1. Μετα οε ταυτα εδοξασεν ο βασιλευς 'Αρταξερξης 'Αμυν 'Αμπαθου Βουγαίου καί υψωσεν αυτον καί επρωτοβιβρει παντων των φυλων αυτου. Հմմտ. F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, S. 125.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԹՈՒԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԻՍՏԻԿՈՍԻ
101-ՐԴ ԵՎ 139-ՐԴ ԹՂԹԵՐԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑՈՒՆ ԵՎ ՍՄՐԱՏ Ա ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Բյուզանդադիտական միջադարձին «Byzantion» հանդեսի վերջին համարներից մեկում լույս տեսավ Խ. Զենկինգի մի հոդվածը, նվիրված Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի (901—907, 912—925 թթ.) 101-րդ թղթին¹, որի հասցեատերը չի հիշատակված:

Զենկինգը, մանրամասն ուսումնասիրության ենթարկելով նամակի բովանդակությունը, դրսևում է, որ նամակի ամենահնարավոր հասցեատերերն են հայոց Աշոտ Բ թագավորը և նշանավոր պատմաբան, հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Նա միաժամանակ ցույց է տալիս, որ Նիկողայոս Միստիկոսի ուղարկած պատմուճանը, որի մասին հիշատակություն կա նամակում, հայոց թագավորի պաշտոնական ճանաչման ապացույց է: Զենկինգը ցույց է տալիս, որ եթե Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ թղթի հասցեատեր համարենք հայոց Աշոտ Բ թագավորին և հայոց կաթողիկոսին, ապա նամակում հիշված պարադոքսները միանգամայն հասկանալի կդառնան: Աշոտ Բ-ը, դրում է Զենկինգը, դահի վրա հաջորդեց իր հորը՝ Սմբատին, արարների կողմից վերջինիս սպանությունից հետո, 912 թ. (ավելի ճիշտ՝ 913 թ.): Աշոտի հայոց դահր բարձրանալուց հետո էլ երկիրը հեղեղված էր արարների կողմից: Ի վիճակի չլինելով միայնակ ղուլս բերել երկիրը արարներից մաքրելու դործը, Աշոտը ստիպված էր դիմելու Բյուզանդիային: Պետք է ասել, սակայն, որ նախքան Աշոտ Բ-ը, Սմբատը ևս կանոնավորել էր իր փոխհարաբերությունները Բյուզանդիայի հետ՝ դեռևս Լևոն կայսեր ժամանակ (836—912 թթ.): «Թագաւորն Հոռոմոց Լևոն — որում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, — ոչինչ սակաւ նախախնամէր դարձայ Սմբատ իբրև պորդի սիրելի անքակութեամբ ընդ նմա բերելով յուխտ միարունական սիրոյ, և բազում ընծայ: և պարդևս և պատիւս ամ յամէ առաքէր: Իսկ և Սմբատ ի շնորհակալութիւն բարերարութեանն արքայի Հոռոմոց առատաձիւր պարդևօք հատուցանէր զդարձ փոխարինին տասնապատիկ յաւելուածով իբրև վեհադունի քան զինքն և հօր հարադատի»²: Դրասխանակերտցին հիշատակում է նաև, որ Բյուզանդական Լևոն կայսրը Սմբատին ռազմական օգնություն ցույց տալու փորձ էլ է կատարել: Նա դրում է, որ արքայն Հոռոմոց Բարսեղ³ իբրև լուաւ զայս ոճիրս շարի զմեօք մածնալ՝ բազում զօրու հորդան տուեալ զալ յօղնակասութիւն Սմբատայ՝ յանկարծակի ժամանեալ նմա ելք հասարակաց կենաց մարդկան և վախճանեալ, թագաւորէ ընդ նորա եղբայր նորուն Աղէքսանդր: և ապա շփոթ աղմկի զնովաւ շուրջ պատեալ յապստամբողաց արանց՝ և նա ևս ոչ կարաց ժամանել յօղնականութիւն»⁴:

¹ R. J. H. Jenkins, Letter 101 of the Patriarche Nicolas Mysticus, Byzantion t. XXXI (1961), fasc. I, էջ 73—80: Այդ թուղթը նույն պատրիարքի բազմաթիվ այլ թղթերի հետ միասին հրատարակել է նախ Անդելո Մաին, և իր նշանավոր «Հայրաբանություն» մեջ վերահրատարակել Մինյը. տե՛ս A. Mai, Spicilegium Romanum, X, էջ 161—440 և Nicolai Constantinopolitani archiepiscopi Epistolae, Migne, Patrologia graeca, t. CXI, էջ 28—392:

² «Հովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 199—200:

³ Դրասխանակերտցին նրան սխալմամբ անվանում է Բարսեղ, ըստ երևույթին շփոթելով Բարսեղ — թագավոր րաուր Վասիլիոս-Բարսեղ (ՆՅՏԻՆՆՆՅՈՒՆ) անվան հետ: Այդ շրջանում Բարսեղ անունով կայսր չի եղել: Բարսեղ Ա-ը մահացել է 886 թ., իսկ Բարսեղ Բ-ը թագավորել է 976—1025 թթ.: Աղէքսանդրը իսկապես Լևոնի եղբայրն էր և միանձնյա թագավորեց 912 թ. մայիսի 11-ից մինչև 913 թ. հունիսի 6-ը:

⁴ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 233:

Վերևում ասվածը վկայում է այն մասին, որ Բյուզանդիան շտապել էր օգտվել Անդրկովկասում ստեղծված խառը վիճակից, հանդես գալով Անդրկովկասը արարների լծից ազատագրելու քողի տակ, բայց փաստորեն դա հետագայում լայն ծավալ ստացած նրա ագրեսիվ քաղաքականության սկիզբն էր:

Բյուզանդիայի էքսպանսիոնիստական քաղաքականության մեջ մեծ դեր էր խաղում ժամանակի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի: Նա նամակ էր գրել հայոց կաթողիկոսին, որն այն ժամանակ, բանտից ազատվելով, արարների հալածանքներից ապաստան էր գտել վրաց թագավոր Ատրենբրսեհի մոտ, Գուգարքում: Հայն պատրիարքը խոստանում էր Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, որ «ինքնակալ և աստուածապսակեալ թաղաւորս մեր ի դէպ ժամանակի պիտոյից առաքեսցէ զօր բաղում յօգնականութիւն ձեզ. զի և կուրաւաղատդ և՛ և աւագն Ափխաղաց և իշխանքս մեծամեծք Հայոց միարանեալք մերոյն զօրաց՝ մեծաւ օղնականութեամբն Աստուծոյ և ձերով մեծ քահանայադործութեամբդ պատերազմեալ ընդ թշնամիսն կարծեցեալ կորստեան արքանեկին սասանայի՝ վերադոյն դոցին»⁵:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին որոշ ժամանակ անց նամակ է հղում բյուզանդական կայսր-կոստանդին Միքանածինին, որտեղ ի միջի այլոց գրում է հետևյալը. «Ահա հասեալ կամ աւագրունս հօրագունիցդ և վեհագունից, ինքնակալ թագաւորացդ ի հեռաստանէ աստի խնդրել ողորմութիւն ի բարեպաշտիկ և ի ներողամիտ խնամածութենէդ ձերմէ՝ ոչ միայն ինձ, այլ և բոլոր Ասրանագեանս գրոհի», «լուծէր զլուծ ի պարանոցէ մերմէ, որ ի ձեռն բռնակալիս այսմիկ ծանրացաւ մինչև ի մահ...»⁶: Օղնականութեամբ ձերով մեծաւ և փառօք և շնորհօք պատրաստեսցուր, զՀայաստանեայցս ժողովուրդս:

914 թ. ամռանը բանակցություններ վարելու համար Կոստանդնուպոլիս գնաց Աշոտ Բ-ը⁷. Նա այնտեղ ընդունվեց մեծ պատիվներով և 915 թ. օղնական զորք ստանալով եկավ Հայաստան: «Կայսր Կոստանդին...», — գրում է Դրասխանակերտցին, — բազում զօրավարս և զօրս Հռովմայեցիս ի ձեռն նորա դումարեալ յուղարկէ յիրակաւն աշխարհս»⁸: Ահա ամենայն հավանականությամբ այս օղնությունը տալով, Բյուզանդիան ուզեց ոտք դնել Հայաստան և այս անգամ տիրել նրան իրականորեն և ոչ ձևականորեն: Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ նամակից կարելի է հանդիսակալել այդ եղրակացության:

101-րդ նամակի հասցեատերը ամենայն հավանականությամբ միմիայն Հովհաննես Դրասխանակերտցին է և ոչ Աշոտ Բ-ը, ինչպես կարծում է Ջենկինզը, Նիկողայոսը պատմուհան է ուղարկել ոչ թե հայոց թագավորին, ինչպես ենթադրում է նա, այլ հայոց կաթողիկոսին¹⁰: Նամակից երևում է, որ Աշոտը հետամտել է իր՝ որպես թագավորի ճանաչումը Բյուզանդիայի կողմից և կայսրությունը ընդառաջ է դնացել նրան: «Մեծ և աստվածապսակալ կայսրը, — գրում է բյուզանդական պատրիարքը հայոց կաթողիկոսին, — ձեր խնդիրին ուշի ուշով ունկնդիր լինելով, ընդառաջ գնաց և հաստատումն ու պատիվը, որ մեծ ցանկություն ունեցավ ստանալու նա, ում վրստանված է ձեր իշխանությունը»¹¹, տվեց: Նամակի վերջում նույնպես գրված է՝ «Նա. ում վիճակվել է ձեր իշխանությունը»¹²: Թվում է, որ այստեղ տկնարկվում է հայոց թագավոր Աշոտի դահրադրանալը: Այդ պատճառով այս նամակը պետք է որ գրված լինի 914—915 թթ. ընթացքում, ավելի ճիշտ՝ 915 թ. Աշոտ Բ-ի Կոստանդնուպոլիսից բյուզանդական ուժով վերադառնալուց անմիջապես հետո: Ջենկինզը նամակը թվագրում է շուրջ 922 թ., որ միանգամայն անհամոզեցուցիչ

⁵ Նույն տեղում, էջ 268:

⁶ Նույն տեղում, էջ 280:

⁷ Նույն տեղում, էջ 282:

⁸ Նույն տեղում, էջ 285: Աշոտ Բ-ի Կոստանդնուպոլիս գնալու մասին հիշատակում է նաև Թեոփանեսի Շարունակողը՝ Տեփան Theophanes Continuatus, Bonnae, 1838, էջ 387:

⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 292—293:

¹⁰ Դենես 900 թ. վերապատկանի ամիրա Յուսուֆ Դրասխանակերտցուն նամակն գրեստ էր ուղարկել. «Բայց եւ ես ևս, որ զայս գրեցի պատուեցայ պատուսիրտաբար յոստիկանէն զգեստութ ըստ օրինի կարգիս»: Դրասխանակերտցի, էջ 198:

¹¹ Բնագրում օ տշս նւթεραυ α ρ χ τ υ πεπιστευμενος:

¹² Բնագրում և չի աս α ρ χ ε ι ο ն α υ λ α χ ε υ τ ω ς: Այս և նախորդ գծադրում ականարկվում է ճշգրտութ, այսինքն α ρ χ ω ν τ ω ν α ρ χ ο ν τ ω ν իշխանաց թշխանր, ինչպես անվանում էին բյուզանդացիները հայոց թագավորին:

4, ինչպես կտեսնենք ստորև, 922 թ. հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունները արտակարգ սրված էին և նման նամակ 922 թ. գրվել չէր կարող:

Ավելի բարդ է 139-րդ նամակի հարցը: Այն ունի հասցեատեր, նա կոչվում է «իշխանաց իշխան», մի տերմին, որի տակ ենթադրվում է հայոց թագավորը: Բայց ե՞րբ է այն գրվել և ո՞ւմ է հասցեագրված: Ջենկինզը 139-րդ նամակը նմանապես թվագրում է շուրջ 922 թ. և հարցի վերջնական լուծումը թողնում է հայ մասնագետներին: Ինչ վերաբերում է բյուզանդագետ Դրյումելին, ապա նա գտնում է, որ այն գրված է Աշոտ Բ-ին՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու մահվան տարին՝ 924—925 թթ.¹³: Նամակում հիշվում է նոր մահացած կաթողիկոսը, որի տակ ենթադրվում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Բայց վերջինս մահացավ 929 թ.¹⁴: Նիկողայոս Միստիկոսը մահացել է 925 թ., հետևարար նա չէր կարող հիշատակել Դրասխանակերտցու մահվան մասին: Եթե նույնիսկ ընդունենք Դրասխանակերտցու մահվան մասին հայկական աղբյուրներում նշված ամենավաղ թվականը՝ 926, ապա դարձյալ անհնարին է նման հարցադրումը:

139-րդ նամակից պարզ երևում է, որ Հայաստանը գտնվում է անելանելի վիճակում: Եթե Հայաստանը նման դժվարին վիճակում չլիներ, ապա հույն պատրիարքը հայոց թագավորին գրած նամակում չէր համարձակվի երկարակույությունը համարել «ավելի լավը», իսկ հայոց միաբնակությունը քողարկված ձևով անլանել «հին չարափառություն» (αρχαία κακότητα), «կեղծիք» (παιδαγ): Եթե Հայաստանը անելանելի վիճակում չլիներ, հայոց արքան երբեք չէր համաձայնվի, թեկուզ առերես, որ հայոց կաթողիկոսը օծվի Կոստանդնուպոլսում երկարակ պատրիարքի կողմից:

Բյուզանդիային՝ Հայաստանի վրա գերիշխանությունը տարածելու որոշ հույսեր ներշնչել էին և՛ հայոց թագավորը, և՛ հայոց կաթողիկոսը: Վերջիններս, իհարկե, ստիպված էին պարզապես խաբել կայսրությանը, իրենց դժվարին վիճակից դուրս գալու համար օգնություն ստանալու ակնկալությամբ: Բայց փաստը մնում է փաստ, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կոստանդին կայսեր դրած նամակում այդպիսի ակնարկներ արել է. «Այլև զկայանս հանգստեան կենաց խաղաղականաց ընձեռել իմոցս ըստ օգոստական պերճ և պանծալի հզոր թագաւորութեանդ, զր քերես յ՛ւճմալ լիականսց աստի արտաճա գերեւալ և ի հովանի յեռոց ամրացեալ և առկայացեալ՝ արածեսցուք որ ի մեզ հօտս է Աստուծոյ... Եւ օգնականութեամբ ձերով մեծաւ և փառօք և շնորհօք պատրաստեսցուք զՀայաստանեայցս ժողովորդ՝ կազմեալ նախ Տեսուն և ապա ձեզ կամօքն Աստուծոյ»¹⁵: Կաթողիկոսը պարզապես հուշում է, որ արարներին դուրս վտարելու գնով Հայաստանը համաձայն է մտնելու Բյուզանդիայի հովանու, այսինքն գերիշխանության տակ:

Նման ակնարկի մենք հանդիպում ենք նույն նամակի մի ուրիշ տեղում ևս: «Եւ աղաչեմ գտոյն,— գրում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին,— զի իմաստութեամբ և բարութեամբ շնչոյ չերոյ համբարձչիք զձեռս ձեր ի վերայ ամբարստաւանութեան թշնամոյն մինչև իսպառ և փրկեսցի՛մ զվիճակ մառանգութեան ձերոյ»:

924—925 թթ. Հայաստանի վիճակը միանգամայն այլ էր: Արաբական վտանգը արդեն երկրից վերանում էր: Յուսուֆի փոխարեն խալիֆայությունը Հայաստան էր ուղարկել մի նոր ոստիկան՝ Որուկին: Այդ մասին Դրասխանակերտցին գրում է. «Յամիրապետէն իսկ փոխանակ Յուսուֆ աստիկան հաստատեցաւ: Եւ ապա նա ևս առաւել քան զՅուսուֆ ըստ նմին սակի դնէր ուխտ միաբանական խաղաղութեան ընդ Աշոտի, և Շահանշահ զնա անուանէր»¹⁶, այսինքն մնացյալ հայ թագավորների ավագը: Ծիշտ է, Յուսուֆից հետո էլ արաբական առանձին ամիրաների ասպատակություններ Հայաստանում եղել են, բայց Հայաստանը այն ժամանակ այնքան էլ անօգնական չէր: Հենց ինքը, Յուսուֆ ամիրան, ով Հայաստանի ու՜ ու սարսափն էր դարձել X դարի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում, այժմ միանգամայն այլ դիրք էր բռնել: Նա նույնիսկ թագաւորակեց Աշոտ Բ-ին¹⁷, իր իսկ կողմից սպանված Սմբատ թագավորի որդուն: Այսպիսի պայմաններում հայոց արքան դժվար թե այնքան ստորանար, որ Բյուզանդիայից որևէ օգնություն ստանալու ակնկալությամբ համաձայնվեր, որ հայոց կաթողիկոսը օծվեր Կոստանդնուպոլսում, համաձայնվեր ընդունել և Հայաստանում տարածել քաղկեդոնականությունը, ինչպես այդ մասին սրում է Նիկողայոս Միստիկոսը իր այս նամակում:

922 կամ 924—925 թվականով թվագրել 139-րդ նամակը միանգամայն սխալ է նաև հետևյալ պատճառով: Այդ ժամանակաշրջանում հայ-բյուզանդական հարաբերությունները չափից ավելի

¹³ Grumel, Les Regestes, № 717, էջ 197—198.

¹⁴ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. I, սյունակ 1064.

¹⁵ Դրասխանակերտցի, էջ 282.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 315.

¹⁷ Դրասխանակերտցի, էջ 300.

սրվել էին: Հայերը այն ժամանակ ոչ թե Բյուզանդիայից էին օգնություն հայցում, այլ ընդհակառակը՝ արար ամիրաններից և այդ օգնությունը օգտագործում էին հենց բյուզանդական կայսրության դեմ: Այդ կապակցությամբ շատ արժեքավոր տվյալներ ունի Ստեփանոս Տարոնացին: Նա հույց է տալիս, որ բյուզանդական Ռոմանոս կայսրը իր թագավորության երկրորդ տարին «զուամարեաց զօր րազում և դեմեսլիկոս առաքեաց ի Դուին քաղաք, յորում էր Սպքի ամիրայ, որ զԱշոտն Շահանշահ օգնական իւր արկ ի քաղաքն: Եւ եկեալ զօրն Յունաց՝ պաշարեցին զԴուին և ոչ կարացեալ ստնանել դարձան՝ անդրէն»¹⁸:

Ռոմանոսի թագավորության երկրորդ տարին դա 922 թ. է: Հետևաբար այդ ժամանակաշրջանում հայ-բյուզանդական հարաբերությունները արդեն սրված էին:

Կայսրությանը դիմել նման բովանդակությամբ նամակով հայոց թագավորը կարող էր, այն է՝ առերես. միայն և միայն Հայաստանի համար ամենադժվարին պահին, այն է՝ 913 թ.:

Սակայն ինչպե՞ս համաձայնեցնենք Նիկողայոս Միստիկոսի նամակում հիշատակված կաթողիկոսի մահը 913 թ. հետ: Ինչպես ասվեց, Դրասխանակերտցին աթոռակալել է 898 թ. և մահացել 929 թ.: Այդ ժամանակաշրջանի ընթացքում ոչ մի այլ կաթողիկոս չի աթոռակալել: Դրան առայժմ կարող ենք տալ միայն հետևյալ բացատրությունը:

909—910 թթ. Հայաստանի վրա սարսափ էր տարածել Յուսուֆ ուստիկանը: Ամրոցը երկիրը հրի ու սրի էր մատնվում նրա կողմից: Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը՝ թանկագին ռնձաներով ու գանձերով ուզեց դրա առաջն առնել, բայց արդյունքը եղավ այն, որ ինքը՝ կաթողիկոսը, ընկավ Յուսուֆի ձեռքը և բանտ նետվեց: Ինչպես ինքն է գրում այդ կապակցությամբ, «չարաչար ըստ մեղաց իմոց կապեցայ»¹⁹: Յուսուֆը կաթողիկոսին մի բանտից մյուսն է նետում և հետագայում բանտարկում Դվինում. «Իսկ զիս արգելեսլ ի քաղաքն Դվին,— գրում է նա,— ի մետաղս բանտից և երկաթի կապսրանաց՝ կրեցի ալնուհետև ի դահճաց անտի մահաճուռ իմն լուտանօք զանս և բանտս և գելարանս և արգելարսնս ի իսաւարչտին տեղոջ և յանձուկ վայրս. այլ և ի վիրապս և ի վիհս խորոց ընկեցայ սաստիկ և դառն կտտանօք»²⁰:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու հետ միասին բանտ էին նետվել նաև րազում հայ նախարարներ և իշխաններ: «Զի որք երբեմն ի բարձրագոյն աստիճանս նստէին,— գրում է հայոց կաթողիկոսը,— և ի խարանս պետականս վերամբարձ ճոխանային, սրդ աւաղիկ խարդաւանեալք զիրադաւ եղեն և պարտաւորք մահուն տուգանաց ի շար ուստիկանէն: Վասնզի զոմանս և ի մետաղս բանտից բերեալ՝ տակաւին դատէր սրով և սովով և զանիւ. իսկ զոմանս, զոր և պատուաւորս առ ի յինքենէ թուեցուցանէր տեսողացն՝ զնոսա ի ծածուկ խարդաւանէր մահու պարտաւորութեամբ»²¹:

Մահապատժի են ենթարկվում ուրիշ շատերի շարքում և Սմբատ թագավորի բազմաթիվ ազականներ՝ Սմբատ թագավորի քեռորդի Դրիդորը, որդին՝ Մուշեղը, եղբորորդին՝ Սմբատը և շատ ուրիշներ: Ահա նման պայմաններում Սմբատ թագավորը, ըստ երևույթին, հույսը կորած պիտի լիներ, թե Հովհաննես կաթողիկոսը կարող է արարների ձեռքից ազատվել: Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկարատև բանտարկությունը հավանաբար հարկ է բարձրացրել նոր կաթողիկոսի ընտրության մասին: Գուցե վերջին հանգամանքը Սմբատ թագավորը ցանկացել է օգտագործել Բյուզանդիայից որևէ օգնություն ստանալու համար, ձևականորեն առաջարկելով Բյուզանդիային, որ նոր կաթողիկոսը օծվի Կոստանդնուպոլսում: Դրա համար Նիկողայոս Միստիկոսի 139-րդ նամակը պետք է, ըստ երևույթին, թվագրել 912—913 թթ. և այն պետք է ուղարկված լինի ոչ թե Աշոտ Բ-ին, այլ նրա հորը՝ Սմբատ թագավորին:

Ստորև տալիս ենք Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարքի երկու նամակների լրիվ թարգմանությունը:

ԹԻՒՂԹ 101

Նրախտապարտ բարեկամները կամ ծառաները. երբ արժանանում են որևէ մեկի բարեգործությանը, չանք են թափում, որ նույն ձևով փոխհատույց լինեն բարերարներին: Այդ փոխհատույցումը արտահայտվում է այն բանում, որ նրանք պատրաստակամություն են հայտնում կատարելու բարերարների ցանկությունները: Տեսնում ես, որդի մեր, որ քեզ ցույց տրվեց աստվա-

¹⁸ «Ստեփանոսի Տարոնացույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», Ս.-Պետերբուրգ, 1885, էջ 170:

¹⁹ Դրասխանակերտցի, էջ 212:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 215:

²¹ Նույն տեղում, էջ 224:

Հապսակյալ կայսեր բարեգործությունը, որի մեծությունը, թող մենք չասենք, համենայն դեպս դու շատ լավ պատկերացնում ես: Արդ, քեզ է մնում, որ ամեն ինչում պատրաստակամություն հայտնես նրա մեծությանը ցուցաբերելու քո ծառայությունները, ծառայություններ, որ նա կպահանջի և դրանով իսկ ապացուցես, որ արժանի ես բարեգործության, իսկ մենք էլ մեզ բավարարված կղղանք, որ դարձանք նման մի մարդու միջնորդը: Մեր մեծ և վսեմ կայսրը ուրախ է տեսնելով, որ դու արժանի ես նման պատվին, որ դիտակցում ես (նրա) բարեգործությունը, և դու, ինչպես սուսացի, թող գիտակցող լինես նրա հրամանները կատարելու պատվին արժանանալով: Թող տերը քեզ ողջ պահի: Որպես օրհնություն քեզ ուղարկեցի պատմուճան: Մեծ և աստվածապսակյալ կայսրը ձեր խնդիրքին ուշի ուշով ունկնդիր լինելով, ընդառաջ դնաց և հաստատումն ու պատիվը, որը մեծ ցանկություն ունեցավ ստանալու նա, ում վստահված է ձեր իշխանությունը, ավելցի: Ահա այս (բոլորը) կատարվեց կայսեր կողմից ձեզ համար: Ձեր կատարելությունը պետք է պատկերացնի բարեգործության չափը և այդ իսկ պատճառով պատվի բարերարին: Էլ ի՞նչ այլ պատիվ է ակնկալում բարերարը, քան այն, որ իր բարեգործությանն արժանացողը ամեն ինչում ցուցաբերի իր բարեհաճությունը և ջանա ամեն կերպ համամիտ լինել նրան և կատարի նրա կամքը: Մենք կարիք չենք զգում երկար խոսելու: Բավական է, որ և քո կատարելությունը և նա, ում վիճակվել է ձեր իշխանությունը, բարեհաճ լինեն վերահիշյալ հարցերում և դառնան իսկական բարկամենք: Ներկա և ապապս սերունդներին ցույց տաք ձեր եղբայրացիությունը, դուք, բարեգործության արժանացողներդ, իսկական հավատարմության օրինակ ցույց տաք:

ԹՈՒՂԹ 139

Իշխանաց իշխանին

Բարեպաշտությունից ավելի ցանկալի կամ մարդկային կյանքում ավելի փրկարար բան չկա: Նրա ներկայությունը վկայությունն է այն բանի, որ պաշտվում է աստված: Իսկ աստվածապաշտությունը տալիս է ամեն մի բարիք և օգուտ, նա վանում է առկա ամեն մի վնասակար բան: Այդ ձևով և յուրաքանչյուր անհատը երանելի կյանք կունենա, ապա նաև երանելի կյանք և վիճակ կունենա (յուրաքանչյուր) տուն, քաղաք, նաև ժողովուրդ: Հակառակ այն բանի, որ իրականությունն այդպիսին է, շատերը կառչում են իրենց սեփական դավանանքից, համարելով այն բարեպաշտ, հատկապես եթե նրանք այդ հարցում նախապաշարված են. քանզի նախապաշարումը շատ ամուր է պահում հոգու մեջ դողման, նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ (դողման) ամենավատերից է ու կորստյան առաջնորդողներից: Ինչպես օրինակ՝ որևէ լավ ներկված (կտոր) նույնիսկ բաղմիցս ջրի մեջ դնես, իր դույնը չի գցում, դեռ ավելին, ավելի շուտ պատռվում է, քան դույնն է պցում, ահա մարդկային բնությունն էլ նման մի բան է: Ովքեր իրենց հոգում չար դավանանք են ընդունել, ահա նրանք ոչ հրաժարվում են նրանից, ոչ էլ ուղղում են ընդունել ավելի լավ դավանանք, այլ դերադասում են մինչև իրենց կյանքի վերջը (այդպես մնալ): Այդ նրանք են, ովքեր զրկված են աստվածայինը ճանաչելու հատկությունից, ովքեր չեն ցանկանում բարու ընտրությունը կատարել, այլ համառորեն մնում են իրենց նախապաշարմունքի մեջ, ովքեր ամենևին չեն իմանում, թե ինչ են դավանում: Իսկ ովքեր ջանում են աւտուծո մասին ճշմարիտ հավատքը դավանել, նրանք եթե նույնիսկ նախապաշարված լինեն, չեն համառում հին շարափառության մեջ մնալ, ոչ էլ սիրում են պաշտպանել խաբեությունը, այլ իսկույն, կարծես լուսո շողերով, այն է բարեպաշտության խոսքով լուսավորված հոգիներով, ցանկալի են համարում նրա ցույց տված ճանապարհով ընթանալ, դուրս են գալիս իրենց անցյալում մթաղնող խավարից: Քո ներկայացուցիչների զեկուցման առթիվ (դրված մեր)՝ նամակը, ո՛վ որդյակ, որպես նախարան՝ ահա այս է ասում: Նրանք ասացին, որ պետք է մտածել ձեր այս կյանքից հեռացած կաթողիկոսի առթիվ, որ դուք, որպես մեր մեծ և աւսվածապսակյալ կայսեր հարազատ և համախոհ բարեկամները, ջանալով նրա հետ ամեն ինչում համամիտ լինել, ցանկանում եք, որ ձեր ապագա քահանայապետը ձեռնադրությունն ստանա այստեղի եկեղեցուց և աստուծո հաճությամբ նրան միայն ճանաչեք (որպես՝ կաթողիկոս)՝ մեզ հետ միասին սուրբ հոհասեղանի շուրջը կանգնող: Որովհետև աստուծո կողմից տրված պատվասիրության և շնորհքի հետ միասին, քեզ այդ էլ շնորհվեց (դու գիտես, որ խոհեմ լինելով, աստուծո ինչպիսի բարերարությանը արժանացար, բարերարություն, որի ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ այդպիսի միտք հղացար, որ բոլոր հարցերում համամիտ լինես մեր աստվածապահ կայսեր): Քեզ մնում է այստեղ ուղարկես աստուծո համաձայնությամբ (առաջադրե-

վելիք) ձեր ապագա քահանայապետին, որպեսզի (նա) ստանա բարեպաշտության առավել ճշգրիտ ղեկավարանքը, լինելով մեզ հետ ինչքան ժամանակ որ նա ցանկանա, ծանոթանա բարեպաշտության հարցերին և եկեղեցական իրավիճակին, որից հետո, արժանանալով ձեռնադրության, վերադառնա ձեր պայծառափայլ ազնվությանը, ձեր իշխանության լիության։ Այնպես, ինչպես բարեկամության խոստովանությամբ դու մերձավոր ես մեր քրիստոսասեր կայսեր և աստուծո սրբազնագույն մեր եկեղեցուն, ապա նմանապես անհրաժեշտ է, որ դու անքակտելիորեն կապված լինես հավատո խոստովանության և ուղղափառ ղեկավարանքին։ Այնպես չլինի, ինչպես մինչև այժմ (չգիտեմ ինչպես շարժու՞թ է գործում և կարծես բարեկամանում ենք, բայց հեռու ենք կանգնում հավատո հաղորդությունից)։ Այդ հարցի կապակցությամբ մեր սրբազնագույն պատրիարք Փոտր քիչ աշխատանք շտաբավ, և՛ խոսքով և՛ պատվիրակներ ուղարկելով, բայց իրերի խառնակ սրությունը խանգարեց հարցի լուծմանը։ Բայց ավելի շուտ, ինչպես վերևում ասացի, այդ մեղքերը, որոնց մասին գիտե աստված, իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև քո ժամանակ դրա համար, որպեսզի երևա, որ աստված այդ գործում ևս քեզ է պատվասիրում։

Ո՛վ մեր ցանկալի որդյակ, ինչպես մի քիչ առաջ ասացի, աստված քեզ ներշնչեց այդ միտքը, որա համար մի հապաղիր ուղարկելու քո մեծապատվության և ձեր եկեղեցու մեծամեծների կողմից առաջ քաշված քահանայապետության թեկնածուին, որպեսզի նա էլ ստանա այն, ինչից զրկված լինել օրենք չէ։ Եվ աստուծով ձեզ ասել, որ նրա քահանայապետական վերակացության հետ միասին մերձեցում կլինի աստուծո հետ, քանզի աստուծուն բարեպաշտությունից մոտիկ բան չկա։ Իրա հետ միասին միանգամայն ապահով կլինի նաև միությունն ու համախոհությունը մեր վեհ և մեծ կայսեր հետ, ինչպես հնազանդության ու փոխհարաբերությունների հարցերում, այնպես էլ բարեպաշտ դավանանքի միօրինակության։ Համենայն դեպս դու համոզված ես, որ հավատքի հարցում մինչև օրս հայոց տարածայնությունը աստուծո մեր սուրբ եկեղեցու հետ հակոտնյա է ուղղափառ քարոզչության, առաքելական ու աստվածային վարդապետության։ Արդ, եթե քո ճշմարտախոհությամբ դու մտադիր ես քեզ և քո ժողովուրդը մեզ միացնել, ամեն ինչում համախոհ լինել մեզ, այլ կերպ մի վարվիր, ոչ էլ հապաղիր ձեր ապագա, ի զարդարումն ձեր սուրբ եկեղեցվո՝ սուրբ հոգու որոշմամբ ընտրված քահանայապետին մեզ մոտ ուղարկելուց։

Մաղթում ենք քեզ ողջ լինել ի տեր, պահպանված, հեռու ամենայն շարիքից և հակառակությունից, հակառակություն, որ վրա է հասնում տեսանելի կամ անտեսանելի թշնամիներից։

«ЭНИКНИОН» В ВИЗАНТИИ
И СТОЛИЦЕ АРМЯНСКИХ БАГРАТИДОВ АНИ
В ЭПОХУ ВИЗАНТИЙСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА (1045—1064 гг.)

Р. М. БАРТИКЯН

История городов и городской жизни в Византии довольно хорошо изучена советскими и зарубежными исследователями. Уже имеется ряд монографий и отдельных статей, освещающих ту или иную сторону вопроса¹. Среди нуждающихся в дополнительном освещении вопросов находится и эникнион (*ἐνικνιον*), сведения о котором не очень многочисленны. Для изучения этого вопроса остается главным образом «Книга епарха». Однако содержащиеся в ней данные далеко не достаточны, чтобы составить более или менее ясное представление об эникнионе в византийских городах и особенно в Константинополе. Нами исследован армянский материал, целиком нетронутый историками с этой точки зрения и дающий возможность составить более ясное представление о византийском эникнионе.

Эникнион до сих пор считался арендной платой, которую торговцы и ремесленники городов платили владельцам «домов», используемых в качестве магазинов и мастерских. Разумеется, эти «дома» могли принадлежать как частным лицам, так и государству, которым и поступала арендная плата.

«Константинопольские дома,—пишет М. Я. Сюзюмов,—в центре и торговых районах строились с расчетом на сдачу в аренду нижних этажей; их обычно снимали мелкие торговцы и ремесленники, которые редко имели эргастерии и лавочки в собственных домах: большей частью им приходилось арендовать помещения в частных домах или казенных зданиях»².

В «Книге епарха» эникнион встречается восемь раз: IV, § 9, VI, § 5 IX, § 4, X, § 3, XI, § 7, XIII, § 6, XVIII, § 1, XIX, § 2. В шести случаях он упомянут в связи с запретом «явно или обманным путем» повышать эникнион, т. е. квартирную плату. В одном случае (VI, § 5) говорится о том, что иноземные торговцы шелком-сырцом обязаны вносить только эникнион и плату за проживание. И, наконец, в другом случае (XVIII, § 1) сказано, что хлебопекки «должны начислять прибыль (в размере) одного кератня и двух милнарисиев на одну номисму», из которых одна часть идет на эникнион—квартирную плату.

¹ См. библиографию в книгах: А. П. Каждан. Деревня и город в Византии в IX—X вв. М., 1960, Введение; Византийская книга епарха. Вступительная статья, перевод и комментарии М. Я. Сюзюмова, М., 1962.

² Византийская книга епарха, стр. 153.

Во всех вышеупомянутых примерах эникцион имеет значение *арендной платы*, выплачиваемой ремесленником (или корпорацией ремесленников) и торговцем домовладельцу, который является частным лицом. Только в одном случае (VI, § 5) домовладельцем, по всей вероятности, является государство.

Но можем ли мы эникцион считать лишь арендной платой за помещение? В чем суть реформы Романа I Лекапина об освобождении от уплаты эникциона? Кедрин по этому поводу пишет: «...ὁ βασιλεὺς Ρωμανὸς... ἀπέλυσε... καὶ τὰ ὅρα τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς πλουσίῳ καὶ πενήτῳ, θεοφῶς, ὡς φασί, κεντηνάρια βεχα εὐνεία, τὰ δὲ ὑπαρχατεῖα κατακαύσας ἐν τῷ κατὰ τὴν Χάλκην πορφυρῷ ὀμφαλίῳ. θεοφῶς δὲ καὶ τὰ ἐνδοχία τῆς πόλεως ἀπὸ τοῦ ὀβυλίεστατου καὶ πενήτε τοῦ ἐσχατοῦ»³ («Император Роман отказался от долгов граждан—и богатых, и бедных, уступив им, как говорят, девятнадцать кентинариев. Он сжег и документы о задолженности, хранившиеся в Халке, в багряном омфалии. Он освободил также город от уплаты эникциона, от самого высокого до самого низкого»).

О том же сказано у Продолжателя Феофана, где дается дата реформы — 22-й год царствования Романа (941 г.)⁴.

Император, несомненно, имел полное право не брать арендной платы от тех, кто снимал дома, принадлежащие государству. Но вряд ли он мог лишить частных домовладельцев права на арендную плату за их собственные помещения. Ради чего собственник должен был даром предоставлять свои дома торговцам или ремесленникам? Этот вопрос привлек внимание исследователей. М. Я. Сюзюмов писал: «Неясно, к кому это относилось, только ли к тем, кто арендовал в данном году помещения в казенных зданиях, или и к лицам, снимающим частные дома. Если принять во внимание, что Роман I, по сведениям тех же авторов, освободил от долгов всех—богатых и бедных, то логично считать, что распоряжение распространялось и на эникцион как за казенные, так и за частные помещения»⁵.

Такая постановка вопроса не убедительна, ибо реформа касалась не арендной платы, которую торговцы и ремесленники платили домовладельцам, а налога, выплачиваемого торговцами и ремесленниками государству. Эта реформа вовсе не ущемляла интересы знати, как полагает М. Я. Сюзюмов. Из всего сказанного следует, что эникцион Кедрина и Продолжателя Феофана не совпадает с содержанием эникциона «Книги эпарха». Это подтверждается армянскими источниками.

* * *

В 1045 г., после ряда неудачных попыток, путем обмана и коварства Византии удается овладеть столицей армянских Багратидов городом Ани. Царство Багратидов пало. Армения стала одной из многих провин-

³ Cedren I, t. II, ed. Bonnæ, стр. 318—319.

⁴ Theoph. Cont., ed. Bonnæ, стр. 430.

⁵ Византийская книга эпарха, стр. 154.

ций Византийской империи. В Ани обосновался византийский правитель-катепан, который и должен был в дальнейшем править страной.

В указанный период Ани был одним из самых богатых и развитых городов, центром оживленной международной торговли. Очень высокого уровня достигли здесь ремесла⁶. Об этом свидетельствуют не только армянские, но и византийские источники. Михаил Атталиат, например, пишет, что город Ани был чудесным (*θαυμάσια πόλις*) и что все его население занималось торговлей (*ἐμποροῖ*)⁷.

В Армении помещение, занимаемое торговцем, называлось «кулпак» (*կուլպակ*—магазин, лавка, ларек). Это слово часто встречается в лапидарных надписях, особенно в надписях самого города Ани. Но очень странно, что нигде не встречается слово «мастерская». И это в то время как археологический материал и нарративные источники подчеркивают факт развитого ремесла в Ани. Но в лапидарных надписях очень часто рядом со словом «кулпак» встречается слово «тун» (дом, по греч. *οἶκος*), под которым, несомненно, подразумевается мастерская. Среди тысяч лапидарных надписей, собранных на территории исторической Армении, немалую часть составляют надписи, имеющие пожертвовательное содержание. В то время, как в надписях Ани и его окрестностей «кулпак» и «дома», пожертвованные церквям и монастырям, встречаются часто, они почти отсутствуют в надписях других районов Армении. Здесь в качестве пожертвований выступают преимущественно земля, виноградники, вода, мельница, животные, книги, деньги, леса и другие угодья.

В «Корпусе» армянских лапидарных надписей Костанянца⁸, собранных в районах исторической Армении, «кулпак» упоминается в 21 надписи, 18 из которых относятся к Ани и его окрестностям (надписи X—XIII вв.). В надписях того же периода 33 раза упомянуты «дома», главным образом в Ани и его окрестностях и частично в других городах. Удивительно, что упомянутые в надписях других селений «дома» представляют собой не мастерские, а обыкновенные жилища, в отличие от «домов» Ани и его окрестностей.

В 163-х недатированных надписях, собранных Костанянцем, «дом» упоминается 11 раз, 10 из них относятся к Ани и его окрестностям. В одиннадцатой надписи слово «дом» употреблено в значении «семья». Во всех 163-х надписях «кулпак» упомянут четыре раза, причем в трех надписях эти упоминания относятся к Ани.

⁶ См. Я. А. Манандян. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954; Б. Н. Аракелян. Города и ремесла Армении в IX—XIII вв., т. I—II. Ереван, 1958—1964 (на арм. яз.).

⁷ См. Michaelis Attaliotae. Historia. Воннае, 1853, стр. 80—81.

⁸ См. «Летопись на камнях». Собрание — указатель армянских надписей, составил К. Костанянц. СПб., 1913. Разумеется, «Корпус» Костанянца далеко не полный, но пока что он единственный свод надписей из всех районов Армении. Несмотря на все его недостатки, он дает полную картину вещей. Институт археологии и этнографии АН Арм. ССР приступил к изданию многотомного «Корпуса» надписей. Уже издано три тома.

րիսսլ սորրն կողակողայտ արձանաւք և հաստահեղոյս ամրութեամբ, և ի յիմոց մեծածախ գանձուց աօր ջաւրս ջուր յորդաբուխ ի մեջ ամրոցիս յուրախութիւն և ի ղովացումն ծարաւեաց: Բերի ոսկի մատանեաւ ղիր աղատութեան զինքնակալ ծիրանեծին Թադուհոյն վասն պախտից ասնց քաղաքիս և Թաստակին ղոր տաին ամ յամէ շափ ութից լտերց ալ և ի խնդրո իշխանաւորացս խափանեցի և սոսուտ երկուց լտերց ղոր տայր մութասիբն: Չայս ամեն...» (Դիվան հաւ վիմագրութեան, պր. I, Անի քաղաք. եաղմեց Հ. Ա. Օրրելի, Երևան, 1966, стр. 38).

«Волею и милостью создателя Бога. Я, магистр Аарон, возвеличенный преславными царствами, в цвете красоты и в годы юности моей прибыл на Восток в сию прекраснозданную крепость Ани, подвысил все ее стены, укрепив ее башнями из груд камня на прочном глубоко заложенном основании. И на свои в большом количестве средства я с трудом провел воду изобильную внутрь сей крепости на радость и на освежение жаждущих. Я принес за золотой печатью грамоту вольности самодержавной порфирородной царицы о налогах на дома этого города и о *тастаке*, которые они давали ежегодно в размере восьми литров; а также по просьбе подвластных¹¹ я отменил и взыскание двух литров *гюта*, который вносил мутасиб. Это все»¹².

В вышеприведенной надписи для нас важно упоминание «налога на дома» и *тастака*. Не останавливаясь на ошибочном чтении и интерпретации этого места надписи армянскими исследователями, которые слово «дома» понимали в прямом значении этого слова и восемь литров считали за натуральный налог, выплачиваемый «каждым домом» города Ани¹³, отметим, что речь идет, несомненно, о налоге¹⁴ государству владельцами мастерских и торговцами. Что касается восьми литров, то это восемь литров золота—576 номисм, общая сумма налога, который ежегодно поступал от владельцев «домов» и лавок города Ани.

«Налоги на дома» (в надписи «*պախտ տանց*» «пахт на дома»), несомненно, армянский эквивалент византийского эникнона (в последнем нетрудно заметить слово *οικος*—дом!).

Итак, в Ани эникнон—государственный налог, упразднить который могло только государство. В 1055—1056 гг. Византия отказалась от него и этот отказ был узаконен хрисовуллом императрицы Феодоры.

Сейчас нетрудно понять смысл реформы византийского императора Романа I Лекапина. Эникнон в «Книге епарха» и в постановлении Романа

¹¹ В надписи «ишханвор», что может означать и «подвластный», и «властелин», «вельмсжа», Бенешевич принял первое значение этого слова. Нам кажется более подходящим второе его значение.

¹² Перевод В. Н. Бенешевича (Три анийские надписи из эпохи византийского владычества. Петербург, 1921, стр. 2—4) с отдельными уточнениями названия налогов.

¹³ Подробно об этом см. нашу статью: «О налогах, упомянутых в надписи магистра Аарона (1055—1056 гг.)». «Историко-филологический журнал АН Арм. ССР», 1959, № 4. (на арм. яз).

¹⁴ Любопытно, что в надписи слово «налог» выражено термином «пахт». Это единственный случай в армянских источниках, где встречается данный византийский термин (*πάχτος*—*πάκτος*).

не одно и то же. Если в «Книге эпарха» это — арендная плата за мастерские и лавки, принадлежавшие частным лицам или государству, то в постановлении Романа эникион — налог, то же самое, что и «пахт на дома», выплачиваемый ремесленниками и торговцами государству, а вовсе не арендная плата домовладельцу. Выходит, что одно и то же лицо платило эникион (арендную плату) домовладельцу и эникион государству в виде подоходного налога¹⁵. Сейчас ясно, что Роман мог отказаться от него (как это сделала Феодора в 1055—1056 гг.), отказаться от самого высокого до самого небольшого налога, который платили торговцы и ремесленники соответственно размерам и местоположению их лавок и мастерских. Понятно, что это постановление должно было обрадовать всех, а не только часть населения.

Вернемся к надписи магистра Аарона. Как уже сказано, восемь литров золота анийцы платили не только в виде налога на дома, т. е. на мастерские; сюда входил и налог, который в надписи назван «*թաշտակ*» «*тастак*». В армянской исследовательской литературе термин «тастак» еще не нашел окончательного объяснения. В. Н. Бенешевич перевел его как «десятина», не имея на это каких-либо оснований. Н. Я. Марр считал, что это слово происходит от персидского «dastak»-грамота, но переводит «повинности»¹⁶. С. Егиазаров тоже связывал его с персидским словом «dastak», подразумевая под ним «определенный налог в пользу сборщика налогов»¹⁷. Это неверно, так как из надписи ясно видно, что налог этот выплачивался государству и его отменил хрисовулл самой императрицы. С Егиазаровым согласен Я. А. Манандян, который со своей стороны добавляет, что «тастак» то же самое, что «шарнат» или «пахт на дома», или $\frac{1}{4}$ этого налога мутасибу (эпарху города). Эта мысль ошибочна, так как в надписи Аарона «пахт на дома» и «тастак» встречаются рядом, и если они представляли одно и то же понятие, то совместное их упоминание не имело бы смысла¹⁸.

Слово «тастак» встречается лишь в лапидарных надписях и всего пять раз, и только в XI веке.

1. В надписи 1008—1014 гг. на стене Текорского храма сказано: «Я, царь Ашот, упразднил все подати (hark) вовеки и тастак».

¹⁵ В свете всего сказанного можно объяснить, на первый взгляд, одно недоразумение. По одному документу, изданному Миклошичем и Мюллером, башня, сдававшаяся под эргастерию, давала домовладельцу в год 200 номисм дохода, а по Diataxis Михаила Атталиата за аренду мироварной эргастерии следовала плата 14 номисм в год (см. Византийскую книгу эпарха, стр. 153). Как бы ни была велика разница между этими двумя эргастериями (и по месту их расположения в столице, и по размерам), разница в сумме непомерно большая. Видимо, в случае 200 номисм речь идет об арендной плате, а в случае 14 номисм имеется в виду государственный налог.

¹⁶ Н. Я. Марр. Новые материалы по армянской эпиграфике. «Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества», т. VIII, 1893, стр. 80.

¹⁷ С. А. Егиазаров. Исследования по истории армянского права. Киев, 1919, стр. 4, 42.

¹⁸ См. С. Акопян. История армянского крестьянства, кн. 1. Ереван, 1957 (на арм. яз.), стр. 412.

2. В надписи 1013 г., высеченной на стене храма в hОромосе, игумен Анания пишет, что царь Гагик, его сыновья Смбат, Абас и Ашот освободили храм от уплаты податей (hарк) и tастака.

3. В надписи Ереруйкского храма 1038 г. говорится, что царица, дочь царя Абаса, освободила Ереруйк от уплаты tастака.

4. В надписи Аламинского храма 1041 г. царица Хосровануш освободила Аламин от уплаты «податей» (hарк) и tастака.

5. Этот же термин содержится в вышеприведенной надписи магистра Аарона.

Как видим, все пять надписей относятся к Ани и его окрестностям. Во всех случаях налог выплачивался государству, и освобождением того или иного монастыря или горожан от уплаты tастака распоряжался двор—в первых четырех случаях Багратиды, а в последнем случае—византийский двор, поскольку царство Багратидов в Армении было уже упразднено.

Из этих пяти случаев tастак один раз упоминается отдельно, в трех случаях вместе со словом «hарк»—подать и лишь один раз со словом «пахт на дома»—мастерские. Любопытно, что три случая упоминания tастака со словом «hарк» относятся не к самому городу Ани, а его окрестностям. Только в единственном его упоминании он относится к Ани и выступает вместе с эникноном. Если «hарк» встречается и в дальнейшем, то tастак в последний раз упоминается в надписи магистра Аарона, т. е. он появился и прекратил свое существование в то же самое время, что и «пахт на дома». Это обстоятельство также дает нам право видеть в них близкое содержание. Итак, если в надписи Аарона «пахт на дома»—это налог от владельцев мастерских, то не исключено, что tастак есть налог от владельцев «кулпаков»-магазинов, торговцев. Оба налога вместе в Ани составляли восемь литров золота в год. Насколько известно, этот случай единственный в истории Византии, когда определенно указывается сумма налога, ежегодно выплачиваемого городом¹⁹. И это очень важно, так как становится возможным в общих чертах определить количество торговых и ремесленных точек в Ани. Как уже сказано, в Константинополе мироварная мастерская давала государству 14 номисм налога в год. Если для Ани взять за основу половину этой суммы (возможно, и меньше), то в середине XI века там было около 100 крупных мастерских-магазинов, которые облагались государством. В это время в Ани проживало приблизительно 50—60 тысяч человек, и такое число мастерских-магазинов кажется не далеким от истины.

* * *

От эпохи византийского владычества в Ани, как было отмечено, дошла до нас и вторая армянская надпись. Она высечена от имени катепана Востока магистра Багарата и датируется 1060 г.²⁰

¹⁹ Девятнадцать кентинариев (136 800 номисм), от которых отказался Роман, могли быть не только налоги одного года, но также задолженности прошедших лет.

²⁰ См. В. Н. Бенешевич. Три анийские надписи, стр. 26.

լից կատապանիս Վիկացոյս, առնել ողորմութիւն մայրաքաղաքոս Անուի, յորժամ առին զտանուտրութիւնս Մխիթար ի պատոսն Կրտին որդին և Գրեգոր Լապաստակա որդին սպաթարկանկիտատն և Մարդիւ Արտաւազա որդին սպաթարկանկիտատն և ազատեցին սմեռել կոո և զաւայի և զկամին և ժանգարին...» (Դիման հալ վիմաորության, պր. I, Անի քաղաք, էջ 37)։

«Именем Господа Вседержителя и милостью святого и самодержавного царя Константина Дуки возжелал я, Багарат Вихкаци, магистр и катапан Востока, оказать милость этой столице Ани: когда ипат Мхитар, сын Курта, и спафарокандидат Грегор, сын Лапастака, и спафарокандидат Саргис, сын Артаваза, *получили танутерство* и освободили от вецке кора²⁶ и тележного (кора), и молотильного (кора), и от ангарнона...»²⁷.

Трое военачальников, как видно, «получили танутерство». Так переводит Бенешевич. В надписи это выражено словами «арин этанутрут-юнс». Все исследователи без исключения под «տանուտրութիւն» — «танутрут-юн» подразумевают «տանուտէրութիւն» — «танутерутюн»; одни «исправляют» слово надписи, другие, хотя и не «исправляют», но понимают, толкуют и переводят как «танутерутюн». Броссе переводит «tanouters» и объясняет «i. e. maire, eschevin»²⁸. Несомненно, что это ошибочно, так как понятие предполагаемого института передано названием лица, ведавшим этим институтом. Н. Эмин переводит: «Когда приняли *управление* городом»²⁹, С. Егназарян — «когда *управление* городом приняли»³⁰. Это тоже ошибочно, ибо в надписи слово стоит во множественном числе, кроме того известно, что городом управлял Багарат.

«Танутерутюн» — это сложный термин, распространенный в источниках раннего средневековья (Мовсес Хоренаци, Лазар Парпеци). Это от «տուն» «тун» (род. падеж «тан») — дом и «տէրութիւն» «терутюн» = господство, власть, носитель которой назывался «танутер»-ом (от «тун» = дом и «тер» = владыка). Вся Персидская Армения до 591 г. называлась Танутерской — «Танутеракан»³¹, а ее марзпан — танутером. Он был один. Но в интересующий нас период, хотя и во множестве упоминаются танутеры, танутерутюн как институт не выступает. И танутеры уже не имеют того содержания, что раньше. Танутер в городах — то же самое, что *οἰκοκύριος* в византийских источниках (*οἰκοκύριος* тоже состоит из слов «οἶκος» = дом и «κύριος» = владыка (тер), а *οἰκοκύριος* в «Книге эпарха» значит домовладелец, т. е. владелец лавки или мастер-

²⁶ «Кор» по-армянски означает «барщина» (см. Я. А. Манандян. Феодализм в древней Армении. Ереван, 1934, стр. 210, на арм. яз.). «Вецке кор» это «кор», выполняемый с помощью плуга, запряженного парой волов (см. С. Акопян. Указ. соч., стр. 317).

²⁷ Перевод В. Н. Бенешевича с некоторыми исправлениями.

²⁸ Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, III rapport. St. Pétersbourg, 1849, стр. 95.

²⁹ Н. Эмин. Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего. М., 1881, стр. 14.

³⁰ С. А. Егназаров. Указ. соч., стр. 5.

³¹ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, стр. 232.

той разницей, что во времена магистра Аарона сумма налога была твердо определена и его платили непосредственно государству, а теперь в его сборе выступают посредники—три человека³⁶, по терминологии автора Кекавмена, «пактонарии» (πακτωνάριος). от совести которых зависело количество собираемого налога. Для получения права быть сборщиками налогов они платили определенную сумму и разумеется были заинтересованы в том, чтобы получить обратно не только капитал (κεφάλαιον), но и выгоду (κερδος). Здесь очень кстати вспомнить, что писали византийские авторы о подобной практике сбора налогов в данную эпоху, о спекулятивных путях, к которым прибегали византийские чиновники для получения выгоды, вспомнить автора Кекавмена, который писал, что «тот, кто приобретает должность на деньги, он старается получить не только то, что внес, но и выгоду, из-за чего он становится противным всем и ненавистным»³⁷. О распространенной в Византии практике за деньги получать право быть сборщиком налогов автор Кекавмен упоминает не один раз. Он указывает, что этим занимался сам племянник его отца стратег Иоанн Май³⁸.

Вышеупомянутые военачальники, по всей вероятности, для получения права быть сборщиками налогов деньги отдали Багарату; ведь эти деньги Багарат имел в виду, когда говорил византийскому императору о «местных ресурсах». И хотя в своей надписи пишет, что возжелал «оказать милость этой столице Ани», у армян он не пользовался хорошей репутацией и был назван ими, в данном случае Матфеем Эдесским, подлым князем, причиной гибели Ани и Армении.

Военачальники, получив право быть сборщиками налогов, как далее говорится в надписи, «освободили от вецке кора, от тележного (кора) молотильного (кора) и от ангарнона». В Византии, как известно, ремесленники и торговцы, подчиненные эпарху, должны были исполнять определенные повинности, которые назывались «литургией». В данном случае, видимо, речь идет о трудовой повинности анийских ремесленников и торговцев. Собирая «танутрутюн», т. е. эникион, Багарат освободил их от выполнения трудовой повинности, которую, по всей вероятности, ввел магистр Аарон, когда освободил анийцев от «пахта на дома и тас-така». Аарон, вводя трудовую повинность, ставил себе целью укрепить обороноспособность города и обеспечить его хлебом. Что укрепление городских стен было произведено не на средства Византии, а трудом анийцев, видно из самой надписи Аарона, в которой, говоря о постройке водопровода, он особо указывает, что провел его на «свои средства», тогда

³⁶ Город Ани исторически делился на три района (см. И. Орбели. Краткий путеводитель по городищу Ани. Избранные труды. Ереван, 1963, стр. 105). Можно предположить, что каждый из трех военачальников взял на себя обязанность по сбору налогов в одном из этих районов.

³⁷ Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus, ediderunt B. Wassiliewsky et V. Jernstedt, Petropoli, 1896, стр. 59.

³⁸ Там же, стр. 39

как ничего подобного не говорится, когда речь идет о постройке стен и башен, хотя об этом в надписи сказано раньше, чем о водопроводе³⁹.

Таким образом, как в Константинополе, так и в столице Армении Ани существовали «кулпаки» и «дома» — лавки и мастерские, принадлежавшие домовладельцам и сдаваемые ими в наем торговцам и ремесленникам. Последние были обязаны платить государству налоги, которые в Византии назывались *ενοικιον* или *ενοικιαχά*, а в Армении „пахт на дома“ или «танутрутион». Что же касается Византии, термин «эникцион» имел там двоякое значение. Он одновременно означал и арендную плату, и подоходный налог.

**«ԷՆԻԿԻՈՆԸ» ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻՄ ԵՎ ԱՆԻՈՒՄ
ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(1045—1064 թթ.)**

Հ. Կ. ԲԱՐԹՆԿՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ո մ)

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի բյուզանդական սպորնադրյուններում հանդիպում է «էնիկիոն» տերմինը, որն ուսումնասիրողները մեկնաբանում են որպես վարձակալման դոմար, որ արհեստավորներն ու առևտրականները վճարում էին իրենց վարձակալած շենքերի համար տնտեսերին, ինչն նրանք մասնավոր անձնավորություններ կամ պետությունն ինքր: Հայնանան սկզբնադրյունները հնարավորություն են տալիս ավելի լրիվ պատկերացում կազմելու «էնիկիոնի» նշանակության մասին: Անիի մայր տաճարի պատի վրա XI դ. կեսերին փորագրված երկու արձանագրություններից Անիի կառավարման մագիստրոս Ահարոնի արձանագրության մեջ խոսվում է «պախտ տանց» հարկի մասին, իսկ արևելից կառավարան Բագարատ Վիկացու արձանագրության մեջ՝ «տանուտրություն» մասին: Հեղինակը գտնում է, որ երկու դեպքում էլ խոսվում է նույն հարկի, չափն է՝ «տներից» (արհեստանոցներից) և «կուզդակներից» (խանութներից) գանձվող հարկի մասին, որն իր հերթին նույնանում է բյուզանդական «էնիկիոնի» հետ: Եվ քանի որ Անիում տվյալ հարկը պետական հարկի նշանանություն ուներ, ապա «էնիկիոնը» ևս, բացի վարձակալական դոմարից, նշանակում էր նաև արհեստավորների և առևտրականների կողմից պետությանը վճարած պետական հարկ:

Բագարատ Վիկացու արձանագրության մեջ հանդիպող «տանուտրություն» բառին նոր մեկնաբանություն տալով, հեղինակը գտնում է նաև, որ արձանագրության մեջ խոսվում է Անիի հարկերը որոշակի տնձնավորությունների կապակցով տալու մասին, մի երևույթ, որ, ինչպես ցույց է տալիս «Ստրատեգիկոնի» հեղինակ Կեկավմենոսը, այդ շրջանում լայն տարածում էր գտել Բյուզանդիայում, ինչպես և նրա կողմից նվաճված հայկական շրջաններում:

³⁹ На существование в Ани «литургии» впервые обратил внимание И. А. Орбели. См. его статью «О двух терминах в надписях Ани». Избранные труды. Ереван, 1963, стр. 477—481.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ
ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

863 թ. բյուզանդական հայազգի զորավար Պետրոնասը Պոսոն վայրում ջախջախեց Մելիտենեի ամիրա Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտայի ղլխավորած արաբական զորքերը¹։ Դրանով իսկ արաբների դեմ մղված դարավոր պայքարում նախաձեռնությունն անցավ բյուզանդացիներին։ «Հայկական հարցը», եթե կարելի է այդպես արտահայտվել, Բյուզանդական կայսրության արտաքին քաղաքականության մեջ երկդարյա քնից հետո նորից հրապարակ եկավ։ Բյուզանդիան ամեն կերպ աշխատում էր նորից իրեն ենթարկել այդ երկիրը և իր նպատակին հասնելու համար գործի էր դնում ոչ միայն իր ռազմական ուժերն ու փորձված դիվանագիտությունը, այլև ջանք էր թափում իր ոտնձգությունները հիմնավորել նաև «պատմականորեն»։

Վասիլ Ա Մակեդոնացի կայսրը իրեն Արշակունի հռչակեց², թեև նրա երակներում արշակունի արյան մեկ կաթիլ անգամ չկար։ Վասիլը, դիմելով այդ քայլին, նպատակ ուներ ոչ միայն քողարկել իր հասարակ ծագումը, օրինականացնել իր իրավունքները բյուզանդական գահի նկատմամբ։ Նա ուներ շատ հեռունելը գնացող նպատակներ, այն է՝ Հայաստանը վասալական կախման մեջ գցել։

Հայաստանում Արշակունիների հարստության գոյության ժամանակ հայկական բոլոր նախարարությունները իշխող հարստության վասալներն էին, այդ թվում և IX դարում անկախություն ձեռք բերած և իրենց իշխանությունները հռչակած Բագրատունիները, Արծրունիները, Անձևացիք, Սյունիները և այլն։ Իրեն Արշակունի համարելով, հասկանալի է, Վասիլ Ա-ը հանդես էր գալիս որպես բոլոր վերոհիշյալների սյուլերենը, ցանկանում de jure իրեն ենթարկել Հայաստանը։ Այդ բանը հաստատվում է և Բյուզանդական կայսրության արտաքին գործոց նախարարության գրասենյակում թխված մի «տեսություն», համաձայն որի պարթևների Արշակ արքայի քաջության և ձեռք բերած փառքի պատճառով իբրև թե օրենք դարձավ, որ նրա մահից հետո պարթևների, մարերի և հայերի վրա թագավորեն բացարձակապես Արշակունիների շառավիղները³։ Նպատակը պարզ է. քանի որ Վասիլ Ա-ը «Արշակունի» է, ապա այդ «օրենքի» համաձայն նա, ի միջի այլոց, պետք է թաղավորի նաև հայերի վրա։ Ինչպես տեսնում ենք, կեղծիքը բավականին սրամիտ է։

Բայց, հասկանալի է, երկդարյա ստրկությունից հետո հազիվ անկախություն նվաճած հայերի համար այդ «տեսություններն» ու «օրենքները» ոչ մի լավ բան չէին կանխագուշակում։ Նրանք, հազիվ մեկի լուծը թոթափած, ամեն-

¹ Theophanes Continuatus, Bonnae, 1838, էջ 183.

² Նույն տեղում, էջ 212.

³ Նույն տեղում, էջ 212—213.

նեին էլ չէին ուղում ընկնել մի ուրիշի լծի տակ, թեկուղ և քրիստոնյա պետութիւն: Նրանք ամեն կերպ ջանք էին թափում ընդդիմակայել բյուզանդական նվաճողական քաղաքականութիւնը:

Բյուզանդիայի դեպի Հայաստան առաջխաղացման առաջին խոչընդոտը պալլիկյաններն էին: Երկարատե և արյունահեղ պայքարից հետո կայսրութիւնն ի վերջո հաջողւում է ՏՇ9 թ. վերջնականապէս պարտութիւն մատնել աղանդավորներին⁴: Բայց պալլիկյանների քաղաքական և ռազմական ջախջախումը դեռ չէր նշանակում նրանց ֆիզիկական կործանումը: Աղանդավորների մի մասին, ըստ երևույթին, հաջողվեց ապաստան գտնել իրենց վաղեմի դաշնակից արաբների մոտ: Այդ առնչությամբ պետք է ավելի ուշադիր ուսումնասիրել Վասիլ Ա-ի հաջորդ Առն Զ-ի ժամանակ պալլիկյանների կենտրոններ Տևֆրիկևի և Արգաուսի (Արգուլանի) մոտիկ, բայց արաբական տիրապետութիւն տակ գտնվող շրջաններում հայազգի մի շարք գործիչների խաղացած ռազմական և քաղաքական դերը: Խոսքը Մելիտենեի շրջանում գործած Մելիասի (Մլեհի), Վասակ, Գրիգորիկ և Պաղուն եղբայրների և Իսմայիլ-հայի մասին է, ինչպես և Չորրորդ Հայքի Դեգիկ վայրում գործած Մանվելի և նրա որդիներ Պանգրատուկասի, Յախնուկասի, Մուղաֆարի և Հովհաննեսի:

Դժվար չէ համոզվել, որ նրանք բոլորը Չորրորդ Հայքի և Մելիտենեի բնիկներ չեն, թեև Կոստանդին Միրանաթինը նրանց այնտեղ է հիշատակում⁵: Դեռ ավելին, նրանք հայ նախարարական կամ իշխանական տների ներկայացուցիչներ էլ չեն: Նրանց անունների մեծամասնությունը դրա վկայությունն է: Իսկ երբ ի վերա ամենայնի հիշենք Կոստանդին Միրանաթինի խոսքերն այն մասին, թե Մելիասը «դեռ փախստական էր Մելիտենեում»⁶, պարզ կդառնա, որ նա արաբների մոտ է փախել, պալլիկյանների դաշնակից Օմար իբն Աբուլլահ ալ-Ակտայի քաղաքը, բյուզանդիայից: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ Մելիասից բացի Մելիտենեի արաբների մոտ և Չորրորդ Հայք փախան և վերևում հիշատակված Վասակը, Գրիգորիկը, Պաղունը, Իսմայիլը, Պանգրատուկասը, Յախնուկասը, Մուղաֆարը և Հովհաննեսը:

Պատահակա՞ն էր արդյոք նրանց փախուստը Բյուզանդիայից դեպի պալլիկյանների կենտրոնից ոչ շատ հեռու ընկած այս շրջանները: Ըստ երևույթին, ոչ: Առն Զ-ի թագավորութիւն ժամանակ նրանք որոշում են վերադառնալ Բյուզանդիա, հետևաբար նրանք սպասում էին նախորդ կայսեր վախճանին, իսկ նա Վասիլ Ա-ն էր, պալլիկյանների երգվյալ թշնամին: Մենք ճշմարտութիւնից հեռու չենք լինի, եթե ենթադրենք, որ նրանց՝ արաբների մոտ փախչելու պատճառը Վասիլ Ա-ի հալածանքներն էին, իսկ Վասիլ Ա-ը հենց պալլիկյաններին էր հալածում: Մեր ենթադրութիւնն օգտին է խոսում թե՛ այն հանգամանքը, որ և՛ Մելիտենեն, և՛ Չորրորդ Հայքը գտնվում էին հենց պալլիկյանների նախկին հանրապետութիւնը կից, այլև այն, որ Մելիասը համաձայնվեց Առն Զ-ի ժամանակ վերադառնալ Բյուզանդիա այն պայմանով միայն, որ ին-

⁴ M. Canard, Note..., „Revue des Études Arméniennes“, t. IV, 1967, էջ 403:

⁵ De Administrando Imperio, ed. Gy. Moravcsik, Budapest, 1949, էջ 238:

⁶ Նույն տեղում: Այստեղ ավելորդ չէ նշել, որ նրանք նախքան Բյուզանդիա անցնելը Խարսիանոն բանակաթմբի գորավար Եվստաթիոս Արգիրոսից գրավոր երաշխավորագիր պահանջեցին, որ Բյուզանդիայում կոստանան տիրույթներ և կառավարման համար շրջաններ:

քը կդառնա Եփրատիա շրջանի կլեյսուրարիսը, իսկ Եփրատիան ոչ այլ ինչ է, քան մոտիկ անցյալում հենց պալլիկյաններին պատկանող Տեֆրիկեի շրջանը⁷։

Չորրորդ Հայքը և Մելիտենեն դեռ Ֆիլիպպիկոս-Վարդանի ժամանակ (711—713 թթ.) պալլիկյանների համար ապաստարան էր⁸։ Դրանից քառասուն տարի անց Կոստանդին Ե Կոպրոնիմոսը հենց Մելիտենեից պալլիկյաններին դաղթեցրեց Թրակիա⁹։ IX դարի սկզբում հենց Մելիտենեում ապաստան գտավ պալլիկյանների խոշորագույն աղանդապետ Սերգիոսը իր հետևորդների հոծ դանգվածներով¹⁰։ Եվ վերջապես Մելիտենեում ապաստանեց պալլիկյանների ռազմական ղեկավար նշանավոր Կարբեասը (մահացել է 863 թ.) հինգ հազար պալլիկյաններով¹¹։ Այդ լույսի տակ իմաստ են ստանում նաև բյուզանդական պատմիչ Գենեսիոսի խոսքերն այն մասին, որ IX դարի 70-ական թթ. սկզբում փրկված պալլիկյանները ապաստան գտան Ասորիքում¹²։

Հայտնի է, որ Վասիլ Ա-ի մահից հետո նրա որդի Լևոն Զ-ը փոխեց իր հոր քաղաքականությունը պալլիկյանների նկատմամբ։ Նա դեմ չէր ռազմունակ աղանդավորներին օգտագործելու իր նպատակների համար։ Պատահական չէ, որ Լևոն Զ-ը պալլիկյանների առաջնորդ Խրիսոբիրի թիկնապահ Դիակոնիցեսին մենսուրատորի աստիճան տվեց և պալլիկյաններից բաղկացած զորամասով Խտալիա ուղարկեց կայսրության թշնամիների դեմ¹³։ Ըստ երևույթին նա այդպես վարվեց նաև վերոհիշյալ հայերի նկատմամբ, այն տարբերությամբ միայն, որ նրանց արևմուտք չուղարկեց, այլ թողեց արևելքում, ըստ կնքված համաձայնության, և նրանց օգնությամբ նվաճեց նորանոր հայկական հողեր։ Այդ առնչությամբ հետաքրքրական է նշել, որ թեև վերոհիշյալ հայ գործիչները կառավարման համար ստացան մի շարք քաղաքներ ու գավառներ Բյուզանդիայում, այնուամենայնիվ շատ շուտով, տարբեր պատճառաբանություններով զրկվեցին դրանցից։ Վասակն, օրինակ, աքսորվեց «գավառաճանելու նպատակ» ունենալու մեղադրանքով։ Բոլոր նշված հայերից միմիայն Մելիասն է, որ այնուհետև հիշվում է աղբյուրներում։

Ամրանալով այստեղ, Բյուզանդական կայսրությունը ջանք էր թափում շարժվել առաջ։ Օրակարգում էր Թեոդոսուպոլիս-Վարինի հարցը, քաղաք, որ գտնվում էր արաբ ամիրաների ձեռքում։ Քաղաքին տիրանալու համար Բյուզանդիային անհրաժեշտ էր Կեսեոն կոչված բերդը, որը սակայն վրացիների ձեռքում էր գտնվում։ Հակառակ կայսրության բոլոր խոստումներին, թե Թեոդոսուպոլիսի գրավումից հետո Կեսեոնը կվերագարձվի վրացիներին, վերջիններս ոչ մի կերպ այն չգիջեցին կայսրությանը¹⁴։ Հետաքրքրական է նշել, որ Թեոդոսուպոլիսի գրավման դեմ էին և՛ հայերը, և՛ վրացիները։ Նրանք երկուսն էլ նախընտրում էին, որ քաղաքը մնա արաբների ձեռքում, քան թե անցնի

⁷ Տե՛ս է. Հոնիգմանի 960 թ. քարտեզը նրա՝ Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, աշխատության մեջ։

⁸ Р. Бартикян, К вопросу о павликианском движении в Византии в первой половине VIII в., «Византийский временник», т. VIII, 1956.

⁹ Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1883, t. II, էջ 429.

¹⁰ Petri Siculi Historia Manichaeorum, Migne, Patrologia graeca, t. 104, cap. XLI.

¹¹ Theophanes Continuatus, էջ 166—167; Petri Siculi, cap. XLII.

¹² Genesii Regum, էջ 121.

¹³ Theophanes Continuatus, էջ 313; Genesii Regum, էջ 125.

¹⁴ De Administrando Imperio, էջ 208.

կայսրությանը: Հարցն այն է, որ արաբները նրանց համար լուրջ վտանգ չէին ներկայացնում արդեն, իսկ Բյուզանդիայի նպատակները բազմադարյան դառն փորձից հայտնի էին: Հայերի և վրացիների համար ավելի ձեռնտու էր իրենց և Բյուզանդիայի միջև ունենալ այնպիսի մի քաղաքական միավորում, ինչպիսին էր Թեոդոսուպոլսի ամիրայությունը: Բայց հայերի և վրացիների դիմադրությունը երկար չտևեց: Ի վերջո, 949 թ. Բյուզանդիային հաջողվեց գրավել քաղաքը և ընդլայնել իր նվաճողական քաղաքականությունը դեպի արևելք և հարավ-արևելք: Հերթը հասավ Տարոնին:

Տարոնի հայկական իշխանությունը¹⁵ հիմնադրվել էր IX դարի առաջին կեսին: Հնում Տարոնը պատկանում էր Մամիկոնյանների նախարարական տանը. բայց VIII դարի ընթացքում աստիճանաբար անցավ Բագրատունիների ձեռքը: Տարոնի իշխանության հիմնադիրն էր իշխան Բագարատը:

Տարոնի իշխանության դրությունը հենց սկզբից շատ բարդ էր և դժվարին: Գտնվելով Բյուզանդական կայսրության և արաբական խալիֆայության միջև, նա հսկայական ճիգեր էր գործադրում պաշտպանելու համար իր անկախությունն ու ամբողջականությունը: Այդ բանը որոշ հաջողությամբ էր պսակվում շնորհիվ Տարոնի իշխանների հեռատես քաղաքականության: Կոստանդին Միրանածինը պարզ գրում է, որ Տարոնի իշխան Գրիգորը բյուզանդական կայսեր բարեկամն էր խոսքով միայն, բայց գործով խալիֆային էր աջակցում: Նա հաճախ ուղեցույցի դեր էր խաղում արաբական այն զորքերի համար, որոնք կայսրության վրա արշավանքներ էին գործում: Նա բյուզանդացիների գաղտնի ծրագրերը հայտնում էր սարակինոսներին¹⁶:

Տարոնի իշխանության մեջ պակաս դժվարություններ չէին ներկայացնում ներքին անհամերաշխությունն ու պայքարը, որ հրահրում և օգտագործում էր կայսրությունը: Բյուզանդիան նախ և առաջ ջանք էր թափում ստիպել Տարոնի իշխան Գրիգորին խզելու իր կապերը խալիֆայության հետ: Ի վերջո այդ բանը նրան հաջողվեց: Իշխան Գրիգորը Լևոն Զ կայսեր ժամանակ ստացավ մագիստրոսի բարձր տիտղոսը և Տարոնի զորավարի կոչումը: Դա պարզ ապացույցն էր այն բանի, որ Տարոնը ոչ միայն խզել է իր կապերը արաբական խալիֆայությունից, այլև որ նա Բյուզանդիայի կողմից վասալական կախման մեջ է ընկել:

Տարոնում իր ազդեցությունը տարածելու համար Բյուզանդական կայսրությունն օգտագործում էր Բյուզանդիայում ծառայող հայազգի գործիչներին, որոնցից հայտնի են դրոմոսի խարտուլար Սինուտը, թարգմաններ Թեոդորոսը և Կրինիտեսը, պրոտոսպաթար Կոստանդինը և ուրիշներ: Փոքր դեր չխաղացին նաև խնամիական կապերը: Լևոն Զ-ը իշխան Գրիգորի ավագ որդի Բագարատին կնության տվեց մագիստրոս Թեոփիլակտոսի քրոջը, Գրիգորի եղբայր

¹⁵ Տարոնի մասին տե՛ս M. Brosset, Collection d'historiens arméniens, t. I Appendice II, Sur le Taron et des Taronites, էջ 613 sqq., S. Pétersbourg, 1874; J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930; N. Adontz, Les Taronites en Arménie et à Byzance, Études Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965, էջ 197—263; Idem, Observations sur la généalogie des Taronites, Réponse au R. P. V. Laurent, Byzantion, t. XIV (1938), fasc. 2, էջ 407—413; V. Laurent, Alliances et filiations des premiers Taronites, princes arméniens médiatisés, Échos d'Orient, t. 37 (1938), էջ 127—135.

¹⁶ De Administrando Imperio, էջ 188.

Ապոգանեմին՝ սլրոտոսպաթար Կոստանդնի դստերը։ Սակայն Բյուզանդիայի համար քիչ էր Տարոնի վասալական կախումը միայն, նրան անհրաժեշտ էր Տարոնի կատարյալ նվաճումը, քանի որ իրեն հենակետ էր պետք նորանոր նվաճումների համար Հայաստանում։ Գրիգոր իշխանի մահից հետո Տարոնը բաժանվեց մի կողմից վերջինիս որդիներ Բադարատի և Աշոտի և մյուս կողմից՝ Ապոգանեմի որդի Թոռնիկի միջև։ Նրանց միջև սուր սլաքաբառաջացավ, որն ավարտվեց նրանով, որ Թոռնիկն ստիպվեց իր բաժինը «կտակել» կայսրությանը։ Տարոնի նվաճումը արդեն մեծ դժվարությունների հետ կապված չէր։ Իշխան Աշոտը նույնպես իր բաժինը «կտակեց» Բյուզանդիային, և նրա մահից հետո, 966 թ. Տարոնի նվաճումն ավարտվեց։

Թե ինչքանով էին այս «կտակումները» «կամավոր», վկայում է այն փաստը, որ տասը տարի անց, երբ Վարդապ Սկլերոսը ասլստամբուլյուն բարձրացրեց կայսեր դեմ, առաջինը նրա կողմն անցան Տարոնի իշխան Աշոտի որդիներ Գրիգորն ու Բադարատը, ըստ երևույթին իրենց կորցրած տիրույթներին վերստին տիրանալու հույսով։

Ամրանալով Տարոնում, Բյուզանդիան սկսեց արաբ ամիրաների ձեռքում գտնվող Հայաստանի մի շարք շրջանների նվաճումը։ Արդեն 968 թ. կայսրությունը գրավեց Ապահոնիքի կենտրոն Մանազկերտ քաղաքը։

Երկրի գլխին կախված վտանգի առաջ հայ ժողովուրդը ոտքի կանգնեց։ Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը (969—976 թթ.) ծրագրել էր Հայաստանի վրայով արաբների դեմ արշավանքի դուրս դալ։ Հայերը, գիտենալով, թե ինչով կարող է դա վերջանալ, Աշոտ Գ-ի գլխավորությամբ կայսրին կանգնեցրին Հարք գավառում¹⁷։ Աշոտ Դ-ին միացան Աղվանքի և Վասպուրականի թագավորները, ինչպես և Կարսի, Անձեացյաց, Սյունիքի և Սասունի իշխանները։ Թեև այստեղ որևէ ռազմական ընդհարում տեղի չունեցավ, բայց եթե նկատի ունենանք բյուզանդական կին պատմիչ Աննա Կոմնենայի տվյալները, ապա կասկած չի կարող լինել, որ հայերը Հովհաննես Չմշկիկին մի այլ տեղում զինված դիմադրություն ցույց տվին։ Աննա Կոմնենան գրում է, որ Հովհաննես Չմշկիկը «նախկիններից և Արմենիական վայրերից» Թրակիա գաղթեցրեց հայ-պավլիկյանների, որոնց նախապես պատերազմում հաղթել էր և ղենքով տիրացել նրանց բերդերին և ամրացված տեղերին¹⁸։ Հասկանալի է, որ պավլիկյան շարժման ջախջախումից հարյուր տարի անց պավլիկյանները հազիվ թե կարող էին գոյություն ունենալ և, առավել ևս, տիրելով բերդերի, զինված դիմադրություն ցուցաբերել կայսեր։ Աննա Կոմնենայի պավլիկյանները ամենայն հավանականությամբ թոնդրակեցիներն են, հենց նրանք էին զինված դիմադրում բյուզանդական կայսրին¹⁹։

Բյուզանդիայի առաջխաղացմանը դեպի Հայաստան դիմադրություն էր ցույց տալիս նաև Տայքի կյուրապաղատ Դավիթը։ Եթե նա Վասիլ Բ կայսեր թագավորության առաջին տարում ընդառաջեց նրան, խաբվելով նրա խոստումից, թե կստանա «զինադտոյառիճ Կղէսուրան, զԶորմայրի և զԿարին, զԲասեան և զՍևուկ բերդակ, որ է Մարդաղի, զՀարք և Ապահոնիս... որպէս զի զօր առա-

¹⁷ Տե՛ս «Մատթէոսի Ուսհայեցոյ ժամանակադրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 17։

¹⁸ Anna Comnena, Alexias, Migne, Patrologia graeca, t. 131, col 1097.

¹⁹ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Պավլիկյանների առասպելական ծագումը ըստ հին բուլղարերեն մի ձեռագրի, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, № 1, էջ 89։

քեսցէ յօգնականութիւն նմա»²⁰ և օգնեց նրան Վարդաս Սկլերոսի ապստամբութիւնը ճնշելու գործում, ապա տասը տարի անց, երբ կայսրութեան ծրագրերը նրան պարզ գարձան, ստիպված եղաւ միանալ Վարդաս Փոկասի ապստամբութեանը՝ ընդդէմ նույն կայսեր: Բայց Փոկասի պարտութիւնից հետո, վախենալով Վասիլ Բ-ի հաշվեհարդարից, Դավիթ կյուրապաղատը նույնպէս ստիպվեց իր տիրութիւնները «կտակել» կայսեր: 1000 թ., նրա մահից հետո (ավելի ճիշտ՝ սպանութիւնից²¹, նրա մահն արագացրին, հաւանաբար, բյուզանդացիները: որոնք շտապում էին ստանալ «իրենց ժառանգութիւնը») Վասիլ Բ-ը տիրացաւ Տայքին:

Վասիլ Բ-ը Ստեփանոս Ասողիկի տվյալներով «զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա, և զմնացեալ ազատսն Տայոց առաւ տարաւ ընդ ինքեան՝ բնակեցուցանել յաշխարհն Յունաց»²²:

Նույնպիսի «ժառանգութիւն» թողեց Վասիլին 1021 թ. նաև Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմը: Ի վիճակի չլինելով ընդդիմակայել բյուզանդական ճնշմանը՝ արևմուտքից և սելջուկյան ասպատակութիւններին՝ արևելքից և հարավից, նա լքեց Վասպուրականը և, ստանալով մագիստրոսի տիտղոսը, հաստատվեց Սեբաստիայում: Բյուզանդիան Վասպուրականում ստացաւ 72 բերդ, 4.000 գյուղ և 8 քաղաք²³:

Նվաճված հայկական շրջաններում Բյուզանդական կայսրութիւնը կազմակերպում էր կառնակապետութիւններ, որոնցից ամենակարևորը Վասպուրականի կառնակապետութիւնն էր Վան կենտրոնով: Բյուզանդիան Վասպուրականին շատ մեծ կարևորութիւն էր տալիս, այնտեղ էին կուտակվում ստվարաթիվ զորքեր և առաքվում նշանավոր զորավարներ, որոնց նպատակն էր ամրապնդել արդեն ձեռք բերվածը և նախապատրաստութիւն տեսնել դեռևս իր գոյութիւնը պահպանող Շիրակի Բագրատունիների թագավորութեան նվաճման համար: Վասպուրականը վերածվեց մի ապաստարանի բոլոր նրանց համար, որոնք Բագրատունյաց թագավորութեան մեջ հալածվում էին իրենց բյուզանդասիրութեան համար: Նման դեր էր խաղում նաև Իբերիայի կառնակապետութիւնը:

Բյուզանդիայի ճնշման տակ 1022 թ. Տրապիզոնում հայոց և բյուզանդացիների միջև պայմանագիր էր կնքվել, համաձայն որի Բագրատունի թագավոր Հովհաննէս-Սմբատը իր թագավորութիւնը «կտակում էր» կայսրութեան: «Անդեղև Հայոց կորստեան գիր և նամակ,— գրում է Արիստակէս Լաստիվերտցին,— քանզի Յովհաննէս պատուէր տուեալ էր հայրապետին, եթէ՝ Գրէ գիր և տուր կտակ թագաւորին, զի յետ իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաք և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն»²⁴: Այս դեպքերի մասին ավելի հանգամանալից շարադրանք է պահպանել բյուզանդական ժամանակագիր Սկիլիցան: «Երբ Աբխազիայի ա-

²⁰ «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 192:

²¹ Տե՛ս Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 38:

²² Ստեփանոս Տարօնեցի, էջ 278:

²³ «Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի դրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 104: Վասպուրականի մասին տե՛ս վերջերս լույս տեսած հետևյալ ուսումնասիրութիւնը. Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորութիւնը, Երևան, 1969:

²⁴ «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ», աշխատասիրութեամբ Կ. Ն. Յուսրաշյանի, Երևան, 1963, էջ 32:

ռաջնորդ Գեորգիոսը, — դրում է նա, — պատերազմ սկսեց հոռոմների դեմ, նրան միացավ Անիի տեր Հովհաննեսիկը: Սակայն երբ Վասիլ կայսրը ղենքով գալով Իբերիա, պատերազմ սկսեց Գեորգիոսի դեմ, հաղթեց և ոչնչացրեց նրան, Հովհաննեսիկը վախենալով կայսեր հաշվեհարդարից այն բանի համար, որ ինքը՝ Հովհաննեսիկը միացավ Գեորգիոսին, և կայսրը կարող է իրեն վնաս հասցնել, վերցնելով Անիի բանալիները, անձնապես դիմեց կայսեր, կամավոր կերպով նրան հանձնեց քաղաքի բանալիները և իրեն: Կայսրը դրվատից Հովհաննեսիկի ողջամտությունը, նրան շնորհեց մադիստրոսի տիտղոս և նշանակեց Անիի և Մեծ Հայքի ցմահ իշխան, նրանից գրություն ստանալով, թե նրա՝ Հովհաննեսիկի, մահից հետո նրա բոլոր տիրույթները անցնելու են Վասիլի ձեռքը և դառնալու են հոռոմների կայսրության բաղկացուցիչ մասը»²⁵:

1042 թ. անժառանգ վախճանվեց Հովհաննես-Սմբատ թագավորը: Նրա եղբայր Աշոտը, որ մի տարի առաջ էր մեռել, ուներ Գագիկ անունով տասնութամյա մի որդի, որը և ստացավ Շիրակի թագավորության դահլիճ: Սակայն Բյուզանդիան չմոռացավ Տրապիզոնում կնքված համաձայնությունը: Կոստանդին Մոնոմախ կայսրը պահանջեց «իր ժառանգությունը»: Մերժում ստանալով, հայերի դեմ նա ձեռնարկեց երկարատև և անհաջող մի պատերազմ: Ի վերջո նենգությամբ միայն Բյուզանդիային հաջողվեց վերացնել Շիրակի թագավորությունը:

Շիրակը մինչ այդ գոյություն ունեցող Իբերիայի կատեպանության հետ կապվեց մի վարչական միավոր, որի Անիում նստող կառավարիչն սկսեց կոչվել «Անիի և Իբերիայի կառավարիչ» (τοῦ Ἀνίου καὶ τῆς Ἰβηρίας κατάρχων) կամ «Հայաստանի և Իբերիայի կատեպան» (κατεπανὼ Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας): Անին մի հենակետ դարձավ Բյուզանդիայի նորանոր նվաճումների համար, քանի որ նրա ախորժակները դեռ չէին հագեցել: Անիի գրավման հաջորդ տարին՝ 1046 թ. Բյուզանդիան պատերազմ սկսեց Շիրակի Բագրատունիների դեմ մղած պայքարում իր նախկին դաշնակից Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ, բայց չարաչար պարտություն կրեց: Թեև 1047 թ. կայսրությունը հաղթականորեն առաջ էր շարժվում, Դվինի ամիրայից խլելով մի շարք ամրոցներ, սակայն Բյուզանդիայում ծագած լեռն թոռնիկի ապստամբությունը ճնշելու համար ստիպված եղավ իր զորքերն այստեղից ետ կանչել և բավարարվել ձևոր բերածով:

* * *

Բյուզանդիան նվաճված շրջաններում սկսեց գործադրել հայ տոհմիկ ազնվականությանը բուն երկրից հեռացնելու քաղաքականությունը: Շնորհիվ բարձր պատվաստիճաններ և տիտղոսներ, ինչպես և լայնատարած կալվածներ բուն կայսրության տերիտորիայում, նրան հաջողվեց աստիճանաբար փոքր Ասիա և Բալկաններ տեղափոխել հայ ազնվականության մի ստվար բազմություն: Վերևում առիթ ունեցանք մատնանշել կայսրության նման քայլը Տայքի ազնվականության նկատմամբ: Բայց դեռ դրանից առաջ, իր թագավորության հենց սկզբում Վասիլ Բ-ը, Ստեփանոս Տարոնեցու ասելով, «կամեցալ յազգէն Հայոց, որ ընդ իւրով թագաւորութեամբն՝ անցուցանել ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացն, զի շինեսցեն զերկիրն: Որ և տարեալ բնակեցոյց զյուլվս յաշխարհն յայն»²⁶: Ավելի պատկերավոր կերպով է նկարագրում այդ

²⁵ Georgii Cedreni Historiarum Compendium, t. II, Bonnae, 1839, էջ 556—557:

²⁶ Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 201:

քաղաքականությունը և դրա ավերիչ հետևանքները հայերի համար Արիստակես Լաստիվերտցին. «Ելին իշխանքն ի հայրենի ժառանգութենէ իւրեանց, և եղեն պանդուխտ յօտար երկիր՝ յորում աւերեցան գաւառք և գնացին յաւարտանն Յունաց: Եղեն շինանիստ աւանք՝ բնակութիւն գաղանաց, և անդաստանք նոցա՝ յարօտ երէոց: Տունք ցանկալիք, բարձրացելունք և մեծամեծք՝ եղեն բնակութիւնք համբարեաց և յուշկապարկաց»²⁷:

Որպես կանոն բյուզանդիան տեղում թողնում էր իրեն հավատարիմ ազնււականներին, միաժամանակ աշխատում էր նվաճված տերիտորիաներում բնակեցնել բյուզանդական ֆեոդալներին, որոնց ամենաաչքի ընկնող ներկայացուցիչներից մեկը Եվստաթիոս Բոյիլասն էր²⁸:

Նվաճողների հետ միասին Հայաստան մուտք գործեցին բյուզանդական կարգն ու կանոնը, բյուզանդական վարչաձևն ու ծանր հարկապահանջությունը: Հիշելով Վասիլ Բ-ի վարչական քաղաքականության մասին Հայաստանում, Արիստակես Լաստիվերտցին գրում է, որ նա «տիրէ բազում գաւառաց և բերդից և քաղաքաց: Եւ կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալս և դատաւորս և վերակացուս»²⁹: Դեռևս 1018 թ. նույն Լաստիվերտցու տվյալներով՝ «առաքէ ինքնակալ թագաւորն գնիկոմիդացի իշխան ոմն, որ եկեալ մարդահարկ արկանէ երկրիս»³⁰: Հարկահավաքների շարաշահումները, որոնք զխավորապես կապված էին հարկերի հավաքումը կապալով տալու պրակտիկայի հետ, բնակչության արդարացի դայրույթն էին առաջացնում: Դեպքերին ժամանակակից «Ստրատեգիկոնի» հեղինակ Կեկավմենոսը խորհուրդ է տալիս կայսեր վերջ դնել բյուզանդական պաշտոնյաների այդ շարաշահումներին, հատկապես «սահմանամերձ շրջաններում», քանի որ այդ բանը, նրա ասելով, պատճառ դարձավ բազում գավառների կորստյան և շատերի՝ թշնամու կողմըն անցնելուն³¹: Նման քաղաքականության մասին է վկայում և մագիստրոս Բագարատ Վիկացու, Արևելից կատապանի արձանագրությունը, որ փորագրված է Անիի մայր տաճարի պատի վրա³²:

Բյուզանդական կառավարիչները և՛ Վասպուրականում, և մնացած Հայաստանում, որպես կանոն, ծագումով հույներ էին, հազվադեպ՝ բուլղարներ: Միայն բյուզանդական տիրապետության վերջին շրջանում, երբ արտաքին վտանգը գնալով սաստկացավ, կայսրությունը կառավարիչ նշանակեց հայերից, որոնցից ամենից աչքի ընկնողը Գրիգոր Մագիստրոսն էր, որ մի թղթում իրեն անվանում է «Վասպուրականի և Տարօնոյ և Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր և Մօնումախին մագիստրոս, վէստ և տուկ»³³, իսկ Կելառիսի 1051 թ. փորագրված արձանագրության մեջ նույն «կի-

²⁷ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 55:

²⁸ Տե՛ս 2. Բարթիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1960:

²⁹ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 24:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 28:

³¹ Cecaumeni Strategicon, ed. wassiliewsky et Jernstedt, Petropoli, 1896, էջ 28:

³² Մանրամասն տե՛ս Բ. Бартикян, Эникион в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества, «Պատմա-քաղաքական հանդես», 1968, № 2, էջ 127—128:

³³ «Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 213:

տոնիտ»³⁴, այսինքն սկսեցին պահանջներ արել Մա-
գիստրոսը մինչ այդ Կոստանդնուպոլսում բյուզանդական կայսրերի պալա-
տում էր ծառայել: Բյուզանդիան օգտագործում էր նաև ծաղումով հայ, բայց
դավանանքով քաղկեդոնիկ հայերի, որոնցից կարելի է նշել Բադարատ Վիսկա-
ցու և Գրիգոր Բակուրյանի անունները:

Սկզբնական շրջանում Բյուզանդիան պահպանեց հայկական, ինչպես և
խրեոսական ղորքերը, և դա հասկանալի է: Այդ ղորքերը կայսրությանը պետք
էին նորանոր նվաճումների համար և արևմուտքում, և արևելքում: Այդ ղոր-
քերը օգտագործում էր դեռևս Հովհաննես Զմշկիկը 969 թ. բուլղարների դեմ
մղված պատերազմում³⁵: Բուլղարների դեմ նրանց օգտագործեց նաև Վասիլ
Բ-ը³⁶, թեև միշտ չէ, որ նրանք հավատարիմ ծառայում էին կայսեր և ոչ
հաղվադեպ լքելով նրան, անցնում էին հակառակորդի կողմը: Տայքի Դավիթ
կյուրապաղատի մահից անմիջապես հետո Վասիլ Բ-ը «հրամայեց ղորացն
Զորորդ Հայոց և Տարօնոյ՝ օղնական լինել նմա յոր պէտս և կոչեսցէ»³⁷: Վա-
սիլի հաջորդների օրոք էլ Բյուզանդական կայսրությունը չէր հրաժարվում
հայկական ղինված ուժերի ընձեռած հնարավորություններից: «Յայսմ ամի,—
գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— ղորաժողով արար թագաւորն Հոռոմոց Մի-
խայիլն զամենայն աշխարհն Յունաց և այլ ի Հայոց ղորացն, որք ընդ Հոռո-
մոց իշխանութեամբն էին՝ Սեբաստիա և Տարօն և ամենայն Վասպուրական.
և անթիւ բաղմութեամբ հասանէր թագաւորն Միխայիլ յարեւմուտք և գերի
առեալ զամենայն աշխարհն Գթաց»³⁸:

Հայոց ղինված ուժերը կայսրությունը պահպանեց նաև Անիի գրավումից
հետո էլ: Սպարապետ Վահրամ Պահլավունին իր որդու՝ Գրիգորի հետ հայոց
ղորքերով մասնակցեց 1046 թ. դվինյան արշավանքին ընդդեմ ամիրա Աբու-
լ-Ասվարի: Հենց այդ արշավանքի ժամանակ էլ իր որդու հետ նա սպանվեց³⁹:
Սկիւիցայի տվյալներով նույն արշավանքին մասնակցում էր նաև իբերական
ղորքը⁴⁰: Սակայն իր ղիբքերն ամրապնդելուց հետո կայսրությանն այլևս
այդ ղորքերը պետք չէին, դեռ ավելին, նրանք իր համար վտանգավոր էին:
Եվ Բյուզանդիան շահապաղեց այդ ղորքերը լուծարքի ենթարկել, դրա դիմաց
ստիպելով հայերին և վրացիներին նաև ղինվորակոն հարկ վճարել⁴¹:

Նվաճված շրջանները, հատկապես Միջագետքն ու Հայաստանը, դավա-
նաբանական տեսակետից միաբնակ էին: Բյուզանդական կայսրությունը
շատ հաճախ միջամտում էր հայերի և ասորիների եկեղեցական գործերին,
նույնիսկ հալածանքներ էր ձեռնարկում ու ստիպում, որ նրանք ընդունեն
Քաղկեդոնի դավանանքը: Դեռ Հայաստանի լիակատար նվաճումից առաջ,
986 թ. Սեբաստիայի մետրոպոլիտը սկսել էր հայադավանների հալածանք-
ները: «Եւ կանացի հովիւքն և մետրապօլիտն Սեբաստիոյ,— գրում է Ստե-
փանոս Տարոնեցին,— սկսան նեղել զազն Հայոց վասն հաւատոյ. և զբռնու-

34 Կ. Կոստանյանց, Վիմական Տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 23:

35 Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 245: Հմմտ. էջ 201:

36 Նույն տեղում, էջ 244:

37 Նույն տեղում, էջ 276:

38 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 88:

39 Նույն տեղում, էջ 98:

40 Georgii Cedreni, t. II, էջ 559:

41 Michaelis Altailotae, Historia, էջ 81:

թիւն ի ձեռն առեալ՝ սկսաւ տանջել զքահանայս վասն հաւատոյ, և զզլխաւոր քահանայս Սեբաստիոյ քաղաքին երկաթեղէն կապանօք հասուցանէր ի դռնն թագաւորին: Եւ ի բանտի չարչարեալ զաւազն երիցանցն զԳարրիէլ սպանին... Իսկ այլք յաննշան քահանայիցն և երկու եպիսկոպոսունք Սեբաստիոյ և Հառիսոյ, Սիօն և Յովհաննէս, ի ձեռն նոյն մետրապօլտին ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի, ի բաց կալով ի միաւորութենէն Հայոց»⁴²:

Սակայն պետք է ընդգծել, որ կայսրութեան դավանաբանական քաղաքականութիւնը որոշ չափով ձկուն էր և հաճախ փոխվում էր, նայած ժամանակին ու պարագաներին: Եթե, օրինակ, նախապատրաստվում էր որևէ նոր հարձակում հայկական հողերի վրա, միաբնակների հալածանքները, որպես կանոն, դադարեցվում էին, որպեսզի այնուհետև ծավալվեն նորանոր խստութեամբ: Եթե Անիում բյուզանդական տիրապետության սկզբնական շրջանում, կատեպան Ասիտի իշխանության ժամանակ, Պետրոս կաթողիկոսը դեռևս փառք ու պատվի մեջ էր՝ հայոց պետականության անկման նախօրյակին իր ցուցաբերած բյուզանդասիրության պատճառով, ապա շատ չանցած, Կատակալոն Կեկավմենոսի կատեպանության ժամանակ դրութիւնը փոխվեց: Հարցն այն է, որ հայոց պետականության անկումից հետո հայերին կենտրոնացնող և կաղմակերպող զլխավոր ուժը հայոց կաթողիկոսութիւնն էր մնացել: Դա ձեռնտու չէր Բյուզանդիայի համար և Կատակալոն Կեկավմենոսը շուտով վերացրեց հայոց կաթողիկոսութիւնը Անիում, այն տեղափոխելով Բյուզանդիային ավելի մոտ շրջան: Հենց Կեկավմենոսն էր, որ «խաբանօք հանէ զնա (Պետրոս կաթողիկոսին—Հ. Բ.) ի քաղաքէն ասելով, եթէ հրամայեալ է քեզ թագաւորն տեղի բնակութեան ի Կարին գաւառի յԱրծին աւանի»⁴³: Բյուզանդիան այնտեղ էլ չէր ուզում թողած լինել Պետրոսին: Նրան նա բերում է ավելի ասպհոլ տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ «պահագց զնա ամս երիս, քանզի կասկածէր թողուլ ի Հայս՝ թէ երթեալ ասպտամբեցուցանէ զԱնի»⁴⁴: Դեռ ավելին, Պետրոսի հաջորդ խաչիկ կաթողիկոսի Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ բյուզանդացիները փորձեցին հարկատու դարձնել նաև հայոց եկեղեցին անդամ: «Ընդ հարկիւ կամէին արկանել զնա (խաչիկ կաթողիկոսին—Հ. Բ.). իսկ նա ոչ առնու յանձն, թէ զոր մինչև յիմ ժամանակն չէ լեալ՝ և ոչ ես հաւանիմ»⁴⁵:

Բյուզանդական տիրապետութիւնը Հայաստանում հանդիպում էր հայ ժողովրդի ուժեղ դիմադրութեան, ժողովուրդը աշխատում էր ամեն կերպ թոթափել կայսրութեան լուծը և վերականգնել իր անկախութիւնը: Հետաքրքրական է նշել, որ երբ Բյուզանդիայում կենտրոնական կառավարության դեմ որևէ ասպտամբութիւն էր բռնկվում, հայերն աշխատում էին մասնակցել նրան: Վարդաս Սկլերոսը ազգութեամբ հայ էր: Նա 976 թ. ասպտամբելով Վասիլ Բ-ի դեմ, հնարավոր է, նպատակ չունէր հայկական հողերն ազատագրել բյուզանդական լծից: Նրա նպատակները, հաւանաբար, այլ էին: Բայց մենք իրավունք չունենք նրա կողմն անցած բոլոր հայերին համարել ասպտատամբներ, որոնց միտքն ու նպատակը Սկլերոսին բյուզանդական զահ բարձ-

⁴² Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա ր ո ն ե ց ի, էջ 201—202:

⁴³ Ա ր ի ս տ ա Կ և ս Հ ա ս տ ի վ ե ր տ ք ի, էջ 63:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 82:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 83:

րացնելն էր: Վերջինիս ապստամբությունը բռնկվեց կայսրության կողմից Կարինի, Տարոնի, Ասպահունիքի և Հարբի նվաճումից շատ շանցած: Ապստամբ Սկլերոսին կայսր հռչակեցին նախ և առաջ հայերը⁴⁶ (τῶν Ἀρμενίων κατὰ τὸ ξένων τῆς ἐνδοκλείας): Առաջին վայրը, որտեղ Սկլերոսը հաստատվեց, հայկական հարբերդ ամրոցն էր⁴⁷ (Χαρπιδε): Ապստամբի ձեռքում էր գտնվում հայկական Միջագետքի և Չորրորդ Հայքի զգալի մասը՝ Հիսն ալ-Ի. ռ. ժ. ր. Տ.-ը, Հովիտը՝ Տարոնից հարավ, Սասնա բերդը, Անգեղտունը, Անձիտը, Թիլ հումը՝ Արվանայից հարավ-արևելք և Հանին⁴⁸: Սկլերոսը իրեն կայսր հռչակեց նախկին Երրորդ Հայքի մայրաքաղաք Մելիտենեում⁴⁹: Ապստամբի կողմն է անցնում Բյուզանդիայում ծառայող հայկական հեծելազորը⁵⁰: Սկլերոսին են միանում Մոկքի իշխան Զափրանիկը, ինչպես և Տարոնի իշխանի որդիներ Գրիգորն ու Բազարատը⁵¹, որոնք դրանից տասը տարի առաջ զրկվել էին իրենց տիրույթներից: Սկլերոսի կողմն է անցնում բյուզանդական հայազգի զորավար Սահակ-Վահրամը⁵²: Ապստամբները գալիս են Լիկանդոս բանակաթեմը⁵³, բանակաթեմ, որ Կոստանդին Միրանածինի տվյալներով հիմնադրվել էր հայերի կողմից և որի բնակչությունը բացարձակապես հայերից էր բաղկացած⁵⁴: Սկլերոսի կողմն է անցնում Անտիոքի դուքս Վուրցիսը հայկական զորքերով⁵⁵: Նա գալիս է հայկական Մամեդավ (ՄՇաբանոօս) քաղաքը⁵⁶: Սկլերոսին է միանում նաև բյուզանդական հայազգի ծովակալ Միքայել Քուրդիկը⁵⁷: Մի՞թե բոլոր այս հայերի միտքն ու ձգտումը Սկլերոսին բյուզանդական զահին տիրանալուն օժանդակելն էր միայն: Թվում է ոչ: Նրանց նպատակն էր նախ և առաջ Բյուզանդիայի ձեռքն անցած հայկական շրջանների ազատագրումը, մնացած անկախ հայկական հողերի նվաճման կանխումը: Եվ եթե ի վերա մամենայնի նկատի առնենք այն խոստուն փաստը, որ Վասիլ Բ-ը Վարդաս Սկլերոսի դեմ հավաքագրեց բացարձակապես «զղօրսն Բիւզանդիոնի և զԹրակացին և զՄակեդոնացին հանդերձ մամենայն առևմտեայ ազգօքն»⁵⁸, որոնք Սկլերոսի առաջին պարտության ժամանակ սկսեցին կոտորել գերի ընկած հայերին միայն⁵⁹, ապա մեր ենթադրությունը Սկլերոսի ապստամբության բնույթի մասին կհաստատվի:

⁴⁶ Georgii Cedreni, t. II, էջ 419.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 419:

⁴⁸ Մանրամասն տե՛ս M. Canard, Deux documents arabes sur Bardas Sklèros, Atti del V Congresso Internazionale degli Studi Bizantini (Studi Bizantini e Neoellenici), vol. V, Roma, 1936, էջ 60—61:

⁴⁹ Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 191:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Georgii Cedreni, t. II, էջ 422:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Constantini Porphyrogeniti De Thematribus, Bonnae, 1828, էջ 32—33:

⁵⁵ Georgii Cedreni, t. II, էջ 423—424:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 423:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 424:

⁵⁸ Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 191:

⁵⁹ Georgii Cedreni, t. II, էջ 425—426: (πολλοὶ τῶν σὺν αὐτῷ (τῷ Βούρτζη) ἀπώλοντο, καὶ πολλοὶ τῶν Ἀρμενίων παντας γὰρ τοὺς ἀλόνοντας τῶν Ἀρμενίων ἀπεσφίττον οἱ Ῥωμαῖοι, μὴ λαμβάνοντες οἶκτον οἷα το πρῶτους προσχωρησαι τῷ ἀποστάτῃ).

Հայերը փորձեցին ապստամբել կայսրության դեմ նաև 1051 թ.: Չորրորդ Հայքի Պաղին զավառում նախապատրաստված ապստամբությունը դավաճանության պատճառով չբռնկվեց⁶⁰: Բայց Բյուզանդիայի տիրապետության դեմ մղված պայքարում մեծ դեր էին խաղում թոնդրակեցիները և հասկանալի է թե ինչու Բյուզանդիան դեռ X դարի երկրորդ կեսից սկսած կատաղի պայքար էր մղում նրանց դեմ: Ի վերջո կայսրությանը հաջողվեց XI դարի կեսերին ձնշել նրանց շարժումը:

Կայսրության քաղաքականությունը Հայաստանում շատ կարճատև էր: Նա սեփական ձեռքերով քանդեց այն պարիսպը, որ դարեր շարունակ կանգնած էր այլազգի հորդանների ներխուժումների դեմ:

ЗАВОЕВАНИЕ АРМЕНИИ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Р. М. БАРТИКЯН

(Р е з ю м е)

Со второй половины IX в., в связи с постепенным ослаблением халифата и продвижением Византии на восток и юго-восток, «армянский вопрос» вновь стал на повестку дня внешней политики империи.

Благодаря своей военной мощи и тонкой дипломатии, Византия до середины XI в. завоевала почти всю Армению, приобретшую независимость от халифата, в том числе Таронское (966) и Тайкское (1000) княжества, Васпураканское царство Арцрунидов (1021) и Ширакское царство Багратидов (1045). На завоеванных территориях Армении Византия стала проводить политику удаления из страны армянской родовой аристократии. Вместе с тем империя установила в Армении тяжелый налоговый гнет, стала вмешиваться в церковные и конфессиональные дела армян, преследовать монофизитов.

Владычество Византии в Армении встречало сильное сопротивление армянского народа, выражавшееся в открытых выступлениях против завоевателей, в борьбе против дальнейшего продвижения империи в Армению, в участии в разных восстаниях византийской военной аристократии, направленных против центральной власти, в том числе в восстании Варды Склира.

В результате такой политики империи в Армении была уничтожена организованная сила, способная противостоять нашествиям сельджуков. В 1071 г. произошло известное сражение при Маназкерте (Манцикерте), ставшее началом конца Византийской империи.

⁶⁰ Մ տ թ ե ո ո Ու ռ հ ա յ ե ց ի, էջ 109:

LA CONQUÊTE DE L'ARMÉNIE PAR L'EMPIRE BYZANTIN

En 863, le général byzantin Petronas, d'origine arménienne, battit à Poson les armées arabes commandées par l'émir de Mélitène, 'Amr ibn 'Abdallah al-Aqta'¹. Ainsi les Byzantins eurent le dessus dans la lutte séculaire menée contre les Arabes. Après avoir sommeillé pendant deux siècles dans la politique extérieure de l'Empire byzantin, « la question arménienne », si l'on peut la nommer ainsi, revint à l'actualité. De nouveau Byzance essaya de dominer l'Arménie et, pour arriver à son but, elle employait non seulement ses forces armées et son expérience diplomatique, mais s'efforçait de justifier « historiquement » ses abus.

L'empereur Basile Ier le Macédonien se proclama Arsacide², bien qu'il n'eût même pas une seule goutte de sang arsacide dans les veines. En agissant ainsi Basile voulait non seulement cacher son origine obscure, légitimer ses droits à la couronne byzantine, mais il avait aussi un but lointain : faire de l'Arménie une vassale.

Du temps de la puissance des Arsacides, tous les seigneurs arméniens, même les Bagratides, les Artsrounis, les Antsévatsis, les Siwnis, etc. qui avaient obtenu leur indépendance au IXe siècle, étaient les vassaux de la dynastie régnante. En se proclamant arsacide, Basile Ier devenait le suzerain des princes ci-dessus nommés et désirait dominer l'Arménie *de jure*. Ceci est confirmé par une théorie inventée dans un bureau du ministère des affaires étrangères de l'Empire byzantin : après la mort du roi Arsace des Parthes, seuls les descendants des Arsacides avaient le droit de régner sur les Parthes, les Mèdes et les Arméniens³; la bravoure et la gloire du roi en avaient fait une loi. Le but en était clair : étant un Arsacide, Basile Ier devait, suivant la loi, régner aussi sur les Arméniens. Comme on le voit, l'invention était assez bien imaginée.

Cependant on comprend qu'après deux siècles d'esclavage, de telles « théories » et de telles « lois » n'annonçaient rien de bon pour les

¹ THEOPHANES, *Continuatus*, Bonnae, 1838, p. 183.

² *Ibidem*, p. 212.

³ *Ibidem*, p. 212-213. Cf. N. Adontz, « L'âge et l'origine de l'empereur Basile I », in *Études arméno-byzantines*, p. 86.

Arméniens qui venaient de recouvrer leur indépendance. A peine rejeté le joug de l'un, ils ne voulaient plus retomber sous celui d'un autre, même celui d'un État chrétien. Ils essayaient de résister par tous les moyens à la politique d'expansion de Byzance.

Les Pauliciens constituèrent le premier obstacle que rencontra Byzance sur la voie de la conquête de l'Arménie. En 879, après une longue lutte sanglante, l'Empire réussit à vaincre définitivement les sectaires ⁴. Mais la défaite politique et militaire des Pauliciens ne signifiait pas encore leur destruction physique. Une partie des sectaires a sans doute pu trouver refuge chez leurs anciens alliés, les Arabes. Sous ce rapport il faut étudier de plus près le rôle politique et militaire joué par un certain nombre de personnalités d'origine arménienne dans les régions situées près des centres pauliciens de Tephriké et Argavous (Argovan), mais en territoire arabe, du temps du successeur de Basile Ier, Léon VI. Il s'agit de Mélias (Mleh), Vasak, les frères Grigorik et Pazoun, et Ismaïl l'Arménien qui ont régné dans la région de Mélitène, ainsi que de Manuel et ses fils Pangratoukas, Yakhnoukas, Moudafar et Jean qui ont vécu à Dégik, dans la Quatrième Arménie.

On conçoit facilement que toutes ces personnalités n'étaient pas originaires de Quatrième Arménie et de Mélitène, bien que Constantin Porphyrogénète les considère comme natifs de cette région ⁵. De plus, ce ne sont pas des représentants des maisons princières arméniennes. La plupart de leurs noms en sont la preuve. Et si Constantin Porphyrogénète dit que Mélias « se trouvait encore réfugié à Mélitène » ⁶, c'est qu'il s'était sauvé de Byzance chez les Arabes, dans la ville de l'allié des Pauliciens, 'Amr ibn-'Abdallah al-Aqṭa'. On a tout lieu de supposer que non seulement Mélias, mais aussi Vassak, Grigorik, Pazoun, Ismaïl, Pangratoukas, Yakhnoukas, Moudafar et Jean, que nous avons déjà mentionnés, s'étaient réfugiés de même chez les Arabes de Mélitène et dans la Quatrième Arménie.

Est-ce un hasard s'ils avaient fui de Byzance dans des régions proches de centres pauliciens? Certainement pas. Sous le règne de Léon VI, ils décident de retourner à Byzance; par conséquent ils

⁴ M. CANARD. * Note ... (*Revue des Études Arméniennes*. N.S. IV, 1967, p. 405).

⁵ *De Administrando Imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Budapest, 1949, p. 238.

⁶ *Ibidem*. Il ne serait pas inutile de noter ici qu'avant de passer à Byzance, ils avaient demandé une garantie écrite du général Eustatheos Argyros, commandant des armées de Kharsianon, qu'ils obtiendraient de Byzance des propriétés et des régions à gouverner.

attendaient la mort de l'empereur précédent, Basile Ier, l'ennemi juré des Pauliciens. Nous ne serions pas loin de la vérité en supposant qu'ils avaient fui chez les Arabes pour échapper aux persécutions de Basile Ier qui persécutait les Pauliciens. Notre hypothèse est justifiée par le fait que Mélitène et la Quatrième Arménie se trouvaient tout près de l'ancienne république paulicienne, et que si Mélias accepte de rester à Byzance sous le règne de Léon VI, c'est à condition de devenir kleïsourarque de la région de l'Euphrate, laquelle n'était rien d'autre que la région de Tephriké⁷ qui avait appartenu autrefois justement aux Pauliciens.

La Quatrième Arménie et Mélitène étaient déjà, du temps de Philippikos-Vartan (711-713), un refuge⁸ pour les Pauliciens. Quarante ans après, c'est de Mélitène que Constantin Copronyme fait émigrer les Pauliciens en Thrace⁹. Au début du IXe siècle, c'est à Mélitène que se trouve le grand chef de la secte paulicienne, Sergios, avec le gros de ses adeptes¹⁰. Enfin, le célèbre chef militaire des Pauliciens, Karbéas (mort en 863), se réfugia à Mélitène avec cinq mille Pauliciens¹¹. On comprend ainsi mieux l'historien byzantin Génésios d'après lequel, au début des années 70 du IXe siècle, les Pauliciens rescapés s'étaient réfugiés en Syrie¹².

On sait qu'après la mort de Basile Ier, son fils Léon VI changea la politique de son père envers les Pauliciens. Il voulait bien se servir des sectaires guerriers pour la réalisation de ses desseins. Ce n'est pas par hasard que Léon VI donna le grade de mensurator à Diakonitsès, le lieutenant de Chrisocheir, chef des Pauliciens, et l'envoya en Italie avec une armée composée de Pauliciens, pour combattre les ennemis de l'Empire¹³. Il fit certainement de même avec les Arméniens dont nous avons parlé plus haut, avec la seule différence qu'il ne les envoya pas en Occident, mais les laissa en Orient, suivant l'accord conclu, et avec leur aide il conquist de nouvelles terres arméniennes. En rapport avec cela il est intéressant de noter que ces personnalités

⁷ Voir E. HONIGMANN, Carte de l'an 960, dans *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1935.

⁸ H. BARTIKIAN, « Sur la question du mouvement paulicien à Byzance dans la première moitié du VIIIe siècle, (*Vizantijskij Vremennik*, VIII, 1956 (en russe).

⁹ *Theophanis Chronographia*, ed. Boor, Lipsiae, 1883, t. II, p. 429.

¹⁰ PETRI SICULI, *Historia Manichaeorum*, Migne, P.G., t. 104, cap. XLI.

¹¹ THÉOPHANES *Continuatus*, pp. 166-167; Petri SICULI, cap. LXII.

¹² GENESII *Regum*, p. 121.

¹³ THEOPHANES, *Continuatus*, p. 313; *Genesii Regum*, p. 125.

arméniennes, bien qu'ayant reçu des villes et des provinces à gouverner à Byzance, en furent bientôt privées pour diverses raisons. Par exemple, Vassak fut exilé sous accusation d'avoir « voulu trahir ». De tous ces Arméniens c'est seulement Mélias qui est mentionné par la suite dans les sources.

Après y avoir fortifié sa position, l'Empire byzantin essayait d'aller plus loin. Se trouvait à l'ordre du jour la question de Théodosioupolis-Karin, une ville qui était aux mains des Arabes. Pour se rendre maître de la ville il était nécessaire que Byzance prit la forteresse de Ketzéon dont les Ibères étaient maîtres. Malgré toutes les promesses de Byzance qu'après la prise de Théodosioupolis Ketzéon serait rendu aux Ibères, ces derniers ne cédèrent pas¹⁴. Il est à remarquer que les Ibères et les Arméniens étaient contre la prise de Théodosioupolis. Les uns et les autres préféraient que la ville restât aux mains des Arabes, au lieu d'appartenir à Byzance. C'est que les Arabes ne représentaient plus une menace sérieuse pour eux, tandis que le but de Byzance était clair après plusieurs siècles d'une amère expérience. Pour les Arméniens et les Géorgiens il était préférable d'avoir entre eux et Byzance une unité politique comme l'émirat de Théodosioupolis. Il n'y a pas d'émirat de Theodosioupolis-Kârin-Qâliqalâ. C'est une place frontière du système des frontières arabes avec une garnison. Celui qui y commande dépend du gouvernement central ou du gouverneur chargé de la défense des frontières dites « mésopotamiennes ». Mais leur résistance ne dura pas longtemps. En 949 Byzance réussit à occuper la ville et élargir sa politique de conquête vers l'Est et le Sud-Est. Le tour de Tarawn était arrivé.

La principauté arménienne de Tarawn¹⁵ avait été fondée dans la première moitié du IXe siècle. Autrefois Tarawn appartenait aux seigneurs Mamikonian, mais au cours du VIIIe siècle Tarawn passa progressivement aux Bagratides. Le prince Bagarat fut le fondateur de la principauté de Tarawn.

¹⁴ *De Administrando Imperio*, p. 208.

¹⁵ Sur Tarawn voir M. BROSSET, *Collection d'historiens arméniens*, t. I, Appendice II. Sur le Tarawn et les Taronites, p. 613 sq., S. Pétersbourg, 1874. J. MARKWART, *Süd-armenien und die Tigrisquellen*, Wien, 1930. N. ADONTZ, « Les Taronites en Arménie et à Byzance », (*Études arméno-byzantines*, Lisbonne, 1965, p. 197-263). *Idem*, « Observation sur la généalogie des Taronites », Réponse au R.P.V. Laurent, *Byzantion*, t. XIV (1938), fasc. 2, p. 407-413. V. LAURENT, « Alliances et filiations des premiers Taronites, princes arméniens médiatisés », *Echos d'Orient*, t. 37 (1938), p. 127-135.

La position de la principauté de Tarawn fut, dès le début, compliquée et difficile. Se trouvant entre l'Empire byzantin et le califat arabe, Tarawn faisait de grands efforts pour son indépendance et son intégrité. Les princes de Tarawn y réussissaient grâce à leur politique prévoyante. Constantin Porphyrogénète écrivait clairement que le prince Grigor de Tarawn était l'ami de l'empereur byzantin en paroles seulement, mais en fait il aidait le califat. Il guidait souvent les armées arabes qui attaquaient l'Empire. Il dévoilait aux Sarazins ¹⁶ les plans secrets de Byzance.

La mésentente et les luttes intestines nourries et mises à profit par l'Empire, n'étaient pas une moins grande difficulté pour la principauté de Tarawn. Avant toute autre chose, Byzance faisait tout pour obliger le prince Grigor de Tarawn à rompre avec le califat, et finalement elle y parvint. Sous le règne de l'empereur Léon VI, le prince Grigor obtint le titre de *magistros* et le grade de stratège du Tarawn. Cela montre clairement que le Tarawn avait rompu ses relations avec le califat arabe, était devenu le vassal de Byzance.

Pour étendre son influence sur le Tarawn, l'Empire byzantin se servait des personnalités arméniennes se trouvant à Byzance, comme Sinoude, le chartulaire du Drome, les interprètes Théodoros et Krinitès, le protospathaire Constantin, etc. Les liens par mariage jouèrent aussi un grand rôle. Léon VI donna en mariage la sœur du *magistros* Théophylacte au fils aîné du prince Grigor, Bagarat, et la fille du protospathaire Constantin au frère de Grigor, Apoganem. Cependant Byzance ne se contentait pas de la dépendance vassale du Tarawn : il lui en fallait la conquête totale, puisqu'elle avait besoin d'un point d'appui pour de nouvelles conquêtes en Arménie. Après la mort du prince Grigor, le Tarawn fut partagé, d'une part entre les fils de Grigor, Bagarat et Achot, et de l'autre le fils d'Apoganem, Tornik. Une lutte sanglante commença entre eux, et Tornik fut obligé, à la fin, de « léguer » sa part à l'Empire. Dès lors, la conquête du Tarawn ne présentait plus de difficultés. Le prince Achot aussi « légua » sa part à Byzance, et après sa mort, en 966, la conquête du Tarawn fut terminée.

Le fait que dix ans après, lors de la révolte de Bardas Skléros contre l'empereur, les fils du prince Achot de Tarawn, Grigor et Bagarat

¹⁶ *De Administrando Imperio*, p. 188.

passèrent de son côté, sans doute pour reprendre leurs parts perdues, montre combien ces « legs » étaient involontaires.

Tout en se fortifiant dans le Tarawn, Byzance commença la conquête de certaines régions d'Arménie qui se trouvaient sous la domination des émirs arabes. Déjà en 968, Byzance avait conquis la ville de Manazkert, centre de l'Apahounik.

Le peuple arménien se dressa contre le danger qui menaçait le pays. L'empereur Jean Ier Tzimiskès (969-976) avait projeté une campagne contre les Arabes à travers l'Arménie. Comprenant comment cela pourrait finir, les Arméniens, sous la direction d'Achot III, firent obstacle à l'empereur dans la province de Hark'¹⁷. Les rois d'Albanie et du Vaspourakan, ainsi que les princes de Kars (Andzé-vatsik, Siwnie et de Sassun s'unirent à Achot III. Il n'y eut pas de bataille dans le Hark'. Mais on ne peut douter que dans une autre province les Arméniens résistèrent par les armes à Jean Tzimiskès, so on en croit l'historienne Anne de Comnène. Celle-ci écrit que Jean Tzimiskès fit émigrer, des régions d'Arménie et de Chalybe, en Thrace des Arméniens pauliciens qu'il avait auparavant écrasés par les armes et dont il avait confisqué les châteaux et lieux fortifiés¹⁸. On comprend aisément que 100 ans plus tard, après l'écrasement de leur mouvement, les Pauliciens pouvaient à peine exister, et encore moins avoir des forteresses et résister à l'empereur par les armes. Les Pauliciens dont parle Anne de Comnène étaient certainement des tondrakites : ce sont eux qui ont résisté par les armes à l'empereur¹⁹.

David, le curopalat de Tayk, opposait aussi une résistance à l'avance de Byzance en Arménie. Si, la première année du règne de l'empereur Basile II, trompé par la promesse qu'il aurait « Khaltoyarič (c'est-à-dire les kleisura avec la clisure) (Cf. Honigmann, 54, 151), Tchormayri et Karin, Basēan avec la forteresse de Sévouk qui est Mardaghi, le Hark' et l'Apahounik'... s'il lui envoyait une armée en aide »²⁰. David aida l'empereur à réprimer la révolte

¹⁷ Voir la *Chronique* de MATTHIEU D'ÉDESSE, Vaghachapat, 1898, p. 17. [Tr. Dulaurier, p. 14-15].

¹⁸ ANNA COMNÈNE, *Alexiade*, PG., [édition B. Leib (Collections byzantines, Les Belles Lettres) III, p. 179-180].

¹⁹ Voir H. BARTIKIAN. « L'origine légendaire des Pauliciens selon un vieux manuscrit bulgare », dans *Telekagir de l'Académie des sciences de la RSS d'Arménie* (Sciences sociales), 1957, n° 1, p. 89 (en arménien).

²⁰ Étienne DE TARAWN, *Histoire universelle*. St. Pétersbourg, 1885, (en arménien) [= tr. Macler, p. 59-60; tr. Geltzer-Burchardt, p. 142].

de Bardas Scéros, dix ans plus tard il comprit le but poursuivi par Byzance et fut obligé de s'allier au soulèvement de Bardas Phokas contre ce même empereur. Mais après la défaite de Phokas, craignant les représailles de Basile II, le curopalate David fut, lui aussi, obligé de « léguer » son patrimoine à l'empereur. En l'an 1000, après sa mort (il serait plus juste de dire son assassinat ²¹, car les Byzantins ont certainement accéléré sa mort pour recevoir plus tôt « leur héritage ») Basile II régna sur le Tayk'.

D'après le témoignage de Stépanos Asolik, Basile II « conquît toutes les forteresses et les châteaux forts de Tayk', y désigna des hommes dignes de foi, et emmena avec lui les autres nobles de Tayk' et les fit habiter dans le pays des Grecs » ²².

En 1021, le roi de Vaspourakan, Sénék'érim, laissa un « héritage » semblable à Basile. Ne pouvant résister à la pression de Byzance à l'Ouest, et aux attaques des Seldjouks à l'Est et au Sud, il abandonna le Vaspourakan, et recevant le titre de magistros, il s'établit à Sébastia. Byzance reçut 72 forteresses, 4000 villages et 8 villes dans le Vaspourakan ²³.

Dans les régions arméniennes qu'il avait conquises, l'Empire byzantin organisait des catépanats dont le principal était celui du Vaspourakan, avec Van pour centre. Byzance prêtait une grande importance au Vaspourakan : il y concentrait de grandes armées commandées par des généraux célèbres afin de consolider ses conquêtes et faire des préparatifs pour envahir le royaume des Bagratides de Chirak qui subsistait jusqu'alors. Le Vaspourakan devint le refuge de tous ceux qui étaient persécutés dans le royaume des Bagratides pour leur sympathie envers Byzance. Le catépanat d'Ibérie jouait le même rôle.

En 1022, à Trébizonde, sous la pression de Byzance un traité fut conclu entre les Arméniens et les Byzantins, suivant lequel le roi bagratide Hovhannès Smbat « léguait » son royaume à l'Empire. Aristakès de Lastivert écrivait : « Là fut écrite la lettre de la perte de l'Arménie, car Hovhannès avait donné l'ordre au catholicos : 'Écris et fais un testament qu'après ma mort je lui lègue ma ville et mon

²¹ Voir MATTHIEU D'ÉDESSE, p. 38 [= tr. Dulaurier, p. 33].

²² ÉTIENNE DE TARAWN, p. 278 [= tr. Macler, p. 165].

²³ SAMUEL D'ANI, Vagharchapat, 1893, p. 104 = tr. Brosset, *Collection d'historiens arméniens*, St. Pétersbourg, 1876, II, p. 443. Sur le Vaspourakan, voir V. VARDANIAN, *Le royaume des Ardzrounis du Vaspourakan*. Érévan, 1969. (En arménien).

pays' »²⁴. Le chroniqueur byzantin Skocylitzès a consacré à cet événement un récit plus détaillé. Il écrit : « Quant le chef de l'Abkhazie, Georgios, entreprit une guerre contre les Grecs, Hovhannésik (*Iōvannesikēs*), le maître d'Ani, s'allia à lui. Cependant l'empereur Basile vint en Ibérie avec ses armées, commença une guerre contre Georgios, le vainquit et le fit prisonnier. Hovhannésik, redoutant la vengeance de l'empereur parce qu'il s'était allié à Georgios, se présenta à l'empereur, lui remit de son plein gré les clés de la ville d'Ani et se rendit. L'empereur apprécia le bon sens de Hovhannésik, lui décerna le titre de magistros et le désigna prince à vie d'Ani et de la Grande Arménie, recevant en échange un écrit, suivant lequel « à la mort de Hovhannésik, tous ses biens passeraient aux mains de Basile et deviendraient partie intégrante de l'Empire byzantin »²⁵.

En 1042, le roi Hovhannès-Smbat mourut sans descendance. Son frère Achot, qui était mort un an avant, avait un fils de 18 ans, du nom de Gagik, qui reçut la couronne de Chirak. Cependant Byzance n'avait pas oublié l'accord signé à Trébizonde. L'empereur Constantin Monomaque réclama « son héritage ». Après avoir essuyé un refus, il commença une longue guerre inexorable contre les Arméniens. A la fin Byzance put, par perfidie, supprimer le royaume de Chirak.

Le Chirak forma une unité administrative avec le catépanat d'Ibérie qui existait alors, et dont le gouverneur siégeant à Ani s'intitula dès lors « Gouverneur d'Ani et d'Ibérie » (τοῦ Ἀνίου καὶ τῆς Ἰβηρίας κατάρχων) ou « Catépan d'Arménie et d'Ibérie » (κατεπάνω Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας). Ani devint un point de départ pour Byzance en vue de nouvelles conquêtes, car son appétit n'était pas encore apaisé. L'année qui suivit la conquête d'Ani, en 1046, Byzance commença une guerre contre l'émir de Dvine Abu'l-Uswar, son ancien allié contre le Chirak des Bagratides, mais elle fut vaincue. Bien qu'en 1047 Byzance avançât triomphalement, prenant à l'émir plusieurs forteresses, elle fut obligée de retirer ses troupes, pour réprimer la révolte de Léon T'ornik à Byzance, et elle dut se contenter de ce qu'elle avait conquis.

* * *

²⁴ ARISTAKÈS DE LASTIVER, *Histoire* (ed. K.N. Yuzbachian), Érévan, 1963, p. 32 [= tr. Prud'homme, p. 27].

²⁵ Georgii CEBRENI, *Historiarum Compendium*, t. II, Bonnae, 1839, p. 556-557.

Byzance commença une politique d'éloignement des nobles arméniens de leurs pays, dans les régions conquises. Distribuant des grades et des titres, d'immenses terres dans l'Empire même, Byzance réussit à envoyer en Asie Mineure et aux Balkans un assez grand nombre de nobles arméniens. On a déjà eu l'occasion de constater que Byzance avait suivi la même politique envers les nobles de Tayk'. Mais bien plus tôt, tout au début de son règne, Basile II, au dire d'Étienne de Tarawn, « avait voulu faire passer en Macédoine, contre les Bulgares, des Arméniens qui étaient sous sa domination, pour qu'ils fassent prospérer cette contrée. Il y en a transplanté un grand nombre »²⁶. Aristakès de Lastivert a décrit d'une manière plus imagée cette politique et ses conséquences désastreuses pour les Arméniens : « Les princes chassés de leurs patrimoines ont émigré dans la terre étrangère. Nos districts furent ruinés et devinrent la proie de la maison impériale des Grecs. Les villages opulents devinrent des repères de bêtes sauvages, et leurs champs le pâturage du gibier. Des esprits maléfiques — des hambarous et des houchkapariks — habitèrent leurs chères maisons, grandes et hautes »²⁷. Byzance laissait sur place des nobles qui lui étaient fidèles, tout en essayant de nommer des féodaux byzantins dans les territoires conquis dont l'un des plus connus fut Eustathios Boylas²⁸.

Avec les conquérants, l'ordre et l'administration byzantins, les lourds impôts entrèrent en Arménie. Évoquant la politique administrative de Basile II en Arménie, Aristakès de Lastivert écrit : « Il régnait sur de nombreuses provinces, forteresses et villes, il y désigna des gouverneurs, des juges et des administrateurs »²⁹. En 1018, suivant ce même Aristakès, « L'empereur omnipotent y envoya un certain prince de Nicomédie, lequel vint en Arménie et y instaura la corvée »³⁰.

Les abus des percepteurs qui prenaient, en général, à forfait la perception des impôts, excitèrent la juste fureur de la population. Kékauménos, auteur du *Stratégikon*, et témoin des faits, conseille à l'em-

²⁶ ÉTENNE DE TARAWN, p. 201 [= tr. Macler, p. 74].

²⁷ ARISTAKÈS DE LASTIVER, p. 55, (= tr. Prud'homme, p. 38-39).

²⁸ Voir H. BARTIKIAN, « Le testament d'Eustathios Boylas (1059), comme source importante pour l'histoire de l'Arménie et de la Géorgie *Banber Maténadarani* 5, 1960).

²⁹ ARISTAKÈS DE LASTIVER, p. 24 (en arménien) [= tr. Prud'homme, p. 11]

³⁰ *Ibidem*, p. 28. [tr. Prud'homme, p. 20]

pereur de mettre fin aux abus des fonctionnaires byzantins, principalement dans les « régions frontalières », car, selon lui, cela fut la cause de la perte de plusieurs provinces et de la trahison de beaucoup de gens ³¹. L'inscription laissée par le catépan d'Orient, le magistros Bagarat Vkhkatsi, gravée sur un mur de la cathédrale d'Ani ³², témoigne de cette politique.

Les gouverneurs byzantins du Vaspourakan et des autres régions d'Arménie étaient en général d'origine grecque, rarement bulgare. C'est seulement dans la dernière période de la domination byzantine, quand le danger extérieur grandit, que l'Empire nomma des Arméniens comme gouverneurs, dont le plus connu fut Grégoire Magistros. Celui-ci dans une lettre se nomme lui-même « Grand seigneur du Vaspourakan, du Tarawn, de Manazkert, d'Ardjèche, de Berkri, de Mésopotamie et Magistros de Monomaque, prince et duc » ³³. Et dans l'inscription gravée de Kécharis (1051) il est appelé « kitone » ³⁴, c'est-à-dire chambellan. Ceci montre clairement que Grégoire Magistros avait servi auparavant au palais byzantin de Constantinople. Byzance prenait aussi à son service des Arméniens d'origine, mais de croyance chalcédonienne, parmi lesquels il faut noter Bagarat Vkhkatsi et Grigor Bagourian.

Au début, Byzance conserva les troupes arméniennes et ibères, et cela se comprend. Ces troupes étaient nécessaires pour de nouvelles conquêtes tant à l'Ouest qu'à l'Est. Jean Tzimiskès se servait encore de ces troupes en 969 dans la guerre contre les Bulgares ³⁵. Basile II aussi se servit d'elles contre les Bulgares ³⁶, bien qu'elles ne fussent pas toujours fidèles à l'empereur et souvent même eussent passé à l'ennemi. Aussitôt après la mort de David, curopalate de Tayk', Basile II « ordonna aux troupes de la Quatrième Arménie et de Tarawn de lui venir en aide là où il ferait appel à elles » ³⁷. Même sous le règne des descendants de Basile, l'Empire byzantin ne refusait pas les

³¹ CECAUMENTI, *Stratégicon*, éd. Wassiliewsky et Jernstedt, Petropoli, 1896, p. 28.

³² Voir en détail H. BARTIKIAN, « L'«*voiktor*» à Byzance et à Ani, capitale des Bagratides arméniens à l'époque de la domination byzantine ». (En russe), dans *Patma-banasirakan Handes*, 1968, n° 2, p. 127-128.

³³ GRÉGOIRE MAGISTROS, *Lettres*, Alexandropol, 1910, p. 213.

³⁴ K. KOSTANIAN TZ, *Annales épigraphiques*, St. Pétersbourg, 1913, p. 23 (en arménien).

³⁵ ÉTIENNE DE TARAWN, p. 245. Cf. p. 201. (en arménien) [= tr. Macler, p. 124 et p. 74].

³⁶ *Ibidem*, p. 244. [= tr. Macler, p. 124].

³⁷ *Ibidem*, p. 276. [= tr. Macler, p. 163].

services des forces armées arméniennes : l'empereur « leva cette année-là, écrit Mathieu d'Édesse, des troupes dans toute la Grèce et l'Arménie, à Sébaste, en Tarawn et tout le Vaspourakan qui se trouvaient sous la domination grecque. L'empereur Michel vint à l'Ouest à la tête d'une armée innombrable et conquît tout le pays des Goths » ³⁸. L'Empire conserva les forces armées arméniennes même après la prise d'Ani. Le sparapet Vahram Pahlavouni et son fils Grigor prirent part en 1046, avec les troupes arméniennes, à la campagne de Dvine contre l'émir Abu'l-Uswar. C'est lors de cette campagne qu'il mourut avec son fils ³⁹. Selon les données de Skylitzès, les troupes ibères prirent part aussi à cette campagne ⁴⁰.

Cependant, lorsque l'Empire byzantin eut renforcé ses positions, ces troupes ne lui furent plus d'aucune utilité, et même plus, elles devenaient un danger. Et Byzance ne tarda pas à disperser ces troupes et, en compensation, elle obligea les Arméniens et les Ibères à payer un impôt militaire ⁴¹.

Les régions conquises, particulièrement la Mésopotamie et l'Arménie étaient monophysites. L'Empire byzantin intervenait souvent dans les affaires ecclésiastiques des Arméniens et des Syriens, et même les persécutait et les obligeait à embrasser la doctrine chalcédonienne. Même avant la conquête complète de l'Arménie, le métropolite de Sébaste, en 986, avait déjà commencé à persécuter les croyants arméniens : « Des pasteurs efféminés et le métropolite de Sébaste, écrit Étienne de Tarawa, se mirent à faire souffrir les Arméniens. Ils firent violence à des prêtres à cause de leur foi. Les principaux prêtres de la ville de Sébaste furent envoyés, chargés de fers, à la porte de l'empereur. Ils torturèrent en prison et mirent à mort leur doyen, Gabriel... Tandis que d'autres prêtres, gens obscurs, deux évêques de Sébaste et de Larissa, Sion et Hovhannès, furent obligés par le même métropolite d'embrasser la foi chalcédonienne, en se séparant de la foi des Arméniens » ⁴².

Cependant il faut noter que la politique religieuse de l'Empire était assez souple et changeait souvent suivant l'époque et les circonstances. Si, par exemple, on préparait une nouvelle attaque contre

³⁸ MATTHIEU D'ÉDESSE, p. 88 (en arménien), [= tr. Dulaurier, p. 166].

³⁹ *Ibidem*, p. 98 [= tr. Dulaurier, p. 80].

⁴⁰ GEORGII CEDRENI, t. II, p. 559.

⁴¹ MICHAELIS ATTALIOTAE, *Historia*, p. 81.

⁴² ÉTIENNE DE TARAWN, p. 201-202 [= tr. Macler, p. 74-75].

les terres arméniennes, on cessait alors, en général, les persécutions contre les Arméniens, pour les poursuivre ensuite à nouveau, avec plus de rigueur. Si, au début de la domination byzantine à Ani, sous le règne du catépan Asit (*Iasitès*), à la veille du déclin de l'État arménien, le catholicos Pierre (*Petros*) jouissait de la gloire et des honneurs, bientôt pendant le règne du catépan Katakālōn Kékauménos la situation changea. La raison en est qu'après la chute de l'État arménien, la force principale, centralisante et organisatrice des Arméniens était le catholicos. Ceci n'était pas dans l'intérêt de Byzance, et bientôt Katakālōn Kékauménos supprime le siège du catholicos d'Ani et le transféra dans une région plus proche de Byzance. Ce fut Kékauménos qui « trouva le catholicos Pierre et lui fit quitter sa ville en disant : l'empereur t'a ordonné d'habiter le village d'Ardzn (*Arçn*), dans la province de Karin » ⁴³. Mais Byzance ne désirait pas non plus que Pierre restât là. Elle l'amena dans un endroit plus sûr, à Constantinople, où « elle le garda trois ans, car elle évitait de le laisser en Arménie de peur qu'il ne soulevât Ani » ⁴⁴. Bien plus, quand le successeur de Pierre, le catholicos Khatchik (*Xač'ik*) était à Constantinople, les Byzantins essayèrent même de lever des impôts sur l'Église arménienne : « Ils voulaient même imposer le paiement d'un tribut au catholicos Khatchik, mais il refusa en disant qu'il n'accepterait pas ce qui n'existait pas avant lui » ⁴⁵.

La domination byzantine en Arménie se heurtait à la résistance du peuple arménien qui essayait par tous les moyens de rejeter le joug de l'Empire et de rétablir son indépendance. Il est intéressant de noter que lorsqu'une révolte éclatait contre le gouvernement central à Byzance, les Arméniens essayaient d'y prendre part. Bardas Skléros était d'origine arménienne. Quand il se révolta en 976 contre Basile II, il est possible qu'il n'ait pas eu l'intention de libérer les terres arméniennes du joug de Byzance. Ses intentions étaient certainement tout autres. Pourtant on ne peut pas dire que tous les Arméniens qui se sont rangés de son côté avaient pour but de faire monter Skléros sur le trône de Byzance. Cette insurrection éclata peu après la conquête de Karin, du Tarawn, de l'Apahunik' et du Hark' par Byzance. Ce sont les Arméniens qui ont les premiers

⁴³ ARISTAKÈS DE LASTIVERT, p. 63 [= tr. Prud'homme, p. 71].

⁴⁴ *Ibidem*, p. 82 [= tr. Prud'homme, p. 86].

⁴⁵ *Ibidem*, 83 [= tr. Prud'homme, p. 88].

proclamé empereur Skléros l'insurgé ⁴⁶ (τῶν Ἀρμενίων καταξάντων τῆς εὐφημίας).. Le premier endroit où Skléros s'installa a été la forteresse arménienne de Kharberd ⁴⁷ (Χάρποτε). Se trouvaient aux mains de Skléros une grande partie de la Mésopotamie arménienne et de la Quatrième Arménie : le Hişn al-H.n.d.r.s., la Vallée au Sud de Tarawn, la forteresse de Sassoun, Angełtoun, Handzit, Til Khoum au Sud-Est d'Arzan et Hani ⁴⁸. Skléros se proclama empereur dans la capitale de l'ancienne Troisième Arménie, Mélitène ⁴⁹. La cavalerie arménienne ⁵⁰, au service de Byzance, passa du côté de l'insurgé. Le prince Zap'ranik de Mokk' s'unit à Skléros, ainsi que les fils du prince de Tarawn, Grigor et Băgarat qui avaient été dépouillés de leurs terres dix ans auparavant. Le général byzantin Sahak-Vahram ⁵¹, Arménien de nation, passa du côté de Skléros. Les insurgés vinrent au camp militaire de Likandos ⁵², lequel, selon Constantin Porphyrogénète, avait été fondé par des Arméniens et dont les habitants étaient tous arméniens ⁵³. Bourtzès, le duc d'Antioche, passa avec ses troupes arméniennes du côté de Skléros. Il arriva dans la ville arménienne de Tzamndav (Τζαμνδός). Michel K'ourdik, de nationalité arménienne, passa aussi du côté de Skléros. Est-ce que le but et la pensée de tous ces Arméniens étaient seulement d'aider Skléros à conquérir la couronne? Il semble que non. Leur but était avant tout de libérer les provinces arméniennes tombées sous la domination de Byzance, d'empêcher la conquête d'autres terres arméniennes restées indépendantes. Et si, de plus, on considère le fait que Basile II rassembla contre Bardas Skléros exclusivement « les troupes de Byzance, de Thrace, de Macédoine avec toutes celles de l'Ouest » ⁵⁴, qui, lors de

⁴⁶ GEORGII CEDRENI, t. II, p. 419.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 419.

⁴⁸ Pour plus de détails voir M. CANARD, « Deux documents arabes sur Bardas Skléros, *Atti del V Congresso Internazionale degli Studi Bizantini* (Studi Bizantini e Neoellenici), vol. V, Roma, 1936, p. 60-61.

⁴⁹ ÉTIENNE DE TARAWN, p. 191 (= tr. Macler, p. 56).

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² GEORGII CEDRENI, t. II, p. 422.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ CONSTANTINI PORPHYROGENETI, *De Thematibus*, Bonnae, 1826, p. 32-33.

⁵⁵ GEORGII CEDRENI, t. II, p. 423-424.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 423.

⁵⁷ *Ibidem*, 424.

⁵⁸ ÉTIENNE DE TARAWN, (= tr. Macler, p. 56), tr. Celzer, p. 140.

la première défaite de Skléros commencèrent à massacrer seulement ⁵⁹ les prisonniers *arméniens*, alors notre hypothèse au sujet de la nature de la révolte de Skléros sera confirmée. Les Arméniens essayèrent encore de se soulever contre l'Empire en 1051. La révolte préparée dans la province de Paghin (*Palin*) de la Quatrième Arménie n'eut pas lieu à cause d'une trahison ⁶⁰. Mais les tondrakites jouaient un grand rôle dans la lutte contre la domination byzantine, et on comprend pourquoi dès le début du Xe siècle Byzance luttait furieusement contre eux. L'Empire put enfin les écraser vers la moitié du XIe siècle.

La politique de l'Empire en Arménie était peu prévoyante. Il détruisit de ses propres mains la muraille qu'il avait construite pendant des siècles contre l'invasion des hordes étrangères.

Érévan.

H. M. BARTIKIAN.

Traduit de l'article en arménien publié dans *Patma-Banasirakan Handes*, 1970, 2, p. 81-92.

⁵⁹ GEORGI CEDRENI, t. II, p. 425-426 (3 lignes en grec, p. 9).

⁶⁰ MATTHIEU D'ÉDESSE, p. 109.

ԵԶՆԻԿԻ ԵՐԿԻ ԲՆԱԴՐԱՅԻՆ ՄԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Ա. Ա. Արրահամյանի «Եզնիկի երկի բնագրային մի քանի մեկնաբանություններ» հոդվածում, հրատարակված «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1920 թ. երկրորդ համարում, տարակուսանք է առաջացնում հեղինակի յոթերորդ մեկնաբանությունը: Թեև Եզնիկի երկի խնդրո առարկա տեղը, որի մասին ստորև խոսք է լինիլու, մինչև պրոֆ. Արրահամյանի հոդվածի լույս տեսնելը մի քանի անգամ «ուղղվել» է կամ «իմաստավորվել», այնուամենայնիվ նրա միտքը մնացել է մթին: Այն իրականում չի պարզվել նաև «Հանդեսի» երկրորդ համարում լույս տեսած հոդվածում: Իհարկում ենք պրոֆ. Արրահամյանի յոթերորդ մեկնաբանությունն ամրողչությամբ:

«Հեթանոսական պաշտամունքների պատճառին վերաբերող նշված հարցին պատասխանելով՝ Եզնիկը շարունակում է. «յօժարեցոյց (սատանայ) զկէսսն՝ լուսաւորաց երկիր պագանել, և զայլս՝ օդոյ և հրոյ, երկրի և ջրոյ և հասակաց և փայտից և քարանց, մինչև օձից և գազանաց և ճճեաց անգամ...» (էջ 109): Այստեղ էլ տարբեր կերպ է հասկացվել «հասակաց» բառաձևը:

Զմյուռնիայի հրատարակության մեջ դա «հասկից» ձևով է, որով հրատարակիչները կարծել են, թե խոսքը հասկերի մասին է: Վենետիկյան հրատարակությունը պահպանել է «հասակաց»-ը, որը նույնական է ձեռագրի հետ:

Հ. Մ. Շմիդը «հասակ» բառը հասկացել է «մարդկային կերպարանք» (Menschengestalt): Լ. Մարիեսն իր հրատարակած բնագրում բառը փոխել է՝ դարձնելով «հասարակաց» և թարգմանել է «բոլոր առարկաները, ամբողջ իրերը» (choses communes): Նա մոտեցել է ճիշտ բացատրությանը: Այստեղ «առարկա» իմաստի համար չենք առարկում, սակայն նշում ենք, որ իզուր է փոփոխված «հասակաց» բառաձևը:

Գ. Խաչատրյանը շատ հեռուն է գնացել թարգմանության մեջ՝ դա բացատրելով «եղանակ» բառով: Նա օգտվել է «Նոր հայկազյան բառարանի» մի բացատրությունից, որն այստեղ չի պատշաճում:

Պետք է ընդունել, որ բնագրում «հասակաց» բառաձևը ճիշտ է գործածված: Այստեղ «հասակ» բառն ունի «կանգուն առարկա» իմաստը: Դրա համար հիմք կարող է ծառայել «Նոր հայկազյան բառարանի» մի նշումը, որը, սակայն, արված է ոչ թե բառահոգվածի բացատրությունների մեջ, այլ՝ վկայություններից հետո, բառահոգվածի վերջում: Այդ իմաստը մատնանշված է «Իրք ծննդոցի» համասպատասխան գործածության հաշվառումով՝ որպես հոմանիշ հուն. ἀναστατα և լատ. erectio բառերի: Այս նշանակությունն ամենից հավանական է Եզնիկի այդ գործածության համար, մանավանդ որ «հասակաց»-ը դրված է «փայտից», «քարանց» բառաձևերի մոտ, իսկ օձերի և ճիճուների մասին նշվում է հետո՝ առանձնացումով: Միայն թարգմանելիս պետք է անտեսել նրանից հետո եկող «և»-ը՝ նրա տեղ դնելով բութ նշան՝ «կանգուն առարկաներին՝ փայտերին, քարերին...»: Կարևոր է նկատի ունենալ նաև, որ Եզնիկը «հասակ» բառը իր երկում մի այլ տեղ էլ գործածել է «առարկա» իմաստով՝ Հմմտ. «...ի չգոյէ ի գոյ ածել զհասակս ամենայնի» (էջ 239):

Այսպիսով ցույց է տրված, որ ըստ Եզնիկի հեթանոսները երկրպագել են «մարդկային կերպարանքին», «բոլոր առարկաներին, ամբողջ իրերին», «կանգուն առարկաներին» և այլն: Բայց Եզնիկը այդպիսի բան ասել չէր կարող, քանի որ հեթանոսները ամենևին էլ չէին երկրպագում բոլոր առարկաներին, ամբողջ իրերին: Զարմանալին այն է, որ ուսումնասիրողների մոտ ամենևին հարց չի ծագել, թե Եզնիկը, խաբաղանելով հեթանոսական պաշտամունքը, հեթանոսներին՝ երկնային լուսատուներին, բնության տարրերին, փայտի ու քարը, նույնիսկ անգամ սողուններին, գազաններին և ճիճուներին պաշտելու և երկրպագելու սովորությունը, ինչպես է որ մոռացել է ամենակարևորը՝ կոտորելը: Կարող էր նա մոռանալ կոտորելը, չէ՞ որ հեթանոսները առաջին հերթին դրանց էին երկրպագում, նույնիսկ անգամ լուսատուները, բնության տարրերը, սողուններին, գազաններին և ճիճուներին աբձանացնելով:

Եզնիկը «Հասակ» բառը ամենայն հավանականությամբ օգտագործել է «արձան» իմաստով և նրան հաջորդող փայտն ու քարը այդ հասակ «արձան» բառից անկախ չեն, խոսքը քարե և փայտի արձանների մասին է, քարե և փայտե կուռքերի. «և հասակաց ի փայտից և քարանց» այո, հենց «ի փայտից» և ոչ «և փայտից», որը պատճառ է դարձել տվյալ տեղի իմաստի աղավաղման: Այդ գրչական սխալը հեշտ է բացատրել: Երբ իրար հետևից թվարկվում են գոյականներ, որոնք կապված են յոթ անգամ կրկնվող «և» շաղկապով, ապա այդ մեկ «ի»-ն էլ հավանաբար մեխանիկորեն «և»-ի է վերածվել:

Այսպիսով՝ ըստ Եզնիկի սատանան հեթանոսներին «հոժարացրել էր» կուռքերին երկրպագել, փայտե և քարե կուռքերին:

¹ Մեր մտքի նշմարտացիությունը հաստատվում է Հին Կտակարանի բազմաթիվ դարձվածքներով: Հմմտ. «Եւ հրձիգ արարին զկուռս նոցա: Քանզի շէին աստուածք, այլ ձեռագործք մարդկան, փայտեղէնք եւ քարեղէնք» (Եսայի, 44, 19): «Եւ պաշտեսցեն անդ զաստուածս օտարս՝ զփայտեղէնս եւ զքարեղէնս» (Երկրորդումն օրինաց, ԻԸ, 36): «Եւ պաշտիցեք անդ զաստուածս օտարս, զձեռագործս մարդկան, զփայտեղէնս եւ զքարեղէնս, որք ոչ տեսանիցես եւ ոչ լուիցեն եւ ոչ ուտիցեն եւ ոչ հոտոտիցեն» (Նույն տեղում, Դ, 28): «Եւ զաստուածս զոսկեղէնս եւ զարծաթեղէնս եւ զպղնձիս եւ զերկաթիս եւ զփայտեղէնս եւ զքարեղէնս, որ ոչ տեսանեն եւ ոչ լսեն եւ ոչ իմանան...» (Դանիէլ, Ծ, 23): «Եղիցուք մեք իրրեւ զհերանոսս եւ իրրեւ զազգս երկրի պաշտել զփայտս եւ զքարնս» (Եղեկիէլ, Ի, 32):

ԴԱՐՁՅԱԼ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎԱԾ «ՅԱՂԱԳՍ ԱՄՊՈՑ ԵՎ ՆՇԱՆԱՑ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

«Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի 7-րդ համարում (1964 թ.) լույս տեսավ «Արատոս Սուլացու *Διοσεύειν* կամ *Προγυασιαν* աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը» խորագրով մեր հոդվածը, որտեղ ցույց էր տրված, որ սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» ռեբրևութաբանական բովանդակությամբ աշխատությունը հույն հայտնի բանաստեղծ Արատոս Սուլացու *Διοσεύειν* կամ *Προγυασιαν* չափածո երկի թարգմանությունն է։ Հոդվածում դուգահեռաբար բերված էր աշխատության հունարեն բնադիրը և նրա հին հայերեն թարգմանությունը։ Հունարեն և գրաբար քիչ թե շատ իմացող մասնագետին համոզել այդ երկու բնագրերի նույնությանը որևէ դժվարություն չի ներկայացնում։ Սակայն բանաս. գիտ. դոկտոր Գ. Աբգարյանը հրատարակեց մի հոդված¹, որով կասկածի տակ է առնվում մեր առաջ քաշած թեզի ճշմարտացիությունը և ասպարեզ հանվում այլ տեսություն։ Իր հոդվածում Գ. Աբգարյանը բազմաթիվ խնդիրներ է քննության ենթարկում, կարծիքներ հայտնում «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկի հեղինակի, թարգմանչի և մի շարք այլ հարցերի մասին, կարծիքներ, որոնց մի մասը Գ. Աբգարյանից շատ առաջ արդեն հայտնվել էր խնդրո առարկա երկով ղբադված մասնագետների կողմից։ Փաստերը, սակայն, չեն հաստատում Աբգարյանի տեսակետները։ Որպեսզի մեր ասածը սոսկ հայտարարության տպավորություն չթողնի, դիմենք փաստերին։

Գ. Աբգարյանը նախ և առաջ մանրամասն ուսումնասիրում է մի կարևոր հարց, որը... 75 տարի առաջ արդեն լուծված էր։ Նա ցույց է տալիս, որ «Յաղագս ամպոց և նշանացը» «սխալմամբ է վերագրվել Անանիա Շիրակացուն» (էջ 89, ընդգծումը Գ. Աբգարյանինն է — Հ. Բ.)։ Նա, առանց անունը տալու, կրկնում է պարզապես Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի կարծիքը։ Բազմավաստակ գիտնականը 75 տարի առաջ գրել է. «Մնում է մի ուրիշ խնդիր. բնագիր՝ է, թե թարգմանական այս «Յաղագս ամպոց և նշանացը»։ Մենք հակված ենք կարծել վերջինը, ոչ միայն օտար (հույն) բառերի գործածության պատճառով — այդ կարող էր տեղի ունենալ և ինքնուրույն հայ բնագրում — այլ աչքի առաջ ունենալով դիտողությանց մի քանիսի անհնարավորությունը Հայաստանում կամ նույնիսկ Տրապիզոնում, ուր երկար տարիներ ապրել է Շիրակացին (օրինակ կղզիների մասին եղած դիտողությունը)»²։

¹ Գ. Վ. Աբգարյան, Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատության մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 77—94։

² «Արարատ», 1896, էջ 99։ Փ. Տեր-Դավթյանը և Ս. Ս. Արեշատյանը խնդրո առարկա երկի իրենց իրականացրած ուսերեն թարգմանության առաջաբանում կանգ առնելով Գ. Տեր-Մկրտչյանի վերոհիշյալ ենթադրության վրա, գրել են. «Достойно внимание мнение Г. Тер-Мкрт-

Գ. Աբգարյանի հոգվածում, սակայն, «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատության թարգմանական լինելու հարցը երկրորդական տեղ է զբաղում: Հոգվածագրի հիմնական նպատակն է ապացուցել, որ «Յաղագս ամպոց և նշանացը» Արատոս Սուլացու երկի թարգմանությունը չէ, ոչ ավելի, ոչ պակաս, որ Բարթիկյանը տասներկու էջ զուգահեռ տեքստ է նսրկայացրել մատնացույց անելու համար դրանց նույնությունը, առանց նկատելու, որ այդ երկուսի միջև «ոչ մի նմանություն չկա»: Դեռ ավելին, որ Բարթիկյանի բերած «այդ զուգահեռ տեքստերը, որոնք կոչված են ցույց տալու հունարեն և հայերեն բնագրերի եուլնությունը... իրականում բացահայտում են նրանց տարբերությունները» (էջ 84, ընդգծումները Աբգարյանինն են — Հ. Բ.): Աբգարյանը շարունակում է. «Ոչ մի բանասիրական փաստարկ չի բերված հոգուտ այդ բանաստեղծության և «Յաղագս նշանացի» նույնության» (էջ 84): «Ընթերցողը չգիտե, վերջացնում է Գ. Աբգարյանը, թե ինչ հիմունքներով է «Յաղագս նշանացը» համարվել Արատոս Սուլացու թարգմանությունը: Հայերեն չի թարգմանված և «Յաղագս նշանացի» հետ չի համեմատված հունարեն բանաստեղծության ոչ մի առով, որից երևար, որ այդ բնագրերն ինչ-որ կապ ունեն» (էջ 84, ծանոթ. 21):

Ինչ խոսք, Գ. Աբգարյանն իրավացի է, մենք չենք թարգմանել (հունարեն բնագրից) և ոչ մի տող, բայց այդ, մեր համոզմամբ սիդիփոսյան աշխատանքին, չենք դիմել ոչ թե որովհետև դա կարող էր որևէ կերպ կասկածի տակ դնել Արատոս Սուլացու երկի և «Յաղագս ամպոց և նշանացի» նույնության մասին մեր առաջ քաշած վարկածը, այլ այն պարզ պատճառով, որ «Յաղագս ամպոց և նշանացը» արդեն թարգմանությունն է Արատոս Սուլացու բանաստեղծության՝ իրականացված շատ դարեր առաջ և Աբգարյանի պահանջած թարգմանությունը փաստորեն պիտի «Յաղագս ամպոց և նշանացի» աշխարհաբարը լիներ: Բայց քանի որ Գ. Աբգարյանի հոգվածը մաղաչափ անդամ չի սասանել «Յաղագս ամպոց և նշանացը» Արատոս Սուլացու երկի թարգմանությունը լինելու մասին մեր համոզմունքը, քանի որ մեր ներկա հոգվածում այդ իրողությունը որպես արսիտմա պիտի ունենանք, ընթերցողին էլ հնարավոր թյուրիմացություններից հեռու պահելու նպատակով, այնուամենայնիվ, բերենք Գ. Աբգարյանի պահանջած ոչ թե մի քանի տողի թարգմանությունը Արատոսի հունարեն բնագրից և դրա համեմատությունը «Յաղագս ամպոց և նշանացի» հետ, այլ մի ամբողջ տասնյակ հատվածներ, որպեսզի ընթերցողը համոզվի, որ արդարև, «այդ բնագրերն ինչ-որ կապ ունեն»: Սկսենք «Յաղագս ամպոց և նշանացի» հինգ առաջին նախադասությունից, կանխավ բերելով հունարեն բնագիրը:

1. Արատոսի երկի հունարեն բնագիրն ունի.

λεπτεῖ μὲν καὶ αὖτε περὶ τριῶν ἡμέρῃ ἐοῦσα
 εὐδοῖα· καὶ ἔτι· λεπτὴ δὲ καὶ εὐμῆχι· ἐρευνῇ
 πνευματικῇ (51—53).

чяна относительно переводного характера труда «Об облаках и знамениях». Анианя Ширакани, Космография. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии К. С. Тер-Давтян и С. С. Аревшатяна, Ереван, 1962, էջ 26. Մատենադարանի «Բանբերի» էջերում հրատարակված մեր հոգվածն ամբողջությամբ հաստատում էր այդ տեսակետի ճշտությունը:

Թարգմանենք.

«Երբ երեք օրվա լուսինը բարակ է ու հստակ,
օդը պարզ է լինելու: Եթե բարակ է և շատ կարմիր,
հողմային է լինելու»:

«Յաղագս ամպոց և նշանացում» կարդում ենք.

«Յորժամ. Գ. օրեայ երեք լուսինն և եղջերքն վերածգեալ՝ և յստակ և սուրբ լինի՝ նշանակէ զաւդ պարզութեան. ապա թէ սուրբ են եղջերքն և շիկագոյն՝ հողմային նշանակէ»:

2. Արատոսի երկում.

Եւ ըն չ'առ' օրփօտօտոյ չօրօտ. Երօտն Կար չ'օտ
Կար չ'օտօտօտօտ. Կար չ'օտօտօտօտ փայլ.
Առ'օրօտն չ'օտօտօտ փայլ. Կար չ'օտօտօտօտ փայլ.
Եւ չ'օտօտօտ չ'օտօտ փայլ փայլ փայլ փայլ.
Եւ չ'օտօտօտ օրօտ փայլ փայլ փայլ փայլ.
Կար չ'օտ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ (56—61).

Թարգմանությունը.

«Երբ երեք օրվա լուսինն եղջերքները
ոչ ներս են խոնարհված, ոչ էլ դուրս կորացած,
այլ երկուսն էլ ուղիղ են և կանգուն,
այդ գիշերից հետո արևմուտքից քամիներ են փչելու:
Երբ շորրորդ օրն էլ այդպես կանգուն լինեն եղջերքները,
դա խիստ եղանակի նշան է»:

«Յաղագս ամպոց և նշանացում» կարդում ենք.

«Յորժամ. Դ. օրեայ է լուսինն և եղջերքն ոչ ի ներքս խոնարհեալ, և ոչ յող-
նեալ արտաքս, այլ կանգուն վերածգեալ՝ հողմոյ նշանակ է, ապա թէ ի շորրոր-
դումն նորին նման երեքն եղջերքն՝ առաւել նշանակէ զաւդոց սաստկութիւն»:

3. Արատոսի երկում.

Առ'օտն չ'օտ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ
փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ
փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ փայլ (64—66).

Թարգմանությունը.

«Երբ երեք օրվա լուսինն ամբողջությամբ պատվի
կարմրագույն շրջանակով, եղանակը ավելի է վատանալու,
բայց առավել խիստ կլինի այն, եթե հրո պես կարմրանա»:

«Յաղագս նշանացում» կարդում ենք.

«Յորժամ. Ե. օրեայ է լուսինն և ամենայն բոլորն շիկագոյն է՝ զյուզումն
ամպոց նշանակէ և զաւդոց. ապա թէ շիկագոյնս աճեցեալ և հրացեալ՝ ևս առա-
ւել քան զառաջինն լինի յուզումն ամպոց և աւդոց»:

4. Արատոսի երկում.

Σχεκτες και ΦΑΤΝΗΝ. η μεν τ'ολίγη εἰκονα
 ἀγλῆσι. βορραίη ὑπο Καρκινῷ τηγνᾷ. εἰ.
 αὐτοὶ δὲ μιν ὅσο λεπτα φασιν οὐνενοί φορεσονται
 ἀστέρεις...
 εἰς μεν παρ'βορέας· νότον δ'ἐπικεκλιται ἄλλος.
 καὶ τοὶ μεν χαλσονται ΟΝΟΙ, μεσση δὲ τὲ Φατνη.
 ἦτε καὶ ἐξάπινγες παντὶ Διὶ εὐδοίωντος
 γίνεσθ' ἄφαντος ὅλη· τοὶ δ' ἀμφοτέρωθεν ἰόντες
 ἀστέρεις ἀλλήλων αὐτοσχεδόν ἰσχυρίζονται (160—169).

Թարգմանությունը.

«Ուշադրություն դարձրու նաև Մսուրին: Նա նման է
 թույլ մառախուղի և գտնվում է հյուսիսում՝ Խեցգետնի տակ.
 նրա շուրջը ընթանում են թույլ լույսով երկու աստղեր,
 ...մեկը (Մսուրի) հյուսիսում, մյուսը՝ հարավում:
 Այդ (աստղերը) էջ են կոչվում, նրանց մեջտեղում է Մսուրը:
 Երբ հանկարծ երկինքը ամբողջությամբ պարզ լինի,
 (Մսուրն) աներևութանում է, իսկ նրա երկու կողմում
 ընթացող աստղերը, թվում է թե ավելի մոտիկ են միմյանց»:

«Յաղագս նշանացում».

«Տեղի է որ կոչի Մսուր և այս ժողով իմն է, որ երևի դամպ նման, և լինի
 առ պատենիք Խեցգետնոյն: Եւ .Բ. աստեղք առ նովա՝ մի ի հարաւոյ և մի
 յարեմտից, որ կոչեն էջս, և յորժամ պարզոյ ի վեր հայիս՝ յանկարծ Մսուրն
 չերևի և նուազ աստեղքն՝ որ էջք կոչին՝ երևին»:

5. Արատոսի երկում.

Πολυαχαι λιμναῖαι τῇ εἰσάλειαι ὄρνιθες
 ἀπ'ἀγρῶν κλυζόνται ἐνέμεναι ὕδατεσσιν,
 τῇ λιμνῇ περὶ ὅτληα χελεόδοντες αἰσθόνται
 γαστέρι τύπουσσαι αὐτῶς ἐνέμενον ὕδαρ (210—213).

Թարգմանությունը.

«Հաճախ երբ լճային կամ ծովային թռչունները
 անդադար ջրի մեջ են մխրձվում,
 կամ ծիծեռնակները լճի շուրջը երկար թռչում՝
 իրենց փորը ջրի ալիքներին հարելով, [դա անձրևի նշան է]:

«Յաղագս նշանացում».

«Յորժամ ծովային և դետային հաւք անդադար մրտիսղծին... անձրևս նշու-
 նակէ: Յորժամ ծիծառունք առ լճովք թռչին ստէպ ստէպ և ղթևսն ի ջուր հար-
 կանեն՝ ղյուզմունս ամպոց նշանակէ»:

6. Արատոսի երկում.

Καὶ βῆς ἥδη τοὶ πόροι ὁδῶν ἐνδύοιο
ὄρανον εἰσανιόντες ἀπ' αἰθέρος ὠστρούσαντο (222—223).

Թարգմանությունը.

«Անձրևից հենց առաջ արջառը
դեպի երկինք է նայում և օդը հոտոտում»:

«Յաղագս նշանացում» կարդում ենք.

«Յորժամ արջառ յերկին զլիսամբարձ է և հոտայ՝ անձրևս նշանակէ»:

7. Արատոսի երկում.

καὶ νύσσαι σιχουροὶ ὑπωρόφιοι τῆ κοίτης
ἐργάζεσθαι κατὰ γείσα τινάσσονται πτερόγερσιν (238—239).

Թարգմանությունը.

«Երբ ընտանի բադերը և կոուրի տակ ապրող ձայակաները,
քիվի վրա գալով թափ տան իրենց թևերը, [անձրև է գալու]»:

«Յաղագս նշանացում».

«Յորժամ ընտանի հաւք և ասղակտուցք և ձկնքաղք կտեն և ի բոյն գալով
շարժեն զթևս իւրեանց՝ յուզմունք ամպոց լինի»:

8. Արատոսի երկում.

ὁδῶν ἐργάζεσθαι Διὸς παρὰ τήν' ἐγγεγοντο
ἣ ἐπὶ κῆρα ὠοχῶ· ἐρωσὶός ὧς λελήκω (232, 240).

Թարգմանությունը.

«Երբ արագիլը սուր ձայնելով դեպի ալիքն է նետվում [անձրևի
նշան է]»:

«Յաղագս նշանացում».

«Յորժամ արագիլք ի ծովակոյս իջանեն ձայն[իւ] անձրևս նշանակէ»:

9. Արատոսի երկում.

... μετ' οὗ κεν ἐπὶ πλέον ἤε παροίθην
ὄαχνοντο μῦθαι καὶ ἐφ' αἵματόν ἰμείρωνται (242—243).

Թարգմանությունը.

«Երբ ճանճերը ավելի սուր կժեն
և արյուն ցանկանան, [անձրև է գալու]»:

«Յաղագս նշանացում».

«Յորժամ ճանճք սրագոյնս խածանեն և զնոյն արիւն յորդորելով ծծեն՝
զյուզմունս ամպոց նշանակէ»:

10. Արատոսի երկում.

λυγὼς αὖ γ' ἔτι γούργητ' ἤξ' ἀποδοῦτ' ἀντιβήτῃσσι,
σπινθίρῃσιν ὅτ' ἔωσι πῆρ' ἀέονες· λαλαῖεσσι δὲ (251—252).

Թարգմանությունը.

«Երբ կրակի վրա դրված կավն ամանի կամ
նոստանի կաթսայի շուրջ բազմաթիվ կայծեր լինեն [անձրև է
գալու]»:

«Յաղագս նշանացում».

«Յորժամ ի կասկարայս կամ ի պուտունս կայծակունք ժողովին՝ անձրևս
նշանակեն»:

Թվում է, թե անհրաժեշտություն չկա նոր օրինակներ բերել, քանի որ փաստորեն պիտի Արատոսի բանաստեղծության 51—261-րդ տողերը թարգմանենք և զուգահեռ բերենք «Յաղագս ամպոց և նշանացը»³։ Բայց հակառակ այդ բոլորին, Գ. Աբգարյանը «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկը Արատոս Սուլացու հայտնի բանաստեղծության թարգմանությունը լինելու մեր առաջ քաշած թեզը որակելով որպես «ամենամեծ թյուրիմացություն», գտնում է և դրա շարժառիթը, որը, իբր, «եղել է Գ. Զարբհանալյանի մի թուուցիկ դիտողությունը, որի համաձայն Անանիա Շիրակացու աշխատություններում հանդիպում է Արատոսի «Յաղագս միաւորութեան զնդին» երկից քաղված «աստեղաբաշխական բանք» (էջ 77)։

Նախ պիտի ասել, որ Զարբհանալյանի այդ թուուցիկ դիտողությունը մեզ թյուրիմացության մեջ գցել չէր կարող, քանի որ նա նկատի ունի «աստեղաբաշխական բանք», իսկ մենք՝ օգերևութաբական։ Մենք չէինք կարող «Յաղագս ամպոց և նշանաց» օգերևութաբանական երկը նույնացնել «Յաղագս միաւորութեան զնդին» հետ թեկուզ այն հասարակ պատճառով, որ Արատոսի «Յաղագս միաւորութեան զնդին» (Περὶ τῆς ἀργονείας τῆς ὁμήρου ἀφαιρέσεως) չափանված գործը, որ կոչվում էր նաև Κατασκευὴ καὶ ὁμοίωσις Καναῶν, գրվել է Διογένης -ից հետո և բոլորովին այլ աշխատություն է։ Բայց չգիտես ինչու Աբգարյանը լռության է մատնել Զարբհանալյանի այդ թուուցիկ դիտողության նկատմամբ մեր ցուցաբերած վերաբերմունքը։ «Դժվար է ենթադրել, — գրել ենք մենք, — թե նա (իմա՝ Գ. Զարբհանալյանը — Հ. Բ.) նկատի է ունեցել,

³ Շատ հավանական է, որ առանձին բառեր կամ դարձվածքներ տառացի չհամընկնեն իրար, բայց դա չպետք է տարօրինակ թվաւ նախ, հայ թարգմանիչը ոչ Աստվածաշունչ էր թարգմանում, ոչ էլ Նիկիական հավատո հանգանակը։ Նա կարող էր և ավելի ազատ զգալ իրեն, մասնավանդ որ իր բնագիրը չափածո էր, իսկ ինքը թարգմանում էր արձակ։ Երկրորդ, դեռ պարզ չէ, հայ թարգմանչի ձեռքում եղած Արատոսի բնագիրը բառացի համընկնում էր, արդյոք, մեր ձեռքի տակ եղած հունարեն բնագրին, թե ոչ։ Եվ երրորդ, չպետք է անտես առնել այն կարևոր հանգամանքը, որ Արատոսի լեզուն ամենաբարդ և ամենախրթիններից է ողջ հին հունական գրականության մեջ, այնքան խրթին, որ դեռ անտիկ շրջանում նրա երկը կարիք է ունեցել ծանոթագրության, բացատրման, մեկնաբանման։ Անտիկ շրջանից հայտնի են 27 հոգու անուն, որոնք ծանոթագրել են Արատոսի բանաստեղծությունը։ Հայ թարգմանիչը տիտանական աշխատանք է կատարել Արատոսի բնագիրը հասկանալու և թարգմանելու համար, նա, հնարավոր է, առանձին տեղեր բառացի չի թարգմանել, գուցե և ճիշտ չի հասկացել, բայց նրան մեղադրել չի կարելի, չէ՞ որ նա իր ձեռքի տակ չի ունեցել ժամանակակից ճոխ բառարանները և այլ լեզուներով թարգմանություններ։

արդյոք, խնդրո առարկա բնագիրը» (իմա՝ «Յաղագս ամպոց և նշանացը» — Հ. Բ., էջ 338, ծանոթ. 22)։

Ժխտելով «Յաղագս ամպոց և նշանացը» Արատոս Սուլացու երկի թարգմանությունը լինելը, Գ. Աբգարյանը գտնում է, որ «քննվող ժողովածուն (?) ոչ թե հունարեն մի ամբողջական աղբյուրի թարգմանություն է, այլ արդեն պատրաստի հայերեն զանազան քարգմանություններից փաղված նյութերի հավաքածու» (էջ 89), որ «Յաղագս նշանացը» մեղ ներկայանում է որպես անծանոթ մի հեղինակի կողմից կազմված ժողովածու», որի մեջ «սգտագործված են զանազան հեղինակների աշխատություններ» (էջ 89), այսինքն կրկնում է 75 տարի առաջ արտահայտված Հ. Թորոսյանի անհիմն ու սխալ ենթադրությունը, համաձայն որի «Յաղագս ամպոց և նշանացը» «ուրիշ բան չէ, բայց եթե հավաքում մի այլևայլ օգային երևույթից կամ դուշակությանց, քարգմանության յայլ այլևայլ գրոց»⁴։

Տեղն ու տեղը ասենք, որ իր հոգվածը եղրափակելով, Գ. Աբգարյանը միանգամայն մոռանում է «իր» վերոբերյալ ենթադրությունը, թե «Յաղագս ամպոց և նշանացը» հունարեն մի ամբողջական աղբյուրի թարգմանությունը չէ, որ դա «արդեն պատրաստի հայերեն զանազան թարգմանություններից քաղված նյութերի հավաքածու» է, և այս անգամ ցույց է տալիս, որ «ժողովածուի առաջին և հիմնական մասում օգտագործված թարգմանությունը, ամենայն հավանականությամբ, Եվդոքսոս Կնիդացու երկի թարգմանությունն է» (էջ 89), որ դա մեկ ամբողջական աղբյուր է (էջ 80)։ «Առաջին մաս» ասելով, Աբգարյանը նկատի ունի ողջ «Յաղագս ամպոց և նշանացը», բացառյալ դրա վերջում կցված կես էջ ընդմիջարկությունը. որը նրա կողմից մկրտվել է «Երկրորդ մաս»։ Այդ մասին ստորև։ Բայց Աբգարյանը չի բացատրում. ի՞նչ հրաշքով այդ «զանազան թարգմանություններից», «զանազան հեղինակներից» քաղված նյութերի հավաքածուն կամ ժողովածուն և՛ նյութի շարադրման հերթականությամբ, և՛ բովանդակությամբ համապատասխանեց Արատոս Սուլացու երկին։ Հ. Թորոսյանն իր ժամանակ, տեղյակ չլինելով «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկի հունարեն բնագրին, կարող էր այն «հավաքում մի յայլևայլ գրոց» համարել, բայց Աբգարյանը, որի ձեռքի տակ կար մեր հոգվածը, այդ բանն ասելու հիմք չունեի։ Բայց շարունակենք։

«Հ. Բարթիկյանը, — գրում է այնուհետև Գ. Աբգարյանը, — ծանոթ չլինելով Հ. Թորոսյանի աշխատությանը, որի մեջ արդեն ցույց է տրված, որ «Յաղագս նշանացը» կազմված է (?) Բարսեղ Կեսարացու հայերեն թարգմանությունից (V դար) հետո, սույն երկը վերագրում է այդ թարգմանությունից շուրջ 800 տարի առաջ ապրած Արատոս Սուլացուն (315—239 մ. թ. ա.)» (էջ 77)։

Հասկանալի չէ, ինչի՞ դեմ է առարկում Աբգարյանը։ Թորոսյանը ցույց է տվել, որ «Յաղագս ամպոց և նշանացը» ստեղծվել է V դարից հետո։ Իսկ մենք տարբեր բան ասե՞լ ենք։ Եվ ի՞նչ տարօրինակ բան կա, որ Սուլացու երկը հայերեն թարգմանվեր 800 կամ ավելի տարի անց։ Մենք «Յաղագս ամպոց և նշանացի» հունարեն բնագիրն ենք վերագրել Արատոս Սուլացուն և ոչ նրա մեկ հաղարամյակ անց կատարված հայերեն քարգմանությունը։

⁴ Հ. Թորոսյան, Անանիա Շիրակացին և «Արարատ» թերթին մի հավելվածը, «Բաղամավեպ», 1896, էջ 220։

Այսպիսով, ըստ նոր տեսակետի «Յաղագս ամպոց և նշանացը» Արատոս Սուլացու երկի թարգմանությունը չէ։ Այդ միտքը հաստատելու համար Աբգարյանը կողմ-կողքի բերում է 6 հատված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկից և նրանց նմանությունները գտնում Բարսեղ Կեսարացու «Վեցօրեայ» ճառերի մեջ։ Բոլոր 6 օրինակներն էլ բերված են «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկի վերջին կես էջից, որը, ինչպես արդեն ցույց է տրված մեր հոգվածում, իր համապատասխան տեղը չունի Արատոս Սուլացու բանաստեղծության մեջ։ Հետևաբար, իվուր է այդ միտքը իրեն վերադրում Աբգարյանը, զրելով, որ այդ կես էջը «ոչ մի կապ չունի Արատոս Սուլացու բանաստեղծության հետ» (էջ 79)։ Այդ մասին արդեն ժամանակին ասել ենք։ Բայց դեռ հարց է, թե այդ 6 կետի հիշյալը Բարսեղ Կեսարացին է։

Գ. Աբգարյանը շարունակում է. «Խնդրո առարկա օգերևութաբանական ժողովածուն, ըստ իր մեջ օգտագործված աղբյուրների, բաժանվում է երկու որոշակի մասերի։ Առաջին և հիմնական մասն ընդգրկում է 61 օգերևութաբանական նշան, որոնց բովանդակությունը մասամբ համընկնում է Արատոսի 422 տողանոց բանաստեղծության 51—261 տողերի բովանդակությանը։ Երկրորդ մասը բաղկացած է 17 օգերևութաբանական նշաններից, որոնցից վեցը, ինչպես տեսանք, բաղված են Բարսեղ Կեսարացուց, իսկ մնացած 11 նշանների աղբյուրները մեզ հայտնի չեն» (էջ 79)։ Եվ մի վտրք անց, մոռանալով, որ «Յաղագս ամպոց և նշանացը» (բացառյալ վերջին կես էջ ընդմիջարկությունը՝ «Երկրորդ մասը») «մասամբ համընկնում է» Արատոս Սուլացու բանաստեղծության 51—261 տողերին (այդ ցույց ենք տվել մենք և ոչ Աբգարյանը, այն էլ՝ որ համընկնում է ամբողջությամբ, և ոչ թե մասամբ), սկսել սպիտակի վրա գրում է. «Հունարենից թարգմանված» այդ օգերևութաբանական երկի զխավոր աղբյուրը «կապ չունի Արատոս Սուլացու հետ» (էջ 89), որ «Արատոսի բանաստեղծությունը չի կարելի դասել նույնիսկ «Յաղագս նշանացի» աղբյուրների շարքում» (էջ 88), քանզի, Աբգարյանի համոզմամբ, այդ երկու աշխատությունների միջև ընդհանրությունների «հետքն անգամ չկա» (նույն տեղում)։ Այսպիսով, մի տեղում՝ «մասամբ համընկնում է», մյուս տեղում՝ «հետքն անգամ չկա»։

Այդ կես էջ ընդմիջարկությունից բերած 6 կետի հիման վրա, որոնք ընդամենը 15 տող են կազմում և նմանություն են հանդես բերում Բարսեղ Կեսարացու մոտ, Աբգարյանը մերժում է մնացած 200 տողի Արատոսին պատկանելը, թեև սույն հոգվածի սկզբում բերված 10 օրինակները վիճելու տեղ չեն թողնում։

Գ. Աբգարյանի համար պարզ է, որ իր նշած բոլոր վեց օրինակները, բերված յինելով, այսպես կոչված, «Երկրորդ մասից», այն է՝ վերջին կես էջ ընդմիջարկությունից, չեն կարող լուծել «Առաջին մասի», այսինքն ողջ «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատության հեղինակի հարցը։ Բայց քանի որ նրա նպատակն է ժխտել այդ «Առաջին մասի» որևէ աղբյուր Արատոս Սուլացու երկի հետ, ապա նա այդ «Առաջին մասում» էլ է գտնում Արատոսի երկի և «Յաղագս նշանացի» այլ տարբերություններ ևս, որոնք մենք «չենք նկատել»։ Նա բերում է ընդամենը երեք օրինակ. նախ Արատոսի բանաստեղծության 217—221 տողերը (չգիտես ինչու հունարեն բնագիրը և ոչ գերմաներեն թարգմանությունը, որից թարգմանել է), տալիս է իր հայերեն չափածո թարգմանությունը և գտնում, որ «Յաղագս նշանացի» համապատասխան տեղին ամենևին չի նը-

մանվում, իսկ ինչպե՞ս պիտի նմանվեր, երբ Աբգարյանը Արատոսի գործը չափածո է թարգմանում գերմաներեն թարգմանությունից, կատարելով բաղմաթիվ պլաստիկ վերահատուկյուններ, որոնք ինքն է աեկեղծորեն մատնացույց անում. «Առատ» բառն ավելացրել ենք մենք: Տաղաչափական նկատառումներով (!!) կատարված այս և այլ կարգի փոփոխությունների դիմել եմ նաև նախորդ 5 և առաջիկա 17 տողերի թարգմանության ընթացքում: Հստ որում, չենք հետևել Արատոսի տաղաչափությանը» (էջ 81, ծանոթ. 17): Այս բոլորից հետո, անկասկած, իրավացի է Աբգարյանը, որ «ո՛չ մի նմանություն» (էջ 81) չի գտնում Արատոսի բնագրի և «Յաղագս ամպոց և նշանացի» միջև: Մեր միջնադարյան թարգմանչի ակզբունքները, անտարակույս, ավելի գիտական էին: Նա թարգմանել է բնագրից և ոչ թե թարգմանությունից, բնագրի բովանդակության հարադատությունը չդժբերելով իր թարգմանության հանգին ու ոտքին: Խնչեիցև՝ Բայց Աբգարյանը, մերժելով Արատոսի երկի և «Յաղագս ամպոց և նշանացի» ունեցած սկնբախ աղերսը, այդպիսին գտնում է խնդրո առարկա հայերեն թարգմանության և «Գիրք վաստակոցի» միջև: Նա պարզ ի պարզ գրում է. «Մա (այսինքն «Յաղագս նշանացը» — Հ. Բ.) հիշեցնում է այնպիսի մի օգերևութաբանական արձակ (ոչ չափածո) ձևոնարկ, որն օդտագործված է նաև «Գիրք վաստակոցում» (էջ 81): Եվ բերում է «Գիրք վաստակոցի» համապատասխան տեղը, ապացուցելու համար իր մտքի, այս անգամ իսկապես երկմարտացի լինելը. «Յորժամ տեսանես զագռասն, որ լողանան ի ջուրն, անձրեաց նշան է»: «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկից հատվածներ բովանդակող Մատենադարանի № 1973 ձեռագրում այդ տեղը հետևյալ տեսքն ունի. «Յորժամ ագռաւք ի գետս սխրձին ուսովքն հետ և կամ լուանին՝ զամպ նշանակէ» (էջ 81):

Գ. Աբգարյանը «Գիրք վաստակոցին» է անդրադառնում նաև իր հոգվածի 88-րդ էջում և բերում հինգ օրինակներ ևս, միանգամայն անշտ կերպով մատնացույց անելով նրանց ռեդիանությունները «Յաղագս ամպոց և նշանացի» հետո: Բայց ահա այստեղ է, որ Աբգարյանի դժվարությունը կառուցած ողջ շենքը փուլ է գալու իր իսկ առաջ քաշած կովանի հարվածների տակ:

«Գիրք վաստակոցը» թարգմանական երկ է: Թարգմանված է արաբերենից, որի բնագիրը հունարեն է և կոչվում է «Գեոպոնիկա» (Γεωπονική): Կանգ առնենք Աբգարյանի բերած առաջին մեջբերման վրա. «Յորժամ տեսանես զագռասն, որ լողանան ի ջուրն, անձրեաց նշան է»: «Գեոպոնիկայի» հունարեն բնագրում.

χαὶ χοροὶν... πατα νεγρομενε... θαξομεν προεργασε (I. 3. 7).

Ահա և «Գեոպոնիկայի» համապատասխան տեղի Ե. է. Լիպչիցի իրականացրած ռուսերեն թարգմանությունը՝ հունարենին ոչ տեղյակ մասնագետների համար. «Если ворона... пускается вплавь... то это предвещает дождь»⁵. Նույնությունն ակնբախ է:

Որպեսզի ընթերցողը առավել ևս համոզվի Գ. Աբգարյանի իրավացիու-

⁵ Геоπονники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века. Введение, перевод с греческого и комментарий Е. Э. Липшица. Москва—Ленинград, 1960. кн. I, гл. 3, § 7, էջ 41.

թյանը, այս մեկ և նրա նշած մյուս հինգ տեղերից բացի բերենք մի քանի օրինակներ ևս, հաստատելու համար «Ճաղագս ամսոց և նշանացի» ու «Գեոպոնիկայի» սերտ աղերսը՝ Այսպես.

1. «Ճաղագս ամսոց և նշանացում».

«Յորժամ ամենայն բոլորն լուսնի «շիկագոյն անցեալ և հրացեալ՝ ևս առաւել քան զառաջինն լինի յուզումն ամսոց և աւոց»:

Γεωπονικά-ում.

καὶ ἐρσιόσῃ ὅς ὁ κίχλῃσ ἀύτης φαίνεται τὴ πύρρῃσ γειμῶνα στρεφόμεν.

«Գեոպոնիկայի» ուսերեն թարգմանության մեջ.

«Если ее (т. е. луны) круг кажется красным или огненным, то будет буря» (I, 3, 1).

2. «Ճաղագս ամսոց և նշանացում».

«Յորժամ ճանճք սրագոյնս խածանեն... զյուզմունս ամսոց նշանակէ»:

Γεωπονικά-ում.

καὶ μῦθε ἐπὶ πλεον ὀχνοῦσθαι... γειμῶνα ἐσόμενον ὀχλοῦσθαι.

«Գեոպոնիկայի» ուսերեն թարգմանության մեջ.

«Если мухи кусаются сильнее,... то будет буря» (I, 3, 9).

3. «Ճաղագս ամսոց և նշանացում».

«Յորժամ ի կասկարայս կամ ի պուտունս կայծակունք ժողովին՝ անձրևս նշանակեն»:

Γεωπονικά-ում.

εἰ ὅς καὶ εἰς χύτρην τὴ χαλκεῖον σπεινέτησεν γίγνοιντο, ὀμβροῦς ὀχλοῦσθαι.

«Գեոպոնիկայի» ուսերեն թարգմանության մեջ.

«Если на горшке или на медном котле появляются искры, то будут дожди» (I, 3, 6).

Օրինակները կարելի է բաղադատել, բայց պարզ է, որ դրա կարիքը չկա:

Ինչ է իրենից ներկայացնում «Գիրք վաստակոցը» («Գեոպոնիկան»)։ Դա տարբեր հեղինակների աշխատությունների հիման վրա X դարում, Կոստանդին Միրանաթինի օրոք կատարված մի բանաբաղություն է, որ վերագրվում է Կասսիանոս Բասսոսին։ Կազմողը, ինչպես իսկական գիտնականին է վայել, նշում է բոլոր այն հեղինակների անունները (շուրջ 30 հոգու), որոնց աշխատություններից օգտվել է։ Նա չի մոռանում հիշել իր աղբյուրը նաև Աբգարյանի և մեր հիշած հատվածները բերելիս։ Եվ նա պրում է. 'Αρχαῖος — Արատոսից (ուսերենում՝ [ИЗ] Арата).

«Գեոպոնիկան» կազմողը Արատոսից քաղած նյութը երկու գլխում է տեղադրել։ Մեկը (Գիրք Ա, գլ. 2) վերնագրել է. «Վաղ եղանակի նշաններ։ Արատոսից» (Προγενέστερα σημεῖα. Ἀρχαῖος. Ուսերեն թարգմանությունը. «Приметы хорошей погоды. [ИЗ] Арата», իսկ մյուսը (Գիրք Ա, գլ. 3) «Վատ եղանակի նշաններ։ Ինչպիսի նշաններ անձրև են կանխագուշակում։ Նույնից» (Προγενέστερα γειμῶνα σημεῖα. καὶ ἐκ πόνων τεχνητῶν ὀμβροῦς γρηγοροῦσθαι. Τὸ αὐτό. Ուսերեն թարգմանության մեջ. «Приметы непогоды; по каким признакам следует ожидать дождь. Его же»)։ Ավելորդ է այստեղ բերել «Գեոպոնիկայի» վերոհիշյալ հատվածների համադատասխան տեղերը Արատոսի հունարեն բնագրից։ Հետաքրքրվողների կամ «Գեոպոնիկան» կազմողի խոսքին չհավատացողների համար նշենք, որ Աբգարյանի

81-րդ էջում նշած օրինակը համապատասխանում է Արատոսի բանաստեղծության 218—220-րդ տողերին, մեր բերած օրինակներից առաջինը՝ 64—66, երկրորդը՝ 241—243, իսկ երրորդը՝ 251—252-րդ տողերին:

Ահա այս բոլորից հետո շենք կարող հաշվի առնել Դ. Աբգարյանի այն հիմնադուրկ հայտարարությանը, թե «այս օրինակները թելադրում են մրտածել, որ Արատոսի բանաստեղծությունը չի կարելի դասել նույնիսկ «Յաղագս նշանացի» աղբյուրների շարքում, որովհետև (Արատոսի) բանաստեղծության մեջ չկա անգամ հետք այն ընդհանրությունների, որոնք գտնում ենք «Գիրք վաստակոցում» և այլ նմանօրինակ աղբյուրներում» (էջ 88):

Համոզված լինելով հանդերձ, որ «Յաղագս ամպոց և նշանացը» Արատոս Սուրբուհի Դուրդուհի կամ Սուրբուհի աշխատության թարգմանությունն է, այնուամենայնիվ, ելնելով հայերեն թարգմանության մեջ առկա 26 տողից⁶ և վերջին կես էջ ընդմիջարկությունից, որոնք չկան հունարեն բնագրում, և նկատի ունենալով այն հայտնի իրողությունը, որ Արատոս Սուրբուհի պարզապես Եվդոքսոսի օգերևութաբանական արձակ երկը շափածոյի վերածողն է, ամենայն զգուշությամբ արել էինք մի վերապահում. «Արատոսի սկզբնաղբյուրը՝ Եվդոքսոս Կնիդացու գործը, մեզ չի հասել: Մենք ի վիճակի չենք դատելու, թե Արատոսը ինչքանով է ընդգրկել Կնիդացու գործը, նա բացթողումներ կատարել է, թե ոչ, նյութը նույն հաջորդականությամբ բերել է, թե ոչ: Հարց է ծագում. մեր թարգմանությունն ուղղակի Եվդոքսոս Կնիդացու երկի թարգմանությունը չէ՞ արդյոք, այդ ավել հատվածները ուղղակի Եվդոքսոսի երկից չէ՞ն գալիս արդյոք, հատվածներ, որ հնարավոր է Արատոսը բաց է թողել: Եթե դա իսկապես այդպես է, հասկանալի է, որ հայերեն թարգմանության արժեքը անգնահատելի է դառնում: Եվդոքսոս Կնիդացու բազմաթիվ աշխատություններից և ոչ մեկը մեզ չի հասել: Սա կլինի մեզ հասած նրա միակ գործը, այն էլ հայերեն թարգմանությամբ» (էջ 359): Այդ կարևոր հարցի լուծումը մենք թողել էինք արատոսագետներին, մեզ համարելով ոչ իրավասու. «Արատոսի գործի հմուտ մասնագետները պետք է ստեն իրենց խոսքը այդ հատվածների մասին»: Գ. Աբգարյանը, սակայն, գտնում է, որ «Արատոսի գործի հմուտ մասնագետներն այստեղ ասելիք չունեն» (էջ 84), այլ ասելիք ունի... ինքը, Դուրդուհի Աբգարյանը: Եվ ի՞նչ է ասում. «Մատենադարանի «Բանբերի» հոդվածի վերջում,— ասում է նա, — հեղինակը (այսինքն Բարթիկյանը), ելնելով երկու բնագրերի ականհայտ հակասություններից (?!), հատնել է այն միտքը, թե հնարավոր է, որ «Յաղագս նշանացը» ոչ թե Արատոսի բանաստեղծության, այլ մեկ ուրիշ հեղինակի՝ Եվդոքսոս Կնիդացու (390—337 թթ. մ. թ. ա.) օգերևութաբանական ձեռնարկի թարգմանությունն է» (էջ 84): Եվ կրկնելով մեր ամենայն զգուշությամբ արած ենթադրությունը այս հարցի վերաբերյալ, ասում է (որոշ մտքեր ավելացնելով). «Կարծում ենք (?!) այդ մասի (նկատի ունի «Յաղագս ամպոց և նշանացը», բացառյալ վերջին կես էջ ընդմիջարկությունը— Հ. Բ.) հիմնում իսկապես ընկած է Եվդոքսոս Կնիդացու երկից մի հատված» (էջ 84): Մի փոքր հետո այդ «հիմնում իսկապես ընկածը» արդեն որոշակի կերպաբան է ստանում. «Վերջինս (այսինքն «Յաղագս ամպոց և նշանացի» Աբգարյան բաժանմամբ Առաջին մասը— Հ. Բ.) պատկանում է Եվդոքսոսի»:

⁶ Մեր հոդվածի 351-րդ էջի երկու տողը թյուրիմացաբար է շղագիր շարվել: Նրանք ունեն իրենց համապատասխան տեղերը Արատոսի մոտ (տող 256—258):

սոս Կնիկացուն և կասյ չունի Արատոս Սոլագոս հետ: Եվդոքսոսին VII դարում հայերեն է թարգմանել Անանիա Շիրակացին»:

Զգիտես Արգարյանը ինչի՞ հիման վրա է այդպես համոզված պնդում: Եվ տեղին է ձևարիտ հասցեատիրոջը վերագրածն էլ Գ. Արգարյանի կողմից սխալ հասցեագրված տողերը. «Ո՛չ մի բանասիրական փաստարկ չի բերված հոգուս» ևվդոքսոս Կնիկացու երկի և «Յաղագս նշանացի» նույնությամբ: Ուրեքցողը չգիտես. թե ինչ հիմունքներով է «Յաղագս նշանացի» համարվել «Եվդոքսոս Կնիկացու» բարգմանությունը: Հայերեն չի բարգմանված (ինչի՞ց թարգմաներ) և «Յաղագս նշանացի» հետ չի համեմատված» Կնիկացու «ոչ մի տող, որից երևաւ, որ այդ բնագրերն ինչ-որ կապ ունեն» (էջ 84, ծանոթ. 21):

Արգարյանին, այսպիսով, թվում է, որ զրչի մեկ հարվածով լուծեց երկու բարդ հարց. «Յաղագս ամպոց և նշանացի» երկի հունարեն բնագրի հեղինակի հարցը և վերջինիս հայերեն թարգմանչի Թարգմանիչն, ըստ նրան, Անանիա Շիրակացին է: Որպես սեփականը ներկայացվող այս կարծիքը, ինչպես տեսանք սույն հոդվածի սկզբում, պատկանում է Գ. Տեր-Մկրտչյանին, և հայտնվել է Արգարյանից 75 տարի առաջ: Սակայն անվանի հայագետ Գ. Տեր-Մկրտչյանը ինչ-որ հիմքեր է փնտրել այդ ենթադրությունը հաստատելու համար, բայց, ըստ երևույթին իրավիճակի Արգարյանի համար այդ հարցը շատ ավելի դյուրին ու օրինական «լուծում» է գտնում: «Ավելի հին ժամանակներում (V—VI դդ.),— գրում է Արգարյանը,— մենք չենք գտնում Շիրակացուց առավել հաճախ (!?) մի գիտնական, որը հունարենից թարգմանած լինելը Եվդոքսոս Կնիկացու (կամ մեկ ուրիշի) օգերևութաբանական ձևերով» (էջ 89):

Ստացվում է, որ որևէ երկի թարգմանիչը որոշելու գործում կարևորը այդ երկի համար «առավել հաճախ» թարգմանիչ փնտրել-գտնելն է, և ոչ այդ երկի բաղմանկողմանի ուսումնասիրությունը: Սի կողմ թողած առաջ քաշված «փաստարկի» ոչ լուրջ լինելը, ժամանակը չէ՞ արդյոք, որ վերջապես ձեռք-պատվենք ողջ հայ միջնադարի ճշգրիտ գիտությունների մասին խոսելիս սոսկ Անանիա Շիրակացու անունը հղումը:

Կարևոր և հիմնական հարցերը ուսումնասիրելուց հետո Դ. Արգարյանը իր հոդվածում կանգ է առնում «Յաղագս ամպոց և նշանացի» հետ կապված մի շարք երկրորդական խնդիրների վրա ևս, այդ թվում խնդրո առարկա բնագրի «ճշգրտման» հարցի, ինչ գտնում է, որ Մատենադարանի 971 թ. գրված ձեռագրում պահպանված «Յաղագս ամպոց և նշանացի» երկը (սրանից են կատարված հրատարակությունները) լիքի է, և հարց է բարձրացնում «խնդրո առարկա բնագրի առավել նշգրտված գիտական հրատարակության և նրա հիման վրա կատարվելիք ուսերեն (և այլալեզու) նոր թարգմանության անհրաժեշտություն» մասին (էջ 91): Հոդվածագիրը գտնում է, որ «այս գործին իր որոշակի նպաստը կրերի անշուշտ նաև № 1973 ձեռագիրը... «Յաղագս նշանացի» բոլոր հատվածներ,— վերջացնում է նա,— այս ձեռագրում պահպանվել են առավել ճիշտ ձևով» (էջ 91):

Ինչ խոսք, XIV դարի ձեռագրի հիման վրա հնարավոր է ուղղել, սրբագրել, ճշգրտել դրանից կես հազարամյակ առաջ գրված ձեռագրի տեքստը, եթե այդ ուշ ձեռագրի համար բնագիր ծառայած օրինակը ավելի ընտիր է: Բայց Արգարյանի բերած մի քանի օրինակները այդ բանը չեն հաստատում, դրանք վկայում են, որ 971 թ. ձեռագիրը շատ ավելի ընտիր է, քան XIV դարում արտագրված № 1973 ձեռագիրը: Հոդվածագիրը նշում է մի շարք տեղեր, որոնք,

իր կարծիքով, վկայում են XIV դարի ձեռագրի առավելության մասին՝ 971 թ. ձեռագրի նկատմամբ: Օրինակի համար 971 թ. ձեռագրում գրված է. «Յորժամ մրջմունք զձուս իւրեանց հանեն ի ծակուց»։ Ըստ Աբգարյանի դա թերի է և այն պիտի «ճշգրտել» № 1973 ձեռագրի բնագրի հիման վրա, որտեղ գրված է. «Յորժամ մրջմունք զձուս իւրեանց և զձագ, կերակուրս արտաքս հանեն»⁷:

Իժովար չէ համոզվել, որ № 1973 ձեռագրից բերված այս նախադասությունը աղավաղված է և ունի ընդմիջարկություններ, այդ բանը հաստատում է ամենից առաջ խնդրո առարկա երկի հունարեն բնագիրը՝ Արատոսի տեքստը, որտեղ կարդում ենք. *καὶ τοῖς αὐτοῖς ἀνθρώποις ὅτε ἐξ ὧν πάλιν ἠδῶτο ἀνθρώποις*։ Քարգմանենք. «Երբ մրջյունները խոր ծակից շտապ դուրս են հանում բոլոր ձվերը»։ Այսինքն այնպես, ինչպես 971 թ. ձեռագրում։ Այստեղ չկան ոչ «ձագերը» ոչ էլ «կերակուրը»։

Աբգարյանը բերում է մի շարք նման «ուշադրության արժանի» բառեր ու արտահայտություններ, որոնց վրա, ելնելով վերոբերյալ օրինակից, իհարկե, իմաստ չունի մանրամասն կանգ առնել։ Բայց այդուհանդերձ բերենք մի օրինակ ևս 971 թ. ձեռագրում գրված է. «Յորժամ երկրի կամ կղզոյ ծայր»։ № 1973 ձեռագրում. «Յորժամ կղզոյ կամ լեռանց այրին...»։ Աբգարյանը «այրքն» ընթերցումը համարում է ճիշտ և առաջարկում 971 թ. ձեռագրի համապատասխան տեղը «ճշգրտել», անտեսելով, որ հունարեն բնագիրը համապատասխան տեղում ունի *καὶ*, որ «ծայրք» է նշանակում, և ոչ «այրք»։ Քարգմանական երկերի ճշտության չափանիշը նախ և առաջ նրանց բնագիրն է։

Ավելորդ չէ ասել, որ «ճշգրտումը» ինքնանպատակ չէ, յուրաքանչյուր «ճշգրտում» կոչված է աղավաղված բնագիրն ուղղելու, պարզելու, իմաստավորելու այն տեղերը, որոնք գրիչների մեղքով դարձել են անհասկանալի և անիմաստ։ Աբգարյանի առաջարկած «ճշգրտումները», ցավոք, ինքնանպատակ են, նրանք ոչ թե պարզ ու հասկանալի են դարձնում անհասկանալի և մութ տեղերը, այլ ընդհակառակը, պարզ տեղերը մթացնում, խավարեցնում են, անհասկանալի ու իմաստազուրկ դարձնում։ Կանգ առնենք հենց այս վերջին օրինակի վրա։ Բերենք «ճշգրտված» նախադասությունն ամբողջությամբ. «Յորժամ երկրի կամ կղզոյ ծայրք դիմաք ի ծովս կողմն են և քան զինքեանն»⁸։ Վերագոյն ամպ ունին՝ խառնակ հողմ նշանակենք։ Այսինքն. «Երբ երկրի կամ կղզու ծայրերը⁹ ծովահայաց են և իրենց վրա ամպ ունեն, դա խառնակ հողմի նշան է»։ Պարզ ու հասկանալի նախադասություն։ Ինչ է ստացվում «ճշգրտվածից»։ «Յորժամ կղզոյ կամ լեռանց այրին դիմովը ի ծովակողմ են և քան զինքեանս ևս վերագոյն ամպ ունիցին՝ խառնակ հողմն նշանակէ»։ Այսինքն. «Երբ կղզու կամ լեռների բարայրները ծովահայաց են և իրենց վրա ամպ ունեն, դա խառնակ հողմի նշան է»։ Բայն ստացվեց։ Լեռը կամ կղզին չեն կարող և քարայրներ չունենալ, և եթե ունենան էլ, պարտադիր է, որ նրանք լեռների գագաթներին լինեն, որպեսզի ծածկված լինեն ամպերով։ Քարայրները լինում են և ստորոտում, ապա դրանք ինչպե՞ս են ամպով ծածկվում, պարզ չէ։ Պարզ չէ

⁷ Իր հոդվածի 88-րդ էջում, երբ Աբգարյանը խնդրո առարկա նախադասությունը համեմատում է «Երբ վաստակոցի» հետ, վկայակոչում է ոչ թե № 1973 ձեռագրի «ընտիր ընթերցվածը», այլ... 971 թ.։ Պարզ է, որովհետև № 1973 ձեռագրի տեքստը չի համընկնում այստեղ «Երբ վաստակոցին»։ Համընկնում է 971 թ. ձեռագրի տեքստը։ Բայց այդպես էլ պիտի լիներ։

⁸ «Մայր-ծագ, եզր, կատար, վերջ տարածութեան»։ Տե՛ս նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի հատ. Ա, էջ 1005։

⁹ Հանդես № 4

նաև, թե այդ քարայրները, լինեն դրանք սարի գաղաթին կամ ստորոտին, ինչպե՞ս են տեսանելի, եթե նկատի ունենանք, որ դրանք ծովահայաց են և իրենց վրա ամա ունեն⁹։

Գ. Աբգարյանի մատնանշած մնացած բոլոր «ուշագրության արժանի» բառերն ու արտահայտությունները նման բնույթի են, որով անկասկած է դառնում, որ N 1973 ձեռագրի հիման վրա «Յաղագս ամսոց և նշանացի» առավել ճշգրտված» հրատարակություն իրականացնել չի կարելի։

Բայց եթե N 1973 ձեռագիրը սրևէ արժեք չի ներկայացնում՝ 971 թ. ձեռագրի տեքստը «ճշգրտելու» համար, ապա նա մեծ արժեք է ներկայացնում այլ իմաստով։ Այն նախ և առաջ մի անգամ ևս հաստատում է «Յաղագս ամսոց և նշանացի»... Արատոսի Սուրբուհի Երկի թարգմանությունը լինելու մեր եղբակացությունը և, որ պակաս կարևոր չէ, վկայում է, որ հնում հայ թարգմանիչը թարգմանել է Արատոսի 422 տողից բաղկացած բանաստեղծությունն ամբողջությամբ, և ոչ թե մինչև 261-րդ տողը, ինչպես երևում է 971 թ. ձեռագրից, քանզի Գ. Աբգարյանի՝ N 1973 ձեռագրից բերած 14 օղերևութաբանական նշանները Արատոսի բանաստեղծության հայերեն թարգմանության 971 թ. ձեռագրում չպահպանված մասից են։ Երևեսր N 1973 ձեռագրից երևե օրինակ՝ սկզբից, մեջտեղից և վերջից։

1. «Յորժամ քրազի հուրն հանդարտ ելանէ և յորժամ բուէճք հանդարտ ձայնեն՝ զսպառումն ձմերան նշանակէ»։

Արատոսի մոտ.

Καὶ πλεῖς ἤσυχται λήγων καὶ νοχτερὶ ἤλας
ἤσυχον ἀεὶ ὄντα μαρτυροῦντος χείματος
ἤνεσθη τὸ πνεῦμα (267—269).

Թարգմանությունը.

«Երբ քրազի բոցը մեղմ բարձրանա,
և գիշերային բուն մեղմ ձայնի, դա ձմռան
ավարտի նշան է»։

2. «Յորժամ արջառ և այլ անասունք զերկիր փորեն՝ զդէմս ի հարաւ արարեալ՝ ձմեռն նշանակէ»։

Արատոսի մոտ.

Εἰ δὲ βόες καὶ μῆλα μετὰ βροῦσσαν ὁπώραν
χαίαν ὀρύσσωσιν, καὶ αἶατ ὁ ἀνέμους βροῦσας
ἀντία τεινωσιν, μάλ᾽ αὖν τότε χεῖματος αὖται
Πιγίαιδες χεῖματος κατερχομένη· εὐρεσθῆν (350—353).

⁹ Գ. Աբգարյանի՝ N 1973 ձեռագրից բերած 14 օղերևութաբանական նշաններից առաջինը հետևյալն է. «Յորժամ ի ծայրս լեռանց միայն նստիցի ամպ և այլ ամենայն օդրն անամպ են՝ յորմէ կողմանէ թերի երևի թէ դոյ ամպ՝ անդի կողմանէ լինելոց է հողմ» (էջ 91)։ Այս նախադասությունը Գ. Աբգարյանին միջին չի հուշել, որ նախորդ օրինակի «այրբն» ընթերցումը սխալ է, իսկ եթե նա զանում է, որ ոչ, ապա ինչո՞ւ այս «ծայրսս»-ը չի ուղղել «այրսս»։

Թարգմանությունը.

«Երբ արչառը և մանր եղջերավոր անասունները
 ծանր բեռնավորված աշունից հետո երկիրը փորեն, գլուխները
 հյուսիսային քամու դեմ ուղղած, նշանակում է,
 որ Պլեյադներն են իջնում խիստ ձմեռ կրելով»:

3. «Յորժամ շունը ղերկիր փորեն՝ զձսեռն նշանակէ»:

Արատոսի մոտ.

... καὶ γὰρ τὸ καὶ τὸν ἀπὸ τῆς πύσης
 ἀντιστρέφει, γελῶντος ἐπερχομένου ὁ καὶ τὸν (403—404).

Թարգմանությունը.

«Շունը երկու ոտքով [գետինն է] փորում, երբ զգում է,
 որ ձմեռն է պլիս»:

Նույնությունն ակնբախ է:

Քննության ենթարկած բազմաթիվ և բազմապիսի հարցերի շարքին, Գ. Աբգարյանը նպատակահարմար է գտել անդրադառնալու Արատոսի հունարեն բնագրի և «Յաղագս ամպոց և նշանացի» մեր իրականացրած հրատարակության բերած «օգուտի» կամ «վնասի» մասին անգամ: Նա գրում է. «Յաղագս նշանացի» նույնությունը ցույց տալու համար «կարիք չկար ամբողջությամբ վերահրատարակելու երկու առանձին բնագրեր...: Արատոսի գործը,— շարունակում է նա,— գրեթե 40 անգամ հրատարակվել է: Մատենադարանի «Բանբերում» 41-րդ անգամ հրատարակված այդ ընդարձակ հունարեն տեքստը որևէ օգուտ չի բերում» (էջ 84, ծանոթ. 21):

Զարմանալի է, ինչու՞ 40-րդ հրատարակությունը «օգուտ է բերել», հրատարակիչները 39-րդ հրատարակությունն իրականացնելուց հետո անհրաժեշտ են գտել այն 40-րդ անգամ հրատարակել, իսկ 41-րդ հրատարակությունն արդեն «օգուտ չի բերում»: Եվ եթե Աբգարյանը համոզված է, որ ապագայում չեն լինի այդ երկի 42-րդ, 43-րդ և այդպես շարունակ հրատարակություններ, ապա նա շարաշար սխալվում է: Բայց չէ՞ որ մեր նպատակը ընթերցողին Արատոսի և «Յաղագս ամպոց և նշանացի» բնագրերը տալը չէր, այլ այդ բնագրերի նույնությունն ապացուցելը, և եթե Աբգարյանը չի համոզվել դրանում, մենք մեղք չունենք ամենևին:

Գ. Աբգարյանը իր հոդվածի վերջին երկու էջը նվիրել է «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկում հանդիպող առանձին անհասկանալի և աղավաղված բառերի ձշգրտմանը, վերականգնմանը և իմաստավորմանը, որքան էլ զարմանալի է, Արատոս Սուլացու բանաստեղծության հունարեն բնագրի հիման վրա: Մի ամբողջ հոդված գրել ապացուցելու համար Բարթիկյանի՝ «Յաղագս ամպոց և նշանաց» Արատոսի բանաստեղծության թարգմանությունը լինելու տեսակետի «անհիմն», «սխալ», «մեծ թյուրիմացություն» լինելը, ապացուցելու, որ այդ երկու բնագրերը բացարձակապես կապ չունեն միմյանց, գրել, որ Արատոսի բանաստեղծությունը չի կարելի դասել նույնիսկ «Յաղագս նշանացի» աղբյուրների շարքում» և այդ բոլորից հետո «Յաղագս ամպոց և նշանացը»

ճշգրտել Արատոսի բանաստեղծությունները, պարզապես անհասկանալի է: Անուղղակիորեն իրեն վերագրելով մեր հողվածում գրվածը, թե «Յաղագս ամպոց և նշանացում» հանդիպող աղավաղված եկեղծիք, կսփիւկոս բառերը Արատոսի չէ՞լին: Պետք է, Արգարյանը փորձ է անում այդ բառերը «գործողությունների» (իր խոսքն է) ենթարկելով, որոշել հայերեն թարգմանության սկզբնական բնագրում եղած բառի գրության ձիշտ ձևը: Այդ «գործողությունների» միջոցով, որոնք չգիտես ինչու «բառաքնություն» են որակված, ստանում է «կեփիկը» ձևը, որը, ինչպես ինքը, Արգարյանն է ցույց տալիս, արդեն կա Մատենադարանի N 1973 ձեռագրում և «Թաղմավեպում» հրատարակված հաս.վածում: Ի դեպ, անդրադառնալով «Թաղմավեպի» հողվածին, նա բերում է հրատարակչի սխալ ենթադրությունը, համաձայն որի «կեփիկս»-ը իբր նույնանում է հունարեն *κεφίς* կամ *κεφί-γος* բառերի հետ (նշանակում է իշամեղու): Արգարյանը կարծում է, որ *κεφί-γος*-ը մեկ բառ է և, երևի, ելնելով դրա մեջտեղում եղած գծիկից, ենթադրում, որ ինչ-որ աղավաղում կա այստեղ: Այնինչ բառը *κεφί* է, վերջին *γος*-ը՝ նույն *κεφί*-ի սեռական հոլովը *κεφίος*: Բառարաններում, երբ խոսքը էրրորդ հոլովման գոյականի մասին է, անպայման տրվում է և դրա սեռականը¹⁰: Սա ի միջի այլոց, և որպես ապացույց այն բանի, որ Արգարյանի հողվածի 80-րդ էջի 13-րդ ծանոթագրության առաջին կեսում և 82-րդ էջի 18-րդ ծանոթագրության մեջ ասվածները չպետք է ընդունել:

Այնուհետև Արգարյանը «վերականգնում է» «Յաղագս ամպոց և նշանացի» համապատասխան տեղը. «Յորժամ ի պարզոյ կեփիկք ի մայրեաց թռչին...» և հրամցնում իր աշխարհաբար թարգմանությունը. «Երբ կելիկները պարզ եղանակին...» և այլն: Արի գուշակիր, թե ինչ է նշանակում պարզ եղանակին թռչող կեփիկ: Մեր հողվածում գրել ենք, որ *κεφίος* հունարեն նշանակում է մրկահավ, և եթե աշխարհաբար պիտի թարգմանվի, ապա պիտի հայերեն բառը բերվի և ոչ հունարենը՝ հայերեն տառերով գրված:

Վերջապես Գ. Արգարյանը հարկ է համարում անդրադառնալու նաև «Յաղագս ամպոց և նշանացի» ոտսերեն թարգմանությանը: Թարգմանությունն իրականացնողներն են Փ. Տեր-Դավթյանը և Ս. Ս. Արևշատյանը, որոնք հայտնի են գիտական հասարակայնությանը իրենց բարձրորակ թարգմանություններով: Հենց սկզբից պետք է ընդգծել, որ «Յաղագս ամպոց և նշանաց» երկի թարգմանությունը ևս նրանք իրականացրել են ամենայն բարեխղճությամբ և գիտական բարձր մակարդակով: Այդ բանը լուրջայն ընդունում է և Արգարյանը, բանի որ թարգմանական և ոչ մի ոխալ նա մասնացույց չի անում: Նա պարզապես նշում է թարգմանության մեջ տեղ գտած մի բանի բառերի բացթողումներ և հիմնականում կանչ է առնում «Յաղագս ամպոց և նշանացում» առկա հունարեն աղավաղված երկու բառի (պապիր, պատիլոն), հայոց բաղմադարյան ողջ գրականության մեջ այս բնագրում միայն մեկ անգամ հանդիպող մի բառի (աղաղանչ), նույն բնագրում անձանաչիլի դարձած մի բառի (որոշտուեղ)

¹⁰ «3-е склонение существенно отличается от 1-го и 2-го склонений. Для того, чтобы склонять слово, относящееся к 3-му склонению, недостаточно знать *nom. sing.* как в первых двух склонениях; необходимо знать и также его *gen. sing.*, который и дается в словаре». И. Х. Дворецкий. Древнегреческо-русский словарь. т. II. 1824.

կապակցությամբ թարգմանիչների հանդիպած գծվարությունների և տված ոչ բավարար թարգմանության վրա: Հիշածս բառերը թարգմանիչները տառադարձել են հետևյալ կերպ. *папюс, пэтилон, алапанчи, ороштуэды*, այսինքն ոչ թե թարգմանել են, այլ տառադարձել: Բայց նրանք այլ բան կարող էին անել, երբ դեռևս հայտնի չէր իրենց թարգմանածի հունարեն բնագիրը: Մեր հոգվածի լույս տեսնելուց հետո, երբ աբղեն հայտնի է, թե այդ բառերի դիմաց հունարենն (ինչ արած, էլի Արաառուր) ինչ ունի, շատ հեշտ է, հենվելով Բարթիկյանի հոգվածում արդեն ուղղվածների վրա, հանդես գալ և ասել, թե *пэтилон* վրիպակը պետք է սրբադրել ուսերեն *паргелий* բառով (էջ 86), որ «աղաղանչը» հայերեն «աղողալի» բառից կազմված մի թռչնանուն է, որը, Արգարյանի ասելով, «պետք է սրբադրել *ололюгон* (*ололугон*) տառադարձությամբ» (նույն տեղում): Բայց ինչո՞ւ *ололюгон*, չէ՞ որ *ололюгон*-ը ուսերեն բառ չէ, իսկ խոսքը ուսերեն թարգմանության մասին է: Ալաпанչի-ի դեմ առարկողը չպետք է նման «թարգմանություն» առաջարկել:

ЕЩЕ РАЗ О ТРАКТАТЕ «ОБ ОБЛАКАХ И ЗНАМЕНИЯХ»,
ПРИПИСЫВАЕМОМ АНАНИИ ШИРАКАЦИ

Р. М. БАРТИКЯН

(Р е з ю м е)

В VII томе «Вестника Матенадарана» (1964 г.) была опубликована наша статья, в которой доказывалось, что изданный в 1896 г. Г. Тер-Мкртчянсом в журнале «Арагат» трактат «Об облаках и знамениях» является прозаическим переводом труда древнегреческого поэта Арата из Сол, переложившего в стихах не дошедшее до нас метеорологическое сочинение Евдокса Книдского. В статье параллельно были даны поэма Арата и ее древнеармянский перевод. Исходя из ряда мест трактата «Об облаках и знамениях», не имеющих своего оригинала в поэме Арата, мы высказали предположение, что не исключено, что имеем дело с переводом непосредственно метеорологического сочинения Евдокса Книдского. Окончательное решение этого вопроса мы оставили специалистам-аратоведам.

В I-м номере «Историко-филологического журнала» от 1971 г. опубликована статья Г. Абгаряна, в которой автор хотя и признает, что содержание данного трактата «частично совпадает» с содержанием поэмы Арата, тем не менее старается показать «несходство» армянского текста с греческим оригиналом. В подтверждение своего мнения Г. Абгарян отмечает сходство трактата «Об облаках и знамениях» с рядом мест из древнеармянского перевода «Геопоники», не ведая, что в греческом оригинале «Геопоники» сказано, что их автором (кн. I, гл. 2 и 3) является Арат (в древнеармянском переводе «Геопоники» нет ссылки на имя Арата).

Г. Абгарян считает, что первоисточником трактата «Об облаках и знамениях» является метеорологический труд Евдокса Книдского.

Это предположение, первоначально высказанное нами как простая гипотеза и приведенное Абгаряном в качестве доказанного факта, ничем не обосновывается.

Предположение Г. Абгаряна о том, что переводчиком трактата «Об облаках и знамениях» является Анания Ширакаци, высказано за 75 лет до него Г. Тер-Мкртчяном. Единственный «аргумент» Г. Абгаряна то, что «в более ранней эпохе (V—VI вв.) мы не находим более подходящего (!), чем Ширакаци, человека, который перевел бы метеорологический труд Евдокса Книдского».

Содержащая часть трактата «Об облаках и знамениях» рукопись Матенадарана № 1973 (XIV в.), по мнению Г. Абгаряна, может уточнить текст, опубликованный по рукописи Матенадарана № 2679 (971 г.). Это мнение не подтверждается фактами: рукопись № 1973 показывает, что состоящее из 422 строк сочинение Арата в древности было переведено на армянский язык полностью, а не только до 261-й строки, как видно из опубликованного по рукописи № 2679 текста. Именно в этом ценность рукописи № 1973.

О «МОНГОЛАХ» В «ДИГЕНИСЕ АКРИТЕ»

Доктор историч. наук Р. М. БАРТИКЯН

Византийский эпос о Дигенисе Акрите по сравнению со многими другими подобными памятниками имеет то преимущество, что был записан или обработан в эпоху, не очень отдаленную от времени своего создания. Именно в этом основная причина того, что поздние напластования в «Дигенисе Акрите» редки, в то время как дошедшие до нас в устном виде или записанные довольно позднее своего сложения другие эпические памятники носят заметные следы разных эпох. Нужно сказать, однако, что определенные места в «Дигенисе Акрите», которые исследователями относились к числу поздних напластований и принимались как отголоски поздних событий, при более внимательном изучении дают основания сомневаться в этом. Некоторые «поздние напластования» все же вполне могут быть современными «Дигенису Акриту». Например, упоминание местности Ахайя в византийском эпосе, куда отправился воевать император Роман, считалось отголоском событий XIII века, отражением битвы при Пелагонии в 1259 г. между византийцами и франкским принципатом в Ахайе Пелопоннесской¹. Предполагается, что под Ахайей подразумевается вовсе не Ахайя в Пелопоннесе, а армянский кантон Манали, называемый еретиками-павликианами в VIII—IX вв. именно Ахайей². Это упоминание хронологически полностью совпадает с эпохой сложения «Дигениса Акрита».

Поздней интерполяцией считался и имеющийся в Трапезунтской и Андросской версиях эпоса рассказ о герое-исполине Ангиле, отсутствующий в Гротта-ферратской версии. Но имеются все основания отождествить Ангилу с армянским героем-исполином Ангеля, персонажем из древнеармянского пантеона³, о котором подробно говорится в «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци⁴. В этом отношении Трапезунтская и Анд-

¹ См. А. Я. Сыркин, Поэма о Дигенисе Акрите, М., 1964, стр. 116, 136.

² См. Р. М. Бартикян, Заметки о византийском эпосе о Дигенисе Акрите, «Византийский временник», т. XXV, 1964, стр. 163—165.

³ См. там же, стр. 151 и сл.

⁴ Книга II, гл. 8. См. о нем: Ы. Եղանդ, Ճորձ Կարմազ հին հայոց, «Հուշարձան», Вена, 1911, стр. 392—393; N. Adontz, Tarkou chez les anciens arméniens, „Revue des Etudes Arméniennes“, т. VII, fasc. I, Paris, 1927, стр. 185—194; Гр. Капанцян, Хеттские боги у армян. В связи с хеттским влиянием на армян и генезисом армянского пантеона вообще, Ереван, 1940, стр. 21, 25. Е го же, Халаса — колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947, стр. 201, 254. Е го же, Малоазийские (азнанические) боги у армян, Ереван, 1956, стр. 273, 274; Ы. Մարտիրոսի, Պապուհենի ֆարսիական անունների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1961, № 3—4, стр. 86, 87.

росская версия «Дигениса Акрита» не отрицательно, а, наоборот, положительно отличаются от Гротта-ферратской версии.

Наконец, поздней вставкой считалось и упоминание в эпосе императора Никифора, хотя, видимо, там речь идет не о Никифоре, а просто император Роман был назван «Победоносным» (νικηφόρος)⁵:

В свете всего вышесказанного мы не можем не отнестись с некоторым сомнением к другим отмеченным учеными «поздним интерполяциям» и «напластованиям» в ряде пассажей «Дигениса Акрита». В данном случае имеются в виду войны эмира Мусура, в будущем — отца Дигениса Акрита, названные «магулиями» (Μαγούλιοι), во главе которых он совершал набеги на Византию. Этих воинов-магулиев исследователи считали монголами, а их набеги — отголоском событий, развернувшихся в Малой Азии спустя три столетия после сложения византийского эпоса⁶. Но монголы ли они?

„Μαγούλιοι“ встречаются в византийском эпосе дважды и только в Трапезунтской и Андросской версиях, то есть в тех, где обращается больше внимания на события, происходящие на востоке Малой Азии, в отличие от Гротта-ферратской версии, в которой больше внимания уделено подвигам героев, совершенным ими на западе Малой Азии⁷. О „Μαγούλιοι“ там сказано:

Καὶ πάλιν πλῆθος ἐκλεκτὸν στρατεύσε Μαγούλιων
καὶ μετ' αὐτοῦ ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Ῥωμανίας ἦλθεν (Α 1343—1344)
(Он (т. е. Мусур) набрал отборное множество магулиев
и с ним пришел на земли Романии).

Вполне ясно, что магулии являются воинами. Данное событие можно датировать концом IX в., поскольку нашествие эмира Мусура совпадает приблизительно с этим временем.

„Μαγούλιοι“ вторично упоминаются в тех же версиях в связи с событиями времен императора Романа (по всей вероятности, Романа I — 919—944 гг.). В эпосе говорится, что император Роман через Каппадокию отправлялся на войну против „Μαγούλιου“:

καὶ στρατεύμα εἶχε περισσὸν κατὰ τοῦτ' Μαγούλιου (Α 2348).

Прежде чем подробно остановиться на них, напомним об одном месте «Стратегикона» Кекавмена, которое, возможно, поможет нам ре-

⁵ См. A. Eberhard, Über ein mittelgriechische Epos vom Digenis, Verhandlungen der 34. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Trier vom 24 bis 27 September 1879, Leipzig, 1880, стр. 53. Р. М. Бартиян, Заметки о византийском эпосе..., стр. 165, 166.

⁶ S. Kyriakides, Forschungsbericht zum Akritas-Epos, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, München, 1958, стр. 5, 6; Его же, 'Ακριτικὰ μέληται, Miscellanea Giovanni Mercati, vol. III, Vaticano, 1946, стр. 405, 408; А. Я. Сыркин, Поэма о Дигенисе Акрите, стр. 117, прим. 217, стр. 122—124, 135, 136, 143.

⁷ А. Я. Сыркин, Поэма о Дигенисе Акрите, стр. 105.

шить загадку о „Μαγούλοι“. Речь идет о чтении ἐξαγγέλοις рукописи «Стратегикона». В. Г. Васильевский это чтение рукописи исправил на ἐξ Ἀγγέλως, предполагая, что речь идет об Англии. Он был уверен, что в этом упоминании «Стратегикона» отразился факт прихода в Византию английских наемных войск в царствование императора Алексея I Комнина⁸. Французский византист П. Лемерль выразил сомнение в верности выводов Васильевского, считая, что здесь имеется в виду не географическое название. П. Лемерль ἐξαγγέλοις рукописи исправил в ἐξ ἀγγέλως («из простонародья») и считал, что здесь Кекавменом противопоставляется приехавший в Византию чужеземец, выходец из простонародья, тому чужеземцу, который принадлежит царскому роду своей страны⁹.

Мнение П. Лемерля было дискутировано В. Лораном, который выступил в защиту выводов Васильевского с той только разницей, что предлагал другую конъектуру, а именно: ἐξ Ἀγγέλ(ων) γῆς («из страны англичан») ¹⁰.

В одной из статей¹¹ нами выдвинута гипотеза о том, что исправление Васильевского ἐξαγγέλοις рукописи в ἐξ Ἀγγέλως хотя и правильно, но в нем подразумевается вовсе не Англия, а армянский кантон Четвертой Армении Ангел (Ангел-гун — страна Ангела), т. е. Амидская область (Диарбакр), которая от названия находящейся в ней старинной крепости Ангел еще в VI в. в сирийских источниках называлась Бег-Аггелайе, т. е. Домом (страной) ангелитов¹². Местность эта в греческом переводе «Истории» Агафангела названа οἶκος τῶν Ἀγγέλων¹³. Теперь сирийцы называют ее Ангил или Агил¹⁴, курды — Агил¹⁵.

Это предположение было поддержано А. П. Кажданом, который писал: «В латинских источниках выходцам из Ангела — Агела соответствуют ангуланы, или агуланы, которых анонимный историк I крестового похода¹⁶ ставит в один ряд с турками, арабами, сарацинами, курдами, персами, а также павликианами и «азимитами», т. е. как раз с той этно-религиозной средой, которая характерна для армяно-сирийских областей

⁸ „Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus“, edd. B. Wassiliewsky et V. Jernstedt. Petropoli, 1896, стр. 8, 9.

⁹ P. Lemerle, Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Recits“ de Kekauménos, Bruxelles, 1960, стр. 6.

¹⁰ „The Numismatic Circular“, 1963, note 27.

¹¹ Р. М. Бартикян, Об одной важной конъектуре в «Советах и рассказах» Кекавмена, «Вестник общественных наук АН Арм. ССР», 1968, № 8, стр. 116—119.

¹² Н. В. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, стр. 15.

¹³ Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien. Neu herausgegeben von Paul de Lagard, Göttingen, 1887, стр. 68, 83.

¹⁴ Assemani, Bibl. Orient., t. I, стр. 273; t. III, стр. 74.

¹⁵ См. Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси, Шараф-Наме, т. I. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой, М., 1967, стр. 233, 234.

¹⁶ L. Bréhier, Histoire anonyme, стр. 110. Ср. также стр. 48, 112.

XI в. Э. Джемисон¹⁷ предположила, что «агуланы» это испорченное агаряне, однако библейская Агарь была слишком хорошо знакома средневековым хронистам, чтобы допустить подобное искажение. К тому же аноним, описывая армию Кербоги, осаждавшую Антиохию, конкретно характеризует отряд агуланов — отличных воинов, вооруженных мечами и не робеющих перед копьями и стрелами. Французский эпос также знает аголанов¹⁸. Сохранилось предание об аголанте, который получил за свою службу в лен калабрийский город Реджо¹⁹. Таким образом, агуланы и *ադուլանք* — воины из *сиро-месопотамской среды*, пользовавшиеся в XI в. определенной известностью²⁰.

Короче говоря, агул-аны, или агул-аны, это ангел-иты (ср. у греческого Агафангела — *Ἀγγέλ-ἰταί*), т. е. войско, состоящее из жителей армянского кантона Четвертой Армении Ангелены, армянского Ангелтуна²¹.

Следовательно, есть все основания отождествлять живших в сир-армянской, или же сиро-месопотамской среде, среди арабов и павликиан воинов «особого отряда смелых» агул-анов с жившими именно в тех же местах, в той же самой арабской и павликианской этнической среде *Махмуд-хан* византийского эпоса (вспомним, что эмир Мусур — *арабский* эмир, сын Хрисохерпа, т. е. *павликианского* вождя Хрисохира). Все

¹⁷ E. Jamison, Some Notes on the Anonymi Gesta Francorum with Special Reference to the Norman Contingent from South Italy and Sicily in the First Crusade, „Studies in Franch Language and Medieval Literature“, Manchester, 1939, стр. 186.

¹⁸ „La Chanson d'Antioch“, éd. par P. Paris, t. II, Paris, 1848, стр. I, 139.

¹⁹ См. H. E. Mayer, Das Itinerarium peregrinorum, Stuttgart, 1952, стр. 134—136.

²⁰ См. А. П. Каждан. Армяно-византийские заметки. «Историко-филологический журнал» АН Арм. ССР. 1971. № 4, стр. 103. См. также: З. В. Удальцова. А. П. Каждан, Р. М. Бартикян. Социальная структура восточных границ Византийской империи в IX—XI вв. „XIV Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest, 6—12 Septembre 1971“, Rapports, II, стр. 24.

²¹ В свете вышесказанного по-иному нужно толковать «войско Четвертой Армении», упомянутое армянским хронистом XI в. Степаносом Таронаши (Асохик). Согласно его данным, император Василий II в 1000 году отдал приказ «войскам Четвертой Армении и Тарона явиться к нему на помощь» (*«Եւ չրանայէ դորան Չորրորդ Հայոց և Տարոնոյ՝ օգնական լինել նմա», Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասոխիկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, стр. 276*). Видимо, речь идет не о византийском войске, «расположенном» в Четвертой Армении, как предполагал Эмнн, который данное предложение перевел так: «Приказав [Василий II] войску, [расположенному] в Четвертой Армении и в Тароне, явиться к нему на помощь» (см. «Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия», М., 1864, стр. 200). Речь идет скорее всего об армянских местных войсках, которые в данное время служили Византии в качестве наемников. Четвертая Армения, возглавляемая нахарарами-спарапетами, вплоть до VI в. пользовалась некоторой независимостью в пределах Византийской империи. Эти нахарары располагали своими вооруженными силами. Видимо, местные вооруженные силы в Четвертой Армении по традиции просуществовали довольно долго, они в эпоху арабского владычества и после него, в разное время и в разных обстоятельствах служили и арабам, и византийцам.

дело в том, что переписчик прототипа Андросской-Трапезунтской версии допустил одну маленькую ошибку, связанную со схожим начертанием греческих букв «м» и «н»²². Первая буква «М» в слове „Μαγούλιος“ в действительности является последней буквой предыдущего слова στρατεύσε(ν). Так как греческие буквы «м» и «н» палеографически почти одинаковы (μ—ν), переписчик, не знающий, кто такие эти воины, назвал их Μαγούλιοι, чему, как нам кажется, способствовало и то обстоятельство, что слово Μαγούλιοι осмысливается на греческий лад. от слова μάγουλον (щека)²³.

Итак, интересующее нас предложение нужно расшифровать так:

Καὶ πάλιν πλῆθος ἐκλεκτὸν στρατεύσεν Ἀγούλιων.
καὶ μετ' αὐτοῦ ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Ῥωμανίας ἦλθεν.

Войско эмира Мусура, властвовавшего в сиро-месопотамской области, в действительности состояло из Ἀγούλιοι, агуланов западных источников, а не из монголов.

В конце хочется отметить, что на основании всего сказанного кажется неубедительным предположение А. Грегуара²⁴ и следующего за ним Дж. Маврогордато²⁵ о том, что Μαγούλιοι Трапезунтской и Андросской версий тождественны Γουλαβίους Гротта-ферратской (I, 47). Названные ученые слово Γουλαβίους исправили в Γουλαμίους (раб, слуга), а Μαγούλιοι считали искажением слова Γουλαμίους, происшедшим путем метатезиса (Γουλαμίους-Μαγούλιοι)²⁶. Так как в нашем чтении Ἀγούλιοι получают определенное значение, нет основания считать это название искажением²⁷.

²² См. «Палеографическое описание греческих рукописей IX и X века», труд архимандрита Амфилохия, т. I, М., 1879, табл. XV, XIX и др., т. II (XI и XII вв.), табл. III, XXVI и др.; т. III (XIII—XIV вв.), табл. V, XXIX и др. Данная ошибка в «Дигенисе Акрите» дает нам возможность выяснить, каким письмом был написан оригинал «Дигениса Акрита» или хотя бы экземпляр, с которого были переписаны Андросская и Трапезунтская версии. Не унциалом, конечно, а минускулом.

²³ Существительное μάγουλον встречается в «Дигенисе Акрите». Ср. A 1993: ἐφίλει χεῖλη κοκκίνα με μάγουλα ροῦττα.

²⁴ H. Grégoire, L'épopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque et l'épopée romane, Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, 5me série, t. XVII, стр. 482.

²⁵ Digenes Akrites, edited, with an Introduction, Translation and Commentary by John Mavrogordato, Oxford, 1956, стр. 5 (примеч.).

²⁶ См. также, А. Я. Сыркин, Поэма о Дигенисе Акрите, стр. 135.

²⁷ Там, где в Трапезунтской и Андросской версиях встречается слово Ἀγούλιους, в Гротта-ферратской версии мы находим слово αἰούρους. Возможно, что здесь никакого искажения нет, так как αἰούρους множество раз встречается в «Дигенисе Акрите». Но все же не исключено, что незнающий Ἀγούλιους писец Гротта-ферратской версии или писец рукописи, служившей для первого прототипом, предполагал, что он имеет дело именно с αἰούροι и «исправил» чтение αἰούλιους в αἰούρους.

«ԴԻՓԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍՈՒՄ» ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՂ «ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԻ» ՄԱՍԻՆ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

(Ա մ ֆ ո փ ու մ)

«Դիֆենիս Ակրիտաս» էպոսում (IX—X դդ.) հիշատակվում են Մաչոօօօս կոչված ռազմիկներ: Ուսումնասիրողները նրանց նույնացնում էին մոնղոլների հետ և էպոսի այն հատվածները, որտեղ խոսվում է նրանց մասին, համարում ուշ շրջանի՝ XIII դարի ընդմիջարկություն:

Խաչակրաց առաջին արշավանքի անանուն ժամանակագրության մեջ հիշված են պարսիկների, քրդերի, արաբների, պավլիկյանների միջավայրում ապրող քաջ ռազմիկներ՝ անգուլաններ կամ ագուլաններ, որոնք չեն վախենում ո՛չ նիզակներից, ո՛չ էլ նետերից: Ա. Պ. Կաթղանը նրանց նույնացնում է Անգեղտան ռազմիկների հետ: Պարզվում է, որ բյուզանդական էպոսում իրականում հիշված են ՝Աչոօօօս-ներ և ոչ Մաչոօօօս-ներ: Մաչոօրօս բառի առաջին տառը՝ Մ-ն, նախորդող բառի վերջին յ տառն է, որ ձեռագրերում շատ նման է թ-ի: Աչոօրօս-ները նույնանում են արևմտյան աղբյուրների ագուլանների, այսինքն՝ Անգեղտան բնակիչների հետ:

ՈՒՌՀԱՅԵՑՈՒ ԵՐԿՈՒՄ ՀԱՆԴԻՊՈՂ «ՄԱՐԳԷ» ԱՆՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻՅԱՆ

«Գրիգոր Մագիստրոս, որդի Հոլում Վասակի, Պաշլավունյաց տոհմից, նշվում էր նաև Գրիգոր-Մարցեն Պաշլավունի կամ Բջնեցի»:

Այսպես է գրում Գրիգոր Մագիստրոսի մասին ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանն իր «Անձնանունների բառարանում»¹, կարծես եզրափակելով մինչ այդ արտահայտված բազմաթիվ և մեկը մյուսից տարօրինակ կարծիքները այդ առեղծվածային «Մարցէ» անվան կամ ածականի մասին: Պետք է ասել, սակայն, որ Հ. Աճառյանն իր Բառարանի համապատասխան հատորում չի արձանագրել «Մարցեն» անունը, գուցե ենթադրելով, որ անվան մասին չէ խոսքը, այլ ածականի:

Մարցէ «անվան» միակ հիշատակությունը հանդիպում է Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրություն» մեջ: Նկարագրելով Հայոց Գագիկ Բ վերջին թագավորի դա՛ Բարձրանալը, նա գրում է. «Յայնժամ զարթուցեալ մանուկ մի ութ և տասն ամաց՝ Գագիկ անուն, ի նոյն շառաւիղէն Բագրատունեաց, որդի Աշոտոյ արքային, որդւոյ Գագկայ՝ որդւոյ Աշոտոյ՝ որդւոյ Աբասայ՝ որդւոյ Սմբատայ՝ որդւոյ Երկաթայ: Եւ մանուկս այս Գագիկ էր յոյժ իմաստուն և երկիւղած և աստուածասէր. և ժողովեցան ամենայն նախարարքն Հայոց առ հայրապետն Տէր Պետրոս և օծին զԳագիկ թագաւոր ի վերայ ամենայն տանն Հայոց շնորհօք Հոգւոյն սրբոյ և հրամանաւ մեծի իշխանին, որով և օծեաց զնա սրբակեացն մեծն Մարցէն, որ էր ազգաւ հայկազնեան և հայրենեօք Պաշլաւունի, որոյ անուն ըստ նախնոյն իւրոյ Գրիգոր ճանաչի, և էր յազգէն սրբոյն Գրիգորի»²:

Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» Գագիկի գա՛ Բարձրանալու առթիվ ասված է. «Եւ ժողովեցան իշխանքն Հայոց, հրամանաւ մեծին Գրիգորի, որդւոյ Վասակայ Պաշլաւունոյ, և գնացեալ առ սուրբ հայրապետն տէր Պետրոս՝ օծին զԳագիկ թագաւոր ի վերայ տանն Հայոց»³:

Հայագետներին շատ է զբաղեցրել այդ անսովոր «Մարցէ»⁴ «անունը» կամ

1 Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 549:

2 Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 86—87:

3 «Սմբատայ Սպարապետի Տարեգրք», Վենետիկ, 1956, էջ 36—37:

4 Մատթեոս Ուռհայեցու Ժամանակագրությունը բովանդակող Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի բոլոր գրչագրերում անխտիր գրված է «մեծն Մարցէն» (կամ Մարցեն): Տե՛ս հետևյալ գրչագրերը. № 1731, էջ 123ա, № 1767, էջ 67բ, № 1768, էջ 212բ, № 1769, էջ 217ա, № 1896, էջ 27բ, № 2644, էջ 29բ, № 2855, էջ 107ա, № 2899, էջ 36ա, № 3071, էջ 175ա, № 3380, էջ 44ա, № 3519, էջ 22բ, № 3520, էջ 118ա, № 6605, էջ 32ա, № 8159, էջ 250բ, № 8232, էջ 80ա:

ածականը, նրա մասին արտահայտվել են տարբեր և մեկը մյուսից տարօրինակ կարծիքներ: Հայագետները համերաշխ են այն հարցում միայն, որ «Մարցէ»-ն համարում են աղավաղում կամ վրիպակ: Առաջինը, որ կասկածով մոտեցավ այդ «անվան», էդ. Դյուլոբրեն էր, որն Ուռհայեցու ժամանակագրության իր ֆրանսերեն թարգմանության մեջ պարզապես անտեսեց այն, թեև թարգմանեց նրան վերագրված «սրբակեաց» և «մեծ» ածականները (*grand et saint*), որոնք վերագրեց նախապես հիշված Պետրոս կաթողիկոսին⁵:

Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» բնագրի առաջին հրատարակիչները այդ առթիվ գրել են. «Անունս Մարցէն եթէ չիցէ վրիպակ, է նա ինքն Գրիգոր մագիստրոս Պաշլաունին՝ եղբորորդի Վահրամայ սպարապետի ծերունւոյ»⁶: Դժվար չէ նկատել, որ հրատարակիչները աշխատել են որոշել «Մարցէ»-ի ո՞վ լինելը և ոչ թե ի՞նչ լինելը:

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի հրատարակիչ և նրա կենսագրության մանրամասն հետազոտող Կ. Կոստանյանցը խնդրո առարկա հարցի կապակցությամբ գրել է. «Թվի թե պատմիչը շփոթում է Մագիստրոսին Վահրամի հետ: Առհասարակ Ուռհայեցու պատմածը գրչի շփոթություն է երևում. «Եւ ժողովեցան ամենայն նախարարքն Հայոց առ հայրապետն Տէր Պետրոս և օծին զԳագիկ թագաւոր ի վերայ ամենայն տանն Հայոց շնորհօք Հոգւոյն սրբոյ և հրամանաւ մեծի իշխանին». այս ամենն, — շարունակում է Կ. Կոստանյանցը, — հասկանալի է, իսկ շարունակությունն, անշուշտ, շփոթություն է. «շնորհօք ս. Հոգւոյն» Գագիկին օծել կարող էր միայն կաթողիկոսն Տ. Պետրոս, որին և վերաբերում է «մեծն Մարցէն» հորջորջումը. մինչդեռ Ուռհ. ժամանակագրության կրկին տպագրությունների մեջ էլ այնպես է, իբրև թե Գագիկին օծեց մեծ իշխանի հրամանով մեծն Մարցեն, որ իբր թե նույն Գրիգոր Պաշլավունի մեր հեղինակն է: Գուցե մեծն Մարցեն, — վերջացնում է Կ. Կոստանյանցը, — վերաբերեր Վահրամին, քանի որ նախաձեռնողը նա էր»⁷:

Մաղաքիա Օրմանյանը, կանգ առնելով տվյալ հարցի վրա, գրում է. «Օծումին կատարումը եղած կ'ըսուի հրամանաւ մեծին Գրիգորի, որդւոյ Վասակայ (ՄՄԲ. 67), զոր ուրիշ մը սրբակեացն մեծն Մարցէն կը կոչէ (ՈԻՌ. 101), որ եթէ պարզապէս գրչագրական սխալանք մը չէ, !Մագիստէր կամ Մաստեր կոչման տարադէպ աղաւաղութիւն մըն է»⁸:

Ուսումնասիրողներից Կ. Ն. Յուզբաշյանը չի կասկածում տվյալ բառերի արժանահավատությանը, Մատթեոս Ուռհայեցու գրչին պատկանելուն և, հակադրվելով Կ. Կոստանյանցին, գրում է. «Ինձ թվում է, որ բավարար հիմքեր չկան կասկածելու Մատթեոս Ուռհայեցուց մեջբերված հատվածի արժանահավատությանը»⁹: Նա քննարկվող նախադասությունը թարգմա-

⁵ «Chronique de Matthieu d'Edesse (962—1136) avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162». Paris, 1858, էջ 70:

⁶ «Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ», Երուսաղեմ, 1869, էջ 555:

⁷ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1912, էջ 14, ծանոթ. 2:

⁸ Մ. Օրմանյան, Աղղապատում, հատ. Ա, սյունակ 1224:

⁹ К. Н. Юзбашян, Экскурсия в армянской надписи 1051 г. «Палестинский Сборник», вып. 23 (86), Ленинград, 1971, էջ 106:

նեւ է այսպես. «И собрались все нахарары Армении при патриархе владыке Петросе и помазали Гагика царем над всей страной армянской благодатью святого духа и повелением великого ишхана (повинуясь которому и помазал его [т. е. Гагика,—К. Ю.] пребывающий в святости великий Марцэн), а был он из рода hАйка (Հայկազեան) и по происхождению (հայրենեօք) Դաիլавуни. Имя ему дано согласно предку его Григорию, и был он из рода святого Григория»¹⁰.

Եթե ելնենք այս թարգմանությունից, ապա ստացվում է, որ великий ишхан-ը (Գրիգոր Մաղիստրոսը) և великий Марцэн-ը տարբեր անձնավորություններ են. «повелением великого ишхана (повинуясь которому и помазал его [т. е. Гагика]... великий Марцэн»: Բայց Կ. Յուզբաշյանի բացատրություններից պարզ է դառնում, որ «Մեծն Մարցեն» հնազանդվելով Պետրոս կաթողիկոսին (և ոչ մեծ իշխանին) Գագիկին թագավոր օծեց, այսինքն նա Գրիգոր Մագիստրոսին ու Մարցեին նույնացնում է, սակայն «Մարցե»-ի մասին որևէ բացատրություն չի տալիս:

Դժվար չէ նկատել, որ վերոնշյալ բացատրություններից և ոչ մեկը համոզիչ և ընդունելի համարել հնարավոր չէ: Կասկած չի կարող լինել, որ «որով և օծեաց զնա սրբակեացն մեծն Մարցէն» բառերը հետագա շրջանի ընդմիջարկություն են: Այդ բանը հաստատվում է նաև Սմբատ Սպարապետի Տարեգրքի տվյալների հիման վրա, որը, ինչպես վերևում տեսանք, գրեթե բառացի բերում է Ուռհայեցու նախադասությունը՝ Գագիկի թագավոր դառնալու մանրամասնությունների վերաբերյալ, բայց և ոչ մի խոսք չի ասում սրբակյաց «մեծն Մարցէի» մասին:

Հարցը կարող է լուծվել միայն «Մարցէ»-ի ճիշտ մեկնությամբ: Պարզ է, որ այդպիսի անուն կամ հորջորջում հայերի մոտ գոյություն չունի: Այն չի կարող նաև մագիստեր կամ մաստեր բառը լինել, որովհետև այդ բառերը նախ համահնչուն չեն «Մարցէ»-ի հետ, բացի այդ, հայ մատենագրության մեջ մագիստրոսը միշտ կոչվել է մագիստրոս և ամենևին ոչ մագիստեր կամ մաստեր: Վերոհիշյալ ուսումնասիրողները ճիշտ են այն բանում, որ «Մարցէն» բառի մեջ ենթադրում են գրչական սխալ: Եվ իսկապես, այնտեղ թույլ է տրված հայկական գրչագրերի համար սովորական երկու սխալ. «Մարցէն» բառի մեջ «Ա»-ն պիտի սրբագրել «Ս», իսկ «է»-ն «Ի»: Այսպիսով ստանում ենք «Մարցին»:

Ո՞վ էր սրբակյաց Մարցին, այն էլ մեծ Մարցին: Անկասկած Վահրամ Բ Վկայասեր կաթողիկոսը, Գրիգոր Մագիստրոսի որդին: Նրա մասին Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Յայսմ թուականութեանս նստաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայաստան ազգին ամենագովելին Տէր Գրիգորիս, որ հոմանուն Վահրամ, որդի Գրիգորի Մագիստրոսի, որդի Վասակայ Բջնեցիք և ազգաւ Պահլաւունիք: Տէր Գրիգորիս նստաւ յաթոռ հայրապետութեանն հրամանաւ Գագկայ շահնշահի՝ որդւոյ Աբասայ Կարսցւոյ»¹¹:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 105:

¹¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 155:

Ուռհայեցին շարունակում է իր խոսքը Տեր Գրիգորիսի մասին. «Զսա տեսին արժանաւոր սուրբ աթոռոյն, զի էր յոյժ առաւելեալ հռչակաւոր անուամբ, լցեալ սրբութեամբ և արդարութեամբ, և տիրեալ ամենապայծառ առաքինութեամբ»¹²:

Դժվար չէ տեսնել, որ Տեր Գրիգորիսի մասին ասված «լցեալ սրբութեամբ» բառերը արձագանքում են մեծ Մարցու մասին ասված «սրբալեւացն» բառին: Բացառված չէ, որ այստեղ ընդմիջարկության հեղինակը նկատի ունի Գրիգորիսին վերագրվող ժուժկալությունը, որի մասին Ուռհայեցին գրել է. «Սա ըստ օրինի աշխարհիս կին արարեալ (var. առեալ) էր և սրբութեամբ և անարատութեամբ պահեալ էր զինքն»¹³:

Ինչո՞ւ Տեր Գրիգորիսը պիտի կոչվեր Մարցի¹⁴: Այդ հարցին պատասխան տալը դժվար չէ: «Եւ էր ի թուականութեանս Հայոց ՇԻԳ (1074 թ.), — գրում է Ուռհայեցին, — և ապա զկնի այսօրիկ գնաց Տէր Գրիգորիս ի Կոստանդնուպօլիս և անդուստ ի Հռոմ. և եկեալ յեզիպտոս... և հաստատեաց անդէն իւր զաթոռ հայրապետութեանն»¹⁵: Նույն հեղինակը մի այլ տեղում գրում է. «Ի ժամանակիս այսմիկ ի շորս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի. զի ահա Տէր Վահրամ (Տեր Գրիգորիս — Հ. Բ.) յեզիպտոս, և Տէր Թէոդորոս ի Հոնին. և Տէր Բարսեղ ի Թագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց յԱնի, և Տէր Պօղոս ի Մարաշ քաղաքն. և սոքա իւրաքանչիւր ոք առնէին ձեռնադրութիւնս և օծանէին եպիսկոպոսունս և տային օրհնութիւնս սուրբ ձիթոյն»¹⁶:

Մատթեոս Ուռհայեցին, հասկանալի է, նաև միջնադարյան հայ և այլ հեղինակներ, որպէս Եզիպտոսի հոմանիշ օգտագործում է Մար: Ուռհայեցին մեկ նախադասութեան մեջ օգտագործում է այդ նույնիմաստ տեղանունները. «Սա (Ախսիսը — Հ. Բ.) յաղթեաց Մարայ. և ծեծեալ զթագաւորն եզիպտոսի զԱզիզն»¹⁷:

Պարզ է, որ վերոհիշյալ կաթողիկոսներից յուրաքանչյուրը պիտի կոչվեր այն երկրի կամ քաղաքի անունով, որտեղ որ նա աթոռակալում էր. Թեոդորոսը՝ Հոնեցի, Բարսեղը՝ Անեցի¹⁸, Պողոսը՝ Մարաշցի, իսկ Գրիգորիսը, հասկանալի է, Մարցի:

Այս բոլորից բացի իր բացատրութեանն է գտնում նաև խնդրո առարկա ընդմիջարկության մեջ հանդիպող «մեծն» բառը նույնպէս: Հարցն այն է, որ Գրիգոր Վկայասերի բեռորդին և հաջորդը Եզիպտոսում (Մարում) նույնպէս կոչվել է Գրիգոր Վկայասեր, և որպէսզի այդ երկուսին իրար հետ չշփոթեն, Գրիգոր Մագիստրոսի որդի Գրիգոր-Վահրամ Վկայասերին կոչել են «Մեծ»,

¹² Նույն տեղում, էջ 155:

¹³ Նույն տեղում, էջ 154:

¹⁴ Գրիգոր Ակներցին Եզիպտոսի Թագավորին հիշում է «Մարցի» անվամբ. «Հուն և անիրաւ Մարցին»: Տե՛ս «Մաղաքիայ արեղայի Պատմութիւն վասն ազգին նւտողաց», Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 35:

¹⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 211:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 229—230:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 232:

¹⁸ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Ա, սյունակ 1335 և հտ., 1390:

իսկ վերջինիս քեռորդուն՝ «Փոքր» Վկայասեր¹⁹։ Ընդմիջարկության հեղինակը «մեծ Մարցի» ասելով ուզեցել է ընթերցողի համար պարզ դարձնել, թե ում նկատի ունի։

Արդ, ի՞նչ պատճառով հետագա շրջանի գրիչը Գագիկ Բ-ի թագավոր օծվելու առթիվ ավելացրել է՝ «որով և օծեաց զնա սրբակեացն մեծն Մարցին»։ Պետք է ասել, որ այս նախադասության միտքը այդքան էլ հստակ չէ։ Նախ, «որով»-ի փոխարեն, ըստ երևույթին, պիտի լինի «որ»։ «Զնա» դերանունն էլ, հավանաբար, չենք կարող Գագիկ Բ-ին վերագրել այն պարզ պատճառով, որ նրան թագավոր էր օծել Պետրոս Գետադարձը, այդ մասին ասված է Ուսհայեցու վերոհիշյալ նախադասության մեջ, և ընդմիջարկության հեղինակը հազիվ թե Գագիկի օծումը վերագրեր նաև Վկայասերին, քանի որ վերջինս կաթողիկոս դարձավ 1066-ից ոչ առաջ։ Եթե ընդմիջարկության մեջ մեկ տառ ավելացնենք («որ և օծեաց զնա՝ զսրբակեացն մեծն Մարցին») այդ դեպքում կստացվի, որ Գագիկ Բ-ը, հետագայում՝ իհարկե, կաթողիկոս օծեց (ասել է՝ օծել տվեց) Գրիգոր Վկայասերին, ինչ որ համապատասխանում է իրականությանը։ Հայտնի է, որ Վահրամիս կաթողիկոս ընտրելու գործում գլխավոր դերը խաղացին հայոց երկու Գագիկ թագավորները՝ Գագիկ Բ-ը և Գագիկ Աբասյանը։ «Հայոց խափանուած կաթողիկոսութեան աթոռը,— գրում է Ղ. Ալիշանը,— իրեն ընծայուեցաւ ջանիւք և աղաշանօք վտարանդի թագաւորաց։ Հայոց (երկուց Գագկաց) և թագուհեաց, և բոլոր եկեղեցւոյ ուխտին»²⁰։

ОБ ИМЕНИ «МАРЦЭ» В «ХРОНОГРАФИИ» МАТФЕЯ ЭДЕССКОГО

Р. М. БАРТИКЯН

(Резюме)

Описывая воцарение последнего ширакского Багратида Гагика II, Матфей Эдесский пишет, что его помазали царем повелением великого князя Григория Пахлавунни, под которым подразумевается Григорий Магистр. Однако в том же месте «Хронографии» говорится также, что «помазал его пребывающий в святости великий Марцэ». Большинство исследователей слово «Марцэ» считает именем и относит его либо к Григорию Магистру, либо к помазавшему Гагика католикосу Петросу, однако исходя из того, что подобного имени или слова у армян и в ар-

¹⁹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 348, ծան. 1: Հմմտ. էջ 352, ծանոթ. 8, էջ 378, ծան. 3, էջ 510, ծան. 3: Նաև՝ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Ա, սյունակ 1390:

²⁰ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 28: Հմմտ. «Ազգապատում», հատ. Ա, սյուն. 1273: Ուսհայեցին, ինչպես վերևում տեսանք, գրում է. «Տէր Գրիգորիս նստաւ յաթոռ հայրապետութեանն հրամանաւ Գագկայ շահնշահի. բարձր. Աբասայ Կարսցոյ» (էջ 155): Նա մի այլ տեղում գրում է, որ այդ գործն իրականացրին նրանք, «որք մնացեալ էին ի թագաւորացն և յիշխանացն Հայոց» (էջ 154): Գագիկ Աբասյանը երբեք «Շահնշահ» չի կոչվել (տե՛ս «Ազգապատում», հատ. Ա, սյուն. 1288), այդ մակդիրը տրվել է Գագիկ Բ-ին: Հավանաբար նախադասության մեջ արտագրողների մեղքով կրճատվել է երկրորդ Գագիկ անունը, այն պիտի վերականգնել. «Հրամանաւ Գագկայ շահնշահի. (և Գագկայ) որդւոյ Աբասայ Կարսցոյ»:

мянском языке не существует, они усматривают здесь какое-то искажение.

Можно полагать, что данное предложение (которое можно перевести и «помазал его, пребывающего в святости великого Марцэ») является интерполяцией: Марцэ — ՄԱՐՅԷ нужно исправить в ՄԱՐՅԻ (Мсрци), т. е. «Мсирский» (Египетский), под которым подразумевается основавший в Египте (Мсире) армянскую патриархию католикос Вахрам II. Он был помазан католикосом повелением Гагика II.

ԲԱՆԱՎԵՃԵՐ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ

ՎԵՐՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ԱՐԱՏՈՍԻ ԵՐԿԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Մատենադարանի «Բանբերի» 7-րդ հատորում (1964 թ.) մենք մի հոդված էինք հրատարակել, որտեղ ցույց էր տրվում, որ սխալմամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատությունը Արատոս Սուլացու օգերևութաբանական երկի թարգմանությունն է: Ելնելով հայերեն թարգմանության մեջ առկա 26 տողից և վերջում կցված կես էջ ընդմիջարկությունից, որոնք Արատոսի հունարեն բնագրում բացակայում են, և նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Արատոս Սուլացին պարզապես Եվդոքսոս Կնիդացու օգերևութաբանական արձակ երկը չափածոյի վերածողն է, а priori մի միտք առաջ քաշեցինք, թե բացառված չէ, որ «Յաղագս ամպոց և նշանացը» Եվդոքսոսի կորած երկի ուղղակի թարգմանությունը լինի: Այդ միտքը անվիճելի համարել մեզ իրավասու չգտանք, քանի որ, ինչպես ասացինք, Եվդոքսոսի գործը կորած է և մենք համեմատություն կատարելու հնարավորություն չունենք¹:

Այդպիսի հնարավորություն չունենք և Դևորգ Աբգարյանը, բայց նա իրեն իրավասու համարեց հանդես գալ հոդվածով և որպես անվիճելի նշմարտություն ներկայացնել մեր а priori ենթադրությունը²: Նա այդ բանը հաստատող որևէ նոր փաստ չբերեց, պարզապես հենվեց մեր ցույց տված այն ավել տողերի վրա, որ Արատոսի երկի համեմատությամբ ունի «Յաղագս նշանացը» և որպեսզի իր միտքը ավելի համոզիչ դարձնի, որոնց գտավ մի շարք «տարբերություններ», որ ունի «Յաղագս նշանացը» Արատոսի սյունի համեմատությամբ, որից հետո հայտարարեց, թե «Յաղագս նշանացը» Արատոսի երկի թարգմանությունը չէ, այլ ուղղակի Եվդոքսոսի կորած երկի:

Աբգարյանի հոդվածի մանրամասն վերլուծությունը, նրա առաջ քաշած մտքերի չափացուցված լինելը մենք ցույց տվեցինք մեր պատասխան հոդվածում³: Աբգարյանը նստատեղի հարմար գտավ մեր այդ հոդվածին էլ պատասխանել, ընթերցողին հայտնել, որ Բարթիկյանն արդեն իր երկրորդ

1 Տե՛ս Հ. Մ. Բարթիկյան, Արատոս Սուլացու Δισσημειωτα կամ Παρανομαστικα աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը (այսուհետև՝ Բարթիկյան, 1):

2 Տե՛ս Գ. Վ. Աբգարյան, Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատության մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 77—94 (այսուհետև՝ Աբգարյան, 1):

3 Տե՛ս Հ. Մ. Բարթիկյան, Դարձյալ Անանիա Շիրակացուն վերագրված «Յաղագս ամպոց և նշանաց» աշխատության մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 4, էջ 133—150 (այսուհետև՝ Բարթիկյան, 2):

հողվածում «հրաժարվել է Եվդոքսոսից⁴», որպեսզի, երևի, այդ մտքին կատարելապես տիրացած լինի: Մենք, սակայն, Եվդոքսոսից հրաժարվելու համար պետք է նախ և առաջ «Յաղագս նշանացը» Եվդոքսոսի գործ համարենք, այնինչ մեր հողվածը վերնագրել ենք «Արատոս Սոլացու Διοσκουριδα կամ Πυθαγορειαν աշխատության հին հայերեն թարգմանությունը»: Մենք Եվդոքսոսին համարել ենք և համարում ենք «Յաղագս նշանացի» հնարավոր աղբյուրը: Դա դեռ պետք է հաստատվի կամ մերժվի, բայց ոչ այն եղանակով, ինչ Աբգարյանն է փորձում: Նա գրում է. «Հայ հեղինակը (իմա՝ «Յաղագս նշանացի» թարգմանիչը— Շ. Բ.) հաջողատ է մնացել Եվդոքսոսին» (Աբգարյան, 2, էջ 193), «Հայ հեղինակը (այսինքն՝ թարգմանիչը— Շ. Բ.) Եվդոքսոսին հաջողատությամբ թարգմանելով՝ կրկնել է նրան, այնինչ Արատոսը Եվդոքսոսին չափածոյի վերածելով ազատ է վարվել» (Աբգարյան, 2, էջ 186), «Սկիզբն գիշերոյ լինի» արտահայտությունը ...զալիս է Եվդոքսոսից» (Աբգարյան, 2, էջ 188), «Հայ և հույն հեղինակները... տարբեր ձևով են օգտվել Եվդոքսոսից» (Աբգարյան, 2, էջ 186), «Սրանք Եվդոքսոսի ձեռագրում գտնվել են այնպիսի ձևով, որ Արատոսը հասկացել է յուրովի, հայ օգերևութարանն էլ՝ յուրովի» (Աբգարյան, 2, էջ 187) և այլն: Եվ դա այն ժամանակ, երբ Եվդոքսոսից ոչինչ չի պահպանված: Անտեղյակ ընթերցողն էլ կկարծի, թե Աբգարյանի ձեռքում իսկապես կա Եվդոքսոսի բնագիրը, նրա վաղուց կորած երկի ձեռագիրը, որի հիման վրա Աբգարյանը կարողանում է անգամ ցույց տալ, թե Արատոսն ու հայ թարգմանիչը ինչքանով են հարազատ մնացել իրենց սկզբնաղբյուրին, ինչքանով են նրանից հեռացել: Նման եղանակով չի կարելի Եվդոքսոսի ու «Յաղագս նշանացի» նույնությունն ապացուցել:

Աբգարյանն իր այս եզրակացությունը հշմարտանման դարձնելու համար գիմում է երկրորդ բային, «ապացուցում», որ Արատոսի երկի և «Յաղագս նշանացի» միջև ոչինչ ընդհանուր չկա: Համեմատելով այդ երկու բնագրերը, նա գտնում է, որ նրանց միջև «ոչ մի նմանություն չկա», որ մեր բերած «զուգահեռ տեքստերը, որոնք կոչված են ցույց տալու հունարեն և հայերեն (իմա՝ Արատոսի երկի և «Յաղագս նշանացի»— Շ. Բ.) բնագրերի նույնությունը... իրականում բացահայտում են նրանց տարբերությունները» (Աբգարյան, 1, էջ 84: Ընդգծումները Աբգարյանինն են—Շ. Բ.), մոռանալով, որ այդ բանը հնարավոր չէ, քանի որ Արատոսի երկը նույն Եվդոքսոսի երկի չափածո տարբերակն է, և եթե «Յաղագս նշանացը» Եվդոքսոսի գործն է, ապա Արատոսի երկը և «Յաղագս նշանացն» էլ չեն կարող նույնական չլինել⁵:

Իր առաջին հողվածում Աբգարյանը «լուծում» էր նաև հայ թարգմանչի անձնավորության հարցը, գտնելով, որ նա Անանիա Շիրակացին է, որպես եզակի «փաստարկ» բերելով այն, որ «ազնվի հին ժամանակներում (V—VI դդ.) մենք (այսինքն՝ Գ. Աբգարյանը— Շ. Բ.) չենք գտնում Շիրակացուց առավել հաճախ (! ?) մի գիտնական, որ հունարենից թարգմանած լիներ Եվդոքսոս Կնիդացու (կամ մեկ ուրիշի) օգերևութաբանական ձեռնարկը» (Ար-

4 Գ. Վ. Աբգարյան, Արատոս Սոլացու Διοσκουριδα աշխատության կարծեցյալ թարգմանության մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 4, էջ 186 (այսուհետև՝ Աբգարյան, 2):

5 Իր առաջին հողվածում նման կարծիք հայտնելուց հետո Աբգարյանը երկրորդում գրում է. «Եվդոքսոսը կա Արատոսի մեջ. ... Կարող ենք Արատոսի միջոցով իմանալ Եվդոքսոսի մասին» (Աբգարյան, 2, էջ 195):

դարյան, 1, էջ 89)⁶. ցույց տալով հանդերձ, որ «Յաղագս նշանացը» Եվդոքսոսի գործի թարգմանությունն է, պնդում էր, որ «Յաղագս նշանացը» ինչ-որ «անծանոթ մի հեղինակի կողմից կաղմված ժողովածու է», «արդեն պատրաստի հայերեն զանազան թարգմանություններից բաղված նյութերի հավաքածու», որ «բաժանվում է երկու որոշակի մասերի» (Արգարյան, 1, էջ 70, 89)՝ և այլն:

6 Մեր քննադատության մեջ նշել էինք, թե որեւէ երկի թարգմանիչը որոշելու գործում անհրաժեշտ է տվյալ թարգմանական երկը հանդամանալից ուսումնասիրության ենթարկել, և ոչ թե նրա համար հաւմար քաղցմանիչ փնտրել-գտնել: Իր երկրորդ հոդվածում Արգարյանը ցույց է տալիս, որ Բարթիկյանի ուշադրությունից վրիպել է այդ հարցի առնչությամբ իր կատարած «բաղմակողմանի ուսումնասիրությունը»: Այդ «բաղմակողմանի ուսումնասիրությունն» այն է, որ Արգարյանը «տող առ տող, բառ առ բառ ստուգել է» Շիրակացու ամբողջ մատենագրությունը և նկատել, որ նրա մեջ «ոչ մի հետք չկա «Յաղագս նշանացում» հավաքված օգերևութաբանական նշաններից»: «Եթե դրել ենք «ոչ մի հետք չկա», — ասում է Արգարյանը, — կնշանակի կատարել ենք... այդ երկի («Յաղագս նշանացի») բաղմակողմանի ուսումնասիրությունը»: (Արգարյան, 2, էջ 195): Եվ ահա, բանի որ ըստ Արգարյանի Շիրակացու մատենագրության մեջ չկա «Յաղագս նշանացի» որեւէ հետք, ապա դրա հիման վրա է, որ Շիրակացուն նա համարել է «Յաղագս նշանացի» թարգմանիչ... Եթե այդ տրամաբանությամբ շարժվենք, ապա մեր բոլոր մատենագիրներին կարող ենք «Յաղագս նշանացի» թարգմանիչ հայտարարել, չէ՞ որ նրանց գործերում մենք չենք հանդիպում «Յաղագս նշանացի» որեւէ օգերևութաբանական նշան: Բայց պիտի խոստովանենք, որ Արգարյանը իր բաղմակողմանի ուսումնասիրությունը ուշադիր չի կատարել, բանի որ Շիրակացու մատենագրության մեջ ոչ թե հետքերի, այլ ամբողջական հատվածների ենք հանդիպում մեղ հետաքրքրող օգերևութաբանական նշաններից, որոնք, ի դեպ, «Յաղագս նշանացի» թարգմանչի հարցը ոչ մի կերպ չեն կարող լուծել: Այդ հարցը չէր լուծվի, եթե անգամ այդ հատվածները չլինեին Շիրակացու մատենագրության մեջ: Բերենք դրանցից մի քանի օրինակ.

Անանիա Շիրակացի
Տիեզերագիտություն և տոմար,
աշխ. Ա. Արրահամյանի, Երևան, 1940

«Յաղագս ամպոց
և նշանաց»

«Զի երեքօրեայ ժամանակի յորժամ վճիռ երեւեսցի՝ (լուսինն) զյստակ պարզոյ յայտ առնէ» (էջ 42):

«Յորժամ ի մահիկեղջերն զնշան կարմրութեան կամ զմթարութեան ունիցի, ջուրք բազումր յամպոց յերկիր հեղուն» (էջ 42):

«Յորժամ .Դ.օրեայ երեկ լուսինն... և յստակ և սուրբ լինի՝ նշանակէ զաւղ պարզութեան»

«Յորժամ .Դ.օրեայ է լուսինն և ամենայն բոլորն շիկագոյն է՝ զյուզմունս ամպոց նշանակէ և զաւղոց»:

Կարելի է ուրիշ օրինակներ էլ բերել:

7 Այժմ Արգարյանին ավելի ձեռնտու է, որ «Յաղագս նշանացը» «երկու որոշակի մասերի» բաժանված չլինի, այլ լինի մի կուռ ամբողջականություն, բանի որ Բարթիկյանն իր երկու հոդվածներում էլ (Բարթիկյան, 1, էջ 358 և Բարթիկյան, 2, էջ 140) ցույց է տվել, որ այդ «երկրորդ մաս» կոչվածը (ծավալով կես է) Արատոս Սուլացու երկի հետ որեւէ առնչություն չունի և «Յաղագս նշանացի» վերջում կցված ընդմիջարկություն է, հետևաբար և ոչ մի կերպ չի կարող «Յաղագս նշանացի» հեղինակի հարցը որոշելու գործում որեւէ դեր խաղալ: Արգարյանն այդ «երկրորդ մասը» իր առաջին հոդվածում դիտում էր որպես մեկ ամբողջություն և 2. Խորոսյանին հետևելով՝ գտնում, որ նրա մեջ օգտագործվել են Բարսեղ Կեսարացու Վեցօրյայի հայերեն թարգմանությունից հատվածներ: Իսկ իր երկրորդ հոդվածում Արգարյանն արդեն գտնում է, որ Կեսարացու այդ հատվածները «աչնպես են հյուսված «Յաղագս նշանացի» մյուս հատվածների հետ, որ այդ հատվածները թանգել անհնարին է» (Արգարյան, 2, էջ 194): Արգարյանի ասածը անհիմն է, բանի որ Բարսեղ Կեսարացուն վերադրված այդ հատվածները բոլորն էլ գտնվում են վերոհիշյալ կես էջ ընդմիջարկության մեջ. իսկ «Յաղագս նշանացի» բուն տեքստում նրանցից չկա և ոչ մի բառ չակառակ այդ բոլորին, Արգարյանը դեռ շարունակում է «Յաղագս նշանացը» համարել «զանազան թարգմանություններից բաղված նյութերի հավաքածու» (Արգարյան, 2, էջ 195):

Աբգարյանի Երկրորդ հոդվածը իր բնույթով առաջինից տարբերվում է: Իր առաջին հոդվածում Աբգարյանը մերժելով «Յաղագս նշանացի»՝ Արատոս Սուլացու երկի թարգմանությունը լինելու մասին մեր եզրակացությունը, նմանություններ էր գտնում «Յաղագս նշանացի» և «Գիրք վաստակոցի» միջև: Նա մատնացույց էր արել այդ նմանությունները, առանց գիտենալու, որ «Գիրք վաստակոցի» հունարեն բնագրում («Գեոպոնիկայում») այդ հատվածները Արատոսին են վերագրվում: Այսինքն՝ նպատակ ունենալով մեր եզրակացությունը մերժել, այն հաստատող փաստ բերեց: «Սույն հայտարարությունն անելուց առաջ, — գրում է նա, — (Բարթիկյանը) պետք էր ուսումնասիրեր «Գեոպոնիկայի» հունարեն բնագրին վերաբերող գիտական գրականությունը, այնինչ նա ծանոթ է միայն «Գեոպոնիկայի» ռուսերեն թարգմանության առաջաբանին, իսկ այստեղ Արատոսի անունը պարունակող հատվածները չեն քննարկված: Եթե քննարկված լինեին՝ հոդվածագրին հայտնի կդառնար այն ճշմարտությունը (?), որ «Գեոպոնիկայի» հունարեն բնագրում Արատոսի անունը կրող հատվածները փառված են ոչ թե Արատոսից, այլ՝ ուրիշներից (?!)» (Աբգարյան, 2, էջ 191—192):

Միջազգային ճանաչում ունեցող սովետական ականավոր բյուզանդագետ Ե. է. Լիպշիցը, հրապարակելով «Գեոպոնիկայի» մասին վերջին գիտական լուրջ ուսումնասիրությունը և այդ հուշարձանի ռուսերեն ամբողջական թարգմանությունը, չէր կարող չքննարկել Արատոսը «Գեոպոնիկայի» համար աղբյուր ծառայելու կամ չծառայելու հարցը, հնարավոր չէ, որ նա տեղյակ չլիներ «Գեոպոնիկայի» հունարեն բնագրին վերաբերող, Աբգարյանին հայտնի գիտական գրականությանը: Եվ եթե նա չի քննարկել այդ հարցը, ապա պարզապես այն պատճառով, որ քննարկելու հարց չի եղել: Զարմանալիս այն է, որ Աբգարյանը, խոսելով իբրև թե իրեն հայտնի այդ «գիտական գրականության մասին» չի հիշում դրանից և ոչ մի հոդված: Աբգարյանը չի հիշել և չէր էլ կարող հիշել, բանի որ այդպիսի բան գոյություն չունի: Եվ վերջապես, մի՞թե Արատոսի և «Գեոպոնիկայի» համապատասխան հատվածների աղբյուրը երբեք չեն քննարկվել: Իհարկում է, չէ՞ որ նրանց նմանությունը բառացի է և այդ բանը մանրամասն ցույց է տրված մեր հոդվածում (տե՛ս Բարթիկյան, 2, էջ 142—143):

Անցնենք Աբգարյանի «առարկությունների» քննությանը: Ընթերցողին հիշեցնենք, որ կատարելով Աբգարյանի պահանջը, մեր հոդվածում (Բարթիկյան, 2, էջ 134—138, 146—147) բերել էինք Արատոսի և «Յաղագս նշանացի» նույնությունն ապացուցող 13 հատված (մոտ 40 տող): Աբգարյանը մեկ առ մեկ քննության առնելով այդ հատվածները, ջանում է այդ նույնությունը ժխտել, նրանց միջև «որոշակի նշանակություն ունեցող» տարբերություններ «գտնելով»: Առաջին երկու հատվածներում նրա գտած տարբերությունները «Յաղագս նշանացում» եղած ավելի տողերն են, որոնց մասին մեր քննադատը գրում է. «Մեր ընդգծած բոլոր տեղերը Բարթիկյանը դարձյալ առանց որևէ ծանոթագրության կրճատել է, որովհետև հունարեն բնագրում սրանց համապատասխան ոչ մի տող չկա: Եթե հոդվածագիրն այդ տեղերը չկրճատեր՝ կբացահայտվեր իր տեսակետի սխալ լինելը» (Աբգարյան, 2, էջ 189: Ընդգծումները Աբգարյանինն են — Հ. Բ.):

Բանն այն է, որ մենք «Բանբերի» մեր հոդվածում (տե՛ս էջ 341, 343) այլ բոլոր տեղերը ընդգծել ենք. Աբգարյանն «իր» կողմից ընդգծվածները

այդտեղից է վերցրել: Խոսքը վերաբերում է Արատոսի երկի համեմատությամբ «Յաղագս ամպոց և նշանացում» եղած ավելի 26 տողերին, որոնց մասին մանրամասն խոսք եղավ սույն հոդվածի սկզբում:

Աբգարյանն անցնում է մյուս 11 հատվածների քննարկմանը: Երրորդ հատվածում բերված են Արատոսի բանաստեղծության 64—66-րդ տողերը.

αὐτὰρ ἐπεὶ τρωσάων ὄλος περὶ κοχλὸς ἐλίσσας
παύσῃ ἐρξυμῆενος, μάλα γὰρ τότε χεῖμαρος εἴη·
μεῖζον δ' ἄν χεῖματι πύρωτοισι φονισσοίτο.

որոնք թարգմանվում են հետևյալ կերպ. «Երբ երեք օրվա լուսինն ամբողջությամբ պատվի կարմրագույն շրջանակով, եղանակը ավելի է վատանալու, բայց առավել խիստ կլինի այն, եթե հոռ սլես կարմրանա»:

Սրանց դիմաց «Յաղագս նշանացն» ունի.

«Յորժամ .Դ.օրեայ է լուսինն և ամենայն բոլորն շիկագոյն է՝ զյուզումն ամպոց նշանակէ և զաւոցոց. ապա թե շիկագոյնս ամենեկալ և հրացեալ՝ ևս առաւել քան զառաջինն լինի յուզումն ամպոց և աւոցոց»:

Աբգարյանն ինչքան էլ ջանք է թափել, դժբախտաբար թե բարեբախտաբար ոչ մի տարբերություն այդ հատվածի հունարեն բնագրի ու հայերեն թարգմանության միջև չի գտել: Բայց քանի որ նա նպատակ է դրել Արատոս—«Յաղագս նշանաց» նույնությունը մերժել, ապա այդ և մնացած հատվածներին՝ Արատոսի հետ ունեցած նույնությունը մերժելու համար էլ է ելք գտել: Ահա թե ինչպես: Եթե իր առաջին հոդվածում նա քննադատության էր ենթարկել մեզ՝ ասելով, թե «Բանբերում» տպագրված մեր հոդվածում «հայերեն չի թարգմանված և «Յաղագս նշանացի» հետ չի համեմատված (Արատոսի) հունարեն բանաստեղծության ոչ մի տող, որից երևար, որ այդ բնագրերն ինչ-որ կապ ունեն» (Աբգարյան, 1, էջ 84), ապա երբ այդ բանը մենք կատարեցինք (տե՛ս Բարթիկյան, 2, էջ 134—138, 146—147) և ընթերցողին պարզ դարձավ, որ այդ երկերն իրոք «ինչ-որ» կապ ունեն, այս անգամ Աբգարյանը դիմեց այլ քայլի, նա ջանաց նախ և առաջ ընթերցողին զրկել համեմատություն կատարելու հնարավորությունից, գրելով. «տեղ խնայելու համար (!) այլևս չբերեմք հունարեն և հայերեն ֆաղվածքները. այլ նշենք էական տարբերությունները» (Աբգարյան, 2, էջ 189): Ահա թե ինչպիսի «էական տարբերություն» է գտել Աբգարյանը վերոբերյալ 3-րդ հատվածի առընչությամբ. «Թարգմանված է,— գրում է նա,— Արատոսից 3 տող (64—66-րդ): Այս տողերին նախորդող մի ամբողջական օգերևութաբանական նշան Արատոսը չունի: Այդ նշանը Բարթիկյանի հոդվածում դարձյալ ցույց չի տրված» (Աբգարյան, 2, էջ 192): Եվ քանի որ, ըստ Աբգարյանի, վերոհիշյալ հատվածը Բարթիկյանը ստացել է «շրջապատից մեկուսացված վիճակում (!), ուստի և մերժելի է (!)»: Եվ ուրիշ ոչինչ: Ավելորդ չէ ընդգծել, որ այստեղ ևս անճշտություն կա: Մենք «Յաղագս նշանացում» եղած և Արատոսի մոտ բացակայող այդ նշանը ցույց ենք ավել (տե՛ս Բարթիկյան, 1, էջ 343), բայց պարզ չէ, թե ինչպե՞ս կարելի է «Յաղագս նշանացից» մեր բերած երրորդ հատվածի Արատոսի հետ ունեցած նույնությունը մերժել այն պատճառաբանությամբ, որ դրան նախորդող նախադասությունը Արատոսի մոտ չկա: Չէ՞

որ խոսքը նախորդ նախադասության մասին չէ։ Նույն «եղանակով» մերժվում է նաև մեր 11-րդ հատվածը։ Ընթերցողին հիշեցնենք այդ հատվածը։ Արատոսի մոտ գրված է.

Καὶ πολλὰς ἡρώωνας ἀνέχουσιν καὶ νεκρῶν γλῶσσαι
 ἡρώων ἀειδόμενα μαρτυρούμενα γέλυτονος
 γυναικὸς τοῦ πατρὸς (267—269):

Թարգմանությունը.

«Երբ ճրագի բոցը մեղմ բարձրանա,
 և գիշերային բուն մեղմ ձայնի, դա ձմռան
 ավարտի նշան է»:

«Յաղագս նշանացում» թարգմանված է. «Յորժամ ճրագի հուրն հանդարտ ելանէ և յորժամ բուէճք հանդարտ ձայնեն՝ զսպառումն ձմեռան նշանակէ»: Աբգարյանը սրա վերաբերյալ գրում է. «Բարթիկյանը թարգմանել է Արատոսի 267—269-րդ տողերը, որոնք լիովին համապատասխանում են (վերջապես մի անգամ լիովին համապատասխանում են — Հ. Բ.) «Յաղագս նշանացի» համապատասխան տեղին։ Սակայն մենք արդեն ցույց ենք տվել, — շարունակում է Աբգարյանը, — որ այս տողերից ընդամենը 5 տող վերև գտնվող և «երկրի կամ կղզոյ ծայրք» արտահայտությունը պարունակող նշանը Արատոսից չի քաղված, հետևաբար միևնույն միջավայրում գտնվող 267—269 տողերի նմանությունը պետք է վերագրել այն աղբյուրին, որտեղից քաղված է երկրի կամ կղզու ծայրերին վերաբերող օգերևութաբանական նշանը» (Աբգարյան, 2, էջ 192):

Եթե այս նախադասությունը պարզեցնենք, ապա ստացվում է, որ ըստ Աբգարյանի, Արատոսի 267—269 տողերը բառացի համընկնում են Եվդոքսոսի տեքստին (այլապես «Յաղագս նշանացը», ըստ Աբգարյանի՝ Եվդոքսոսի հայերեն թարգմանությունը, այստեղ չէր կարող Արատոսի հիշյալ տողերին բառացի համապատասխանել)։ Եթե այդպես է, ապա ո՞ւր մնաց Աբգարյանի տեղումն այն մասին, թե «հայ և հույն հեղինակները... տարբեր ձևով են օգտվել Եվդոքսոսից»:

Այս էլ ահա 11-րդ հատվածի համար։ Որպեսզի խոսքը շերկարի՝ ասենք, որ «Յաղագս նշանացից» մեր բերած մյուս հատվածների՝ Արատոսի երկի հետ ունեցած նույնությունը մերժվում է այն պատճառաբանությամբ, որ «Յաղագս նշանացում» ծիծեռնակները ջրին են խփում քնեռով, իսկ Արատոսի մոտ՝ փռռով, Արատոսի մոտ երկու աստղերից մեկը հյուսիսում է գտնվում, մյուսը՝ հարավում, իսկ «Յաղագս նշանացում»՝ մեկը արևմուտքում է, մյուսը հարավում, որ ըստ Արատոսի «ձմեռը գուշակող կենդանիները գլուխները թեքում են դեպի հյուսիս, իսկ ըստ «Յաղագս նշանացի»՝ հարավ, որ հունարենի «անձրև»-ը հայերենում արտահայտված է «յուզմունս ամպոց» բառերով (հետաքրքիր է իմանալ, թե երբ «ամպերը հուզվում են» ի՞նչ է լինում)։

Աբգարյանը շարունակում է «տարբերություններ» գտնել։ Նա գրում է, որ Արատոսի մոտ կան «Ջևս» և «Պլեյադներ» անձնանունները, որոնք բացակայում են «Յաղագս նշանացում» (կարծես թե բրիտոնյա հայ թարգմանիչը պարտավոր էր հեթանոսական այդ անուններն ընդգրկել)։ «Ջևսի» վրա մեր

քննադատը ավելի մանրամասն ու հանգամանորեն է կանգ առնում: Նա գրում է. «Բարթիկյանի կողմից Արատոսի 232-րդ տողը «չի թարգմանված, որովհետև նախ՝ դրան համապատասխանող տող չկա «Յաղագս նշանացում», և երկրորդ՝ այդ տողում կա Διός բառը (ὁμοῦτος ἐργασέμενος Διός παρὰ τῆς ἐξουσίας), որը Բարթիկյանը չի վերծանել (!)»: Ոչ ավելի, ոչ պակաս, Բարթիկյանը չի մանալու, որ Διός-ը Ζεύς անվան սեռականն է, չի կարողացել այն «վերծանել»: Արդարյանը պետք է իմանար, որ «Զևսի ջուր» կամ «Զևսը ջուր է թափում» ասելով, հին հույները «անձրև» և «անձրև է գալիս» էին հասկանում և եթե մենք դրա փոխարեն «անձրև» ենք թարգմանել, ճիշտ ենք վարվել: այստեղ «Զևսը» չի «վերծանվում», հետևաբար «անձրև» գրելով թարգմանել ենք այդ 232-րդ տողը, որտեղ «Զևսի ջրի» մասին է խոսվում: Բայց եթե Արդարյանը դիտե, որ «Զևսը» չի թարգմանվում, ապա մեզանից այդ բանը պահանջելը անօրինական է: Այստեղ ավելորդ չէ ասել, որ «Յաղագս նշանացում» էլ «Զևսի ջրի» դիմաց գրված է «անձրև», հետևաբար 232-րդին համապատասխանող տող կա նաև «Յաղագս նշանացում» և հասկանալի չէ, թե ինչու է Արդարյանը գրում, որ իբր «համապատասխանող տող չկա» այնտեղ:

Մեր վերջին հատվածի քննադատությունը նպատակահարմար ենք գտնում բերել ամբողջությամբ, թողնելով այն առանց մեկնաբանության: Խոսքը Արատոսի.

καὶ γὰρ τὴν γῆν ὁμοῦτος ἐργασέμενος

ἀποστέρουζ, γειμασμένος ἐπεργασέμενος ὁμοκείμενος (403—404)

«Շունը երկու ոտքով [գետինն է] փորում,

երբ զգում է, որ ձմեռն է գալիս»

տողերի մասին է, որոնց դիմաց «Յաղագս նշանացն» ունի. «Յորժամ շունը զերկիր փորեն՝ ձմեռն նշանակէ»: Արդարյանը սրա մեջ էլ տարբերություն գտնելով, գրում է.

«Թարգմանված են Արատոսի 403—404 տողերը: Արտաքուստ (?) ամեն ինչ կարգին է: Սակայն նկատում ենք մի փոքր մանրամաս, որը ուղղակի նշանակություն է ստանում այս դեպքում: Արատոսի 403—404 տողերին և «Յաղագս նշանացին» միմյանցից տարբերում է «երկու ոտքով» արտահայտությունը: Արատոսը հայտնում է, որ շունը վատ եղանակ գուշակելով՝ սկսում է երկու ոտով գետինը փորել: Ում հասկանալի չէ, — շարունակում է Արդարյանը, — որ շունը չի կարող միաժամանակ բոլոր չորս ոտներով գետինը փորել և պետք է հենվի երկու ոտների վրա, որպեսզի մյուս երկուսով փորի: Արատոսն իր բանաստեղծության տաղաչափությունն ապահովելու համար Եվդոքսոսի գրածին ավելացրել է «երկու ոտքով» ավելորդ արտահայտությունը, իսկ հայ հեղինակը հարադատ է մնացել (!) Եվդոքսոսին և զերծ է թերությունից (!!)» (Արդարյան, 2, էջ 193):

Այստեղ պիտի ավելացնենք, որ Արդարյանը Արատոսի մեկնիչներից մեկի օգնությամբ պարզել է, որ Արատոսի շունը գետինն էր փորում «առջևի ոտքերով» (Արդարյան, 2, էջ 193):

Սրանք են ահա Արդարյանի հակափաստերը, որոնցով նա ջանում է Արատոս Սոլացու երկի և «Յաղագս նշանացի» նույնության մասին մեր

եզրակացությունը մերժելու նա չի էլ կոահում, որ այդպես անելով «ապացուցում» է նաև, որ Արատոսից մեկ հազարամյակ հետո ապրած հայ թարգմանիչը Արատոսից լավ է իմացել հունարեն լեզուն, որ Արատոսն էլ հունարեն վատ գիտեր և Եվգրոսոսի մոտ «արևմուտք» կարդալով «հյուսիս» է հասկացել, «թե» կարդալով «փոքր» է հասկացել... Արգարյանը, Լրեի, կարծում է, որ կամ մ. թ. ա. III դարից սկսած մինչև մեր օրերը գոյություն է ունեցել Արատոսի Լրեի միայն մեկ գրչագիր (Արատոսի ձեռքով գրվածը), ինչպես և «Յաղագս նշանացի» նույնպես մեկ օրինակ (հայ թարգմանիչի գրածը), կամ էլ որ մ. թ. ա. III դարում գրված Լրեի 2000 տարվա ընթացքում բազում անգամներ արտագրվելով ու մեկնաբանվելով մազաչափ անգամ չի տարբերվում նախնական օրինակից (նույնը և հայ թարգմանության մասին), որ մի գրչագրում եղած «արևմուտքը» չէր կարող մի այլում «հյուսիս» լինել: Այլապես ինչպե՞ս բացատրել, որ իր առաջին հոգվածում նա «ծայրք» ընթերցումը «աշգրտում» էր «այրք», որից այժմ լուսնային հրաժարվել է⁸: Արգարյանը, ըստ Լրե-վույթին, բացառում է նաև այն հանգամանքը, որ հայ թարգմանիչն էլ կարող էր սխալներ թույլ տված լինել, կամ էլ այն հանգամանքը, որ նրա ձեռքում եղած լինելը հունարեն այնպիսի մի գրչագիր, որ հրատարակվածի համեմատությամբ հանդես է բերում որոշ տարբերություններ: Մեր միտքը ավելի շոշափելի դարձնելու համար բերենք Լրեի օրինակ, մեկը մեր միջնադարյան ինքնուրույն գրականությունից, մյուսը՝ թարգմանական:

Մովսիսի Խաբենացւոյ
Պատմութիւն Հայոց
(Տփղիս, 1913)

էջ 1. «Հայոց Պատմութիւն»
էջ 129. «ունելր զթագաւորութիւն Հրէից»:
էջ 142. «ի զաւակէ Իսաւրեհի»
էջ 143. «յերկիրն Պարսից»
էջ 152. «գլխոյւարար ոմն մետաքսագործ»
էջ 192. «Կապեալ (Արտավազդ) Երկաթի շղթայիւր. և Էրնու շունք հանապազ կրծելով զշրջ-թայսն՝ ջանայ նլանել...»:

Մովսես Խորենացու
Հայոց Պատմութեան այլ
գրչագրերում

«Հարց պատմութիւն»
«ունէր զթագաւորութիւն Հայոց»:
«ի զաւակէ Ամղահակայ»:
«յերկիրն Հայոց»:
«գլխոյւարար ոմն մետաքսագործ»
«գնախարար ոմն մետաքսագործ»
«Կապեալ (Արտավազդ) Երկաթի շղթայիւր հանապազ կրծելով զշղթայսն՝ ջանայ նլանել...»:

⁸ Հրաժարվել է, որովհետև մեր ժամանակներում փերձանած գրաբար նախադասությունը ինքը «միշտ» է վերձանելու նախադասությունը հետևյալն է. «Յորժամ Լրեի կամ կղզոյ ծայրը (այսինքն՝ կատարը—Հ. Ք.)... բան գինքնանս վերագոյն ամպ ունին՝ խառնակ հողմ նշանակեն»։ Արգարյանն առաջարկում էր «ծայրք»-ը «աշգրտել» «այրք» (քարայրներ), ասել է, թե քարայրների վրա ամպ լինելուց կամ չլինելուց է որոշվում բամու փչելը։ Բայց քանի որ Արգարյանը «ուղղելով» Բարթիկյանի ժամանակից յուրյոց է տալիս, որ ամպերը լեռան զաղաթի վրա չեն, այլ նրանից բարձր են, հետևաբար այդ քարայրները ամպերով ծածկվելու համար պիտի լեռան զաղաթից վեր բարձրանային և կախվեին օդի մեջ, դրա համար ահա այնպես «այրքի» մասին չի խոսում (համեմատիր «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1971 թ. 4-րդ համարի 145—146-րդ էջերում մեր գրածը և նույն հանդեսի 1972 թ. 4-րդ համարի 196—197-րդ էջերում Արգարյանի տված պատասխանը)։

Նշված տարբերությունները, ինչպես տեսնում ենք, շատ էական են, իսկ վերջին օրինակում՝ ավելի լուրջ, քան Արատոսի ու «Յաղագս նշանացի» միջև: Ինչպես տեսանք, Արատոսի մոտ շուրջ երկու ոտքով է գետինը փորում և քանի որ «Յաղագս նշանացում» այդ «որոշակի նշանակություն» ունեցող մանրամասը չկա, դրանից Արգարյանը շատ հեռուն դնացող եզրակացությունների հանգեց: Իսկ ի՞նչ ասենք, երբ ըստ Խորենացու «Պատմության» մի ձևազորի Արտավազդի երկու շներն են իր շղթաները կրծում, իսկ ըստ մյուսի՝ ինքը Արտավազդն է իր շղթաները կրծում:

Ինչպես հայտնի է, Խորենացու «Պատմությունը» արձակ է գրված և «տաղաչափությունն ապահովելու» որևէ հարց չկար այստեղ...

Եթե մեկը ցանկանար նշել Խորենացու «Պատմության» գրչագրերում առկա բոլոր տարբերությունները, բաց թողած կամ ավելի տողերն ու նախադասությունները, ապա «Հայոց Պատմությունից» ավելի ստվար մի հատոր կըստացվեր: Չնայած դրան մինչև օրս ոչ ոքի մտքով չի անցել «Հայոց Պատմության» քննական բնագրից հեռացող գրչագրերը համարել Խորենացու «Պատմության» հետ ոչ մի առնչություն կամ նմանություն չունեցող գործեր:

Մի քանի օրինակ էլ բերենք հայերեն թարգմանական գրականությունից՝ ավելի կոնկրետ՝ Թևոնի «Յաղագս մարտասանական կրթութեանց» երկից:

Θ ε ω ν ο ς

Προγυμνάσματα

Թեովնեայ Յաղագս մարտասանական կրթութեանց

εχουσι δε και περι Δαιδαλου τῆς ἀφίξεως πρὸς Κόχαλον τῶν Σιχανῶν βασιλεα. Ἐφωρος μὲν ἐν τῇ ἐσθόμῃ, Φιλιστος δὲ ἐν τῇ περὶ (էջ 21) (Սիկանացվոց Կոկալոս թագավորի մոտ Դեդալոսի գալստյան մասին ունեն (գրած) էֆորոսը յոթերորդ (գրքում), իսկ Ֆիլիստոսը՝ առաջին):

ωσπερ Σωκρατης ο Φαιναρετης τῆς μαίας υἱος και Σωφρονισκος τῶν ἐρωγλῦφου (էջ 135): (Ինչպես մանկաբարձ Ֆենարեսի և արձանագործ Սոֆրոնիսկոսի որդի Սոկրատեսը):

αυλητρις πᾶσι δα ὁγυσιαι εἰστω (էջ 77): (Դետին ընկած փողահարուհին թող պետությունը լինի):

Μηδεια... ἐφελυσσθη τῶν γερωντας εἰς λιβητα καταχόπτουσα νεως ποιεῖν, (էջ 107): (Ասում են, թե Մեդեան երիտասարդացնում էր ծերունիներին կաթսայի մեջ կոտորելով նրանց):

«և ունի և յաղագս վարդապետի գալըստեանն առ Կոկալոն Սիկացոց թագաւոր Եփորոս յեթներորդում և Փիլիստոս զնոյն գայս յառաջնում լաւագոյն» (էջ 20):

«որպէս Սոկրատէս որ յառաքինութենէն Երեւցաւ միայն որդի և Սոփրոնիսկոսի Հերմեսեայ գրօշին» (էջ 134):

«Փողահարիկ մանուկ ելով արքունեան Եղիցի» (էջ 76):

«Մեդիա... խաբեցաւ զալեորսն ի սան կոտորելով մանկունս առնել» (էջ 106):

Օրինակները կարելի է շարունակել: Այսպիսով տեսնում ենք, որ Թևոնի հունարեն բնագրի և նրա հին հայերեն թարգմանության միջև էլ կան զգալի

տարբերություններ, բայց մինչև օրս ոչ ոք հանդես չի եկել պնդելու, թե ակադ. Հ. Մանանդյանը սխալվել է այդ երկերը նույնացնելով, ոչ ոք նրան մեղադրության չի ներկայացրել, թե նա այդ երկերը նույնացնելով՝ «արտաքին տպավորություններով է առաջնորդվել», մեղադրանք, որ Աբգարյանը ներկայացրել է մեզ Արատոս— «Յաղագս նշանացի» կապակցությամբ:

Ահա այսպիսի ելակետ ունենալով է Աբգարյանը մերժում «Յաղագս նշանացի»՝ Արատոսի երկի թարգմանությունը լինելը, «հաստատում», որ դա Եվդոքսոսի կորած երկի անմիջական թարգմանությունն է՝ կատարված Անանիա Շիրակացու ձեռքով:

Նախքան մեր խոսքն ավարտելը նպատակահարմար ենք գտնում կանգ առնել Գ. Աբգարյանի «բառաքնությունների» վրա: Մեր առաջին պատասխանում նրա «բառաքնություններից» ընթերցողին որոշ բան ցույց էինք տվել: Աբգարյանի երկրորդ պատասխանը մեզ ստիպում է դարձյալ այդ խնդրին անդրադառնալ: Մենք կանգ կառնենք երկու օրինակի վրա միայն:

Իր առաջին պատասխանում Աբգարյանը հունարեն *ἡμετέρας* բառը «գործողությունների» ենթարկելով գրել էր, որ հայերենում պիտի «կեփիկ» դառնա և խնդրո առարկա նախադասությունը աշխարհաբար թարգմանվի հետևյալ կերպ. «Երբ կեփիկները պարզ եղանակին, անտառներից զարհուրելով թռչում են ընդդեմ իրար, դա նշան է ամպերի հուզման և քամիների» (Աբգարյան, 1, էջ 93): Սրան մենք պատասխանեցինք. «Արի դուշակիր, թե ի՞նչ է նշանակում պարզ եղանակին թռչող կեփիկ» (Բարթիկյան, 2, էջ 148) և առաջարկում էինք հայ ընթերցողին ոչինչ չստող այդ կեփիկի փոխարեն, *ἡμετέρας*-ը հայերեն թարգմանել, ցույց տալով, որ *ἡμετέρας* նշանակում է մրրկահավ: Հիշեցնենք, որ «կեփիկը» «Յաղագս նշանացում» գտնվում է հետևյալ կոնտեքստում. «Յորժամ պարզոյ կոփիւք (հրատարակված բնագիրը «կեփիկի» փոխարեն ունի «կոփիւք» — Հ. Բ.) ի մայրեաց թռչին ընդդէմ իրերաց զարհուրելով՝ նշանակեն զյուզմունս ամպոց և հողմոց. և փիւկոս (իմա «կեփիկ») այս հափկ մի խիկ, որ ի փոքր ի շնչմանէ շարժի»: Աբգարյանը, սակայն, գտնելով, որ նման թարգմանությունը հակառակ է տրամաբանության, գրում է. «Եթե «կեփիկը»-ը թարգմանենք մրրկահավ՝ Բարթիկյանը կհայտնվեր այն անհարմար վիճակում, որ առանց այդ մասին իմանալու՝ մրրկահավը դարձած կլիներ մոտավորապես «մրրկաբզեզ»: Սրանում համոզվելու համար, — շարունակում է Աբգարյանը, — մի պահ կատարենք նրա պահանջը և «կեփիկը»-ը փոխարինենք «մրրկահավով»: «Եվ այս մրրկահավը մի խիկ թռչնակ է, որը փոքր շնչումից (նվազագույն քամուց) շարժվում է»: Աբգարյանը վերջացնում է. «Ինչպես տեսնում ենք, Բարթիկյանի անաչառ մրրկահավը նույնիսկ փոքր շնչումից շարժվում է: Այնինչ՝ մեր անաչառ մրրկահավը փառավոր մի թռչուն է, որը մրրիկների հետ է ընկերություն անում...» (Աբգարյան, 2, էջ 198: Կախման կետերը Աբգարյանինն են):

Աբգարյանը երևի կարծում է, որ Բարթիկյանն իրավասու է հունարեն բառերին իր ցանկացած իմաստները տալ և *ἡμετέρας*-ին մրրկահավ համարելը Բարթիկյանի երևակայության արգասիքն է: Այո, *ἡμετέρας* մրրկահավ է նշանակում և Աբգարյանն իզուր է կարծում, որ *ἡμετέρας*-ի «ստույգ իմաստը հայտնի չէ» (Աբգարյան, 2, էջ 198): Աբգարյանին թվում է, որ աշխարհում գոյություն ունի միայն Դվորեցկու բառարանը, որտեղ *ἡμετέρας*-ի դիմաց գրված է. «предположительно: буреветник» (հատ. Ա, էջ 935): Կան և ավելի ծան-

րակշիռ բառարաններ, որտեղ *буревестник*-ի կողքին ոչ միայն *спредположи-тельно* բառը չկա, այլև ասված է, թե մրրկահավերի ընտանիքի կոնկրետ որ տեսակն է այդ *χεῖπρος*-ը՝ Ավելորդ չէ ասել, որ այսօրվա հույները այդ թըռչունին *χεῖπρος* են կոչում:

Արդ, եթե «մրրկահավ» իմաստը իսկապես նախադասության մեջ անտրամաբանական է մնում, ապա աղբյուրադետ-բանասերի պարտականությունն է ավելի ուշադիր զննել տվյալ նախադասությունը, բացահայտել այդ անտրամաբանության իսկական պատճառը, և ոչ թե «մրրկահավը» «սրամտորեն» «մրրկաբեզեզի» վերածել: Արգարյանի մտքով չի անցել այդ բանն անել, բայց դա տասը տարի առաջ արել ենք մենք Մատենադարանի «Բաների» էջերում, և եթե Արգարյանը ուշադրությամբ նայեր մեր հրատարակած «Յաղագս ամպոց և նշանացի» բնագրին, ապա կտեսներ, որ «եւ փիւկոս (իմա «կեփիկ») այս հաւիկ մի խիկ, որ ի փոքր ի շնմանէ շարժի» բառերը շղատառ են բերված (Բարթիկյան, 1, էջ 349) և ցույց է տրված, որ այդ նախադասությունը ընդմիջարկություն է «Յաղագս նշանացում», այն չկա Արատոսի հունարեն բնագրում¹⁰, հետևաբար միանգամայն սխալ է վարվել Արգարյանը, երբ այդ նախադասությունը Արատոսին է վերագրել և Արատոսի *χεῖπρος* բառի համար նոր իմաստ որոնել: Բացաված չէ, որ այդ ընդմիջարկությունը հայ թարգմանչին է կամ էլ արտագրող հայ գրչին, որ ծով շտեմած և մրրկահավի ինչ լինելը չիմացած, ազնիվ ցանկություն է ունեցել հայ ընթերցողին բացատրելու «կեփիկի» իմաստը, թող թե սխալ ձևով: Արգարյանն այդ ցանկությունը չի ունեցել և հայ ընթերցողին հրամցրել է «կեփիկ»-ը, նրան թողնելով գուշակելու բառի իմաստը: Երբ մեջտեղից վերանում է ահա այդ ընդմիջարկությունը, ապա *χεῖπρος*-ի մրրկահավ իմաստը առավել ևս համոզիչ է դառնում, քանի որ ըստ Արատոսի (և նրա հայերեն թարգմանության) *χεῖπρος* — կեփիկները «...նշանակեն զյուզմունս ամպոց և հողմոց», այսինքն մրրիկի գալն են կանխագուշակում: Այդ տեսակետից մրրկահավի ռուսերենը՝ *оуревестник* շատ ավելի կատարյալ է¹¹:

Որպես Արգարյանի «բառաքնությունների» երկրորդ օրինակ բերում ենք *χουσαφύος*-ի վերաբերյալ նրա դատողությունները: Մենք ցույց էինք ավել, որ XI դարի բյուզանդական հայագրի գործիչ Կեկավմենոսի «Ստրատեգիկոնում» («լրտես»), «հետախույզ» նշանակող *χουσαφύος* (խուսար-իոս) բառը հայկական «խուզակ» «խուզարկ»-ն է, որ հանդիպում է դեռևս Աստվածաշնչի և Հովհան Ոսկեբերանի մեկնության հայերեն թարգմանությունների, ինչ-

⁹ *St'os* Σ. Βουζαντιός, *Λεξικόν της Ἑλληνικῆς Γλωσσῆς*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1879, էջ 710; *Ἑλαιοθεροσάκκη*, *Ἑγχευαλοπαίσια* *Λεξικόν*, τόμ. 7, Ἀθῆναι, 1929, էջ 513; II. *Δροσάκκη*, *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑγχευαλοπαίσια*, τόμ. 14, էջ 333; Δ. *Δηματσοσάκκη*, *Μεγάλη Ἀεξικόν της Ἑλληνικῆς Γλωσσῆς*, τόμ. 5, Ἀθῆναι, 1951, էջ 3856 և այլն:

¹⁰ Չի էլ կարող լինել, քանի որ Արատոսը կարիք չունի հայն ընթերցողին բացատրելու, թե ինչ բան է *χεῖπρος*-ը, հույները առանց իրեն էլ այդ գիտեն, այնպես ինչպես հայ մատենագիրը կարիք չունի իր ընթերցողին բացատրելու, թե ինչ բան է *δυσήνο*:

¹¹ 1969 թ. լույս տեսավ Արատոսի երկի նոր քննական բնագիրը անգլերեն թարգմանությամբ հանդերձ խնդրո առարկա *χεῖπρος*-ի դիմաց գրված է *stormy petrels* — *մրրկահավեր*, *St'os* = Aratus, with an English Translation by G. R. Mair, Cambridge — London, 1969, էջ 277:

պես և Անանունի մոտ: Աբգարյանն այդ առթիվ գրում է. «Բյուզանդական բանակում գործածված այս զինվորական տերմինի «հայկական ծագումը» ապացուցելու համար Բարթիկյանը վկայակոչել է Աստվածաշունչը և Ոսկեբերանի երկի մեկնությունը, չնկատելով, որ սրանք ոչ բուն հայկական, ոչ էլ զինվորական աղբյուրներ են: Իսկ Անանունը հերքում է Բարթիկյանին, որովհետև «խուզակ» բառը գործածում է ոչ թե որպես զինվորական, այլ՝ մատենագրական տերմին» (Աբգարյան, 2, էջ 197):

Աբգարյանի այս առթիվ հայտնած մտքերն անընդունելի են: Ահա թե ինչու.

1. Թեև Աստվածաշունչը և Ոսկեբերանի մեկնությունը բուն հայկական աղբյուրներ չեն, բայց նրանք հայերեն են գրված, մեր հին թարգմանիչները հունարեն բառի դիմաց հայերեն բառ են բերել, հետևաբար Աստվածաշունչի և Ոսկեբերանի մեկնության ամբողջ բառապաշարը հայերեն է, հայերեն բառերի ծագումնաբանությունն ուսումնասիրելու անգին գանձարան:

2. Աբգարյանը, հավանաբար, կարծում է, որ «զինվորական» տերմինը հենց սկզբից որպես այդպիսին է ծնվում, որ V դարում «մատենագրական» տերմինը XI դարում չէր կարող «զինվորական» բովանդակություն էլ ստանալ, որ «սուր» բառը, օրինակի համար, հենց սկզբից меч է նշանակել, «գունդը»՝ полк, général-ը՝ գեներալ, իսկ division-ն էլ հենց սկզբից դիվիզիա: Ուրեմն, ինչո՞ւ V դարում «հետազոտող», «զննող», «քննող» նշանակությունն ունեցող «խուզակ-խուզարկ» «մատենագրական» տերմինը չէր կարող XI դարում «զինվորական» իմաստ էլ ստանալ և նշանակել «հետախույզ», ըստ Կեկավմենոսի՝ γένεσις:

Հակառակ այդ բոլորին Աբգարյանը նպատակահարմար է գտնում նաև մեր անունից էլ հանդես գալ և մեր փոխարեն ասել, թե «Բարթիկյանը անկեղծորեն հայտնում է, որ ինքը չգիտե, թե ինչ է բառաքնությունը» (Աբգարյան, 2, էջ 197):

Մենք խոստովանում ենք մեր մեղքը: Նման «բառաքնությունները» մենք ի վիճակի չենք ընկալելու:

ПОСЛЕДНИИ РАЗ ОБ АРМЯНСКОМ ПЕРЕВОДЕ ТРУДА АРАТА

Р. М. БАРТИКЯН

(Резюме)

В одной из наших статей («Вестник Матенадарана», 1964, № 7) было показано, что приписываемый Ананин Ширакаци трактат «Об облаках и знаменнях» является прозаическим переводом метеорологического труда Арата из Сол. Исходя из ряда предложений, не имеющих соответствующего места в греческом оригинале, нами была выдвинута гипотеза, не исключая, что данный трактат является прямым переводом утерянного метеорологического труда Евдокса Книдского, переложенного в стихах Аратом. Г. Абгарян («Историко-филологический журнал», 1971, № 1) эту гипотезу привел в качестве доказанного факта, не имея, однако, доказательств, а просто, основываясь на приведенных нами вышеупомянутых лишних в армянском тексте предложе-

ниях, пытался «доказать» неидентичность армянского перевода с текстом Арата. Выводы Абгаряна и были нами подвергнуты критике («Историко-филологический журнал», 1971, № 4). В своей ответной статье («Историко-филологический журнал», 1972, № 4,) Абгарян продолжает настаивать на своем, не приводя каких-либо фактов.

Метеорологические сведения, взятые, по мнению Торосяна и Абгаряна, из «Шестоднева» Василия Кесарийского, встречаются в самом конце трактата «Об облаках и знамениях»; они являются явной интерполяцией и не могут играть абсолютно никакой роли в вопросе об установлении греческого первоисточника данного трактата.

«ՈԱՍՆԱ ԾՌԵՐԻ» ԱՐԶԱԳԱՆՔՆԵՐԸ «ՇԱՐԱՖ-ՆԱՄԵՈՒՄ»

Բանասիր, գիտ. դոկտոր Ս. Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մ. ԲԱԲԵԼՅԱՆ

Հայ հին վիպական բանահյուսություն մեջ մի քանի տարբերակներով առկա է Երկու Եղբայրների վիպական գրույցը, որի հնագույն տարբերակը դրանցված է Աստվածաշնչում. Ասորեստանի Սենեբերիմ թագավորի որդիները՝ Սարասար և Ադրամեելը, սպանում են իրենց հորը և փախչում գալիս են Արարադի երկիրը¹: Այս դեպքը պատմական իրողություն է, ստույգ ժամանակադրված, որ հանդիպում է հնագույն դրավոր աղբյուրներում մի քանի անգամ: Այսպես. ըստ «Բաբելոնյան ժամանակագրության»՝ «Թեբետ ամսի 20-րդ օրը (այսինքն՝ մ. թ. ա. 681 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին, իսկ ըստ Ն. Ադոնցի՝ հունվարին)՝ Սինախերիբին՝ Ասորեստանի թագավորին, խռովության ժամանակ սպանեց նրա որդին»²: Սինախերիբին հաջորդած նրա մյուս որդու՝ Ասարխադոնի արձանագրությունները գալիս են լրացնելու պատմական հիշյալ տեղեկությունը: Ըստ այդմ՝ Ասարխադոնի հայրասպան եղբայրները «լսելով իմ (Ասարխադոնի— Ս. Հ., Հ. Բ.) արշավի մոտենալու մասին, թողնեցին իրենց հավաքած զորքերը և փախան հայտնի չէ, թե ուր»³: Պարտություն կրելով Ասարխադոնից՝ մարդասպան եղբայրները փախչում են Շուպրիա⁴:

Հայկական ավանդությամբ, որ մեջ է բերում Մովսես Խորենացին, Հայաստան ապաստանած եղբայրներից Սանասարին (Սարասար) «մեր քաջ նախնի Սկայորդին»՝ Պարույրը, բնակեցնում է Ասորեստանի սահմաններին մոտ, Հայաստանի հարավ-արևմտյան մասում: Սանասարի սերունդն աճելով ու բազմանալով լցնում է Սիմ լեռը (Սասուն): Սանասարից են, ըստ Խորենացու, գոյանում Աղծնյաց աշխարհի բղեշխները: Իսկ եղբայրը (ըստ Խորենացու՝ Արդամոգան) բնակվում է նույն Սիմ լեռան հարավ-արևելյան կողմում, և նրանից սերում են Արծրունի և Գնունի նախարարական տները⁵:

Ըստ Ա. Լաստիվերտցու՝ ավանդության համաձայն Սանասունը (Սասուն) ծագել է նրա հիմնադիր նախնու՝ Սանասարի անունից: Թովմա Արծրունու

¹ Տե՛ս Աստուածաշունչ, Թագ. չորրորդ, ԺԹ, 36—37:

² Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 131:

³ D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia. II, Chicago, 1927, էջ 505: И. М. Дьяконов, Ассииро-вавилонские источники об Урарту, ВДИ, 1951, № 2, 3, 4, էջ 63. Նաև՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. II, Երևան, 1971, էջ 426:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. II, էջ 426: Ուսումնասիրողները Ադրամեելը անվան տակ տեսնում են Սինախերիբի որդիներից մեկին՝ Արադ-Նինիլին, իսկ Շարեցերի (Սարասար) անվան տակ՝ մ. թ. ա. 681 թ. դրավոր, Լյոնիմ՝ Նարուշարուսուրին (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. II, էջ 426: Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, էջ 130—131:

⁶ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, II, 10. ԻԳ:

վկայություններ էլ՝ սասունցիք «Սանասնայք զինքեանս անուանեն», այսինքն՝ դարձյալ կապված Սանասարի անվան հետ⁷։

Այս պատմությունն իր էական գծերով մտել է «Սասնա ծռեր» վեպի մեջ և կազմել նրա առաջին ճյուղի բուն բովանդակությունը, հարկավ, վիպա-առասուպելական բազմաթիվ նոր միջադեպերով ու մոտիվներով հարստացած⁸։

Նրկրորդ գրույցն ավանդված է Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի պատմություններում⁹։ Մամիկ և Կոնակ եղբայրները (ըստ Խորենացու՝ Մամ-Կոն) ձենական սրբայական (կամ՝ նշանավոր) տոհմից, զժտվելով ապստամբում են ձենաց թագավորից, պարտվելով ապաստանում են պարսից Արտավան թագավորի մոտ։ Երբ ձենաց թագավորը Արտավանից պահանջում է ապստամբներին, վերջինս եղբայրներին ուղարկում է իր ազդական հայոց թագավորի մոտ։ Հայոց թագավորից ապստամբում է Սլկունյաց նահապետը։ Թագավորի խորհրդով եղբայրներն սպանում են ապստամբ նահապետին, և թագավորը նրանց է նվիրում Սլկունիների կալվածքները և նրանց կարգում նախարար։ Մամիկը և Կոնակը հաստատվում են Տառնում և Սիմ լեռան վրա. նրանցից է սերում Մամիկոնյանների նախարարական մեծ տոհմը։

Այս նույն գրույցը մեկ այլ տարբերակով առկա է Հովհան Մամիկոնյանի Տարոնի պատմության մեջ։ Ըստ Հովհան Մամիկոնյանի՝ Դեմետրոս ու Գիսանեն եղբայրներ են, ցեղով՝ հնդիկ իշխաններ, որոնք զավաղություն են սարքում Հնդկաստանի թագավորի դեմ։ Հալածվելով արքայական զորքերից, նրանք փախչում, ապաստանում են հայոց Վաղարշակ թագավորի մոտ, որը

7 Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմություն, թարգմ. Վ. Գևորգյանի, Երևան, 1971, էջ 85։ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 121։

8 «Սասնա ծռեր» վեպի պատմների մի զգալի մասը, որ պարունակում է առաջին ճյուղը, սկսվում է երկվորյակ եղբայրների հրաշալի կամ սովորական ծննդի, իրենց կռապաշտ կամ մահմեդական թագավոր հոր (երբեմն՝ հայրացուի) հետ ունեցած հակամարտության, վերջինիս սպանության, փախուստի, Հայաստանում ունեցած արկածային թափառումների, Սասունում վերջնական բնակություն հաստատելու և Սասունի տերերի տոհմի հիմնադրման՝ տարբեր կոնֆլիկտներով հարուստ վիպական պատմությամբ։ Վեպի այն պատմմաները, որոնք ունեն առաջին ճյուղը, իրենց տարբերություններով հանդերձ բոլորն էլ հանգում են հիշյալ սյուժետային սխեմային։ Վեպի մի բանի պատմությունում երկվորյակ եղբայրների հայրը կամ հայրացուն Աստուրաստանի Սեներերիմ թագավորն է, կամ պարզապես մի օտար կռապաշտ թագավոր. պատմների զգալի մասում՝ Բաղդադի կռապաշտ կամ մահմեդական խալիֆա, Երբեմն էլ Ոստանի բուրգ ընկ. Աջմու թագավորի տղա, Մսրա կռապաշտ թագավորի որդի Փաշա, կռապաշտ Հնդա Մելիք, բրիստոնյա Ուոլֆաս իշխան և այլն։ Երկվորյակ եղբայրներից մեկը պատմների ձեռնոց մեծամասնության մեջ հանդես է գալիս Սանասար անունով, երբեմն՝ Սինամ-Քերիմ կամ Սինամ-Սարիմ, Երկրորդ եղբայրը հանդես է գալիս Աբամելիք, Աղնամելիք, Մելիք, Երբեմն՝ Արզըլ-Քերիմ և Սենե-Քարիմ. իսկ ավելի հաճախ՝ Բաղդասար անուններով։ Եղբայրների հայրը կամ հայրացուն միշտ օտար թագավոր է (կամ իշխան), իսկ մայրը՝ հաճախ՝ հայոց բրիստոնյա թագավորի կամ իշխանի դուստր։ Բոլոր դեպքերում Սասունի հիմնադիր եղբայրները սերում են արքայական նշանավոր տոհմերից։ Վեպում եղբայրները լեռնային Սասունն իրենք են հայտնաբերում, բայց բնակվում են ու բնակեցնում որևէ թագավորի կամ իշխանի համաձայնությամբ ու թույլտվությամբ։ Ըստ վեպի՝ Սասուն տեղանունը ծագում է եղբայրների կառուցած բերդի վիթխարիությունից («էս ինչ սասում (մեծ, հսկա) քարեր են», «էս տուն չի՝ սասում ի» — ասում է բերդի անվանադիր ծերունին) կամ քարակոփ, սյունածածկ կառուցվածքից («Քար վրը քարին, սուն վըր սան, էղավ Սան-սուն = Սասուն»)։

9 Մովսես Խորենացի, Բ. պ. 2Ա։ «Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», Երևան, 1939, գլ. Գ, էջ 12—13։

նրանց է նվիրում Տարոնի երկիրը՝ իշխանություն մը հանդերձ։ Տարոնում նրանք կառուցում են Վիշապ քաղաքը։ Տարիներ անց թագավորն սպանում է երկու հղբայրներին և իշխանությունը հանձնում նրանց երեք զավակներին, որոնք կառուցում են իրենց անուններով կոչվող Կուառ, Մեղաի և Հոռեան ավանները¹⁰։ Մ. Աբեղյանն այս պատմության մեջ իրավամբ տեսնում է Մամիկ և Կոնակ եղբայրների զրույցի «մի մթնացած արձագանք հետին դարերի» և գտնում, որ «Գիսանեայ-Դեմետրի անունով պատմվել է Մամ-Կոնի զրույցը»¹¹։

Այսպիսով, հայկական վաղ միջնադարյան աղբյուրների զրավոր տվյալների համաձայն, Սասունի և Տարոնի իշխանական տների ծագման մասին հայ ժողովրդի մեջ պատմվել են երեք ավանդություններ, որոնք, իրենց տարբերություններով հանդերձ, ունեն մեծ ընդհանրություններ։ Վերջիններս հանդում են հետևյալին. օտար աշխարհի (Ասորեստան, Ճենաստան, Հնդկաստան) երկու եղբայր-արքայազներ կամ իշխանազներ ապստամբում են իրենց թագավորից կամ սպանում նրան, հալածվելով փախչում, ապաստանում Հայաստան, հայոց թագավորից ստանում կալվածքներ և դառնում նախարարական նշանավոր տոհմերի հիմնադիրներ։ Այս է այն ընդհանուր սյուժեն, որ ընկած է հայկական այդ զրույցների հիմքում։ Եթե Մամիկ և Կոնակի, Դեմետր և Գիսանի զրույցները պատմական ստույգ փաստերով չեն վավերականացված և մնում են ժողովրդական ավանդության սահմաններում, ապա Սանասարի և Ազրամեղքի զրույցի սկզբնամասը վավերականացված է ասորա-բաբելական զրավոր պատմական աղբյուրներով։ Զրույցի երկրորդ մասը՝ Աղձնիքի, Վասպուրականի, Սասունի տերերի ծագման պատմությունն արդեն արդյունք է տեղական-հայկական ավանդության, որ, ամենայն հավանականությամբ, ունի պատմական խոր արմատներ։ Սանասարի և եղբոր զրույցն այնպես ամուր է հյուսված եղել Սասունի, Վասպուրականի և Տարոնի հայ ազգաբնակչության վաղնջական պատմությանը, որ ոչ միայն հորենացու ժամանակից ի վեր, այսինքն V դարից սկսած չի մոռացվել, այլև հարատևել է մինչև X դար, մեկ անգամ ևս հիշատակվել ու նոր տվյալներով լրացվել դարի նշանավոր պատմիչ Թովմա Արծրունու կողմից¹², ապա, որ հատկանշական է, մտել է հայ նոր ժողովրդական վեպի՝ «Սասնա ծռերի» մեջ և գոյատևել ու հասել մեր օրերը։

Մ. Աբեղյանը վաղուց էր դիտել, որ հայ հին «Պարսից պատերազմ» և նոր ժողովրդական «Սասնա ծռեր» վեպերը միանման սկսվածք ունեն. երկուսի սկիզբն էլ «կապված է նոր տոհմերի ծագման հետ»¹³, եթե «Պարսից պատերազմն» սկսվում է մի կողմից հայոց Մամիկոնյան սպարապետության, մյուս կողմից՝ պարսից Սասանյան հարստության ծագման պատմությամբ, ապա «Սասնա ծռերն» սկսվում է Սասունի տերերի ծննդով ու Սասունում հաստատվելու պատմությամբ։ Բոկ երբ նկատի ենք առնում, որ Մամիկոնյան սպարապետական տոհմի և Սասունի տերերի ծագման պատմությունները տիպաբանորեն զրեթե նույնանում են, ապա Աբեղյանին հետևելով, կարելի է ասել, որ մեր հին ու նոր վեպերը զրեթե միևնույն սկսվածքն ունեն։

¹⁰ Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, Պատմություն Տարոնոյ, Երևան, 1941, էջ 107—109։

¹¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. II, 1966, էջ 298—300։

¹² Տե՛ս «Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմություն տեղն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 8, 36, 37, 44, 121։

¹³ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 192։

Այսպիսով, հայկական հնագույն աղբյուրներով (որոնց հնությունն անցնում է V դարից էլ առաջ, երբ նկատի ենք առնում այդ գրույցների ամենավաղ արձանագրող Մովսես Խորենացու մարաբասյան աղբյուրը) և հայ նոր ժողովրդական վեպով՝ հայ իշխանական տների մասին մի քանի տարբերակներով տարածված ավանդական գրույցները, անկախ իրենց տարբերություններից, աշխարհագրականորեն կապված են հատկապես Սասունի և Տարոնի հետ։ Ուրեմն, այդ գրույցները ոչ միայն տիպաբանորեն են նույնական, այլև աշխարհագրորեն, այսինքն՝ նույնատիպ ավանդական գրույցները պատմվել են նույնանուն տեղավայրերի հայ իշխանական տների ծագման վերաբերյալ։ Եթե գրույցի տարբերակների փաստը վկայում է հայկական միջավայրում դրանց հին ու տարածված լինելու մասին, ապա այդ գրույցների աշխարհագրական տեղավայրերն իրենց տիրողներով մեծ և նշանակալից դեր են խաղացել հայ ժողովրդի ծագման ու պատմական դարգացման մեջ։

Ըստ նորագույն պատմագիտական հետազոտությունների¹⁴, հայ ժողովրդի ծագման բնօրրաններից և հայկական պետականության անդրանիկ կազմավորումներից է եղել Վանա ծովից հարավ-արևմուտք ընկած երկրամասը, որ ասուրա-բաբելական ու ուրարտական գրավոր աղբյուրներում կոչվել է Արմե-Շուպրիա կամ Ուրմե։ Վերջինիս մեջ են մտել հին հայկական Տարոնը և Աղձնիքը (որի մեջ և այժմյան Սասունն ու Բիթլիսը)։ Արմե-Շուպրիայում իր անառիկ լեռնային դիրքով, ըստ երևույթին, բացառիկ դեր է կատարել Սասունը հարևան Ասորեստանի և Ուրարտուի նվաճողական ոտնձգությունների դեմ։ Եվ բնավ էլ պատահական չէ, որ Ասորեստանից հալածված եղբայրներն, ըստ ավանդության ու ժողովրդական վեպի, ապաստանում են լեռնային Սասունում, որը, ասուրա-բաբելական և ուրարտական գրավոր աղբյուրներից դատելով, եղել է անառիկ ապաստարան՝ Ասորեստանից և Ուրարտուից քաղաքական ու սոցիալական ճնշումներից հալածված փախստականների համար¹⁵։

Պատահական չէ նաև Խորենացու այն վկայությունը, որ հայկական հնագույն իշխանական տները՝ Արծրունիները, Գնունիները և Աղձնյաց բղշխները, որոնք մեծ դեր խաղացին հայ ժողովրդի զալիք պատմության մեջ, առաստարակ սերում են Սանասարից և Եղբորից։ Նույնքան պատահական չէ նաև այն փաստը, որ Եղբայրների գրույցը այլ տարբերակներով փոխանցվել է Տարոնի, հետագայում նաև Սասունի միջնադարյան տերերին՝ Մամիկոնյաններին, որոնք բացառիկ պատմական դեր խաղացին նույն ժամանակաշրջանի հայկական պետականության ամրապնդման և դարդացման ամբողջ ընթացքում։ Եվ այս պատմական մեծ դերով է, անշուշտ, պայմանավորված նաև այն հանգամանքը, որ հայ հին ու նոր վիպական-հերոսական բանահյուսության մեջ («Պարսից պատերազմ», «Տարոնի պատերազմ», «Սասնա ծռեր») Տարոնն ու Սասունը հանդես են գալիս իբրև վիպական անփոփոխ կենտրոններ, որոնց մեջ ապրող ու զործող հերոսների շուրջը հյուսվել են մեր հին ու նոր մեծ վեպերը։

Հայ վիպական բանահյուսության պատմության մեջ տեական ու անփոփոխ դեր խաղացած վիպական այդ կենտրոններում, ուր թե՛ հնում և թե՛ ամ-

14 Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. Ա, էջ 423—434, համապատասխան մատենագրական տվյալներով։

15 Նույն տեղում, էջ 426—429։

բողջ միջնադարի ընթացքում, ինչպես տեսանք, դոյատեւել են մեր հարուստ վիպական ավանդույթները, միանգամայն բնական է, որ այդ ավանդույթները հայերից փոխանցվեին իրենց մեջ նոր բնակություն հաստատած այլազգի հա-րեաններին:

XVI դարի քուրդ նշանավոր պատմիչ Շարաֆ իսան Բիթլիսու «Շարաֆ-նամե» երկը, որ մասնագետների իրավացի կարծիքով քրդերի միջնադարյան պատմության միակ աղբյուրն է, կարևորագույն տվյալներ է պարունակում նաև XVI դարի Իրանի և սահմանակից երկրների պատմության, այդ թվում՝ Հայաստանի ու հայերի վերաբերյալ¹⁶:

Շարաֆ իսան Բիթլիսու երկում, ինչպես միջնադարյան պատմագրական երկերում առհասարակ, բացի գրավոր աղբյուրներից, զգալի չափով օգտագործված է նաև բանավոր ավանդությունը, հատկապես ժողովրդական գրույցներն ու վկայությունները, որոնք, անկասկած, ունեցել են պատմական արժեք: Ապրելով հայկական շրջաններում և սերտ շփման մեջ մտնելով այդ շրջանների հայկական ազգաբնակչության հետ, Շարաֆ իսանը, ինչպես երևում է նրա երկից, տեղյակ էր ոչ միայն հայկական միջավայրում ստեղծված բուզանդական «Դիզենիս Ակրիտաս» վեպի առանձին գրվագներին¹⁷, այլև Անդեղյա Տորքի մասին գրույցներին¹⁸: Իրանցից են նաև Սասունի և Բիթլիսի քուրդ տիրակալների մասին եղած պատմական ավանդությունները, որ իր երկի տարբեր գլուխներում մեջբերում է Շարաֆ իսան Բիթլիսին:

«Շարաֆ-նամեի» երրորդ բաժնի երրորդ գլուխը վերնագրված է. «Սասնո կառավարիչների մասին, որոնք հայտնի են որպես Հազոյի կառավարիչներ»: Այս գլխում հեղինակը բերում է հետևյալ ավանդությունը. «...Սասնո կառավարիչների ծննդաբանությունը հասնում է Սասանյան տիրակալներին և Բիթլիսի կառավարիչներին. արժանավստահ ավանդության համաձայն նրանք (իմա՝ Սասունի կառավարիչները — Ս. Հ., Հ. Բ.) սերում են երկու եղբայրներից: Նրանց առհմի հիմնադիրները եղել են երկու եղբայրներ՝ Իզադդինն ու Զիադդինը, որոնք Հայաստանի մայրաքաղաքից՝ Ախլաթից, եկել են Բիթլիս: Նրանք Դավիթ անունով ոմն վրացուց զրավել են Սասուն բերդը, որն անցել է Իզադդինին, որի մասին մանրամասն կխոսվի Բիթլիսի կառավարիչների հանգամանքները [նկարագրելիս]: Քանի որ քրդերի ցեղը Իզադդինին կոչում է Իզադին, ապա և այդ շրջանների կառավարիչները հայտնի են Իզադանի [անունով]: Ռուժակի (ռուզակի) աշիրաթից նրանք եկել են այդ երկիրը Սասուն բերդը գրավելու ժամանակ»¹⁹:

Շարաֆ իսանը, համաձայն իր խոստման, երկու եղբայրների գրույցին հանգամանորեն անդրադառնում է իր գրքի չորրորդ բաժնի առաջին մասում, ուր նա քրդական ռուզակի ցեղի ծագման ու ռազմական նվաճումների պատ-

¹⁶ SL՝u Ш а р а ф - х а н и б и Ш а м с а д д и н Б и л л и с и, Шараф-Наме, т. I, перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой, М., 1967.

¹⁷ SL՝u Բ. Մ. Բարթիկյան, Дигенистика в курдском эпосе о Златоруком Хане, ЗУНД ԳԱ «Իրարեր» (հաս. գիտ.), 1967, № 1, էջ 47—54:

¹⁸ SL՝u Հ. Մ. Բարթիկյան, Տորք (Տորք) Անդեղի առասպելի արձագանքները «Շերեֆ-նամեում», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 2: նաև՝ Բ. Մ. Բարթիկյան, Заметки о византийском эпосе о Дигенисе Акрите, «Византийский Временник», т. XXV, 1964, էջ 158—159:

¹⁹ «Шараф-Наме», էջ 247—248:

մոլորությունն է անում: «Պատմում են,— դրում է Շարաֆը հանք,— [որ] այդ ժամանակ Բիթլիսի և Հազոյի (իմա՝ Սասունի— Մ. Հ., Հ. Բ.) կառավարիչն էր ոման Դավիթ՝ Վրաստանի փոխարքաներից: Ռուզուկի [ցեղը] նրանից գրավեց Բիթլիսի վիլայեթն ու Հազոն: Մեկ այլ վարկածով՝ Բիթլիսը նրանք զավթում են քուրդակի ցեղից, իսկ Հազոն՝ վրացիներից: Ոմանք գտնում են, որ նրանք Բիթլիսը խլեցին զուկիսի ցեղից. [այս] խոսքերի ճշմարտության պատասխանատվությունը կրում է պատմողը: Մի խոսքով, երբ նրանք դարձան Բիթլիսի և Հազոյի մարզերի տիրակալներ, որոշ ժամանակ անց նա, ով հանձն առավ ուղակի ցեղի կառավարումը՝ վախճանվեց, և նրանով վերջացավ իր տոհմը: Ենթ ժամանակից ի վեր ուղակի ցեղից բոլորն իրար դեմ ելան, և ոչ մեկը մյուսին չէր ենթարկվում: ...Որոշ ժամանակ անց, քանի դեռ նրանց գործերն այդ վիճակում էին, աշիրաթների և ցեղի ավագները խորհրդակցեցին, եկան հետևյալ կարծիքին. «Լխլաթ քաղաքում ապրում են Լրկու Եղբայր՝ Իզադդին և Զիադդին անուններով, որոնք սերում են Սասանյան արքայատոհմից: Մենք կբերենք նրանց մեզ մոտ, և ուզածին, ով արժանի և ընդունակ կլինի մեզ կառավարել, կդարձնենք էմիր, և նրանց կհանձնենք իշխանության սանձերը, միայն թե գործերը երկրում կարգավորվեն և բարգավաճեն, իսկ խռովարարները չվարժվեն խառնակչությունների ու խռովությունների կազմակերպման: Ցեղի ավագանին ու հասարակ մարդիկ, եթե կհամաձայնվեն այդ պայմանին, թող այն կատարեն»: Ցեղային ավագանուց մի քանի հոգի մեկնեցին Լխլաթ քաղաք և բոլոր պատիվներով ու արարողություններով արքայազներին բերեցին Բիթլիս: Մի խումբը Իզադդինին կարգեց Բիթլիսը կառավարելու, մյուսը՝ Զիադդինին՝ Հազոն»²⁰:

Այնուհետև շարունակության մեջ (գրքի չորրորդ բաժնի երկրորդ մասում) հեղինակը դարձյալ անդրադառնում է Լրկու Եղբայրներին և այս անգամ մեջ է բերում վիսյական մեկ այլ գրույց. երբ Իզադդինը դառնում է Բիթլիսի կառավարիչ, իսկ Զիադդինը՝ Հազոյի, որոշ ժամանակ անց Բիթլիսի բնակիչները մեծ սեր ու հարգանք են տալիս իզադդինին, մինչդեռ Եղբայրը՝ Զիադդինը, նման հարգանք չէր վայելում իր ենթակա սասունցիներից: Զիադդինը Հազոյից գալիս է Բիթլիս Եղբորը տեսնելու: Նրան շատ է դուր գալիս Բիթլիսի կլիման. բացի այդ, տեսնելով Բիթլիսի ավագանու և հասարակ մարդկանց առ Եղբայր տաժաժ սերն ու հարգանքը, Զիադդինը վճռում է տիրանալ Բիթլիսին: Դադտնի համաձայնության գալով բերդի կայազորի հետ, Զիադդինը Եղբորից թույլտվություն է խնդրում մեկնելու Հազո: Իզադդինը ուղեկցում է Եղբորը: Երբ քաղաքից փոքր-ինչ հեռանում են, Զիադդինը Եղբորն ասում է, որ ինքը մատանին մոռացել է թողել է բերդում և խնդրում է թույլ տալ իրեն՝ գնալ մատանին բերելու: Իզադդինը մնում է, զբաղվում որսորդությամբ, իսկ Զիադդինն արագ վերադառնում է բերդ, փակում դարպասները և լուր ուղարկում Եղբորը, թե իրեն շատ է դուր գալիս Բիթլիսի կլիման, ինքը մի քանի օր կմնա Բիթլիսում, իսկ Եղբայրը թող մի քանի օրով գնա Հազո: Իզադդինն իմանալով այդ՝ վերադառնում է բերդ և դարպասները փակ գտնում: Որքան խնդրում է Եղբորը՝ ներս թողնել, Զիադդինը չի համաձայնվում: Իզադդինն ստիպված գնում է Հազո, տիրանում Սասունին: Վերջում Շարաֆը հանն ավելացնում է, որ Հազոյի արդի փոխարքաները, որոնք հայտնի են Լզիզան անունով, սերում

²⁰ Նույն տեղում. էջ 403—404:

են Իզադդինի սերնդից, իսկ Բիթլիսի կառավարիչները սերում են Զիադդինից և կոչվում են Դիադդիններ²¹։

Այսպիսով, Շարաֆ խան Բիթլիսու բերած վկայություններից պարզվում է, որ XVI դարում Բիթլիսի և Սասունի քրդերի միջավայրում իրենց իշխողների ծագման մասին տարածված են եղել տոհմական ավանդական գրույցներ²²։ որոնց սեղմ բովանդակությունը հանդում է հետևյալին. Հայաստանի մայրաքաղաք Ախլաթում ապրում են երկու արքայազուն եղբայրներ, որոնք կամ իրենք են զալիս դրավում Սասունն ու դառնում Սասունի և Բիթլիսի տիրակալներ, կամ նրանց ցեղակիցներն են դրավում այդ մարզերն ու եղբայրներին հրավիրում դրանք կառավարելու։ Եղբայրների միջև հակամարտություն է ծագում, և Սասունի տեր Զիադդինը դառնում է Բիթլիսի տիրակալ, որից հետագայում սերում է Դիադդինների իշխանական տոհմը, իսկ Բիթլիսի տեր Իզադդինը դառնում է Սասունի տիրակալ, և նրանից ծագում է Ալիյան կոչված իշխանական տունը։

Այս միևնույն ավանդությունը, եթե ոչ իր մանրամասներով, ասպ զեթ իր հիմնական գծերով համընկնում է վաղ միջնադարյան աղբյուրներում և «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպում մի քանի տարբերակներով առկա վերոբերյալ հայկական ավանդական գրույցներին։ Այսպես.

Թե՛ հայկական և թե՛ քրդական գրույցներում իշխող տոհմերի նախահայրերը օտար ծագումով երկու աբխազն կամ իշխանազն եղբայրներն են (Սանասարն ու Ադրամելերը (Բաղդասար) Ասորեստանի կամ որեէ օտար կռապաշտ թագավորի, կամ էլ Բաղդադի խալիֆայի զավակներ են, Մամիկը և

21 Նույն տեղում, էջ 407—408։

22 Որ Շարաֆ խանի բերած գրույցներն ունեն բանահյուսական ծագում ու նկարագիր, վկայում են «պատմում են», «ոմանք գտնում են», «արժանավստահ ավանդության համաձայն» և նման այլ չղումները, որ անում է «Շարաֆ-նամեի» հեղինակը։ Բացի այդ, եղբայրների գրույցի մեջ հիշատակվում է Սասուն բերդի գրավման երկու տարբեր վարկած. մի զեպրում Սասուն բերդը Դավթից անմիջապես գրավում են երկու եղբայրները, մյուս զեպրում՝ ոռոգակի ցեղը, որին հաջորդում են եղբայրներին խլաթից հրավիրելու և Բիթլիսի ու Սասունի կառավարիչներ կարգելու միջադեպերը։ Այս տարբերակների հանգամանքները ևս խոսում են գրույցների՝ բանավոր ավանդությունից սերելու մասին։ Միակ գրավոր վկայությունն ըստ Շարաֆ խանի հավաստիացման այն է, որ թորոշ պատմական երկերում բանիցս նշվել է ու հիշատակվել, թե Բիթլիսի կառավարիչների ծննդաբանությունը հասնում է Սասանյան տիրակալներին, և նրանք հայտնի են դարձել իբրև Անուշիրվանի սերունդներ» («Шараф-Наме», էջ 406)։ Որ գրավոր աղբյուրներն էլ կարող էին որևէ տոհմի ծագման մասին զբոս հենվել բանավոր ավանդության վրա, միանգամայն բնական է և անգամ օրինաչափ. հին և միջնադարյան աղբյուրներում տոհմերի ծագման պատմությունները մեծ մասամբ սերում են բանավոր ավանդությունից։ Բայց խնդիրն այն է, որ Շարաֆ խանն ինքը, մատնանշելով հիշյալ գրավոր վկայությունները, այնքան էլ ավատ չի ընծայում դրանց վավերականությանը։ Ուստի անմիջապես ավելացնում է. «Առավել ճշմարտանման է, որ Անուշիրվանի իշխանության մեջ Փիրուզի որդի Զամասպը՝ Սասանյան հարստության հինգերորդ [տիրակալը], ղեկավարում էր Հայաստանն ու Շիրվանը Կուրազի փոխարքայության իրավունքով։ Իր մահից հետո նա թողնում է երեք զավակ՝ Նարսին, Սուրհարին և Բահվաթին»։ Այս երրորդ զավակից էլ, որ բնակվում էր Ախլաթում, սերում են Բիթլիսի բուրդ տերերը, հանձին Իզադդին և Զիադդին եղբայրների («Шараф-Наме», էջ 406—407)։ Ուրեմն, Շարաֆ խանի կարծիքով, հիշյալ գրավոր վկայության մեջ ամենաճշմարտանմանը այս վերջին վարկածն է, որին նա որոշ չափով հավատ է ընծայում։ Այսինքն, այդ գրավոր վկայությունները հեղինակի համար նույն արժեքն ունեն, ինչ իր բերած բանավոր գրույցներն ու վկայությունները, և ըստ երևույթին, դրանք ևս հենվել են բանավոր ավանդության վրա։

Կոնակը սերում են ճենաց, Դեմետրի և Գիսանեն՝ Հնդկաստանի, իսկ Իզադ-դինն ու Զիադդինը՝ Սասանյան արքայական կամ իշխանական տոհմերից)։

Եղբայրները (բրդականում՝ եղբայրների հայրը) օտառ երկրներից եկել են Հայաստան և դարձել Հայաստանի իշխաններ (բրդական գրույցով՝ եղբայրների հայր Բահվաթր ունի տիրույթներ և բնակվում է Ախլաթում, որը հիշվում է իբրև Հայաստանի մայրաքաղաք)։

Եղբայրները իշխաններ են կարգվում ոչ թե ինքնազուտիս, այլ Հայաստանի թագավորի կամ բրդական ցեղական ավագանու ցանկությամբ։

Եղբայրները թե՛ հայկական, թե՛ բրդական ավանդությամբ իշխողներ են կարգվում Հայաստանի գրեթե նույն վայրերում՝ Աղձնիքում (որ ընդգրկում է նաև Սասունն ու Բիթլիսը) և Տարոնում։

Եղբայրները դառնում են իշխանական տների հիմնադիրներ, որոնցից սերում են իշխանական նշանավոր տոհմեր. Մամիկից և Կոնակից՝ Մամիկոնյանները, Սանասարից՝ Աղձնիքի բզեչիները (ըստ վեպի՝ Սասունի դուրսագնական տերերը—Մհեր, Դավիթ, Մհեր), Աղրամելեքից՝ Արծրունիներն ու Գնունիները, Զիադդինից՝ Դիադդինները, Իզադդինից՝ Ադիդանները։

Երկու կարգի գրույցները, տիպաբանական այս ընդհանրություններով հանդերձ, ունեն մի էական տարբերություն. եթե հայկական ավանդությամբ եղբայրներն ապստամբում են արյունակից թագավորից կամ նրան սպանելով՝ փախչում և ապաստանում են Հայաստանում, ապա բրդական գրույցներում վիպական այդ գրվագն իսպառ բացակայում է։ Ինչի առիթ, բրդական գրույցում մանրամասնորեն խոսվում է եղբայրների միջև ծագած հակամարտության մասին, որը պատճառ է դառնում եղբայրների տիրույթների փոխանակման։ Այս միջադեպը ևս բացակայում է հայկական ավանդության մեջ, թեպետ «Սասնա ծռեր» վեպում եղբայրների միջև քանիցս ծագում են հակամարտություններ, որոնք սերում են բոլորովին այլ ազդագրական իրողություններից, որոնց կանգրագառնանք փոքր-ինչ հետո։ Այստեղ նշենք միայն, որ վեպի մի քանի պատումներում Սանասարը մնում և իշխում է Սասունում, իսկ Բազդասարը դնում է Բազդազ և դառնում Բազդազի թագավոր։

Այս են այն ընդհանրություններն ու տարբերությունները, որ առկա են խնդրո առարկա հայկական և բրդական գրույցներում։

Տիպաբանության առումով ընդհանրությունները լիովին տիպորոշում են երկու կարգի գրույցների սյուժեների նույնությունը. տարբերությունները ավելի մոտիվային մանրամասներ են, որոնք միշտ էլ առկա են նույնակերպ սյուժեների մեջ, որից էլ հենց ծագում են սյուժետային տարբերակները։

Բայց այստեղ կա մի շատ կարևոր հանգամանք, որ աներկբա է դարձնում տվյալ սյուժեների նույնությունը։ Դա պատմա-աշխարհագրական տեղավայրերի նույնությունն է, այն տեղավայրերի, որոնց իշխողների շուրջը հյուսվել են այդ ավանդությունները։ Քրդականում խոսքը Բիթլիսի և Սասունի մասին է, հայկականում՝ մի դեպքում Աղձնիքի, որի մեջ մտնում են Սասունն ու Բիթլիսը, մյուս դեպքում՝ սոսկ Սասունի, ապա և Տարոնի, որի Մամիկոնյան իշխողներին միջնադարում ենթակա էր Սասունը։ Հետևաբար նույն տեղավայրերի շուրջ հյուսված նույնատիպ ավանդությունները բնավ չեն կարող տարբեր կամ պատահական ծագում ունենալ։ Ընդհանրության հիմքերը պետք է փնտրել պատմության մեջ։

Հայագիտության մեջ հավաստված է, որ քրդերը Մրվանյան հարստության ժամանակից սկսած (X—XI դդ.) «Միջագետքից բարձրանում են դեպի Հայաստանի լեռները. բայց մինչև XIII դարի վերջերը Սասունում դեռ քրդեր չեն հիշվում»²³։ Քրդերը Սասուն են մուտք գործում հավանաբար XIII դարի վերջերին, որովհետև «հաջորդ XIV դարում քրդերն արդեն հաստատված են Սասունի լեռներում»²⁴, և Սասունը հետզհետև ենթարկվում է նրանց։ Հաջորդ հարյուրամյակում օսմանյան թուրքերի բռնի ջանքերով Արևմտյան Հայաստանում իսպառ բնաջնջվում են ու վերացվում հայ իշխանական տները՝ հայ սելտականության վերջին բջիջները, և ժողովուրդն ամբողջապես ընկնում է օտար տիրողների լծի տակ։ XVI դարի կեսերին պարսուղալացի ճանապարհորդներ Ա. Տենրեյրոն և Մ. Աֆոնսոն Արևելքում շրջելիս անցնում են նաև Հայաստանով, լինում են Բիթլիսում, Խլաթում, Սասունում (Հազո)։ Մեստրե Աֆոնսոն հաղորդում է, որ Հազոն (ըստ նրա՝ Հիզոն) գտնվում էր մի քրդի տիրապետության տակ։ Քաղաքի «բնակիչները, թվով 500—600 մարդ, մեծ մասամբ հայեր են և քրիստոնյաներ... նրանք խոսում են նույն լեզվով, ապրում են երկրագործությամբ և անասնապահությամբ, մի քանիսր՝ առևտրով...։ նրանք, նաև շատերն այդ երկրում, համատեղ ապրում են քրդերի [մահմեդականների] հետ, չնայած լեզուների տարբերությանը»²⁵։ Այս վկայությունից պարզվում է, որ արդեն XVI դարում սասունցի հայերը քրդերի հետ ապրել են համատեղ և բարեկամաբար, որ ինքնին ենթադրում է մտավոր շփումների լայն հնարավորություն։

Բայց ենթադրություն անելուց առաջ դառնանք բուն փաստերին։ Շարաֆ Խան Բիթլիսին, ինչպես տեսանք, երկիցս վկայում է, որ Իլագդինն ու Զիագդինը «Դավիթ անունով ոմն վրացուց դրավել են Սասուն բերդը» կամ էլ, ինչպես նա է գրում, «պատմում են՝ այդ ժամանակ Բիթլիսի և Հազոյի կառավարիչն էր ոմն Դավիթ՝ Վրաստանի փոխարքաներից։ Ռուզակի [ցեղը] նրանից դրավեց Բիթլիսի վիլայեթն ու Հազոն»։

23 Ն. Ա. Բ. Ե. Ղ. յ. ան., նշվ. աշխ., էջ 362։ Շարաֆ Խան Բիթլիսին «Շարաֆ-Նամեում» XVI դարի վերջերին հավաստիացնում է ըստ «արժանավստահ ավանդության», թե իբր արդեն 760 տարի է, ինչ Բիթլիսն իր ենթակա մարզերով (բացառությամբ 110 տարվա) «պատկանում է նրա [խակական] կառավարիչներին» (այսինքն՝ քրդերին, ավելի որոշակի՝ Իլագդին և Զիագդին եղբայրների հիմնադրած տոհմին—Ս. Հ., Հ. Բ., տե՛ս «Исараф-Наме», էջ 407)։ Ըստ Շարաֆ Խանի՝ ստացվում է, որ Բիթլիսը, նաև Սասունը (որովհետև եղբայրները միաժամանակ են իշխել Բիթլիսին ու Սասունին) արդեն IX դարի առաջին կեսից ենթակա են եղել քրդերին։ Այս հավաստիացումը պատմագիտական բնության չի դիմանում, որովհետև ըստ հայկական, բյուզանդական և արաբական հավաստի աղբյուրների IX դարի կեսերից Տարոնին և Սասունին, արաբական գերիշխանության տակ, տիրում էին Բաղրատունիները, որոնց ժամանակ էլ տեղի է ունենում սասունցիների հայտնի ապստամբությունը (850 թ.) Հովնան Բաղրատունու զխավորությամբ ընդդեմ արաբների։ Իսկ XI դարի կեսերից արդեն, սելջուկների արշավանքների ժամանակ, Սասունին իշխում էին դարձյալ Մամիկոնյանները, որոնցից նշանավոր է եղել Թոռնիկը։ Այնուհետև մինչև XIII դարի կեսերը Սասունին փոխնիփոխ իշխում են հայ իշխանները, մինչև որ էյուբյանների բարձրանալով՝ Սասունի անկախությունն ընկնում է (տե՛ս Մ. Ա. Բ. Ե. Ղ. յ. ան., նշվ. աշխ., էջ 356—369, համապատասխան պատմագիտական աղբյուրներով)։

24 Մ. Ա. Բ. Ե. Ղ. յ. ան., նշվ. աշխ., էջ 371։

25 R. Gulbenkian et H. Berberian, La legende de David de Sassoun d'après deux voyageurs Portugais du XVIe siècle, „Revue des Etudes Armeniennes“, t. VIII, 1971, էջ 175—188։

Որ այս երկու տարբեր վկայությունները պատմական ստույգ փաստեր չեն, այլ ավանդական վարկածներ, երևում է թեկուզ այն բանից, որ Շարաֆ խանը շարունակության մեջ բերում է նույն իրողության մասին ևս երկու այլ վարկած. «Մեկ այլ վարկածով, — գրում է նա, — Բիթլիսը նրանք զավթում են քուրդակի ցեղից, իսկ Հաղոն՝ վրացիներից: Ոմանք գտնում են, որ նրանք Բիթլիսը խլեցին գուրխի ցեղից»: Եվ հեղինակն անմիջապես ավելացնում է. «[Այս] խոսքերի ճշմարտության պատասխանատվությունը կրում է պատմողը»: Այսինքն՝ Շարաֆ խանը, մեջ բերելով ավանդական բոլոր վարկածները, իրեն ճշմարիտ պատմիչ, դրանց պատմական վավերականության համար պատասխանատվությունն իր վրա չի վերցնում:

Շարաֆ խանի այս վկայությունների վիպական-ավանդական լինելն է պարզում նրա ավագ ժամանակակից, պորտուգալացի Մ. Աֆոնսոն: Նկարագրելով Հաղոյի բնակիչների որսասիրությունը, նա անմիջապես ավելացնում է. «Այս քաղաքում (իմա՝ Հաղոյում — Մ. Հ., Հ. Բ.) է միշտ ապրել հսկա թագավոր Դավիթը (քանզի նա շատ էր սիրում որսորդությունը), որի մասին արդեն խոսեցինք. նա թագավորել է Հայաստանի վրա և կործանել է Ախլաթ [Խլաթ] քաղաքը: Այստեղ եղել է նաև նրա կինը, նույնպես հսկա, խանդավառ անունով. նա ոտքերին կրել է, ըստ սովորության, ոսկե ապարանջաններ, այնքան խոշոր ու լայն, որ մարդ կարող էր զլխով ու մարմնով դրանց միջով անցնել: Նա թաղված է քաղաքից մի օրվա ճանապարհի վրա գտնվող բերդում. և բուրդը, որ տիրել է քաղաքին, նա, ով սպանել էր իր հորեղբորը, ինչպես ասացինք, հանել է այդ ապարանջանները, որոնք թաղված են եղել նրա հետ, ինչպես և թագավորի [Դավթի] գերեզմանից մի ոսկե խաչ, որ հայերը «Սուրբ Նշան» են կոչել... Այն [խաչը] այնպիսի զորություն է ունեցել, որ երբ նա այդ խաչը կրել է կովի ժամանակ, ոչ մի բանակ չի կարողացել նրան հաղթել... Այդ Դավիթ թագավորը շատ մեծ և հզոր տիրակալ էր, որը թագավորում էր ոչ միայն բովանդակ Հայաստանի, այլև բազում այլ գավառների վրա, ընդհուպ մինչև Թուրքիա, և Կահիրեի սուլթանը նրան հարկ էր վճարում: Այդ քաղաքը իր լայնատարած ողջ շրջաններով կոչվում էր Սանսոն [Սասոն]՝ մի կողմից նկատի ունենալով այդ թագավորի (Դավթի — Մ. Հ., Հ. Բ.) ուժն ու զորությունը, որ միշտ այդտեղ է ապրել, մյուս կողմից այն պատճառով, որ մոտիկ մի ամրոցում պահվում են մի նիզակ և վահան, որոնք պատկանել են նրան»:

Խլաթ քաղաքը նկարագրելիս թե՛ Աֆոնսոն և թե՛ Տենրեյրոն գրեթե միևնույն բանն են հաստատում: Աֆոնսոն գրում է, թե Ախլաթը (Խլաթը) եղել է երբեմնի մի մեծ և խիտ բնակեցված քաղաք, որը կործանվել է «Դավիթ անունով մի հայ թագավորի կողմից, որպեսզի թույլ չտա քաղաքը օգտագործվելու թուրքերից, որոնք այն ժամանակ արշավում էին երկիրը նվաճելու»: Այնուհետև երկու հեղինակն էլ, նկարագրելով քաղաքի բերդն ու կից գմբեթավոր շենքերը, գրում են ըստ ավանդության, թե «դրանք կառուցվել են Սամսոնի [Դավթի] կողմից, որը ծնվել է այդտեղ»²⁶:

26 Ի. Գյուրենկյանն ու Հ. Պերպերյանը ճիշտ են նկատել Տենրեյրոյի և Աֆոնսոյի վկայությունների ու նկարագրությունների նույնության հասնող նմանությունը: Եվ նրանք իրավամբ գտնում են, թե, բանի որ Ա. Տենրեյրոյի ճամփորդական նոթերի առաջին հրատարակությունը եղել է 1560-ին, այսինքն Մ. Աֆոնսոյի ճամփորդությունից հինգ տարի տառջ, ուստի հավանական է, որ Աֆոնսոն օգտվել է Տենրեյրոյի նոթերից հատկապես Հայաստանի քաղաքներից մի բանիսի նկարագրություններում: Եթե այդ այդպես է, ապա Դավթին տրվող Սամսոն անու-

Ա. Տենրեյրոյի և Մ. Աֆոնսոյի այս մեծարժեք հաղորդումների մեջ Ռ. Գյուլբենկյանն ու Հ. Պերպերյանն իրավամբ տեսնում են «Սասնա ծռեր» վեպի ամենավաղ պատումի հարուստ հիշատակներ: Բայց տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է խնդրի մեկ այլ կողմը. պորտուգալացիների վկայություններից պարզվում է, որ XVI դարի կեսերին Խավթի վեպը, այն աստիճանի, որ անգամ հասել է օտարերկրյա ճանապարհորդների ականջներին և արժանացել հատուկ ուշադրության: Եթե Աֆոնսոյի հայաստանյան թարգմանիչ-ուղեկիցը եղել է հայադղի (Սիմավոն Ֆերնանդես), ապա Տենրեյրոյի ուղեկցի ազգությունը հայտնի չէ: Ուղեկիցների ազգությունը, հարկավ, նման դեպքերում կարևոր է, քանի որ նրանք են այն բանավոր սկզբնաղբյուրները, որոնց հետ, տեղական լեզուների չիմացության պայմաններում, առաջին հերթին հաղորդակցվում են ալազգիները: Բայց թարգմանիչ-ուղեկցի ազգությունն այս դեպքում այնքան էլ էական չէ, որովհետև Աֆոնսոյի վկայությամբ՝ Դավթի «սուրբ նշանը» գերեզմանից հանողը եղել է Հազոյի բուրդ իշխանի եղբայրը, իսկ այդ գորավոր խաչի կանթեղին, պատուհասից ազատվելու համար, ձեռք մատուցողը եղել է ինքը՝ Հազոյի տիրակալը: Բացի այդ, Տենրեյրոն վկայում է (ինչպես և Աֆոնսոն), որ Հազոյի մոտակայքում կա մի շատ հին և փոքր բերդ, որտեղ պահվում են Դավթի նիզակն ու վահանը: Իսկ բերդը, պարզ է, որ պետք է լիներ Կրկերի տրամադրության տակ, որոնք չէին կարող չիմանալ այնտեղ պահվող նիզակի և վահանի տիրոջ պատմությունը: Նշանակում է, հայերից բացի XVI դարում Սասունի բրդերը ևս ծանոթ են եղել Դավթի մասին ավանդական գրույցներին, որոնց իսկությունը հիմնավորված է եղել անգամ առարկայական ապացույցներով: Եվ այս պարագայում է, որ բնավ ստույգ պատմական իմաստով չպետք է հասկանալ Շարաֆ Խանի այն վարկածը, թե Բիթլիսի և Հազոյի կառավարիչն էր ոմն Դավթի՝ Վրաստանի փոխարքաներից, որոնցից ոուղակից եղր գրավել է Բիթլիսի վիլայեթն ու Հազոն, կամ եղբայրները՝ Սասուն բերդը:

Պատմության մեջ Սասունի Դավթի անունով տերերից հայտնի է միայն Դավթ Բագրատունին, այն էլ՝ IX դարում, երբ Սասունում և հարակից գավառներում բրդեր առհասարակ չկային: Իսկ Դավթի վրացի լինելը կամ Սասունը վրացիներին երբեք պատկանելու մասին հաղորդումը պատմական առումով թյուրիմացություն է, որովհետև վրացիները երբեք չեն իշխել Սասունին:

Սա նշանակում է, որ Շարաֆ Խանը իր հիշյալ վարկածներն առաջ բերելով՝ նկատի է ունեցել Սասունի բրդերի միջավայրում ընտանի դարձած վիպական Դավթի մասին այն ավանդական գրույցները, որ տեսանք պորտուգալացի ճանապարհորդների վկայություններում: Իսկ թե ինչու է բրդական ավանդության մեջ Դավթը վրացի կամ վրաց փոխարքա դարձել, ապա դա կարող է

ներ, որ առկա է երկու հեղինակի մոտ էլ, պետք է ենթադրել, դալիս է մեկ աղբյուրից: Մեզ թվում է, թե դա պարզ շփոթումն է Սանսոն (Սասուն) տեղանվան, պարզ հնչյունանմանության պատճառով: Եթե Սանսոնը օտարերկրյա ճանապարհորդների Սասուն տեղանվան ազավաղումը չէ, ապա պիտի ենթադրել, որ XVI դարում տեղացիների մեջ Սասունը կոչվել է Սանասունը հին անվամբ, կամ ժողովրդական Ման + սուն (= սյունը սյան վրա) ստուգաբանությամբ, որ առկա է վեպի մի շարք պատումներում: Համենայն դեպս Սամսոն և Դավթի անուններն անհարկ են միմյանց և ցարդ ոչ մի պրավոր ու բանավոր աղբյուրով չվկայված: Պարզապես Սասունի (Սանսոնի) տերը իր առասպելական ուժի պատճառով պորտուգալացիների մոտում գուցարկվել է բիրիական Սամսոնին և նրանց նոթերում աղայես էլ կոչվել:

պատմական հիշողություն լինել այն իրողություն, որ, ինչպես Գիրակոս Գանձակեցին է վկայում, երբ ԱՂԼ դարի կեսերին թաթարները գրավում են Հայաստանը, Սասունը հանձնում են հայազգի Սադուն իշխանին: Սադունը ծոռն էր Քուրթ մականունով նշանավոր հայազգի իշխանի («Սա է հայր Սադունին և Դավթի, պապ Շէր-Բարոբին, հօրն Սադունին»), որը կալվածներ և մեծ հարգանք ու արտոնություններ ուներ Վրաստանում: Ըստ Գանձակեցու, այս Քուրթ իշխանի քրոջ գավակներն էին վրաց ամիրսպասալարներ Զաքարեն ու Իվանեն²⁷: Այդ վերջին Սադունին, որ սկսեց ծառայել է վրաց զորքերում, ապա թաթարների գալով շատ հայ իշխանների նման մտնում է թաթարների զորքի մեջ, որին և հանձնվում է Սասունի իշխանությունը: Աբեղյանի ենթադրությամբ Քուրթ իշխանը (ինչպես նրա մականունն է վկայում) հավանաբար սերել է Արևմտյան Հայաստանից և մասնավորապես Սասունի իշխանական տոհմից, որի սերունդ Սադունը «գարձյալ տեր է դառնում Սասունին»: «Ինչպես էլ լինի,— գրում է Աբեղյանը,— պետք է ընդունել, որ Սասունի իշխանները վրաց տիրապետության ժամանակ այդպիսի մի դեր կատարել են, քանի որ մեր վեպի մեջ Դավիթը գնում է Գյուրջիստան տիրում: Մհերն իշխում է Գյուրջիստանում և այնտեղից գալիս է Սասուն և կռվում Կոզբազնի կամ Մսրա Մելիքի թոռների դեմ և մինչև իսկ Հալեբ ու Բաղդադ գնում,— որ անշուշտ հիշողություն է հայ իշխանների և Սասունի Սադուն իշխանի ծառայելուն թաթարների բանակի մեջ Բաղդադի խալիֆայի և էտլյան հարստության դեմ վարած կռիվների ժամանակ»²⁸:

Այս հավանական ենթադրությանը պետք է ավելացնել նաև այն, որ վիպական Դավթի ավանդական գրույցներին հարել է նաև ԱՂԼ դարի Սասունի իշխան, Վրաստանում սնված ու ծառայած Սադունի, գուցե և նրա հաջորդների պատմական հիշողությունը, և քրդական միջնադարյան ավանդության մեջ վիպական Դավիթը դարձել է վրաց փոխարքա կամ իշխան:

Քանի որ Սասունի և Բիթլիսի քրդերի միջավայրում XVI դարում ծանոթ են եղել Դավթի ավանդական գրույցներին, և անգամ վիպական Դավիթը համարվել է իրական-պատմական անձնավորություն, և խլաթցի երկու եղբայրներ Իզադդինն ու Զիադդինը անմիջական հարաբերության մեջ են գրվել Դավթի հետ (նրանից խլել են Սասուն բերդը), ապա պետք է ենթադրել, որ երկու եղբայրների գրույցը հայկական ավանդությունից քրդերին է փոխանցվել «Սասնա ծռեր» վեպի միջոցով:

Առաջին հայացքից տարօրինակ կարող է թվալ, որ հայ վիպական ավանդության մեջ Սանասարի թոռ կամ որդի հանդես եկող Դավիթը քրդականում դարձել է երկու եղբայրներին հակառակորդ և նրանցից առաջ գրվել:

Վիպական ավանդության մեջ հոր և որդու տեղերի և դերերի փոփոխությունը հաճախակի է, այդպես և մեր «Սասնա ծռեր» վեպում: Բայց որ քրդական ավանդության մեջ Դավիթը հակառակորդ ու ալազգի է դուրս եկել հայկականում իր պապ կամ հայր հանդես եկող երկվորյակ եղբայրներին, ապա դա կատարվել է այն պարզ պատճառով, որ երկու եղբայրների գրույցը քրդ-

27 Տե՛ս Գիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց. աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 208—209, 286, նաև՝ Մ. Աբեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 370:

28 Մ. Աբեղյան, Նշվ. աշխ., էջ 370—371:

դաժանում, կապվելով քուրդ վերնախավի Բիթլիսի և Սասունի տիրակալական միտումներին, ազգայնացել, դարձել է Սասունի և Բիթլիսի նոր տերերի տոհմաբանությունը հնացնող և նրանց տիրապետությունը պատճառաբանող իրակություն: Սասունի հին կամ բնիկ տերերի ծագման ավանդությունն իրենց վրա են առել նրա նոր տերերը, հարկավ, համապատասխան վերախմբադրումով ու փոփոխություններով: Իսկ նման դեպքում Սասունի բուն տեր վիսպական Դավիթը, որի վեպն իր տարբեր դրվագներով լայնորեն տարածված էր տեղի հայ և քուրդ ազգաբնակչության մեջ և անգամ հիմնավորված առարկայական ապացույցներով, բնականաբար պետք է հակադրվեր երկրի նոր տերերին և դառնար նրանց հակառակորդ: Քրդական ավանդությամբ եղբայրների «Հայաստանի մայրաքաղաք» հլաթից սերած ու հլաթի տերեր լինելն էլ նպաստում է հիշյալ տեսակետի հիմնավորմանը, քանի որ, ինչպես տեսանք պորտուգալացի ճանապարհորդների վկայությունից, Դավիթը ըստ տեղական ավանդության՝ ծնվել է հլաթում, և XVI դարում նրա անվան հետ է կապված եղել հլաթի ամրոցի և հարակից գմբեթավոր շենքերի կառուցումը: Եթե հավաստի է պորտուգալացի ճանապարհորդների այս վկայությունը (որովհետև վեպի XI-X դդ. գրառված պատումներում բացակայում է Դավիթ՝ հլաթում ծնվելու մասին որևէ հիշատակություն²⁹), ուստի պետք է ենթադրել, որ XVI դարում եղել է վեպի մի պատում կամ ավանդություն, ըստ որի Դավիթ պապերը (երկվորյակ եղբայրները) եղել են հլաթում: Այդ մասին ուղղակի վկայություն կա «Սասնա ծռերի» պատումներից մեկում: Եղբայրները (Սանասար և Ասլիմեփ), հալածվելով հայրենի երկրից, գալիս են հլաթ և ապավինում Մելքոն թագավորին: Նրանք ծառայության են մտնում հլաթի թագավորի մոտ, որից այնուհետև ստանում են իրավունք, օժանդակություն և բնակիչներ՝ Սասունը շինելու և բնակեցնելու համար: հլաթի Մելքոն թագավորը խլաթցի մի աղջկա պսակում է Սանասարի հետ և նրա ու եղբոր կառուցած բերդի անունը դնում Սասուն³⁰: Վեպում պահպանված այս իրողությունը ըստ ամենայնի ձայնակցում է խլաթցի եղբայրների մասին քրդական միջնադարյան ավանդությանը և որոշ չափով պատճառաբանում Իզադդինի և Զիադդինի հլաթից դալն ու Սասունին տիրելը³¹:

²⁹ Միայն մի առիթով Գ. Հովսեփյանը իր գրառած մի պատումի տողատակին հիշատակում է, որ իր ձեռքի տակ եղած վեպի մեկ այլ տարբերակով (որը նա, ցավոք, չի հրատարակել և ցարդ հայտնի չէ), Մսրա Մելիքը գալիս է Ղոզրաղնու վրեժն առնելու և հարկը տանելու ոչ թե Սասունից, այլ հլաթից, ուր գտնվում են Դավիթն ու իր բռնի Չենով Հովանը (տե՛ս «Սասնա ծռեր», հատ. Բ, 11 մաս, Երևան, 1951, էջ 77): «Սասնա ծռերի» մի շարք պատումներով Դավիթ որդի Մհերը կամ Դավիթը հոր վրեժը լուծելու համար ավերում է հլաթը (տե՛ս «Սասնա ծռեր», հատ. Ա, Երևան, 1936, էջ 1082—1083, հատ. Բ, 1 մաս, Երևան, 1944, էջ 93, 125—126, 246, հատ. Բ, 11 մաս, էջ 302—303, 523—524): Մեր վեպի պատումներով, ուրեմն, հլաթն ավերողը ոչ թե Դավիթն է, ինչպես պորտուգալացիների վկայություններում, այլ նրա որդին (որդու հետ՝ երբեմն Դավիթ եղբայրները): Կամ պորտուգալացիներն են հոր և որդուն շփոթել միմյանց, որ միանգամայն հնարավոր է, կամ պետք է բնորոշել, որ XVI դ. հլաթի ավերումը կասկելիս են եղել Դավիթի անվան հետ:

³⁰ «Սասնա ծռեր», հատ. Բ, 1 մաս, էջ 52—56:

³¹ Այստեղ թերևս ավելորդ չէ հիշատակել մեկ հանգամանք: Քրդական ավանդության մեջ չի նշվում եղբայրների երկվորյակ լինելը, բնդհակառակը, Շարաֆ Խանը մի տեղ անդամ ասում է, որ նրանք հորեղբորորդիներ են (տե՛ս («Шараф-Наме», էջ 247): Այսուհանդերձ եզրայր-

Բերած բոլոր փաստերից ու փաստարկներից, կարծում ենք, կարելի է հանդել հետևյալ եզրակացության. հայ հին ու միջնադարյան ժողովրդական ավանդության մեջ մի քանի տարբերակներով հայտնի իշխանական տների հիմնադիր երկու եղբայրների զրույցը, որ պատմվել է Սասունի և Տարոնի հայ իշխողների մասին, ուշ միջնադարում փոխանցվել է Հայաստանի, մասնավորապես Սասունի և Տարոնի նոր տիրակալներին՝ քրդերին։ Քրդական ավանդությունը հիմնականում պահպանել է հայկական զրույցների սյուժետային դժերը, ապա, որ ամենակարևորն է, պատմվել է Հայաստանի նույն տեղավայրերի տիրողների մասին, ինչ հայկական ավանդության մեջ։ Հայկական զրույցը ուշ միջնադարում քրդերին է փոխանցվել «Սասնա ծռեր» վեպի միջոցով³², որն այդ ժամանակ, ըստ պատմական վկայությունների, խիստ տարածված էր հայերով և քրդերով խառը բնակեցված Սասունում և հյւսիսում։ Այս վերջին եզրակացության օգտին է վկայում նաև այն իրողությունը, որ հայ ժողովրդական վեպը XIX—XX դդ. հայտնի էր և լայնորեն տարածված Սասունի, Մոկսի, Շատախի, Տարոնի և Ալաշկերտի բուրգ ազգաբնակչության մեջ։ 1930-ական թթ. և անգամ մեր օրերում Արևելյան Հայաստան գաղթած քրդերի սերունդներից գրանցվել են «Սասնա ծռեր» վեպի քրդերեն պատումներ³³։

Ճիշտ նույն կերպ իրանական «Ռուստամ Զալ» վեպը հայկական վիպական ավանդության մեջ է փոխանցվել Արևմտյան Հայաստանում բնակվող հարևան քրդերից։ Բացի հայերեն վիպվող «Ռուստամ Զալի» տարբեր պատումների բազմաթիվ գրառումներից, մինչև օրս էլ կենդանի են հայ վիպասացներ, որոնք «Ռուստամ Զալը» վիպում են քրդերեն, «Շահ-Նամեի» վեճ ու հանդիսավոր չափով։

Այս երկու կարգի փաստերն արդյունք ու արտահայտություն են երկու հարևան և բարեկամ ժողովուրդների դարավոր համակեցության ու փոխադարձ մտավոր շփումների, որ իր արձագանքն է գտել նրանց հոգևոր մշակույթի մեջ։

Ների քրդական ավանդությունն ունի սրբազան երկվորյակների մասին տարածված զրույցների գծեր։ Այսպես, բոտ միջազգային զրույցների՝ երկվորյակներից մեկը բարի է, մյուսը՝ չար, մեկը միշտ ֆիզիկապես ուժեղ է մյուսից, մեկը միշտ փոքր-ինչ հիմարավուն է, մյուսը՝ խելոք, երկվորյակների միջև միշտ առկա է որևէ հակամարտություն և անգամ՝ պայքար (տե՛ս Մ. Я. Штернберг, Античный культ близнецов при свете этнографии, Петроград, 1916)։ Երկվորյակների մասին միջազգային զրույցներին բնորոշ այս գծերը նույնությամբ դրսևորված ենր գտնուի «Սասնա ծռեր» վեպում, Սանասարի և Բաղդասարի փոխհարաբերություններում, որովհետև, ինչպես նշել ենք, Սանասարի և եղբոր պատմական ավանդությանը հարակցվել են սրբազան երկվորյակների միջազգային առասպելն ու հավատալիքները։ Նույնը գրեթե առկա է նաև եղբայրների քրդական զրույցում, Զիադդինն ավելի խելոք է, խորամանկ, հավանաբար և ուժեղ, քան Իզադդինը, նրանց միջև ծագում է հակամարտություն, և Զիադդինը եղբորից հափշտակում է Իֆթիսը, Սասունը թողնելով նրան։ Սա ապացույց է եղբայրների երկվորյակ լինելուն, որ թեպետ չի վկայված, բայց փաստորեն առկա է։ Այս կողմից ևս քրդական զրույցը խիստ մերձենում է Սանասարի և Բաղդասարի վիպական ճյուղին։

32 Կարևոր է նշել, որ Շառաֆ Խանը Դավթի անունն իր երկում բերում է արևմտահայերեն արտասանությամբ՝ Թավթի։

33 Պատումներից մեկը պահպանել է քրդագետ Հ. Զնդին 1930-ական թթ. վերջերին և հրատարակել (տե՛ս А. Д ж и д и, Курдский фольклор Ереван, 1957, էջ 157—160)։ Մյուսը գրանցել է բանասիր, գիտ. դոկտոր Ս. Հարությունյանի ղեկավարած արշավախումբը Ապարանից, 1973 թ.։

ОТГОЛОСКИ ЭПОСА «САСНА ЦРЕР» В «ШАРАФ-НАМЕ»

Доктор филол. наук С. Б. АРУТЮНЯН, доктор историч. наук Р. М. БАРТИКЯН

(Резюме)

В древней и средневековой армянской эпической традиции, по сообщению армянских историков, в нескольких вариантах распространено сказание о двух братьях — князьях или царевичах, которые происходят из родов чужеземных вельмож, приезжают в Армению и основывают в Тароне и Сасуне новые княжеские роды. Этот тип предания и составляет основную сюжетную линию первой ветви эпоса «Сасна црер».

Однотипное сказание сохранилось и в книге «Шараф-наме» курдского историка XVI в. Шараф-хана Бидлиси. По его сообщению, курдские правители Битлиса и Сасуна происходят от двух братьев — Иззаддина и Зийаддина, родом из Сасанидской династии.

Курдская эпическая традиция совпадает с армянской не только *типологически*, но и *географически* и рассказывает о правителях тех же этно-географических районов, что и в армянских сказаниях.

По историческим данным, армянский эпос «Сасна црер» в XVI в. был распространен в Сасуне и Хлате, населенных армянами и курдами: Шараф-хан Бидлиси свидетельствует, что братья Иззаддин и Зийаддин отобрали Сасун у его правителя Давида. В статье делается вывод, что данное сказание переходило в курдскую эпическую традицию через армянский эпос «Сасна црер», распространенный и среди курдов.

ԲԱՆԱՎԵՃԵՐ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ΔΙΣΚΥΣΣΙΟΙ ΚΑΙ ΟΒΣΥΣΜΑΤΑ

«ՏՈՒՀԱՅ ԴԱՒԱՌԻ» ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1975 թ. № 2-ում լույս տեսավ սյրոֆ. Աս. Մնացականյանի «Դիտողություններ «Վարդգես Մանկան» վիպական հատվածի վերաբերյալ» խորագրով ուշագրավ հոդվածը: Հեղինակը մանրամասն ուսումնասիրության է ենթարկել Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» մեջ պահպանված մի առասպելի բեկորը: Ահա այն.

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով, եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով, զԱրտիմէզ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կռել կռփել զդուռնն Երուանդայ արքայի»¹:

Աս. Մնացականյանը հանգել է հետևյալ եզրակացության. «Վարդգես Մանկան մասին պահպանված բանահյուսական փշրանքը մասունք է ոչ թե Երվանդ վերջին, այլ Երվանդ I արքային նվիրված հին էպոսից: Վերջինս հավանաբար եղել է Տիգրան I-ին նվիրված էպոսի սկզբի դրվագը: Երվանդ I-ը նստել է ոչ թե Վանում, այլ Արարատյան դաշտում, Արտիմեզ կոչված քաղաքում: Ըստ երևույթին, այս քաղաքը հետագայում ձուլվել է մ. թ. ա. 570—560-ական թթ.՝ իր հարևանությամբ կառուցված Վարդգեսավանին՝ ընդգրկվելով Վաղարշապատի պարիսպների մեջ: Երվանդունիների տոհմը, Երվանդ արքան, ինչպես նաև Վարդգես Մանուկը վեպում օժտված են եղել դիցաբանական շեշտված գծերով՝ կապված հին ժամանակներին հատուկ պատկերացումների հետ: Վարդգես Մանկան հայրենիքը՝ Տուհաց գավառը պիտի որոնել Հյուսիսային Հայաստանում»²:

Այստեղ մենք նպատակ չունենք անդրադառնալու Աս. Մնացականյանի հոդվածին ընդհանրապես, այլ ուզում ենք կանգ առնել լոկ Տուհաց գավառի՝ Վարդգես Մանկան «հայրենիքի» տեղադրության հարցի վրա:

Ինչպես տեսանք, ըստ Աս. Մնացականյանի «Տուհաց գավառը պիտի որոնել Հյուսիսային Հայաստանում»: Ինչի՞ հիման վրա է հոգվածագիրը հանգել այդ եզրակացության: Այստեղ ավելորդ չէ մեջբերել աղբյուրներում պահպանված տվյալները այդ տեղանվան-ցեղանվան մասին, ինչպես և ուսումնասիրողների կարծիքները, որոնք բարեխղճորեն ի մի է հավաքել Աս. Մնացականյանն իր հոդվածում՝ մեկնությամբ հանդերձ:

«Վերևում քննված հարցերի կապակցությամբ,— գրում է նա,— հատուկ նշանակություն է ստանում Վարդգես Մանկան հայրենիքի՝ «Տուհաց գաւառի» տեղի հարցը: Որոշումներ այս ուղղությամբ ևս եղել են, հայտնվել են տարբեր կարծիքներ, որոնք ցարդ ի մի չեն բերված: Հիշենք կարևորները: Մ. էմինը գրել է. «Որտեղի՞ց եկավ Վարդգես Մանուկը, ո՞ր

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գ, 65:

² Աս. Մնացականյան, Դիտողություններ «Վարդգես Մանկան» վիպական հատվածի վերաբերյալ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 2, էջ 232:

է գտնվել Տուհաց գավառը և ի՞նչ է նշանակում «կռել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի», — հարցեր են, որոնց մենք հանձն չենք առնում պատասխանել:

Գ. Խալաթյանցը փորձել է Տուհաց գավառը կապել Բասենում գտնվող Դու գլուղի հետ, որը հիշատակել են Ղաղար Փարպեցին, Սեբեոսը և ուրիշներ: Քանի որ «Դու» անունը «Տուհից» շատ է հեռու, ուստի առաջարկված ենթադրությունը մատնվել է մոռացության: Հետագայում Ն. Աղոնցը, հրատարակելով Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը և հայ քերականների մեկնաբանությունները, ուշադրություն հրավիրեց նրանց մոտ առկա «գողերձական, տուհ, վրացի» վկայության վրա, նշելով լոկ այն, թե «Название Тух встречается у Хоренского»: Այս փաստին անմիջապես անդրադարձավ Ն. Մառը: Երկու հայագետներն էլ իրավացիորեն կապ տեսան նշված «Տուհ» և «Տուհաց գաւառ»-ի միջև: Պիտի ասել, սակայն, որ նրանք վերոհիշյալ ակնարկներից հեռու չգնացին, իսկ «Տուհ»-ն էլ կապեցին վրացական միջավայրի հետ՝ չտալով բավարարող մեկնաբանություն: Հետագայում այս կարծիքն էլ, որի հիմքում ընկած է հարցի լուծման բանալին, փաստորեն մատնվեց մոռացության: Դրա փայլուն վկան է Ստ. Մալխասյանցի ծանոթությունը, թե «Տուհաց գաւառը» և Արտիմեդ քաղաքը այլուր հիշված չէ: Մինչդեռ հիշված է՝ V դարի առաջին կեսի հեղինակ Դավիթ Քերականի մոտ, որը Դիոնիսիոս Թրակացու նշած «փուլուգացի» և «գալատացի» անվանումները փոխարինել է «գողերձական, տուհ, վրացի» հասկացություններով: Համապատասխան նախադասությունը հետևյալն է. «Ազգական է, որ ազգի է յայտական, որպէս գողերձական, տուհ, վրացի»...

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ V դարի հեղինակներ Դավիթ Քերականին և Մովսես Խորենացուն հայտնի է եղել «տուհ» անունով ազգություն, որի անունով էլ գավառը կոչվել է «Տուհաց»: Մյուս կողմից էլ՝ տարբեր ազգություններ համարված գողերձականները և վրացիները, գտնվելով Արարատյան դաշտից հյուսիս, ցույց են տալիս նաև տուհաց ազգի կամ Տուհաց գավառի նույն կողմերում գտնվելը...

Անկախ մասնամասնություններից անառարկելի է, որ Վարդգես Մանկան հայրենիքը հյուսիսային Հայաստանում է, իսկ նրա անունն ու մականունն էլ, իրենց միասնությամբ, հագեցված են հայկականությամբ³:

Ինչպես տեսնում ենք, «Տուհաց գաւառը» հյուսիսային Հայաստանում տեղագրելու հիմքը Դավիթ Քերականի կողմից հիշյալ գավառի բնակիչներին գողերձականների և վրացիների հետ միասին հիշատակելն է, նաև Քասախ գետով Վարդգես Մանկան Արտիմեդ գալը, որը, ըստ Աս. Մնացականյանի, հնարավոր է լոկ հյուսիսից: Մյուս կողմից հիման վրա, ինչ խոսք, կարելի է նման էզրակացության հանգել, բայց այդ եզրակացությունը «անառարկելի» համարել զուցե մի քիչ համարձակ է: Բայց, այդուհանդերձ, Աս. Մնացականյանի ինտուիցիան շի դավաճանել և նրա ենթադրությունը, մեր համոզմամբ, հաստատվում է:

Վարդգես Մանկան առասպելը, համաձայն Աս. Մնացականյանի, ստեղծվել է մ. թ. ա. VI դարում, հետևաբար տուհ, Տուհաց գավառ ցեղանունն ու տեղանունը գոյություն են ունեցել այդ ժամանակներում և դրանից էլ վաղ:

3 Նույն տեղում, էջ 230—231:

Հայկական ամենավաղ գրավոր աղբյուրները ժամանակագրական առումով առասպելի հորինման շրջանից հազար տարով ուշ են, հետևաբար պիտի ենթադրենք, որ ավելի ուշ ժամանակ մեզ հետաքրքրող տեղանունը կարող էր փոփոխված լինել, կամ էլ այլ կերպ հնչել, քանի որ այլ աղբյուրներում այդ ձևով չի հանդիպում: Մնում է դիմել ժամանակի տեսակետից առասպելին մոտիկ աղբյուրներին, կարևոր չէ, թե դրանք կարող են հայկական լինել:

Հույն հեղինակներից ամենից մոտիկ է կանգնած Հերոդոտոսը (մ. թ. ա. V դար): Նա Հայկական լեռնաշխարհում, բացի հայերից, նշում է հետևյալ ցեղերին՝ սասուկյաներին, ալարոդներին և մատիեններին⁴: Պարզ է, սրանց մեջ չկան «տուհ»-երը: Դիմենք Քսենոփոնին. նա իր «Անաբասիսում» հիշում է խալդայներին, խալիբներին, մարդերին, հեսպերիտներին, փասիաններին և տաոխ-ներին (Ταοχ-σι)⁵:

Թվում է «Տուհ»-ի և «Տուհայ գաւառի» բանալին գտնվեց: Դա ոչ այլ ինչ է, քան տաոխ-ն ու տաոխ-ների գավառը: Հայերեն լեզուն հնչյունների տեսակետից մեկուկես անգամ հարուստ է հունարենից և հայերեն տառադարձությունը ունի բոլոր հավանականությունները ավելի ճիշտ լինելու, քան հունականը: Եթե Քսենոփոնը լսել է տաոհ (գուցե տայոհ⁶), ապա նա միայն տաոխ կարող էր դրել, քանի որ հունարենում չկա «հ» տառ: Ինչ վերաբերում է «առ» (այոհ⁷) ձայնավորներին, ապա տեղի է ունեցել սովորական ձայնափոխություն, հրկու կից գտնվող ձայնավորները տվել են «ու» և տաոհ-ը դարձել է «տուհ»:

Վաղուց է հաստատված, որ տաոխներից առաջացել է Մեծ Հայքի 14-րդ նահանգ Տայքը: Հետևաբար, Վարդգես Մանուկը եկել է հետագայում Տայք կոչված նահանգից: Դավիթ Քերականը, ինչպես տեսնում ենք, իր օրինակի համար նշել է աշխարհագրական առումով իրար կից գտնվող էթնոսների անունները (գողերձական, տուհ, վրացի), այսինքն վարվել է այնպես, ինչպես և իր ուսումնասիրության առարկայի հեղինակը՝ Դիոնիսիոս Խրակացին. փոյուզացիք և դալատացիք իսկապես որ իրար կից էին բնակվում:

«Մանուկ» հայերեն նշանակում է կտրիճ, հերոս, քաջ երիտասարդ: Մանուկ էր ոչ միայն մեր Վարդգեսը, այլև, ինչպես վկայում է ականատես Քսենոփոնը, տաոխ-ներն ընդհանրապես: Հույների ձեռքը չընկնելու համար նրանք՝ կանայք և տղամարդիկ, իրենց երեխաներով հանդերձ, նախընտրում էին ժայռից ցած գահավիժել⁸: Պարսից արքայից արքան անգամ չէր կարողացել նրանց հպատակեցնել:

Եթե Տուհայ գավառից եկած հերոսի անունը և մականունը՝ Վարդգես Մանուկ «իրենց միասնությամբ հազեցված են հայկականության»⁸, ապա դա խոսում է նշված գավառում նաև հայկական էթնոսի առկայության մասին:

⁴ Herod., III, 94.

⁵ Xen., Anab., IV, 3, 4, 5, 8.

⁶ Ա. Մ. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 229.

⁷ Xen., Anab., IV, 7, 13.

⁸ Ա. Մ. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 231.

Եթե տուհ—Ղօշ-օշ-ի մեր նույնացումը հաստատվի, ապա հորինացում «Հայոց պատմության» մեջ պահպանված առասպելի բեկորը է՛լ ավելի արժեքավոր է դառնում, քանի որ հայկական հնագույն էսյոսի տարածքային արեալը է՛լ ավելի է ընդարձակվում, ընդգրկելով նաև Տայքը: Եվ ոչ միայն տարածքային, այլև ժամանակագրական, մեզ տանելով այն ժամանակները, երբ «տայեցիք» դեռևս տուհ—Ղօշ-օշ էին կոչվում⁹:

К ЛОКАЛИЗАЦИИ «ОБЛАСТИ ТУХОВ»

Доктор историч. наук Р. М. БАРТИКЯН

(Резюме)

В «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци (кн. III, гл. 65) сохранились фрагменты древнеармянской легенды о храбром Вардгесе, прибывшем ко двору царя Ерванда «из области тухов», местоположение которой неизвестно. В статье делается предположение, что речь идет о стране упомянутых Ксенофонтom «таохов», то есть о Тайке.

⁹ Դավիթ Քերականի «տուհ»-ը պիտի վերապրուկ համարել:

О ВАРДАС О ВРАТЗИС ЖИТИЯ СВ. МАРИИ НОВОЙ
И ВИЗАНТИЙСКИХ ПАТРОНИМАХ ИВЕРИЦИ И ВАТАЦИ

Доктор историч. наук Р. М. БАРТИКЯН

Свыше полувека тому назад болландисты Ипполит Delehaye и Поль Peeters опубликовали Житие св. Марии Новой, снабдив его кратким предисловием — о времени памятника, его рукописной традиции, упомянутых в нем исторических событиях и персонажах и т. п.¹ Автор Жития неизвестен. Возможно, он был знаком с «Историей Армении» Агафангела (скорее всего — с ее греческим переводом)².

Хронологически Житие охватывает период со времени царствования Василия I Македонянина (867—886 гг.), когда родители св. Марии мигрировали из Армении в Византию. В Житии упомянуты Роман I Лакапин (920—944 гг.) и византино-болгарский мирный договор 927 г. Если упоминание в Житии императора Василия II не поздняя интерполяция, то время его царствования (976—1025 гг.) может считаться *terminus ante quem* этого памятника.

Житие св. Марии Новой сохранилось в двух рукописях, *Codex Vaticanus graecus 80J* (XIV—XV вв.)³ и *Codex Laurae Sancti Athanasii Athonensis*, K. 81 (XIV в.)⁴, и впервые стало известно науке по опубликованным М. И. Гедеоном извлечениям⁵.

Славяноведы сразу же обратили внимание на этот замечательный памятник, содержащий много ценных сведений о византино-болгарских войнах в конце IX и в первой четверти X вв. Г. Баласчев опубликовал касающиеся упомянутых войн отрывки с русским переводом⁶. Памят-

¹ Vita S. Mariae Iunioris. — Acta Sanctorum Novembris, collecta, digesta, illustrata ab H. Delehaye et P. Peeters, t. IV, Bruxellis, 1925, стр. 688—705.

² Рассказ Жития о перенесении Никифором, мужем св. Марии, больших глыб для постройки усыпальницы своей покойной жены (§ 17) перекликается с историей о перенесении армянским царем Тиридатом III таких же глыб с горы Масис для постройки усыпальницы свв. Рипсимийских дев. По данным Агафангела, тяжело больной царь Тиридат после этого выздоровел (см. Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von P. de Lagarde, Göttingen, 1887, стр. 111, 51—54); так же выздоровел после постройки усыпальницы Никифор, муж св. Марии.

³ Cp. Catalogus codicum hagiographicorum graecorum bibliothecae Vaticanae, ediderunt Socii Bollandiani et Pius Franchi de Cavallieri, Bruxelles, 1899, стр. 39—40.

⁴ Тенерь № 1368. Cp. Sp. et Sophr. Eustratiades, Catalogue of the Greek manuscripts in the Library of the Laura on Mount Athos, „Harvard Theological Studies“, XII, Cambridge (Mass.), 1925, стр. 230—231.

⁵ М. И. Гедеон, Византиновъ-ѣртолѣгичъ, Константинопѣли, 1899, стр. 294—301.

⁶ Г. Баласчев, Новые данные для истории греко-болгарских войн при Симеоне, на основании жития Марии Новой. — «Известия Русского Археологического Института в Константинополе», т. IV, 2, София, 1899, стр. 189—220.

ником серьезно заинтересовались известный знаток византийских житий Хр. Лопарев⁷, болгарский историк В. Златарский⁸, чешский славист и византинист Ф. Дворник⁹ и многие другие. Интерес к нему не ослабевает. Болгарская Академия наук в своем многотомном издании «Источники по истории Болгарии» опубликовала касающиеся Болгарии отрывки с переводом на болгарский язык, приложив краткое предисловие, в котором Житие характеризуется как «чрезвычайно ценный источник», данные которого «подробны и достоверны»¹⁰.

Один из издателей греческого текста памятника П. Пеетерс, имея в виду важное значение Жития для арменоведения, опубликовал в 1927 г. в научном органе Венских Мхитаристов статью «Одна забытая армянская святая: св. Мария Новая (ум. 902—903)»¹¹. Несмотря на это, в арменоведении эта святая оставалась забытой и после опубликования статьи Пеетерса¹².

В Житии св. Марии Новой говорится о том, что в годы царствования Василия I «некоторые вельможи Великой Армении» (առաջին Մեղակի 'Արմենիա մեղա թուարեւոյ), в том числе «благородные и прославленные» (զոյւնսն աւ ինծոջն) родители святой мигрируют из Армении в Константинополь. Их с радушием принимает византийский император, который преподносит им ценные дары, жалует высокие титулы и должности.

Переход родителей Марии и других армянских вельмож в Византию в то время не был явлением необычным. Миграция армян в Византию, которая началась еще в эпоху византино-персидских войн за Армению, приняла большие масштабы во времена владычества халифата. Массы армян, в том числе ряд известных представителей армянской знати, из-за жестоких гонений халифата и угрозы физического истребления были вынуждены все чаще искать убежища в Византии¹³.

⁷ Хр. Лопарев, Византийские жития святых VIII—IX вв.—«Византийский временник», т. XIX, 1912, стр. 120—122.

⁸ В. Златарски, История на Българската държава през средните векове, т. I, ч. 2, София, 1971, стр. 419—420, 489—490, 499.

⁹ F. Dvornik, Quelques données sur les Slaves extraites du tome IV Novembre des „Acta Sanctorum“.—„Byzantinoslavica“, I, 1929.

¹⁰ Извори за българската история, т. IX. Гръцки извори, т. V. Съставили М. Войнов, Ив. Дуйчев, П. Тивчев, В. Тъкова-Занмова, Г. Цанкова-Петкова, София, 1964, стр. 75—81.

¹¹ P. Peeters, Une sainte arménienne oubliée. Sainte Marie la Jeune (†902—903).—«Հայկական աղբյուր», 1927, համ. 41, стр. 723—730. Перепечатано в сборнике статей того же автора: Recherches d'Histoire et de Philologie Orientales, t. I, Bruxelles, 1951, стр. 129—135.

¹² О ней кратко упомянула С. Тер-Нерсисян: S. Der Nersessian, Byzance et l'Arménie,—„Etudes Byzantines et Arméniennes“, t. I, Louvain, 1973, стр. 321. Осуществленный нами полный перевод памятника на армянский язык был опубликован в журнале «Эчмпадин» (1975, № 12, 1976, № 1, 2).

¹³ См. об этом Р. М. Бартикян, Миграция армян в XI веке: причины и последствия.—XVe Congrès International d'Études byzantines. Rapports et co-rapports, I.

По данным современника и очевидца армянского историка католикоса Иоанна Драсханакертци, для подавления восстания армян против ига халифата в 851 г. в Армению была отправлена карательная экспедиция во главе с Бугой, получившим приказ «привести к нему, халифу, в оковах всех архонтов и вельмож» Армении¹⁴. Буга развернул в Тароне, Васпуракане, Сюнике, Шираке и многих других областях Армении страшную деятельность. Было истреблено большое число представителей армянских нахарарских родов, другие были угнаны в Багдад и казнены. Террор не ослабевал и в последующие годы. Часть армянской аристократии была вынуждена мигрировать в Византию и обратиться к императору-армянину Василию I, который, объявив себя Аршакидом¹⁵, внушал армянам определенные надежды. Напомним, что среди армянского народа еще с начала VIII в. бытовала вошедшая в так наз. «Видение» св. Саака Партева легенда о восстановлении династии Аршакидов.

По всей вероятности, в числе мигрировавших в это время из Армении в Византию армянских вельмож был и отец св. Марии Новой. Он, кроме Марии, имел еще двоих сыновей и двух дочерей. Последние еще при жизни отца вышли замуж. Младшая, Мария, оставалась в столице империи; при посредничестве своего свояка, владельца небольшого имения в местности Месина во Фракии *Варда Враци* (*Βαρδας ο Βρατζίς — Վարդ Վրացի*), она вышла замуж за друнгария Никифора из селения Камара в той же Фракии и из Константинополя переехала на постоянное жительство в Месину. Некоторое время спустя супружеская чета обосновалась в многолюдном городе Визия во Фракии.

Мария имела несколько сыновей от Никифора. Старший, Орест скончался в возрасте пяти лет, второй, Вардан (*Βαρδάνης — Վարդան*) скончался тоже малолетним. После них Мария родила близнецов Ваана (*Βαάνης — Վահան*) и Стефана. Первый, поступив на военную службу, достиг чина друнгария и был назначен начальником гарнизона города Силиврии во Фракии. Впоследствии Ваан ушел в монастырь, а Стефан с самого начала был монахом.

Итак, об армянском происхождении св. Марии Новой свидетельствует Житие: ее отец принадлежал к вельможам Великой Армении. Характерно армянские имена сыновей Марии Вардан и Ваан, подтверждая это обстоятельство, позволяют прийти и к другим выводам. «Благородный и прославленный» вельможа Великой Армении это, несомненно, лицо, принадлежащее к одному из нахарарских родов Армении. Указанные имена сыновей Марии дают основание считать ее отца

Histoire, 2. Composition et mouvement de la population dans le monde byzantin, Athènes, 1976. См. также «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10. Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Դ, Հովհաննես Սկիլիցես», Թարգմանություն քննարկ, առաջարկ և ծանոթագրություններ Զ. Մ. Բարթիկյանի, Երևան, 1979, стр. LXXVI—LXXIX.

¹⁴ «Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցու Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, стр. 118.

¹⁵ Theophanes Continuatus, ex rec. I. Bekkeri, Bonnæ, 1838, стр. 212.

представителем видного армянского нахарарского рода Мамиконянов¹⁶, поскольку имена Вардан и Ваан бытовали преимущественно среди них, а также подчеркнуть, что память об армянских освободительных войнах V в. против Сасанидов, которые возглавил именно род Мамиконянов, была жива не только в Армении, но и среди живущих на чужбине армян. *Вардан* Мамиконян возглавил восстание армян 451 г., *Ваан* Мамиконян — восстание 484 г.

Как было отмечено выше, одна из сестер Марии вышла замуж за Варда Враци. Армяне *враци* называют грузин, это армянская форма этнонима народа, самоназвание которого *картвели*. *Врац* (т. е. *Վրացի*) не что иное, как греческое *Ἰβηρία* (Иверия) с армянским суффиксом *-аци* (*-ացի*), образующим этникины от топонимов. *Врац* (т. е. *Վրացի* — Ивериаци) означает «из Иверии (из Грузии)», т. е. «ивер, грузин».

Н. Я. Марр давно доказал, что в средневековье называли грузинами и армян-халкедонитов грузинского толка¹⁷, как и армян-халкедонитов греческого толка именовали ромеями (*Ῥωμαῖοι*)¹⁸, а позднее армянокатоликов — франками. Подчеркнуто армянское имя этого «грузина» — *Վարձա* — Вард — *Վարդ*, не оставляет сомнения в том, что он армянин-халкедонит грузинского толка¹⁹.

В Житии говорится, что Варда называли *Վրացի* — местные жители. Так как *Վրացի* является армянской передачей этнонима *Ἰβηρία*, то именующие его так — армяне, и несомненно, армяне-монофизиты (иначе бы они не подчеркивали, что Вард является *Վրացի*, т. е. халкедонитом). Это в то же время свидетельствует о том, что пределы армянской колонии во Фракии, созданной еще в годы правления императора Маврикия и расширенной за счет переселенных в середине VIII в. Константином Копронимом армян Карина и Мелитены, не ограничивались регионом Филиппополя. В конце IX и в X вв. армянские поселения имелись и в Месине, а также, возможно, в Визии и прибрежной Мидии.

Отметим, что *Վրացի* — Враци — *Վրացի* это сокращенная форма данного этнонима. Его полной формой является *Վրացիացի* (Ивериаци). Этноним в такой передаче встречается в армянских источниках начиная с V в.²⁰ Если его передать греческими буквами, то мы получим

¹⁶ Мысль о принадлежности отца св. Марии к Мамиконянам подсказана нам Б. Л. Чугасзяном.

¹⁷ Н. Я. Марр, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах. — «Византийский временник», т. XII, 1905, стр. 21.

¹⁸ Тондракит Врвер, чтобы спастись от преследований армянской (монофизитской) церкви, обещает византийскому судье «стать ромеем». См. Повествование вардапета Аристархаса Ластивертци. Пер. с древнеарм., вступ. статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, М., 1968, стр. 127.

¹⁹ По предположению П. Пеетерса, он был родом из Тайка-Кларджин. См. P. Peeters, Recherches d'Histoire et de Philologie Orientales, t. I, стр. 132–133.

²⁰ См. «Բռնու իշխանի Վրացի գերութեանն Վրացիացի ազգացն»: «Մովսիսի Խորենացիի Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1913, стр. 114 (кн. II, гл. 8). Издатели критического текста «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци напрасно привели разночтение *Վրացիացի*

'Ιβηριατζής. Трудно не заметить сходства, вернее — идентичности этого армянского этнонима с византийским патронимом 'Ιβηριτζής.

До сих пор византинисты были убеждены в том, что окончание -ιτζής патронима 'Ιβηριτζής — уменьшительный суффикс, указывающий на малорослость 'Ιβηρ'а (ивера), первым принявшего этот патроним²¹. Это убеждение, однако, теряет почву, когда мы рассматриваем этот патроним во всем комплексе известных нам византийских патронимов данной эпохи. Он выглядит белой вороной. Византия — государство многонациональное, представители множества народов достигли высокого положения в византийском обществе и государстве. Нам с XI—XII вв. известны 340 патронимов, носителями которых были свыше 2300 представителей византийской элиты²². Среди них, кроме греков, были армяне, сирийцы, грузины, славяне, русские, болгары, узы, печенег, турки, арабы, персы, латиняне, немцы, венгры, влахи, албанцы и многие, многие другие. Однако мы не знаем ни одного 'Ρωμαίιτζής, ни одного 'Αρμενίτζής (если принять во внимание антропологические данные последних, их ожидалось бы большое количество), ни одного Φραγκίτζής, Βουλγαρίτζής и т. д. А вот 'Ιβηριτζής есть. Это обстоятельство, как и наличие в Житии св. Марии Новой прозвища Βρατζής (т. е. 'Ιβηριατζής), дает нам право высказать мысль о том, что интересующий нас патроним 'Ιβηριτζής первоначально был идентичен прозвищу Варда Жития св. Марии Новой — Βρατζής, т. е. 'Ιβηριατζής — *h̄bhrhwngh*; ср. Хоренаци, Таронаци, Нарекаци, а в Византии — Вихкаци (Βηχχατζή — *h̄bkhwngh*). Армянский суффикс -ազի -аци -ατζής патронима 'Ιβηριατζής в Византии с опущением одной лишь буквы — 'Ιβηρι(α)τζής — получил вполне понятный для греков облик, превратившись в уменьшительный суффикс (ср. Θεοφιλιτζής, Νεστοριτζής, Σκυλιτζής).

Вард Враци Жития св. Марии Новой, конечно, ничего общего с семьей более поздних Иверицев не имеет. Βρατζής — прозвище Варда, данное ему армянами-монофизитами, у Иверицев же — патроним, принятый ими самими, вернее их родоначальником. Если человек считает себя Βρατζής — Враци — *h̄rawgh*, т. е. приписывает себе этноним из его армянской передаче, а не грузинской — картвели, то можно ли сомневаться в том, что 'Ιβηριτζής'ы — армяне-халкедониты?

Но рано еще ставить точку. Среди византийских патронимов XI—XII вв. единичен не только 'Ιβηριτζής. Таков и патроним Βατάτζής —

под строкой, а в тексте — *h̄bhrhwngh*. См. также у Аристакеся Ластивертци: «*ἡ πῶς ἔστιν ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία ἡν ὁ πῶς ἔστιν ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία ἡν ὁ πῶς ἔστιν ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία*», «*ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία ἡν ὁ πῶς ἔστιν ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία*», *ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία ἡν ὁ πῶς ἔστιν ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία* 4. ὅ. *ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία ἡν ὁ πῶς ἔστιν ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία*, 1963, стр. 32. Ср.: *ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία ἡν ὁ πῶς ἔστιν ἡ βασιλικὴ ἐκκλησία*, 1939, стр. 79.

²¹ Ср. Theophanes Continuatus, указ. соч., стр. 224: ὅν (Θεοφιλέον) ὑποκρίζομενοι Θεοφιλιτζήν ἐκάλουν.

²² А. П. Каждан, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв., М., 1974, стр. 88—101.

Ваташи. Среди 340 упомянутых выше патронимов *только два* оканчиваются суффиксом *-ατζης -аци*. Один из них — *Вихкаци* (*Βηχχατζης*). Его носил Григорий, сын патрикия Смбага, патрикий, стратиг Ларисы и Македонии, упомянутый в греческой надписи из Эгрека 1006/7 гг. На вопросе об этнической принадлежности этой личности не стоит и останавливаться. Если он сам в своей греческой надписи указывает свое имя с армянским суффиксом *-аци*, он бесспорно армянин. Кроме него, известны и другие члены этой семьи. Один из них — катепан Востока Багарат Вихкаци, армянская надпись которого находится на стене кафедрального собора в Ани²³. Он упомянут Продолжателем Иоанна Скилицы как *ὁ βασιλεὺς Ἀρμενίας καὶ Παρχατίας τοῦτον*²⁴. Отметим также, что хорошо известна местность, называемая Вихик, откуда происходил этот род. Вихкаци по-армянски значит Вихкиец, из Вихика.

Второй среди 340 византийских патронимов XI—XII вв. с армянским суффиксом *-аци* — уже упомянутый *Βατατζης* — Ваташи. Насколько мне известно, никто не обращал внимания на это обстоятельство. Не придавалось особого значения и тому, что один из первых известных нам представителей этого рода, некий местный вельможа (из Македонии или Фракии) *Βατατζης* был *родственником* мятежника *армянина* Льва Торника. После всего сказанного ясно, что окончание *-ατζης* этого патронима не что иное, как армянский суффикс *-shh* (отметим еще раз: Хоренаши, Нарекаши, Таронаши, Вихкаши и т. д.). Это подтверждается и тем фактом, что в византийских источниках сохранилось прозвище *Βατατζης* и с греческим суффиксом *-ιως*. В трактате о еретиках-фундагитах (отождествляемых нами с тондракитами) византийского автора XI в. монаха Евтимия Акмонийского упомянуты ереснархи *Τζουριλλας* и *Ραχας* с прозвищем *Βατιως* (или *Βατηγιως*)²⁵. Эти ересиархи действовали во множестве городов Фракии (*πολεὶς ἀποκλήρους ἐν τοῖς τοῦ Θρακίῳ μέρει*), то есть именно там, откуда предположительно происходил Ваташи, родственник мятежника Льва Торника²⁶.

Поскольку бесспорно, что греческий суффикс *-ιως* в прозвище *Βατιως* указывает на место происхождения его носителя²⁷, а оконча-

²³ Н. Bartikian, La genéalogie du Magistros Bagarat, catépan de l'Orient et des Kekaumenos, — „Revue des Etudes Arméniennes“, t. II, 1965.

²⁴ Εὐδοκίμου Θ. Τσολάκη, «Π Συνέχεια τῆς Ἀρμενογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλιτζῆ (Ioannes Skylitzes Continuatus), Θεσσαλονίκη, 1968, стр. 113.

²⁵ Gerhard Ficker, Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters, Leipzig, 1908, стр. 37, 84.

²⁶ Отмечая идентичность прозвища ереснархов *Βατιως* с патронимом *Βατατζης*, мы не хотим сказать, что между ними была какая-либо семейная связь. Они просто земляки.

²⁷ Ср. и вместо *Ψωλλης* (Ванец, т. е. из Вана, ванский) — *Βατιως* в «Типике» Григория Пакуриана (XI в.). — Georgica. Сведения византийских писателей о Грузии, т. V. Греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1963, стр. 112.

ние -աշէդս -աւս -ացի в патрониме *Ватави* имеет то же самое значение в армянском языке, мы вполне уверены, что окончание -աշէդս в патрониме *Ватави* — армянский суффикс. Если наше предположение верно, то византийская аристократическая семья Ватави, представители которой в XI—XIII вв. занимали в византийском обществе и государстве самые высокие посты, вплоть до императорского трона,— армянского происхождения.

ՍՈՐԻՔ ՄԱՐԻԱՄ ՆՈՐԱՎԱՅԻ ՎԱՐՔԻ ԵԱՐՁԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԻՎԵՐԻՅԻ ԵՎ ՎԱՏԱՅԻ ԱԶԳԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմ. գիտ դոկտոր Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԱՅԱՆ

(Ա մ փ ո փ ու մ)

902—903 թթ. վախճանված բյուզանդական հայտադրի սորիք Մարիամ Նորավկայի Վարքում ասված է, որ սրբուհու «ազնվական ու փառավորյալ» ծնողները, ի թիվս Մեծ Հայքի այլ «ազնվականների», Վասիլ I Մակեդոնացի կայսեր (867—886 թթ.) օրոք գաղթում են Կոստանդնուպոլիս, արժանանում կայսեր սիրալիր ընդունելությանը, նվերներին, աստիճանների ու պաշտոնների: Համաձայն Վարքի, Թրակիայում բնակվող իր քրոջ ամուսին «Վարդ Վրացու» միջնորդությամբ Մարիամ Նորավկան ամուսնանում է Նիկեփոր դրոնգարի հետ և նույնպես հաստատվում Թրակիայում: Մարիամը Նիկեփորից ունենում է բազմաթիվ զավակներ, այդ թվում և Վարդան ու Վահան անունները կրող որդիներ: Մամիկոնյանների նախարարական ընտանիքին հատուկ հիշյալ անունները, ինչպես և սրբուհու ծնողների՝ Մեծ Հայքի ազնվականներից լինելու հանգամանքը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ հիշյալ ընտանիքը Մամիկոնյանների նախարարական տանն էր պատկանում:

Մարիամի քրոջ ամուսնու անունը՝ Վարդ և մականունը՝ «Վրացի» (հայկական աղբյուրներում հանդիպում է տվյալ էթնոնիմի և «Իվերիացի» ձևը), որ Վարքում հունարեն տառերով հայերեն է բերված՝ Βραχίτης, և ոչ հունարեն՝ Βραχίτης կամ վրացերեն՝ բարթվեի, ցույց է տալիս, որ Վարդը վրացազավան հայ էր: Միջնադարում վրացազավան հայերին վրացի էին կոչում, հունազավան հայերին՝ հոռոմ, իսկ ավելի ուշ կաթոլիկներին՝ ֆրանկ:

Այս իրողությունը հնարավորություն է տալիս նորովի մեկնաբանել այս շրջանում հանդես եկած բյուզանդական արիստոկրատական Միքայել (Իվերիցի) ընտանիքի ազգանունը: Դրա -իցի վերջավորությունը սկզբնական շրջանում -իացի (ացի) է եղել և հետագայում հունարեն փաղաքական նշանակություն ունեցող -իշէդս վերջածանցի ձև ստացել:

Եթե բյուզանդական հիշյալ ընտանիքի անդամները իրենց կոչել են «վրացի», այսինքն իրենց տվել են «վրացի» էթնոնիմի հայեցման ձևը (և ոչ հունարեն կամ վրացերեն), ապա կասկած չկա, որ Միքայել ընտանիքը հայազգի է եղել: Հայազգի է եղել և Վատացի ընտանիքը, որի ազգանվան վերջավորությունը ոչ այլ ինչ է, քան հայկական -ացի վերջածանցը: Այդ իրողությունը հաստատվում է և այն հանգամանքով, որ «Վատացի» ազգանունը, որպես մականուն հանդիպում է և հունարեն -ուդս վերջավորությամբ, Βατιουδς, որ իմաստով նույնն է, ինչ հայկական -ացին:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻԱ НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

ՀՈՒՆԱԿԱՆ «ՀԻԳՐԻԱ» ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աթենքի «Մեսիմվրին» օրաթերթի 1980 թ. օգոստոսի 5-ի համարում Ա. Դրոսոպուլոսը հոնահայերին նվիրված իր հոդվածում զարգացնում է այն միտքը, թե հայերն ու հույները եղբայր ժողովուրդներ են: Հիրավի, իրերի պատմական բերումով նրանք դարեր շարունակ ունեցել են ընդհանուր ճակատագիր, քաղաքական և մշակութային կապեր և բարեկամական հարաբերություններ: Հատկապես օսմանյան վայրագ տիրապետության ժանր ժամանակաշրջանում ստրկական լուծը միասնական ուժերով ու ջանքերով թոթափելու անհրաժեշտությունը շատ լավ գիտակցեցին երկու ժողովուրդների առաջադեմ ու լուսավոր ներկայացուցիչները: Նրանք կյանքի կոչեցին այդ բարեկամական զգացումները, հակառակ թուրքական կառավարող շրջանների՝ հայ և հույն ժողովուրդներին թշնամացնելու քաղաքականություն: Դրա ամենավառ արտահայտությունը Կրետեի պատերազմի շրջանում (1645—1669 թթ.) հայերի, տվյալ դեպքում՝ բաղիշեցի Մահմետի Շահմուրատի ձեռք առած միջոցներն են: Նա կարևոր գործունեություն ծավալեց ֆրանսիական արքունիքում՝ վստահեցնելով Լյուդովիկոս XIV-ին, որ Օսմանյան կայսրության հույներն ու հայերը, եթե նրանց օգնություն ցույց տրվի, կթոթափեն թուրքական լուծը¹:

XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ-հունական համագործակցության անհրաժեշտությունը գիտակցեց և հույն ժողովրդի լուսավոր դեմքե-

րից մեկը՝ թուրքական բռնատիրության դեմ պայքարի առաջամարտիկ Ռիզաս Ֆերեոս Վելեստինիսը (1757—1798 թթ.): Հույն ժողովրդի ազատագրական պայքարին և դրան հասնելու ուղիներին նվիրված իր բոցաշունչ «Լազմական երգ»-ում, որը նաև գործելու ծրագիր էր, նա գրում էր.

Բուլղարներ, ալբանացիներ, հայեր և հույներ, սևեր ու սպիտակներ, միահամուռ ավյուրով ազատության համար սուր կապենք...²:

Ապագա ազատ Հունաստանի իր կազմած «Սահմանադրության» 7-րդ և 122-րդ հոդվածներում Ռ. Ֆերեոսը իրավահավասարություն, խղճի ազատություն, ապահովություն է վերապահում Հունաստանի սահմաններում ապրող ժողովուրդներին, այդ թվում և հայերին³: 1821 թ. սկիզբ առած հույն ժողովրդի օսմանյան լծից ազատագրվելու պայքարը գլխավորած նշանավոր «Ֆիլիկի էտերիա» զաղտնի կազմակերպությանը անդամագրվել էին նաև հայեր, որոնք այդ ասպտամբության նպաստավոր ելքի հետ էին կապում հայ ժողովրդի ազատագրությունը⁴: 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ դրված էր նաև Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը, հայերը թարգմանեցին և «Փոքը» ամսագրում

² Գ. Ի. Ζωϊόη, Ρήγας Βελεστινής, ὁ μεγάλος επαναστάτης-οημοχρατής, 1757—1798. Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, 1957, σελ. 219.

³ Նույն տեղում, էջ 193, 210:

⁴ Տե՛ս Գ. Լ. Арш.ի Эгеристское движение в России (М. 1970) դրքի մասին Ս. Հակոբյանի գրած գրախոսությունը՝ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 2, էջ 247 և հտ.:

¹ Հ. Անասյան, Հայ-հունական ազատագրական շարժման մի էջ Կանդիայի պատերազմի շրջանից (XVII դար), (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1954, № 3, էջ 95): Նույնի՝ XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1962, էջ 299:

հրատարակեցին Ռիգաս Զերեոսի ռեալմական երգը», որ արդիական էր հնչում հայ իրականության մեջ իր ստեղծվելուց մեկ դար անց։

Նոր ժամանակներում հայ-հունական բարեկամությունը վառ կերպով արտահայտվեց Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության զանգվածային կոտորածների ժամանակ։ Աբդուլ Համիդի, ապա Մեծ Եղեռնի և 1922 թ. Զմյուռնիայի աղետից փրկված բազմաթիվ հայեր ապաստան գտան Հունաստանում, հույն ժողովուրդն իր համար դժվարին պայմաններում (երկրում ապաստանել էին Փոքր Ասիայի և Արևելյան Թուրքիայի շուրջ մեկ միլիոն հույն գաղթականներ) նրանց համար արեց հնարավոր ամեն ինչ։ Ահա այդ շրջանից սկսած հույն ժողովուրդը ավելի մեծ հետաքրքրություն հանդես բերեց իր երկրում հաստատված հայերի բազմադարյան պատմության ու մշակույթի հանդեպ։ Այդ բանն իր արտահայտությունը գտավ նաև լայն ընթերցող հասարակայնությունը հասցեագրվող հանրագիտարանային տիպի աշխատություններում։ «Էլենֆթերուդակիս» հրատարակչական տունը 1927—1931 թթ. հրատարակեց 12 սովոր հատորներից բաղկացած «Հանրագիտական բառարան»։ Պետք է նկատել, որ «Հայաստան» հոգվածն այնտեղ շատ խղճուկ է, ընդամենը երկու և կես էջ, «Հայ եկեղեցին»՝ կես էջ։ Հոգվածագիրներն էլ հայագիտության հետ որևէ առնչություն չունեն։ «Հայաստան» հոգվածը գրել է Նիկոլայոս Խաճիդակիսը, Աթենքի համալսարանի մաթեմատիկական անալիզի դասախոս, իսկ «Հայ եկեղեցին»՝ առհամեմատ ավելի մոտ կանգնած մի մասնագետ՝ Դ. Ս. Բալանսը, նույն համալսարանի կրոնի դասախոս։

«Էլենֆթերուդակիս» հետ գրեթե միաժամանակ սկսեց լույս տեսնել «Պիրոսոս» («Ջազ») ամսուրը կրող «Հունական մեծ հանրագիտարան»։ Այն կազմեց 24 մեծագիր հատորներ։ Հայաստանին, նրա պատմությանն ու մշակույթին այս հանրագիտարանում շատ մեծ տեղ է հատկացված։ Նրա 5-րդ հատորում ղեկավարած «Հայաստան» հոգվածը կազմում է երեք սյունակից բաղկացած 18 մեծագիր էջ, «Հայ եկեղեցին»՝ 13 էջ, առանձին բաժիններ կան նվիրված հայոց լեզվին, գիր ու գրականությանը, մշակույթին, իրավունքին (ամբողջությամբ կազմում է շուրջ 11 մամուլ)։ Սակայն այստեղ էլ հոգվածագրերը հայագիտության հետ ուղղակի առնչություն չունեն։ «Հայաստան» հոգվածը (պատմություն, լեզու, գիր, գրականություն, իրավունք, մշակույթ) գրել է արտաքին գործոց նախարարության բաժնի վարիչ Ն. Մոսխոպուլոսը, ռազմական պատմությունը՝ գեներալ-մայոր Ն. Թ. Կլադասը, եկեղեցու պատ-

մությունը՝ Տրախիայի եպիսկոպոս Ալեքսանդրոս Զոտոսը։

1950-ական թթ. խնդրո առարկա հանրագիտարանը առանց որևէ փոփոխության վերահրատարակվեց, իսկ 1957—1963 թթ. որպես հավելված լույս տեսան 4 հատոր ևս։ Այնտեղ առաջին անգամ տրվում է «Հայաստանի Սովետական Հանրապետություն» հոգվածը (ընդամենը մեկնեկս սյունակ), որը ոչ ծավալով, ոչ բովանդակությամբ չի կարող բավարար համարվել (Տիգրան Զուխաջյանը, օրինակ, հիշատակվում է որպես սովետահայ նշանավոր բանաստեղծ)։ Հոգվածագիրն է լրագրող Օ. Իկոնոմիդիսը։

Այսպիսով, հակառակ հույն հասարակայնության բուռն հետաքրքրությանը՝ ընդհանուր պատկերացում ունենալ հայ ժողովրդի մասին, այդ բանը հնարավոր չէր առավել կամ պակաս շահով բավարար կատարել այն պարզ պատճառով, որ չկար հույն հայագետ։ Հույն հոգվածագիրները հայոց պատմությունն ու մշակույթը ճանաչելով երկրորդ, երրորդ ձեռքերից քաղած նյութերից («Հունական Մեծ Հանրագիտարան» հայագիտական հոգվածների վերջում կցված գրականության բավականին երկար ցուցակում չկա և ոչ մի հայերեն գրված գործ։ Հոգվածներն ամբողջությամբ գրված են օտար հայագետների ուսումնասիրությունների հիման վրա), հակառակ իրենց գործադրած իսկապես մեծ ու գովելի ջանքերի, չէին կարող զգալի հաջողությունների հասնել։

Սովետական Հայաստանի հատկապես ետպատերազմյան շրջանի քաղաքական-տնտեսական հաջողությունները, գիտության ու մշակույթի աննախընթաց զարգացումը, այդ իրողություններում, այդ թվում և հունահայ գաղութում առաջացած ազգային վերելքը, է՛լ ավելի խթանեցին հույն ժողովրդի հետաքրքրությունը դեպի հայերը, նրանց պատմությունն ու մշակույթը։ Եվ պատահական չէ, որ 1978 թ. սկսած, հունական իրականության մեջ իր նախորդը չունեցող «Հիդրիա» («Սափոր») ամսուրը կրող «Հունական և համաշխարհային մեծ ընդհանուր հանրագիտարան» (Υόρια, Έλλην-νική και Παγκόσμια Μεγάλη Γενική Έγκυκλοπαίδεια)՝ գեկավարները որոշեցին լայն տեղ հատկացնել Հայաստանին և հայ ժողովրդին։

«Հիդրիա» հանրագիտարանը նախատեսվում է հրատարակել 40 հատորով։ Այն ընդգրկելու է 600000 թեմա, 60000 դոսավոր լուսանկար և ըստ հրատարակչի հայտարարության ամբողջաշախու է ընդամենը երեք տարվա ընթացքում։ Նրա հեղինակային կոլեկտիվի ցուցակը հաշվում է գիտության ու մշակույթի հույն նշա-

նավոր գործիչների շուրջ 400 անուն: Գործը ղեկավարում է Ստավրոս Տավուարիսը:

«Հիդրիա» հանրագիտարանը հրատարակվում է միանգամայն նոր սկզբունքներով: Տպագրությունը, որ կատարվում է ամբողջովին կալվածապատ թղթի վրա, գործ չունի գրաշարության հետ: Բնագիրը «շարվում է» ֆոտոսինթեզի մեթոդով: Բոլոր նկարները, քարտեզները գունավոր են (բացի անցյալում արված և ու սպիտակ լուսանկարներից, երբ գունավոր լուսանկարչություն գոյություն չուներ):

Հանրագիտարանի խմբագրությունը կատարել է մի նորամուծություն, որի համար ստացել է գյուտարարական դիպլոմ: Ժամանակ առ ժամանակ հրատարակվելու և հատուկ տուփով բաժանորդներին են ուղարկվելու գրքի «նորագված» էջը, այն էջը, որի վրա տպված այս կամ այն հոդվածը կրել է փոփոխություններ, կամ այնտեղ տրվել է նոր հոդված: «Նորագումը» նկատի ունի 1) նորացված հոդվածներ, 2) լրացված հոդվածներ և 3) բոլորովին նոր հոդվածներ:

Անցնելով բուն նյութին նշենք, որ «Հիդրիա» հանրագիտարանը շատ լայն տեղ է հատկացնում Սովետական Միության ժողովուրդների պատմությանն ու մշակույթին, մի բան, որ նախորդ հանրագիտարաններում հազվագյուտ էր նկատվում: Հատկապես ճոխ ու հարուստ է հայագիտական մասը, որը վարում է հունահայ գաղութի աչքի ընկնող գործիչ, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության Հունաստանի մասնաճյուղի պատասխանատու քարտուղար Հայկ Ղադարյանը: Հայագիտական հոդվածները սլաոտրաստելիս Հայկ Ղադարյանը լայնորեն օգտվում է սովետահայ գրականությանից, այդ թվում և Հայկական սովետական հանրագիտարանի նյութերից: Ինչպես ստորև ցույց կտրվի, նա ջանում է հնարավորին չափ հանգամանորեն ներկայացնել հայոց պատմությունն ու աշխարհագրությունը, մշակույթն ու գիտությունը՝ սկզբից մինչև մեր օրերը: Նա զգալի տեղ է հատկացնում նաև սփյուռքահայության նշանավոր գործիչներին:

Մինչև օրս լույս են տեսել «Հիդրիայի» 12 հատոր, որոնք ընդգրկում են հունարեն «Ա» տառով սկսվող հոդվածները (XII հատորի II կեսը բովանդակում է «В» («В») տառով սկսվող հոդվածներ, այդ թվում ավելի քան տասը՝ հայկական բովանդակությամբ):

Քանի որ այլ կերպ հնարավոր չէ հայ ընթերցողին ցույց տալ, թե Հայկ Ղադարյանը հանրագիտարանի լույս տեսած 12 հատորների էջերում ինչ լայնությամբ ու խորությամբ է հույն ընթերցողին ներկայացրել Հայաստանն ու հայ ժողովրդին, նպատակահարմար ենք

գտնում պարզապես թվարկել (հունարեն այբուբենի հերթականությամբ) յուրաքանչյուր հատորում առկա հայագիտական հոդվածները, առանձին դեպքերում մեզ թույլ ենք տալիս կատարել փոքր ճշտումներ:

Հատոր առաջին

Ավանետով վառված (պետական ու կուսակցական գործիչ), Ավանետով Ռ. (սովետական լեզվաբան), Ավարայի ճակատամարտ, Աղայան Ղազարոս (մեծագիր լուսանկարող), Ագաթանգեղոս, Աղամիրով Գ. Գ. (օդաչու, Սովետական Միության հերոս), Աղաբար Հակոբ Բեթանի (գրող, մանկավարժ), Աղաբարյան Գրիգոր Գարեգինի (սովետահայ ճարտարապետ), Աղաբարյան Սուրեն Բարդուղի (գրականագետ, քննադատ), Աղաբարով Գարեգին Հարությունի (ինժեներ), Աղանյան Գյուտ Բահանա (պատմաբան, մանկավարժ), Աղանբեկյան Աբել Գյուղի (տնտեսագետ), Աղանուր (Աղանուրյան) Վիկտորիա (հայագիտական իտալական բանաստեղծուհի), Աղասյան Վարսենիկ Գրիգորի (սովետահայ բանաստեղծուհի), Աղասյան Գրիգոր Խորենի (սովետահայ նկարիչ), Աղասյան Աստղիկ Ալեքսանյի (դերասան և ռեժիսոր), Աղաջանյան Գրիգոր-Պետրոս (կարգիչ), Աղաջանյան Պավել Արտեմի (սովետահայ ռազմական գործիչ), Աղաջանյան Ստեփան Մելիքսեթի (սովետահայ նկարիչ), Աղաթոն (Աղաթոնյան) Գրիգոր (1825—1868 թթ. հասարակական գործիչ), Աղախանյան Գրիգոր Աշոտի (սովետահայ ինժեներ), Աղախանյանց Օկմիր Եղիշի (սովետահայ աշխարհագրագետ), Աղայան Էդվարդ Բագրատի (սովետահայ լեզվաբան), Աղայան Մուշեղ Ղազարոսի (կոմպոզիտոր), Աղայան Մատուր Պավելի (պատմաբան), Ականց անապատ (Ակների վանք), Աղաջանով Սուրեն Իվանի (ռազմական գործիչ), Ակինյան Ներսես Հակոբի (բանասեր, պատմաբան, ձեռագրագետ), Հակոբ կաղմող (XVI դար), Հակոբ-Հովհաննես (XVII դարում Հոռմում ապրած հայ հոգևորական), Հակոբյան

5 Այս հոդվածի հեղինակն է Գ. Գ. Պապազիմիտրոպուլոսը, որը հոդվածը գրել է վաղուց հնացած տվյալների հիման վրա: Ագաթանգեղոսին նա հայտնում է հոռմական ծագումով, IV դարի հայ պատմագիր, գտնում է, որ աշխատության մի մասը գրել է ուղղակի հունարեն կամ լատիներեն և մի դար անց այն թարգմանվել է հայերեն: Ցույց է տալիս, որ բնագիրը առաջին անգամ հրատարակեցին Վենետիկի Մխիթարյանները 1835 թ., այնինչ այն լույս տեսավ Կոստանդնուպոլսում դեռևս 1709 թ.:

Հակոբ (բանաստեղծ, մեծագիր գունավոր նկարիչ), Ակոպով Հակոբ Մինասի (սովետահայ բանդակագործ)։

Հատոր երկրորդ

Աղբյուրիկ վարդապետ (XIII դարի ճարտարապետ), Աղբյուրյան Նիկոլ Պողոսի (բանասեր, մանկավարժ, բաղադրական գործիչ), Աղբյուրյան Նոսյաններ (Հոգևորական տոհմ, IV—V դդ.), Աղթամար կղզի, Աղթամի (Աշտարակի շրջանի կիկլոպյան ամրոց և բնակավայր), Աղձնիք։

Հատոր երրորդ

«Աղատ» (սոցիալական տերմին), Աղարյան Ալիկ (մարմնամարդիկ), Աղնավուր Շարլ (ֆրանսահայ երգիչ), Ալվազովսկի Հովհաննես (ծովանկարիչ, «Իններորդ ալիքը» գունավոր նկարով), Ալվազովսկի Գաբրիել (մանկավարժ, պատմաբան, եկեղեցական գործիչ)։

Հատոր չորրորդ

Այտրեյան Արսեն (Մխիթարյան լեզվաբան, բանասեր), Այրարատ (նահանգ), Ակադեմիա գիտությունների (Սովետական Հայաստանի)։

Հատոր հինգերորդ

Ագարակ (ավան Մեղրու շրջանում), Ագոնց Ստեփանոս (Մխիթարյան արքայապետ), Ալավերդի (քաղաք), Ալավերդյան Ստեփան Կարապետի (տնտեսագետ, հեղափոխական գործիչ), Ալազան վահրամ Մարտիրոսի (սովետահայ գրող), Ալաբյան Կարո (ճարտարապետ), Ալաջաջյան Ստեփան (սովետահայ գրող), Ալյանար Հրանտ Հովսեփի (ֆրանսահայ նկարիչ), Ալեմշահ Գուրգեն Միքայելի (հայ կոմպոզիտոր), Ալեքսանյան Գառնիկ Լեվոնի (ֆրանսահայ երկրաֆիզիկոս), Ալեքսանյան Տիրան Հովհաննեսի (թավջութակահար, կոմպոզիտոր), Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցի (կաթողիկոս)։

Հատոր վեցերորդ

Ալիշան Ղևոնդ (մեծագիր նկարիչ), Ալիխանյան Արտեմ Իսահակի (սովետահայ ֆիզիկոս), Ալիխանյան Իսահակ Սիմոնի (1876—1946), ղերասան), Ալիխանով Աբրահամ Իսահակի (սովետահայ ֆիզիկոս), Ալավերդյան Քրիստափոր Նիկողոսի (սովետական ռադիական գործիչ), Ալմուխյան Ժան (սիվուսթրահայ կոմպոզիտոր), Ալպոյաճյան Արշակ (սիվուսթրահայ պատմաբան), Ալիասյան (Փանոսյան) Ալեքսանդր (1859—1919 թթ., հայ բանաստեղծ), Ալթունյան Թաթև, Ամատունի Սահակ Գևորգի (բառարանագիր), Ամարա Լուսին (ամերիկահայ երգչուհի)։

Հատոր յոթերորդ

Ամերիկյան Յուլի (ժող. դերասան)։ Ամիրզոյաթ Ամասիացի (բժիշկ), Աբամելիք Դավիթ (իշխան), Աբամելիք-Հազարյան Սիմեոն

(իշխան), Համբարձումյան Վիկտոր (ակադեմիկոս), Համբարձումյան Ռուբեն Սերգեյի (մետաղաբան), Աբաս Բագրատունի (հայոց թագավոր), Աբելյան Հովհաննես (դերասան), Ամբերդ, Ամերիկյան (Ամերիկյան) Միհրդատ (դերասան), Անանիա Շիրակացի, Անանյան Վախթանգ (գրող), Անանյան Պողոս Գրիգորի (Մխիթարյան փիլիսոփա, աստվածաբան, բանասեր), Անանիա Նարեկացի, Անանիկյան Մարտիրոս Հարությունի (ամերիկահայ բանասեր, լրագրող)։

Հատոր ութերորդ

Անի քաղաք, Անիպեմզա, Հանբարձումյան Վիկտոր (ակադեմիկոս)՝, Աղամյան Նորա (գրող), Աղամյան Հովհաննես (գունավոր հեռուստատեսության դյուստարար), Աղամյան Պետրոս (դերասան), Անթիլիաս։

Հատոր իններորդ

Աղոնց Նիկողայոս, Անդրանիկ (Օդանյան, մեծագիր նկարիչ), Անդրեասյան Անդրանիկ (ամերիկահայ լրագրող, խմբագիր), Անտոնյան Հակոբ (սիվուսթրահայ բանաստեղծ), Անտոնյան Արամ (սիվուսթրահայ բանասեր, պատմաբան, լրագրող), Աբելյան Մանուկ, Աբելյան Մհեր (նկարիչ), Ապետիկ Պետրոս (XVI—XVII դդ., դիվանագետ Հոմի պապի մոտ), Աբգարյան Սեպուհ (սիվուսթրահայ երաժիշտ, երգիչ, կոմպոզիտոր, գունավոր նկարիչ), Աբովյան Խաչատուր։

Հատոր տասներորդ

Աբրահամ Աղրաթանեցի (կաթողիկոս), Աբրահամ Բաղիշեցի (կաթողիկոս), Աբրահամ Կրետացի (կաթողիկոս) Արաղի Մովսես, Արա Գեղեցիկ, Առաքել ծաղկող (XIV դար), Առաքել Գեղամեցի (XVII դարի գրիչ և մանրանկարիչ), Առաքել Բաղիշեցի (տաղերգու, մատենագիր), Առաքել Սյունեցի (տաղերգու, փիլիսոփա), Առաքել Դավրիժեցի (պատմիչ), Առաքել Տարոնացի (XIV դարի գրիչ, ծաղկող), Առաքելյան Արտաշես Արշակի (տնտեսագետ), Առաքելյան Բարկեն Նիկոլայի (պատմաբան, հնագետ), Առաքելյան Սեդրակ (նկարիչ, նրա «Գարուն» գունավոր նկարի վերարտադրություն), Արամ Նահապետ, Արաքս գետ, Արաքսյան (Քալանթարյան) Պողոս (դերասան,

6 «Համբարձումյան Վիկտոր» հոդվածը շատ համառոտ տրված է 7-րդ հատորում։ Հանրագիտարանի խմբագրությունը, ցանկանալով ավելի հանգամանորեն շարադրել այն, դիմեց ազգանվան մի փոքր աղավաղման, որպեսզի այս՝ 8-րդ հատորում դարձյալ անդրադառնա և «Հանբարձումյան» (‘‘Հանբարձումյան’’) ձևով տվեց ընդարձակ հոդված՝ գիտնականի լուսանկարով։

առնչվող, թատերական գործիչ), Արաքսամյան Ալեքսանդր (դրամատուրգ, թատերագիր), Արաբկիր (քաղաք), «Արարատ» (ֆուտբոլային թիմ), Արարատ (լեռ, մեծագույն գունավոր նկարով), Արարատյան դաշտ, Արարատ (արեգակնային էներգիայի կայան), Արարատյան Հարություն (գրող), Արածանի (գետ), Արգիշտի I, Արգիշտիիսինի (քաղաք), Արեշյան Գրիգոր (բժիշկ), Արզումանյան Անուշավան (տնտեսագետ), Արզումանյան Գրիգոր (կուսակցական, պետական գործիչ) Արիստակես Բ Աթոռակալ (XV դարի Աղթամարի կաթողիկոս), Արիստակես (XII դարի գրիչ, բառարանագիր), Արիստակես Ա (կաթողիկոս, Գրիգոր Լուսավորչի որդին), Արիստակես Սեբաստացի (XIV—XV դդ. գրիչ, կաթողիկոս), Արիստակես Լաստիվերտցի (պատմիչ), Արլեն Մայլ (Տիգրան Քուլումբյան, անգլիացի հայագիտի գրող), Արմավիր (քաղաք), Արտաշատ (քաղաք), Արտաշես Ա, Արտաշես Բ, Առուշանյան Բագրատ (գեներալ), Առուշանյան Շմավոն (կուսակցական, պետական գործիչ), Արուստյան Մ. Ա. (նկարիչ), Արուստյան Սարգիս (բեմանկարիչ), Արուստյան Սերգեյ (նկարիչ), Արփիարյան Արփիար (գրող):

Հատուր տառնեկերոզ

Արշակունիներ (հարստություն), Արշակ (թագավորներ), Արշամ (հայոց թագավոր), Արսենյան Սեթ (սփյուռքահայ հոգեբան, մանկավարժ), Արսյան Վարդ (խալաֆայ բժիշկ, բանասեր, պատմաբան), Արտավազդ (հայ. թագավորներ), Արդվին7, Արծրունիներ (նախարարական տուն), Արծրունի Անդրեաս (երկրաբան), Արծրունի Գրիգոր (հասարակական գործիչ, «Մշակ» թերթի խմբագիր), Արթիկ (քաղաք), Արթիկյան Արթին (սփյուռքահայ նկարիչ, փորագրիչ), Ասատուր Զաքե (գրող, մեծագույն նկարիչ), Ասատուր Հրանտ (գրող, հասարակական գործիչ), Ասատուրյան Հակոբ (սփյուռքահայ բանասեր, երգիչ, կոմպոզիտոր), Ասլամազյան Սարգիս (թավջութակահար), Ասլան (Ասլանյան) Աննա (ռոմինաֆայ գիտնական-գեոդեզիստ), Ասլան Գրեգուար Գալուստի (ֆրանսահայ կինոդերասան), Ասլան (Ասլանյան) Ռաուլ (ավստրալիայ դերասան, բեմադրող), Ասլանյան Աշոտ (երկրաբան), Ասլանյան Գարեգին (կինոպերատոր), Համիկ (դերասանուհի), Աշոտ (հայ Բագրատունի թագավորներ), աշուղ, Ասպուրակես Մանգլիկերտցի (կաթողիկոս), Ասրյան Արտու (դերասանուհի), Աշտիշատ (քաղաք), Աստվածատուր Համադանցի (կաթողիկոս), Աստվածատուր Եղե-

սացի (գրիչ, ծաղկող), Աստվածատուր Ներսեսովիչ (մանկավարժ, բառարանագիր, աստվածաբան), Աստղիկ (Քանթարչյան, դերասան), Աստուրյան Հարություն (սփյուռքահայ պատմաբան), Ադամյան Կարապետ (սփյուռքահայ նկարիչ), Ադամյան Պետրոս (դերասան), Ադամյան Հովհաննես (գունավոր հեռուստատեսության գյուտարար), Աթաբեկյան Լևոն (1875—1918 թթ., հասարակական գործիչ, բժիշկ, բանաստեղծ), Աթաբեկյան Գևորգ (հասարակական-քաղաքական գործիչ), Աճառյան Հրաչյա, Աճեմյան Վարդան (դերասան, բեմադրող), Աճեմյան Գևորգ (սփյուռքահայ գրող), Աճեմյան Մկրտիչ (1833—1917 թթ., բանաստեղծ), Աճեմյան Հարություն (սփյուռքահայ նկարիչ), Աճեմյան Հովհաննես (1840—1895 թթ., երգիչ), Աճեմյան Հովհաննես Հարությունի (1828—1871 թթ., դերասան), Աթմաճյան Մարի (սփյուռքահայ բանաստեղծ, գրող, հասարակական գործիչ), Աջապահյան (կաթողիկոսներ Մեծի տանն Կիլիկիո), Ադգարյան Գառնիկ (սփյուռքահայ գրող, բանասեր, խմբագիր):

Հատուր տառնեկերոզ

Աֆեյան Պողոս (1924—1969 թթ. բուլղարահայ բեմադրող), Աֆրիկյան Էվրիկ (սովետահայ կենսաբան-մանրէաբան, ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից-անդամ), Ահարոնյան Ավետիս (գրող, քաղաքական գործիչ), Ահարոնյան Գերսամ (սփյուռքահայ հրապարակախոս, հասարակական գործիչ), Հախվերդյան Գևորգ (1818—1866 թթ., գրող, տնտեսագետ, հասարակական գործիչ), Ախիջանյան Աղադար Դի խաչիկ (1690—1750 թթ, հայ ռազմական գործիչ), Ախուրյան (գետ), Աղթամար:

Տասներորդ հազարի հայագիտական ամենաթնդարձակ հոգովածը «Հայաստան» է (Արմենիա), որ կազմում է 18 էջ: Հոգովածագիրն սկսում է այն հին քարի դարի շնչյան և աշելյան շրջանի քարե գործիքների հայտնագործությունից, խոսում նոր քարի դարի, բրոնզի դարի մասին, հանգամանորեն կանգ առնում Սեվանի ավազանում (Լճաշենում) բրոնզեդարյան դամբարանադաշտի պեղումների վրա, որից հետո պատմում Ուրարտուի ստրկատիրական պետության առաջացման, զարգացման, անկման, նրա ավերակների վրա հանգես եկած հայկական ցեղային միությունների, Աբեմնյան պետության, Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Սելևկյանների կայսրությունների շրջանի Հայաստանի, Երվանդունիների, Արտաշիսյանների, Արշակունիների հայկական պետությունների մասին, Հայաստանի առաջին բաժանման՝ Հռոմի և Պարսկաստանի միջև, ապա արարների կողմից

7 Հոգովածագիրն է Վ. Թ. Ստավրիդիսը:

Հայաստանի նվաճման, օտար լծի դեմ հայ ժողովրդի պայքարի, աշխատավորների կեղերման, պալիկյանների ու թոնդրակեցիների դրոշի ներքո հանդես եկած սոցիալական պայքարի մասին, Անցնելով հայոց պետականության վերականգնման հարցին, հեղինակը ցույց է տալիս այդ շրջանում քաղաքների ծաղկումը, բայց և ներքինողական պայքարի ծանր հետևանքները երկրի միասնությունը քայքայելու գործում, որով հեշտացավ նախ բյուզանդական, ապա սելջուկյան, թաթար-մոնղոլական նվաճողական քաղաքականությունը: Ներկայացվում է սկիզբ առած հայոց արտագաղթը և դրանով պայմանավորված Կիլիկիայի հայկական պետության առաջացումը: Հեղինակն այնուհետև ցույց է տալիս Հայաստանի պարսկա-թուրքական պատերազմների թատերաբեմ դառնալը, հայ ժողովրդի ծանր վիճակը, խոստով հայ ժողովրդի ազատագրական փորձերի, Իսրայել Օրու առաքելության, Դավիթ-Բեկի մղած ազատագրական պատերազմների մասին և այլն:

Այնուհետև հոդվածում խոսվում է Արեւելյան Հայաստանի ուսական պետության կազմի մեջ մտնելու, 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Կարսի ու Արդահանի ազատագրության մասին և ընդգծում, որ Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին փրկեց հայ ժողովրդին ամբողջական ոչնչացման վտանգից: Այս շրջանից Արեւելյան Հայաստանը թևակոխեց իր պատմությունը նոր փուլում:

Հուլիսի 20-ին արժարժում է Հայաստանում ցարիզմի քաղաքականության, այս շրջանում հուլիսի 20-ին հեղինակը հանդիմանում է Արեւելյան Հայաստանի կապիտալիզմի շրջանը թևակոխելը: Այնուհետև պատմվում է Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի վեհաժողովների, Արեւմտյան Հայաստանում սկսած ազատագրական շարժումների, հայկական տարբեր կուսակցությունների առաջացման, Առաջին համաշխարհային պատերազմի, հայոց Մեծ եղեռնի, հայերի նկատմամբ արեւմտյան պետությունների երկպիմի ու խաբեպատիր քաղաքականության, հայկական սփյուռքի առաջացման մասին:

Հուլիսի 20-ին այնուհետև անդրադառնում է ուսական փետրվարյան և Հոկտեմբերյան հեղափոխություններին, այդ շրջանում Անդրկովկասում ստեղծված իրավիճակին, Անդրկովկասյան Սելմի հիմնադրմանը, թուրքական բանակի ղեկավար Հայաստան առաջնադասանը, Ղառաքիյիսայի, Բաշ Ասպրանի և Սարգարապատի

հերոսամարտերին, Անդրկովկասում հիմնադրված ազգայնական կառավարություններին և, վերջապես, սովետական իշխանության հաստատմանը, 11-րդ բանակի օգնությունը:

Խոսելով հունական բանակի կրած ծանր պարտության մասին Փոքր Ասիայում 1922 թ., Հայկ Ղազարյանը ցույց է տալիս, որ Փոքր Ասիայի հույն բնակչության հետ միասին շուրջ 100 000 հայեր ապաստան գտան Հունաստանում, որտեղ նրանք ստիպվեցին գաղթել ընդունվեցին հունական պետության ու ժողովրդի կողմից, հակառակ այն տխուր իրավիճակի, որ տիրում էր Հունաստանում՝ կապված այդ պարտության և Հունաստանում շուրջ մեկ միլիոն հույն գաղթականների առկայության հետ: Հեղինակն ընդգծում է, որ հույն ժողովրդի այս աղնիվ վերաբերմունքը ղեկավար հատակ հայ ժողովուրդը իր խոր կնիքն է թողնել այդ հայ գաղթականների հիշողության վրա»:

Առանձին բաժին է կազմում Սովետական Հայաստանի պատմությունը՝ Անդրֆեբրուարյան ստեղծումը և 1936-ից Հայաստանի առանձին սովետական սոցիալիստական հանրապետության ստեղծումը, նոր սահմանադրության ընդունումը, ցույց է տրված, որ «Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, սոցիալիստական պետությունը և ամբողջ հայ ժողովուրդը, ՍՍՀՄ-ի մյուս ժողովուրդների օգնությամբ, գերմարդկային ճիգերով պայքարեց ավերված երկրի ու նրա տնտեսության վերականգնման համար»: Այստեղ պատմվում է երկրի արդյունաբերության զարգացման, գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման, մշակույթի զարգացման մասին և այլն:

Հեղինակը անդրադարձել է Հայրենական պատերազմում հայ ժողովրդի ակտիվ մասնակցությանը, սփյուռքի՝ Հայաստանին ցուցաբերած օգնությանը և նրա գործոն մասնակցությանը ֆաշիզմի դեմ ծվրոպայում բռնկած դեմոկրատական շարժման մեջ: Համառոտակի տրվում է Սովետական Հայաստանի զարգացման պատկերը ետպատերազմյան տարիներին:

Հայկ Ղազարյանն առանձին հոդվածներ է նվիրել Հայաստանի բնությանը, կլիմային, բնակչությանը, ժողովրդական տնտեսությանը, արդյունաբերությանը, գյուղատնտեսությանը և տրանսպորտին: Խոսելով բժշկության, առողջապահական հիմնարկությունների ու բուժօգնության մասին, նա շատ մանրամասն տալիս է բժշկագիտության պատմությունը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից սկսած և հատուկ

Ֆլանգ է առնում բժշկագիտության զարգացման վրա սովետական տարիներին (բժշկական ուսումնական հաստատությունների հիմնադրում, հիվանդանոցների, սանատորիաների ու հանգրատյան տների լայն ցանցի ստեղծում, սպորտի զարգացում)։

Ընդարձակ բաժին է հատկացված գիտություններ, Այստեղ տրվում է գիտության զարգացումը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից սկսած, Ռուսաստանում և եվրոպական երկրներում հայկական գիտական օջախների առաջացումը և այլն, և շատ հանգամանքներ՝ գիտության զարգացումը Սովետական Հայաստանում (Համալսարան, Արմֆան, Գիտությունների ակադեմիա)։ Խոսվում է քիմիայի, երկրաբանության և հատկապես 1946 թ. հիմնադրված Բյուրականի աստղագիտարանի, նրա ղեկավար ակադ. Վ. Հ. Համբարձումյանի ու նրա աշխատակիցների կատարած մեծ աշխատանքի մասին, որոնք «համաշխարհային ճանաչում գտան և մեծ ազդեցություն ունեցան ժամանակակից աստրոֆիզիկայի և աստղաբաշխության զարգացման վրա»։ Ֆիզիկայի զարգացման գործում մեծ դեր են խաղում Երևանի համալսարանն ու Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը, կոսմիկական ճառագայթների ուսումնասիրության Արագածի գիտական կայանը, Երևանի էլեկտրոնային արագացուցիչը։ Խոսվում է էլեկտրոնիկայի և ռադիոֆիզիկայի բնագավառում գիտությունների ակադեմիայի կատարած մեծ աշխատանքի, կվանտային գեներատորների ստեղծման մասին և այլն։ Ցույց է տրված, թե ինչպիսի մեծ զարգացում են ապրում մաթեմատիկական և ֆիզիկոմաթեմատիկական գիտությունը, հիշատակվում է հիդրոէլեկտրակայանների ստեղծումը (Սևան-Հորազդան կասկադը), ձերկի մասին գիտություն, օրգանական, անօրգանական քիմիայի ու բիոքիմիայի, կենսաբանության, բուսաբանության, կենդանաբանության, հիդրոպոնիկայի առաջընթացը։

Հատուկ բաժին է նվիրված մշակույթին։ Հեռիկաներ տալիս է հայկական մշակույթի պատմությունը սկսած նախապատմական ժամանակաշրջանից, առանձնապես կանգ է առնում դրա զարգացման միջնադարյան շրջանի վրա՝ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հայկական գրերի գյուտից հետո։ Նախամաշտոցյան հայկական մշակույթի վրա կանգ առնելով, հեղինակը խոսում է հին հայկական թատրոններում հույն ողբերգականների գործերի ներկայացման, Արտավազդ Ա-ի հունարեն լեզվով գրած ողբերգությունների, հայ գուսանների և նրանց երգած էպիկական ստեղծագործությունների մասին։ Հաջորդ հատվածը վերաբերում է հայկական գրերի գյուտից հետո Հայաստանում մշակույթի ծաղկ-

մանը՝ մինչև արաբական լծի հաստատումը, ապա Բագրատունյաց շրջանի հայկական պետության, կիլիկյան ժամանակաշրջանի, ու միջնադարյան մշակույթին, հայկական տպագրությանը և այլն։ Այնուհետև հեղինակը կանգ է առնում XVIII դարի վերջի և XIX դարի առաջին կեսի հայ գաղութներին՝ հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը զարթեցնելուն ուղղված ջանքերի, XIX դարի երկրորդ կեսին հանդես եկած նոր հոսանքների վրա։ Մանրամասն խոսվում է սովետական շրջանի գրողների և բանաստեղծների, Հայրենական պատերազմի տարիներին նրանց հայրենանվեր գործունեության, հայկական սովետական դրականության բարերար ազդեցության մասին սփյուռքահայության գրական-դեղարվեստական կյանքում։

Կերպարվեստի հարցերին անդրադառնալով, Հ. Ղազարյանը շարադրանքն սկսում է նախապատմական շրջանից, հնագիտական պեղումների միջոցով հայտնաբերված իրերի նկարագրությունից (խեցեղեն, քարե վիշապներ, բրոնզե իրեր և այլն), խոսում Արինբերդի, Կարմիր բլուրի, Գառնիի պեղումների արդյունքների մասին։ Անցնելով քրիստոնեական շրջանին, նա կանգ է առնում եկեղեցիների որմնակարների, խճանկար հատակների, քանդակագործության (Զվարթնոց, Հաղբատ, Սանահին, Աղթամար), խաչքարերի, մանրանկարչության, Անիի և Դվինի խեցեղենի, փայտաքանդակի վրա և այլն։ Հայկական կերպարվեստի զարգացման նոր շրջանը սկսվում է Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալուց հետո։ Հեղինակը նախ և առաջ խոսում է XIX դարի հայտնի նկարիչների և նրանց ստեղծագործությունների մասին։ Անդրադառնալով սովետական շրջանին նա, բացի նկարիչներից, հիշատակում է նաև քանդակագործներին և նրանց գործերը։

«Հնգետ-մշակույթին կենտրոններ» ընդհանուր վերնագրի տակ խոսք է լինում դպրոցների մասին, որ Հայաստանում հիմնադրվեցին հայկական գրերի գյուտից հետո։ Բացի Հայաստանում և Անդրկովկասում հիմնադրված դպրոցներից, հեղինակը հիշատակում է նաև Կոստանդնուպոլսի և Վենետիկի ուսումնական կենտրոնները և նրանց գործունեությունը։

Հայկական ճարտարապետության պատմությունը Հայկ Ղազարյանը սկսում է Շենգավիթից և Ուրարտուից, խոսում Արտաշատի և Տիգրանակերտի ավերակների, Գառնիի տաճարի, Դվինի, Զվարթնոցի և Արուսի աշխարհիկ շենքերի, Քասաղի և Երեբունյի բազիլիկաների, հետագա շրջանի հոգևոր ու աշխարհիկ շեն-

քերի մասին (եկեղեցիներ, պանդոկներ, գրադարաններ, բարավանատներ և այլն)։ Օտար տիրապետության ժամանակ ընդհատված ճարտարապետական գործունեությունը վերսկսվեց Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալուց հետո և իր զագաթնակետին հասավ սովետական կարգերի օրոք՝ աղգային ոճի լայն օգտագործմամբ։

Անցնելով երաժշտությանը հեղինակը գրում է հնագույն մոնոդիկ երաժշտության, գուսանների երգերի, իսկ Հայաստանում քրիստոնեության մուտք գործելուց հետո՝ եկեղեցական երաժշտության (շարականներ, զանգեր, ավետիսներ և այլն) մասին, ապա կանգ առնում գեղջկական, ժողովրդական, ավելի ուշ՝ տաղերի, օտար տիրապետության շրջանում՝ պանդուխտական, աշուղական երգերի, ժողովրդական երաժշտական գործիքների վրա և այլն։

XIX դարում սկիզբ է առնում հայկական երաժշտական մշակույթի մի նոր շրջան, լույս են տեսնում երաժշտական հանգաններ, ստեղծվում է հայկական առաջին օպերան։ Մեծ ջանասիրությամբ հավաքվում են հայկական ժողովրդական երգերը, ստեղծվում երգչամբեր։ Դրվում են հայկական սիմֆոնիկ երաժշտության հիմքերը։ Բացի սովետական կոմպոզիտորներից, երաժշտագետներից, կատարողներից, հեղինակը ներկայացնում է նաև սփյուռքահայ դործիչներին։ Նա չի մոռանում նաև օպերային և երաժշտական կոմպոզիթի թատրոնները, ֆիլհարմոնիան, երգչախմբերը, կամերային անսամբլները, կվարտետները, կոնսերվատորիան, ժողգործիքների անսամբլը, երաժշտական դպրոցները, գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտի երաժշտության և ժողովրդական երաժշտության բաժինները։

«Թատրոն» վերնագրով հոգվածը նվիրված է հնագույն հայ թատրոնին, «ձայնարկուներին», «ողբերգակներին» և «կատակերգակներին», Տիգրանակերտի և Արտաշատի թատրոններին, Արշակ II-ի արքունիքում կազմակերպված թատերական ներկայացումներին, միջնադարյան Հայաստանի թատրոնին, XVII—XIX դդ. Անդրկովկասում և հայ գաղթաբնակներում հիմնադրված, սովետական շրջանում Հայաստանում, Ադրբեջանում և Վրաստանում կազմակերպված թատրոններին։

Մամուլ։ Մեծ Գյուտենբերգի գյուտից ընդամենը 62 տարի անց հայերն ունեցան իրենց առաջին տպագիր գիրքը՝ «Պարզատոմարը», որ լույս տեսավ Վենետիկում 1512 թ.։ Բազմաթիվ հայկական տպարաններ հիմնվեցին Կոստանդնուպոլսում, Հոռոմում, Փարիզում, Լայպցիգում, Նոր Զուղայում, Վենետիկում, Էջ-

միածնում, Մադրասում, Ամստերդամում, ապա և Երևանում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Բաքվում և այլուր։ Այստեղ հորվածագիրը խոսում է հայկական կարևոր պարբերականների («Բազմավեպ», «Հյուսիսափայլ», «Մեղու Հայաստանի», «Մառյաց աղավնի», «Մեղու» և այլն), Թիֆլիսում լույս տեսած հայկական թերթերի մասին։ Ենչուովում են մամուլի ասպարեզում սովետական Հայաստանի ձեռք բերած հսկայական հաջողությունները։ Առանձին խոսվում է կինոյի, կրկեսի, ռադիոյի ու հեռուստատեսության, նրանց զարգացմանը իրենց մասնակցությունն ունեցած բազմաթիվ գործիչների մասին և այլն։

Հանրագիտարանի «Հայաստան» հոդվածը ունի «Վերջաբան», որից մի հատված բերում ենք ստորև.

«Հայ ժողովրդի դարավոր կենսունակությունը, վերջին վաթսուներորդի դարում նրա արևելյան հատվածի գոյծադրած գերմարդկային ճիգերը, հատվածի, որ թուրքերի զազանություններից փրկվելու համար ընդունեց սովետական Ռուսաստանի օգնությունը և 1920 թ. ձևավորվեց որպես ՍՍՀՄ-ի 16 հանրապետություններից մեկը, նրան հասցրեց այնպիսի առաջադիմություն, որ նա ոչ ինչ չունի նախանձելու մեծ ու գերհզոր տերություններին։ Այսօր, հուրախություն նշխարհի համայն հայության, շուրջ 30 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն և երեք միլիոն բնակչություն ունեցող փոքրիկ Հայաստանը, գիտության և տեխնիկայի իր անվանի ներկայացուցիչներով, մասնակից է դառնում մարդկության բոլոր մեծագործություններին (էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաներից սկսած մինչև տիեզերական թռիչքները)։ Միլիոնաչափությունն այժմ իրեն զգում է ապահով քան երբեք, քանդի դժբախտության դեպքում նա անպաշտպան չէ...»։

«Հայաստան» հոդվածին կցված են բազմաթիվ մեծագիր գունավոր նկարներ ու բարոնգներ (Սովետական Հայաստանի գերբը, «Մալթ Հայաստան» հուշարձանը, Երևանի համայնապատկերը, Արարատի, Սևանի, ակադեմիկոս Վ. Համարձումյանի, Էջմիածնի վանքի ոսկե տառերի, Մատենադարանի երեք մանրանկարների, Սուրբ Ղազարի վանքի գանձարանից երկու նմուշների, Գառնիի հեթանոսական տաճարի, Զվարթնոցի ավերակների, Գեղարգի խաչքարի, Մատենադարանի շենքի, Սունդուկյանի անվան թատրոնի, Սասունցի Դավթի արձանի, Անի հյուրանոցի և Զերմուկի առողջարանի նկարները)։

Բավականին ընդարձակ է «Հայոց եկեղեցի» հոդվածը, որին կցված են էջմիածնի վանքի»

Հաղարծնի, Գեղարդի վանքերի, ինչպես և էջմիածնի «Ոսկե խաչքարի» գունավոր նկարները:

«Հիդրիա» հանրագիտարանի 10-րդ հատորում լույս են տեսել նաև «Հայկական լեռնաշխարհ», «Հայաստանի պատկերասրահ», «Հայկական Տավրոս», «Հայկական Առաքելական եկեղեցի», «Հայոց լեզու», «Հայոց դիր», «Հայոց Ավետարանական եկեղեցի», «Հայկական լեզու» (1916 թ. կազմավորված), «Հայկական կաթողիկե եկեղեցի» հոդվածները: Հետաքրքիր է «Հայերը Հունաստանում» ընդարձակ հոդվածը: Այստեղ ի մի են բերված բոլոր հին ավանդությունները հայերի՝ Հունաստանից Հայաստան գաղթելու մասին, այդ ավանդությունների շուրջ ինչպես և հայ-հունական լեզվական ընդհանրությունների մասին ժամանակակից ուսումնասիրողների կատարած հետազոտությունների արդյունքները: Անցնելով բուն պատմությանը, Հ. Ղազարյանը միանգամայն ճիշտ VI դարի երկրորդ կեսն է համարում հայկական գաղութների հիմնադրման ժամանակը: Բյուզանդիոնում և Թրակիայում, ինչպես և հայտարարի լայն մասնակցությունը Բյուզանդական կայսրության կյանքի բոլոր բնագավառներում: Այդ գաղութների բնակչությունը ստվարացավ հետագայում, օսմանյան տիրապետության ժամանակ և հատկապես Մեծ Նեղոսից հետո, երբ Աթենքի, Պիրեայի և այլ քաղաքների շրջանում ստեղծվեցին բազմաթիվ «հայոց»-ներ, հայկական թաղամասեր: Հոգևորում տրվում է նաև Հունաստանի հայկական գաղութի եկեղեցական, մշակութային արդի վիճակը, ՀԲԸՄ-ի և այլ բարեգործական հաստատությունների գործունեությունը և այլն:

Այսպիսով, կատարված է հսկայական աշխատանք և հույն ընթերցողն այժմ ավելի հստակ գաղափար է կազմում հայ ժողովրդի դարավոր պատմության ու մշակույթի, համաշխարհային մշակույթի գանձարանում նրա մեծած ոչ փոքր ավանդի մասին:

Վերջում ուզում ենք մի քանի ցանկություններ հայտնել: «Հայաստան» հոդվածում անտեսված XIX—XX դդ. հայ պատմագիտությունը, որի մշակած բազմաթիվ հարցեր մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հենց հույն ժողովրդի, հույն մշակույթի պատմության ուսումնասիրության համար: Միայն վերջին հիստուն տարում հսկայական աշխատանք է կատարված հունաբան դպրոցի (V—VII դդ.) գործունեության, խաղացած դերի ու հայոց մշակույթի մեջ նրա ներդրած մեծ ավանդի ուղղության: Հույն ընթերցողին ու մասնագետին հետաքրքիր է իմանալ, թե միջնադարում հույն հեղինակների ի՞նչ երկեր են թարգման-

վել հայերեն, տեղեկանալ, որ հին հույն հեղինակների բազմաթիվ գործեր (Փիլոնի, Տիմոթեոս Կուզի, Զենոն Իմաստասերի և ուրիշների) պահպանվել են հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչների կատարած հայերեն թարգմանություններով միայն (ն. Ակինյանի, Հ. Մանանդյանի, Վ. Զալոյանի, Լ. Խաչիկյանի, Ս. Արևշատյանի, Արուսյակ Մուրադյանի և այլոց աշխատությունները):

Հույն ընթերցողին հետաքրքիր է իմանալ նաև հայ մասնագետների աշխատանքի արդյունքների մասին հելլենիզմի ուսումնասիրության գործում (Հ. Մանանդյանի, Բ. Առաքելյանի, Գ. Սարգսյանի, Ս. Կրկաշարյանի, Գ. Տիրացյանի և մյուսների աշխատությունները): Այս պրոբլեմի առնչությամբ կարևոր են հետպատերազմյան տարիներին սկսված և մինչև օրս շարունակվող հելլենիստական շրջանի հուշարձանների հնագիտական պեղումները, որոնք կարևոր նյութեր են ի հայտ բերել (Գառնիի, Արտաշատի, Արմավիրի պեղումները): Կարելի էր հատուկ խոսել ընդհանրապես ճճագիտության ձեռք բերած նվաճումների մասին: Ի դեպ, սկսվել և շարունակվում են նաև բազմաթիվ միջնադարյան քաղաքների և հուշարձանների պեղումները, որոնց արդյունքները կարևորություն ունեն Բյուզանդիայի պատմության ուսումնասիրության համար (Անիի, Դվինի պեղումները):

10 և 11-րդ հատորների հայագիտական հոդվածների վերաբերյալ կարելի է անել և հետևյալ դիտողությունները.

Հայկական գրերի գյուտի ճշգրիտ թվականը դեռևս հայտնի չէ, հայագիտության մեջ դրա շուրջ վեճերը դեռ շարունակվում են, դրա համար Ղազարյանը սյետք է նշեր թվականներից մեկնումեկը, ցույց տալ, որ կան տարրեր կարծիքներ և ոչ թե ընդունելու ու նշեր մի քանի թվական (393, 391, 406, 405—406 թթ.):

Հայկական եկեղեցում մինչև հայկական գրերի գյուտը արարողությունը կատարվում էր ոչ թե ասորեոստանյան (ܐܪܡܝܐܝܬܐ) լեզվով, այլ ասորերեն (ܐܪܡܝܐ), ասորեոստանյան ալբուրեն գոյություն չունի, կա ասորական ալբուրեն (հատոր 10, էջ 391, 403): 11-րդ հատորի 402-րդ էջում ասված է, որ սելջուկների կողմից Անիի գրավումից հետո հայոց կաթողիկոսությանը տեղափոխվեց Աշտիշատ: Նշենք, որ Անիի դադարեց կաթողիկոսանիստ լինելուց դրանից քսան տարի առաջ, բյուզանդացիների կողմից քաղաքը գրավվելուց հետո: Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը կաթողիկոսանիստ դարձրեց Սեբաստիայի Սուրբ Նշան վանքը, նրա հաջորդ

նախկին Ռ Աննեյին՝ Տարնտայի Թավրուրը, Գրիգոր Բ Վկայասերը՝ Դամնդավր:

Ցանկայի էր հին Հայկական այն անունները, որոնք հնում ունեցել են հունարեն համարժեքներ, բերվելին այդ ձևով և ոչ ժամանակակից արևմտահայերեն արտասանությամբ:

Ցանկայի էր նաև, որ հայերեն տերմիններին կից, փակագծերի մեջ տրվեց նրանց հունարեն թարգմանությունը: Այդ բանը կատարված է.

բայց հազվադեպ (թարգմանված են Թիֆլիսի հայ թերթերի անունները):

Նշված թերմինները, որ անխուսափելի են նման մեծածավալ աշխատանքում, որակ չեն կազմում, հեշտությամբ ուղղելի են: Մնում է ցանկայի, որ Հ. Ղազարյանը նույն ոգևորությամբ ու պատասխանատվության զգացումով շարունակի իր շնորհակալ աշխատանքը:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մ. ԲԱՐՔԻՎՅԱՆ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԵԾԱՐԹԵՔ ՀԱՎԱՔԱՑՈՒՆԵՐ

1980 թ. հունվարի 25-ին ներանում բացվեց Հայկական ՍՍՀ-ում առաջին դրամագիտական ցուցահանդեսը: Դրամագիտությունը, որը նվիրված էր շուրջ 300 տարվա դրամագիտական մասնագետի և անցյալի, որպես գիտական մտքի ասպարեզ մեղանում նոր է: Դրամագիտական նյութերի ցուցադրությունը երախտագիտության ու հարգանքի տուրք էր բոլոր նրանց, ովքեր իրենց ներդրումն են բերել և շարունակում են նպաստել Հայկական ՍՍՀ-ում դրամագիտության դարգացմանը, Յուդահանդեսում ներկայացված էին հին և միջնադարյան մետաղադրամները ու մեդալները բազմաթիվ նմուշներ: Հիրավի, աշխարհի բոլոր երկրները չեն, որ կարող են ներկայացնել հին հունական պոնիսներին, արևմտեկյան իրանին, Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, հռոմեական, սարթեական, սասանյան ինքնակալների, Բյուզանդական կայսրության, արաբական խալիֆայության, սելջուկյան պետությունների, Կիլիկիայի հայկական թագավորության, մանդլական խաների և շատ այլ բազմաթիվ արձանագրություններով ու պատկերներով թողարկված դրամներին բնորոշ տիպերը:

Դրամագիտական այդ նյութերը Հայաստանին նվիրել են Ադնիկ Գարագաշյանը (Բուսի-նիա, Բուխարեստ), Զարեհ Պաուկյանը (ԱՄՆ, Նյու Յորք), Արմենակ Փոլադյանը (Կիբանան, Բելյուր), Փառանձևե և Գեղամ Գալաճյանները (ԱՄՆ, Նյու Յորք), Հասմիկ և Նովանդ Ամաստունները (ԱՄՆ, Ֆիլադելֆիա), Նապոլեոն Բրյուկյանը (Ֆրանսիա, Լիոն), Նովանդ և Ֆոն-Ֆոն Ալլեյանները (Ֆրանսիա, Նիոն), Հայկ և Թորգոմ Ղազարյանները (Խաբա, Սան Ռեմո) և ուրիշներ: Վերջին ժամանակներս հավաքված շուրջ 17000 դրամներից ու մեդալներից ընտրվել էին հազարից ավելի նմուշներ, որոնք և ներկայացնում էին Ափսուրի հայերի նվերները մայր հայրենիքին նրա վերածննդի 60-ամյակի շնորհիվ: Այդ նյութերը հնարավորություն ընձևեցին կազմակերպելու

մի այնպիսի ցուցադրություն, ուր ներկայացված էին Միջերկրականի արևմտյան կողմերից մինչև Հնդկաստանի հյուսիսն ընդգրկող երկրներում պատմական տարբեր դարաշրջաններում թողարկված դրամական միավորները: Դրանց կշռային չափերը, պատկերները ու մակագրությունները հաղորդած տվյալները, շրջանառության ոլորտներին, ինչպես նաև առանձին գինաստիանների ծագմանը վերաբերող վկայությունները կարևոր նշանակություն ունեն պատմական շատ հարցերի պարզաբանման համար:

Մի կողմ թողնելով մանրամասնությունները, հարկ ենք համարում խոսել ցուցադրված ժողովածուներից մի քանիսի բովանդակության մասին: Հիշատակության արժանի է Նզնիկ Գարագաշյանի (Բուխարեստ) հին հունական ոսկե ու արծաթե դրամների հավաքածուն, որի շնորհիվ կարելի է տեսնել մ. թ. ա. VII—V դդ. վերաբերող դրամական միավորներից առանձին նմուշներ, թողարկված էգնյան ծովի ավազանում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի հունական վաճառաչա՞ քաղաքներում: Եթե նկատի առնվի, որ հաստատուն կշռային չափերով, պետականորեն վավերացված մետաղե դրամները առաջին անգամ հանդես են եկել հին հունական քաղաքակրթության ոլորտում մ. թ. ա. VIII—VII դդ. տահմանագրիսին, ապա պարզ կդառնա այն ներդրման արժեքը, որ ի դեմս Նզնիկ Գարագաշյանի կատարել էր հունական զարգացման ուղիով համահունչ զարգացման ուղիով Հայաստանում դրամագիտության դարգացման ուղիով: Այսպես հին աշխարհի դրամներով այնքան հարուստ կոմպլեքսն են կրներինց միայն Հայաստանում են պահվում էգնյան ու ատտիկյան կշռային համակարգին պատկանող վաղադարձյալ գրամական միավորները: Բուն Ատտիկայի, Պելոպոնեսի, Մակեդոնիայի, Թրակիայի և հին հունական այլ երկրամասերում թողարկված դրամական ու հելլենիստական պատկերագրության դրամներին, անտրադրամներին ու սոլիդների բազ-

ԿՐԵՏԵ ԿՊԶՈՒ ՀԵՐԱԿԻՈՆ ՔԱՂԱՔԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՅՈՒ
ՀԱՅԵՐԵՆ ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐԸ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԴՆ «Լրագրեր հասարակական դիտությունների» ամսագրի 1982 թ. 8-րդ համարում հայերեն թարգմանությամբ հրատարակեցինք հայտնի հույն բյուզանդագետ Ն. Տոմազակիսի և հայագի կրեոացի ուսումնական Տիերան (Դիմիտրիոս) Սավալանի Կրետեի հայկական միջնադարյան գաղութի պատմությանը նվիրված հոնարեն հոդվածները: Ն. Տոմազակիսի հետադոտությունը հիմնված էր միջնադարյան պատմողական աղբյուրների ավելաների վրա, իսկ Տ. Սավալանի հոդվածում վերծանված և հրատարակված էին Կրետեի հունական քաղաքի թանգարանում պահվող չորս տապանաքարերի հայերեն արձանագրությունները: Տիերան Սավալանը, որ ծնվել է Կրետեի Հերակլիոն քաղաքում, ինչպես մեզ հայտնել է հիշյալ քաղաքի հայկական փոքրիկ համայնքի թաղական խորհրդի գտնձապահ պարոն Մկրտիչ Տապանյանը, մասնագիտությամբ տնտեսագետ էր և լրջորեն հետաքրքրվում ու զբաղվում էր Կրետեի հայության պատմությամբ: Նա այնքան էր նվիրված իր աշխատանքին, որ անդամ անդամալույծ վիճակում ձախ ձեռքով շարունակել է գրել այդ պատմությունը, որի մասին որոշակի տեղեկություններ և պատկերացում չունենք:

Կրետեի հայությունը չէր կենտրոնացած լուր հիշյալ հունական քաղաքում, այլև կղզու բաղամթիվ այլ քաղաքներում ու ավաններում, փաստ, որի մասին վկայում են ոչ միայն Կրետեի հայկական բովանդակությամբ տեղանունները. Կրետեի արխիվներում պահվող փաստաթղթերը, այլև բաղամթիվ հայերեն վիճագիր արձանագրությունները: Սույն հոդվածում մենք ընթերցողի և հետադոտողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում Կրետեի գլխավոր քաղաք Հերակլիոնի (հանդաքս, Կանդիս) հայոց Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցում գտնվող բաղամթիվ տապանաքարերի հայերեն արձանագրությունները, որոնց լուսանկարները սիրալիկ կերպով մեզ է տրամադրել հայ ժողովրդի պատմության բեկորները կորստից փրկելու գործում գովելի աշխատանք կատարած Մ. Տապանյանը: Նա հայտնել է նաև, որ բացի հիշյալ արձանագրություններից, տեղում կան և շուրջ քսան արձանագրությունների մեծ ու փոքր բեկորներ: Այս հոդվածի ծնունդն էլ, ահա, մենք պարտական ենք պրն. Մ. Տապանյանին, որին և հաճելի պարտք ենք համարում հայտնելու մեր խորին շնորհակալությունը: Մ. Տապանյանը միաժամանակ մեզ հաղորդել է կարևոր տեղեկություններ Հերակլիոն քաղաքի և ընդհանրապես Կրետե կղզու հայկական համայնքի վերաբերյալ, որոնք և ներկայացնում ենք հայ ընթերցողին: Մ. Տապանյանը կղզում լույս տեսնող հոնարեն «Կրետե» ամսաթերթի 1982 թ. հոկտեմբեր ամսի 107-րդ համարում մի փոքր հարցազրույց է ունեցել ամսագրի գլխավոր խմբագիր Միխալիս Խուրդակիսի հետ՝ Կրետեի հայության այժմյան դրության վերաբերյալ, պատմել Սովետական Հայաստանի, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և մշակույթի ասպարեզում նրա ունեցած անսխալ խընթաց վերելքի մասին և այլն¹:

Մկրտիչ Տապանյանը ծնվել է 1910 թ. Փոքր Ասիայի անտիկ շրջանում հռչակված ծովահինյա Պերդամոն քաղաքում, որտեղ դեռևս վաղ միջնադարում եղել է հայկական համայնք: Նշենք այստեղ, որ Պերդամոնում էր ծնվել բյու-

¹ Κορίτση. Παγκρήτιο μηνιαίο περιοδικό. Έτος 9^ο, Όκτωβριος 1982, αρ. τεύχος 107, σελ. 29.

դանդաղան հայազգի կայսր Ֆիլիպպիկոս-Վարդանը (711—713 թթ.)²։ Մ. Տապանյանը Պերդամոնից Կրետե է գաղթել 1922 թ. ողբերգական դեպքերի ժամանակ։ Այդ ընթացքում Կրետե հաստատված (Ջմուռնիայից, Պերգամոնից, Րըրք Ադադից, Գնըգից, Մանիսայից, Ալվալըբից, էոդեմիշից, Բալքնդըբից, Կամախից, Պրուսայից, էսքի Շեհիրից և Կեսարիայից) հայերի թիվը հասել է շուրջ երկու հազարի։ խանիա քաղաքում հաստատվեց 27 ընտանիք հայեր (այդ քաղաքի վերջին հայը՝ կամախեցի Անտոն Սահակյանը, վախճանվել է 7—8 տարի առաջ, այժմ նախադրում ոչ մի հայ չի մնացել), Ռեթիմնոյում՝ 46 ընտանիք (այժմ մնացել է երեք ընտանիք), Սիտիայում՝ 24 (մնացել է երեք ընտանիք)։ Հայերի մեծամասնությունը հաստատվեց Կրետեի զխավոր Հերակլիոն քաղաքում՝ 230 ընտանիք (ներկայումս մնացել է 22 ընտանիք)։ Ինչպես մեզ գրում է Մ. Տապանյանը, դեռևս 1905 թ. Հերակլիոն էին հաստատվել 7 հայ ընտանիք, որոնք զրադվում էին սրճի ու կերպասեղենի առևտրով։ Հալլիի՝ Հերակլիոն հաստատվելու պատճառներից մեկը քաղաքում Ս. Հովհաննես Կարապետի հայկական հնամենի եկեղեցու առկայությունն էր։ Հերակլիոնում բնակություն հաստատած համեմատաբար ստվար հայությունը կազմակերպեց թաղական խորհուրդ, ղանազան միություններ (ՀՊԿ, ՀԲԸՄ, ՀՄՄ, Երիտասարդական, աղքատախնամ և այլն), դրադարան, դպրոց՝ երկու հայ և մեկ հույն ուսուցչությամբ, մանկապարտեզ, որոնց ստեղծման գործում բացի Մ. Տապանյանից, գործում մասնակցություն ունեցան Տիգրան Սավալանյանը, Բոխիզ Փեշտիմալյանը և ուրիշներ։ Դպրոցում, որը գոյատևեց մինչև 1946 թ., սովորում էր շուրջ 200 հոգի երկսեռ աշակերտություն, որի թիվը ժամանակի ընթացքում նոսրացավ։ Հայության մի մասի Սովետական Հայաստան ներգաղթելու, ինչպես և արտասահմանյան տարբեր երկրներ գաղթելու պատճառով դպրոցը 1946 թ. փակվեց։ Դպրոցի ծախսերը հոգում էին հայոց եկեղեցու սեփականությունը կազմող 12 հողամասերից ու այդ հողամասերի վրա Մ. Տապանյանի նախաձեռնությամբ շինված երեք խանութների վարձից գույքից և կոմունալներից, ինչպես և աշակերտության վճարած ուսման վարձից ու ՀԲԸՄ հատկացումներից։

Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցին գործում է մինչև օրս, նրա բակում կառուցված է մի համեստ հուշարձան՝ նվիրված Մեծ եղեռնի նահատակների հիշատակին, որտեղ ամեն տարի ապրիլի 24-ին կատարվում է հոգեհանգիստ։ Եկեղեցին, համաձայն իր ճակատին գտնվող արձանագրության, հիմնադրվել է 1669 թ., բայց տեղի հայերը գտնում են, որ այն ավելի հին է։ Հնարավոր է, որ այսօրվա եկեղեցին կառուցված լինի հնում ավերվածի հիմքերի վրա, բայց այդ հարցը կարող է ավելի մասնագիտական ուսումնասիրության ենթակցություն կա շուրջ շորս հազար քառակուսի մետր տարածությամբ ցանկապատված հայկական դերեղմանատուն։

Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցու բանկալատեղիի վրա XVII դարի երկրորդ կեսից կատարվել են թաղումներ։ Գերեզմաններն ունեցել են տարբեր մեծությունների տապանաքարեր՝ հայերեն արձանագրություններով։ Մոտ քսան տարի առաջ բանկալատեղին բարեկարգելու առթիվ այդ տապանաքարերը տեղից հանվել են։ Մ. Տապանյանը ջանացել է դրանք հետագա փշաքույրից փրկել և վնասուելաբերակ ամուսիններ Արտաշես և Դորա Դարչինյանների ծախսով եկեղեցու բակում կառուցել է հատուկ տեղ, որտեղ էլ ապահով տեղադրվել են հիշյալ տապանաքարերը։

Մ. Տապանյանը մեզ է ուղարկել վիմագիր 28 արձանագրությունների լուսանկարները, որոնցից հնարավոր եղավ վերծանել և ընթերցել 26-ը։ Մնացած երկուսը դժբախտաբար շատ են մաշված։ Քանի որ ոչ բոլոր նկարներից էր հրնարավոր կլիշե պատրաստել, մենք, լավագույններն ընտրելով, ներկայացնում ենք արձանագրությունների մի մասի լուսանկարները։

² Հ. Գեյկեր. Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն և պերգամացի կայսերական գահի վրա. — «Հանդես տմարյա», 1907, № 8։

Ինչպես կհամոզվի ընթերցողը, արձանագրությունները հնարավորություն են տալիս պարզելու Կրետեում հաստատված հայության բնակության նախնական վայրը, նրանց վիճակը Կրետեում օսմանյան տիրապետության օրոք: Գաղթականները մեծ մասամբ քանաքեռցիներ են⁴, կան և Կոստանդնուպոլսից, Տիվրիկից, Ակնից և Երևանից եկածներ և արդեն Կրետեում ծնվածներ: Արձանագրություններում նշված 40-ից ավելի անձնանուններ, որոնց մեջ հանդիպում են և հաղվագյուտ անուններ, հնարավորություն կտան լրացնելու Հրաշյա Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանը»: Օրինակ, 1674 թ. կրող արձանագրության մեջ հիշված Թոփիկ անունը հիշյալ բառարանում բացակայում է (կա Թփիկ անունը, մի անգամ հիշված Գ. Սովանձտյանցի կողմից, որն անվանի լեզվաբանը համարում է հայերեն «թուփ» բառի զգվականը: Մեր «Թոփիկը», ըստ երևույթին, «թուփի» հետ որևէ առնչություն չունի): Ինչ վերաբերում է մեր արձանագրությունների մեջ երկու անգամ հիշված (նույն մարդու) Իսում անվանը, ըստ Հ. Աճառյանի գործածված է եղել XIX դարի առաջին կեսին՝ Աշտարակ գյուղում, այնինչ մեր Իսումը հիշված է 1728 և 1729 թթ. արձանագրություններում: Հ. Աճառյանը գիտե լուկ մեկ վաճառք՝ 1325 թ. մի վիմագիր արձանագրությունում հիշված: Ս. Հովհաննես Կարապետի եկեղեցու 1773 թ. մի արձանագրությունում այդ անունը հանդիպում է մի անգամ ևս՝ վախափ ձևով:

Արձանագրություններում գերազանցում են արական անունները, 33 արական անունների դիմաց ունենք ընդամենը 9 իգական: Դա բացատրվում է ոչ միայն արական սեռին պատկանող հանգուցյալների տապանաքարերի թվական գերազանցությամբ, այլև այն հանգամանքով, որ հանգուցյալի անվան կողքին հիշվում է և վերջինիս հայրանունը, կնոջ դեպքում՝ նաև ամուսնու անունը:

Տապանաքարերը, որոնք բոլորն էլ սպիտակ մարմարից են, պատկանում են ինչպես համեստ ընտանիքների հանգուցյալներին, այնպես էլ մեծատունների: Կան հսկա չափերի բարձրարվեստ գործեր: Երեք տապանաքարերի վրա կան և հունարեն փոքրիկ արձանագրություններ, մեկի վրա՝ թուրքերեն: Արձանագրություններում նշված է հանգուցյալի մահվան թվականը ըստ հայոց մեծ տոմարի, մեկում, բացի հայոց թվականից, նշված է նաև «տաճկաց» (հիշարայի) թվականը, իսկ երկու (ուշ շրջանի) արձանագրություններում՝ Քրիստոսի թվականը արաբերեն թվանշաններով:

Հանգուցյալների տերերի (կամ ավելի ճիշտ՝ արձանագրությունների բնագիրը կազմողների) արտասանությունը արևմտահայերեն է: Այդ բանը հաստատվում է անգամ քանաքեռցիների արձանագրություններով: Երկու անգամ Քանաքեռ տեղանունը բերված է Գանայթեո (Գանաքեո) ձևով, որտեղ «Գ»-ն «Ք» է հնչել: Այդ բանը հաստատող այլ փաստեր էլ կան. «քերեղման», փոխանակ «գերեղման», «հանքիստեան»՝ փոխանակ «հանգիստեան», «Աղկուլ»՝ փոխանակ «Աղզուլ» (սպիտակ վարդ), «բոխեցալ»՝ փոխանակ «փոխեցալ», «Լստեբան»՝ փոխանակ «Լստեփան», «Գիրիդցի»՝ փոխանակ «Կիրիտցի» (Կրետացի) և այլն:

Ստորև տալիս ենք հիշյալ տապանաքարերի արձանագրությունների մեր վերծանությունն ու ընթերցումը՝ ըստ ժամանակագրական հերթականության: Բացված են բազմաթիվ փակագրություններն ու հապավումները, կատարված է բառանշատում, որը, որպես կանոն, արձանագրություններում բացակայում է:

1. 1669 թ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵՆ / ԻՆ ԸՍՏԱՄՊՈԼՑԻ Տ[Է]Ր ՅԱԿՈԲԻՆ / ՈՐ ՓՈԽԷՅԱԻ Ի ՔՐԻՍՏ-ՏՈՅՍ ՌԵԺԸ ԻՆ Ի Գ / ՈՒՌՆ Ս[ՈՒՐ]Բ [ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ]

³ Տե՛ս արձանագրություն № 21:

⁴ Գ. Սավալանի հրատարակած հանիայի շորս տապանաքարերի արձանագրություններում ևս հիշվում են քանաքեռցիներ:

ደህረ ፊት ምረቃ / ስለ ረዕዮታችን / ስለ ህይወታችን / ስለ ጥራት ጥያቄ / ስለ ህይወት ጥራት
 ስለ ህይወት ጥራት / ስለ ጥራት ጥያቄ / ስለ ህይወት ጥራት / ስለ ህይወት ጥራት / ስለ ህይወት ጥራት

400 է ՏԱԳԱՆ ՀԱՆԳԱՏՆԵՐԻ Տ/Է/Ր / ՅԱՎԱԷԹԻՆ ԱՐԴԱՅՆ ՄԻԲԱԷԼԻՆ ԱՐ / ՓՈԽԱՑԱԻ Բ
 Դ/ՐԱՄԱՅԻՍ ՈՃԻԷ Ի ԴՈՂՈՆ / Ս/ՈՒՐ/Ք ԿԱՄ/Ա/Գ/Ն/ՏԱՆ ԱՄԷՆ...

Ար 3/է/Է ԲԻՆԱՐԻՍ ԶԱԽ ԱԷ / ԿԱՐԻ Ի ՔԼ ԼԱՅՈՅԻ / ԱՅԼՈՅԻ ԸՋՅԻ / ԵՂ-
ԷՄԵՆ ՊԵՆԱՅԻ / ԱՆԴՐԵՂՅԻ ՍԵՆ Ի / ՂԱԼԱՍ ԲԻՐԱՍԱՊԻ / ՕԼԱՅԻ / ԱՅՏԱԻ-
ԵՂԻ / ՏԻՐԿԵՐ ԴԱՋԱՐԻ ԱՐԴԻ / ԼԱՅԻ ԲԵ ԱՆԻ / Ի ՂԱԻՆԱՅ ԱՐԱՐԻ ԿԱՐԱՅԻ /
ՎԻՆ ԼԱՅԻ ՄԵՐ

ԱՅՍ Է ՀԱՅԱՆԵՆ ԵՐ ԴԱՄԱՐԱՆԵ ԱՆՆԱՅԵՐ ԴՐ ԷՐ ԶԱ ԴՈՒՍԲ ՕՎԱԾԵՐ ՏՄԱԽԻՆԱԵՇԵՄԻ
ԲԱՆԱՆԱՅԵՐ ԲԱԴԻՆԻ ԱԴԵՐ Ե ԱՅՍ ԵՐԲԵՐ ԴՐԵ ՀԱՆՆԻԹԵՐ ԱՅՍ ԴԱՄԱՐԱՆԵ ՀԱՅԲ ՄԱՐ Դ ՏԻՐ
ՈՂԴԱՐԱՆԱՆ ԱՍԷՐ ՈՒ ՁԵԶ ԻՆԿ ԱՂԱՐՄԱՆԵՐ Ե ԴԱՆԱՏԱՆԵՆ ԿՐԿԱԵՐ ԹՎ ԹԱՏ Ի ՏԱ. . .

ԱՅՍ Է ՏՄԳԱՆ ԵՒ ԴԱՍԴԱՐ ԴՆ ՂԱԶԱՐԻ ԱՐԴԻ ԱՅԻՆԸ ԴՐՐ ՓՈԼԵԳԱԻ Ի Փ/ԻՄՏԱՅՍ՝
ԵՎ ԱՄՀ ԶԱՐԵԼՆԵՐԻ ԺԴ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԳԱՆԻ / ՓԱՆԱԲՈՐ / ԴԻ ԶԲԻՊՈՐԻ / ԿՐԴՈ ՊԵՏԻ / ՈՒՐ ԲԷ ԱՃԶ

ԱՅՍ Ի ՏԱՊԱՆ / ԴԱՌՔԱՐԱՆԻ ԴԱՐ / ԶԻ ԿԻՔԱԿԱՆԻ Դ / ՈՒՊՏԻ ԱՐ/ՈՒ/ՆԻ / Ն ՈՐ
Վ/Ո/Խ/Ե/Յ/Ա/Ի Ի Ք / ՈՃԼՔ ԵՄՔՏԻ Ա

ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ ԸՍՈՐԻԸՆԻ / ԿԱՐԱԳՈՏԻ ԿՈՂԱԿ / ԻՅ ՆՈՐԻՐՆ ՈՐ / ՈՐ ՀԱՆԳՈՒՄ / ԹՎԻՆ
ՈՃԶԴ ԿԱ / ԶԱՐԻ ԻՆ

ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ / ՀԱՆՏԱՏՇՈՒՆ / ԺԱՆԱԺՈՐՏ / ՆԱԶԱՐԵԹ ԴՈ / ԻՍՏԻ ԱԴԱՌ / ԷՐԱ ՈՐ
Է՛Ր ԿՈՂ / ԱԿԻՑ ԻՌՈՐԾԻ / ՈՐԴԻ ՈՒՄԱԿԱՆ / ԶՈՐ ԵՐ ՀԱՆՐԾ / ՄԻ ԺԿ ՈՃԼԷ / ԲԱՐԵՆԻԺԿ

Տ. Քարթ. Օմնիբու սամաթա, քարեծառ: ՏԱ՛ն է Մ ԻԱ ասեմանդրոթյանը, արանդ մի անգամ
 Ու հանդիպում է այս պարտադրում:

11. 1726 թ.

ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ / Ե ԵՒ ՀԱՆ / ԳԵՍՏԵՆ / ԳԱՆԱՔ / ԵՌՈՒ 30 / ՎԱՆԷՍԻ ԴՈՒ / ՈՏԲ ՄԱ.
ԲԻԱՄԱ ՈՐ / ՓՈԽԵՑԱՆ / ԹՎ ԹՃՀԷ

Արձ. N 17

12. 1729 թ.

ԱՅԱ Է ՏԱԳԱՆ ԵՒ ԴԱՄԲ / ԱՐԱՆ ԸՍՏԱՄԳՈՒԹԻ ԴՈՒՅ / ՌԱՎԱՐԻ ԶԴՐՈՒԹՅԱՆ ՈՐԴԻ / ՅՈՎ.
ՍԷՐԵՆ ՈՐ ԵՒ ՀԱՆԻ / ԵԱՐ ԹՎԵ ԹՃՀԷ ՓԵՏԲ / ՎԱՐԻ Ը

13. 1729 թ.

ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ / ԵՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆ / ՔԱՆԱՔՈՒԹԻ / ՍԱՀԱՄՏՈՆԵ / ԻՍՏՈՒԹԻ ՈՐԴԻ ԵՒ / ԶՈՒ.
ՄԵՆ ՈՐ ԵՒ / ՀԱՆԳՈՒԹ ԹՎ / ԱԳԱՆԻՄ ՀԱՅՈՑ / ԹՃՀԷ ՄԱՐՏԻ / ԴԱ

14. 1729 թ.

ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ / ԵՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆ ԷԳ / ԲՈՒՐՇՈՒՄԾՈՒ / ՔՈՆՏԵՆԻ ԴՈՒՄ ԻՏԲ ԿՈՒՀԷՐԵԱՆ /
ԵՒ ԷՐ ԿՈՂԱՆԻ / Ե ԿԷՉՈՒՄԵՆ / ԶՈՐ ՈՒ ՀԱՆԻ / ԵԱՐ ԹՎ ԹՃՀԷ / ԱՐԲԻՒ Բ

15. 1729 թ.

ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ / ՔԱՆԱՔՈՒԹԻ / ՍԱՀԱԿԻ ՈՐԴԻ / ՎԱՐԳԱՆԻՆ ԹՎ / ԹՃՀԷ ԱԳ / ԵՒ ԸՄ

16. 1730 թ.

/ ԱՅՍ Է ՏԱԳԱՆ / ՀԱՆԳՈՒՑԱՆ ՔԱՆԱ / ԲՈՒՐՇԻ Ե / ՌԱՄ ԶԱՆՈՐ / ՃԱՆԻ ՈՐԴԻ / ԿԻՐ.
ԳՈՐԻՆ / ՈՐ ՓՈԽԵՑ / ԱՒ ԹՎ ԹՃՀԷ / ՄԱՏՈՒՆԻ Ի

17. 1746 p.

ԱՅՍ Է ՀԱՅԿԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՅԷՆ Ի ԳԵՐԳՈՐ ՎԱՅՆՆԱԿ ԹԻՂԱՆ 5 / ԻՐԱՆԻ ԻՐԱՆՅԷԻԶ / ՈՐ ԵՐ
ՎԱՆՈՒՄԻ / ԲՎԻՆ ԹԻՂԵ .ԸՆ ՍՈՍՏՈ / ԽՐԺԻՆ .ԸՆ ԸՆՆ

18. 1750 p.

[illegible]

19. 1766 p.

ԱՏՏ Է՝ ՏԱԳԱՆ ԶԵ / ԵՂԱՏՈՒՆ՝ ՆԱԴԻՐ / ԳԻ՝ ԴՈՒՄԴԻՐ՝ ԶԻ / ԲԵՐԵԱՆԻՐ՝ ԲԻ Է ԿՈ / ՂԱ՝
ՊԻՆ՝ ԱՐԴՈՏԱԿԱՆ / ԲԻՐ՝ ԲՈՒՆԱԿԱՆ՝ Ի ԿԵԱՆԵ / ԹՎ՝ ԲԵՐԵՆ՝ ԾԱԽԱԿԱՆ Ի՝ ԺԷ

20. 1766 p.

ԱՅՈՒՆ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԴԱՆՏԵՐԻՆԱԿԱՆ ԳԵՐԻՆՈՒՄԻ ՊԵՐԵՎՈՐՏԻՆԵՐԻ ՄԱՐԿԱՆԻ ՊԵՐԵՎՈՐՏԻՆԵՐԻ
Ի ԳԵՐԻՆՈՒՄԻ ԻՆՏԵՐՆԱԿԱՆ ԴԱՆՏԵՐԻՆԱԿԱՆ ԳԵՐԻՆՈՒՄԻ

21. 1773 p.

[illegible]

22. 1784 p.

Տասնչորս արդիք բաղկացած արձանագրությամբ զեղծիկ տապալանաբար է, ծաղիկներով և ծաղկամաններ, խաղողի ողկույզներ, ցանկաններով, Հրա-
տակ կարգացվում են վերջին երկու տեղերը՝

24808 82 00144 00051 7 / 506400 04 170A (120A=170A)

23. 1800 p.

ԱՐԲ Է ԲԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐԶԻ ԶԱՅԱ ՏԱԿԱՆ / ՏԱՐԻ ԶԱՂԱԳՄԱՆ ՍՈՐՏ ՄԱՄԱԼԻ / ԴՇՊՐԱՆ ԱՅՍ
ԲԱՆԻ ԿՐԵՏԱԿԱՆ / ՅԱԶԱՆԻԿԱՆ ԲՐԳԻ ՄՏՈՓԱՆ / ԹԱԼՁԻ ԱՏՐԻՆ ԱՅՍ ԿՈԶԵԿԱՆ / ԳՐԱԿԻ
ԱՆՈՒՆ ԲԱՊԳՄԱՆԱԿԱՆԻ / Ի ԲԱԶՄԱԿԱՆԵՏ ԶԱՅԱ Ս/ԱՐԲ/Բ ԿՈՐԱՆ / Ս/ԱՐԲ/Բ ԿԱՐԱԳՅՏ

Պատգամաբարի ալ անկյունով զաւ հետեայ հետաքնն արձանագրութիւնը. ICPSAN/17th CENTIMBRIΟΥ.

ՏՅ՝ աւարակազմութիւն Ք 9.

● வினாக்கள்-விடைகள் :

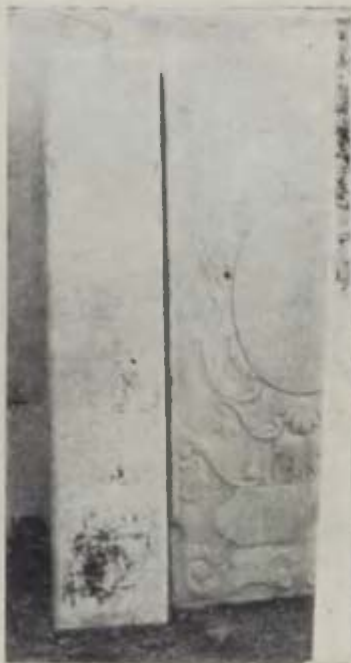
19 Ի՞նչ քան աւելի մօտենալի,

11 Հոգեանաթաղի հերիտի թառ անգլիկոսները:

12 ስምዖን ያሳውቀው ጸሐፊ ማርያም ከአስተሳሰብ

¹⁵ Ἀποδιδωκομένης τῆς αὐτῆς ἑστῆς ἔκφρασις ἐν τῇ ἑκδοτῇ ἀποδιδωσασαμένη. ΕΝΘΑΔΕ ΚΙΤΡ (ἑστῇ¹⁶ ΚΙΤΡΑ) ὁ ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΜΑΡΤΥΡΟΣ (ἑστῇ¹⁷ ΜΑΡΤΥΡΟΣ) ΠΑΠΑΔΑ / ΚΙΣ ὁ ΕΚ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (ἑστῇ¹⁸ ἐκ τῆς Κρήτης) ΔΑΝΑΟΣ ἀποστολῆς / Ὑπερβόρεος καὶ ἑρμηνεύτης).

14. *Staphylococcus* *Cochranella* *hyacinthifera* *L. rugosa* (L.)

Ирл. № 11, 11

Ирл. № 2, 26

Ирл. № 19, 20

АРМЯНСКИЕ НАДГРОБΙΑ ЦЕРКВИ СВ. ИОАННА ПРЕДТЕЧИ
ГОРОДА ПРАКЛИОН НА ОСТРОВЕ КРИТ

Доктор ист. наук Р. М. БАРТИКЯН

Резюме

Армянские поселения на острове Крит возникли в 961 г., когда будущий император Никифор II Фока, отняв остров у арабов, с целью уплотнения поредевшего христианского населения острова переселил туда христиан, в том числе армян из Западной Армении. В последующие века, особенно в XVII в., сюда прибывают новые потоки армянских переселенцев. К этому времени относится армянская церковь города Праклион, а также многие имеющиеся в ней захоронения, надгробия которых несут надписи на армянском языке. Из них в нашем распоряжении было 26 надписей, самая ранняя датирована 1669 г., самая поздняя—1831 г. Надписи дают возможность узнать местожительство переселенцев до их обоснования на острове (Аки, Ереван, Канакер, Константинополь, Тиврик), их занятия; они дополняют Словарь армянских личных имен редко встречающимися или же вовсе не засвидетельствованными в других источниках именами.

ՄԻՔԱՅԵԼ ԻՏԱԼԻԿՈՍԻ «ՆԵՐՔՈՂՅԱՆԸ»
ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Դեռևս միջնադարից հայտնի է, որ Կիլիկիայի հայոց պետությունը քաղաքական առումով երկու ժամանակաշրջան է ապրել՝ իշխանության և թագավորության, որ այն առաջացել է շուրջ 1080 թ. որպես իշխանություն և 1198 թ., ևս II-ի թագադրությամբ դարձել թագավորություն: Առաջինը ևս II-ն էր, որ ճանաչվեց թագավոր միջազգային առումով: Թեև բյուզանդական արքունիքը, հակառակ որ արքայական թագ ուղարկեց, ո՛չ ևս II-ին, ո՛չ էլ նրա հաջորդներին շնորհեց չառնել (թագավոր), այլ սոսկ քրիստոնեական (rex = ևեքս): Հունական աշխարհում, հետագայում Բյուզանդիայում, ճանաչում էին հայկական միայն մեկ թագավորական ղեկավար՝ Արշակունիների ղեկավարին, նրանց էին անվանում թագավոր (չառնել): Իսկ նրանց պետությունը՝ չառնել: Պատահական չէ, որ Մակեդոնական հարստության հիմնադիր հայազգի Վասիլ I-ը իր վարկը բարձրացնելու, դա՛ բարձրանալը իրավական տեսակետից հիմնավորելու, ինչպես և քաղաքական մի շարք այլ նկատառումներով, իրեն հռչակեց Արշակունի¹, թեև նրա ժամանակ Արշակունիների սերունդը արդեն վերացած էր²:

Բայց այդուհանդերձ, Կիլիկիայի իշխաններից մեկը նախքան ևս II-ը հանդգնեց իրեն թագավոր հռչակել, թագավորական նշանակներ հագնել և միջազգային հարաբերություններում հանդես գալ որպես թագավոր: Դա Կոստանդին իշխանի որդի ևս I-ն էր (1129—1137 թթ.): Դեռևս նրա եղբայր Թորոս I-ը (1100—1129 թթ.) իր իշխանությանն էր կցել Սիսը և Անավարդուն, հանդգնել Բյուզանդիայից անկախ քաղաքականություն վարել: Նա պարտության էր մատնել սելջուկներին: Թորոսի ձեռք բերած հաջողությունները է՛լ ավելի զարգացրեց նրա եղբայր ևս I-ը, որը հաղթելով Անտիոքի իշխան Ռալմունդին, իրեն ենթարկեց համայն Դաշտային Կիլիկիան: Նա իրեն այնքան հզոր էր զգում, որ ձեռնարկեց Սեւեկիայի պաշարումը: Քաղաքական ու ռազմական բազում հաջողությունները նրան հիմք տվեցին վերջնականապես թոթափելու վասալական կախումը Բյուզանդիայից, և այդ բանը հնարավոր էր իրականացնել Կիլիկյան հայկական պետությունը թագավորություն հռչակելով:

Վերջերս հունական բյուզանդագիտական Տարեգործում իտալուհի բյուզանդագետ Ֆրանկա Ֆուսկոն հրատարակեց մի փաստաթուղթ, որի արժեքը Կիլիկիայի հայկական պետության պատմության ուսումնասիրության համար զգալի է գերազանցատես: Խոսքը վերաբերում է Միքայել Իսախանյանի՝ Հովհաննես Կոմնենոս կայսերը (1118—1143 թթ.) նվիրված «Ներքողյանին», որ Ֆուսկոն հրատարակել է Բուլոնիայի համալսարանի գրադարանի՝ XIII դարին վերաբերող № 2412 հունարեն ձեռագրից³:

Հոգևորական Միքայել Իսախանյանը XII դարի նշանավոր հոգևոր էր և փիլիսոփա: Հիմնականում գործել է Հովհաննես II Կոմնենոսի թագավորության ժամանակ: 1143 թ. նա դարձավ Չիլիպուպոլսի եպիսկոպոս: Նրան են վերագրվում բազմաթիվ նամակներ, ճառեր և այլն: Խընդրո առարկա «Ներքողյանին» վրա ուղարկվում էր դարձրել դեռևս Պ. Համման⁴, բայց բնագիրն

¹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6. Բյուզանդական աղբյուրներ. գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաժին, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1970, էջ 33:

² N. Adontz. L'age et l'origine de l'empereur Basile I (867—887).—In: Etudes arméno-byzantines, Lisbonne, 1965, p. 105.

³ Franca Fusco. Il Panegirico di Michele Italico per Giovanni Comneno. 'Εταιρεία 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. ΑΨ. 'Αθήναι. 1969—1970. σελ. 146—169.

⁴ P. Lamm a. La spedizione di Giovanni Comneno in Cilicia ed in Siria in un Panegirico inedito di Michele Italico.—Mem. Acc. sc. Bologna. Cl. sc. mor. s. V. vol.

ստադին անգամ հրատարակեց Ֆ. Ֆուսկոն Այնտեղ փառաբանվում են Հովհաննես կայսեր ձեռք
յկլա: Հուլիանյանները 1136—1138 թթ. Կիլիկիա և Ասորիք կատարած արշավանքների ժամանակ,
երբ, ինչպես հայտնի է, կայսեր շանքերով վերացվեց Կիլիկիայի հայկական պետությունը,
իսկ Լևոն I-ը է նրա որդիներն Ռորոսն ու Ռուբենը տարվեցին Կոստանդնուպոլիս: Այդ դեպքերի
մասին հայկական աղբյուրների տեղեկությունները շատ սուղ են: Բյուզանդական հեղինակները,
որոնք ամենայն հավանականությամբ իրենց ձեռքի տակ ունեցել են Հովհաննես կայսեր Կիլի-
կիայից և Ասորիքից բյուզանդական արքունիք ուղարկած պաշտոնական գեկուցագրերը, տալիս
են շատ արժեքավոր տեղեկություններ: Նրանց վրա հաստուկ կանգ առնել, հարկավ, անիմաստ
է, քանի որ այդ տվյալները լայնորեն օգտագործված են բաղմամբով հետազոտություններում:

Հովհաննես կայսեր արշավանքի երթուղին Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյանում» ալեկի
հստակ է արված, պատմական փաստերը՝ հարուստ: Այն գրված է, ինչպես բնորոշ է նման ժան-
րի երկերին, վերամբարձ, ճոճ ոճով, առատորեն օգտագործված են անտիկ և վաղ միջնադարի
հույն բանաստեղծների ու գրողների աշխատություններից դարձվածքներ ու ոճեր: Հոմերոս,
Խալսիկոս, Հերոդոտոս, Պլատոն, Արիստոտել, Պինդարոս, Դեմոսթենես, Պլուտարքոս, Արիստոս,
Պրոկոպիոս Կեսարացի, Սուրբ Դիրք, ահա ոչ լրիվ ցուցակը այն աղբյուրների, որոնցից նա յայ-
նորեն օգտվել է: «Ներբողյանի» հրատարակիչը մեղմաբան ու մանրակրկիտ աշխատանքով մեկ
առ մեկ մասնացույց է արել այդ բաների, դարձվածքների տեղերը:

Կանգ են առնում Միքայել Իտալիկոսի երկի՝ Հովհաննես Կոմնենոսի կիլիկյան արշավան-
քին վերաբերող հատվածների վրա: Դիմելով կայսեր, Միքայել Իտալիկոսը գրում է. «Իսկ դու,
ով թագավոր, Պամփուլիայի Տեմպեի վրայով, որտեղով անցյալում Պարսկաստանի վրա ար-
շավեց Ալեքսանդր [Մակեդոնացին], կիլիկեցիների վրա ձիավարեցիր, ինչպես բարձրից սա-
վառնող արծիվ, լեռնագագաթներով Կիլիկյան Տավրոսն էիր շրջում սրենթաց, տեղի բարբարոս-
ների վրա հայելով ինչպես եղնիկների ու նապաստակների: Այնտեղ դու վրա հասար արքայիկ
Լևոնին, այդպես եմ ես անվանում նրա թագավորությունը, քանզի դու ես իրքը իմի և արքայիկ
[օձի] վրա կոխեցիր, տրորեցիր առյուծին և ապստամբած բոլոր վիշապներին»:

Նախքան շարունակելը անհրաժեշտ է վերոբերյալ հատվածի մասին տալ մի քանի բացատ-
րություն: Միքայել Իտալիկոսը Լևոնին արհամարհաբար անվանում է արքայիկ՝
βασιλικός, և քանի որ հույնարենում βασιλικός-ը նաև օձի մի տեսակ է, որ հայերը ես
անվանում են «արքայիկ», բառախաղ անելով Լևոնին արքայիկ օձ է համարում, բայց
նրա իշխանությունը համեմայն ղեկս անվանում է βασιλεία (թագավորություն): Այնու-
հետև, քանի որ Լևոն անունը հույնարեն ձևով (լեոն) բառն է, որ առյուծ է նշանակում,
ապա ելնելով այս բոլորից կարող ենք ասել, որ հեղինակը մեծ վարպետությամբ օգտա-
գործում է 90-րդ սաղմոսը (§ 13), որտեղ գրված է. «Επεταύρωται βασιλικός εις
αυτὸν τὸν ὄφιν καὶ καταπαύσεται ἐπὶ τὸν ὄφιν» (Եի վերայ իմից և քարից գնա-
ցես դու, առ ոտն կոխեսցես գառնեձև և զվիշապն): Սաղմոսների հայերեն թարգմանիչը
«բարբ» է թարգմանել հույնարենի βασιλικός-ը:

Միքայել Իտալիկոսը շարունակում է. «Դու այդպես վարվեցիր, իսկ համբավը [Կոստանդ-
նուպոլիս] հասավ թուլուններից արագ, որից հետո այդ մասին տեղեկացրեց կայսերական նա-
մակը: Այդ լուրի վրա ամեն ինչ իրար անցավ, հորդեց մարդկանց պերճախոսություներ, հոսեցին
բազմությունները, մարդկանց հոգիները զմայլված էին, օդը թնդում էր ուռաներով: Եվ մենք
ամենքս հոգով հրճվում էինք՝ և՛ լսողներս, և՛ պատմողներս: Այդպես, ինչպես դու ղենքով ես
հնազանդեցնում բարբարոսներին, զարմանալի [գործերովդ] գերում քո հպատակներին»:

Այս պարբերության արժեքն այն է, որ խոսք է լինում Հովհաննես Կոմնենոսի՝ Կոստանդ-
նուպոլիս ուղարկած նամակի (կամ նամակների) մասին, որոնցով նա տեղեկացնում էր Կիլի-

IV, 1952, pp. 5—28—Oriente e Occidente nell' Alto Medioevo. Padova, 1968, pp. 339—367.

⁵ Մ ա ա թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ և ջ ի. Ժամանակագրություն. Վաղարշապատ, 1898, էջ 369:

⁶ Ioannes Cinnamus. Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gesta-
rum. Bonnae, 1836, pp. 16—21: Nicetae Choniatae Historia, rec. I. A. Van Dielen.
Berolini et Novi Eboraci, 1975, pp. 21—31.

⁷ Հմմտ. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի. հ. Ա, էջ 385. «Արքայիկ օձ. որ և օձաբայիկ.
և արքայօձիկ, վասիլիսկոյ, բասիլիսկոս. βασιλικός. basiliscus serpens, քարը, օձ մենք,
վիշապ, թագաւոր իմ՝ արքայիկ օձն է»:

կիսյում և Ասորիքում իր ձեռք բերած հաջողությունների մասին: Այս փաստը կարևոր է և այն իմաստով, որ վկայում է Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյանի» աղբյուրների արժանահավատությունը:

Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյանի» ամենակարևոր հատվածը հաջորդն է, որի վրա ենք հրավիրում ընթերցողների ուշադրությունը: Ճառախոսը, դիմելով հայոց Լեոն I իշխանին, ասում է. «Արդ, ի՞նչ կուլնմ քեզ, ո՞վ բարրաբոս հայ, որ ճիշտ լինի: Ո՞վ Դիոսկորոսի հետևորդ և Սեփրոսի ուղեկից: Դո՞ւ թագավոր, քե՞զ դիադեման, քե՞զ սանդալները: Մի՞թե չէիր հասկանում, որ այդպես վարվելով քո վրա ևս հրավիրում կայսեր շանթերը: Քո ամբարտապանությունը ավելի մեծ է, քան Իբսիոնինը, գործածող լպիրշությունը՝ ավելի մեծ, քան Տանտալոսինը, ո՞վ դու, իսկական Սալմոնեոս»:

Միքայել Իտալիկոսը այս հատվածում նախ և առաջ հարձակվում է հայոց դավանանքի վրա, միաբնակություն, հայերին համարում աղանդապետներ Դիոսկորոսի և Սեփրոսի վարդապետությունների հետևորդներ: Բայց կարևորը դա չէ: Կարևորը հիշատակությունն է այն մասին, որ Լեոն I-ը իրեն թագավոր է հռչակել, թագ կապել ու կարմիր կոշիկներ հագել, մի բան, որ զբոսընդ էր բյուզանդական արքունիքի բուռն զայրույթը, քանզի այդ քայլը հավասարազոր էր Կիրիլիայի անկախ պետության հռչակման, անգամ բյուզանդական de jure կախումից Կիրիլիայի աղափուկություն: Մենք բառացի բերեցինք Միքայել Իտալիկոսի խոսքերը. «Դո՞ւ թագավոր, քե՞զ դիադեման, քե՞զ սանդալները», որոնց իմաստն է. «Դու ի՞նչ թագավոր, դու արժանի՞ր ես դիադեմա կրելու, թագավորական կարմիր կոշիկներ հագնելու»: Այս փաստը վկայում է, որ Լեոն իշխանը իրոք իրեն Կիրիլիայի հայոց թագավոր էր հռչակել: Դա հաստատվում է Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյանի» մի այլ հատվածից ևս: Լեոն I-ը, Անավարդայում պարտություն կրելով, փախուստի էր դիմել: Ելզ մասին, հարկավ, Հովհաննես Կոմնենոսը գրել էր Կոստանդնուպոլիս ուղարկած իր զեկուցագրում: Ահա այս փախուստի առթիվ հեռորդը, դիմելով Լեոնին, ասում է. «Բայց դու թիկունքդ չըջելով, ո՞ր ես փախում ապստամբ ու բռնակալ, սուտաճում քաղավոր» (Ψευδόμενος πασιλεύς):

Ինչպես վերևում տեսանք, Միքայել Իտալիկոսը Լեոն I-ի հագած թագը կոչում է «դիադեմա»: Իրականում դա գլխին դրվող թագ չէր, այլ ժապավենը, ապարոշը (վարսակալը), որ փախաթվում էր Աթենքյան թագավորների թագի՝ տիարայի շուրջը: Նույնը օգտագործում էին նաև հայոց Արտաշիսյան և Արշակունի արքաները: Հոմեոնական կայսրերից առաջինը դիադեմա կապեց Դիոկղետիանոսը, իսկ որպես բացարձակ միապետության նշանակ այն հաստատվեց Կոստանդին Մեծի կողմից: Կ դարի վերջին դիադեման, կազմելով ամբողջ շրջանակ, դարձավ թուրք: Հուստինիանոսից սկսած դիադեման ստանում է մետաղյա պսակի ձև, որ աստիճանաբար վերածվեց թագի, իսկ դիադեմա և ստեմմա (թագ) բառերը դարձան հոմանիշ՝ հասկացություններ:

Բայց Լեոն I-ի դիադեման հավասարազոր էր ստեմմային, այսինքն բյուզանդական կայսրերի թագին: Հավանաբար ոչ Այզ եզրակացությունն ենք գալիս նույն Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյանից»: Պատմելով իր հիշյալ արշավանքի ժամանակ Հովհաննես Կոմնենոսի կողմից պարտության մատնված Երուսաղեմի լատին թագավորի (Ֆուլկոն) մասին, հարտասանն ասում է. «Էլիայի (իմա՝ Երուսաղեմի—Հ. Բ.) [թագավորը], ցած գցելով պղնձաբերան նիզակը, երկրպագում է քո նիզակի ծայրը և գլխից հանելով պսակը, այն քեզ է ընձեռում, խնդրելով իրեն խոչնդել միայն դիադեման և «թագավոր» հորջորջումը»: Այսպիսով և՛ թագ կրողը, և՛ դիադեմա կրողը թագավոր է, բայց նա հավասար չէ բյուզանդական կայսեր, որի գլխին ոչ թե դիադեմա է, այլ ստեմմա (թագ):

Նրանից կարելի է հանգել մի եզրակացության ևս: Լեոն I-ը շատ հեռատեսորեն գլխին քաղ շղթեց, այլ դիադեմա կապեց, այսինքն իրեն թագավոր հռչակելով՝ բյուզանդական կայսերը հավասարը չհամարեց, գիտենալով, որ դա շափից դուրս հանդգնություն կլինի և բյուզանդական կայսեր զայրույթը բորբոքելու առիթ կտար, թեև, ինչպես տեսանք, կայսրը չհանդուրժեց, որ Լեոնը դիադեմա անգամ կապի, մի բան, որ թուլատրեց Երուսաղեմի թագավորին: Ինչ վերաբերում է «սանդալներին», ապա դրանք կարմիր կոշիկներ էին, որ իրավունք ունեն հայնական միայն թագավորը:

Արդ, այդ քայլին դիմելով, Լեոնը պետք է դրան իրավական հիմնավորում տար: Նու նոր դինաստիա էր հաստատում, թե՞ վերականգնում արդեն գոյություն ունեցած հայկական հուրբստությունը: Հայկական աղբյուրները Թուրքիայանների Բագրատունի կամ Արծրունի էին համարում, և դա, հավանաբար, Թուրքիայաններից էր գալիս, որոնք այդ ձևով ջանում էին հայերի մեջ բարձրացնել իրենց վարկը, հաստատել իրենց հիմնած իշխանության օրինականու-

Քյուրնը, իրենց քալին իրավական հիմք տալու Բայց Լեոն I-ը չէր կարող սահմանափակվել միայն Կիլիկիայում, նա պետք է դուրս գար միջազգային ասպարեզ, իսկ Կիլիկիայից դուրս, Բյուզանդիայում է Արևմուտքում չգիտեին Բագրատունի և Արծրունի հարստությունները, չէին հասնում այդպիսի հարստությունների գոյությունը։ Բյուզանդական և ոչ մի աղբյուրում որպես դիվանատիա չեն հիշվում ոչ Բագրատունիները, ոչ Արծրունիները, թեև նրանց վեհապետները Բյուզանդիայում բաշտանոթ լին որպես իշխանաց իշխաններ։ Լեոն I-ը այդ բանը շատ լավ էր գիտակցում է։ Նման քայլի դիմելիս պետք է ավելի ամուր հիմք նախապատրաստել։ Եվ նա դա արեց իրեն Արշակունի հռչակելով։ Բանդի միջազգային առումով հայտնի էր հայկական այդ հարստությունը։ Իսկ հաստատվում է դարձյալ Միքայել Խտալիկոսի «Ներբողյանով»։ Հոնորը շատ լավ գիտակցում էր, որ Հովհաննես Կոմնենոսի հղորդությունն ու «հերոսությունը» ընդգծելու, իր կուրորդ վեհացնելու համար, պետք է բարձրացնի և նրա հակառակորդին, նրա դեմ կայսեր տարած հաղթանակը է՛լ ավելի մեծացնելու, ընդգծելու համար։ «Արշակունիների տոհմը,— գրում է նա,— հղորդություն է, ամեն մի ցեղից ավելի անհատ, նրանց զորքը՝ մարտական, որ բաղմիջս ընդդիմակայեց պարսիկներին ու հռոմեացիներին, Պոմպեոսին կատարյալ երթանման դուրս հասցրեց։ Բայց հակառակ դրան թո նիզակից նրա՛նք խայտառակ պարտություն կրեցին»։

Ուրեմն «նրանք» Հովհաննես կայսրից պարտվեցին։ Պարզ չէ՞ ովքեր են «նրանք»։ Արշակունի Ռուսիսյանները։ Մի թիվ հետո Միքայել Խտալիկոսը, նկարագրելով Անավարդայի պաշարումը բյուզանդացիների կողմից, ցույց է տալիս, որ կայսրը, դիմելով պաշարված հայերին, գոյում էր. «Են Պոմպեոսը շեմ, ով [Լեոն] Ռուսիսյանի⁹ բարբարոս ստրուկներ, ոչ էլ ձեռք երկու կողմում գտնվող կելտն¹⁰ ու Իսմայիլը¹¹, այլ Կոմնենոս կայսրը, թագավորական ծիրանիի ամենահարաշալի մարմնավորումը»։ Միքայել Խտալիկոսը Պոմպեոսին այստեղ հիշում է, քանզի նա էր իսկապես Արշակունիների¹² դեմ պայքարողը։

Այսպիսով միանկամայն պարզ է, որ Լեոն իշխանը իրեն հռչակել էր թագավոր հայոց, իր նրկիրը՝ թագավորություն, վերականգնացած Արշակունյաց թագավորություն, կապել թագ և հռչակել թագավորական կարմիր կոշիկներ։ Սա էլ ահա, Միքայել Խտալիկոսի խոսքերով, պատճառ դարձավ, որ Լեոնը վրա թափվեն կայսեր շանթերը։

Լեոն I-ը իշխեց 1129-ից մինչև 1137 թ.։ Թե երբ նա իրեն հայոց թագավոր հռչակեց, դժվար է ասել։ Վերևում ասվածից մի հարց էլ է ծագում։ Լեոն I-ին հաջորդած իշխանները մինչև XII դարի վերջը, երբ Կիլիկիան անկախ թաղավորություն ճանաչվեց միջազգային առումով և հայոց իշխան Ռուսիսյան Լեոն II-ին թագավորական թագ ուղարկեցին և բյուզանդական արքունիքը, և՛ հռոմեական արքունիքը, հայոց իշխանները փորձ արեցին կրկնելու Լեոն I-ի քայլը։ Հավանաբար ոչ, ոչ միայն այն պատճառով, որ իրենց այնքան հզոր չէին դրում, այլև չէին ուզում առիթ տալ բյուզանդական պետության մի նոր արշավանքի դեպի Կիլիկիա։ Նրանք անդամ ձերբադատվելով բյուզանդական de facto կախումից, շարունակում էին de jure ճանաչել նայսրության վերականգնությունը։ Լեոն I-ի որդի Ռոդոսը, երբ իր հոր հետ Կոստանդնուպոլիս

⁹ Ինչպես վերևում տեսանք, առաջին անգամ իրեն Արշակունի էր հռչակել Վասիլ I-ը։ Բայց նա միակը չէր։ Անգամ Դանիշմանյան ամիրաները փորձեցին իրենց Արշակունի ծագում վերագրել։ Մեկը Դանիշմանյան, նիկեոսա հոնիատոսի ասելով, «սերում էր Արշակունիների» (Γενος εις τους 'Αρσακιδας ανιχαιφωγενος. Νικ. Chon. Historia, p. 34)։ Ինչպես հայտնի է, երբ Լեոն I-ը փորձեց գրավել Կարկաո բերդը, նրան զինական օգնություն ցույց տվեցին Դանիշմանյանները։ «Արշակունի» Լեոն I-ի դաշինքը «Արշակունի» Դանիշմանյանների հետ, ընդդեմ Բյուզանդիայի, չէր իմնավորվում արդյոք նաև երկու պետությունների զինատեսական «ազդականությունը»։ Նրանց կարելի է ավելացնել և Ալեքսիոս Կոմնենոսի զորավար Ասպիետին, որ Աննա Կոմնենեի ասելով Արշակունիներից էր սերում (Anne Comnene. Alexiade t. III, p. 55)։ Այս բոլորը վկայում են, որ Բյուզանդիայում հայտնի էր միայն Արշակունիների հարստությունը, և որ Լեոն I-ի քայլը պատահական չէր։

¹⁰ Տե՛ս ստորև, ծան. 31։

¹¹ Անտիոքի իշխանությունը։

¹² Դանիշմանյանները։

¹³ Տիգրան II-ը իրականում Արշակունի չէր, այլ Արտաշեսյան, բայց աղբյուրներում, այդ թվում և հայկական, սխալմամբ նրան Արշակունի են համարում։ Այդպես և բազում ուսումնասիրություններում։

գների տարվելուց մի քանի տարի անց կարողացավ, փախուստի դիմելով, Կիլիկիա գալ և վերա-
հանգնել չայոց պետականությունը, իրեն համարում էր բյուզանդական կայսեր վասալը-
«ճորտ եմ թագաւորին»¹³, ասում էր նա, այսինքն հավաստիացնում էր կայսերը, թե նպատակ
չունի կրկնելու իր հոր՝ Լևոն I-ի քայլը:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Հովհաննես Կոմնենոսի արշավանքը Կիլիկիա նպատակ ունե-
ր թիվս այլոց, հենց խանձարուրում խեղդիլ հայկական անկախ թագավորությունը: Եթե պարտված
խալկիդոնների, արարենների և խուրքների նկատմամբ բյուզանդական կայսրը իր «մեծահոգութիւ-
նը», «մեծասրտութիւնը» ցուցաբերեց, չայոց իշխանի հանդեպ եղավ ծայրաստիճան դաժան:
Այլ էր պահանջում բյուզանդական արքունիքի դիվանագիտությունը:

Ընթերցողի մոտ թող չստեղծվի այն թյուր կարծիքը, թե մենք Կիլիկյան Հայաստանի թա-
գավորության շրջանը փորձում ենք 60 տարով հտ բերել: Ոչ, Լևոն I-ի քայլը սոսկ փորձ էր, մի-
անհաջող փորձ, ռայց այդուհանդերձ, Լևոն I-ին կարող ենք համարել Կիլիկիայի չայոց առաջին
բաղակապար: Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյանը» մեզ տալիս է այդ իրավունքը:

Վերջապես այստեղ նշենք, որ Միքայել Իտալիկոսը թեև հիշատակում է Անավարդյուն
Լևոն I-ի ընտանիքի գերվելը, սակայն չայոց իշխանի բռնվելու մասին չի խոսում: Նրա երկում
չկա է Վահկա բերդի անունը, բերդ, որտեղ ապաստանեց և ըստ այլ աղբյուրների՝ գերվեց չա-
յոց իշխանը:

* * *

Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյանում» կա շատ արժեքավոր պատմական նյութ Հովհաննես
Կոմնենոսի 1136—1138 թթ. պատերազմական գործողությունների մասին ինչպես Կիլիկիայում,
այնպես և Ասորիքում: Ինչպես բոլոր նման ոճի գործերում, հատկապես բյուզանդական հեղինակ-
ների, առատ են ձողում քաջությունները, իր հերոսին վեհացնելու անսահման ձգտումն ու տեն-
չը: Ճառախոսը դիմում է ճարտասանական արվեստի բոլոր հայտնի ձևերին, օգտագործում է
մեծապես սկսած բազմաթիվ հեղինակների խոսքերն ու դարձվածքները: Ֆ. Ֆուսկոն մեկ առ մեկ
հայտնաբերել և ցույց է տվել Միքայել Իտալիկոսի նման դարձվածքների աղբյուրները: «Ներ-
բողյանի» բնագիրը, ելնելով բովանդակությունից, հրատարակելը բաժանել է քսան հատվածների,
որոնցից մի քանիսում միայն կա պատմական հետաքրքրություն ներկայացնող նյութ: Ահա այդ
նյութն էլ մենք ուտորև թարգմանաբար բերում ենք՝ Կիլիկիայի հայկական պետության պատ-
մությանը զբաղվողներին մի նոր հետաքրքիր աղբյուրի հետ ծանոթացնելու համար: Եթե հու-
նարենք բնագիրը հրատարակել Ֆ. Ֆուսկոն պարտավոր էր ցույց տալ Միքայել Իտալիկոսի
այլ կամ այն բառի, դարձվածքների հունական աղբյուրը, ապա հայերեն թարգմանության մեջ
այդ բոլոր աղբյուրները մեկ առ մեկ ցույց տալն իմաստ չունի: Մենք ցույց կտանք հիմնակա-
նում Աստվածաշնչից կատարած նրա մեջբերումները, քանի որ դրանք բերելու ենք V դարի
գրաբար թարգմանությունից: Ասենք նաև, որ Միքայել Իտալիկոսի՝ հին հունական դիցա-
բանությանը դիմելը և Լևոն իշխանին այդ դիցաբանության առանձին բացասական կերպարների
հետ նմանեցնելը շատ դիպուկ է՝ հարկավ, բյուզանդացի հոեոորի տեսանկյունից:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

EIUSDEM ITALICI ORATIO REGIA IN IOANNEM COMNENUM IMPERATOREM PORPHYROGENITUM E SYRIA DEBELLATA REDEUNTEM

ՆՈՒՅՆ ԻՏԱԼԻԿՈՍԻ ՃԱՌ ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ՝ ԾԻՐԱՆԱԾԻՆ ԿԱՅՍՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՄՆԵՆՈՍԻ
ԱՍՈՐԻՔԻՅ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ԱՌԹՎ

«Ե. Իսկ դու, ո՛վ թագավոր, Պամփուլիայի Տեմպեի՝ վրայով, որտեղով
անցյալում Պարսկաստանի վրա արշավեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին, կի-
լիկեցիների վրա ձիավարեցիր, ինչպես բարձրից սավառնող արծիվ, լեռնագա-

¹³ Մատթեոս Ուռհայցի, էջ 400:

¹ Պամփուլիան Փոքր Ասիայի ծովափնյա դաշտավայր է, Տավրոսի հարավային ստորոտին՝
չուկիայի և Կիլիկիայի միջև: Գլխավոր քաղաքներից էր Ատտալիան:

գաթներով Կիրիկյան Տավրոսն էիր իջնում սըրնթաց, տեղի բարբարոսների վրա հայելով ինչպես եղնիկների ու նապաստակների: Այնտեղ դու վրա հասար արքայիկ Լեոնին, այդպես եմ ես անվանում նրա թագավորությունը, քսնզի դու ես իրոք իժի և արքայիկ [օձի] վրա կոխեցիր, տրորեցիր առյուծին և ապստամբած բոլոր վիշապներին: Դու այդպես վարվեցիր, իսկ համբավը [Կոստանդնուպոլիս] հասավ թռչուններից արագ, որից հետո այդ մասին ազդարարեց կայսերական նամակը: Այդ [լուրի] վրա ամեն ինչ իրար անցավ, հորդեց մարդկանց պերճախոսությունը, հոսեցին բազմությունները, մարդկանց հոգիները զմայլած էին, օղբ թնդում էր ուռաններով: Եվ մենք ամենքս հոգով հրճվում էինք՝ և՛ լսողներս, և՛ պատմողներս: Այդպես, ինչպես դու զենքով ես հնադանյեցնում բարբարոսներին, դարձանալի [գործերով] գերում քո հպատակներին:

Արդ, ի՞նչ կոչեմ քեզ, ով բարբարոս հայ², որ ճիշտ լինի: Ո՛վ Դիոսկորոսի³ հետևորդ և Սևերոսի⁴ ուղեկից: Դո՛ւ թագավոր: Քե՞զ դիտեման, քե՞զ սանդախները: Մի՞թե չէիր հասկանում, որ այդպես վարվելով քո վրա ես հրապարակապես շանթերը: Քո ամբարտաճանությունը ավելի մեծ է, քան Իբսիոնի⁵, գործածող պիղծությունը՝ ավելի մեծ, քան Տանտալոսի⁶նը, ո՛վ դու իսկական Սալմոնեա՛:

Բայց նախքան այս բռնատիրոջների և ապստամբների վրա արշավելը, քո դորքի համար ճանապարհ էիր հարթում: Լեոներ էին բռնում, ըստ մարգարեի խոսքի. «ամենայն լերինք և բլուրք խոնառհեցին. և եղիցին ամենայն դժուարինք ի դիրինս, և առապաքն ի դաշտա»⁸: Դու նրանց դեմ արշավելիս նավերը լեոների վրայով չէիր ուղարկում, ոչ էլ ծովով՝ հեծելազորը, կամենալով Աթոսով նավառկել և Հելլեսպոնտոսով ձիավարել, ճանապարհին անծանոթ լինելով, ինչպես պարսիկները վարվեցին, գործելով ընդդեմ [բնություն] առարների: Դու ասածու հրեշտակը լինելով և նրա կողմից առաջնորդվելով, դու էիր դորքի առջևից դնում և պատրաստում ճանապարհը ընդդեմ թշնամիների: [Բարբարոսները] նախ մի բանում են համոզվում, որ իդուր են իրենց հուսար լեոնագազաթների հետ կապում, քանզի դու, դրանք էլ ես գրոհով վերցնում, լրելով բոլոր Տեմպենները, բարձր լեոները դաշտերին հավասարեցնելով: Դու սեղաշարժեցիր: Բարբարոսներին ու լեոները, ապացուցեցիր, որ քո աջը ավելի

2 Նկատի ունի Լեոն իշխանին:

3 Ալեքսանդրիայի միաբնակ պատրիարք (444—451): Քաղկեդոնի 4-րդ տիեզերական ժողովում կորդալուծ արվեց և արքայից Պափիազոնիա, ուր և վախճանվեց 454 թ.:

4 Անտիոքի միաբնակ պատրիարք (512—518): Քաղկեդոնի 4-րդ տիեզերական ժողովի որոշումների հակառակորդ: Սիլվեի եկեղեցական ժողովում նզովեց Քաղկեդոնի ժողովի որոշումները: Իր հետևորդները կոչվեցին Սեբերիանոսներ: 535 թ. կանչվեց Կոստանդնուպոլիս, դատապարտվեց և արքայից նզվապոս, որտեղ և վախճանվեց (538 թ.):

5 Իբսիոնը, ըստ հունական դիցաբանության, Ջևսից ստանալով մեծ հարստություն, ամբարտաճանացավ, շահասիրությամբ զրգված՝ սպանեց իր աներոջը, որով համարվում է տոհմին մարդասպանը: Նրա մոլեգնեց, Ջևսը նրան ներեց և Օլիմպոս տարավ: Այստեղ Իբսիոնը սկսեց արքայից, որի համար դատապարտվեց բոցերի վրա պատվող անիվին կապվելու:

6 Փոյուգիայի առասպելական թագավոր: Լինելով Օլիմպոսի աստվածների սիրելին, ուղեց փորձել նրանց և սպանելով իր որդի Պելոպսին, նրանից ճաշ պատրաստեց և հյուրասիրեց աստվածներին: Խաբույթով բացվեց, աստվածները Պելոպսին կենդանացրին, իսկ Տանտալոսին շանթահար անելով, դատապարտեցին անըրշիրմյան ուշիարհում ապրելու անվերջ քաղցի ու ծարավի մեջ:

7 Առասպելական թագավոր Սալմոնեսը քամիների աստված էոլոսի և Սիդիփոսի քույր Լնարեոսի որդին էր: Լինելով կոպիտ ու ամբարտաճան, իրեն ներկայացնում էր որպես Ջես՝ հասեր արձակելով հավատացնում էր, թե Ջեսի շանթերն է նետում: Ջևսը զայրացած նրան շանթահար արեց:

8 Ծագյի, Խ, 4:

9 Ակնարկում է պարսից արքա Քսերքսեսին: Տե՛ս Հերոդոտոս, է, 22 և հտ., 33 և հտ.:

հզոր է լեռների ընձեռած ապահովությունից: Լեռները ամուր նստած են, բայց քո կամքը նրանցից էլ հզոր է: Աստված կարող է երկրաշարժով երկիրը սասանել, իսկ թագավորը հնարքներով է այն տեղաշարժում...

5. Այնտեղից դու արշավեցիր կոռիկոսցի Տյուփոնների¹⁰ վրա, որոնց շահ-թահար արեցիր քո նետերով, նրանց գլխին քարերի տարափ թափեցիր, ո՞վ թագավոր, և ոչնչացրիր: Ո՞վ կարող է պատմել քո՝ այնտեղ վարած մարտերի մասին, ո՞ր մուսան, ո՞ր Հոմեռոսը: Ո՞վ կարող է պատմել Համոս¹¹ գետի մոտ քո հանած հեծյալ զնդերի մասին, Ասկոռայում¹² արձակածդ դիպուկ նետերի, այնտեղ գերի բռնածներդ, Կիլիկիայում ձեռք բերածդ առաջին ափսոսի ու կապուտի մասին:

Այնտեղից դու ամեն ինչ սասանող ու ցնցող սարսափելի մորիկի նման անցար դեպի Կիդնոս¹³, բարբարոսներին քշելով ինչպես նավերը՝ փորձանքների հորձանուտը: Ո՞վ չի ապշի այնտեղ¹⁴ գործածող սխրանքների վրա, որոնցով ի սկզբանե անտի հոմայեցիներին պատկանող և անցյալում խրանդից չհանձնարված քաղաքները ազատագրեցիր: Կարծես դու ինչ-որ աստված էիր, որ էկար: Նրանց բազմաձյա գերությունից ազատագրելու: Այդ փրկածները իսկույն պարիսպների ետևում ապաստանեցին և փակեցին քո մուտքը: Բայց դու քո զինվորներով քաղաքը գրավելու պատերազմական կոչով¹⁵, քո զինվորներին քաջութիւն ու արիություն ներարկեցիր, կարելի է ասել՝ ինչպես Աթենասը Դիոմեդեսին՝ և կամ Ալեքսանդրը Մարականդայում¹⁷ մակեդոնացիներին: Նրանք խելույն, կարծես ատամներով, պարիսպներն էին ճարակում: Շարունակ կռիվներ թող լուացնի ողբերգակ Հոմեռոսը¹⁸: Նրանք տղամարդկանց են կոտորում, քաղաքը հրո ճարակ դարձնում¹⁹, ինչպես մյուս գրաված քաղաքներում, զորա գլխին էլ փորձանքներ են թափվում: Եթե ողբերգության հիմքում ընկած են ողբն ու հրաշքը, ինչպես ասում են խոսքի վաղապետները, ապա ալստեո բարբարոսների համար ողբը փորձանքն է, իսկ ամենամարդասիրական հրաշքը՝ կալսեր կռուկցանքը դեպի անհաշտ թշնամիները:

Մրանց համար [փրկության] վերջին խառիսխը միջնաբերդն էր, բայց

¹⁰ Նկատի ունի Կոռիկոս նավահանգիստը: Տյուփոնը Զևսի դեմ մարտած հրեշ էր, որ պարտվելով, ըստ Հոմեռոսի, «Արիմների երկրում» ընկած մնաց: Հետագա շրջանի անտիկ հեղինակները այդ երկիրը համարում են Կիլիկիան: Էսքիլոսն օրինակ, Զևսի և Տյուփոնի կռիվը տեղադրում է Կիլիկիայում: Այդպիսով Միքայել Խաչիկոսը մի անգամ ևս Հովհաննես կալսերը Զևսի հետ է համեմատում:

¹¹ Համոս գետը հոսում է Սելևկիայի շրջանում: Սկիզբ է առնում Տավրոսից և հոսելով դեպի հարավ և հարավ-արևելք, ձով է թափվում Մերսինից արևմուտք գտնվող նույնանուն քաղաքի մոտ: Թուրքերն այժմ կոչում են Համաս-սու:

¹² Կիլիկիայում Նաթանայելյան տոմին պատկանող բերդ էր: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ «Երզն Ասկուսոյ և սահմանքն ոչ հնոյի ի Հեթմեանց» (Սիսուան, էջ 46, նաև՝ 64, 115):

¹³ Գետ Կիլիկիայում, այժմ Տարսուս սու: Բիւում է Տավրոսում և հոսելով Տարսոն քաղաքով, թափվում Միջերկրական ծով:

¹⁴ Այսինքն՝ Տարսոնում:

¹⁵ «Պատերազմական կոչ» ենք թարգմանում բնագրի *Εντολή*-ը: Հունական դիցաբանություն մեջ կար այդ անունով պատերազմի աստվածություն, որ շատ վաղ ժամանակներում նույնացվեց Արեսի հետ և դարձավ նրա ածականը: Քսենոփոնը պատմում է, որ ռազմիկները նախքան ռականամարտը «աղաղակում էին» (կոչ էին անում) էնիալիոսին, այստեղից էլ հատուկ անունը ստացավ պատերազմական կոչի նշանակություն:

¹⁶ Էտոլիայի թագավոր, Տրոյական պատերազմի մասնակից (Իլիական. Դ, 365 և հտ., է.), որտեղ Աթենաս աստվածուհին նրան արիությամբ ու կորովով լցրեց: Իլիականում Դիոմեդեսը հանդես է գալիս որպես անվերջ մարտնչող, համարձակ հերոս:

¹⁷ Նոգդիանայի մայրաքաղաքը, ժամանակակից Սոմարդանդի տեղում: Ալեքսանդր Մակեդոնացին այն գրավեց 329 թ. հ. Ն. Արիանոս. Անաբասիս. Դ, 5, 3:

¹⁸ Հմմտ. Հոմերոս. Իլիական Թ, 593:

¹⁹ Նույն տեղում:

ակամա դրանից էլ են զրկվում, նրանց վրա կարծես անսպասելի մորիկ տեղացի՝ քո հարադատ որդին՝ մեր թագավորը²⁰, որ նրանց դեմ կանգնեցրեց ավերիչ բարանը։ Ո՛վ թագավորը²¹, դու բարբարոսների դեմ որպես ահարկու գրոհի նրան ուղարկեցիր։ Նրան դաստիարակողը ինչ-որ պարծենկոտ հիպպոկենտավորոս²² չէր, որից ձիավարություն ու գիտելիքներ սովորեց, առաքինությունը որդին հորից ի բնե ժառանգեց։ Ո՛վ անհաղթելիներ ու անպարտելիներ։ Ասում են, որ Հերակլեսն անդամ ի վիճակի չէ երկուսի դեմ կռվել։ Եթե համալն Ասիան չկարողացավ դիմանալ մեկ կայսեր, նրանք ի՞նչ կարող են անել, երբ Հերակլեսին օգնության է հասնում և Իռլանդիայի²³ Բագմագլուխ ո՞ր հիդրաները կարող են ձեռք դիմանալ Դոն, ո՛վ կայսր, ինքը պիտի կտրես Բիդրայի գլուխները, իսկ դո՛ւ, ո՛վ թագավոր, պիտի այրես կտրված տեղերը, և այդպիսով կհաղթահարվի ամբողջ հրեշը։ Տարսուհն այլևս թող Տարսոն չկոչվի՝ այնտեղ խոսե՛ ինչ-որ Պեգասոսի²⁴ սմբակից, ոչ էլ Պերսեսի²⁵ այնտեղ սայթաքած որդի Տարսոսից, Կլիկիան էլ՝ Կլիկիսից²⁶։ Ո՛վ թագավորներ, այդ վայրերը ձեր անուններով կոչեք, քանզի այդտեղ ձեր գործած հրաշքները նրանց գործածելից շատ ավելի մեծ են։

6. Դու այդ կեղծ կիրիկեցիներին սարսափով էիր պատում, կելտերին սահմուկեցնում, Տարսոսը պատում, Ադանա ներխուժում, Մոպսուեստիան յլնքով առնում։ Այդ առթիվ մենք ծափահարում ենք, չենք լուում, (երգվում ևս հանուն քո՝ Կիրիսոսում տված մարտերի, Սարսոսում²⁷ բարբարոսներին գերեվարելու իրողության), այլ լալնաբերան ներբողում ենք, պատմում այնտեղի կելտերի գլխին բեռածդ փորձանքների մասին։ Այնուհետև Կիրիկիայի այդ քաղաքներից գնացիր Կիրիկիայի այլ քաղաքների վրա, կելտ բարբարոսներից՝ հայ բարբարոսների վրա, Տարսոսից՝ Անավարդա, լալնաբերական դաշտերից՝ լեռները, որ ոտքով հնարավոր չէ անցնել...

7. Իսկ ես, ինձ համակած դայրույթի աղղեցություններ, շեղվեցի խոսքից։ Այժմ վերադառնում եմ սկսածս պատմության շարադրանքին։ Արշակունիների ասհմը ամենահորատագույնն է, ամեն մի ցեղից ավելի անհաշտ, նրանց գործը՝ մարտական, որ բաղմիցս ընդդիմակայեց պարսիկներին ու հռոմայեցիներին, Պոնտոսին կատարյալ կործանման դուռը հասցրեց։ Բայց հակառակ դրան, քո նիզակից նրանք խայտառակ պարտություն կրեցին։ Ամեն ինչից հուլանքը կտրած, նրանք²⁸ որոշեցին դիմել կրակին, սկսեցին քո բաբանները հարվա-

20 Հովհաննես Կոմնենոսի որդին, որին Միքայել Իսախանի աշնունեան հիշելով, անուղղակիորեն Ալեքսիոս է անվանում։ Հովհաննես Կոմնենոսը նրան Իսահակ է անվանում։ Միքայել Իսախանի կողմից թեև Հովհաննես կայսերը բաղմիցս չաշխույժ (թագավոր է կոչում, սակայն, երբ պետք է նրան զանազանի որդուց՝ Ալեքսիոսից, վերջինիս կոչում է «թագավոր», իսկ նրա հորը՝ շատաշատը (ինքնակալ, կայսր)։

21 Այստեղ խոսքը Հովհաննես Կոմնենոսին է վերաբերում։

22 Ալեքսանդր է Կրոնոսի որդի կենտավրոս Քրոնին, Սակեպիոսի, Դիոսկուրիների, Աթիլիսի և այլոց դաստիարակին։

23 Հերակլեսի սխրանքներին մասնակցած օգնականը, հատկապես Լեոնեյան ինը գլխանի հիպոլայի (վիշապի) սպանության գործում։ Հերակլեսը կտրում էր հիդրայի գլուխները, բայց որովհետև կտրված տեղում իսկույն նոր գլուխ էր բուսնում, Իռլանդիայում վառում էր կտրված գլուխի տեղը։ Այսպիսով, ըստ բյուզանդացի հեղինակի, Հովհաննես Կոմնենոսը Հերակլեսն է, Իռլանդիայում՝ նրա որդի Ալեքսիոսը, իսկ ինը գլխանի հիդրան, ինքնըստինքյան հասկանալի է, դիմադրող հայերը։

24 Ըստ հունական դիցարանության, թևավոր ձի, որի սմբակի հարվածից աղբյուրներ բխեցին։

25 Ջևսի և Դանայի որդին, գորգոնա Մեդուսայի գլուխը կտրողը։

26 Ջևսի կողմից առևանգված Եվրոպայի եղբայրը։ Չգտնելով քրոջը, մնաց ալն երկրում, որն իր անունով կոչվեց Կիրիկիա։

27 Մերսինից արևելք հոսող Սիհուն գետը։

28 Անավարդայի հայ պաշտպանները։

ծել յուրատեսակ շանթերով՝ քարերի փոխարեն ջահեր արձակելով: Բայց նրանք իրենց հաշիվների մեջ սխալվեցին՝ քանզի փորձեցին պանտարբե²⁹ քարի վրա կրակ թափել: Որովհետև դու, [կայսր], իսկույն հանգցրիր նրանց արձակա՞ջահերը, այն էլ ոչ ջրով, այլ հնարամտությամբ, նրանց հրաձգությանը «աղյուսե պառիսպ»³⁰ հակագրելով, որպեսզի բարբարոսների կրակը աղյուսները թրծելով, քեզ ծառայած լինի...

Նրբ նրանք տեսան, որ հրաձգությամբ արդյունքի չեն հասնում, իրենք իրենց դեմ դայրացած, դաշնակից հուրը սեփական քաղաքի դեմ են օգտագործում, պարսավում՝ հրո անդորությունը, ասելով. «Ո՛վ անուխտան տարր, միայն կայսեր համար սառը: Քանի որ, [ո՛վ հուր] դու ես նրանից պարտվեցիր, եկ, մե՛զ ցույց տուր քո գործությունը, կրակի ճաքակ դարձրու [քաղաքի] բնակարանները, որպեսզի կայսրն իմանա, որ մեր կրակի դեմ էլ է նա կռվում»: Այդպես ասելով, նրանք քաղաքը կրակի տվեցին և նա իսկույն ամեն կողմից ամբողջությամբ բոցավառվեց:

Այլ հրաշքները դո՛ւ գործեցիր, ո՛վ թագավոր, քաղաքացիների կրակը քաղաքացիների դեմ շրջելով: Նրանք քաղաքից փութանալի գնում են միջնաբերդը, միաժամանակ դուռնալով պաշարյալներ ու փախստականներ, բայց դու նրանց ալետեղից էլ ես դուրս հանում, վերստին պարտության մատնում նրանց, ովքեր կռակով իսկ չկարողացան գեթ մեկ անգամ հաղթել: Դու նրանց վրա էլ էիր գոչում, ո՛վ թագավոր. «Ես Պոմպեոսը չեմ, ով [Լևոն] Ռուբինյանի»³¹ բարբարոս ստրուկներ, ոչ էլ ձեռ երկու կողմում գտնվող կելտն ու իսմայիլը³², այլ Կոմնենոս կայսրը, թագավորական ծիրանիի ամենահրաշալի մարմնավորումը»:

Բայց դու թիկունքդ շրջելով ո՛ւր ես փախչում, ապստամբ ու բռնակալ, սուտանուն թագավոր³³, թեև ճիշտ ես անում, քանզի, ո՛վ ամբարիշտ, ավետարանի բոլոր ասույթներն անգոսնած, հալածական լինելով, նրա մի ասույթը միայն հիշեցիր. «Յոթամ հալածիցեն զձեզ ի քաղաքիս յայսմիկ, փախիցիր յայլ»³⁴: Բայց սուրացող կայսրից չես փախչի³⁵, Լեոնների գազաթնե՞րը պիտի բարձրանաս: Ի՞նչ ես ասում: Եթե թուշուն անգամ դառնաս, նա քեզ կհասնի: [Կայսրը] այսքան ժամանակ ձեռ կողմից հափշտակված քաղաքներն է պահանջում, որոնք դեռ հնուց հոռմայեցիներին հարկատու էին: Ձեր հույսը մի՛ դրե՛ք վայրերի դժվարամտելիություն վրա: Այն վայրերով, որոնք ոտքով դժվար է գնալ, նա ձեռով կգնա: Դու միայն մի բան ես շահում, այն, որ իսկույն չես գերվում, բայց քո ամենասիրելիներն³⁶ արդեն գերվել են, և նախքան քո գերվելը, քո զավակների ավար տարվելով գերվեցիր: Կարծում ես, որ քեզ,

29 Թանկագին քարի տեսակ, հավանաբար սուտակ:

30 Քսենոփոն. Անաբասիս. Գ, 4, 11:

31 Բնագրում՝ Ρουπένιος (սեռ. հոյ.), որ նշանակում է՝ «Ռուբենի» և «Ռուբինյանի»: Ρουπένιος-ը այս շրջանում ստացել էր մականվան նշանակություն: Աննա Կոմնենեն, օրինակ, իշխան Կոստանդինի որդիներ Թորոսին և Լևոնին կոչում է Ρουπένιο (Ռուբինյաններ): Տե՛ս Anne Comnène. Alexiade. T. III, p. 134. Պահպանվել են Թորոս Ռուբինյանի կնիքները, որոնց վրա նա հետևյալ մակադրությունը. ρουπένιος θεογονος Ρουπένιος (սեբաստ... Թորոս Ռուբինյան): Տե՛ս В. С. Шандровская. К истории армяно-византийских отношений XII в. (по данным сфрагистики).—ЗВУЗ ԳԱ «Արաբեր հաս. գիտ.», 1974, № 4, էջ 37:

32 Անտիոքի լատինները և Դանիշմանյանները:

33 Նկատի ունի Լևոն I-ին:

34 Մատթ., Ժ, 23:

35 Ինչպես վերևում տեսանք, ըստ Գրիգոր Նրեցի Լևոնը գերվեց Անավարդյանում (Մատթ. և ու Ռուհայեցի, էջ 369): Բայց «Ներբողյանում» պարզ ցույց է տրված, որ ուլտեղ գերվեց Լևոնի ընտանիքը միայն, իսկ Լևոնը կարողացավ փախուստի դիմել: Նա փախավ Վահագն բերդը և այնտեղ գերվեց: Միջալեղ իտալիկոսը Վահագն բերդի անունը չի տալիս:

36 Նկատի ունի Լևոն I-ի կնոջը և որդիներ Թորոսին և Ռուբենին:

պաշարյալի՝ օգնության կգան Քրիստոսի քարոզիչներին³⁷ բազմաթիվ մասունքներով։ Հույսդ կտո՞րի։ Նրանց հոգիները մեր դաշնակիցներն էին, այժմ մերը եղան Լ. Նրանց մասունքները, ոոոնք մեծապես պարտական են կայսերը, քանի որ ամբարիշտների ձեռքից, ինչպես տապանը, փրկվեցին։ Մեկ է, դրանցից հետո, դու էլ ծոծրակդ կխոնարհես, կփափկացնես քո ամենակարծի պարանոցը, Լ. Նրան, ոոին չճանաչեցիր որպես լույս, կճանաչես որպես հուր³⁸։

Շ. Իսկ մենք՝ դեմոսը, այդ առթիվ հաղթական երգեր էինք երգում, լուրսբանչյուրս իմ լեզուն թմբուկ էր դարձրել, Մարիամին փառաբանող Մովսեսին նմանվելով³⁹, փառաբանում էինք և՛ քեզ, և՛ աստծուն, կայսերը և ամենակալին⁴⁰, քանզի քո հրաշագործությունները ոչ թե ծովում⁴¹, ով քո՝ մեծիդ հրաշքները, այլ ցամաքում գոռոցների, այժմ դու ես փրկիչն Իսրայելի, կործանողը փարավոնի։ Նրիպարն ու հեծյալը այժմ ոչ թե ծովն են ընկնում⁴², այլ լեռները, անապատներն ու անդունդները⁴³, [Դեմոսն] ապշեց Կյուլե Ասորիքի Լ. նրա շոջանում գտնվող քաղաքների առամբ, դու ինչքան հրաշքներ գործեցիր։ Նփրատի ու Տիգրիսի ափերին, արաբների դեմ... Դու Ասորիքի քաղաքները ավերեցիր...

Դու նրանց քաղաքները գոռոցով էիր վեցնում՝ նրանց վրա խուժելով ինչպես փոփոթիկ, ջարդելով ամեն մի դիմադրություն, ապշեցնելով Ասորիքի և Կիրիկիայի բոլոր բնակիչներին...

Չ. Այնուհետև դու, ահառկու առյուծդ, բարբարոսներին ցուլց տվիր և կորյունին⁴⁴, թե ինչպիսի մագիլներ ունի նա, ուղարկեցիր նրան այլ քաղաքների դեմ։ Եվ նա առանց հապաղման, իսկույն անցավ նրանց պաշարմանը, փութանակի, ասպատակելով, ամայացնելով նա ցուլց տվեց իր անճառելի մեծապործությունները։

Այժմ մենք սկսում ենք պատմել Գաստունե⁴⁵ քաղաքի մասին, այն դրավող ամենաառի թագավորի՝⁴⁶ հռոմայեցիների պետության պաշտպանի⁴⁷, քո ծիլ, կայսեռական ծիրանու ծաղկի, քո դպրոցի ամենաթանկագին աշակերտի...

10. Արդեն անցնում ենք անտիոքացիներին, պատմում նրանց նկատմամբ գործված հրաշքների մասին, այդ առթիվ տոնելով գեղեցիկ սիրահարների հետ միասին։ Նրանց անտիոքացի ասելով, ես նկատի ունեմ Ասորիքի կելտերին, քանզի ժամանակի ընթացքում այդ անունն արժատացավ, ինչպես որ ուրիշ կելտերի մենք իրեններ ենք անվանում։ Սրանք անցյալում իրենց հսկա էին կարծում, մատի ծայրերին էին քայլում, սարսափելի ամբարտաճանացել էին, նրանց խելահեղությունն ամպերից վեր էր բարձրացել։ Բայց երբ դու հեղուկություն մի կողմ թողած նրանց համար մրրիկ դարձար, նրանց վրա արձակեցիր։ Հրեղեն շանթերը, պատեռազմի արհամիրոքներից կարծես կայծակնահար, լուրաբանչյուրը փախուստի դիմեց, մի ծակ ու որջ փնտրեց։ Նրանք, ովքեր պիտի ուժգին եղկներին էին հարվածում և սպառնում նիդակով երկիրը կործա-

37 Նկատի ունի Քրիստոսի առաքյալներին։

38 Նկատի ունի Հովհաննես Կոմենենոսին։

39 Հմմտ. Գիրք ելից, ԺԵ, 20—21. «Եւ առ Մարիամ մարգարէ քուրն Ահարոնի զթմբուկն ի ձեռն իւր, և ելին ամենայն կանայք զհետ նորա թմբկօք և պարուր»։

40 Նկատի ունի աստծուն։

41 Ակնարկում է հրեաների փախուստը Նզիպտոսից և նրանց անցումը Կարմիր ծովով. «Եւ իսրայելացոյց Մովսէս զորդիսն Իսրայէլի ի Կարմիր ծովէ անտի» (Գիրք ելից, ԺԵ, 22)։

42 Տե՛ս Գիրք ելից, ԺԵ, 21. «զերիվարս և զհեծեալս ընկէց ի ծով»։

43 Նկատի ունի Լեոնի փախուստը Անավարդայից դեպի լեռները։

44 Հովհաննես Կոմենենոսի որդուն՝ Ալեքսիոսին։

45 Հիշատակում է Վիլհելմ Տյուրացին։ Ղ. Ալիշանը տեղագրությունն անհայտ է համարում։ Գտնվում էր Անտիոքի մոտ (Սիսուան, էջ 427)։

46 Այստեղ նկատի ունի Հովհաննես կայսեր որդուն՝ Ալեքսիոսին։

47 Միքայել Իսախանիսը սրամիտ բուռնալ է անում, օգտագործում է հունարեն ἡλιόφιλος (ալեքսիմա) պաշտպան բառը, հուշելով, որ նկատի ունի Ալեքսիոսին, կայսեր որդուն։

նեկ, դենքերին ու նիզակներին բարի ճանապարհ մաղթելով, նիզակների և թրերի փոխարեն խաչի նշանը բարձրացրած, ողորմելի տեսք ընդունած, հղկելի ինչ-որ խոսքեր էին ասում: Բայց ո՞վ կելտեր, սա Հռենոսը չէ, ոչ էլ երկրաշարժ կամ ավեկոծ ծով, որոնց դեմ բարկացած զենք եք կապել և ուզում եք երկրի ու ծովի դեմ նիզակ բարձրացնել, ձեր խելահեղությունը ամեն ինչ տակնուվրա անել ու խոռվել: Ոչ էլ հաբեան Իսմայիլը⁴⁸, որ մեկ հաղթում է, մեկ՝ պարտվում, այլ անպարտելի թագավորը՝ միշտ անհաղթելի զորավար:

Ո՞վ դու, կելտական նիզակը ծանակած: Քո նիզակի հանդեպ բոլորն էլ անդոր են: Ո՞վ դու, համայն Ասիան ապշեցրած, մարդկանց զենքով հաղթահարած, իսկ հեղությունը՝ նրանց հոգիները գերած: Պատվախնդիր լինելով, չանասիրտությամբ գերազանցել ես քո նախորդներին, հաջորդներին՝ պայքարելու տեղ չես թողել: Դու Անտիոք քաղաքի վրա շարժվեցիր, կարծես երկու-դեկով, ուր հանկարծ հաղթական պսակը քեզանից հետո զորավարած մեկն ու մեկը կստանա, իսկ դու առանց մրցանակի կմնաս: Դրա համար քեզ հետ պատահեց այն, ինչ Աքիլեասի՝ Հեկտորի դեմ պայքարում: Դու քո ջանասիրտությամբ գուցե և կանխում ես հաջորդներին՝ հանկարծ մի ուրիշը փառքի շարժանանա, դրա համար [Անտիոքն] էլ քո սիրանքների շրջանակի մեջ ես առնում:

Եվ ի՞նչ պատահեց: Զենքով հզորի⁴⁹ հոգին շատ ավելի ողորմելի է, երբ նա ստիպված է պառանոցը խոնարհել: Սա քո աչից ընծա է ստանում իր կույսերը, թեև քո նիզակով նրան մահապատժի ենթարկելու մասին հրաման էիր գրել: Իսկ այնուհետև՝ Մի քանի բառով գծում ես նրանց⁵⁰ իշխանության սահմանները. «Յայդ վայր եկեսցես՝ և այլ մի անցանիցես, այլ այդքն է քեզ խորսակեսցին ալիք քո»⁵¹, և ինչպիսին ու էր ասածու հրամանը ծովի վերարելու, այդպիսին էր նրանց համար գիրը թագավորական:

Այնուհետև քեզ հնազանդություն են հայտնում Փյունիկեի իշխանները և հեռվից հաշտություն խնդրում, ապա Եղեսիայի [իշխանը] քեզ դաշնակից է դառնում և ցանկանում նիզակ ճոճել քեզ համար, հետո էլ իրախի⁵² թագավորը⁵³ ցած գցելով պղնձաբեթան նիզակը, երկրպագում է քո նիզակի ծալրը և գլխից հանելով պսակը, այն քեզ է հանձնում, խնդրելով իրեն թողնել միայն դիակեսան և «թագավոր» հորջորջումը: Երբ արեգակը չկա, աստղերը հնառավոր է լուսավորում են, բայց երբ նա հոդիզոնից դուրս է դալիս և երկնակամարը լուսավորում, մյուսները թող չփորձեն լուսավորել: Եվ եթե երկնքում կա որևէ հանդուգն աստղ, ու ուզում է արեգակի հետ մրցել, նա ծիծաղելի է դառնում, քանզի նրա լույսը ցերեկը ավելի աղոտ է:

11. Ինչպե՞ս ես չհիանամ, ո՞վ թագավոր, քո անվահերության վրա, դժվարությունների հանդեպ ցուցաբերածդ աներերություն: Դու ինչ չափով բնությունը մարդ ես, նույն չափով մարտերում անպարտելի: Դու, գրավելով այլապիսիներին՝ քաղաքներ, բազմամբոխ քաղաքներ, հառուստ քաղաքներ, բարեկեցիկ քաղաքներ, ոմանք տապալակելով գետնին հավասարեցրի՝ թողնելով միայն անունը, իսկ ուրիշների հարստությունն ու դրամը, թշնամիներից քո ծառաները դարձած կելտերին ընծա տվեցիր: Կարծես այդ կերպ փոխհատույց եղար: Նրանցից խլածդ քաղաքների դիմաց ուրիշներից առած քաղաքները տվեցիր, դո՛ւ, ուր է՝ խլող ես, և՛ նվիրող: Դրանով դու ցույց տվեցիր, որ և՛ արդար ես, և՛ առատաձեռն: Անցյալում ուրիշների կողմից հափշտակված ուժով ես խլելը վրիժառու սրի գործն է, սրի, որ դու միշտ փայլեցնում ես ընդդեմ

48 Ամենայն հավանականությամբ՝ Դոնիշմանյանները:

49 Անտիոքի իշխան Ռայմունդը:

50 Անտիոքի խաչակիրներին:

51 Յովր, ԼԼ, 11:

52 Aetia Capitolina. այդպես կոչվեց Երուսաղեմը Հրեական երկրորդ սլաոնրագմից (132—

135 թթ.) հետո, երբ կործանվեց հռոմայեցիների կողմից:

53 Իմա՝ Ֆուկոն:

նրանց, ովքեր ցանկանում են հոռմայեցիների երկիրը պատառ-պատառ անել ու կողոպտել, իսկ նվիրատվությունը պատիվ համարելը վայել է թագավորական աջին: Ամենուրեք տիրանալով նրանց ձեռք բերածին, դու թույլ ես տալիս, որ բավարարվեն թագավորական ձեռքի նվիրածով, բայց ոչ նրանց, ովքեր ընդդիմակալողի բացակայությունից օգտվելով, ինչքան որ կարողացավ իրենց տնտեսությունը, կարծես ցանցով քաղաքներ էին որսում⁵⁴:

Ո՞վ կարող է թվարկել քո գրաված քաղաքները, ո՞վ ամենաքաջարի կասրի, և կամ ո՞վ, հաշվել սկսելով, իսկույն ետ չի կանգնի հենց առաջին համարից, ինչպես նոանք, որոնք փորձում էին հաշվել Իկարիոս ծովի ալիքները⁵⁵: Ի՞նչ հերոսների մեջ, ո՞վ ամենախմաստուն Հոմերոս, ունե՞ս այսպիսի քաղաքավեր թագավոր: Քո Լեքլիսը կորախել նավերով տասներկու քաղաք գրավեց, իսկ հետևակ՝ մեկով պակաս, մեր պատմածի ամենաշնչին մասը: Բայց [կայսեր] գրաված [քաղաքների] թվից շատ ավելի սպաշեցուցիչը արագությունն էր. այդ քաղաքներից շատերի առումը մի շաբաթ էլ չտևեց: Ո՞վ կարող է պատմել ձեռք բերված ավարի մեծությունը մասին, ուղտերի հոտերի մասին, բաղամբյուր ձիերի, գետի տարված տղամարդկանց և մնացած ամեն ինչի մասին: Նրանցից յուրաքանչյուրը շշմեցնում է ամեն մեկի խելքը:

12. Իսկ ես, ո՞վ թագավոր, այստեղ կարծես ներբողյանի նոր ձև հորինելով և ինչ-որ արտասովոր բան անելով՝ բաղում հոստորներից տարբեր, օգտագործելով դորավարական արվեստը, քո ամենափայլուն հաղթանակները պիտի շարադրեմ: Ես կանգ չեմ առնելու նրանց վրա, ում նկատմամբ դու հաղթանակ չտարար, կամ ում քո նիզակը չհաղթահարեց. առաջիններին հաճախ բախտը ժպտաց, իսկ մյուսներին՝ խոհեմությունը: Ի՞նչ կարիք կա թոյող [թոյունին] հալածել, օրինակ բերիացի⁵⁶ բարբարոսին⁵⁷, ավելի հստակ առա՞ն՝ հալեպցուն: Ինչպես ասում են, թուլուններին հալածողը հիմար է:

Ձիուր սանձերն այնտեղից շրջելով, Հալեպից (այս անունը ես հաճախ եմ տալիս, քանզի արեգակն այստեղ շատ ժամանակ է, ինչ չի տեսել հոռմայեցիների մականը), դորքն ուղղեցիր Սեղերի⁵⁸ վրա, որի անունը հունականացնելով կառիսա պիտի կոչենք: Դա Կասիոտիս երկրի ամենահզոր [քաղաքն] է: Ի՞նչ դալուցած լինելով [Հալեպ] քաղաքի դեմ (հարմար չէր այն պաշարել և նրա վրա գրոհել, քանզի շրջակայքում ամեն ինչ ոչնչացվել էր, ո՞չ ջուր կար, ո՞չ կրակ, ո՞չ դինվորների համար պարեն, ձիերի համար՝ կեր, և այդ բոլորը պատճառ: դարձան պաշարման չդիմելու), ահա այդ մեկի փոխարեն դու արարների բաղում քաղաքներ ասպատակեցիր, ամբողջ հարյուր քաղաք գրավեցիր, որոնցից լավագույնը կասիոտական բերդն էր: Դարձյալ արձակածդ շանթերը, դարձյալ քարերի տարափը: Քաղաքի առաջին սատրապը փորձանքը կանխելու համար, ողորմածություն էր հայցում: Բարբարոսի հույսերը իրականացան, քանզի նա մառդասիրության ամբողջ գետերով ողողվեց: Եթե [կայսեր] դիսպոզիցիան ցուցաբերողները ճանաչեցին նրան որպես շանթակիր, որպես շանթահարող ու մորիկ, պաղատելիս նրա մեջ տեսան Փրկչին, բարեկամին և Ողորմածին⁵⁹. հունական աստվածների ածականները նրանք շատ ավելի շոշափելի ձևով քո անձից էին իմանում (ժամանակն ու իրերի գրությունը փոփոխության ենթարկեցին այդ ածականները):

Բարբարոսին գերի վերցնելով, նրան իսկույն ազատ արձակեցիր, նմանվելով Ալեքսանդրին. տեսածդ հաղթանակից հետո, քաղաքը պարտվածներին նվիրեցիր, հաղթանակիդ արդյունքը ոչ թե վերադարձրեց, այլ այն հենց նվիրեցիր բարբարոսներին: Դու վարվեցիր այնպես, ինչպես Ալեքսանդրը Պորո-

54 Կիրիկիայի հայերին նկատի ունի:

55 Ակնարկում է արգոնավորդներին:

56 Բերիան Հալեպի հունական անունն է:

57 Նկատի ունի Զենգի աթաբեկին:

58 Իմա՝ Շիզար:

59 Փրկիչ, Բարեկամ, Ողորմած: Հին հույները այդպիսի ածականներով էին դիմում Զևսին:

սի⁶⁰ հետ, քանզի նրանից թագավորությունը խլելով, նրան դարձյալ թագավոր հաստատեց: Քո այս [բառի] նախանձը ալեքսանդրյան էր, դու ուրիշներ իշխանության վրա նախանձով չես նայում, այլ կարծես ամենից բարձր մի պատվար լինես, քո վրա էս կապում բոլոր շրջանների իշխանությունների փոկերը: Ինձ մի՛ պախարակիր, ո՛վ կայսր, այս բաղդատության համար: Դու իրոք, բազում Ալեքսանդրների գերազանցեցիր...

15. ...Ողջ քաղաքը⁶¹ ողողված էր մարդկանցով, աղմուկով, զարդարված ոսկեթել ծածկոցներով, և ամենատարբեր թանկագին կերպասներով՝ մի տեղ կախած, մի այլ տեղում՝ գետնին փռած, ապա և [պատերին] ամրացված: Այս քաղաքը քաղաքների թագուհուց⁶² հետո մի այլ թագավորական կացարան էր: Իսկ ինքը շանթահարող [Ջևահիր] նման գեղեցկագույն ձիու վրա բազմած. բազմաթիվ ամբոխի ուղեկցությամբ, փառաբանվելով, բոլորի վրա ուղղում էիր պայծառ ցուլերդ: Ամեն կողմից օդում հնչում էին աղաղակները՝ «կեցցե՛ քաջահաղթ, հաղթանակած, անպարտելի կայսրը»: Ինձ թվում է, որ այն ժամանակ երեխաներն անդամ փառաբանեցին քեզ, Փրկչին նվիրված «Ովսաննա» երգը կիսով չափ քեզ հղեցին: Ինչ վերաբերում է կելտերի ընտրանուն՝ իրենց քաջութիւնը ու փառած պատերազմներով անվանի մարդկանց, նրանք ալստեղ իրենց ռազմի գործերին վերջակետ դնելով, բոլորն էլ հետիոտն համալս ժողովրդի: Հետ սասնակեցեցին [քո] հաղթական շքերթին: Նրանցից ոմանք հետևելով էին [քեզ]՝ միանալով ետևից եկողներին, կային և այնպիսիներ, որոնք իրենց նետեցին [քո] ձիու սմբակների տակ:

Ո՛վ դու, հռոմայեցիների ինքնավստահությունը կենդանացնողդ, բարբարոսների հոգին սասանեցնողդ, հռոմայեցիների անցյալում հանգած փառքը վերականգնողդ, անձամբ մեծ հաղթանակներ տանողդ: Պոմպեոսն էլ հայերի դեմ անցյալում հաղթանակներ տարավ, սակայն հաղթողը չուկուլոսն էր, հուկ Պոմպեոսը ուրիշների տարած հաղթանակների առթիվ ինքն էր հաղթական շքերթ կազմակերպում: Իսկ դու ինքդ անձամբ էիր հաղթում, ինքդ էիր սուսլատակ սփռում, քեզ էին բազում հեգեմոններ ուղեկցում հաղթահանդեսներում:

Դեռ անցյալում նվաճված, ո՛վ Անտիոքոսի քաղաք, դու արժանացար տեսներու սուտք գործող օգոստոսափառ կայսերը, որ բազում տարիներ է, ինչ չես տեսել: Քաղաքների թագուհին չի նախանձում քո փառքին, լինելով մալրաքաղաք, կայսեր քաղաքների փայլը սեփական է համարում և հաղթանակներից բերկրացած, թագավորում է և՛ մեծագործություններով, և՛ փառքով: Քանզի ո՛ր քաղաքներում որ կայսրը եղավ, նրա նիզակը նրանց վրա տարածեց [սալրաքաղաքի] գերիշխանությունը:

16. Ո՛վ Ասիայի վրաից հռոմայեցիներից փախած սիրապետությունը, երբեք, բարբարոսներին այնտեղից քշողդ, համայն աշխարհը ոչ թե սահմանայուններով ու գետերով, այլ հաղթասյուններով բաժանողդ... Դու էիր արարել, կելտերին, հայերին և կիլիկեցիներին գերեվարողը:

Բայց նենդ հարևանները՝ այդ Իսմայիր⁶³ (այս ցեղը միշտ էլ անօրեն է և ուխտադրով) կնքված հաշտությունն ու տված եղգումները խախտելով, խուժեց բյութանացվոց երկիրը: Երբ դու նեոկա էս և սուղե էս փալեցնում, նրանք դողում են քեղանից, սարսափում: Սակայն երբ թաքցնում էս սաղավարտը՝ հարձակման են անցնում: Բայց դու, որպես արեգակ, ճառագայթներով տն-

⁶⁰ Պոլսը Հնդկաստանի թագավորն էր: Ալեքսանդր Մակեդոնացին նրան պարտության մատնեց, երբ շղթայակապ Ալեքսանդրի մոտ բերեցին, վերջինիս հարցին, թե «ինչպե՞ս վարվես քեզ հետ», նա պատասխանեց. «ինչպես թագավորի»: Ալեքսանդրը նրա հպարտության վրա հիացած, վերադարձրեց նրա իշխանությունը և նորանոր հողեր պարգևեց:

⁶¹ Նկատի ունի Անտիոքը:

⁶² Կոստանդնուպոլիսից:

⁶³ Նկատի ունի Դանիլմանյաններին: Հմմտ. F. Chalandon. Les Comnene. T. II, p. 176.

մատչելի, շարժվելով արևելյան հորիզոնից, անդամադրելի թափով հասար մեր յորիզոնը, նրանց ամպն ու սշուշը ցրեցիր⁶⁴։ Արեգակի ճառագայթներ առձուկելով, դու բարբարոսներին ցույց տվեցիր շանթային հրո սմբողջ սկավառակը (ես ուղուս ես այստեղ մի փոքր քաղղեբաբանությունամբ⁶⁵ զբաղվել), իսկ մեզ՝ լույսով ողողված քո սկավառակը։ Եթե նրանք՝ Եփրատի և Տիգրիսի հարևանությամբ ապրողները, ինչպես և Սանդարիոս գետի մոտի բարբարոսները շղանկանան սքողել քո հաղթանակները, թող միմյանց պատմեն իրենց նրեհատամբ գործածող հրաշքները։

Ի՛նչ... Արդ, ես պատմեցի այն շանթերի մասին, որ դու արձակեցիր Ասիա-ի վրա։ Դու ստրկացրիր կիլիկեցիներին և ես խոսքերի տարափ թափեցի, Ասորիքը հնազանդեցրիք և ես չլուցի, հայերին ստրկացրիր և ես որոտացի, ասելով. «Ո՛վ սուսաներ, ո՛վ ճարտասանական և սոփեստական արվեստ, այս բոլոր երկասիրության հույակապ նյութ ես։ Որտե՞ղ և ե՞րբ այսքան մեծ երջանկության ճառագայթ է փայլատապան։ Ո՛վ ամենախմայտուն ճարտասաններ, ո՛վ ամբողջ աշխարհը շափազողող աշխարհագիրներ, թագավորը մեզ համար նիդանով և պատերազմներով է երկրաշափում աշխարհը, սրու՛մ ձեր լեզուները, [հարտասաններ], իսկ ձեզ՝ [աշխարհագիրներ], անհայտ քաղաքների մասին նոր դասեր տալիս։

**«ПАНЕГИРИК» МИХАИЛА ИТАЛИКА
И ПРОБЛЕМА ПЕРВОГО ВЕНЦЕНОСЦА
КИЛИКИЙСКОГО АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА**

Доктор ист. наук Р. М. БАРТИКЯН

Резюме

Средневековые источники, новые и новейшие исследования показывают, что Киликийское армянское государство в своем развитии прошло два этапа: княжества (1080—1198 гг.) и царства (1198—1375 гг.), и что первым венценосцем был Левон II Рубенид. Однако из опубликованного недавно «Панегирика» византийского ритора Михаила Италика, посвященного победоносному походу византийского императора Иоанна II Комнина в Киликию и Сирию в 1136—1138 гг., явствует, что первым киликийским князем, дерзнувшим надеть царские insignia (диадему, красные сапожки), объявить себя царем, а свое государство—царством, был князь Левон I (1129—1137 г.). Исходя из того, что в соседних странах из армянских царских династий была известна династия Аршакидов, Левон I объявил себя именно Аршакидом. Цель этого шага Левона I—отказ от и de iure вассальной зависимости Киликийского армянского государства от Византийской империи. Это вызвало резкую реакцию византийского двора: последовал поход Иоанна II Комнина, решившего задушить в зародыше стремление армян к полной независимости.

В статье дается сокращенный перевод «Панегирика» Михаила Италика на армянский язык.

⁶⁴ 1138 թ. վերադառնալով Կոստանդնուպոլիսից, Հովհաննես Կոմնենոսը 1139 թ. զարնանը պատրաստվեց պատերազմի կախարհական նկատմամբ ոտնձգություններ կատարող Գանիշմանյան ամիրա Մուհամմադի դեմ, որն առաջնորդ հասավ մինչև Մեանգրոս գետի ակունքները և Եանգարիոս գետը։ Մուհամմադը այս արշավանքի մասին գիտե Գոփգոր Նրեցը (Մատթեոս Արեւայեցի, էջ 369) և Նիկետաս խոնիատեսը, որն արշավողներին անվանում է «Եկոնիադի պարսիկներ» (սուս տեղում, էջ 31)։ Հարցի մասին հատուկ տե՛ս F. Chalandon-Օր. cit., p. 176.

⁶⁵ Ի՛մա՛՝ աստղաբաշխությամբ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՈՂՄԱՆՎԱՆ ԵԶԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՔՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մ. ԲԱՐԹԵԿՅԱՆ

Ինչպես հայտնի է, Արևելա-Հռոմեական կայսրության և սասանյան Իրանի միջև Հայաստանի առաջին բաժանմամբ (387 թ.) Արշակունիների տերության շուրջ մեկ հինգերորդ մասն անցավ կայսրությանը: Սեփական պետականությունը կորցրած հայ ազնվականությունն սկսեց ծառայել հայրենիքը ներվաճողների պետական մարմիններում և բանակում: Դա առաջին հերթին վերաբերում էր կայսրության սահմաններում գտնվող կամ Հայաստանի պարսկական մասից կայսրության մասն անցած կամ անցնող ազնվականությանը. եթե պետք էր զրադաշտական Իրանի և քրիստոնյա կայսրության միջև ընտրություն կատարել, բնական է, նախապատվությունը պիտի տրվեր Հռոմեական (փոքր անց՝ Բյուզանդական) կայսրությանը:

Հայ ազնվականության հոսքը բյուզանդական բանակ և պետական ապարատ ավելի մեծ ծավալ ստացավ Հայաստանի երկրորդ բաժանումից (591 թ.) հետո և հատկապես՝ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Պատահական չէ, որ մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում (IX—X դդ.) հայերը բյուզանդական բանակում և կայսրության ղեկավար մարմիններում, մոտավոր հաշվումներով, կազմում էին 25 տոկոս, եթե ոչ ավելի¹:

Ազնվականություն ասելով մենք նախ և առաջ նկատի ունենք հայկական նախարարական ընտանիքները: Գլխավորապես նրանց ներկայացուցիչներն էին Բյուզանդական կայսրության մեջ գրավում բարձր դիրքեր: Ն. Ադոնցի ասելով՝ «բոլոր այն հայերը, որոնք դերակատարներ են հանդիսանում բյուզանդական պատմության մեջ, գրեթե բացառապես պատկանում էին հայ ազնվականությանը»²: Բայց բանն այն է, որ Հայաստանում քաջ հայտնի նախարարական ընտանիքները՝ Մամիկոնյանները, Սյունիները, Կամսարականները, Բագրատունիները, Արծրունիները, Գնունիները և շատ ուրիշներ բյուզանդական աղբյուրներում հանվան են հիշատակված: Այդ առթիվ Ն. Ադոնցը իրավացիորեն գրում է. «Բյուզանդական հայերի տոհմական ծագումը զրգար է որոշել հաստատապես, եթե օգնության չեն գալիս հայ աղբյուրները զրական ցուցումով»³: Ուսումնասիրողները աշխատում են որոշել Բյուզանդիայում աչքի ընկած հայ գործիչների տոհմանունը՝ ելակետ ունենալով նաև այն հանգամանքը, որ «նախարարական տները տոհմական անուններ ունեին մի հայտնի շափով յուրահատուկ, որոնց միջոցով կարելի է երբեմն որոշել, թե ով ո՞ր տոհմին էր պատկանում: Սակայն հաճախ անունները փոխանցվում էին ամուսնության հետ, որով ավելի դժվարանում է օգտվել անունների ուղեցույցից»⁴: Այստեղ, հարկավ, խոսքը չի վերաբերում այն ընտանիքներին, որոնք առաջացան Բյուզանդական կայսրության մեջ (Կուրկուասներ, Փոկասներ, Սկլերոսներ, Կեկավմենոսներ և այլն), որոնք ազնվական դասից էին, բայց մեր հասկացողությամբ ոչ նախարարական:

Բյուզանդական կայսրության մեջ բարձր դիրքերի հասած հայերի նախա-ընտանիքային ո՞ր տոհմին պատկանելու ուղղությամբ հայագետներն ու բյուզան-

¹ C. Toumanoff. *Caucasia and Byzantium*.—Traditio. t. 27, 1971, p. 131.

² Ն. Ադոնց. Պատմական ուսումնասիրություններ. Պարիս, 1948, էջ 495:

³ Նույն տեղում, էջ 486:

⁴ Նույն տեղում:

գաղտնիները բավական աշխատանք են կատարել ղեկոս Մ. Չամչյանից սկսած: Այստեղ կարելի է նշել Կ. Տեր-Սահակյանին⁵: Բայց անուրանալի է, որ հիմնական գործը կատարել է ն. Ադոնցը՝ իր բաղմաթիվ գիտական աշխատություններում⁶: Նա, խոսելով հայ նախարարական ընտանիքների հատկապես IX դարում Բյուզանդիայում խաղաղած դերի մասին, առաջին հերթին նշում է Մամիկոնյաններին⁷, թեև, ինչպես ասացինք, բյուզանդական և ոչ մի աղբյուրում Մամիկոնյան տոհմանունը հանվան հիշատակված չէ: Չեն հիշված և Արծրունիները, թեև տարբեր կովանների հիման վրա ուսումնասիրողները, այդ թվում և ն. Ադոնցը, ցույց են տալիս Արծրունիների տոհմին պատկանող բյուզանդական մի շարք գործիչների, այդ թվում և Լևոն V Հայկազն կայսերը (813—820 թթ.)⁸:

Հետազոտողները ոչ մի խոսք չեն ասել Գնունյաց նախարարական ընտանիքին պատկանող բյուզանդական հայ գործիչների մասին⁹, հասկանալի է, որովհետև այդ մասին բյուզանդական աղբյուրներում ոչ մի ուղղակի տվյալ հայտնի չէր: Հայկական աղբյուրների ուղղակի վկայությունների կամ կողմնակի տվյալների հիման վրա ցույց է տրված, որ Հերակլիոս կայսեր ժամանակ (610—641 թթ.) 628—635 թթ. Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զորքերի հրամանատարն էր իշխան Մովսես Գնունին¹⁰: Նրան ժամանակակից էր և Վարադ Գնել Գնունին¹¹: Մի այլ Մովսես (Գնունի), Օպսիկիոն բանակաթևի գորավարը, մասնակցեց Կոստաս II կայսեր (642—668 թթ.) սպանությանը Սիկիլիայի Սիրակուսա քաղաքում, բանակի կողմից կայսր հռչակվեց, բայց կայսեր որդի Կոստանդին IV-ի կողմից ձերբակալվելով, 669 թ. մահապատժի ենթարկվեց¹²:

Հայկական աղբյուրները թույլ չեն տալիս VII դարից հետո Բյուզանդիայում գործած որևէ հայ ազնվականի Գնունիների տոհմին պատկանելու հարց դնել: Կարելի է միայն նշել, որ Կ. Թումանովի և թագրություններ, վերը հիշված Լևոն V կայսրը Գնունիներին էր պատկանում¹³:

Բայց կարող էին Գնունիներ լինել Բյուզանդիայում ինչպես նախորդ, այնպես էլ հետագա, հատկապես IX—X դդ.: Այս ենթադրությունը հաստատվում է և՛ անուղղակի, և՛ ուղղակի տվյալներով: Հայտնի է, օրինակ, որ ղեկոս Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո Արշակ III-ի հետ կայսրություն գնաց իշխան Ասատ Գնունին (սկսած յաղգէն Գնունեաց), որի պատճառով Հայաս-

5 Կ. Տեր-Սահակյան. Հայ կայսրը Բյուզանդիոնի. հ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1905:

6 Ն. Ադոնց. Պատմական ուսումնասիրություններ: Ն ու չ ն ի՝ Études Arméno-Byzantines. Lisbonne, 1965:

7 Ն. Ադոնց. Վասիլ Հայազն (Մեծագործ կայսր, 867—886).—Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 496: Տե՛ս նաև Հ. Բարթիկյան. Մամիկոնյան (°) սուրբ Մարիամ նորավկայի (+902—903 թթ.) բյուզանդական վարքը.—«Էջմիածին», 1975, № ԺԲ, 1976, № Ա, Բ:

8 Տե՛ս Մ. Չամչյան. Պատմություն հայոց. հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 432: Նաև Կ. Տեր-Սահակյան. Հայ կայսրը Բյուզանդիոնի. հ. Ա, էջ 155, 327 (Տեր-Սահակյանը թեև Լևոն V-ին Արծրունի է համարում, սակայն նրա հիմնավորումը քննադատության չի դիմանում): Գիտական բացատրություններ տե՛ս. N. Adontz. Sur l'origine de Léon V, empereur de Byzance.—Études Arméno-Byzantines, p. 46:

9 Գնունյաց նախարարական տոհմի մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Ոսկյան. Գնունյաց և Ռշտունյաց նախարարությունները. Վիեննա, 1952:

10 Տե՛ս Պատմություն Սերգեյի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արզարյանի. Երևան, 1979, էջ 131—133: Նաև՝ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 13. Բյուզանդական աղբյուրներ, զիրք Դ. Թեոփանես Խոստովանող, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1983, էջ 35:

11 Պատմություն Սերգեյի, էջ 133:

12 Թեոփանես Խոստովանող, էջ 63—64: Պատմություն Սերգեյի, էջ 131:

13 C. Toumanoff. Studies in Christian Caucasian history. Georgetown, 1963, p. 200, n. 228, p. 205; Idem. Caucasia and Byzantium, p. 135:

այանի պարսկական մասում գտնվող իր ողջ ունեցվածքը պարսից արքա Շապուհի հրամանով բռնագրավվեց¹⁴։ Հայտնի է նաև, որ Ավարայրի ճակատամարտի նախօրեին վերոհիշյալ Ատատ Գնունու թոռը, «ոմն ի մեծ նախարարացն ի տոհմէն Գնունեաց Ատում», նույնպես գնաց Բյուզանդիոն¹⁵։ Նա, վերադառնալով Հայաստան, մասնակցեց Ավարայրի ճակատամարտին։

Գնունիների նոր հոսանքը դեպի Բյուզանդիա, ամենայն հավանականությամբ, տեղի ունեցավ 774—775 թթ. արաբների դեմ հայոց ապստամբության ճնշումից հետո, երբ Գնունիները Ադիոպլիտից գաղթեցին Տալթ¹⁶, Բյուզանդական կայսրությանը սահմանակից մի նահանգ, որի կապերը Բյուզանդիայի հետ ավելի սերտ էին¹⁷։ Վարդան պատմիչի ասելով բոլոր Գնունիները տեղափոխվեցին Տալթ¹⁸, թեև հայտնի է, որ իրենց հայրենիքում IX և X դդ. դեռևս հիշվում են Գնունյաց տոհմի բազմաթիվ անվանի ներկայացուցիչներ¹⁹։ Կ. Թումանյանը կարծիքով Գնունիները Տալթի վրայով անցան Բյուզանդական կայսրություն և նրանցից մեկն էր կայսր Լևոն V Հայկազնը²⁰, որը, ինչպես տեսանք, Ն. Ալոնցի համոզմամբ, պատկանում էր Արծրունիներին։

Պատմության ասպարեզից ելք հեռացան Գնունիները։ Այդ առթիվ Հ. Ոսկյանը գրում է. «Ժ դարուն մեջ գուցե պատմության բեմեն կհեռանան Գնունիները»²¹։ Կ. Թումանյանը նշում է որոշակի թվական. «Գնունիների տոհմը վերջին անգամ հիշվում է շուրջ 914 թ.»²²։

Այժմ անդրադառնանք մինչև օրս գիտությանը անհայտ մնացած, Գնունյաց տոհմին պատկանող մի իշխանի հանվան հիշատակությանը բյուզանդական աղբյուրներում, իշխան, որ Բյուզանդական կայսրության մեջ Լևոն VI-ի թագավորության ժամանակ (886—912 թթ.) շատ բարձր դիրքի էր հասել։ Նա այնքան հայտնի անձնավորություն էր, որ հիշատակվում է ժամանակակից գրեթե բոլոր բյուզանդական հեղինակների կողմից։ Նրա՝ Գնունյաց տոհմին պատկանելու հանգամանքի ի հայտ բերելը, ինչպես կտեսնենք ստորև, հնարավորություն կտա որոնելու և գտնելու Բյուզանդական կայսրության մեջ կարևոր դեր խաղացած մի շարք այլ նշանավոր գործիչների, որոնց ոչ միայն Գնունի, այլև առհասարակ հայազգի լինելու մասին բյուզանդագետները չէին էլ կոհհուսում։

Ասենք այստեղ, որ հայերը Բյուզանդական կայսրության պետական, վարչական և ռազմական մարմիններում ամենաբարձր դիրքերի հասան IX դարից սկսած։ 813-ից 820 թ. կայսերական գալիսոնը գտնվում էր Լևոն V-ի ձեռքում։ Նրանից հետո բյուզանդական գահի վրա ենք տեսնում Թեոդորա կայսրուհուն (842—856 թթ.), Ն. Ալոնցի համոզմամբ՝ Մամիկոնյան, և Թեոդորայի ու կայսր Թեոփիլոսի որդի Միքայել III-ին (842—867 թթ.)։ Վերջինիս թագավորության օրոք փաստական իշխանությունը գտնվում էր Թեոդորայի եղբոր՝ Միքայել III-ի

¹⁴ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց. Տիգրիս, 1913, էջ 312։

¹⁵ Եդիշէի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին։ Ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 71։ Մի այլ տեղում (էջ 133)՝ «նախարար մի որում անունն էր Ատում՝ յազգէն Գնունեաց»։ տե՛ս և էջ 193։

¹⁶ Հաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ. Վենետիկ, 1862, էջ 77։

¹⁷ Հմմտ. C. Toumanoff. Studies in Christian Caucasian history, p. 200, n. 228, p. 205.

¹⁸ Հաւաքումն պատմութեան, էջ 77։ Հմմտ. A. Тер-Гевондян. Армения и Арабский халифат. Ереван, 1977, с. 117, 125.

¹⁹ Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Ս. Պետրերուրգ, 1887, էջ 146։ Նաև՝ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ Պատմութիւն հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ 252։ Հմմտ. N. Adontz. Ashot Erkat' ou de Fer, roi d'Arménie de 913 a 929.—Etudes Arméno-Byzantines, p. 270.

²⁰ C. Toumanoff. Studies, p. 205.

²¹ Հ. Ոսկյան. նշվ. աշխ., էջ 50։

²² C. Toumanoff. Studies, p. 205.

մորեղբայր, կեսար Վարդի ձեռքում, որ կայսրից հետո պետության մեջ առաջին դեմքն էր: Միբայել III-ին հաջորդեց մի այլ նշանավոր հայ՝ Վասիլ I-ը (867—886 թթ.), որ դարձավ Մակեդոնական (ըստ Հ. Գեղեցիկի՝ Հայկական) հարստության հիմնադիրը: Վերոհիշյալների իշխանության օրոք հայերի դերը կայսրության կյանքի այլևայլ բնագավառներում հսկայական էր: Վիճակը տարբեր չէր և Վասիլի որդի Լևոն VI-ի (886—912 թթ.) ժամանակ: Նրա օրոք արքունիքում ամենաբարձր դիրքը զբաղեցրեց Ստիլիանոս Զաուցեսը, որ կայսր Լևոն VI-ի կողմից ստացավ մագիստրոսի բարձր պատվաստիճանը և դրոմոսի լոգոթետի պաշտոնը²³: Գիտության մեջ Ստիլիանոս Զաուցեսը իրավամբ համարվում է «կայսերական քաղաքականության գործնական ղեկավարը»²⁴:

Ինչ ազդի էր պատկանում Ստիլիանոս Զաուցեսը: Այդ մասին ուղղակի վկայում է եվթիմիոս պատրիարքի (906—911 թթ.) անանուն կենսագիրը, ղեկավարին ժամանակակից մի հեղինակ: Նա գրում է. «Ստիլիանոսը, որի հայկական մականունն էր Զաուցես, մակեդոնացի էր, ծագումով հայ, ինչպես և ինքը [կայսրը]»²⁵, այսինքն Վասիլ I-ը:

Ստիլիանոս Զաուցեսի դուստր Զոյեն Լևոն VI-ի սիրուհին էր: Ստիլիանոսը իր դստերը կնության տալով Լևոն VI-ին, դարձավ կայսեր աներհայրը: Լևոն VI-ն էլ հատուկ իր աներոջ համար կյանքի կոչեց «կայսերահայր» (ἐκτετράτωρ) պատվաստիճանը²⁶: Զոյեն երկար չապրեց. Լևոն VI-ի հետ թագավորելով մեկ տարի և ութ ամիս, վախճանվեց 895 կամ 896 թ. նոյեմբերի 10-ին²⁷: Փոքր անց պալատում վախճանվեց և նրա հայր Ստիլիանոս Զաուցեսը²⁸, Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ առաջին «կայսերահայրը»:

Ինչո՞ւ ենք այսպես հանգամանորեն խոսում Ստիլիանոս Զաուցեսի և նրա դուստր Զոյեի մասին: Այն պարզ պատճառով, որ Զոյեն, նախքան կայսեր հետ ամուսնանալը, կինն էր ոմն Թեոդորոս պատրիկի: Սա էր Ստիլիանոս Զաուցեսի առաջին փեսան: Թեոդորոս պատրիկին թունավորելուց հետո է, որ Լևոն VI-ը ամուսնացավ նրա կին Զոյեի հետ²⁹: Եթե նկատի ունենանք Ստիլիանոս Զաուցեսի բարձրագույն դիրքը բյուզանդական արքունիքում, ապա դա վկայություն է այն մասին, որ հիշյալ Թեոդորոսը սովորական անձնավորու-

²³ Theophanes Continuatus, ex recognitione Imm. Bekkeri. Bonnae, 1838, p. 354; Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, editio princeps, recensuit Ioannes Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 172.

²⁴ *Տէս* История Византии. Т. II, М., 1967, с. 179—180.

²⁵ P. Karlin-Hayter. Vita Euthymii, — Byzantion, t. XXV—XXVII (1955—1957), fasc. I, p. 10. *Հունարեն բնագրում.* «Στυλιανὸς δὲ τῷ καὶ Ζαυτῆτι κατὰ τὴν τῶν Ἀρμενίων διαλέκτῳ προσαγορευόμενος, ὡς αὐτὸς Μακεδόνι ὄντι καὶ τοῦ γένους Ἀρμενίου, καὶ ὡς αὐτὸς... Պատրիարք եվթիմիոսի վարքի ուսերեն թարգմանության մեջ այս նախադասությունը այնքան էլ հստակ չէ. «Царь оставил опекуном Стиллиана, армянское имя которого было Зауца (он был армянином, родившимся в Македонии, подобно самому императору)» (տե՛ս Две византийские хроники X века. Псамафийская хроника, предисловие, перевод и комментарий А. П. Каждана, М., 1959, с. 28), բանդի ընդգծում է Վասիլ I-ի և Ստիլիանոս Զաուցեսի ձեռնադրվելու նույնությունը, այնինչ վարքագիրը նկատի ունի նախ և առաջ այդ երկուսի ազգային պատկանելության նույնությունը:

²⁶ Theophanes Continuatus, p. 357: Նաև Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, p. 175: Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ երկրորդ կայսերահայր դարձավ նույնպես հայազգի Թոմանոս Լեկապենոսը, Կոստանդին VII Ծիրանածին կայսեր աները:

²⁷ Theophanes Continuatus, p. 361; Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, p. 179; P. Karlin-Hayter. La mort de Theophano (10—11—896 ou 895).—Byzantinische Zeitschrift, Bd. 62, 1969, S. 15.

²⁸ Theophanes Continuatus, p. 362.

²⁹ Եվթիմիոս պատրիարքի վարքագիրը Թեոդորոսի (ինչպես և Լևոն VI-ի նախորդ կին Թեոփանի) մահվան մեջ մեղադրում է Ստիլիանոս Զաուցեսի դուստր Զոյեին (Две византийские хроники X века, с. 43), բայց ուսումնասիրողները դա հերքում են համարում (նույն տեղում, էջ 23):

թյուն չէր³⁰։ Նրա ստացած պատրիկի բարձր պատվաստիճանը դրա օգտին է խոսում։

Աղբյուրները տալիս են Թեոդորոսի մականուն-տոհմանունը։ Եվթիմիոս պատրիարքի վարքագիրը նրան անվանում է Թեոդորոս Գօսյօսյաձէշ (Գուգուանիատես)³¹, Թեոփանեսի Շարունակողը՝ Թեոդորոս Գօսյաձէշէշ (Գուհիացիցես)³², Գեորգ Վանականի Շարունակողը՝ Թեոդորոս Գօսյաձէշէշ (Գաուանիատես)³³, Հովհաննես Սկիւիցեսը՝ Թեոդորոս Գօսյաձէշէշ (Գուհիացիցես)³⁴։ Մինևույն տոհմական տարբերակների նման առատությունը աղբյուրներում (որ ոչ այլ ինչ է, քան գրչական աղավաղումներ) ընդգծում է հույն գրչի համար այդ տոհմական արտասովոր ու օտարահունչ լինելը։ Ասենք այստեղ, որ հունարենն է՝ ձէշ (հիցես) վերջածանցը փաղաքական է (համտ. Թեոփիլոս—Թեոփիլիցես, Նիկեփոր—Նիկեփորիցես, Նիկոլաս—Նիկոլիցես) և համապատասխանում է հայերեն «-իկ»-ին (համտ. Գրիգորիկ, Արքայիկ, Հովհաննեսիկ և այլն)։ Ասենք նաև, որ ձէշ (ատես)-ն էլ է վերջածանց, որ համապատասխանում է հայերեն «-ացի»-ին, որ մեր համոզմամբ «-իցես»-ի հետագա «իմաստավորումն» է։

Արդ, եթե նկատի ունենանք այն փաստը, որ հիշյալ տոհմանունը բյուզանդական ոչ բոլոր աղբյուրներում է բերված ձէշ (հիկ) ածանցով, ապա մենք կարող ենք այն զանց առնել։ Այդ դեպքում ստացվում է, որ տոհմական գրությունն առավել ճիշտ ձևը պահպանել է Թեոփանեսի Շարունակողը՝ Գօսյաձէշ (Գուհիացի), որ հեշտությամբ կարելի է ուղղել՝ Գ(ս)օսյաձէշ—Գ[ն]ունիաց (հայերենում գրվում է Գնունեաց, բայց արտասանվում է Գնունիաց։ Դեռ ավելին. Նդիշեի երկի Մատենադարանի № 1482 ձեռագրում «ի տոհմէն Գնունեաց»-ի փոխարեն գրված է «ի տոհմէն Գունեաց»³⁵, այսինքն թույլ է տրված նույն սխալը, ինչ Թեոփանեսի Շարունակողի մոտ։ Եթե, հարկավ, դա երկուսի համար էլ գրչական սխալ համարենք, և ոչ, համենայն դեպս հույնի կողմից, իր համար ղեկավարահունչ այդ տոհմական արտասանությունը «հեշտացնելու» փորձ)։ Այսպիսով ստանում ենք «Թեոդորոս Գնունեաց»։

Ելնելով ասվածից, չպետք է անտեսել և այդ տոհմական եվթիմիոս պատրիարքի վարքագրի բերած տարբերակը՝ Գօսյօսյաձէշ (Գուգուանիատես)։ Փոքր սրբագրություններ այն դառնում է Գօսյօսյաձէշ (Գունունիատես) (ΓΟΥ-ΖΟΥΝΙΑΤΗΣ—ΓΟΥΝΟΥΝΙΑΤΗΣ)։ Ինչպես հայտնի է, հունարենում չկա «ը» զաղտնավանկը, որ հայերենում բառամիջում արտասանվում է, բայց չի գրվում։ Հունարենում այդ «ը»-ին հաճախ փոխարինում է որևէ ձայնավոր (համտ. Վիսկացի—ΒΙΧΚΑΤΖΙ—Վիսկացի³⁶, Գլրլակ՝ Γυλρλως—Գլրլակիոս³⁷)։ Տվյալ դեպքում դրա փոխարեն օգտագործվել է օս (ու)-ն և Գլրլունիատեսի փոխարեն ստացվել է Գօսյօսյաձէշ (Գունունիատես)։ Այդ երևույթը հաճախ է հանդիպում հայերեն հատուկ անունների հունարեն տառադարձու-

³⁰ Ստիլիանոս Չաուցեսը նախապես իր դստեր՝ Զոյեի ձեռքը առաջարկել էր հայազգի նըշանավոր զորավար, սխոլերի դոմեստիկոս (սպարապետ) Նիկեփոր Փոկաս Ավագին (Նիկեփոր 11 Փոկաս կայսեր պապին), որը սակայն հրաժարվեց, որպեսզի իր դեմ չգրգռի Աստի (Theoph. Cont., p. 359)։

³¹ P. Karlin-Hayter. Vita S. Euthymii, p. 50.

³² Theophanes Continuatus, p. 357.

³³ In Theophanes Continuatus, p. 852.

³⁴ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, p. 175.

³⁵ Նդիշե, էջ 71։

³⁶ H. Bartikian. La généalogie du Magistros Bagarat, catépan de l'Orient, et des Kékaumènos.—Revue des Études Arméniennes, t. II, 1965, p. 266.

³⁷ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 5. Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1967, էջ 231։

խյան մեջ: Բաղմաթիւ դեպքերի կարելի է հանդիպել Ագաթանգեղոսի Պատմության հունարեն թարգմանության մեջ. Ռ[ը]շտունեաց աշխարհ՝ Բոյաշտուն չօրս³⁸, Իշխանն Ռ[ը]շտունեաց՝ քօն Բոյաշտուն քօնօրչիչ³⁹, Արծ[ը]րունեաց Բրօսորօնօն⁴⁰, Վ[ը]՝-ի անցումը «ո»-ի հանդիպում է նաև հայոց լեզվում: Հենց Ագաթանգեղոսի Պատմության ձևագրերում կա և «Ռուշտունեաց» ընթերցումը⁴¹:

Ինչ վերաբերում է մեզ հետաքրքրող տոհմանվանը, ապա հունարենում «ը»-ն, ինչպես տեսանք, կարող է և «ի» տալ: Նույն Գ[ը]նունի տոհմանունը, բացի Գունունի ձևից, հանդիպում է նաև Գինունի ձևով: VII դարի վերջին հայերենից հունարեն թարգմանված հայ կաթողիկոսների և թագավորների մի ցուցակում Գնունի տոհմանունը տառադարձված է Խլոնու (Կինունի)⁴², Չի բացառվում, որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք միջնադարում այդ տոհմանունի հայոց մեծ տարածված ժողովրդական ստուգաբանության հետ. «Գիտեմ և զԳնունիսդ զինի ունիս, որ զարծանի թագաւորին պատրաստէր զըմպլիսն. որ սքանչելի իմն դիպալ եղև ըստ զործոյն և անունն. քանզի պատրաստէր զըմպլիսն սրբայի յրնտիր և ի համեղ գինեաց, ունէր և կոշումն անուան Գինն»⁴³:

Արդ, հիշյալ տոհմանվան -ատես վերջածանցը հունարեն է և, ինչպես վերևում առիթ ունեցանք ցույց տալու, համապատասխանում է հայերեն -ացի (-եցի)-ին և եթե մի պահ անտեսենք այն, ստացվում է Բոյաշտուն (Գունունի), այսինքն տոհմանվան ուղիղ ձևը: Ասվածը, հարկավ, շատ գայթակղեցուցիչ է, բայց այդուհանդերձ, մենք համոզված ենք, որ այդ -ատես-ը ոչ այլ ինչ է, քան հույն գրչի (կամ հեղինակի, ինչու չէ, գուցե և հենց տոհմանվան կրողի՝ Թեոդորոսի) կողմից Գնունեաց տոհմանվան — կաց ածանցի «հունականացումը» կամ հունարեն իմաստավորումը:

Պետք է նշել նաև, որ եթե հունարենում տվյալ տոհմանունը պահպանել է հայերեն -եաց վերջավորությունը, ուրեմն կարելի է ենթադրել, որ տվյալ Թեոդորոսը կամ նրա ընտանիքը շատ վաղուց չէ, որ անցել էր Բյուզանդիա: Հայկական աղբյուրներում Գնունի նախարարական ընտանիքին պատկանող ազնվականները հիշվում են ոչ միայն «Գնունի» ուղիղ ձևով, այլ հաճախ «Իշխան Գնունեաց», «Տէր Գնունեաց», «ի տանէն Գնունեաց», «յազգէն Գնունեաց» հոլովված ձևով: Թեոդորոսի տոհմանվան հետևա, ամենայն հավանականությամբ, նույն բանն է կատարվել՝ «Թեոդորոս [յազգէն] Գնունեաց» կամ «Թեոդորոս [ի տանէն] Գնունեաց»:

Այսպիսով, հայտնի դարձավ Վասիլ I-ի և Լևոն VI-ի թագավորության ժամանակ բյուզանդական արքունիքում փայլող հայազգի մեկ գործիչ և՛ Թեոդորոս Գնունեաց, ավելի շուտ՝ արիստոկրատական մի ընտանիք ևս, քանի որ Թեոդորոսն ունեցել է սերունդ, որ շարունակել է նրա լայն գործունեությունը Բյուզանդիայում: Հովհաննես Սկիլիցեսը 1015 (կամ 1016) թ. հիշում է զորավար Բօթրիչ Բօնիչուս (var. Բօնիչուս), որը մասնակցել է Վասիլ II-ի՝ Բուլղարիայի դեմ մղվող պատերազմին և ընկել մարտի դաշտում⁴⁴: Նրա տոհ-

³⁸ Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien. Neu herausgegeben von P. de Lagard. Göttingen, 1887, S. 68.

³⁹ G. Garitte. Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Città del Vaticano, 1945, p. 73.

⁴⁰ Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, S. 69.

⁴¹ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. Տիգրս, 1909, § 795 (էջ 414, ծան.)։ Հմմտ. և այսօր Ս[ը]մբատ—Սումբատ, Մ[ը]Կ[ը]րտիշ—Մուկուշ և այլն։

⁴² Տե՛ս G. Garitte. La Narratio de rebus Armeniae, Edition critique et commentaire, Louvain, 1952, p. 405, 435—436.

⁴³ Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց. Տիգրս, 1913, Գիրք Բ, գլ. է, էջ 111։

⁴⁴ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, p. 354.

մանունը՝ Գոնիցիատես, ոչ այլ ինչ է, քան Գնունեաց տոհմական մի տարբերակ ևս⁴⁵։ Այսպիսով, եթե Հ. Ոսկյանին հետևելով կարող ենք ասել, թե «Փ դարուն մեջ գուցե պատմության բեմեն կհեռանան Գնունիները», կարող ենք նկատի ունենալ միայն Հայաստանը։ Բյուզանդական կայսրության մեջ Գնունիները կան նաև XI դարում, գուցե և դրանից էլ հետո։

УНИКАЛЬНОЕ УПОМИНАНИЕ АРМЯНСКОГО НАХАРАРСКОГО РОДОВОГО ИМЕНИ В ВИЗАНТИЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Доктор ист. наук Р. М. БАРТИКЯН

Резюме

После раздела Армении между Восточноримской (позже—Византийской) империей и Сасанидским Ираном (387 г.) представители армянских знатных родов стали служить в византийской администрации и армии. Приток армянской аристократии в Византию принял более широкие масштабы после захвата Армении арабами. По подсчетам специалистов, примерно четверть состава византийского господствующего класса в IX—X вв. составляли представители знати армянского происхождения. Несмотря на это, в византийских источниках ни один армянский феодальный род (Мамиконяны, Багратуни, Арцруни, Камсараканы, Гнуни и др.) не упомянут.

Исследование показало, что одна знаменитая армянская феодальная фамилия все же встречается в византийских источниках X—XI вв. Речь идет о фамилии патрикия Феодора, зятя знаменитого фаворита Льва VI (886—912) Стилнана Зауцы. Его армянское родовое имя, совершенно чуждое греческим переписчикам, варьируется в рукописях: *Гузуанит*, *Гузуни*[ат], *Гуниац*[иц], *Гауаниат*, *Гунуазит*; это не что иное, как армянская нахарарская фамилия *Гнуни* (*Гунуни*, род. падеж *Гуниац*, *Гунуниац*). Исходя из сказанного, нужно и упомянутого в историческом труде Иоанна Скилицы под 1015 (или 1016) годом видного военачальника византийской армии Георгия Гонициата считать принадлежащим к тому же армянскому роду Гнуни.

В арменоведении признано, что род Гнуни сошел с исторической сцены в начале X в. Если это и верно касательно коренной Армении, дело обстоит иначе в Византийской империи, где представители этого рода известны и в более позднее время.

⁴⁵ Ա. Պ. Կաթողանի՝ XI—XII դդ. Բյուզանդական կայսրության հայազգի ավագանուն ներգիրված դրբում (А. П. К а ж д а н. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи. Ереван, 1975) Գնունիները, բնական է, բացակայում են, այդ թվում և այս Գեորգ Գոնիցիատեսը։

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔՈՒՄ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Չ. Մ. ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ

Արևելահռոմեական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև Հայաստանի առաջին բաժանման (387 թ.) նախօրյակին հայոց թագավոր Արշակ III Արշակունին իր ողջ ընտանիքով հեռացավ Հայաստանի ապագա պարսկական մասից և հաստատվեց Հռոմեական կայսրության տիրապետության տակ անցնելիք Հայաստանում, չլա համարեալ նուազ կողմանն տիրել՝ և ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի, քան յօլովից իշխել՝ և մտանել ընդ լծով հեթանոսացա՝: Պարսկական տիրապետության տակ անցած Հայաստանից արևմուտք գնացին նաև մի շարք նախարարական ընտանիքներ, որոնց ներկայացուցիչները ծառայության մտան հռոմեական (հետագայում՝ բյուզանդական) արքունիքում և բանակում:

Փաստերը վկայում են, որ հայ ազնվականության մուտքը Բյուզանդական կայսրության արքունիքն ու բանակը սկսվեց շատ ավելի վաղ, քան մենք կարծում էինք՝ հենց 385 թ. անմիջապես հետո: Այդ բանի օգտին են վկայում այնպիսի վստահելի ու ճշմարտապատում աղբյուրներ, ինչպիսիք են Թեոդոս II-ի (408—450 թթ.) և Հուստինիանոս I-ի (527—565 թթ.) Դատաստանագրքերը (Codex Theodosianus և Codex Iustinianus), որոնց սույն հոդվածում շրջանառության մեջ դրվող տվյալներ հայագետների ուշադրությունից չլիքվել են, իսկ բյուզանդագետները չեն գնահատել ըստ արժանվույն:

Մենք մի այլ առիթով¹ անդրադարձել էինք ականավոր գիտնական Ն. Ագոնցի դատողություններին Բյուզանդիայում ծառայության մտած հայ ազնվականության վերաբերյալ, որոնց համաձայն ճշգրիտ այն հայերը, որոնք դերակատարներ են հանդիսանում բյուզանդական պատմության մեջ, գրեթե բացառապես պատկանում էին հայ ազնվականության դասին²: Սակայն հարցը նրանում է, որ Հայաստանում քաջ հայտնի նախարարական ընտանիքներից և ոչ մեկը³ բյուզանդական աղբյուրներում հանվանք չի հիշված: Այդ առընչությամբ մենք մեջ էինք բերել նաև Ն. Ագոնցի իրավացի խոսքերը, թե ճշգրիտ բյուզանդական հայերի տոհմական ծագումը դժվար է որոշել հաստատապես, եթե օգնության չեն գալիս հայ աղբյուրները դրական ցուցումով⁴: Ուսումնասիրողները աշխատում են որոշել Բյուզանդիայում աչքի ընկած հայ գործիչների տոհմանունը նաև ելնելով այն հանգամանքից, որ նախարարական տները տոհմական անուններ ունեին մի հայտնի չափով յուրահատուկ, որոնց միջոցով կարելի է երբեմն որոշել թե ով ո՞ր տոհմին էր պատկանում⁵: Գիտնականը ավելացնում է, թե չհաճախ անունները փոխվում էին ամուսնության

¹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, գիրք Գ, գլ. 42, էջ 510:

² Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, № 4, էջ 135:

³ Ն. Ագոնց. Պատմական ուսումնասիրություններ. Պարիս, 1948, էջ 495:

⁴ Բացառությամբ մեկի՝ Գեոմիների, որի մասին տե՛ս մեր հոդվածը «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» (1985, № 4):

⁵ Ն. Ագոնց. նշվ. աշխ., էջ 486:

⁶ Նույն տեղում:

հետ, որով ավելի դժվարանում է օգտվել անունների ուղեցույցից»⁷։ Այդ վերապահությունը, սակայն, որ միանգամայն արդարացի է հետագա դարերի կապակցությամբ, մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանին չի վերաբերում, քանի որ սույն հոդվածում խոսք է գնալու հայ ազնվականության՝ Բյուզանդական կայսրության մեջ ծառայության մտնելու նախասկզբնական շրջանի մասին, երբ խառն ամուսնությունների վերաբերյալ դեռ շուտ է խոսել։

Թեոդոս II-ի Դատաստանագրքում այդ կայսեր արքունիքում 414 թ. տակ հիշվում է ոմն Մուշեղ (Musellios), ամենայն հավանականությամբ՝ Մամիկոնյան։ Նա ուներ պրեպոզիտոսի բարձր պաշտոնը⁸։ Հայաստանի պարսկական մասում Արշակունյաց հարստության վերացումից (428 թ.) ընդամենը 14 տարի առաջ⁹ Բյուզանդիայում հայ բարձրաստիճան գործչի հանդես գալը վկայում է, որ նա (կամ նրա ծնողները, ընտանիքը) ամենայն հավանականությամբ 385 թ. Արշակ III շքախմբում անցել է Հայաստանի արևմտյան մասը։ Մովսես Խորենացին պարզ ցույց է տալիս. «Գնացին զհետ նորա (Արշակայ—Հ. Բ.) հանդերձ կանամբք և որդւովք և նախարարութիւնք որ ի բաժնին Շապհոյ (պարսից արքայից արքայի—Հ. Բ.) թողլով գիւրաքանչիւր արարս և զգիւղս և զգաստակերտս»¹⁰։ Կասկած չի կարող լինել, որ Արշակ III-ի հետ զնացող նախարարների թվում էին և Մամիկոնյանները։ Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Հայաստանի պարսկական մասի թագավոր Խոսրով IV-ը (385—388 թթ.) իր զորքերի սպարապետ նշանակեց Սահակ ասպետին, որն անցյալում գնացել էր Հայաստանի արևմտյան մասը և անսալով պարսից Շապուհ արքային վերադարձել Խոսրով IV-ի մոտ, այսինքն սպարապետության պաշտոնը տվեց Բագրատունիների նախարարական ընտանիքի անդամին, ապա պարզ է, որ հայ Արշակունիների սպարապետության գործակալությունը գլխավորող Մամիկոնյանները Արշակ III-ի կողմն էին անցել։ Հայտնի է, որ նրանցից ամենաերևելին նշանավոր Սամուել Մամիկոնյանն էր, որ առանց վարանելու սպանել էր քրիստոնեական հավատն ուրացած և զրադաշտականությունն ընդունած հորն ու մորը¹¹։ Մովսես Խորենացու տվյալներով, երբ Արշակ III-ի և Խոսրով IV-ի միջև պատերազմ բռնկվեց¹², Սամուել Մամիկոնյանը պատերազմում էր Արշակի կողմից, որովհետև նա Արշակի ստերիմն էր։ Հետաքրքրական է նշել, որ Արշակ III-ի մահից (390 թ.) անմիջապես հետո Հայաստանի պարսկական մասի թագավոր Խոսրովը նամակով դիմեց Արշակի հետ հեռացած նախարարներին, կոչ անելով վերադառնալ։ Նախարարները ընդառաջեցին նրա կոչին, քանի որ Բյուզանդիայում իրենց սպասելիքները չիրականացան. «Տեսնալ նախարարացն Հայոց,—գրում է Մովսես Խորենացին,—եթէ ոչ կացուցին Յոյնք ի վերայ նոցա թագաւոր ...խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին Խոսրովու»¹³։ Խոսրովի մասն անցան բոլոր նախարարները, բացառությամբ հիշյալ Սամուել Մամիկոնյանի, ասել է՝ և նրա ընտանիքի։ Սամուել Մամիկոնյանը պատճառներ ուներ չվերադառ-

⁷ Նույն տեղում։

⁸ Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis edidit adsumpto apparatu P. Kreugeri Th. Mommsen. Vol. I, Pars Posterior, Textus cum apparatu editio secunda Lucis ope expressa. Berolini, 1954, XI, 28, 9.

⁹ Իրականում 14-ից էլ պակաս, քանի որ Մուշեղի հիշատակությունը 414 թ. դեռ չի նշանակում, որ նա պրեպոզիտոսի պաշտոնին տիրացավ հենց այդ թվականին, ոչ էլ որ նա Բյուզանդիայում իր կարիերան սկսեց հենց այդպիսի բարձր պաշտոնով։

¹⁰ Մովսես Խորենացի, Գ, 44, էջ 313։

¹¹ Մովսես Խորենացի, Գ, 48, էջ 319։ Հմմտ. Փաւստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց. Վննտիկ, 1933, էջ 185։

¹² Հ. Մանանդյանը Խորենացու վկայությունն այս պատերազմի մասին անստույգ և անարժանա՝ավատ է համարում (Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 239), թեև այլ պատմաբաններ չեն կասկածում իրողությանը։

¹³ Մովսես Խորենացի, Գ, 48, էջ 317։

նախու պարսկական Հայաստան, Քբանգի էր սպանեալ նորա զհայր իւր Վարդան յաղագս ուրացութեան, և զմայր իւր Տաճատուրհի¹⁴, և երկնշելով ի Պարսից և ի քեռեաց իւրոց Արծրունեաց՝ ոչ իշխէր զատշել ի Յունաց»¹⁵։ Սամուելը, ձեռք գցելով հայ նախարարներին ուղղված խոսքովի նամակը, ինչպես և նախարարների զրած պատասխանի պատճենը, զգառուցեալ ի նոցանէ (այսինքն՝ մյուս նախարարներից—Հ. Բ.) զնաց առ կայսրն Արկադ¹⁶։

Ասվածից չի կարելի եզրակացնել, թե Մամիկոնյանները վերջնականապես մնացին Բյուզանդիայում։ Բյուզանդիայում մնաց, հավանաբար, Սամուելն իր ընտանիքով, քանի որ շատ շանցած Մամիկոնյանները պիտի գրել-խափորեին պայքարը Սասանյան Իրանի դեմ 451 և 482—484 թթ., 571 թ., ապա և բազմաթիվ հերոսամարտեր արաբական տիրապետության դեմ։ Բյուզանդիայում, համեմայն դեպս IV դարի վերջին և V դարի առաջին կեսին գործում էին Սամուելի ընտանիքի անդամներն ու շառավիղները։ Սամուել Մամիկոնյանի հետ կապված դեպքերը տեղի ունեցան 390 թ. հետո, բայց ոչ 395 թ. առաջ, քանի որ Արկադիոս կայսրը, որին դիմեց Սամուել Մամիկոնյանը, սկսեց թագավորել 395-ից սկսած։

Արկադիոս կայսրը (395—408 թթ.) Սամուել Մամիկոնյանին, ինչպես սպասելի էր, ընդունեց շատ սիրալիր. «Իսկ Արկադեայ,—դրում է Մովսես Խորենացին,—բարի արարեալ նմա, հրամայէ զհաւասար թղթոցն (խոսքով թագավորի նամակը Բյուզանդիա անցած հայ նախարարներին և նրանց պատասխանի պատճենը—Հ. Բ.) հեղին գրով ի դիւանի իւրում դնել, զի պահեսցին յիշատակք ազգաց ապստամբողաց. որ կայ մինչև ցայսօր»¹⁷։

Այս դեպքերից անմիջապես հետո, ահա, 414 թ. բյուզանդական կայսրերի արքունիքում ենք տեսնում պրեպոզիտոս Մուշեղին։ Պրեպոզիտոսը կայսեր սենեկապետն էր։ Դիոկլետիանոս կայսեր ժամանակ կոչվում էր a cubiculo, այնուհետև՝ praepositus sacri cubiculi կամ praepositus sacri palatii, հետագայում՝ մեծ կիտոնիտ¹⁸։ Նա շատ ազդեցիկ անձնավորություն էր պետության մեջ։ Նախապես մտնում էր respectabiles դասի մեջ, Թեոդոս I-ի ժամանակ ստացավ illustris-ի բարձր պատվաստիճանը¹⁹։

Պրեպոզիտոսի իրավասությունները շատ ավելի լայն էին, քան կարելի է եզրահացնել՝ ելնելով նրա սենեկապետ լինելու հանգամանքից։ Նա ուներ նաև ֆիսկալ իրավունքներ։ Դա երևում է Հոնորիոս և Թեոդոս II կայսրերի 414 թ. հրապարակած այն հրովարտակից, որի մեջ հիշված է խնդրո առարկա Մուշեղը։ Հրովարտակը վերաբերում է ազնվականության և կուրիալների՝ կայսերական զանձարանին ունեցած պարտքերի վճարման հետաձգման հարցին։ Թեև այն ի գործադրություն հասցեագրված է պրետորյան պրեֆեկտ Անթեմիոսին, բայց ուղղված էր նաև Իլլիրիա և Արևելք դիոցեզների բոլոր պրովինցիաներին և դրա դրույթների ի կատար ածելը դրվում էր նաև հիշյալ Մուշեղի վրա, որի իրավասությունները, ամենայն հավանականությամբ, տարածվում էին Արևելք դիոցեզի սահմաններում։

¹⁴ Փավստոսի տվյալներով Սամուելի մայրը կոչվում էր Որմիզդուխտ և նա պարսից Շապուհ արքայի բույրն էր (էջ 185)։

¹⁵ Մովսես Խորենացի, Գ, 48, էջ 319։

¹⁶ Նույն տեղում։

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ Կիտոնիտը՝ հանդիպում է հայկական աղբյուրներում։ Կիտոնիտ է կոչված Գրիգոր Մագիստրոսը Կեչառիսի 1051 թ. արձանագրության մեջ։

¹⁹ Sht. R. Guiland. Le Prepositus.—Recherches sur les Institutions byzantines, t. I, Berlin—Amsterdam, 1967, p. 333. Իլլյուստրիոսի պատվաստիճանը կրող մի այլ հայ հիշվում է Ալամանի 637 թ. արձանագրության մեջ, Sht. Կ. Կոստանյան. Վիմական տարեգիր. Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 1։

Անցնենք պրեպոզիտոս Մուշեղի անձնավորությանը: Նրա ազնվականական ծագումը, կրած անունը վկայում են նրա հայ լինելու և Մամիկոնյան նախարարական ընտանիքին պատկանելու մասին: Մուշեղը, ինչպես ասվեց, պրեպոզիտոսի բարձր պաշտոնը պիտի ստացած լիներ 414-ից առաջ և մինչև նման բարձրության հասնելը բյուզանդական արքունիքում պիտի զբաղեցրած լիներ ավելի ցածր պաշտոններ: Արդ, տրամաբանական չէ՝ ենթադրել, որ նա Մամուել Մամիկոնյանի հետ պիտի սերտ ազգակցական կապ ունեցած լիներ, որ Արկագիոս կայսրը, ի հատուցումն Մամուել Մամիկոնյանի՝ կայսրությանը ցուցաբերած հավատարմության ու մատուցած ծառայությունների: Նրա և նրա ընտանիքի այլ անվանի անդամների առջև քաղաքական լայն ասպարեզ պիտի բացած լիներ, այդպես պիտի վարված լիներ նաև Արկագիոսի որդի և ժառանգ Թեոդոս II-ը: Մուշեղը Մամուել Մամիկոնյանի որդի՞ն էր, եղբայրը՞, ժամանակագրական տվյալները ապա և ազգակցական պատկանելությունը չեն բացառում նման հնարավորությունը, թեև այդ ենթադրությունը ուղղակի փաստերով հիմնավորելն անհնարին է:

Այսպիսով, պրեպոզիտոս Մուշեղը առաջին Մուշեղ Մամիկոնյանն էր բյուզանդական պետության մեջ: Նրան հաջորդելու են բազմաթիվ Մուշեղներ, որոնք բյուզանդական կայսրության ավագանու կազմում փայլելու են իրենց պետական ու ռազմական տաղանդով: Մուշեղ անունը (Մոսելե, Մուսելե, Մուսելես) դառնալու է ազգանուն և տեղ է գտնելու անգամ բյուզանդական էպոսում: Մուշեղ (Μουσελ) է կոչվելու Դիգենիս Ակրիտասի (բյուզանդական Սասունցի Դավթի) պապը՝ մոր կողմից:

Մենք փաստեր ունենք ասելու, որ Արկագիոսն ու Թեոդոս II-ը լայն ասպարեզ էին բացել Մամուել Մամիկոնյանի ընտանիքի և նրա շառավիղների առջև: Հարցն այն է, որ Մուշեղը միակը չէր, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում բյուզանդական արքունիքում բարձր դիրք էր զբաղվել: Հուստինիանոս I-ի Դատաստանագրքում հիշվում է մի նշանավոր հայ ևս: Դատաստանագրքում տեղ է գտել Արևելահռոմեական կայսրության կայսր Թեոդոս II-ի և Արևմտահռոմեականի կայսր Վալենտինիանոս III-ի 442 թ. հրապարակված մի հրովարտակ՝ հասցեագրված պրեպոզիտոս Արտաշեսին (Artaxi praeposito sancti cubiculi), որի իրավունքները ևս շատ լայն էին, քան կարելի է եզրակացնել, ելնելով նրա պաշտոնի հանգամանքից: Հրովարտակը հետևյալն է. «Վայսերակիցներ Թեոդոս և Վալենտինիանոս սրբազան կուրուկլիոնի պրեպոզիտոս Արտաշեսին: Սույն օրենքով մենք սահմանում ենք, որ եթե մեր տնտեսությունների որևէ կողմն, բնակիչ կամ ստրուկ դատարանում գործ հարուցի կամ որևէ մեկի կողմից մեղադրվի քրեական կամ քաղաքացիական գործով, ապա հետաքննությունը պիտի կատարվի ոչ այլ տեղում, այլ միայն ու միայն ըստ մեծափառության մոտ, մի այլրի, որ կրում է սպեկտաբլիս կոչումը և կառավարում է մեր տնտեսությունները: Ոչ մի ուրիշի կարգադրությունը, բացառյալ դատարանի ավելի բարձր կարգադրության, թույլատրելի չէ»²⁰:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ այս Արտաշեսը (Ἀρταξής) սոսկ սենեկապետ չէր, այլ կայսեր տնտեսությունների վերակացու՝ լիազորված դատաստան տեսնելու իրավունքներով: Միանգամայն հավանական է, որ այս Արտաշեսը ևս, ինչպես և վերոհիշյալ Մուշեղը, Մամիկոնյան էր²¹: Նա մասնակցել է 451 թ. գումարված Քաղկեդոնի Չորրորդ տիեզերական ժողովի աշխատանքներին:

²⁰ Corpus Iuris Civilis, vol. II, Codex Iustinianus, recognovit et retractavit Paulus Kreuger. Berolini, 1959, III, 26, 11. Ռ. Գիյանը, թեև մի քանի անգամ հիշում է այս Արտաշեսին, անուշը միշտ աղավաղված ձևով է բերում՝ Araxes, Atarxes. Նա սխալ է նշում նաև հրովարտակի թվականը՝ 422 թ.: Տե՛ս R. Guillaud. Op. cit., pp. 335. 355.

²¹ Արտաշես և Մուշեղ անունները սովորական էին Մամիկոնյանների ընտանիքում: Այդ անուններն էին կրում Վարդան Մամիկոնյանի եղբայր Հմայակի որդիները: Տե՛ս Ղազարալ Փառպեցույ Պատմութիւն Հայոց. Տիփլիս, 1904, էջ 110—111, 143:

արդեն որպես «նախկին պրեպոզիտոս» (ἀπὸ πραιποζίτου)²² և սենատոր Ասել է, դառնալով «նախկին պրեպոզիտոս», նա շարունակում էր մնալ սենատի անդամ և այնքան վստահելի էր, քաղաքական ու եկեղեցական հարցերում այնքան բանիմաց, որ Մարկիանոս կայսրը 11 այլ սենատորների հետ նրան մասնակից դարձրեց դարակազմիկ աիեզերական Չորրորդ ժողովի աշխատանքներին:

Արդ, ազդակցական ի՞նչ կապ ունի հիշյալ Արտաշես պրեպոզիտոսը ընդհանրական արքունիքում անցյալում իր պաշտոնը վարած Մուշեղի հետ: Նրանք պարզապես պատկանում են միևնույն՝ Մամիկոնյանների նախարարական տոհմի՞ն, թե՞ կոնկրետ Սամուել Մամիկոնյանի ընտանիքին: Ինչ էլ եղած լինի, և՛ Մուշեղին, և՛ Արտաշեսին կարելի է համարել հայկական նախարարական այդ տոհմի նշանավոր ներկայացուցիչները ընդհանրական արքունիքում, որտեղ հեաազայում, հատկապես VIII—IX դդ., նրանք բարձրանալու էին անդամ ընդհանրական գահին (Արաավազդ, Թեոդորա, Միքայել Գ) և զբաղեցնելու էին կայսրության բարձրագույն պաշտոնները (Վարդ Մամիկոնյան, Պեարոնաս Մամիկոնյան և ուրիշներ):

Նշենք նաև, որ ընդհանրական արքունիքում պրեպոզիտոսի պաշտոնը վարել են այլ հայեր ևս, որոնցից ամենանշանավորը Հուստինիանոս I-ի սենեկապետ Նարսեսն էր, որը միաժամանակ ֆինանսական խոշոր դործիչ էր և տաղանդավոր զորավար: Պակաս նշանավոր չէր և Վասիլ Մակեդոնացին՝ Միքայել III-ի արքունիքում:

ПЕРВЫЕ МАМИКОНЫИ ПРИ ВИЗАНТИЙСКОМ ДВОРЕ

Доктор ист. наук Р. М. БАРТИКЯН

Резюме

Накануне раздела Армении между Восточно-римской империей и Сасанидским Ираном (387 г.) армянский царь Аршак III удался из будущей персидской части страны и обосновался на отходившей к империи части Армении. Вместе с ним отравились и многие нахарары, в том числе Мамиконяны во главе с Самуэлом. Они поступили на военную и придворную службу. Между тем в Кодексах Феодосия II и Юстиниана I упоминаются армянские деятели Мушер (Musellios, 414 г.) и Арташес (Ἀρτάσης, 442—451 гг.), достигшие высокой должности препозита (главы ведомства императорских покоев) с широкими финансовыми и судебными полномочиями. Один из них, Арташес, уже сенатор и экс-препозит, участвовал в работе IV Вселенского собора в Халкидоне. Мушер и Арташес на основании своих имен, традиционных в феодальном роде Мамиконянов, считаются принадлежащими к этой знаменитой нахарарской семье. Они оказываются первыми деятелями этой семьи, служившими в Византии. По всей вероятности, они приходятся близкими родственниками упомянутому выше Самуэлу Мамиконяну.

²² S. J. D. Mansi. Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio. Vol. 6, Graz, 1960, p. 565; Schwartz. Acta Conc. Oec., I, 1, p. 55; I, 2, pp. 70, 84; R. Guillard. Op. cit. Քաղկեդոնի ժողովի արձանագրություններում Արտաշեսը ներկայացված է այսպես. «ὁ μέγαλοπρεπείτου καὶ ἐνδοξότατου ἀπὸ πραιποζίτου Ἀρτάξου (լատիններեն բնագրում՝ magnificentissimo et gloriosissimo expraeposito sacri cubiculi (Artaxerxes). այսինքն՝ «մեծափառ և ամենափառավորյալ նախկին պրեպոզիտոս Արաշես» (հոնարենում չկա զո հնչյունը, այն արտահայտվում է կամ «ց»-ով կամ «չ» (թո)-ով: Արտաշեսը մասնակցեց հիշյալ ժողովի առաջին, երրորդ, չորրորդ և վեցերորդ նիսաներին, որոնք կայացան 451 թ. հոկտեմբերի 8-ին, 10-ին, 17-ին և 25-ին: S. E. Honigmann. Le cubicalre Urbiculus.—Revue des Études Byzantines, t. VII, fasc. I, 1949, p. 50; R. Janin. Rôle des commissaires Impériaux byzantins dans les conciles.—Revue des Études Byzantines, t. XVIII, 1960, p. 101 sqq.

ARMENIAN LIBRARY OF THE CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION
BIBLIOTHÈQUE ARMÉNIENNE DE LA FONDATION CALOUSTE GULBENKIAN

ՆՈՅԿՈՎՈՒ ՍՍՏԵՆՈՉՈՐ ԳՈՐԾԻՍ ԿԻԼԻԶԿԵՐՆ ԵՒՇԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

ARMENIAN STUDIES
ÉTUDES ARMÉNIENNES
IN MEMORIAM HAÏG BERBÉRIAN

DICKRAN KOUYMJIAN

Editor

CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

1 9 8 6

THE RELIGIOUS DIPLOMACY OF BYZANTIUM IN ARMENIA DURING THE TENTH AND ELEVENTH CENTURIES*

HRAČ^c M. BARTⁱKIAN

The Council of Chalcedon (451 A.D.) created such a rift between the Byzantine and Armenian churches, between the Armenians and the Greeks, that it was impossible to resolve the issue during the entire existence of Byzantium. Indeed, it was the monophysite-dyophysite controversy, starting in the fifth century, that caused mutual intolerance and conflict between the two neighboring countries. This is understandable; the controversy, cloaked in religious robes, had deeper political and cultural roots. Beginning in the ninth century, when the subjugation of Armenia had become the order of the day for the Byzantine Empire, the aforesaid issue emerged quite naturally. Byzantium was Chalcedonian; Armenia was monophysite. This circumstance could not fail to cause difficulties to confront the Empire, which for a long time had decided to establish itself there. Since Byzantium had no thought of accepting monophysitism, nor did it feel it desirable to adopt a middle course, there remained only one course: to make every effort to convert Armenia to Chalcedonianism. So the Empire started working toward that end. On the surface the issue was religious; thus, the effort was headed by the religious leaders of Byzantium. The patriarch Photius had already made a serious effort in that direction. From the surviving letter of 862, written by him to prince Ašot, we

* Haġ Berberian treated at length these relations for the eleventh century, «Hayoc^c kat'otikosakan at'orin barjumə 11rd darun erkrord kəsin (Die Enthebung des armenischen Katolikosatsitzes in der Zweiten Hälfte des XI. Jahrhunderts)», *HA* (1967), nos. 4-6, cols. 145-160, nos. 7-9, cols. 327-346.

learn about Armenians in Fourth Armenia and Tarōn, who had accepted «orthodoxy» (i.e., Chalcedonianism) [καὶ τῶν Ἀρμενίων τοὺς ὀρθοδοξήσαντας δευτέρα πάλιν σταλεῖσα ἐπιστολή, τοὺς κατοικοῦντας τὴν Τετάρτην Ἀρμενίαν Ταρρωνίτας], and to whom Photius had sent two letters (1). Photius had also a series of letters written to the same Armenian prince of princes Ašot, and to catholicos Zak'aria, again on the doctrinal issue (2).

The work started by Photius was enthusiastically continued by the patriarch of Constantinople, Nicholas Mystikos, who sent a few letters to the Armenian king Smbat and catholicos Yovhannēs of Drasxanakert (3). The original Greek text of those letters has been preserved, and the catholicos mentions them in his history (4). During the reign of emperor Romanos I Lecapenos, Byzantium was carrying on an intense correspondence even with the religious heads of far-off Siwnik', probably with the thought of gaining support there against the Bagratids. The letter written by the aforesaid emperor to the Armenian bishop of Siwnik' has been preserved (5).

The Empire gained some success in Siwnik'; to the point even that in the ninth province of Siwnik', Balac', Vahan of Siwnik', having become catholicos, 968-969, «was willing to write of amity and satisfaction with Chalcedonianism» (6). When a religious conference was

(1) J. Darrouzès, «Deux lettres inédits de Photios aux Arméniens», *Revue des Etudes Byzantines*, XXIX (1971), p. 147.

(2) See *Girk' t'lt'oc'*, Tiflis, 1901, pp. 279-294, also *Palestinskii Sbornik*, 31 (1892), pp. 179-294. «Letter of Patriarch Photius to Catholicos Zak'aria of the Armenians, Concerning the Union of Two Natures into One of Our Lord Jesus Christ, and Concerning the Correctness of the Council of the Holy Fathers Convened in Chalcedon», N. Akinean, *HA* (1968), nos. 1-3, cols. 61-100, «Copy of the Letter of Patriarch Photius of Constantinople to Prince of Princes Ašot», N. Akinean, *HA*, (1968), nos. 10-12, cols. 439-450; «Response to the Paper of Photius Written to Prince of Princes Ašot of the Armenians», N. Akinean, *HA* (1968), nos. 10-12, cols. 451-472, all three articles in Armenian.

(3) H. M. Bart'ikian, «101st and 139th Letters of Nicholas Mystikos, Patriarch of Constantinople, Addressed to Hovhannes Drasxanakert'ci and to King Smbat I», *PBH*, (1966), no. 4, pp. 251-256, in Armenian.

(4) *Catholicos Yovhannēs Drasxanakert'ci, Patmut'wn Hayoc'*, Tiflis, 1912, reprint, Delmar, New York, 1980, pp. 280-282.

(5) J. Darrouzès, «Un recueil épistolaire byzantin. Le manuscrit de Patmos 706», *Revue des Études Byzantines*, XIV (1956), p. 115.

(6) *Asolkan patmut'wn tiezerakan*, Step'anos Tarōnec'ci, St. Petersburg, 1885, p. 181.

convened in Ani to oppose him, Vahan escaped to Vaspurakan where probably there were Chalcedonian sympathizers (7).

The doctrinal arguments between Armenian and Greek doctors became frequent; they arose as canonical issues in the capital city of Byzantium, and were engaged in by lay leaders as well. Perhaps a clergyman went to Constantinople during the reign of John I Tzimisces: «The Armenian vardapet (Pandaleon) spoke to all the philosophers of Constantinople (*Horomoc'*) in the presence of the king» (8).

During the later years of the reign of Basil II, the vardapet Samuel of Kamrjajor went to Constantinople at the emperor's invitation, where Basil II «established... a forum for him to speak to the Greek doctors of theology» (9). Jacob of Sanahin or of K'arabin (10), Gagik II Bagratid (11), Gagik Abas (12), Grigor Magistros (13), Prince Atrnerseh of Bagrewand (14), and others held similar debates in Constantinople. Written correspondence on doctrinal matters were also lively (15).

The religious issue was very delicate during the Middle Ages, especially since the controversy between the monophysites and the dyophysites was very keen. Armenians considered the Greeks to be heretical (16). Anania of Narek even had an order promulgated «to rebaptize... one who was baptized as a Chalcedonian» (17). And for Byzantines, Armenians were heretical («the heretical inhabitants of Iberia, Mesopotamia, all the way to Lykandos and Melitene, and adjacent Armenia (18)»). As the Armenian catholicos Xaç'ik (973-992) wrote in a letter directed to the metropolitan of Sebasteia, «at the beginning of your letter, and many times subsequently, you have labeled us heretical (19)». Emperor Romanus III, observing the Black Moun-

(7) *Ibid.*, p. 182.

(8) Matt'ēos Urhayec'i (Matthew of Edessa), *Žamanakagrut'iwn*, Vałarša-pat, 1898, p. 28.

(9) *Ibid.*, p. 44.

(10) *Ibid.*, pp. 161, 227.

(11) *Ibid.*, pp. 163-178.

(12) *Ibid.*, p. 138.

(13) *Ibid.*

(14) *Ibid.*

(15) *Ibid.*, pp. 39, 44.

(16) Matt'ēos Urhayec'i, *Žamanakagrut'iwn*, p. 96.

(17) Step'anos Tarōnec'i. *Patmut'iwn*, p. 178.

(18) 'Ε.Θ. Τσολάκη, 'Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Θεσσαλονίκη, 1968, σελ. 141.

(19) Step'anos Tarōnec'i, *Patmut'iwn*, p. 203.

tain monastics holding to the Armenian doctrine, put the following question, «What is that crowd of heretics?» (20).

Under such circumstances the task of the Empire's planned subjugation of Armenia had become quite difficult; she was forced to conduct flexible diplomacy with the Armenians. However, not all the emperors were conscious of this matter. Basil II had carried on a relatively flexible diplomacy. The positive attitude expressed toward him in Armenian sources attests to this. «Great king Basil of the Romans», wrote Paul of Tarōn, «all that analysis of yours regarding faith is not made for Armenians» (21). While according to Aristakes of Lastivert Basil II and the emperors preceeding him «displayed guardianship toward our nation, which was under them» (22). Of course, that does not mean that during the reign of the aforesaid emperor, Byzantium did not persecute those who held to the Armenian doctrine. During the early period of the reign of Basil II, as early as 979, the Byzantines «prohibited the call to church from the city of Sebasteia» (23), while in 986, «feminized pastors and the metropolitan of Sebasteia began to harass the Armenians about their faith, and having seized the priests began to torture them about their faith, and the head priest of Sebasteia was brought in chains before the king. And the arch-presbyter Gabriel was tortured in prison and killed» (24).

It is clearly understandable that this condition existed not only in Sebasteia, but also in other regions where there were Armenians.

During the times of Basil II, and undoubtedly of emperors preceeding and succeeding him, those Armenians that accepted Chalcedonianism enjoyed advantages before the law over Armenian monophysites. To escape a judgement Vrvēi, the Tōndrakian, «promised to become dyophysite» (25). These circumstances, as well as force, yielded appreciable results for the Empire. For example, as a result of religious persecution the bishops Sion and John of Sebasteia and Lařisa «under the same metropolitans's pressure accepted the Council

(20) *Patmut'iwn Aristakisi Lastivertc'woy*, ed. K. N. Yuzbařyan, Erevan, 1963, p. 43.

(21) *T'ult' eranelwoyn Pawłosi Tarawnac'woy yalt'awl axoyean vardapeti anddēm T'ēop'isteay horom p'ilisop'ayin*, Constantinople, 1752, p. 273.

(22) Aristakes Lastivertc'i, *Patmut'iwn*, p. 43.

(23) Stepanos Tarōnec'i, *Patmut'iwn*, p. 202.

(24) *Ibid.*, p. 201.

(25) Aristakes Lastivertc'i, *Patmut'iwn*, p. 132.

of Chalcedon, breaking away from the unity of the Armenians» (26). Later in Constantinople, Yakobus of Sanahin, «gave in to the dual nature of Christ, and was converted to the side of the Romans (i.e., Byzantines); ... he wrote a discourse on the union of the Armenians and the Romans» (27).

Under similar circumstances Chalcedonian bishoprics began to grow like mushrooms in Armenia, emerging as centers working to the benefit of Byzantium (28). From this point of view, the bishopric established in the city of Vałaršakert, and working for the benefit of Byzantium, is very typical (29). It was fairly active in the early 20's of the eleventh century, during the Byzantine-Georgian War. The Armenian bishop Zak'aria, of Vałaršakert, who held to the Chalcedonian doctrine, not only served as a negotiator between Basil II and the Georgian king Giorgi, but even tried to delude the Georgian king to Basil's advantage, «probably deceiving Giorgi with his words» (30), while keeping Basil informed about the strength of Georgian military forces and their readiness for combat (31). It was not by chance that in the year 1000, Basil II, on a journey from Tarōn to Tayk', the route «of the army passed by the plain near the city of Vałaršakert» (32). And from there he went to Uxt'ik' (33).

Basil II had ties even with the Chalcedonian head abbot of the Armenian monastery at the foot of the Black Mountain in the region of far-off Antioch (34).

Basil II differed from the other emperors in religious matters in that, when necessary, he could win over the Armenians, temporarily ceasing his persecution of those who held to the Armenian doctrine, if that was diplomatically expedient. If in 979, or even 986, those

(26) Step'anos Tarōnec'i, *Patmut' iwn*, p. 202.

(27) Matt'ēos Urhayec'i, *Žamanakagrut' iwn*, pp. 161-162.

(28) See E. Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1935, pp. 198-210. M. Thierry, «Notes de géographie historique sur Vaspourakan,» *Revue des Etudes Byzantines*, xxxiv (1976), pp. 159-173.

(29) Probably established in the seventh century, «Nersēs, catholicos of Armenians, who was by birth from Tayk', who built Holy Mother-of-God of Vałaršakert,» see Yovhan Mamikonean, *Patmut' iwn Tarōnoy*, ed. Aš. Abrahamyan, Erevan, 1941, p. 280.

(30) Aristakes Lastivertc'i, *Patmut' iwn*, p. 36.

(31) *Ibid.*, p. 36.

(32) Step'anos Tarōnec'i, *Patmut' iwn*, p. 277.

(33) *Ibid.*, p. 278.

(34) Matt'ēos Urhayec'i, *Žamanakagrut' iwn*, p. 50.

holding to the Armenian doctrine were being persecuted, only 15 years later, when the subjugation of Tayk' had become an issue, and the emperor needed to win their support, he directed that the Armenians be allowed to be «outspoken in all matters concerning doctrine, and to sound the bells», in the Armenian churches of Sebasteia (35).

After Basil's death Byzantium's religious diplomacy in Armenia changed materially. Romanos III «through personal command directed the church of God to assume a new form» (36). He even conscripted into military service the monks from monasteries of the Black Mountain holding to the Armenian doctrine (37). The situation deteriorated even more after the subjugation of Armenia, when there was no longer any effort being made to win over Armenians; «When the Armenians were taken over by the Greeks», writes Matthew of Edessa, «he prevented any evil action by the Armenian nation; *they sat down to an examination of faith*, and through it rejected the battle arena and considered the Church of God established. They willingly retreated from battle with the Persians, and tried to hinder and divert all true believers in Christ from their belief...» (38).

While up until the subjugation of Armenia, the empire interacted with those who held to the Armenian doctrine, after the subjugation it stood in direct confrontation with the Armenian catholicate. Under conditions of proliferating Armenian sovereignty the catholicate was the principal unifying force of the Armenians. Byzantium could not fail to take that fact into account. For that very reason one of her first acts was to enhance the Armenian catholicate in Ani. If in 1045, immediately after the occupation of Ani, «of Armenia and Iberia,» the principal commander of the regional forces, Iasites, on arriving at his new capital city of Ani, «greatly honored the Patriarch Petros» (39), it is understandable, because of the latter's friendly acts toward Byzantium. But his immediate successor, Katakalon Kekaumenos, after one year, «did not show high honor to the patriarch» (40). Even more, catholicos Petros, the spiritual head of the Armenians, was removed from Ani, and sent to Aren, and from there to Constanti-

(35) Step'anos Tarōnec'i, *Patmut'iwn*, p. 276.

(36) Aristakes Lastivertc'i, *Patmut'iwn*, p. 43.

(37) *Ibid.*

(38) Matt'ēos Urhayec'i, *Zamanakagrut'iwn*, p. 136.

(39) Aristakes Lastivertc'i, *Patmut'iwn*, p. 63.

(40) *Ibid.*

nople, where, after being kept for three (or four) years, his permanent domicile was designated as the city of Sebasteia, because the Byzantine governor did not dare to allow him to return to Ani, fearing that he would «cause a rebellion in Ani» (41). After remaining in Sebasteia for two years catholicos Petros died. His successor, catholicos Xač'ik, Petros' nephew, was taken to Constantinople in the same manner by the Emperor, kept for three years, and then permitted to go to Tarnta canton, Second Armenia, «for he was ordered to live there» (42).

The catholicate of the Armenians was in this manner taken out of Armenia; its existence within the boundaries of Byzantium could not have any real significance for Armenians; Aristakes Lastivertc'i writes, «The heir to the See was taken away as captive and prisoner» (43).

The strength of the Armenian church sprang from its economic prosperity. Matthew of Edessa writes, «When catholicos Petros occupied the patriarchal throne in Armenia, it had holdings, granted by the Armenian kings, of 500 renowned, populated, and prosperous villages as well as 500 overseeing bishops in charge of 700 dioceses... and the patriarchal throne was not inferior to that of the kingdom of Armenia» (44). The historian also writes of the wealth of the Armenian church. Byzantium, in conquering Armenia, stripped the Armenian church of its land holdings. But that was not enough for the Empire. The Byzantines «made... an issue of the quantity of the wealth in gold and silver of His Holiness Petros, Catholicos of Armenians» (45). The Byzantine government succeeded in transferring those treasures of the Armenian catholicate in Constantinople that they discovered «in Sebasteia and in Armenia» (46).

After doing all this the Empire took another approach. It tried to make the Armenian catholicate subject to taxation. Aristakes Lastivertc'i writes, that the Romans «wished to impose taxes» on catholicos Xač'ik (47). Catholicos Xač'ik positively rejected this, saying, «it has not been thus from ancient times, and I shall not allow it» (48).

(41) *Ibid.*, p. 82.

(42) *Ibid.*

(43) *Ibid.*, p. 99.

(44) Matt'ēos Urhayec'i, *Žamanakagrut'iwn*, pp. 153-154.

(45) *Ibid.*, p. 137.

(46) Aristakes Lastivertc'i, *Patmut'iwn*, p. 82.

(47) *Ibid.*, p. 83.

(48) *Ibid.*

The persecution of those holding to the Armenian doctrine became intensified with new vigor, especially during the reign of emperor Constantine X Ducas, 1059-1067. He «conceived an evil plan wanting to take over and restrict the Patriarchal See of St. Gregory of the Armenians... and instituted persecution and imposed various examinations on the faith of the Armenian nation» (49).

The religious diplomacy of the Byzantine Empire had a negative impact not only on the Armenians, but also on the Greeks themselves. During that century the existing abyss between those of Armenian doctrine and the Chalcedonians became deeper and wider. Byzantium was unable to establish strong support in Armenia. It felt itself a foreigner in hostile territory, a fact that could not fail to have a fatal meaning during the period of the Turkish invasions.

Translated from Armenian by Arra Avakian.

(49) Matt'ēos Urhayec'i, *Žamanakagrut'iwn*, p. 138, cf. also pp. 160-1.

О византийской аристократической семье Гаврас. *O vizantiiskoi aristokraticheskoi sem'e Gavras* [Concerning the Byzantine Aristocratic Family of Gavras], by Hratch Bartikyan, in 40 pdf pages. This study of a prominent Byzantine family of Armenian origin was serialized in *Patma-banasirakan handes* [Historico-Philological Journal] (Erevan, Armenia), 3(1987), pp. 190-200; 4(1987), pp. 181-193; and 1(1988), pp. 163-178.

О ВИЗАНТИЙСКОЙ АРИСТОКРАТИЧЕСКОЙ СЕМЬЕ ГАВРАС
(ΓΑΥΡΑΣ-ΓΑΒΡΑΣ)

Доктор ист. наук Р. М. БАРТИКЯН

I

Об этнической принадлежности семьи

Изучение византийской просопографии насчитывает историю более трех веков. Оно берет начало со знаменитого исследования Дюканжа¹ и продолжается по сей день. В последние годы был опубликован ряд серьезных трудов о византийских аристократических фамилиях Кантакузинов², Дук³, Раулов⁴, Дермокаитов⁵, Аргиров⁶, Склиров⁷, Комнинов⁸, Кекавменов⁹, продолжается монументальное издание, посвященное византийской просопографии эпохи Палеологов¹⁰. Изданы монографии и отдельные статьи, посвященные армянам-аристократам на службе Византийской империи¹¹. В последние два десятилетия появились специальные исследования о византий-

¹ Ducange. *Historia Byzantina I. Familiae augustorum byzantinorum, Lutetiae Parisiorum*, 1680.

² D. M. Nicol. The byzantine Family of Kantakouzenos.—*Dumbarton Oaks Studies*, XI, 1963.

³ D. Polemis. The Doukal. A Contribution to byzantine Prosopography, London, 1968.

⁴ St. Fassoulakis. The byzantine Family of Raoul Ral(l)es. Athens, 1973.

⁵ D. M. Nicol. The byzantine Family of Dermokaites, circa 940—1453.—*Byzantinoslavica*, t. XXXV, fasc. I, 1974, pp. 1—11.

⁶ J. V. Vannier. Familles byzantines. Les Argyroi (IXe—XIIe siècles). Publications de la Sorbonne, *Byzantina I*, Paris, 1975.

⁷ W. Seibt. Die Skleroi. Eine prosopographisch-stillographische Studie, Wien, 1976.

⁸ K. Βάρζας. 'Η γένεσις τῶν Κομνηνῶν, ττ. Α'—Β'. Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 20 Α'—20 Β'. Θεσσαλονίκη, 1984.

⁹ Alexis G. C. Savvides. The byzantine Family of Kekaumenos (Cecaumenus) (late 10th—early 12th century). *Περιοδικὸν „Διπτυχὸν“ Ἑταιρείας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μελετῶν*, 'Αθήναι, 1986.

¹⁰ „Prosopographisches Lexikon der Palaeologenzeit“. Erstellt von Erich Trapp, Wien, 1976. (Издание продолжается. Список Гаврасов данной эпохи см. во II выпуске труда, Wien, 1977, SS. 125—130, No No 3319—3373).

¹¹ P. Charanis. The Armenians in the Byzantine Empire. Lisboa, 1963. А. П. Каждан. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI—XII вв. (далее—Армяне...), Ереван, 1975. Idem. The Armenians in the byzantine ruling class predominantly in the ninth through twelfth centuries. T. Samuelian and M. Stone, eds. *Medieval Armenian Culture*.—University of Pennsylvania armenian Texts and Studies, 6, 1983, pp. 439—451.

ской аристократической фамилии Гаврасов¹², игравшей в истории Византии, да и не только Византии, заметную роль на протяжении семи веков.

Одной из проблем, интересовавших ученых, являлась проблема этнической принадлежности этой семьи. Исследователи пытались в первую очередь объяснить значение фамильного имени «Гаврас», поскольку от этого зависело и решение вопроса о ее происхождении. Этой задаче, на наш взгляд, способствовало бы и правильное прочтение данной фамилии. Дело в том, что в источниках она фигурирует двояко: Γαβρας и Γαβρσι, которые на средневековом греческом звучали совершенно одинаково—*Гаврас*, вернее—*γаврас* (фонема «γ» звучала как и теперь, не «г», а как новогреческая «γ»/армянская «ղ», следовательно—*Γαβρσι*). Однако европейские исследователи, следуя эразмскому произношению греческих согласных, читали и читают Gabras, допуская при этом две ошибки: первая ошибка являлась результатом того, что, не имея эквивалента для «γ», они писали «G», а вторая ошибка исходила из написания «б» вместо «в». Как увидим далее, этот на первый взгляд второстепенный вопрос, наряду с другими фактами, мог бы приблизить нас к правильной интерпретации фамильного имени «Гаврас».

Все исследователи согласны с тем, что «Гаврас»—имя негреческого происхождения. Основные выраженные по этому поводу мнения собраны в статье А. Брайера, что мы в сокращенном виде воспроизводим ниже.

П. Г. Голубович¹³ усматривал в имени Gabras название древнеионтийской столицы Кабира. А. Брайер справедливо отверг его точку зрения, указав, что уже Помпей переименовал этот город в Диосполис, а с первого века нашей эры он назывался Неожесарией. Исследователи, исходя из географического ареала деятельности семьи Гаврасов (это были северные края центрального и восточного анатолийского плато, охватывавшего византийские фемы Халдия, Колония, Армениаков и Харсиан, с крепостями Феодосиополя, Байберта, Севастии, Херианы, Колонии, Таулары, Неожесарии, Команы, Амасии и крепостью Харсианы), искали объяснение имени в языках народов, населявших восточные границы империи. А. Брайер отверг некоторые выраженные по этому поводу предположения, в первую очередь—византийского автора Георгия Пахимера¹⁴, согласно которому Гаврас—имя лазское. Он возражает также А. Васильеву¹⁵, ко-

¹² A. Bryer. A byzantine Family: the Gabrades, c. 979—c. 1653. University of Birmingham, „Historical Journal“, 12, 1970; A. Bryer, St. Fassoulakis, D. M. Nicol. A byzantine Family: the Gabrades. An Additional Note, „Byzantinoslavica“, t. XXXVI, fasc. I, 1975, pp. 38—45; C. Cahen. Une famille byzantine au service des Seldjuquides d'Asie Mineure, „Polychronion“ (Festschrift Franz Dölger), Heidelberg 1966.

¹³ P. G. Golubovich. Biblioteca bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese, 1913, II, Quaracchi, p. 298—299.

¹⁴ Georgii Pachymeris de Michaele et Andronici Palaeologus libri XIII, rec. I. Bekker, I, Bonn, 1835, p. 282.

¹⁵ А. А. Васильев. Готы в Крыму.—Известия государственной Академии истории материальной культуры, 1927, 5, с. 278. В английском издании книги Васильева в соответствующем месте (A. A. Vasiliev. The Goths in the Crimea. Camb. Mass., 1935, p. 156) этого утверждения нет; А. П. Каждан. Армяне..., с. 88, прим. 2.

торый, основываясь на родственных связях Гаврасов с Таронитами, имя Гаврас считает армянским. Одним из аргументов А. Брайера является то, что в Словаре армянских личных имен Р. Ачаряна этого имени нет¹⁶. Далее А. Брайер, исключив попытку связать имя Гаврас с персидским¹⁷, остановился на двух возможных, с его точки зрения, объяснениях. Первое—это мнение, выраженное еще Я. Ф. Фальмерайером, согласно которому имя Гаврас происходит из арамейско-сирийского «g-b-g», означающего «герой» или просто «человек»¹⁸. Второе объяснение, которое А. Брайер считает самым вероятным, сводится к тому, что имя берет начало от арабского слова «kaḥir» («неверующий»), персидского «gabrak» (первоначально—зо-роастриец), давшего в дальнейшем курдское «gebir» или «gavir» (армянин или русский) и, наконец, перешедшего в новотурецкое «gavur» (гяур, неверующий, христианин). Для подтверждения своего мнения, А. Брайер отмечал, что данное слово первоначально не имело нынешней pejоративной окраски, и обозначало живущего в мусульманском окружении чужака, армянина или православного христианина, или же приграничного (акритского) властителя¹⁹.

В своей книге, посвященной роли армян в Византии в XI—XII вв., А. П. Каждан остановился и на семье Гаврасов. Подытожив сказанное А. Брайером, он указал, что для А. Васильева одним из самых серьезных обоснований считать Гаврасов армянской семьей «служило выдвинутое еще Я. Ф. Фальмерайером представление о родстве Гавров с Таронитами. Само по себе,—пишет А. Каждан,—это родство довольно проблематично, к тому же родственные отношения еще не могут служить доказательством этнической однородности. Следуя за А. А. Васильевым,—пишет далее А. Каждан,—А. Л. Якобсон уже без каких-либо оговорок писал о «византийских деятелях Гаврасах из армянского рода Гаврасов-Таронитов»²⁰. По мнению С. Т. Еремяна, имя Гавров должно быть связано с названием армянской области Гаврэк—Գավրեք, откуда, как он полагает, эта семья должна была происходить. Однако недавнее исследование А. Брайера, специально посвященное Гаврам, показывает, что сколь-нибудь определенных свидетельств в пользу армянского происхож-

¹⁶ А. Вугер. Op. cit., p. 165, not. 9.

¹⁷ Gabariva (Γαβρύας у Ксенофонта, Ugbagu—в клинописных текстах) назывался правитель Вавилона во времена Кира II. См. V. Schell. Le Gobryas de la Cyropédie et les textes cunéiformes.—Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale, XI, 1914, pp. 165—174.

¹⁸ J. P. Falmerayer. Geschichte des Kaisertums von Trapezunt, München, 1827—Hildesheim, 1964, p. 19. Греческий византиновед К. Амантос также считал, что это слово означает «человек», однако, по его мнению, Гаврас является уменьшительной формой имени Гавриил («божий человек»). К. И. "Αραχτος. Σχόλια: Ἐλληνων καὶ Τούρκων, Ἀθήναι, 1955, σελ. 140, ὑπόμ. 5. Его предположение лишено всяких оснований. Во-первых, в греческом нет уменьшительного суффикса -ίς и, во-вторых, он не обратил внимания на то, что первоначальная форма имени—Γαυρας, а не Γαβρας. В греческом архангел всегда Γαβριήλ, а не Γαυριήλ, хотя и они звучат совершенно одинаково, такого рода орфографическая ошибка в данном имени не специфична для греческих текстов.

¹⁹ А. Bausani. См. слово „Gabr“ в „The Encyclopaedia of Islam“, London—Leiden, 1965, II, XXXVIII, p. 970.

²⁰ А. Л. Якобсон. Средневековый Крым. М.—Л., 1964, с. 81.

дения этой семьи не существует»²¹. Как бы то ни было, А. П. Каждан в своей книге, посвященной армянам-аристократам в Византии, о фамилии Гаврасов упоминает в главе под заголовком: «Семьи предположительно армянского происхождения»²².

Таким образом, согласно вышеуказанным авторам, мы не располагаем определенными данными об этнической принадлежности Гаврасов, хотя бы в начальной стадии их деятельности в Византии. Ясно одно, имя Гаврас—негреческого происхождения, а «восточного», но какого именно—неизвестно. Известно одно, что географический ареал происхождения фамилии Гаврасов—территории фемы *Армениаков*, из которой в IX в. были образованы более мелкие фемы—Харсиан, Колония, Халдия, а территории, находящиеся по соседству с ними, входили в состав фемы Армениаков, но в более узких границах.

Мы тоже уверены, что для определения этнической принадлежности семьи Гаврасов необходимо в первую очередь объяснить происхождение их фамильного имени. Однако последнее не следует связывать с названием какой-либо местности, ибо в таком случае ожидалось бы окончание -*αῖος*, -*αῖος*, -*αῖος*, -*αῖος*, -*αῖος*, -*αῖος* н.д.р., но никак не -*αῖος*. Ни одна византийская аристократическая, да и не только аристократическая фамилия XI—XII вв., оканчивающаяся на -*αῖος*, с топонимом не связана (ср. Григорас, Михаи́лас, Аротрас, Вамвакас, Амπεлас, Анемас, Зонарас, Гавалас, Кефалас, Проватас, Лаханас, Метаксас, Скевинас, Ливадас, Офридас, Скривас, Схинас, Апотирас, Каситерас).

Как уже было сказано, А. Брайер имени Гаврас в Словаре армянских личных имен не нашел. Ему помешало эразмское произношение данного имени—*Gabras*. Действительно, имени *Գաբրաս* у Р. Ачаряна нет, но если бы А. Брайер произносил имя так, как произносили его греки и армяне, впрочем, в интересующую нас эпоху, то в указанном словаре он нашел бы его. Р. Ачарян, не имея под рукой соответствующие данные о существовании византийской семьи Гаврас, встречающегося в армянских источниках XII в. имя Хаврас—*խաբրաս* произвел из персидского *xigûs*—петух, перешедшего к армянам через турецкое *xogoz*²³. Этимология неверна, поскольку мы встречаем Гаврасов с X в., когда говорить о турецком влиянии еще рано. Неубедительно и усмотрение А. Брайером в имени Гаврас распространенного в арабском, персидском и турецком слова, обозначающего чужака, живущего в мусульманском окружении. Вряд ли служивший в христианской Византии христианин имел бы такое прозвище.

Мы считаем, что фамильное имя *Γαβράς*, скорее всего, происходит от армянского прилагательного, ставшего именем *Գաբր* = *Գաբր*

²¹ А. П. Каждан. Армяне..., с. 88—89.

²² Там же, с. 88 и сл. В другой работе по поводу Гаврасов и Далассинов А. Каждан пишет: «может быть армяне?». См.: Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв., М., 1974, с. 200. Но на с. 212 того же труда автор считает Гаврасов «кавказского или малоазийского происхождения».

²³ Р. Ачаряна ввел в заблуждение неправильное прочтение некоторыми учеными имени на могильной плите, находящейся в Ахпатском монастыре. Надпись ясно читается *խաբրաս*—Хаврас. Некоторые издатели дифтонг *աբ* (ав) надписи воспроизвели слитно (по примеру *Գաբր*—*Գաբր*)—*խաբрас* (Хорас).

(Гор=Гороз), означающего «гордый», «грозный», «храбрый»²⁴. Еще Плутарх упоминает брата армянского царя Тиграна II, называя его Γοῦρας²⁵. О том, что это имя было распространено среди армян и гораздо позже, а именно в те же годы, когда появился на арене истории первый известный нам Гаврас, свидетельствует Самвел Анеци, который главнокомандующего войсками армянского царя Ашота III Багратида (953—977 гг.) именует Гор²⁶. Матфей Эдесский, не упоминая его имени, отмечает, что в 974 г. его войска были сконцентрированы в армянской области Харк, на западе Армении, готовые дать отпор проискам императора Иоанна Цимнхия²⁷.

Наше предположение о тождественности имени Gor (=Goroz) с греческим Γαῦρας зиждется не только на одном их созвучии. Gor (=Gorcz) и Γαῦρας идентичны и по смыслу, поскольку греческое фамильное имя Γαῦρας—обыкновенный перевод армянского Goroz, ибо Γαῦρας не что иное, как производное от прилагательного γαῦρος, означающего именно «гордый», «великолепный»²⁸. В армянских источниках, правда, сравнительно поздних, упоминается личность, называемая Γαῦρος (Դավրոս), которая, вероятно, носила первоначальную форму фамильного имени Γαῦρας. В дальнейшем подобно тому, как личное имя Γρηγόριος, превратившись в фамильное, дало форму Γρηγόρι²⁹, так и прилагательное γαῦρος, став фамильным, образовало Γαῦρας. Вероятность нашего предположения подтверждает и оставшееся незамеченным учеными ценнейшее свидетельство Никиты Хониата. Описывая события 1183—1185 гг., историк касается праведности императора Андроника II Комнина. Здесь, в рукописи Paris. gr. 1778 (XIII в.) «Истории» Никиты Хониата имеется интереснейшая интерполяция, касающаяся одного послания императора, адресованного государственным чиновникам. Там мы читаем: „Ἀληθινὴ τῶν ψευδῶν προτάγεις, τὸ ἀσυνετὸ μοι συνέστις, τὸ γαῦρε Γαυρα καὶ τὸ ἀγοραῖε Λαυαῦ“³⁰. Интерполяция эта свидетельствует о том, что еще в XII в. в Византии фамильное имя Γαῦρας-Γαβράς связывалось с прилагательным

²⁴ Там же, т. I, Ереван, 1942, с. 503. Он же. Հայերեն արժանագրանքի բառարան. Կ. Ս. Երևան, 1971, էջ 580—581. Есть и персидское имя Guraz, происходящее от имени Warāza (F. Justi. Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895, S. 348—349), которое с армянским Gor (=Goroz), Γοῦρας ничего общего не имеет.

²⁵ Plut., Lucull., 32, 4.

²⁶ Samouel d'Ani. Tables chronologiques. Collection d'Historiens Arméniens, traduits par M. Brosset, t. II, S. Pétersbourg, 1876, p. 437.

²⁷ Մատթէոս Սեպեղիւնի. Ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ, 1898, էջ 17:

²⁸ σμυρός, μεγαλοπρεπής (Νοῦκίου τοῦ Ἀλεξανδρείου Λεξικόν, слово γαῦρος). См. также E. A. Sophokles. Greek Lexicon of Roman and Byzantine Periods. New York, 1900; И. X. Дворецкий. Древнегреческо-русский словарь. Т. I, М., 1958, с. 315; Δ. Δημητράκου. Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τὸμ. Δ', Ἀθήναι, 1964, σελ. 1564.

²⁹ Вспомним хотя бы византийского историка Νικήτορος Γρηγόρας:

³⁰ Nicetae Choniatae Historia, rec. I. A. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 331. Прилагательное γαῦρος, как и армянское գոյ/գորոշ (got/goroz), кроме значения «гордый», «великолепный» имеет и pejоративное значение; по Гесихию—αὔλαδης («надменный», «кичливый»). У Никиты Хониата в этом отрывке оно приведено как раз в pejоративном значении. Не это ли послужило причиной того, что Γαῦρας-ы в дальнейшем стали писаться Γαῖρας?

тельным γαβος. Если император имя Синесий совершенно верно соотносит с прилагательным γαβος (α—отрицательная частица), Λαγυνίς (означает продавец капусты) связывает с рынком (αγοά), то он прав и в интерпретации фамилии Γαβας, производя ее от прилагательного γαβος. Таким образом, проблема происхождения интересующего нас фамильного имени решена. Вместе с этим мы располагаем сведениями еще об одном представителе семьи Гаврасов, не нашедшем места в списке А. Брайера и его соавторов. Наличие окончания -ας в фамильном имени Γαβας можно объяснить двояко: это или гречизированное окончание армянского -oz (Gogoz), при этом армянской формой имени Γαβας мы будем считать Gogoz, или же греческое окончание -ας, в таком случае Γαβ-ας произошел бы от имени Gog. Последнее предположение основано и на том, что среди армянских аристократов в Византии встречается деятель с армянским именем Артак, ставшим фамильным: Артакас ('Αρτάκας или 'Αρτιάς)³¹. Итак, перед нами не что иное, как перевод на греческий язык армянского прилагательного, причем оно, бесспорно, переведено армянским, которому было известно значение армянского слова gog (=gogoz). И поскольку греческое Γαβας имеет отношение к греческому слову γαβος, следует первоначальной формой византийского патронима считать не Γαβρας, а Γαβας. Не случайно, что в более ранней рукописи, содержащей Хронографию Иоанна Скилицы (рук. Coisl. 136, XII в.), преобладает написание Γαβας (дважды—Γαβας и один раз—Γαβαςας).

Обратимся к истории Гаврасов. Остановимся на первом, известном из источников, представителе этой армянской аристократической семьи, служившей в Византии. В 976 г. в Византии вспыхнуло всколыхнувшее империю восстание Варды Склира. Оно с восьмилетним перерывом (979—987 гг.) продолжалось до 989 г. Варда Склир был схвачен и ослеплен. Предки Варды Склира, упоминавшиеся с начала IX в., были уроженцами Малой Армении³², и часть исследователей считает, что род Склиров армянского происхождения³³. Примечательно, что войска Варды Склира, как и их полководцы, состояли из армян, что является дополнительным аргументом в пользу его армянского происхождения³⁴. Мы обращаемся к Варде Склиру потому, что первый известный представитель интересующей нас византийской феодальной фамилии Гаврасов упоминается именно в связи с этим восстанием. Сведения о восстании можно найти не только в византийских, но и в других—армянских, арабских, сирийских источниках. Большую ценность представляют данные современника событий—армянского хронографа Степаноса Таронаци (Асохика). «Когда воцарился в 425 (=976) году Василий...,—пишет хронист,—Вард, по прозванию Склерос, отложившись, стал царствовать в джаханской и

³¹ См.: К. Κωνσταντοπούλος. Βυζαντινά μελετοβιβλία, No 381 (apud: N. A dontz. Samuel l'Arménien, roi des Bulgares.—Etudes Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1915, p. 386).

³² P. Lemerle. La Chronique improprement dite de Monémvasie: le contexte historique et légendaire.—Revue des Etudes Byzantines, t. XXI, 1963, p. 17.

³³ А. П. Каждан. Армяне..., с. 75—76.

³⁴ Там же, с. 76.

мелитенской странах³⁵. Вард был муж храбрый и сведущий в военном деле. Склонив на свою сторону армянскую конницу, бывшую в Греции³⁶, он разделил греческое царство на две... Царь Василлий, собрав [с своей стороны] войска византийские³⁷, фракийские и македонские со всеми западными народами, отправил их против тирана³⁸ Варда. Вард выступил против них войною; армянское войско сражалось мужественно: сыновья князя Таронского—Григор и Багарат, и князь мокский Зафраник³⁹, навели ужас на греческое воинство, которое, приведенное в смятение как бы вихрем, частью погибло под их мечами, частью же было захвачено. На этом сражении был убит [греческий] полководец евнух Петранос. Но Вард сжалился над остальными, как над христианами, и даровал им жизнь⁴⁰. Именно это сражение имел в виду византийский хронограф Иоанн Скилица. Он писал, что мятежник «во главе со своей армией разбил лагерь в местности, именуемой Рагеас. Императорские войска во главе с протовестиарием подготовились дать ему бой. Варда разделил свое войско на три части. Он сам возглавил центр, правое крыло—брат Варды Константин, а левое—*Константин Гаврас*. Возглавлявшим правое и левое крылья удалось разбить противостоящие им императорские войска. Здесь протовестиарий потерпел поражение, многие были убиты, в том числе патрикий Иоанн, стратопедарх Петр⁴¹ и многие другие. Протовестиарий был взят в плен с другими вельможами»⁴².

Сопоставление данных армянского и византийского историков показывает, что Варда Склір в этом сражении опирался на армянские войска, в то время как византийское правительство вынуждено было отказавшись от услуг армянских и малоазийских войск, опираться на константинопольские тагмы и на фемные войска Фракии и Македонии. Все военачальники повстанца Варды Скліра, как было отмечено выше, были армянами. Об этом пишут не только армянские, но и византийские источники. Кроме прямых указаний Степаноса Таронаци (о полководцах Григоре и Багарате, бывших князьях Тарона, аннексированного империей в 966 г., мокском князе Зафра-

³⁵ Округи Третьей Армении.

³⁶ Н. Эмин находит, что речь идет о греческой, т. е. византийской половине Армении (Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозвищу, писателя XI столетия. Переведена с армянского и объяснена Н. Эмином. М., 1864). Степанос Таронаци, скорее всего, имел в виду Византийскую империю.

³⁷ Перевод Н. Эмина неверен. В оригинале—*բիզանդիկ*—Византия, т. е. Константинополь. Имеются в виду тагмы—полки, состоящие из наемников.

³⁸ В оригинале—*ռնիշիւ*, что означает не только тиран, но и повстанец, мятежник, бунтовщик.

³⁹ У Н. Эмина по ошибке—Апраник. В оригинале—*Հաֆրանիկ*. Первая буква имени—«Հ» принята за предлог винительного падежа. Зафраник носил византийский титул манглавита.

⁴⁰ Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозвищу, писателя XI столетия, с. 133—134.

⁴¹ Бесспорно, имеется в виду «полководец евнух Петранос» Степаноса Таронаци. Ср. также прим. 4 Н. Эмина на с. 134, который почему-то его именует Петром Фокой.

⁴² Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, recensuit. J. Thurn. Berolini et Novae Eboraci, 1973, p. 321—322.

нике), вспомним еще Сахакия-Врахамия⁴³, правителя Антиохии Михаила Вурна⁴⁴ и его армянские войска⁴⁵, адмирала Михаила Куртикия⁴⁶, Романа Таронита⁴⁷. Не случайно, что после первого поражения повстанца византийцы стали убивать именно пленных армян, поскольку последние первыми примкнули к Варде⁴⁸ и провозгласили императором⁴⁹. И территориальный ареал начала восстания охватывал именно армянские земли (Харберт, Четвертая Армения, Тарон, Сасун, Ангилена, Анзитена, Ликанд, Цаманд). Добавим еще, что Варда провозгласил себя императором в столице Третьей Армении — городе Мелитене. Не говорит ли сказанное о том, что хотя бы на первых порах восстанием Варды Склира руководили полководцы-армяне? Не служит ли это для нас основанием считать и Константина Гавраса армянином?

Но у нас есть и другие доказательства армянского происхождения Гаврасов. Иоанн Скилица, сообщая подробности о византийско-болгарской войне при Василии II (976—1025 гг.), упразднении империей болгарского государства в 1018 г., отмечает, что в указанном году была совершена попытка свержения византийского ига. Восстание болгар возглавил некий Элемаг⁵⁰. Но, как известно, в венской рукописи XIII—XIV вв., содержащей Хронографию Иоанна Скилицы, встречаются ценнейшие интерполяции Девольского епископа Михаила, сделанные в 1118 г.⁵¹ Он добавляет, что восстание возглавили двое, носившие византийский титул патрикия—Элипаг Франци (Ἐλιπαγος ὁ Φραγκῆς) и Гаврас. Имя Элиаг, по-видимому, более правильная форма упомянутого Скилицей имени Элемаг⁵². Д. Моравчик Элиаг предположительно считал тюркско-болгарским именем Πίνακ, оставив без объяснения его фамильное имя—Франци и отметив лишь, что Франци—это известное византийское имя⁵³.

⁴³ Там же, с. 318.

⁴⁴ Там же, с. 319.

⁴⁵ Там же, с. 321.

⁴⁶ Там же, с. 322.

⁴⁷ Там же, с. 320.

⁴⁸ Там же, с. 321.

⁴⁹ Там же, с. 316.

⁵⁰ Там же, с. 364.

⁵¹ C. Proke. Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes. Codex Vindobonensis hist. graec. LXXVII. Ein Beitrag zur Geschichte des sog. westbulgarischen Reiches. Diss., München, 1906. Эти интерполяции включены в критическое издание Хронографии Иоанна Скилицы II. Турна. Кстати, из них известно армянское имя матери болгарского царя армянского происхождения Самуила компотопула—Рипсимэ.

⁵² Имя 'Ελευθερος, наверное, идентично с именем того повстанца, который возглавил борьбу персов против арабского ига в годы правления халифа Адуда ад-Даула Абу-Шуджа Хусрау (949—983 гг.). Скилица его именует 'Ιωαννης Scyllitzae Synopsis historiarum, р. 332) и считает его принадлежащим к аристократической семье. В имени 'Ελευθερος первые две буквы — арабский определенный член. Стало быть, настоящее его имя 'Ιωαν(ς)ητος.

⁵³ G. Moravcsik Byzantinoturcica II. Sprachreste des Türkvolkes in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958, S. 123. Начиная с XIII в., это имя встречается и у армян *Երկնաբ*, *Արկնաբ* (Элипах/Алипах). См. Հ. Աճառյան. Հայերեն ձևափոխություններ արաբերենից. Հ. Ա. էջ 80—81, հ. Բ, էջ 227.

А. Брайер, Ст. Фассулакис и Д. М. Николь правильной считали форму Элемаг, а не Элпиаг⁵⁴.

Попытка восстания болгар во главе с Элинагом и Гаврасом потерпела неудачу. Руководители восстания были схвачены, Элпиагу удалось спастись, он был восстановлен в своем прежнем сане, но Гаврас был ослеплен в Фессалониках⁵⁵.

Нужно отметить, что в составленный А. Брайером список членов семьи Гаврасов «болгарский» Гаврас не включен, поскольку составитель, вслед за Д. Моравчиком⁵⁶, считал его «болгарским вождем», а его имя—простым совпадением с фамильным именем Гаврас. Болгарские историки также обоих организаторов восстания болгар 1018 г. считали болгарскими воеводами или боярами⁵⁷. А. П. Каждан в связи с этим задавался вопросом: «Почему болгарский военачальник мог носить это имя, вызвано ли это случайным совпадением или родственными связями болгар с населением восточных окраин Малой Азии,—остается неясным»⁵⁸. Однако в статье, написанной А. Брайером совместно со Ст. Фассулакисом и Д. М. Николем⁵⁹, «болгарский» Гаврас уже считается византийцем, предавшим интересы империи в 1018 г., перешедшим на сторону болгар и являвшимся членом восточной аристократической фамилии Гаврасов, известном своими антиимперскими настроениями. Подобно тому, как первый известный Гаврас—Константин, предав интересы империи, сражался против нее на стороне повстанца Варды Склира, этот Гаврас выступил против Византии на стороне болгар⁶⁰.

Нас, разумеется, больше интересует один из главарей восстания болгар в 1018 г.—Гаврас. Как мы увидели выше, согласно А. Брайеру и его соавторам, византиец Гаврас служил в византийской армии до 1018 г., когда стал перебежчиком. Мы пришли к выводу, что не может быть и речи о совпадении имен, о родственных связях болгар с населением восточных окраин Малой Азии, кроме того в те страшные годы византийско-болгарского противостояния вряд ли в Византии мог служить болгарский полководец, или же грек—в Болгарии. Именно в указанное время греки ослепили 10 000 болгарских военнопленных, лишили болгар государственности и своего императора стали величать Болгаробойцей. В подобной ситуации болгары вряд ли пошли бы за греком против греческой империи.

Итак, если Гаврас не болгарин и не грек, то кто же он? Как он, служивший раньше Византии, получивший в империи высокий титул патрикия, оказался в Болгарии и сражался против империи именно в год падения болгарского государства и в период всемогущества Византии? В решении этой задачи могут помочь данные того же современника событий Степаноса Таронаци. Рассказывая о двух братьях-комитопулах, армянский историк пишет, что старший

⁵⁴ A. Bryer, St. Fassoulakis, D. M. Nicol. Op. cit., p. 39.

⁵⁵ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, p. 364.

⁵⁶ G. Moravcsik. Op. cit., Bd. 2, S. 123.

⁵⁷ В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. I, ч. 2, изд. 2-ое, София, 1971, с. 742; P. Mutafov. Bulgares et Roumains dans l'histoire de pays Danubiens. Sofia. 1932, p. 205.

⁵⁸ А. П. Каждан. Армяне..., с. 89.

⁵⁹ A. Bryer, St. Fassoulakis, D. M. Nicol. Op. cit., p. 39.

⁶⁰ Там же.

из них армянин родом из дерджанского округа⁶¹ назывался Самуилом, император Василий⁶² их обоих с гвардейскими своими полками повел в Македонию на войну против Булхаров. Воспользовавшись удобным случаем, они отложились от греческого императора, перешли к царю булхарскому Курту⁶³ и как мужи храбрые достигли [при дворе его] высоких почестей⁶⁴.

Итак, поскольку на сторону болгар перешли именно армяне (в сложившейся ситуации исключено, чтобы греки переходили на сторону болгар), армянские полки со своими, разумеется, армянскими полководцами, резонно предположить, что Гаврас не кто иной, как сподвижник Самуила комитопула⁶⁵, который, после смерти Самуила в 1014 г., продолжил борьбу болгар против византийского господства в Болгарии, стало быть, он перешел на сторону болгар не в 1018 г., а гораздо раньше⁶⁶.

Что касается фамилии Элинага—Франци, то это неестественное, вызывающее недоумение сочетание негреческого имени с византийской неизвестной еще в конце X—начале XI в. фамилией⁶⁷, можно объяснить следующим образом. Дело в том, что в Житии святой Марии Новой (умерла в 902/903 г.) встречается некий армянин, византийский друнгар и землевладелец именуемый Βαρδας ὁ Βρατζής (Вард Враци, т. е. Вард Ивир). Армянское имя данной личности и армянская форма передачи этнонима—греческого 'Ιβήρη—*Иршг* (-аци—армянский суффикс, ср. Хоренаци, Таронаци и др.) красноречиво свидетельствует о том, что Вард был армянином-халкедонитом грузинского толка⁶⁸. Не логично ли предположить, что 'Ελιναγος ὁ Φραντζής первоначально был 'Ελιναγος ὁ Βρατζής? Ничего не говорящая греку „фамилия“ Βρατζής легко могла писцом Венской рукописи № LXXVII превратиться в известную уже в его время византийскую фамилию Φραντζής⁶⁹. Если наше предположение верно, то и Элинаг оказывается

⁶¹ Т. е. Дерджапа, Δερτζήν византийских источников. Граничил с северо-запада с Тароном.

⁶² Василий II (976—1025 гг.).

⁶³ Имеется в виду Роман, сын царя Петра, который был оскотлен в Византии еще в годы Иоанна Цимисхия. «Курт» по-армянски означает скопец.

⁶⁴ Всеобщая история Степаноса Таронского, с. 175—176.

⁶⁵ Кстати, Дерджан представлял те территории, в ареале которых мы находим Гаврасов XIII в., а также селения армян-халкедонитов (хайхоромов).

⁶⁶ О дате перехода Самуила и его армянских полков на сторону болгар см.: N. Adontz. Samuel l'Arménien, roi des Bulgares.—*Etudes Arméno-Byzantines* Lisbonne, 1965, p. 358.

⁶⁷ «Фамильное имя Франци в византийских источниках встречается почти исключительно касательно историка Георгия Франци (1401—1477 гг.—Р. Б.) и членов его семьи». См.: Γεωργίου τοῦ Παράκ. Σχολαστικῆς. Φιλότης καὶ Φραντζής: «Βυζαντινά», том. 9, Θεσσαλονίκη, 1977, σελ. 126.

⁶⁸ Р. М. Бартиян. О Βαρδας ὁ Βρατζής Жития св. Марии Новой и византийских патронимах Ивернии и Ватацн.—Историко-филологический журнал, 1980, № 3, с. 244—250; Он же. Размышления о Житии св. Марии Новой («Българско средновековие». Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София, 1980, с. 62—64).

⁶⁹ Чередование фонем «в» и «ф», со всеми вытекающими из этого последствиями, не редкость в рукописях. Неизвестные более поздним переписчикам рукописей варяги (*гѣлшнѣ*—вранг-к) «Повествования» автора XI в. Аристакеса

армянином, следовательно, он был одним из тех полководцев, которые вместе с Самуилом дерджанцем (и Гаврасом) Василием II были отправлены на войну против болгар. В таком случае можно считать, что имя Элинах у армян стало употребляться гораздо раньше, нежели оно встречается в армянских рукописях XIII в.

Случай этот с византийскими полководцами, ставшими перебежчиками на сторону болгар и служившими им, не единичный. Такое бывало и раньше. В годы правления хана Крума (803—814 гг.) на сторону болгар перешли византийские стратиги армянского происхождения Вардан и Гарджуйл, возможно, также являвшиеся армянами—Лев, Иоанн и Григора⁷⁰. Они получили в болгарском государстве высокие административные посты. В годы правления хана Омуртага (814—831 гг.) таким перебежчиком стал носящий византийский титул кандидата Турдац (*Տրդսծ*), т. е. Тиридат, тоже армянин⁷¹.

Подытоживая сказанное, приходим к выводу, что Гаврасы—византийская аристократическая фамилия армянского происхождения. Если ее первым упомянутым в источниках представителем был убитый в 979 г. Константин Гаврас, то вторым—нужно считать «болгарского» полководца Гавраса, ослепленного византийцами в Фессалониках в 1018 г.⁷²

Продолжение следует

Ластивертци, превращены в хорошо знакомых франков (*Ֆրանկեր*—франк-к'). Древнейшая рукопись сочинения Ластивертци (рук. Матенадарана им. Маштоца № 2865, л. 275а) все же передает этноним правильно—*Վրանգ-к'*. См.: Ч. З. Գրիշ 2 լ ա Ն. Արիտիկի լատիվիզմը Պատմության մեկ տարբերակով ծանոթություններ և ոչ փանկեր.—«Բանբեր Մատենադարանի», 1953. № 4, էջ 77—79. Он же. «Варяги» и «прония» в сочинении Аристахеса Ластивертци.—Византийский временник, т. XVI, 1959, с. 15—20. С тем же самым явлением мы встречаемся и в византийских источниках. В рукописях Хронографии Продолжателя Феофана, там, где должно быть Βράγγι (Βάραγγι), выступает Φράγγι. См.: Theophanes Continuatus, ex rec. Im. Bekkeri, Bonn, 1838, p. 423.

⁷⁰ См. В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979, с. 173—174.

⁷¹ Там же, с. 221—222. Об этом вопросе подробно см.: Р. М. Бартиян. О протоболгарских надписях ханов Крума (803—814) и Омуртага (814—831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государства.—Вестник обществ. наук АН АрмССР, 1981, № 4, с. 67—77; Он же. У истоков армяно-болгарского сотрудничества (по лапидарным надписям ханов Крума и Омуртага).—Сборник в память проф. С. Ваклинов, София, 1984, с. 40—45; Он же. Об особенностях участия армян в правлении византийским и болгарским государствами в VIII—XI вв.—Культурное наследие Востока. Сборник статей, посвященный 75-летию академика Б. Б. Пиотровского, Л., 1985, с. 258—265.

⁷² В связи с вышесказанным здесь уместно отметить интереснейшее указание А. П. Каждана: «Вторую подгруппу,—пишет он,—составляют семьи, которые на рубеже XI—XII вв. добились (или добивались) установления независимых «княжеств». Это—Вахрамни, Рубениды, Пахлавуни, Вурцы, Гавры и несколько позднее Тарониты (мы встречаем их независимыми правителями в Препезфратье в середине XII в.)—все военно-аристократические линии» (А. П. Каждан. Социальный состав господствующего класса Византии в XI—XII вв., М., 1974, с. 168). Добавим—все армянские военно-аристократические линии.

О ВИЗАНТИЙСКОЙ АРИСТОКРАТИЧЕСКОЙ СЕМЬЕ ГАВРАС*

(ΓΑΥΡΑΣ—ΓΑΒΡΑΣ)

Доктор ист. наук Р. М. БАРТИКЯН

II

Гаврасы Малой Азии и Западной Армении (XI—XIII вв.) Еще раз о цатах (армянах-халкедонитах)

В предыдущей статье говорилось об этнической принадлежности византийской феодалной фамилии Гаврасов, регионе их обитания и деятельности в конце X—первой половине XI в. В дальнейшем речь пойдет о Гаврасах второй половины XI—середины XIII в. Здесь мы остановимся не на всех Гаврасах отмеченной эпохи¹, а вкратце изложим данные о Гаврасах Малой Азии, конкретнее—византийской фемы Халдия с центром в Трапезунте, а также Западной Армении², а далее более подробно остановимся на Гаврасах, упомянутых в армянских источниках, оставшихся неизвестными византиноведам.

Начиная со второй половины XI в., мы видим Гаврасов в качестве правителей византийской фемы Халдия (с 1067 по 1160 гг.). Самым известным из них был Феодор Гаврас, носивший высокие титулы севаста и патрикия. Он был женат на Ирине, принадлежавшей к армянской аристократической семье Таронитов. После смерти Ирины в 1091 г., Феодор Гаврас женился на аланке, кузине жены севастократора Исаака Комнина. По освобождении Трапезунта от трехлетнего владычества сельджуков в 1075 г., Алексей I Комнин (1081—1118 гг.) назначил Феодора Гавраса дуком фемы Халдия. В качестве дука Феодор Гаврас защищал Колонию и Неокесарию от нашествий эмира Данишменда, а Трапезунт—от притязаний грузин, стоевал Бабурт у

* Продолжение. Начало см.: Историко-филологический журнал, 1987, № 3.

¹ Эта задача обстоятельно осуществлена А. Брайером и его соавторами, а также К. Казном. Отметим здесь, что на с. 185 статьи Брайера под № 42 назван Кирилл Гаврас, великий скевофилак св. Софии, упомянутый в годы константинопольского патриарха Рафаила II (1603—1607 гг.). Он упомянут и в автографе александрийского патриарха Кирилла Лукариса (1601—1620 гг.), ставшего в дальнейшем константинопольским патриархом (1620—1638 гг.). В автографе Лукариса содержится его послание «великому скевофилаксу Гаврасу». Об этом указано впервые Э. Лераном в его *Bibliographie hellénique*. Paris, 1894, p. 24. Ср. *Στοιχείων τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας* ἀπὸ Α. Παπαδόπουλου-Κεραιώτου. Ἔκτ. Πατριστείας. 1899, σελ. 239.

² Данный обзор основывается главным образом на трудах А. Брайера и его соавторов Ст. Фассулакиса и М. Николя, а также К. Казна. См.: А. Bryer. A byzantine Family: the Gabrades, с. 979—с. 1053. University of Birmingham, „Historical Journal“, 12, 197; А. Bryer, St. Fassoulakis, D. M. Nicol. A byzantine Family: the Gabrades. An Additional Note. „Byzantinoslavica“, t. XXXVI, fasc. 1, 1975; C. Cahen. Une famille byzantine au service des Seldjucides d'Asie Mineure. „Polychronion“ (Festschrift Franz Dölger). Heidelberg, 1966.

турок. Погиб он в 1098 г. в Феодосии (Карин), воюя против сельджуков, и был причислен к сонму святых византийской церкви.

Имеются данные и о Григории Гаврасе, сыне Феодора от Ирины Таронитиссы, который отождествляется исследователями с Григорием Таронитом византийских авторов³. Около 1103 г. он стал дуком Халдии вместо Диаватина, назначенного на этот пост после гибели Феодора Гавраса. Известно, что Григорий Гаврас заключил союз с эмиром Данишмендом, был схвачен византийцами и брошен в тюрьму. В дальнейшем он был помилован (до 1118 г.). До 1119 г. на должности дука фемы Халдии мы видим Константина Гавраса (сын, брат или же племянник Феодора Гавраса), который находился на этом посту и после 1140 г. Он стал независимым от империи в 1126 г. В 1119—1120 гг. эмир Ерзынки ибн Мангуджак вместе с Константином Гаврасом напал на эмира Мелитены Балака и газии Гюмуштекина, сына эмира Данишменда. Гюмуштекин разбил обоих. Константин был взят в плен и был выкуплен за 30 000 динаров. По-видимому, после этого поражения Неокесария окончательно перешла в руки Данишмендидов, хотя самая ранняя мечеть в этом городе была построена не раньше 1180 г.

С середины XII в. мы видим Гаврасов уже на службе у сельджуков Малой Азии⁴. Иоанн Киннам, описывая войны Мануила I Комнина (1143—1180 гг.), под 1146 г. упоминает некоего Гавраса, который «будучи ромеем по происхождению, воспитывался и вырос у персов (т. е. у сельджуков.—Р. Б.), и в данное время стал правителем сатрапии»⁵. Разумеется, под «сатрапией» Иоанн Киннам имеет в виду эмират, стало быть этот Гаврас был эмиром. Если иметь в виду то обстоятельство, что византийцы, взявшие его в плен в 1146 г., обезглавили его, то можно предположить, что он, возможно, был вероотступником. Известно также место, где он был схвачен—близ Иконии.

Служившие в Византии Гаврасы часто использовались византийским правительством в войне против сельджуков. Известен Михаил Гаврас, который в 1175 г. во главе с войсками Трапезунта и Инеона был отправлен Мануилом I Комниным в Джаник (т. е. в византийскую фему Армениаков). Он сдал Амасию сельджукскому султану Клич-Арслану II (1156—1188 гг.)⁶.

Известен другой Константин Гаврас, которого Мануил I Комнин отправил в 1162—1163 г. для ведения переговоров с вышеупомянутым Клич-Арсланом II⁷.

Еще один Гаврас, эмир, был ведущим советником во дворе Клич-Арслана II, первым, по свидетельству Никиты Хониата, самым близким человеком султана (τὰ πρῶτα τῶν παρ' αὐτῷ τετιμημένων καὶ φιλομένων ὑπὸ αὐτοῦ). Он был отправлен сельджуками в посольство к Мануилу I

³ N. Adontz. Les Taronites en Arménie et à Byzance.—In: Etudes arméno-byzantines, Lisbonne, 1965, p. 247—248.

⁴ О теме см.: С. Cahen. Une famille byzantine au service des Seldjuquides d'Asie Mineure.—In: Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg, 1966, p. 145—149.

⁵ Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. A. Meineke. Bonnæ, 1836, p. 56.

⁶ Cinnamus, pp. 226, 238—239, 258, 293, 296, 299. О Михаиле Гаврасе см. также Nicetae Choniatae Historia, rec. I. A. van Dielen, Berlini et Novi Eboraci, 1975, p. 132—133.

⁷ Nicetae Choniatae Historia, p. 121.

Комнину во время переговоров 1175—1176 гг. после катастрофы в Мириоксфалоне⁸. Этот Гаврас считается *amir-i-hadjib* султана и идентичным с Ихтияром ал-дином Хасаном ибн Гафрасом (он же Ихтияр ал-дин Хасан ибн Гаврас) восточных источников⁹. После смерти Клич-Арслана II в 1192 г. он был удален от должности. По пути к своим владениям, близ Ерзынки, он был убит туркменами. Мангуджидский султан Ерзынки Бахрам-шах претендовал на наследство его владениями. Эмир Гаврас (или его сын) был обвинен в отравлении Клич-Арслана II и его сына и наследника Кайхосроя в 1192 г.

Из западных источников известен Джованни (т. е. Иоанн) Гаврас, христианин-вельможа на службе у сельджуков. Он был послом султана Ала ал-дина Кайкубада I (1219—1236 гг.) в Европе в 1234 г. и встретился с римским папой Григорием IX 20 марта 1235 г. Этот Гаврас отправился далее, дабы встретиться с императором Фредериком II. Возвратился он в Иконию в 1236 г.

Наконец, из данных Абул Фараджа известен Михаил бар Гаврас, врач в Мелитене в 1256 г.¹⁰

Вот вкратце о Гаврасах на интересующих нас территориях фемер Халдия и захваченных сельджуками регионах Малой Азии и Западной Армении по списку А. Брайера. В дополнениях к этому списку, составленному совместно со Ст. Фассулакисом и М. Николем, фигурируют и другие Гаврасы, которые, однако, действовали не в интересующем нас географическом регионе.

Таким образом, из аристократической семьи Гаврасов последним, служившим при дворе сельджукских султанов, исследователи считают Иоанна Гавраса (1235 г.), а последним представителем данной семьи в Армении (Мелитена)—врача Михаила Гавраса (1256 г.). Остальные Гаврасы в списке А. Брайера и его соавторов имеют непосредственное отношение к Трапезунтской империи (с 1204 по 1432 г.) к Византийской империи (с 1263 по 1399 г.) и к греческому княжеству в Крыму (около 1391—около 1458 г.). Некоторые Гаврасы известны в годы турецкого владычества в Греции (1555—около 1653 г.), а также на Крите (с 1497 г.).

Как мы увидим далее, армянские источники дают нам возможность дополнить список действовавших в Армении Гаврасов, уточнить ареал распространения их власти и владений. Нужно особенно подчеркнуть, что все известные нам сведения о правивших в Западной Армении Гаврасах мы черпаем из памятных записей армянских рукописей, созданных *армянами-халкедонитами* в армянских днофизитских монастырях. И хотя эти записи издавались не раз, предметом специального исследования они не стали. Издатели даже и не подозревали, что рукописи эти созданы армянами-халкедонитами. С этой точки зрения эти записи неоценимы для науки, поскольку представляют со-

⁸ Там же, с. 189.

⁹ См.: Imad ed-din el-katib el-isfahani. *Conquête de la Syrie et de la Palestine de Salâh ed-Dîn*, ed. C. de Landberg. Leiden, 1888, p. 451. См. также: Sp. Vryonis. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley, Los Angeles, London, 1971, p. 231. В статье А. Брайера, Ст. Фассулакиса и М. Николы они считаются разными персонажами (с. 39).

¹⁰ Bar Hebraeus. *Chronicon Ecclesiasticum*, ed. trad. Abeloos et Lamy, II, 718 (apud: C. Cahen. *Op. cit.*, p. 148).

бой редкие сохранившиеся до наших дней письменные творения преследовавшихся армянской церковью «еретиков-дисфизитов». Последние в источниках часто именуются цатами (*ծադ.* *ծաթ*¹¹, *ծաթ*), так и в византийских источниках (*Τζαττα*). Нелишне отметить, что один из писцов памятной записи, называя себя, указывает далее, что он является цатом.

Цаты, армяне-халкедониты, как мы увидим далее, упоминаются в источниках начиная с X в. Известны и места их обитания. Это в первую очередь византийская тема Месопотамия, доходившая на севере вплоть до города Камаха, т. е. та территория, откуда происходили известные в истории начиная именно с X в. Гаврасы. Резонно высказать предположение, что Гаврасы—армяне-халкедониты из тех же цатов. Отметим здесь, что интересующие нас писцы называют своих правителей Гаврасов «благочестивыми» и «христолюбивыми» князьями, молятыя господу дабы он хранил их и их семью невредимыми. Значит, служившие у сельджуков Гаврасы не были вероотступниками, как, видимо, Гаврас середины XII в.

Исходя из сказанного, нам необходимо остановиться на истории армян-цатов не только потому, что и писцы рукописей и, наверное, Гаврасы были цатами, а прежде всего потому, что не все, сказанное ранее исследователями о цатах, соответствует действительности. Заодно мы остановимся и на вопросе о времени и местах обитания армян-цатов в Западной Армении.

Первым упоминает армян-цатов армянский автор второй половины X в. Ухтанес. В предисловии своей книги, написанной в 986 г., он отмечает, что третья глава его труда посвящена «крещению народа, называемого цатами»¹². К сожалению, эта глава труда Ухтанеса утеряна, и все, что мы знаем о них от Ухтанеса—это всего один абзац в его предисловии, если не считать, конечно, одного предложения автора XIII в. Мхитара Айриванеци, который в Житии Степаноса Сюнеци (688—735 гг.) пишет, что «в это время (т. е. в дни католикоса Давида Какагеци—809—838 гг.—Р. Б.) усилиями некоего честолобивого священника по имени Парсман, как об этом повествует Ухтанес. епископ Севастии, от армянского народа отделилась народность (в оригинале—*ադդ*) цад»¹³.

¹¹ Исследователи, исходя из разного написания в источниках последней буквы—*դ* (д) и *թ* (ф), передают слово по-разному—цад и цат. Хотя это верно по законам транслитерации, необходимо иметь в виду, что западные армяне фонему «д» произносят «ф», поэтому нужно придерживаться единой транслитерации—цат.

¹² *Արշակունի Եկեղեցիական Պատմության Հայտն. Վարդապետ, 1871, էջ 17.*

¹³ Памятники армянской агиографии, вып. I. Перевод с древнеармянского, вступительные статьи и примечания К. С. Тер-Давтян. Ереван, 1973, с. 64. См. также *Հովհաննիս Երեմիայի Արքեպիսկոպոսի, նորագույն տրվածագրության և երկեր. Երևանում, 1931, էջ 13*: «По всей вероятности,—пишет Н. Адонц,—Ухтанесова история о цатах (т. е. III глаза его труда.—Р. Б.) исчезла рано, до времени Павла (т. е. Погожа Таронаци.—Р. Б.). Этим объясняется, что последующие авторы почти ничего не знают о цатах»; Н. Адонц. О происхождении армян-цатов. —Журнал Министерства народного просвещения, 1911, с. 239—240. Но свидетельство Мхитара Айриванеци говорит против предположения Н. Адонца, поскольку из его краткого рассказа видно, что в его время, т. е. в XIII в., история эта еще существовала, иначе откуда наш автор знал бы о Парсмане, о котором писал Ухтанес и на труд которого он ссылается?

Из византийских авторов цатов упоминает творивший во второй половине XI в. Никон Черногорец. Он указывает ареал их обитания—Месопотамия (τῆς χώρας Μεσποταμίας ἐν ᾧ καὶ οἰκοῦνται ἀπὸ τοῦ ἀνωθὲν ὑρὸνων)¹⁴. Это свидетельство очень важно, ибо от Ухтанеса мы этого не узнали; хотя в предисловии к своей книге он писал, что скажет «о происхождении, о местожительстве этого народа», но, к сожалению, третья глава этого труда, где говорилось об этом, как уже отмечено, не дошла до нас.

В конце XI—начале XII в. против цатов писал армянский философ Погос (Павел) Таронаци. Возражая халкедонниту Феоппсту, он отмечал: «Во дни патриарха Иоанна¹⁵, когда он устроил собор в Двине¹⁶ и обратил армян из халкедонитства... те из нашего народа, которые были в стране ромеев, остались тверды в ромейском исповедании... Так обстоит теперь дело с цайтами... Итак вы, сердце Армении, нашли распушенную веру и возлюбили ее... И теперь вы цайты, т. е. называете себя греками¹⁷, хотя вы с армянским языком»¹⁸.

Ученые интересовались цатами в основном после выхода в свет в 1871 г. труда Ухтанеса. Одним из первых был А. Ернцян, который задался вопросом: «что собой представлял народ (шцц) цатов, где он обитал, когда и как». Он пришел к выводу, что «цаты еще в X веке были диким и лютым народом, среди которых христианство было распространено по повелению Смбата Багратуни (неизвестно какого—Первого или Второго) с помощью некоего епископа Григория, которому содействовал Ухтанес»¹⁹.

Н. Эмин посвятил цатам несколько строк, которые представляют собой скорее библиографическую, чем научную ценность. Согласно ему «цат» означает «неполный, искаленный», название, которое,

¹⁴ Описание греческих рукописей монастыря Святой Екатерины на Синае, т. 1. Под редакцией и с дополнениями В. Н. Бенешевича, СПб., 1911, с. 588. Ср. Н. Адонц. О происхождении армян-цатов, с. 242. Статью Н. Адонца в армянском переводе см.: «Հանգիսի Ամսօրյա», 1912, էջ 257—271.

¹⁵ Имеется в виду католикос Иоанн Одзнец (717—728 гг.). См.: Н. Адонц. О происхождении армян-цатов, с. 240.

¹⁶ Двинский церковный собор 726 г. К. Тер-Мкртчян (Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreich und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien. Leipzig, 1893, S. 74) в связи с этим приводит цитату из «Хроник» Мхитара Айриванеци: «Год 719. Иоанн Одзнец созвал собор в Маназкерт и отделил от армян греков и ихних армян», т. е. армян-халкедонитов. Мхитар Айриванеци, однако, пишет лишь: «Иоанн Одзнец созвал собор в Маназкерт» («Յովհանն Օձնեցի արար ժողովք ի Մանազկերտ», в других рукописях «ի Դուին», «в Двине»). Մխիթարայ Այրիվանեցու Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս բնծայեաց Մկրտիչ Էմին. Սուղվա, 1860, էջ 51. И отмеченная дата принадлежит не Мхитару Айриванеци, а издателю, отметившему ее на полях издания.

¹⁷ Имеются в виду византийцы (ромей), но не в этническом смысле, а в конфессиональном, т. е. халкедониты. В армянских источниках ромеями (հռոմ) называются и армяне-халкедониты. Даже будущий армянский католикос Григор IV, желая показать византийцам, что он, будто, принимает решения собора в Халкедоне, сказал императорскому послу, что он—«ромей». См.: Р. М. Бартикян. О роли Иоанна Агмана, игумена филиппопольского армянского монастыря, в армяно-византийских церковных переговорах при католикосе Нерсесе IV Благодатном.—Вестник обществ. наук АН АрмССР, 1984, № 6, с. 80.

¹⁸ Н. Я. Марр. Аркаун, монгольское название христиан. В связи с вопросом об армянах-халкедонитах.—Византийский временник, т. XII, 1905, с. 32.

¹⁹ Ա. Երիցյան. Մաշ ազգը հայ է, թե ոչ.—«Փորձ», ազգային և գրականական միամսյա հանգիսի, հիմնադրող տարին, մարտ, 1881, էջ 125—126:

может быть, в X в. служило бранным словом, укором, с которым армяне обращались к соплеменникам и грекам, ставшим ренегатами²⁰.

Поскольку «интерпретация» слова цат—«неполный, искалеченный», а далее еще «недостаточный», «половинчатый» будет неоднократно повторяться исследователями, необходимо здесь же указать читателю на источник подобного осмысления слова «цат». Мхитар Апаранци в 1410 г. составил труд, посвященный критике разных ересей. Относительно цатов он писал: «Некоторые называются армянами-цатами, которые по языку, письму, национальности суть армяне, но по вероисповеданию и всем правилам—греки, во всем им подчинены, как свидетельствуют те, которые проживают в Ерзынке и в остальной стране ромеев²¹, в Кафе²², в Крыму и во многих других местах²³. Немного спустя он упоминает цатов, проживающих вокруг города Кесарии. Они «называются цатами-греками и цатами-армянами» («որք Կեսարի Սալթ Յոյնք և Սալթ Հայք») ²⁴.

Сочинение Мхитара Апаранци было издано Г. Алишаном в 1901 г.²⁵, но интересующая нас строка о цатах была известна науке как из изданного в 1806 г. труда Г. Инджиджяна²⁶, так и из опубликованного в 1837 г. «Нового словаря армянского языка»²⁷. Но если Г. Инджиджяном данные Мхитара Апаранци приведены точно, то в указанном словаре они искажены: фраза Мхитара Апаранци «որք Կեսարի Սալթ Յոյնք և Սալթ Հայք» приведена так: «որք Կեսարի Կիսան յոյնք և ծախ Հայք»²⁸ (т. е. «которые называются *половинчатыми* греками и цатами-армянами»). Так, утвердилась в науке интерпретация слова цат. Раз Мхитар Апаранци слово цат «переводит» Կիսան (половинчатый), значит это—бранное слово, укор, с которым армяне обращались к своим соплеменникам-ренегатам. В действительности же наш автор ничего подобного не писал. Это интерпретация авторов «Нового словаря армянского языка».

Если упомянутые выше статьи А. Ерицяна и Н. Эмина носили более или менее популярный характер, не претендуя на научную глубину, последующие ученые постарались поставить проблему на научные основы, хотя, а это необходимо отметить, нередко находились под влиянием высказанных своими предшественниками мыслей. Одним из них был К. Тер-Мкртчян, писавший специальный труд о павликианах и других еретических движениях армянского средневековья. Он, вторя Н. Эмину, отмечал, что «цат»—слово армянское, означающее «недостаточный, половинчатый». Так называли армян-халкедонитов армяне-монофизиты в насмешку. Далее он попытался связать слово «цат» с названием павликипан, известных как «*ἡμιφίσιτοι*»²⁹.

²⁰ Н. О. Эмин. О цатах. Исследования по армянской мифологии, археологии, истории и истории литературы (за 1858—1884 гг.). Изд. второе, М., 1896, с. 137—138.

²¹ Имеет в виду, наверное, не страну греков, а территории бывшего Румского султаната.

²² Т. е. в Феодосии.

²³ Դ. Արշակունի. Հայաստանի վերնորդ, 1901, էջ 552.

²⁴ Там же, с. 553.

²⁵ Там же, с. 550—553.

²⁶ Դ. Ինճիճյան. Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի, մասն Առաքին, Ասիա. Կ. Ա., 1806, էջ 303.

²⁷ Նոր բառգիրք Հայկազան լեզուի. Վենետիկ, 1837, Կ. Ա., էջ 1005.

²⁸ Там же.

²⁹ К. Ter-Mkrtschian. Die Paulikianer. S. 74 u. folg. Предположение К. Тер-Мкртчяна о тождестве цатов и павликианских астатов лишено всяких оснований.

Н. Я. Марр с верных позиций возразил К. Тер-Мкртчяну: «Трудно себе представить, чтобы армяне-халкедониты приняли название, данное им в насмешку армянами-антихалкедонитами, между тем на Черной Горе они сами так называли себя, раз так называют их дружественные им греки»³⁰.

Считая цатов армянами-халкедонитами, Н. Я. Марр указывает, что они сохранили армянский язык в богослужении³¹ и в повседневном обиходе, а хай-хоромы (*հայ-հորոմ*), армяно-ромен, т. е. армяне греческого вероисповедания, жившие еще в начале нашего столетия главным образом в Акне, недалеко от Диярбекира—их потомки³².

Определив наименование «цат» как самоназвание армян-халкедонитов, Н. Я. Марр пришел к этому выводу косвенно, на основании данных византийских источников. Насколько он был прав в своих выводах свидетельствует то, что, как мы указали выше вскользь, в одной интересующей нас памятной записи армянской рукописи писец-монах армянин-халкедонит рядом со своим именем специально отметил, что он является цатом.

О цатах обстоятельно писали Н. Акинян и Н. Адонц. Первого из них интересовало: «какой народ представляли собой цаты, где было их местопребывание, какую религию они исповедовали—все это нерешенные вопросы»³³. Далее он писал: «цатами назывались вообще те христиане, которые принимали решения халкедонского собора. Так именovali армяне вообще и армян [халкедонитов], и греков, и латинян и грузин. Но конкретно наименование это было прикреплено к тем армянам, которые, отделившись от армянской церкви и общества, по вероисповеданию и обрядами были греками—хай-хором, хотя по языку они были армянами»³⁴.

Н. Адонц, исходя из данных упомянутого выше Ухтанеса, согласно которому цаты—«особый народ» (*«...ազգիւն՝ որ ծաղկ Կրիստոս»*)³⁵, «принявший христианство» в его время, при царе Смбате (972—989 гг.), считал этническим термином слово «цат» и отождествлял их с пришедшими из Индии предками современных цыган, народом, именуе-

Цаты—это православные, придерживающиеся догм византийской официальной церкви, христиане, в то время как астаты—самые радикальные приверженцы павликианской ереси, жестоко преследуемые имперской церковью. И хронологические данные говорят против этого мнения. Астаты известны только в начале IX в., а цаты появляются впервые во второй половине X в.

³⁰ Н. Я. Марр. Аркаун, с. 38.

³¹ Мысль Н. Я. Марра подтверждается наличием созданных цатами в XIII в. на армянском языке богослужебных книг, в том числе Евангелием.

³² Н. Я. Марр. Аркаун, с. 29. Об этих хай-хоромах ровно за столетие до Н. Я. Марра подробно писал Г. Инджиджян: «Хай-хоромы... по вероисповеданию являются греками, а по языку, обычаям и всему остальному—армяне... Их священники облачаются как священники-армяне, совершают богослужение по обряднику греков, но переведенному на армянский, поскольку не ведают греческого языка, не умеют говорить на языке греков. Они принадлежат епархии греческого митрополита Феодосополя, т. е. Эрзерума...». Г. Инджиджян далее пишет: «Они, по-видимому, происходят от армян, но затем приняли греческое вероисповедание. Они по происхождению не греки и не сменили по прошествии времени свой язык на армянский. Так пишет о них и Мхитар Апаранци в своих писаниях в 1410 году господнем... и именует их армянами-цатами». См.: Г. Ինճիճյան, հ. Ա, էջ 303.

³³ Ե. Ազիզյան. Կրիստոսի և Կաթողիկոսի մասը. Վրենիա, 1910, էջ 73.

³⁴ Там же, с. 74.

³⁵ Ուրիշ և Ես, 1. 14.

мом в арабских источниках «зотт» или «зутт»³⁶. Согласно Н. Адонцу эти «зотты» «утвердились в пределах Армении значительно раньше времени крещения их в конце X века. Видимо, они находились уже на пути ассимиляции с армянами, усвоили их язык, хотя полная арменизация их, вероятно, наступила после принятия христианства или фактически совпала с моментом крещения»³⁷.

Н. Адонц видит два этапа в конфессиональном превращении зотов-цатов: Первый этап, что когда они *приняли христианство* от армян-монофизитов. Это произошло, как он указывает, в конце X в. Второй этап наступил в период «ослабления и окончательного падения Багратидского царства в Армении», когда они *перешли к халкедонитам*. Н. Адонц пишет: «В пору конфессиональных распрей и смут X века цаты отпали от своей веры и примкнули к армянам-халкедонитам или ромеям»³⁸. Заканчивая свою мысль, Н. Адонц пишет: «Трудно сказать, цаты-армяне, о которых говорят Никон и Павел (т. е. Погос Таронаци.—Р. Б.), восходили ли действительно к цатам, т. е. представляли ли собою потомков арменизированных цатов, или же название это сделалось к тому времени нарицательным термином для обозначения не только подлинных цатов, но вообще всех армян, сходных с цатами по вероисповеданию, всех армян-халкедонитов»³⁹.

В связи со статьей Н. Адонца, Н. Я. Марр был вынужден заново возвратиться к вопросу о происхождении цатов, с очень верных позиций показав, что вопреки убеждению Н. Адонца, Ухтанес о принятии цатами христианства в конце X в. «ничего подобного не говорит, не мог говорить»⁴⁰.

Итак, согласно Н. Адонцу, цаты (зотты, зутты) стали христианами-монофизитами в конце X в., а перешли в халкедонитство во время ослабления (1022 г.) и окончательного падения Багратидского царства (1045 г.). Трудно себе представить, что за какие-нибудь 20—50 лет могло произойти такое. Но не только это обстоятельство заставляет нас не согласиться с выводами Н. Адонца. Термин «*աղգ*» Ухтанеса нельзя интерпретировать как «особый народ». «*Աղգ*» означает и племя, общность людей, не обязательно этнически отличающаяся от какой-либо другой. Еретик-тондракиты были армянскими еретиками. Но армянин Погос Таронаци пишет о них: «Нам не нужно подробно говорить, а также упоминать тондракитов. Ибо народу (в оригинале тот же *աղգ*.—Р. Б.), который не имеет ни свидетельства веры, ни прочной веры, ни бога, не нужны ни крест, ни церковь»⁴¹. Не самое

³⁶ Н. Адонц. О происхождении армян-цатов, с. 246.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же, с. 217. Мнение Н. Адонца разделяют Р. Ачарян (*Հայերեն արձատիակա ընտրանք*. . . հ. էջ 442), Ст. Малхасян (*Հայերեն բազմաբանական ընտրանք*. հ. 8, էջ 325). О цатах см. также: Л. Ч. Ухтанидзе-Р. Б. *Պողոս Տարոնացիի «Աղգ»-ը պարսերի հայ անունագիրը և թոնդրակիտի ու Սանտի հայերը*.—«Էջմիածին», 1960, № 4, էջ 38—44; Հ. Գ. Մանուկյան. *Պողոս Տարոնացի*. Երևան, 1980, էջ 96—105; В. А. Арутюнов-Фидания. Армяне-халкедониты на восточных границах Византийской империи (XI в.). Ереван, 1980, с. 57—59.

⁴⁰ Н. Я. Марр. Цаты (iaф) палеонтологически.—В кн.: *Մարր և հայագիտություն* հարցեր. Երևան, 1966, էջ 198.

⁴¹ *Թուղթ երանելոյն Պողոսի Տարոնացոյ, յաղթող ախուրեան վարդապետի՝ ընդդէմ Բէռ-փիսակայ շոռոմ ի իւրոսիային*. Կ. Պոլիս, 1752, էջ 260.

слабое звено в цепи суждений Н. Адонца—термин *Վերսել* (крестить) Ухтанеса, на которое указал еще Л. Лисицян, переводчик статьи Н. Адонца на армянский язык⁴². Когда Ухтанес писал о *крещении* цатов, он вовсе не имел в виду принятие цатами *христианства*, а только лишь их *крещение*, что не одно и то же.

В христианской церкви еще со времен ее организации возникло множество ересей. Еретики были христианами, но при их возвращении в лоно «православия», по правилам официальной церкви их следовало заново крестить. Об этом постановляет 19-е правило как Первого, так и Второго Никейских соборов, 8-е правило собора в Лаодикии и многих других соборов, принятых и армянской церковью⁴³. Павликиане были христианами, даже считали себя истинными христианами, но Алексей I Комнин с помощью епископа города Никеи и филиппопольского архиепископа крестил возвращающихся в «православие» павликиан (*τοὺς ἡαῖς κατὰ τὸν βαπτισμὰ τοῦ*)⁴⁴.

Для византийцев армяне-монофизиты были еретиками. В своем послании, адресованном армянскому католику Хачику (973—992 гг.), севастикийский митрополит неоднократно именовал армян еретиками⁴⁵, которых, если они становились днофизитами, следовало заново крестить. Грузинский летописец XIII в. пишет о братьях Закарэ и Иванэ Захаридях: «... хотя они по вере были армяне, но зато—почитателями православия. Иванэ был прекрасным знатоком священного писания, в силу чего постиг всю кривизну веры армян, *перекрестился и стал истинным христианином*»⁴⁶.

А для армян-монофизитов еретиками были днофизиты (греки, грузины). Матфей Эдесский именует греков «богоотступным и коварным народом еретиков»⁴⁷. Для армян-монофизитов таковыми были и армяне-халкедониты. Исполняя предписания, принятых армянской церковью вышеупомянутых церковных соборов, армянский католикос Анания I Мокаци (946—968 гг.), современник Ухтанеса, повелел армянскому клиру заново крестить армян-халкедонитов. Об этом красноречиво свидетельствует Степанос Таронаци: «Все они по приказанию владыки Анании по глубоком исследовании божественных книг и на их основании постановили вторичное крещение для последователей халкидонского собора»⁴⁸ (*«զգթաղկեզոնականն Վերսելսն կոկին անգամ հրամայեցին մկրտել»*)⁴⁹.

⁴² «Հանդես Ամսօրյա», 1912, էջ 264, ծան. 3:

⁴³ Կանոնագիրը Հայոց, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի. հ. Ա, Երևան, 1964, էջ 130; հ. Բ, Երևան, 1971, էջ 76, 230:

⁴⁴ Анне Сомпене Alexiade. ed. B. Leib. t. III. Paris. 1945. p. 182.

⁴⁵ Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, писателя XI столетия. Переведена с армянского и объяснена Н. Эминим, М., 1864, с. 144.

⁴⁶ См.: В. Дондуа, Басили, историк царицы Тамары.—В сб.: Памятники эпохи Руставели, Тл., 1938, с. 48. См. также: Լ. Մելիքսեթ-բեկ. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայկոկ մասին. հ. Բ, Երևան, 1936, էջ 11:

⁴⁷ Մատթէոս Ուռհայեցի. ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ, 1898, էջ 96. Ср. Повествование вардапета Аристахэса Ластивертци. Перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, М., 1968, с. 71.

⁴⁸ Всеобщая история Степаноса Таронского, с. 123.

⁴⁹ Ստեփանոսի Տարոնացոյ Ասոցկան Պատմութիւն տիեզերական. Պետերբուրգ, 1887, էջ 178. Ср. также замечание Л. Лисицяна, переводчика статьи Н. Адонца на арм. яз., с. 264, прим. 3.

Итак, Ухтанес. писавший о крещении цатов в 986 г.⁵⁰, имел в виду приведение в исполнение распоряжения католикоса Анании I Мокаци о повторном крещении армян-халкедонитов. Эти два факта так совпадают хронологически, что думать иначе нельзя. Согласно Ухтанесу, борьба за крещение цатов происходила в годы царствования Смбата Багратуни (972—989 гг.), а Анания Мокаци умер всего за четыре года до начала царствования армянского царя. Таким образом, главный тезис, на котором зиждется предположение Н. Адонца о крещении «особого народа» цатов, т. е. по его предположению, христианизация этого «народа», лишен всех оснований. Но это еще не все. Ухтанес писал о крещении не только цатов, проживающих в областях, больших селах, городах и крепостях, но и цатов *монахов монастырей, иноков и пустынников*. Но какие могли быть зотты или зутты, которые, еще не приняв крещения (по предположению Н. Адонца—не став христианами), были уже монахами, иноками и пустынниками?

Итак, Ухтанес имел в виду вторичное крещение армян-халкедонитов, а не принятие зоттамп христианства. Это косвенно явствует и из другого сообщения того же Ухтанеса. Н. Адонц писал об арменизации зоттов, о том, что они усвоили армянский язык, что их полная арменизация «наступила после принятия христианства или *фактически совпала с моментом крещения*». Но когда читаешь внимательно текст Ухтанеса, то ясно видно, что крещения цатов фактически не было, а были лишь попытки их крестить, причем насильственно. Эти попытки в основном не дали ожидаемого эффекта. Ухтанес писал, что цаты направили на армян (т. е. на армян-монофизитов.—Р. Б.), стремившихся их крестить, по нашему убеждению—отдалить их от халкедонитства, «*страх и опасения и угрозы*», что «они (цаты.—Р. Б.) не довольствовались подобными злыми выходками, но *вступали в схватку и бой и старались завлечь нас в свои сети* всевозможными уловками, посредством разных хитростей, многих и разнообразных злых деяний и даже *измены*»⁵¹.

Вывод один: армянская церковь скорее защищалась от пронсков и посягательств армян-халкедонитов, инициаторами же этой борьбы были именно цаты.

Пронски армян-халкедонитов в Армении имеют многовековую историю, их подстрекателями были византийское правительство и церковь. Не обращаясь к более ранней эпохе, вспомним, что армяне-халкедониты еще в IX в. старались склонить на свою сторону армянских Багратидов⁵². Армянские халкедонитские монастыри в Армении зачастую играли роль агентов Византийской империи⁵³. Их деятельность стала

⁵⁰ О дате см.: Ն. Աղիւշիւն, Կյուրիոսի կաթողիկոսի վրաց, էջ 54.

⁵¹ Ուխտանեսան, էջ 14—15; Перевод Н. Адонца. Указ. соч., с. 238—239.

⁵² Н. Я. Марр. Аркаун, с. 8.

⁵³ Одним из важнейших агентурных центров был Валаршакерт. См.: Ուխտանեսանի լատիներէն տեքստի, էջ 36. Подробнее: Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայկոսի մասին 10. Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք 9, Հովհաննես Սկիւիցե. Բարգմանութիւն ընդգրկ, առաջարկ և ծանոթագրութիւններ Հ. Բարթիկյանի. Երևան, 1979, էջ LXVIII—LXIX. Таким центром византийской агентуры был и основанный в 1083 г. в Филиппополе армянином-халкедонитом Григорием Пакурнаном монастырь св. Богородицы. См.: Н. Я. Марр. Аркаун, с. 25. См. также: Р. М. Бартиян. Роль Иоанна Атамана ...

особенно активной в эпоху византийской экспансии в Армении в X—XI вв. И не удивительно, что армянские Багратиды и армянская церковь именно во второй половине X в. предприняли серьезные меры против них. Это было после завоевания империей Мелитенского региона в 934 г., после взятия города Феодосиополя-Карина в 949 г., после подлой аннексии Таронского княжества Багратидов в 966 г. Ибо армяне-халкедониты, по словам Ухтанеса, прибегали даже к *измене*, под которой нельзя подразумевать иное, чем измену по отношению к армянскому государству и церкви. Эта борьба должна была, разумеется, принять формы борьбы конфессиональной. Не случайно, что именно в эти годы Анании Нарекаци вручил католикосу Хачику (973—992 гг.) свое антихалкедонитское произведение «Корень веры» («գգգրի Հաւատարմատ՝ որ քնդ դէմ երկարեալիցն») ⁵⁴. Не забудем, что борьбу против цатов возглавили царь Армении Смбат (972—989 гг.) и ему понадобилось руководство в защиту армянского вероисповедания. В этой борьбе, бесспорно, победили армянское государство и церковь. Армянам-халкедонитам, по всей вероятности их части, не оставалось ничего иного как, спасаясь от преследований и угрозы насильственного их обращения в вероисповедание армян, искать убежище в регионах Армении, вошедших недавно в состав Византийской империи, где наверняка существовали общины армян-халкедонитов. По данным Никона Черногорца цаты в его время, т. е. во второй половине XI в., «уже с давних пор» (շնո շուրջ չորսուր տարիս) проживали в Месопотамии. Но что имел в виду Никон под Месопотамией? Не древнее Междуречье или Месопотамию Синекдема Иерокла ⁵⁵, а, бесспорно, основанную в годы правления византийского императора Льва VI (886—912 гг.) фему Месопотамия, которая охватывала территории I Армении и II Армении, а также часть IV Армении. Фема эта граничила с севера с фемами Колония и Халдия, с востока—с владениями халифата, с юга—с фемой Ликанда, а с запада—с фемой Севастия ⁵⁶. По данным сочинения Константина VII Порфирородного (913—959 гг.) Львом VI в состав фемы были включены Камах и Акилисена (по арм. *Կակիսեն քա.առ.*), а Романом I Лекапином—Романополис (арм. Джапахджур—*Ճափաղճուր*) ⁵⁷ и Ханзит ⁵⁸ (арм. *Մեծիտ*, Анзита византийских источников, находившаяся в IV Армении). Именно в этой Месопотамии мы встречаем цатов в памятных записях армянских рукописей XIII в., именно там, где их локализует Мхитар Апаранци в 1410 г. (Ерзынка), именно там, наконец, где еще до геноцида армян в 1915 г. существовали армянские селения хай-хоромов, армяно-ромеев, т. е.

⁵⁴ Ուրիշիկի, էջ 11.

⁵⁵ Ученые, локализующие цатов в Сирии, исходили из неправильной интерпретации топонима «Месопотамия» Никона Черногорца.

⁵⁶ Costantino Porfirogenito. De Thematribus. Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi. Città del Vaticano, 1932. p. 139—140. См. также карту Э. Хонигманна: Fines Orientales Imperii Byzantini c. annum 960.—В кн.: E. Honigmann. Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen. Bruxelles, 1961.

⁵⁷ E. Honigmann. Une «Scala» géographique copte-arabe et l'emplacement de Romanopolis en Arménie.—Trois Mémoires posthumes d'Histoire et de Géographie de l'Orient Chrétien. Subsidia Hagiographica, № 35, Bruxelles, 1961. pp. 87—123.

⁵⁸ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949 p. 238.

армян-халкедонитов. Замечательно, что в районе Ерзынки в указанное время было армянское село с названием «Цаты» (*Շաթեր*)⁵⁹.

Выше мы говорили об армянских халкедонитских монастырях, в которых были переписаны армянские книги, где мы встречаем интересные нас памятные записи. В них указаны места, где находились названные монастыри. Локализовать их нетрудно. Это регион города Акн, на границе Малой и Великой Армении, Чмшкадзак. Здесь необходимо указать, что в Акне в начале нашего столетия селения армяно-ромеев носили те же названия, что и селения, в которых были переписаны интересные нас рукописи и памятные записи XIII в. Об этом еще будет сказано в нашей третьей статье. Отметим здесь только, что все сказанное дает нам возможность документально проследить историю армяно-ромеев хотя бы с XIII в.

Но когда и откуда пришли сюда эти армяне, в особенности интересные нас армяне-халкедониты? Согласно традиции проживающих в XIX—начале XX вв. в этом регионе армян, их предки переселились из Васпуракана после упразднения царства Арцрунидов в 1021 г. Именно тогда, согласно той же традиции, был построен город Акн⁶⁰. Как известно, последний царь Васпуракана Сенекерим Арцруни уступил свое царство византийскому императору Василию II (976—1025 гг.) и обосновался в регионе города Севастии, бывшего когда-то центром II Армении Юстиниана I. О переселении Сенекерима Иоанн Скилица пишет: «В эти годы Сенекерим, архонт Верхней Мидии, которую теперь называют Асираканней (т. е. Васпуракан.—Р. С.), всей семьей перешел на сторону императора (Василия), уступил принадлежащую ему всю страну, получив взамен в качестве домена следующие города: Севастию, Ларису, Авару и многие другие владения, был удостоен титула патрикия и должности стратига Каппадокии»⁶¹. В армянских источниках отмечено также, что Сенекерим уступил византийскому императору 8 городов, 72 крепости, 4000 селений. Число армян, перебравшихся в Византию насчитывалось 14 000 мужчин, не считая женщин и детей⁶².

Мы не отрицаем верность традиции об обосновании здесь армян, в том числе армян-халкедонитов в 20-х гг. XI в., но не исключаем возможности того, что армяне-халкедониты пришли сюда раньше, как уже сказано, во второй половине X в., более конкретно—в годы правления багратидского царя Смбата (972—989 гг.). Не исключено, что в новых местах их обитания уже существовали селения армян-халкедонитов и пришельцы еще больше упрочили существующие центры армян-халкедонитов. Они, вероятно, были образованы во второй половине IX в., о чем свидетельствует патриарх Фотий (858—867, 877—886 гг.). Он пишет, что им было отправлено «армянам-таронитам, проживаю-

⁵⁹ Селение с таким же названием существует и до наших дней в Туманянском районе Армянской ССР. Наверное именно оно упомянуто в lapidарной надписи 1221 г. (см.: Կ. Ղաֆադարյան. Սանահի վանքը և նրա արձանագրությունները. Երևան, 1957, էջ 133):

⁶⁰ Ղ. Ինձիշյան. Աշխարհագրությունը ըստ մասանց աշխարհի, հ. Ա, էջ 302:

⁶¹ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, р. 354—355. Ср. также: Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI в. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, М., 1972, с. 292.

⁶² Քրիմայի վարդապետի Արծրունի Պատմութիւն տան Արծրունեաց. Թիֆլիս, 1917, էջ 500: Նաև Սամուելի քահանայի Աննցու Հաւաքունքի գրոց պատմագրաց. Վաղարշապատ, 1893, էջ 104:

шим в IV Армении и принявшим православие»⁶³, т. е. халкедонитство, два послания.

Выше говорилось о феме Месопотамия как о центре обитания армян-цатов. Таковыми были, наверное, Тарон и Дерджан, которые, будучи аннексированы Византией в 966 г., составили отдельные фемы⁶⁴. Переселяя цатов в Месопотамию, Тарон и Дерджан, Византия тем самым расширяла свои политические и социальные основы во вновь завоеванной и враждебно настроенной против империи стране, обеспечивала себя сторонниками, которые, будучи преследуемым элементом в армянском государстве, были готовы служить имперским интересам. Наверно их хорошо знал уроженец упомянутого региона епископ Ухтанес Себасти, а также Погос Таронаци. Именно Ухтанесу во второй половине X в. было поручено написать историю цатов, именно Погос Таронаци возглавил догматическую борьбу против армян-халкедонитов и в первую очередь против их идеолога Феописта, бесспорно армянина-халкедонита. О Погосе Таронаци писал Матфей Эдесский: «В этом (1123 г.—Р. Б.) году скончался великий философ армян вардапет Погос. Он был мужем чудесным, знатоком Ветхого и Нового Заветов, трудов первых святых вардапетов. Он стал вторым Просветителем Армении, алмазным камнем в борьбе против еретиков, великим оплотом православных (т. е. монофизитов.—Р. Б.). На протяжении всей своей жизни он бесстрашно боролся против еретиков. Происхождением он был из Таронской области...»⁶⁵

В данное время в Армении не было ни павликиан (они были разгромлены в 872 г.), ни тондракитов (были уничтожены в середине XI в. византийским военачальником Григорием Магистром Пахлавун), стало быть Матфей Эдесский под еретиками подразумевал армян-халкедонитов. Заглавие главного труда Погоса Таронаци свидетельствует о том же: «Послание блаженного вардапета Погоса Таронаци, поборника-победителя против Феописта, ромейского философа» (под словом «ромейского» подразумевается сторонник решений собора в Халкедоне). И другие произведения этого автора направлены на опровержение диофизитизма.

Подытоживая сказанное, мы пришли к выводу, что цаты являются армянами-халкедонитами, они не имеют ничего общего с предками теперешних цыган, наименование же зотт или зутт—лишь созвучно с «цат» армянских и византийских источников. Цаты проживали в основном на территории Карина, Ерзынки, Акна, Камаха, Чмшкадзака, в верхнем течении реки Евфрат. Что же касается этимологии наименования «цат», то об этом пока ничего определенного сказать нельзя.

Окончание следует

⁶³ J. Darrouzet. Notes d'epistolographie et d'histoire de textes.—Revue des Etudes Byzantines, t. XII, 1954, p. 185.

⁶⁴ N. Oikonomides. Les Listes de Prééance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972, p. 265, 267.

⁶⁵ Մատթէոս Ուրշահիցի. Ժամանակագրութիւն, էջ 355—356.

О ВИЗАНТИЙСКОЙ АРИСТОКРАТИЧЕСКОЙ СЕМЬЕ ГАВРАС*

(ΓΑΥΡΑΣ—ΓΑΒΡΑΣ)

Доктор ист. наук Р. М. БАРТИҚАН

III

Гаврасы Западной Армении по армянским источникам XIII века

Единственными источниками, дополняющими наши сведения о Гаврасах Западной Армении, являются памятные записи армянских рукописей. Они косвенно указывают не только на подвластный Гаврасам территориальный ареал, но и называют имена ряда членов этой семьи, оставшихся неизвестными ученым, специально занимавшимся просопографией данной фамилии. Становится ясным, что они служили в Румском султанате Иконня, были правителями (эмирами) эмирата, входившего в состав государства сельджукидов Малой Азии. Вместе с тем становится известным, что служба Гаврасов в Армении, начавшаяся еще в середине XII в., продолжалась вплоть до падения Иконийского султаната.

В собрании армянских рукописей монастыря святых Иаковов в Иерусалиме под № 336 хранится армянская пергаменная рукопись, содержащая «Հարցոցի քերթ» („Regulae fusius tractatae“—монашеские правила) Василия Кесарийского (листы 3а—155а), а также «Հարցոց և խրատ» („Жития свв. отцев“, листы 155б—285а). Оба труда написаны двумя переписчиками в армянском халкедонитском (диофизитском) монастыре. На листе 2б рукописи имеется миниатюра св. Василия с греческой надписью: Ο ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΙΟΣ (читай ὁ ἅγιος Βασίλειος). Напротив портрета св. Василия—фигуры двух молящихся монахов (стоящий—бородатый старец, сидящий—молодой безбородый), по всей вероятности, писцов двух частей рукописи. На нижних полях листа две памятные записи на греческом языке:

μνησθητι κᾱ τήν
ψυχὴν τοῦ δοῦλου σου
.....

„Помяни, господи,
душу раба твоего
.....“

μνησθητι κᾱ
τήν ψυχὴν τοῦ
δοῦλου σου Α-

..... μνησθητι
„Помяни, господи,
душу раба твоего
монаха Α.....“³

* Окончание. Начало см.: Историко-филологический журнал, 1987, №№ 3, 4.

¹ Читай—δοῦλος.

² Читай—μνησθητι.

³ Имена просящих поминовения стерты последующим владельцем рукописи, знатоком греческого языка. На листе 13а этой рукописи, по сообщению издателя,

Кроме двух, относящихся к теме нашей статьи главных памятных записей, о которых речь пойдет ниже, в рукописи встречается и несколько других, более кратких, которые представляют для нас интерес упомянутыми в них именами монахов данного монастыря. Это «грешный священник Харитон» (*hsharhushin*) и монах «Эвтаксес» (*evtaksetu*)⁴ переименованный в Евтимия (*evtimia*), что лишний раз свидетельствует о том, что рукопись создана в армянском халкедонитском монастыре.

В главной памятной записи первого произведения рукописного кодекса № 336 (лист 155a) читаем:

«... написана [сня книга] в стране Сагик в княжении *кир Лео́на Гавраса* (*ihzhushin, phrē 4bē lēnēh 7ushush*), которого да хранит надежно Господь волею своей, аминь. [Написана] в монастыре, именуемом Новым, под сенью св. Богоматери, в лето от сотворения мира 6722. Завершено [писание] во вторник, 15-го числа апреля. Написана она рукою бесталанного диакона Сергия»⁵.

На листе 287a имеется памятная запись, сделанная четыре месяца спустя писцом «Житий свв. отцев»:

«Написана [сня книга] в лето от сотворения мира 6722, завершена 13-го числа августа месяца, в среду, в стране Сагик⁶, в монастыре, именуемом Новым, прозванном Гайл (=Волчьим) монастырем, близ селения, именуемого Атна, в княжении *кир Лео́на Гавраса*, благочестивого князя, которого да хранит Господь от всяких искушений»⁷.

Название месяца августа писец приводит не как армяне—*օգոստոս*, а как греки—*σηλημιωσις* (читай *σηλημιωσις*—*Αὐγούστου*). Это тоже свидетельствует о халкедонитском происхождении рукописи. «Страна Сагик», как мы увидели выше, отождествляется с Чмшкадзаком, но слова «близ селения, именуемого Атна» дают нам возможность определеннее локализовать Новый (или Волчий) монастырь. Дело в том, что около города Аки, на левом берегу реки Евфрат вплоть до конца XIX в. существовал ряд селений, населенных хай-хоромами (армянами-

имеется и другая, состоящая из четырех строк, памятная запись на греческом языке, текст которой, к сожалению, не приведен в издании. См.: *Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակորբանց*, Կ. Բ., Կազմեց Նորայր Կար. Պաշարեան. Երևան, 1967, էջ 220.

⁴ К северу от города Аки, района, где, как увидим, создана данная рукопись, еще в XIX в. был монастырь, построенный по преданию во имя мученика стратига *Եւստակիոս* или *Եւստակիոս* (Евстахий или Евстафий). По всей вероятности, имя именно этого святого носил монах Эвтаксес. О монастыре см.: Լ. Կ. Ճաշիկյան. *Հնությունք Ակիւս*. Թիֆլիս, 1893, էջ 35.

⁵ *Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակորբանց*, Կ. Բ., էջ 221. Памятная запись переиздана А. Матевосяном. См.: *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, ԺԳ դար, Կազմեց Ա. Ս. Մանուշյան. Երևան, 1981, էջ 834—835. На листе 13а этой рукописи имеется и другая памятная запись в четырех строках на греческом языке. Она, с исправлением орфографических ошибок и открытием лигатур, читается так: Δι' ευχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν κύριε Ἰησοῦ Χριστέ θεε τῶν ἐλεησόν ἡμᾶς. Κύριε βοήθει τὸν δοῦλον σου. Σεργίου διακόνου ἀμαρτωλοῦ καὶ ἀναξίου (Молитвами святых отцев наших Господи. Иисус Христос, бог наш, помилуй нас. Господи, помоги твоему рабу, Сергию диакону грешному и негодному). Нетрудно заметить, что упомянутый здесь диакон Сергий и «*սարգիսագ Սերգիս*», писец труда Василия Кесарийского, одно и то же лицо.

⁶ На полях рукописи указано, что «страна Сагик»—это Чмшкадзак.

⁷ *Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակորբանց*, Կ. Բ., էջ 221. Ср.: *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, ԺԳ դար, էջ 835.

Самое трудное—правильная датировка памятной записи. Как мы увидели выше, обе записи датированы 6722 годом от сотворения мира. Если армяне-халкедониты данного региона придерживались эры константинопольской (5508=1 г. н. э.), то датировать запись нетрудно: 6722—5508=1214 г. Но правильно ли это? Все дело в том, что Евангелие, о котором будет сказано ниже, датируется и годом от сотворения мира—6951 и годом армянского летосчисления—721 (+551=1272 г.). Поскольку армянская дата не вызывает сомнений, 6951 год от сотворения мира должен соответствовать 1272 г., следовательно 5679=1 г. н. э. Этого не может быть. Бесспорно, *ՋԾԱ* (6951) нужно исправить на *ՋԾԵ* (6751)¹¹. Тогда получим 5479=1 г. н. э., дату, которая приближается к alexandрийской эре (5493=1) с ошибкой одного индикта—15 лет. Если и монахи—переписчики рукописи

¹¹ Буквы *л* и *р* у западных армян звучат совершенно одинаково — «э». Но здесь скорее всего опечатка.

№ 336 придерживались александрийской эры, то данная рукопись, с допущенной ими ошибкой, написана в 1243 г.¹²

Следующий представитель семьи Гаврасов—Константин упомянут в памятной записи армянского Евангелия, созданного также в армянском халкедонитском монастыре. Рукопись, которая до геноцида армян в 1915 г. находилась в монастыре св. Иоанна в Егрдуте в городе Муш (Тарон), в данное время утеряна, нам о ней известно только по каталогу, составленному в 1912 г. В памятной записи рукописи было написано:

«Написано сие светлое Евангелие в лето 6951 от сотворения мира и в 721 году армянского летосчисления (721+551=1272 г. н. э.—Р. Б) в стране Шержиу¹³ и в монастыре тех же славных мучеников Сергия и Вакха, на берегу реки Евфрат, под сенью всесвяти Богородицы, в княжении амира кир *Констинтина Гавраса* (*Իշխանութեան Կիր-Կոստանտինի*,¹⁴ *Հովանի ամիրանի*), которому, семье которого и детям да помилует Христос многие лета, аминь»¹⁵.

Выше уже была отмечена ошибка переписчика в передаче даты от сотворения мира—вместо *ՅՋԾԱ* (6951) должна была быть *ՅՉԾԱ* (6751)¹⁶, что согласно переписчику соответствует 721 г. армянской эры (1272).

«Страна Шержио» (*Շերժիոյ*, род. пад. ед. числа), что является средневековым греческим прозвищем род. падежа имени *Σέργιος* (произносится Серйиу)¹⁷, бесспорно идентична с селением *Շրժու* (Шрзу) или *Շրժի* (Шрзи) города Акн, существовавшего еще до начала нашего века и принадлежавшего хай-хоромам (армянам-халкедонитам). Как мы увидели выше, Шрзу находилась рядом с селом хай-хоромов Ванк, где, по нашему предположению, написана рукопись № 336, а последнее, как указано в памятной записи этой рукописи, находилось рядом с селом Атма. Следовательно, известные нам из этих памятных записей селения Ванк, Атма, Шержио—три из четырех находившихся на левом берегу реки Евфрат селений города Акн, принадлежавших хай-хоромам, рукописи же созданы предками хай-хоромов XIX—начала XX в.

Итак, в указанное в памятной записи время правителем (эмиром) региона был Константин Гаврас, носивший греческий эпитет «кир»—господин, но и арабский титул «амир».

¹² Н. Богарян на основании данных армянской рукописи 1430 г., переписанной в Кафе, датирует рукопись № 336 1298 г. См.: *Մայր ճառագ ձեռագրաց սրբոց ձեռնարկանց*, Կ. Ք, էջ 109—110. На наш взгляд, хронологические данные поздней монофизитской рукописи не пригодны для датировки нашей рукописи.

¹³ Издатель почему-то приводит топоним со строчной буквы.

¹⁴ Запятая—издателя, она не нужна.

¹⁵ *Սահակ Ա. Սուրբաշտան, Նազարեթ Գ. Մարտիրոսյան. Ճառակ ձեռագրաց Մշու. Առաքելոց-Պարգմանչաց վանքի և շրջակայից. Երևանում, 1967, էջ 97—98. Ср.: Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԵՂ գար, էջ 421.*

¹⁶ Издатель памятной записи хотя и отметил дату—*ՅՋԾԱ*, но читал 6751.

¹⁷ Греческая фонема „ґ“ перед гласными „і“, „е“ произносится как английская „у“ и немецкая „ј“ в начале слова. Она в армянских средневековых источниках, начиная с X в. передается через „ժ“ (ж). Ср. *յմարտիրոս* (греч. *μάρτυρας*), *Ժան* (греч. *Γιάννης*, т. е. *Γεώργιος*), *Պրփրիւրոս* (греч. *Προφύρεντος*) и т. д.

Как мы увидели выше, у нас предостаточно фактов считать местами создания отмеченных выше рукописей монастыри армян-халкедонитов. Но следующее Евангелие, о котором пойдет речь, содержит прямое свидетельство об этом. Евангелие в настоящее время находится в хранилище рукописей армянского католикосата Киликии под № 223¹⁸. Кроме Евангелия, в кодексе содержится канон (листы 223а—251а), составленный „по порядку ромеев“ (*«ըստ դարձիւն շարման»*). Иллюминатором рукописи был монах Мегофан (*Մեղոֆան*), т. е. Митрофан, переписчиком—Феофил (*Թեոֆիլէ*), который создал ее по просьбе *պապա Պաւլէ* (папа Павле), т. е. священника (греч. *παπας*)¹⁹ Павла, которого Феофил именует *«դասակ իմ ըստ ճարման»* (сыном по плоти) и *«սղապապ»* (православным, т. е. доофицизном) монахом, а также молитвами *«եղբայր իմ ըստ ճարման»* („брата моего по плоти“) великого отшельника монаха *«պապա Նիկաւա»* (папа Никола). Писец отмечает также, что средства для приобретения чернил предоставила ему его *«նոյնոր քույր»* („духовная сестра“) *Թումարտի* (т. е. *Θωμάς*). Наконец, игуменом монастыря назван *Օնոֆրիոս* (Онуфрий). Такое обилие греческих имен при отсутствии армянских, явно свидетельствует о происхождении данной рукописи, но, как отметили выше, на это есть и прямое свидетельство. Переписчик называет себя *«Թէոֆիլ ծաղ»* (Феофил цат).

В памятной записи читаем:

«... Написано сие светлое святое Евангелие в стране Сагик, в пустыне именуемой Жглик, под сенью святого и великого пустынника и отшельника Онуфрия в княжении христолюбивого и благочестивого *карона нашего шахиншаха Василия Гавраса* (*պարոնի ճերոյ շահնշահ Վասիլիոս Վաւրաս*), которого Христос бог да хранит нескрушенным вместе с Христом венчанной супругой его и богом данными его детьми и братьями, аминь.

Написано в лето 6784, месяце сентябре. Оно было закончено в первом дне, [написание] же было начато 3-го июля и здесь было закончено во славу Христа бога нашего, который да будет благословенным во веки».

Итак, и данное Евангелие, и предыдущий труд Василия Кесарийского написаны в одном и том же монастыре страны Сагик. Разница в том, что если в памятной записи рукописи № 336 монастырь именовался Новым или Волчьим, то здесь мы имеем Жглик. Этот топоним нам неизвестен из других источников. Основанием для отождествления монастырей Жглик и Волчий (*Գալլ*) для нас служит окончание топонима *Жглик*, которое может быть греческое слово *Лик* (*Λύκος*), означающее Волк²⁰. Интересно, что ряд имен, упомянутых в записи,

¹⁸ Մայր ցուցակ Վանքի ձեռագրաց Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, Կազմել Ս. Վրդ. Գանդիլեան. Անթիլիան-Լիրան, 1984, էջ 545—546: Տր.: Հանքեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 940—942.

¹⁹ Еще в конце XIX в. хай-хоромы Акна именовали своих священников *պապա* (*παπας*). См.: Հ. Կ. Չախիւրյանի. Երկ. աշխ., էջ 55.

²⁰ Ср. греческое наименование реки—*Λύκος*, в армянских источниках передается в переводе—*Գալլ գետ*. Кстати, река, текущая близ Ерзынки, называлась *Գալլ* (*Λύκος*, т. е. Волк).

приведен с греческим окончанием родительного падежа—*Օնոֆրիու* (Онофриу—т. е. *Ὀνοφρίου*), *Վասիլիու* (Василиу—*Βασιλείου*).

Нам стало известно, что к 6784 (=1305)²¹ году в регионе Сагик властвовал *պարոն շահնշահ* (парон шахиншах) Василий Гаврас. По всей вероятности, он был выдающейся личностью, поскольку встречаем его и в других памятных записях армянских рукописей. В собрании рукописей монастыря святых Иаковов под № 1273 хранится Сборник религиозных текстов (*Ժողովածոյ կրօնկան*), датируемый Н. Богаряном XIII в. На стр. 188 рукописи сохранилась памятная запись писца:

«Итак, я умоляю всех читателей и слушателей помянуть в своих святых и светлых молитвах высокородного князя князей парона *Василия* (*իշխանաց իշխողն, զպարոն Վասիլ*) с его богом даренными детьми»²².

Хотя мы здесь не имеем фамильного имени—Гаврас, но бесспорно, что это тот же Василий Гаврас (сравни ниже).

Евангелие № 223

Рукопись № 1273

«...ընդ իշխանութեամբ... պարոնի մերոյ շահնշահ Վասիլիու Վարաւա, զոր Բրիտոս Աստուած խաղաղութեամբ անկործ պահեսցէ հանդերձ քրիստոսապապ սմեոսն ու շառնածառն ու զաւակաց իւրոց...»:

«Յիշեցիք ի սուրբ և ի մարափայլ աղաթս ձեր, զմեծազարմ իշխանաց իշխողն, զպարոն Վասիլ, հանդերձ աստուածապարզ և զաւակաւ իւրով»:

Примечательно, что если в памятной записи Евангелия Василий Гаврас именуется *շահնշահ*—шахиншахом, то в рукописи № 1273 это персидское слово передано по-армянски—*իշխանաց իշխողն*—князь князей²³.

Не исключено, что переписчиком данной рукописи был тот же монах Феофил, а место составления рукописи—тот же монастырь в Сагике (=Чмшказак). Это решить нетрудно, если сравнить почерки обеих рукописей, но, к сожалению, мы не имеем этой возможности, поскольку рукописи находятся вне пределов нашей страны.

Наконец, Василий Гаврас без своего фамильного имени упомянут и в четырех памятных записях священника Тороса армянского пергаменного Сборника (*Ժողովածոյ*), рукописи № 1722 собрания рукописей монастыря святых Иаковов²⁴. На с. 17 встречается первая памятная запись:

«О, читатели, настоятельно умоляю вас, помяните во Христе князя князей парона *Василия* (*զիշխանաց իշխողն զպարոն Վասիլն*)».

На стр. 140 пятая памятная запись:

²¹ Если считать первым годом н. э. 5479 г., то по александрийской эре это 1291 г.

²² Ы. Պարոն շահնշահ. Յուշակ ձեռագրաց, հ. Դ, էջ 456—459.

²³ В X в. *իշխանաց իշխողն* и *շահնշահ* в византийских официальных документах передавались термином *ἀρχὼν τῶν ἀρχόντων*. В послании Иоанна Цимисхия царю Армении Ашоту III Багратиду *ἀρχὼν τῶν ἀρχόντων* греческого оригинала (ср. и у Константина Порфирородного: *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimonis aulae byzantinae libri duo graece et latine e recensione Io. Iac. Reiskii*, vol. I, Bonnae, 1829, lib. II, cap. 48) переведен *շահնշահ*—шахиншах. См.: *Մատթեոսի Ուսմանքաց, ժամանակագրութիւն. Վարդապետ, 1898, էջ 19*.

²⁴ Ы. Պարոն շահնշահ. Յուշակ ձեռագրաց, հ. Դ, էջ 33—34. Рукопись Н. Богаряном не датирована.

«О, мои святые господа, челом бью и умоляю вас именем любви Иисуса Христа, помяните в ваших святых и очищающих грехи молитвах князя князеи парона *Василия* вместе с родителями и детьми, а также меня, негодного слугу божьего и вашего священника Тороса, аминь».

На стр. 151 шестая памятная запись:

«Христе Боже, предстательством твоей святой матери, отпусти грехи парона *Василия* и его родителей, аминь».

На стр. 214 восьмая памятная запись:

«Князя князей парона *Василия*, его родителей и весь его род, усопших и здравствующих, помяните во Христе добром, и бог помянет вас в настоящей и будущей [жизни], аминь».

Нельзя не обратить внимания на одно интереснейшее обстоятельство. Писцы армяне-халкедониты в своих памятных записях упоминают своих непосредственных правителей Гаврасов, т. е. армян-халкедонитов, замалчивая имена и сельджукских государей-мусульман, и царей Киликийского армянского государства—армян-монофизитов, в то время как писцы армяне-монофизиты, в том числе и те, которые творили в тех же регионах, где и армяне-халкедониты, упоминают в основном своих единоверных царей Киликии и армянских католиков, хотя последние в политическом отношении не имели с ними ничего общего. И датировка памятных записей армян-халкедонитов отличается от датировки армян-монофизитов. Первые в основном придерживаются византийской эры от сотворения мира, а вторые—армянской.

Итак, можно сказать, что все известные нам Гаврасы правили в регионе Акн—Чмшкадзак, входивших в области Карина, в составе которой находилась и Ерзынка, где еще в 1410 г. локализуется цатов Мхитар Апаранци.

IV

Гаврасы Северо-восточной Армении в XII—XIII веках

В предыдущих статьях были рассмотрены вопросы об этнической принадлежности византийской феодальной фамилии Гаврасов, деятельности ее членов в Малой Азии и Западной Армении. Но если Гаврасы в Византии представляли собой одну из многочисленных армянских аристократических семей на службе империи, представители которой в XII—XIII вв. служили также у турок-сельджуков, то их наличие в Северо-восточной Армении именно в то же время, не может не вызывать удивления. Ни в армянских, ни в византийских первоисточниках о переселении Гаврасов в указанный географический ареал нет и намека. Перед исследователями возникает вопрос: какое отношение имеют Гаврасы Северо-восточной Армении к Гаврасам Малой Азии и Западной Армении. Принадлежали ли они к одной и той же фамилии, или между ними были установлены только лишь связи и отношения родственников? Прежде чем ответить на этот вопрос, необходимо ознакомить исследователей с данными армянских источников о Гаврасах Северо-восточной Армении. Как ни странно, сведения о них мы черпаем главным образом из тех же памятных записей армянских рукописей, которые, будучи современными описываемым событиям, являются весьма надежными источниками.

В Матенадаране им. М. Маштоца в Ереване под № 1519 хранится пергаменное Евангелие, датированное 1232 г. Писцом и миниатюром

стом его является известный Игнатий²⁵, заказчиком—патрон Хаврас. На листе 99б встречается следующая памятная запись писца рукописи:

«Помяните в своих молитвах *патрона Хавраса* (*պատրոնի Խաւրաս*) и его жену Хатун²⁶, которые получили это Евангелие Багнайрской Богоматери в память их любимого и первородного сына Сасна, почившего во Христе в молодые годы и окутавшего большим трауром своих родителей. Читающие его, умоляем, помяните в своих святых молитвах»²⁷.

На листе 297а той же рукописи сохранилась другая пространный запись. Ниже приводятся отдельные отрывки, касающиеся исследуемой нами темы. В ней говорится об обстоятельствах создания данной рукописи, о ее заказчике:

«...высокопочтенный *князь князей патрон Хаврас*, сын амир Саргиса, который, амир Саргис, был братом матери кесарей армян и грузин и всех абхазцев благочестивых и Богом усиленных Закарэ великого и Иванэ, у которых он, Хаврас, воспитывался и вырос и с их милостью возвысился и прославился...»²⁸

Прежде чем продолжить рассказ об этом Хаврасе, необходимо остановиться на ряде вопросов. Во-первых, о передаче интересующего нас имени. Как мы увидели выше, в памятных записях армянских рукописей, созданных в Западной Армении, фамильное имя приводится именно так, как оно произносится у греков—*Χαυρασ*. А мы имеем *Խաւրաս*—Хаврас. Здесь все закономерно с точки зрения армянской фонетики. В армянских источниках фонемы «*խ*» /х/ и «*ղ*» /г/ чередуются очень часто. Это свидетельствует о том, что в средневековье в произношении этих двух согласных не было большой разницы²⁹. Кстати, ветвь Гаврасов, правивших в Крыму, а с 1391 по 1459 г. их было не менее семи, известна именно как *Ховра*³⁰.

Далее, титул «патрон», не что иное как греческий «*πατριων*», был широко распространен в Северо-восточной Армении и Грузии. Если не по происхождению, то по своему значению совпадает он с «армянским» парон³¹ и греческим «кир», уже известных нам из памятных записей рукописей, упоминавших Леопа, Константина и Василия Гаврасов. Полностью совпадают и титулы Гаврасов Западной Армении—*Իշխանազ Իշխան* (князь князей) и одного из Хаврасов Северо-восточной Армении, который также упомянут как *Իշխանազ Իշխան* (князь

²⁵ О нем подробно см.: Գ. Հովսեփյանց. Իգնատիոս ժանրանկարիչ և Շոթոկանց առժմբի նշաններ և ուսումնասիրություններ Հայ արվեստի և մշակույթի պատմության. պրակ Ա. (արատապիտ «Սիրոն» ամսագրից), Երևան, 1935, էջ 15—40.

²⁶ Ее полное имя мы встречаем в другой памятной записи. Она называлась Хутлу хатун.

²⁷ Գ. Հովսեփյանց. Հոշատակարանը ձեռագրաց. Դ. Ա (Ծ. դարից մինչև 1350 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 885.

²⁸ Գ. Հովսեփյանց. Հոշատակարանը ձեռագրաց, էջ 885—886.

²⁹ Ср. имена Ղազար/Խազար, Ղալաշահ/Խալաշահ, Բուղա/Բուխա, Ղարիր/Խարիր, Ղալրի/Խալրի (т. е. Գարրիել), Ղաթ/Խաթ, Ղրիմ/Խրիմ, Ղափան/Խափան: Титул монгольских владетелей «хан» в армянских источниках чаще приводится как «*ղան*». Вблизи Севастии А. Инджиджяном упоминается селение «Хавраз» (*Խաւրազ*), которое А. Бранер и его соавторы неверно называют Gavgaz.

³⁰ См. о них: А. Васильев. Готы в Крыму.—Известия ГАИМК, 5, 1927; А. Вгуг. А ouzantine Family, p. 172—173, 184.

³¹ В армянской лапидарной надписи 1262 г., там, где должно было фигурировать *պատրոն*, встречается *պարոն*. См.: Ն. Սարգիսյան. Տեղագրությունը և Փոքր և Ի Մեծ Հայքի վանքերի, 1864, էջ 188.

князей). Что касается «кесарей» Закарэ и Иванэ, то они известные сыновья ампрспасалара Саргиса Великого Долгорукого и Саһакадхт, занимавшие высокие посты в государстве грузинских царей. Закарэ умер в 1212 г., Иванэ—в 1234.

После смерти Закарэ Хаврас стал служить его сыну Шахиншаху. Об этом сказано в той же памятной записи:

«Высокочтимый князь князей *Хаврас* сохранил и к нему ту же верность... и от него, и за свою верную службу был вознагражден, был удостоен великой чести, получил должность, именуемую по-грузински мсахур тахуцэс, что переводится по-нашему [армянскому] языку властвующая глава и повелитель всех владетелей и вельмож царствующего дома своего господина...»³²

В памятной записи далее говорится о безвременной кончине сына Хавраса, именуемого Сасна, о его захоронении в Багнайрском монастыре, как и захоронении первой жены Хавраса и матери Сасна по имени Хутлу хатун. Очень интересны подробности, касающиеся как Хутлу хатун, так и второй жены Хавраса—Змрухт хатун:

«...Всебогословенная Богом мать его (т. е. Сасна.—Р. Б.) Хутлу хатун была по происхождению персиянкой, но по зову и милостью Бога истинной служанкой Христа. Она скончалась два года спустя после кончины ее сына. А по повелению Бога высокочтимый *Хаврас*, вместе со своей благочестивой женой, именуемой Змрухт хатун, которая по происхождению также была из тачнков, из великих нахараров персов, и она по благоволению и милости божьей была удостоена этой светлой веры [христиан]...»³³ Грешный слуга Христа *Хаврас*, положившись на человеколюбие Бога, заказал святое Евангелие в память моего первородного Сасна, его матери Хутлу хатун и моей—многогрешного, жены моей Змрухт хатун и моей любимой дочурки царицы³⁴ Тапа, жены моего первородного сына, являющейся отпрыском и потомком армянских царей, а также за долголетие моего любимого сына Васака...»³⁵

Далее в записи указано, что Евангелие написано в 681 г. армянской эры (1232 г.) в знаменитом монастыре hОромос, игуменом которого был отец Симеон, и содержится мольба помянуть Сасна, в память которого и было написано Евангелие Хавраса и всех упомянутых выше.

Первую свою жену Хутлу хатун Хаврас называет по происхождению персиянкой, вторую—Змрухт хатун—принадлежащей к великим персидским нахарарам (бесспорно—амирам), которых в то же время называет «тачиками». Оба термина—«перс» и «тачик» в указанное время имели одно и то же значение,—подразумевались турки-сельджуки. Эти термины одновременно означали человека мусульманской веры. Как бы то ни было, и Хутлу хатун, которая, по всей вероятности, была незначного происхождения, и Змрухт хатун, происходившая из семьи сельджукской правящей верхушки, выходя замуж за Хавраса, приняли христианство. Это подчеркивает тесные связи Хавраса с

³² Գ. Հաճախօրէն Գ. Հիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 886—887:

³³ В рукописи лакуна в восемь строк.

³⁴ В оригинале—*թագուհի*. Слово это имеет несколько значений. Во-первых—царица, а также невестка. Неизвестно, что имел в виду Хаврас. О вопросе: см.:

Գ. Հաճախօրէն Գ. Հիշատակարանը, էջ 18:

³⁵ Գ. Հաճախօրէն Գ. Հիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 887—888:

Иконийским султанатом, что имело в указанное время больше политический, чем узкосемейный характер³⁶.

Вскользь были названы имена сына Хавраса и жены последнего Танк. Они известны и из лапидарных надписей того же монастыря в Багнайре, где (впрочем) был похоронен Сасна. Из известной уже нам памятной записи Евангелия, Сасна в 1232 г. считался уже умершим. Мы имеем возможность датировать его кончину более или менее точно. В Багнайре, над южной дверью церкви, находится надпись, составленная матерью Сасна Хутлу хатун. Дата на камне, к сожалению, не четка, можно читать и ՈՀԸ (678+551=1229 г.), и ՈՀԲ (672+551=1223 г.)³⁷. В надписи мы читаем:

«В лето 678 (1229 или 672=1223) я, Хутлу хатун, с давних пор оговоренную вотчину благочестивого князя *Хаваржа*³⁸, находящуюся в Мокке, и другие... [пожертвовала] являющемуся обиталищем ангелов святому монастырю в Багнайре в память наших родителей и нашего первородного Сасна, безвременно почившего и окутавшего своих родителей большим трауром, в память которого я и построила на нем этот склеп. Служители моей святой Богоматери, боголюбивый отец Симеон и другие святые братья обязались ежегодно невозбранно, до второго пришествия Сына Божьего, совершать 40 дней литургии во имя Христа: 20 дней за Хатун, 10 дней за *Хавраса*, 10 дней за Сасна...»³⁹

Поскольку имя настоятеля Багнайрского монастыря встречается и в памятной записи от 1232 г., вероятнее датировать надпись не 1223, а 1229 годом⁴⁰.

Хаврас вместе со своей второй женой Змрухт хатун упомянут и в памятной записи другого Евангелия, иллюстрированного тем же писцом и миниатюристом Игнатием⁴¹.

«О Господи, помяни в молитвах *патрона Хавраса* и его супругу Змрухт хатун, которая предоставила золото для книги»⁴².

Этим не кончаются наши сведения о семье Хавраса, сыне амир Саргиса. До нас дошла лапидарная надпись из того же Багнайра, датированная 1262 годом, из которой видно, что наш Хаврас был жив еще долго после 1234 г.:

«711 год (+551=1262). Волею божьей, я, *Хавраз*, внук *Хавраса старшего*⁴³, сын Асасна, [в память] о моем первородном сыне Сасна, почившем во Христе в полугодовом возрасте, пожертвовал Багнайрскому монастырю: покупную вотчину в Ашнаке, которую [в свое время] дед приобрел на деньги и подарил мне, заверив сделку снгиллем. После смерти моего деда, я, *Хавраз*, на приданое моей жены, драгоценные камни и жемчуг, заново скупил Ашнак от парона Шахин-

36 См.: В. А. Гордлевский. Государство сельджукидов Малой Азии.— Избранные сочинения, т. I, М., 1960, с. 209.

37 Г. Алишан (*Շիրակ, էջ 116*) путает упомянутого Хавраса с одноименным внуком его, о котором еще будет сказано ниже. Также ошибочно жену Хавраса Хутлу хатун он считает женой внука этого Хавраса.

38 Явная ошибка писца (скорее, резчика) надписи. Ниже ошибка им исправлена—*հայրապետ*.

39 Ղ. Արշ. Շիրակ. Վանքեր, 1981, էջ 116—117.

40 Эту дату предпочитает и Г. Овсепян. См. его: *Իգնատիոսի մանրանկարիչ, էջ 17*.

41 Сохранилось всего два листа Евангелия, иллюстрация хоранов, на одном из которых и сохранилась запись Игнатия.

42 Հայրենի ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 180.

43 Дословно—великого (большого).

шаха⁴⁴ и [вместе] с уделом моего сына Сасна, пожертвовал церкви Богоматери Багнайрского монастыря, также находящиеся в верхней части виноградник вместе со своей давилней, двух крестьян—Михревана и Хачатура, зятя Дулуса, вместе с ихней землей и водой, мельницу в Тигнисе, принадлежащую мне поляну—площадь укоса 100 стогов сена, дабы косил монастырь...⁴⁵ серебряную чашу. Я, *Хавраз*, [все] это пожертвовал моей св. Богоматери. Кто воспротивится моему распоряжению да будет его судьей моя Богоматерь. Я—владыка Саргис и отец Авраам, ключарь Иосиф и остальные монахи установили литургию в году 10 дней: 5 дней—Сасна, 5—*Хавразу*. Кто отменит это распоряжение...⁴⁶ Умоляю, помяните резчика Симеона»⁴⁷.

Хаврас младший известен и своей надписью из того же Багнайра, датированной 1266 годом:

«715 год (+551=1266). Милостью божьей я, *Хаврас*, сын Сасна, пожертвовал нашей святой Багнайрской обители, [церкви] святой Богородицы, наш покупной монастырь Джрдзорик со всей землей, мельницей и фруктовым садом, источник минеральной воды, фруктовый сад, купленный моим дедом (т. е. Хаврасом старшим.—Р. Б.) и подаренный мне. Я [все это] при моей жизни пожертвовал монастырю. Отец Авраам и остальные святые отцы взамен согласились совершать 10 дней в году литургию. После моей смерти они совершат литургию за меня...»⁴⁸

В большом притворе Ахпатского монастыря, там, где находится могильная плита с надписью *Թաիկ* (Танк), т. е. с именем жены Сасна, невестки Хавраса старшего, имеется и могильная плита с надписью, датированной издателями XIII в. На одной и той же плите написаны два имени—*Խախա* и *Հախա* (Хаврас и Хасан). Надпись издана множество раз, но читалась и осмыслялась она по-разному. М. Бжшкянц читал *Խախա-Հախա*⁴⁹ (Хамерас-Хасан). Нетрудно догадаться, что он считал, что в могиле похоронены двое. Иоанн Крымский читал *ԽախաՀախա*⁵⁰ (Хаврасхасан), т. е. рассматривал в надписи одно имя. Ростом бек Ерзынкянц прочел более правильно, но совершил ошибку, прочитав дифтонг *ա* (ав) в имени *Խախա* (Хаврас) слитно (по примеру *Պաղա-Պաղա*). У него получилось *Խախա-Հախա* (Хорас-Хасан)⁵¹, то есть считал, что это один человек с двумя именами. Е. Лалаянц повторил чтение Р. Ерзынкянца, следовательно и его интерпретацию⁵².

Вот это ошибочное чтение имени *Խախա/Խախա* (Хаврас-Хорас) и ввело в заблуждение Р. Ачаряна. Раз «встречается» чтение *Խախա*

⁴⁴ Шахншах Захарид (1208—1261 гг.), сын Закарэ.

⁴⁵ В надписи лакуна.

⁴⁶ Следует формула проклятия.

⁴⁷ Ե. Սարգսյան. *Եջ. աշխ.*, էջ 183—159; Կ. Կաստանյանց. *Վիմական տառեր*. Ս.-Պետերբուրգ, 1913, էջ 104.

⁴⁸ Դ. Ալիշան. *Շիրակ*. էջ 116; Կ. Կաստանյանց. *Վիմական տառեր*, էջ 110.

⁴⁹ Բ. Բաշկյանց. *Ճանապարհորդություն ի Անատան*. Վենետիկ, 1830, էջ 80.

⁵⁰ Описание монастырей Ахпатского и Санагинского архимандрита Иоанна Крымского.—*Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St.-Petersbourg*. VIIe serie, t. VI, № 6. St.-Petersbourg, 1863, p. 35.

⁵¹ Թ. Խախա Բեգյանց. *Հնախոսական տեղագրություն Հաղրատու աշխարհաշահ վանից սրբո նշանի*. Վաղարշապատ, 1836, էջ 22.

⁵² Ե. Լալայանց. *Դորալուի գավառ*.—*Ազգագրական հանդես*, վեցերորդ տարի, № II և VIII դրբեր, 1901, Դ, 401.

(Хорас), то логично произвести имя от персидского *хигис*, турецкого *хогбз*—петух⁵³.

В фото надписи, изданной К. Кафадаряном, ясно читается *hshnsh* (Хаврас), а не *hshsh* (Хорас), издатель, однако, считает Хавраса и Хасана разными личностями. Он пишет: «Хаврас похоронен вместе с неким Хасаном под одной и той же могильной плитой; на левой стороне похоронен Хаврас, на правой—Хасан, который, по всей вероятности, был его братом»⁵⁴.

Имея в виду, что из других источников нам известен действовавший в Иконии—Ерзынке и умерший в 1192 г. Хасан Гаврас⁵⁵, стало быть такой мог бы существовать и в Северо-восточной Армении. Вопрос, разумеется, в другом. Данный Хаврас-Хасан идентичен ли с известными нам Хаврасом дедом или с Хаврасом внуком, или же это уже третья личность с именем Хаврас в Северо-восточной Армении? Как бы то ни было, в том же большом притворе Ахпатского монастыря, где похоронены Хаврас-Хасан и Таик, имеется могильная плита с именем *Ushish* (Сасна)⁵⁶, мужа Таик, сына Хавраса старшего, или же другого Сасна—скончавшегося в полугодовалом возрасте сына Хавраса младшего.

Перечисляя выше известных нам Хаврасов XII—XIII вв., следует указать, что ими не кончаются наши сведения о них. В одной памятной записи от 1545 г. армянского Евангелия, созданного в 1450 г., говорится, что рукопись была куплена некоей Кулаф хатун и при покупке свидетельствовал ряд людей, в том числе некий *hshron* (Хаврос)⁵⁷, бесспорно Хаврас.

Какое отношение имеют Хаврасы Северо-восточной Армении к широко известной византийской семье Гаврасов, конкретнее— к Гаврасам Западной Армении? Вряд ли верно считать их простыми тезками, носителями фамильного имени данной аристократической фамилии. Несомненно, какие-то связи с Гаврасами были. Но какие? Когда и при каких обстоятельствах они установлены? Хаврас старший и его потомки не имели отношения к Западной Армении, сельджукскому султанату Рума, хотя бы исходя из данных имеющихся в нашем распоряжении источников. Единственной ощутимой нитью связей Хавраса старшего с сельджукским двором являются его супруги. Если первая—Хутлу хатун, была просто турчанкой, принявшей вероисповедание мужа, то вторая—Змрухт хатун, происходила из «великих нахараров персов», из семьи сельджукского эмира. Это свидетельствует о связях Хавраса с сельджукским двором, следовательно с султанатом Рума и Западной Арменией. О чем-то свидетельствует и имя сына

53 З. Ա ճ ա ղ ի ն. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Բ, էջ 503.

54 Կ. Ղ ա Ֆ ա ղ ա ղ ի ն. Հաղրատի Ճարարապետական կառուցվածքները և վիճակները տրված զրույցները. Երևան, 1963, էջ 188.

55 A. Bryer. St. Fassoulakis, D. M. Nicol. A Byzantine Family: the Gabrades. An Additional Note, p. 39.

56 Կ. Ղ ա Ֆ ա ղ ա ղ ի ն. Հաղրատ, էջ 186. В индексе этой книги (с. 282) по ошибке этот Сасна отождествляется с другим одноименным, который, однако, на могильной плите назван сыном Асланапа (с. 178). Сасна, сын Асланапа, скончался в 1242 г., в то время как Сасна, сына Хавраса старшего, как видно из лапидарной надписи из Багнайра от 1229 (или 1223) г., к указанному году не было в живых. Что касается сына Хавраса младшего, то он умер в полугодовалом возрасте много спустя после 1242 г.

57 См.: Ե. Պ ա ղ ա ղ ի ն. Մայր ցուցակ ձեռագրաց, հ. 2, էջ 359.

Хавраса старшего—Сасна, имеющее отношение к армянской провинции Сасун⁵⁸ в Западной Армении. Как мы знаем, отец Хавраса амир Саргис был дядей (братом матери) Закарэ и Иванэ Захаридов. Женой Закарэ была дочь князя Сасуна, что тоже свидетельствует о том, что Хаврасы имели отношение к Сасуну и по другой линии. Но кто установил эти связи Хаврасов с сельджуками и с Западной Арменией? Свет на эту загадочную проблему проливает знаменитый деятель армянского средневековья, правовед Гош, современник описываемых им событий и лично знакомый с семьей Хаврасов. Рассказывая о воцарении грузинского царя Давида, сына Деметре, он пишет: «Царь Давид был... мужем доброжелательным, особенно к служащим у него армянским князьям. Он очень почитал градоначальника города Тифлиса Васака, сына князя Вахрама, и его братьев по имени Курд и Саргис». После смерти царя Давида Георгий III (1156—1184 гг.) «по злому доносу других грузинских князей, пожелал схватить князя Васака..., и поэтому Васак вместе со своими братьями бежал в Феодоснопол, который ныне называется Карпином. Эмир города, именуемый Салтух, принял их с радостью и почетом..., оказал им почести, преподнес дары и пожаловал власть над множеством селений. Побыв там несколько лет, Васак умер и был похоронен в церкви Богоматери города. Что касается его знамени, денег и власти, то он их оставил брату своему, именуемому Курд, который пребывал там в великом почете...»⁵⁹

Из вышесказанного становятся известными имена дядей (братьев матери) Закарэ и Иванэ Захаридов—Васак, Курд и Саргис. Последний—не кто иной, как известный из памятной записи армянского Евангелия от 1232 г. амир Саргис, отец Хавраса старшего. Итак, все трое братьев бежали в Феодоснопол к сельджукскому эмиру Салтуху (т. е. салтухиду, имени его Мхитар Гош не называет) около 1156 г. Они там стали владельцами ряда селений и, стало быть, вели и какую-то административную службу в государстве сельджукидов. Васак скончался в Феодоснополе, его брат Курд, наследовавший его власть (*իշխանութիւն*—княжество), после смерти царя Георгия III в 1184 г., возвратился в Грузию⁶⁰. А что произошло с братом Саргисом? Что произошло с владениями вокруг Карина, принадлежащими сперва брату Саргиса Васаку, а затем—Курду? О возвращении Саргиса в источниках нет сведений, стало быть Саргис остался в Феодоснополе, унаследовав власть своего брата Курда. Не следует упускать из виду и одно важное, на наш взгляд, обстоятельство. Современник событий Мхитар Гош только Васака именует ишханом—князем, в то же время—шахапом (градоначальником) города Тифлиса. Остальные братья—Курд и Саргис у Мхитара Гоша эпитетов не имеют. Васак в Феодоснополе получил *իշխանութիւն*—власть ли, княжество ли, эмирство ли, неизвестно, так как слово *իշխանութիւն* можно интерпретировать как угодно. После смерти Васака обладателем одного из этих понятий стал Курд, а далее, бесспорно, Саргис. Это подтверждается тем, что если для Мхитара Гоша Саргис просто Саргис, для его сына Хавраса старшего он *амир* Саргис, так он назван в памятной записи армянско-

⁵⁸ Զ. Անպշտ. Հայոց անձնանունները ըստ ժամանակի, հ. 7, էջ 399. Первый упомянутый в армянских источниках Сасна—сын Хавраса старшего.

⁵⁹ Զ. Անպշտ. Հայապատմություն, էջ 389—390.

⁶⁰ А. Маргарян считает, что князь Курд возвратился раньше, в 70-е годы XII в. См.: Զ. Ա. Մարգարյան. Հայաստանի Հայաստանի և Վրաստանի ժամանակակից պատմության մի քանի հարցեր. Երևան, 1980, էջ 208 և հա.

го Евангелия от 1232 г. Где он стал амиром? Разумеется, в Феодоснополе и эпитет этот раньше принадлежал сперва Васалу, затем—Курду. О том, что амир Саргис не вернулся в Северо-восточную Армению вместе с Курдом косвенно свидетельствует и другое обстоятельство. Из источников известно, что Хаврас старший, его сын Сасна и потомки этой семьи похоронены в Багнайре и Ахпате, но о том, что в этих местах был похоронен и амир Саргис, неизвестно. Стало быть он остался в своих владениях у Феодоснополя, где скончался и был похоронен.

Из всего сказанного мы приходим к следующему заключению. Амир Саргис создал на месте семью, и если назвал своего сына Хаврас, значит установил свойственные связи с византийской фамилией Гаврасов, служившей при дворе турок-сельджуков. Последние именно в данное время правили на территории, лежащей недалеко от Феодоснополя. Из византийских источников нам уже известно, что в 1146 г. на стороне сельджуков против Византии сражался «сатрап», т. е. эмир Гаврас, который, попав в плен, был обезглавлен. Известно также, что к 1176 г., после катастрофического поражения византийцев при Мирнокефале, от турок-сельджуков было отправлено к Мануилу I Комнину посольство, которое возглавлял Гаврас. Стало быть, с ним или его отцом имел близкие связи амир Саргис. Приходится предполагать, что его сын, князь князей Хаврас вместе со своим дядей Курдом переехал в Северо-восточную Армению, где под покровительством своих троюродных братьев (сыновей Сахакадухт, дочери Курда) Закарэ и Иванэ стал обладателем высоких постов. После смерти Закарэ Хаврас стал воспитателем Шахиншаха, сына и наследника Закарэ, получив от него должность мсахур тахуцеса. Но он не порывал своих связей с сельджукским двором. Об этом свидетельствует то обстоятельство, что обе его жены были принявшие христианство турчанки. Не порывал он своей связи и с князьями Сасуна. Об этом свидетельствует имя его сына—Сасна, позже так же был назван сын Хавраса младшего.

Заканчивая свое исследование, посвященное византийской фамилии Гаврасов и подчеркивая их армянское происхождение, мы далеки от мысли находить, что на протяжении долгих веков они сохранили неизменным свое этническое лицо. Часть их, главным образом та, которая была в Византии и Греции, была грецизирована, те, которые подвизались в Крыму—русифицировались. Не исключено, что некоторые, принявшие ислам, отуречились. Свое этническое лицо могли бы сохранить только те, которые пребывали и действовали в армянских регионах Малой Азии, в Армении, те, которые имели постоянную связь со своими сородичами, с армянским населением этих регионов.

Послесловие

Гаврасы у истоков т. н. «сельджукского искусства»?

Когда мы начали эту работу, мы и не думали, что нам придется остановиться также на вопросах, относящихся к искусству. Это не только потому, что искусство далеко от наших научных интересов, а главным образом потому, что просопография представителей одной феодальной фамилии и искусство—не связанные друг с другом понятия. Но по ходу наших изысканий вопрос об искусстве возник сам собой. Напрашивается вопрос о корнях так называемого «сельджукского искусства». И. А. Орбели писал: «Уже давно европейской наукой была отмечена связь сельджукской архитектуры с архитектурой Армении».

и Грузии»⁶¹. «Изучая мавзолеи Ахлата, Эрзерума, Востана.—продолжает ученый,—мы видим зарождение нового архитектурного типа из черенка, срезанного с веками росшего христианского, армянского и грузинского храма»⁶². И. А. Орбели отмечает и сельджукские надгробия с орнаментом, явно повторяющем «мотивы армянского надгробия, в виде так называемого крестного камня, хачкара, с заменой креста растительными побегами»⁶³. Заканчивая свою мысль, маститый ученый писал: «...Нет никаких оснований рассматривать сельджукские памятники Кавказа и древних армянских областей Малой Азии как плод творчества пришедших откуда-то и принесших с собою какие-то новые формы искусства мастеров. Имея свою кочевническую культуру, эти пришельцы не могли с собою принести ни архитектуры в камне, ни творческого напряжения сил, нужных для выработки новых форм искусства, строительного и декоративного, в камне...»⁶⁴.

Зарождение этого искусства приходится ко времени служения в Румском султанате аристократической семьи Гаврасов, носителей как армянского, так и византийского искусства. Обращаясь только к области архитектуры, можно указать, что знаменитая мечеть Алаэдина в городе Иконий была построена армянином еще в 1158 г.⁶⁵, а здание «Индже минарели медресе» в том же городе—армянским зодчим Галустом в 1251 г. Зодчий Галуст оставил свою надпись на построенном им здании⁶⁶.

Не может быть сомнения в том, что в зарождение так называемого «сельджукского искусства» внесли свою лепту в первую очередь служившие сельджукам Гаврасы, а также выходцы из Северо-восточной Армении братья Васак, Курд и Саргис, их окружение.

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱԶՆՎԱԿԱՆԱԿԱՆ ՂԱՎՈՒՍ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մ. ԲԱՐՔԻԿՅԱՆ

Ա Վ Փ Ն Փ Ն Ա Վ

Բյուզանդական կայսրության ավագանու կազմում X դարի վերջից հանդես է դալիս Ղափղանի երկրի հայազգի ընտանիքը, որ զգալի դործունեություն ծավալեց ոչ միայն Հայաստանում և Բյուզանդիայում, այլև Ղրիմում և Հունաստանում: Այն իր գոյությունը պահպանեց Բյուզանդիայի անկումից հետո էլ՝ XV դարի կեսերին:

Աղբյուրներից հայտնի առաջին Ղափղասը Կոստանդինն էր, որ բազմաթիվ այլ հայ ազնվականների հետ մասնակցեց հայազգի զորավար Վարդ Սկլերոսի ապստամբությանը Վանի 11 կայ-

⁶¹ И. А. Орбели. Проблема сельджукского искусства.—Избранные труды, Ереван, 1963, с. 364.

⁶² Там же.

⁶³ Там же, с. 365.

⁶⁴ Там же, с. 367. Курсив наш.—Р. Б.

⁶⁵ G. Migeon. Manuel d'art musulman, t. II, p. 120. Apud: Թ. Թորամանյան. Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Աշխատությունների ժողովածու, Երևան, 1942, էջ 180.

⁶⁶ H. Saladin. Manuel d'art musulman, t. I, p. 456. Apud: Թ. Թորամանյան. Նշվ. աշխ., էջ 180. Т. Тораманян зодчего Галуста считает армянином-вероотступником. Это исключено, вероотступники обязаны были менять свое имя на мусульманское, в первую очередь, наш Галуст, имя которого означает «Пришествие святого духа». См. также: А. Л. Якобсон. Сельджукские отклики на темы армянской средневековой архитектуры.—Историко-филологический журнал. 1983, № 4, с. 126—130. Карой Гомбош. Малоазийский ковер в системе восточных ковров.—Историко-филологический журнал, 1986, № 4, с. 61.

սեր դեմ և սպանվեց 979 թ.: Մի ուրիշը՝ պատրիկ Ղավուս, Սամուել կոմսաձագի հետ միասին գլխավորեց բուլղարների պայքարը կայսրության դեմ և սպանվեց 1018 թ.: Ղավուսները հայ-քաղկեդոնականներ էին, որոնք հայկական և բյուզանդական աղբյուրներում հայտնի են որպես ծաթեր, նրանցից ոմանք XII դարի կեսերից ծառայում էին սելջուկների Ռումի սուլթանության մեջ որպես ամիրաներ մինչև այդ սուլթանության անկումը XIII դարի վերջին: Հայկական միջնադարյան աղբյուրները, գլխավորապես Ակնի և Զմշկաձագի՝ Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում գործող հայ-քաղկեդոնական վանքերում ստեղծված հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները հնարավորություն են տալիս լրացնելու սելջուկների սուլթանության մեջ ծառայող Ղավուսների ցուցակը: 1243 թ. գրված հայերեն ձեռագրի մի հիշատակարանում որպես Զմշկաձագի շրջանի բարեպաշտ իշխան հիշվում է Եկիրա (տե՛ս) Լևոն Ղավուսը, 1272 թ. մի հիշատակարանում՝ «ամիրա կիրա Կոստանդին Ղավուսը, իսկ 1305 թ.» «պարոն շահնշահ, իշխանաց իշխան» Վասիլ Ղավուսը:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում 1232 թ. գրված «Բագնայրի» նշանավոր Ավետարանը ստեղծվել է «իշխանաց իշխան պատրոն հաւոասի» պատվերով: Հիշյալ անձնավորությունը որդին էր ամիր Սարգսի՝ Զաքարիա և Իվանե Զտքարյանների մորեղբոր: Ամիր Սարգիսը և նրա եղբայրներ Վասակն ու Քուրդը 1156 թ. հաստատվել էին Կաբինում և տիրում էին ամիրայության, Հավանաբար այստեղ էր ծնվել վերոհիշյալ հավուսը, ծնունդն այն խնամիական կապերի, որոնք հաստատվել էին ամիր Սարգսի կողմից սելջուկների ծառայության մեջ գտնվող Ղավուսների հետ: Խավուսը իր հորեղբայր Քուրդի հետ 1184 թ. հետո վերադարձել էր Հայաստան և բարձր պաշտոնների արժանացել վրաց արքունիքում: Բաղնայրի 1262 թվակիր մի վիճագիր արձանագրության մեջ հիշվում է և այս հավուսի թոռը, որ նույնպես հավուս էր կոչվում: Հաղրատի վանքի գավթում թաղված ոմն «Հասան Խաւաս» եթե վերոհիշյալ հավուսներից մեկի հետ չի նույնանում, ապա հյուսիս-արևելյան Հայաստանում հայտնի մի երրորդ հավուս է:

Շուրջ 150 տարի սելջուկների արքունիքում ծառայած Ղավուսները, ինչպես և Կարինում հաստատված Վասակ, Քուրդ և Սարգիս իշխանները իրենց ավանդն ունեն իրականում հայկական, բայց գիտության մեջ սխալմամբ «սելջուկյան» համարված արվեստի ձևավորման գործում:

«ԴԱՍՏԱԿԵՐՏ ԿԱՅՍԵՐԱՑ»-Ը՝ ՖԱՆՏԱՍՄԱԳՈՐԻԱ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Լ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Ակադեմիկոս Ս. Տ. Երեմյանի առաջ քաշած վարկածը, թե Մեծ Հայքի միասնական թագավորությունը Հռոմեական կայսրության և Սասանյան իրանի միջև նախքան 387 թ. բաժանվելը բաժանված է եղել մի անգամ ևս՝ 244 թ., քննադատության ենթարկվեց բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ա. Ա. Մարտիրոսյանի վերջերս լույս տեսած կարևոր հոդվածում¹։ Այստեղ մենք նպատակ չունենք մեկ անգամ ևս քննության ենթարկելու այդ խնդիրը, բայց անհրաժեշտ ենք գտնում անդրադառնալ Ս. Երեմյանի այդ վարկածի «հիմք» հանդիսացած տվյալի վրա։ Այն հանդիպում է Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն հայոց»-ի մեջ և վերաբերում է Տրդատ III թագավորի հրովարտակին՝ ուղղված հայոց ավագանուն և ժողովրդին։ Ագաթանգեղոսը գրում է. «Եւ յետ այսորիկ հրաման ետ Տրդատ արքայ՝ հրովարտակ առնել ընդ ամենայն աշխարհիս իշխանութեան իւրոյ»։ Հրովարտակում ասված է. «Տրդատ արքայ Հայոց մեծաց», առ մեծամեծս և առ իշխանս և առ նախարարս և առ գործակալս և առ այլ մարդիկդ. որ ընդ իմով իշխանութեամբ էք, յաւանս, ի շէնս, ի գեօղս, յագարակս, առ աղատս և առ շինականս, միանգամայն՝ իսկ ամենեւեան. ողջոյն»։

Ողջոյն հասնալ ի շինութիւն դիցն օգնականութեամբ, լիութիւն պարարտութեան յարոյն Արամազդայ, խնամակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջէ, և քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջէն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս. իմաստութիւն Յունաց հասցէ դաստակերտիդ կայսերաց, և ի մեր դիցախառն Պարթևաց հասցէ այցելութիւն, ի փառաց թագաւորաց և ի քաջ նախնեաց»²։

Ահա, վերոբերյալ նախադասության «դաստակերտիդ կայսերաց» բառերը հիմք են հանդիսացել նրանց տակ Հայաստանի՝ Հռոմեական կայսրության ենթակա տարածք տեսնելու, հետևաբար և երկու Հայաստանի գոյություն և, ավելի հեռուն գնալով, «հիմնավորելու» այն միտքը, թե Տրդատ III-ի շուրջ Հայաստանն արդեն բաժանված է եղել Հռոմեական կայսրության և իրանի միջև, ընդ որում Տրդատը թագավորում էր Հայաստանի հռոմեական կեսում։ Իր եզրակացությունը Ս. Տ. Երեմյանն այնքան անվիճելի է համարում, որ նրա պատակահարմար է գտնում «Հայ ժողովրդի պատմության» երկրորդ հատորի համապատասխան գլուխը վերնագրել. «Մեծ Հայքի հռոմեական մասը՝ Արաս-

1 Ա. Ա. Մարտիրոսյան. III գարում Մեծ Հայքի բաժանման վարկածը. — «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, № 3, էջ 201—212։

2 Ուղղելի՝ Մեծաց։

3 Ագաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կա-նայեանց. Տփղիս. 1909, էջ 73։ Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւնը» հունարեն թարգմանողը՝ վրոբերյալ նախադասության վերջին հատվածը դանց է առել։ Նա թարգմանել է միևնույն ժամանակ. «...ի քաջէն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս» նախադասությունը՝ Այսպիս.

«Προσως γένεται ἡ πρὸ τοῦ τῶν βασιλέων διοικήσεως καὶ πληθυστοῦς ἐπολιτείας ἡ πρὸ τοῦ ὑποδιοικητοῦ διείσεως, φρονεῖς δὲ ἡ πρὸ τοῦ δεσποινῆς Ἀρταξιδούς, καὶ ἀρετῇ ὕμιν φησὶν ἡ πρὸ τοῦ ἐναρξοῦς Ἐρζαχέσους, πρὸς τῇ γῶρᾳ καὶ τῇ ἀλυσίᾳ» (Guy Lafontaine. La version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange. — Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain 7, Louvain-la-Neuve, 1973, p. 223). Շարունակության տեղում գրել է «և այլն»։ Հավանաբար ցանկացել է ասել, որ Տրդատը հայերին այլ բարիքներ էլ է մաղթում, որոնք, ճախորդների նման, արվելու են համապատասխան անձնավորությունների կողմից։ Հունարենը չունի և շարունակությունը՝ հայերենի 128—131 պարբերությունները։

տակերտ կայսերաց⁴, և ապա շարադրանքում գրել, թե Քանի որ Հայաստանի Հոռմին անցած մասը կայսրության համակարգի մեջ էր, ուստի Ազաթան-վեղոսը այն համարում է ռասստակերտ կայսերաց⁵:

Բայց այդպե՞ս է արդյոք...

Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ ռասստակերտ կայսերաց դարձվածքը հայ մատենագրության մեջ հանդիպում է մեկ անգամ, Ազաթանգեղոսի հիշյալ հատվածում: Այլ աղբյուրներում այն վկայված չէ: Այդպիսի գիտության մեջ ընդունված է կոչել ἀπαξ λεγόμενον (hapax legomenon) «մեկ անգամ ասված» (վկայված, հիշված): Ուսումնասիրողները նման hapax legomenon-ներին վերապահություններ են մոտենում, ենթադրում հնարավոր աղավաղում:

Հարց է ծագում՝ նախ. եթե Տրդատը Հայաստանի «հոռմեական կեսի» թագավոր է, ապա նա որպես ո՞վ է դիմում «առ ազատս և առ շինականս» «ամենայն Հայոց աշխարհիս»: Մի՞թե «կայսերաց դաստակերտը» (ըստ Մ. Երեմյանի՝ «Հայաստանի հոռմեական մասը») նա համարում է ամբողջ Հայաստանը:

Երկրորդ. Հոռմեական կայսրության («Յունաց թագաւորութեան», ինչպես այն կոչվում է V դարի հայկական աղբյուրներում) շինության հսգսնորով մտահոգված են «Յունաց թագաւորները»: Այդ մասին պարզ ասում է Տրդատը. «Յորժամ էաք ի Յունաց աշխարհին՝ անդ տեսանէաք զհոգատարութիւն թագաւորացն, ի հոգալ ընդ շինութիւն իւրեանց աշխարհին»⁶: Այդ «իւրեանց աշխարհի» մեջ «Հայաստանի հոռմեական կեսը»՝ «կայսերաց դաստակերտը» չէ՞ր ընդգրկվում, որ Տրդատը պիտի մտահոգվեր դրա մասին: Մի՞թե կայսրերը իրենց դաստակերտը սեփական երկիր չէին համարում:

Երրորդ. ինչպե՞ս կարող են «Յուն կայսրերը» «Յունաց իմաստութիւնը» տարածել կայսրության տարածքով մեկ, դրանից զրկելով «կայսերաց դաստակերտը»: Ինչո՞ւ Տրդատը պիտի մաղթեր, որ «Յունաց իմաստութիւնը» տարածվի նաև «Հոռմեական կեսի Հայաստանի» վրա: Դա ինքնըստինքյան հասկանալի չէ՞:

Այսպիսով, հրովարտակից պարզ երևում է, որ Տրդատը միասնական հայկական թագավորության գլխին է կանգնած, և ոչ «Մեծ Հայքի» կարծեցյալ «հոռմեական կեսի»: Ավելորդ չէ այստեղ այդ միտքը հաստատող մի փաստ ևս բերել: Նույն Տրդատ արքան գրում է. «Զի որպէս ամենայն տանուտէր ընդ տան իւրու և ընդ ընտանեաց հոգայ՝ սոյնպէս և մեք հոգամք ընդ մեք Հայոց աշխարհիս շինութեան»⁷:

Ազաթանգեղոսի երկում պահպանված Տրդատի հրովարտակում խնդրո առարկա նախադասությունը բաղկացած է հայոց թագավորի մի շարք «մաղթանքներից», որոնցից յուրաքանչյուրի կյանքի կոչողները մեկ առ մեկ թրվարկված են: Այսպես.

Տրդատի մաղթանք

Մաղթանքի կյանքի կոչողը

1. շինութիւն	դիցն օգնականութիւն
2. լիութիւն	արին Արամազդ
3. խնամակալութիւն	Անահիտ տիկին
4. քաջութիւն	քաջն Վահագն
5. իմաստութիւն	?
6. այցելութիւն	դիցախառն Պարթևք, փառք թագաւորաց և րաջ նախնիք

Ինչպես տեսնում ենք, միայն «Յունաց իմաստութիւն»-ը տվողը չկա: Այստեղ անհրաժեշտ է շեշտել, որ «դաստակերտ»-ի տակ հասկացվում է հա-

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն. հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 41:

⁵ Նույն տեղում, էջ 43:

⁶ Ազաթանգեղոս, էջ 74:

⁷ Նույն տեղում, էջ 75:

մայն Հայաստանը, և ոչ «հռոմեական» Հայաստանը: Տրդատի հրովարտականում դա միանգամայն ակնբախ է: «Ամենայն հայոց աշխարհիս» դարձվածքը կրկնելու համար Տրդատը օգտագործում է «դաստակերտ» բառը: Դա կարելի է հաստատել Նդիշեի երկում պահպանված 450 թ. Թեոդոս II կայսեր ուղղված հայոց դիմումով. «Եւ յայնչափ մեծ իշխանութեան՝ դաստակերտ մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհ անուանէին»⁸: Կարող են առարկել, չէ՞ որ Ագաթանգեղոսի երկում պարզ գրված է. «դաստակերտ կայսերաց», ապա ի՞նչ «Հայոց աշխարհի» մասին կարող է խոսք լինել:

Ո՞րն է առեղծվածը:

Տրդատ III-ի հրովարտականում «մաղթանքները» իրականացնողները բերված են բացառական հոլովում՝ «ի արոյն (յարոյն) Արամազդայ, ի Անահիտ (յԱնահիտ) տիկնոջէ, ի քաջէն Վահագնէ, ... ի Պարթևաց, ի փառաց Թագաւորաց, ի քաջ նախնեաց»: Միակ տեղը, որտեղից գրչի մեղքով ընկել է բացառականի այդ «ի» նախդիրը. վերաբերում է «Յունաց իմաստութեան»: Հենց դա էլ պատճառ է դարձել Ագաթանգեղոսի տվյալ հատվածի սխալ մեկնաբանության: Այն պիտի ուղղել հետևյալ կերպ. «Իմաստութիւն Յունաց հասցէ դաստակերտիդ ի կայսերաց»:

Մեր ուղղման տրամաբանական լինելը հաստատվում է և այն հանգամանքով, որ իր երկրի շինության մասին մտահոգված Տրդատը, բացի սեփական աստվածների միջնորդությունից, այն ակնկալում է նաև իր արեւելյան և արեւմտյան հարևաններից: Արեւելյաններից նա ակնկալում է փառքը Պարթև թագավորների, որոնցից սերում է և ինքը, իսկ արեւմտականներից՝ Հունաց իմաստությունը, այն է՝ հունական մշակույթը, գիտությունը և այլն: Այդ մասին գրում է Ղազար Փարպեցին. «Եւ յայնմհետէ վտակք գիտութեան, որպէս ի Թագաւորանիստ վայրի, յորդեալ բղխեն ի քաղաքէն»⁹, «եւ մինչեւ ցայսօր առաւելաւ տարածին յամենայն կողմանս նորա իմաստաւորեան վտակք»¹⁰:

Ամենորոգ չէ այստեղ նշել, որ V դարի հայ մատենագրության համար հռոմեական կայսրերը «Յունաց կայսրեր» (թագաւորներ) էին: Ագաթանգեղոսը հռոմեական կայսեր անվանում է «թագաւորն Յունաց»¹¹, Փավստոս Բուզանդը գրում է՝ «զայս ամենայն լսէր Թագաւորն Յունաց»¹², «Թագաւորն Յունաց Վաղէս», մի այլ տեղում՝ «կայսրն Վաղէս»¹³, Նդիշեն՝ «հրովարտակ մի առ Թագաւորն Յունաց»¹⁴ (իմա՝ Թեոդոս II), «երանելին Թէոդոս կայսր»¹⁵, «եւ Թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս կայսր»¹⁶: Նույնը հանդիպում է Մովսէս Խորենացու «Պատմության» մեջ. «Յունաց Թագաւորեաց Պոլոքոս»¹⁷, «Թագաւորեաց Յունաց ամբարիշտն Յուլիանոս»¹⁸, «եւ Յունաց Թագաւորեալ Վաղերիանոս»¹⁹, «կայսրն Յունաց Թէոդոսիւ»²⁰, ինչպէս և

⁸ Նդիշեի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, աշխատութեամբ Ի. Տէր-Մինասեանի. Երեւան, 1957, էջ 72:

⁹ Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, տշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Սա. Մալխասեան. Տիգրիս, 1904, էջ 12: Ղազար Փարպեցին նկատի ունի Կոստանդնուպոլիս քաղաքը. որ Տրդատի հրովարտակի հրապարակման ժամանակ, հասկանալի է, գոյություն չուներ: Բայց Տրդատը նկատի ունի ոչ թե կոնկրետ քաղաք, այլ «Յունաց կայսրութիւն»-ը:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Ագաթանգեղոս, էջ 26, 31, 75:

¹² Փավստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ած Բ. Պ. ՍՊր., 1883, էջ 47:

¹³ Նույն տեղում, էջ 49:

¹⁴ Նդիշե, էջ 132:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 7:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 73:

¹⁷ Մովսէս Խորենացի, էջ 215:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 270:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 277:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 347:

հազար Փարպեցու երկում. «Առաքէին պատգամաւորս... առ թագաւորն Յունաց լեւոն»²¹: Մի այլ տեղում Փարպեցին «Յունաց թագաւորին» անվանում է «կայսր»²²:

Արդ, Ագաթանգեղոսի՝ սույն հոդվածի նույն ծառայած նախադասութիւն մեջ «կայսերաց» բառը նկատի չունի կոնկրետ անձնավորութիւնների, այլ Հռոմեական (հունական) կայսրութիւնը, ասել է՝ հայոց թագավորը հույների «իմաստութիւնը» ակնկալում է Հռոմեական (հունական) կայսրութիւնից:

Մեր ուղղումը ոչ միայն հաստատում է Ա. Ա. Մարտիրոսյանի եզրակացութիւնների հիմնավոր լինելը, այլև վկայում է այն մասին, որ Արշակունյաց Հայաստանի համար սշակույթի, գիտութեան ազբյուր շարունակում էր մնալ հունական աշխարհը:

Մեկ «Ի»-ի անկումը ձեռագրում պատճառ դառնալ «Հայաստանի հռոմեական կեսի» առաջացման...

«ДАСТАКЕРТ ИМПЕРАТОРОВ»—ФАНТАСМАГОРИЯ

Доктор ист. наук Р. М. БАРТИКЯН

Резюме

В «Истории Армении» автора V века Агафангела сохранился текст указа Тиридата III, в котором, в частности, содержится мольба армянского царя—«дабы мудрость греков достигла дастакерта императоров» (*իմաստութիւն Յունաց հասցէ դաստակերտիք կայսերաց*). Акад. С. Т. Еремян на основании данного оборота пришел к выводу, что до раздела Армении между Римской империей и сасанидским Ираном в 387 г., она была разделена еще в 244 г., притом Тиридат III правил в «римской части Армении», которую Агафангел будто именовал «дастакертом императоров». На самом деле, в интересующем нас предложении по вине переписчика рукописи выпал предлог отложительного падежа «ի» (от, через), и данное предложение нужно восстановить следующим образом: *իմաստութիւն Յունաց հասցէ դաստակերտիք ի կայսերաց*—«дабы мудрость греков достигла дастакерта через императоров», т. е. от Римской империи, именуемой армянами «империей греков». В армянских источниках V века «дастакертом» называлась и Армения. Наше исправление еще раз подтверждает правоту тезиса А. А. Мартиросяна о том, что Тиридат III был царем всей Армении, а не «римской части Армении», и что до 387 г. никакого раздела Армении не было.

²¹ Ղ ա դ ա ր Փ ա ր պ ե ց ի, էջ 113:

²² Ն ու յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 63:

РУЧЬЯ ДИСКУССИИ

О ВИЗАНТИЙСКОМ КЛИТОРОЛОГИИ В СУДЕБНИКЕ МХИТАРА ГОША И ЕГО АРМЯНСКОМ ПЕРЕВОДЧИКЕ

Доктор ист. наук Р. М. БАРТИКЯН

Мхитар¹ Гош родился в 20-х гг. XII в. в городе Гандзаке², умер в 1213 г. в Нор Гетике нынешнего Иджеванского района Армянской ССР. Он известен как крупный ученый, мыслитель, педагог и общественный деятель. Получив в Армении звание вардапета (ученого монаха), он продолжил свою учебу в пределах Киликийского армянского государства. По возвращении обосновался в своем родном городе Гандзаке, затем в Хачене³, а впоследствии в монастыре Гетик. После разрушения Гетика сильным землетрясением Мхитар Гош с помощью братьев Закарэ и Иванэ Захаридов построил недалеко от Гетика монастырь Нор (Новый) Гетик, где и прожил оставшиеся годы.

Мхитар Гош—автор более десятка трудов, таких как «Толкование пророчества Иеремии», труда, посвященного защите православной веры от всех ересей; назидательных посланий, молитв, сборника притчей, краткой хроники и др.

Главным трудом Мхитара Гоша является Судебник. Автор начал его составление, как он указывает в своем Прологе, в 1184 г. Дата завершения неизвестна.

Судебник дошел до нас в трех редакциях. Первая состоит из Пролога и 251 статьи, притом содержащиеся в ней церковные и светские статьи приведены смешанно. Вторая редакция разделена на две части: светские статьи (130) и церковные (124). Главный спор исследователей Судебника—которая из редакций первична. В. Бастамянц в 1880 г. в Вагаршапате опубликовал с подробнейшим и ценнейшим предисловием и комментариями вторую редакцию Судебника, которую и считал первичной⁴. Он использовал все известные к этому

¹ Армянское имя Мхитар встречается и в византийских источниках как Μῆχης. См.: N. Adontz. Notes arméno-byzantines I. Les sceaux des Makhitar. Etudes arméno-byzantines. Lisbonne, 1965, p. 137—141. Армянские переводчики Св. Писания словом „мхитар“ передают „Παράκλησις“ Нового Завета. См. Евангелие от Иоанна, XIV, 26, XV, 26, XVI, 7. Не имеет отношения к греческому слову „μάχη“.

² Из византийских авторов эпохи город упоминается у Иоанна Скилицы—Καντζακίον, Καντζακηνοί. См.: Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, editio princeps, recensuit Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 464. Ныне Кирова бад.

³ Область Хачен упоминается в Книге о церемониале византийского двора императора Константина VII Порфирородного (913—959 гг.): „εἰς τὸν ἄρχοντα τοῦ Χατζι-ἑννης, Ἀρμενία“ („Князю Хачена. Армения“). Constantinī Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae, vol. I. Воннае, 1829, p. 687. Татарами Кавказа переименована в Карабах. Азербайджанские горе-«историки» теперь тешатся «доказать», что армяне впервые появились здесь в... XIX в.

⁴ Մխիթարի Գոշի Տոմարանի դիրքը Հայոց, իրավաբանական հետազոտությունը Հանքերի ծանրությունները Վահան Ժ. Վարդապետի Բանտանից. Վաղարշապատ, 1880:

времени рукописи, содержащие Судебник, и совершенно основательно отверг предположение ряда исследователей о том, что рукопись № 1237 хранилища рукописей мхитаристов Венеции является автографом Мхитара Гоша (содержит первую редакцию Судебника).

В 1975 г. Х. Торосян опубликовал первую (и третью) редакции Судебника⁵, считая первичной именно первую. Что касается третьей редакции, то вокруг нее, кажется, споров нет. Она восходит к первой редакции, хотя интересующая нас статья, бесспорно, восходит ко второй.

Мы не касаемся вопроса, которая из двух первых редакций первична главным образом потому, что содержащая византийский клитологий статья в обеих редакциях существенных различий не имеет.

Всего через полстолетия после смерти Мхитара Гоша, коннетабль Смбат, брат Хетума, царя Киликийского армянского государства, переложил Судебник на разговорный язык киликийских армян и переработал применительно к местной киликийской действительности⁶. Он, как считает Х. Торосян, имел под рукой третью редакцию Судебника Мхитара Гоша, стало быть к 1265 г. третья редакция уже существовала⁷.

Судебник Мхитара Гоша был очень популярен и действовал не только в Армении, но и в армянских колониях диаспоры. Армяне Польши перевели его на латинский язык и представили на утверждение королю Сигизмунду I в 1519 г. С латинского перевода между 1519—1523 гг. был осуществлен польский перевод, с которого сразу же был сделан перевод на кипчакский язык армянскими письменами. Грузинским царевичем Вахтангом осуществлен перевод на грузинский язык (1703—1709 гг.)⁸.

Труд Мхитара Гоша был широко использован и при составлении Судебника армян Астрахани в конце 40-х гг. XVIII в., который имел хождение и в армянской колонии Нового Нахичевана⁹.

Уже в наши дни Судебник Мхитара Гоша вышел в свет в русском переводе А. А. Паповяна¹⁰, к сожалению, неспециалиста по ви-

⁵ Մխիթար Գոշ. Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությանը երկրորդ Բարսեղյանի. Երևան, 1975.

⁶ Издания Судебника коннетабля Смбата: Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder mittelarmenisches Rechtbuch nach der Venediger und der Etschmiadziner Version unter Zurückführung auf seine Quellen, hrsg. und übersetzt von Josef Karst, Strassburg, 1905 (Armenisches Rechtsbuch, I Band). Sempadscher Kodex aus dem 13. Jahrhundert in Verbindung mit dem grossarmenischen Rechtsbuch des Mechitar Gosh (aus dem 12. Jahrhundert) unter Berücksichtigung der jüngeren abgeleiteten Gesetzbücher, erläutert von Josef Karst, Strassburg, 1905 (Armenisches Rechtsbuch, II Band); Դատաստանագիրք Սմբատի իշխանի, լույս տեսան է. Ղևոնդյան, Էջմիածին, 1918. Смбат Спарамет. Судебник. Составление текста, перевод, предисловие и примечания А. Г. Галстяна. Ереван, 1958; Судебник Смбата Спарамета (Гунестабли), 1265 г. Перевод, предисловие и примечания А. Г. Сукнасяна. Ереван, 1971.

⁷ Գիրք դատաստանի, էջ 22.

⁸ Библиографию переводов см.: Գիրք դատաստանի, էջ 22—23.

⁹ Դատաստանագիրք Աստիտանի հայոց, աշխատասիրությանը Յ. Գ. Պողոսյանի. Երևան, 1967.

¹⁰ Армянский Судебник Мхитара Гоша, перевод с древнеармянского А. А. Паповяна. Ереван, 1954.

заптийской тематике. Перевод интересующей нас статьи не выдерживает критики¹¹.

Цель данного исследования—не разбор самого Судебника, что является делом специалиста по средневековой юриспруденции, в частности, армянской. Мы остановимся лишь на той части Судебника, которая имеет прямое отношение к византиноведению. Речь идет о статье Судебника, носящей в первой и третьей редакциях № 225, во второй—№ 113¹². Она озаглавлена: «Յադարի դատաստանաց կարգաց եկեղեցւոյ եւ տան թագաւորին» («О суде чиновначалия церкви и царского дома»). У читателя справедливо возникает недоумение. Дело в том, что заглавия всех статей Судебника начинаются словами: «Յադարի դատաստանաց» («О суде»), и они оправданы, поскольку все статьи касаются определенного правонарушения и полагающейся за него кары. Заметим все же, что в двух рукописях первой редакции Судебника и одной рукописи второй «դատաստանի» («о суде») отсутствует. И в третьей редакции данная статья озаглавлена: «Վան կարգաց եկեղեցւոյ եւ տան թագաւորին» («О чиновначалии церкви и царского дома»). Интерполятор статьи 225 (113) механически повторил начало заглавия всех остальных статей.

Статья 225 (113) Судебника Мхитара Гоша посвящена описанию трех чиновначалий: небесного, церковного и дворцового. Ни первый издатель Судебника Ваан Бастамян, ни издатель первой и третьей редакций Хосров Торосян, ни подвергший Судебник обстоятельному филологическому анализу Эммануел Пивазян¹³ не сомневаются в том, что автором статьи 225 (113) является Мхитар Гош. Не было бы проблемы, если бы оправдалось мнение Г. Алишана о том, что рукопись № 1237 является автографом Гоша. Но поскольку рукопись эта не автограф¹⁴, возникает вопрос: была ли в автографе Гоша эта, стоящая особняком статья 225 (113)?

Мхитар Гош начал писать Судебник в 1184 г., скончался он в 1213 г. Значит Судебник был составлен между этими датами.

Что собой представляет статья 225 (113)? Она, как мы уже отметили, состоит из трех частей. В первой части автор говорит о бытии ангелов и природе людей, имея как источник книгу Бытия Ветхого Завета. Автор статьи пользовался также книгами ряда пророков и

¹¹ Дабы не быть голословным представим один пример. В армянском тексте читаем: «Թորի եկե՛ժ՝ եկեղեցւոյն կարգելով վանքի բանին, զանոնս հրեշտակաց բաւական համարելով, զկերպան ոչ յիշեն» («Мне кажется, что семьдесят [переводчиков] сократили изложение, считая одно название ангелов вполне достаточным, поэтому не упоминают об их образах»). А вот перевод Паповяна: «Мне кажется, что когда не упоминают об образах, а считают достаточными одни названия ангелов, то [делают] это для краткости выражения [понятия] о семидесяти» (подчеркнуто нами.—Р. Б.). Речь ведь идет о Септуагинте, а не о каком-нибудь понятии цифры семьдесят. Сам переводчик признает, что статья 225 (113) «представляет трудности для перевода».

¹² Член конгрегации венецианских мхитаристов В. Ованнисян в журнале «Базмавел» (Полистор), 1960, № 11—12, с. 266—273, опубликовал первую часть своего исследования, озаглавленного: «Рукопись Мхитара Гоша хранилища рукописей венецианских мхитаристов № 1237 и статья 225» («Մխիթար Գոշի Ս. Ղազարու թիւ 1237 ձեռագիրը եւ 225-րդ կանոնը»). Исследование не имело продолжения, автор в его первой части еще не коснулся 225-й статьи.

¹³ Է. Ա. Պիվազյան. Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» բանասիրական քննություն. Երևան, 1987.

¹⁴ О проблеме см. подробно: Մխիթարյան Գոշի Դատաստանագրքի հայոց, էջ 111 և հտ. է. Ա. Պիվազյան. Երև. աշխ., էջ 18—28.

псалмами. Указывается на существование семи небесных чинов: ангелы и архангелы, владения, силы, престолы, власти, господства, серафимы и херувимы. Далее приводится указание Дионисия Ареопагита о существовании девяти чинов, поскольку он отделил ангелов от архангелов, серафимов от херувимов. Далее подробно описывается каждый из этих небесных чинов, начиная с низшего—ангелов, и кончая херувимами, указываются обязанности каждого.

Во второй части статьи Судебника автор опускается с небес на землю, указывает, что церковь приняла порядок небесных чинов и установила у себя девять чинов, ибо у скинии откровения мы видим девять родов левитов и других служителей, от Моисея и Аарона как первого чина до рода Муши как девятого. Следует перечень установленных в церкви господом девяти чинов, упомянутых апостолом Павлом, начиная от апостолов и кончая «истолкователями языков». Сразу же после этого идут чины церкви—четыре патриарха-евангелиста и их престолы—Антиохийский, Александрийский, Римский и Ефесский. В статье указывается, что подобное разделение престолов существовало до императора Юстиниана, который перенес Ефесский престол в Константинополь, а Александрийский в Иерусалим, причем «святые отцы постановили признать Иерусалимского епископа стоящим выше всех остальных епископов».

Далее в статье 225 (113) приводятся чины, описывается их облачение, отмечаются их обязанности и права: 1) патриархи, 2) архиепископы, 3) митрополиты, 4) епископы, 5) священники, 6) диаконы (и диаконисы), 7) иподиаконы, 8) анагносты и 9) псалмопевцы. Этот перечень в большинстве рукописей искажен. В них до шестого чина список идет строго по нисходящей, а далее, вопреки логике—по восходящей. Седьмой чин—епископы, восьмой—архиепископы-католикосы, девятый, самый высший—папа римский. Еще В. Бастамянц указал на эту несуразность, и считал ее делом неискусного фальсификатора-католика, подчеркивающего верховенство папы римского. Бастамянц подтверждает ошибочность в перечислении чинов трудами Нерсеса Ламбронати и Степаноса Орбеляна¹⁵. Первый в своем «Толковании литургии», второй в своей «Истории» приводят точно такой же список церковных чинов, который полностью совпадает с нашим, с той только разницей, что в качестве седьмого чина выступают иподиаконы, восьмого—анагносты, а девятого—псалмопевцы, что вполне логично. Заметим также, что в рукописи XIV в. Матенадарана последовательность чинов такая же.

Бесспорно, что вышеупомянутые три текста—перевод одного и того же источника. Очевидно, что в Армении существовало более одного перевода первоисточника. Об этом еще будет сказано. На вопрос, который из этих переводов ближе к византийскому прототипу, можно ответить определенно: текст 225 (113) статьи Судебника Мхитара Гоша. В тексте Нерсеса Ламбронати и Степаноса Орбеляна нередко объясняются трудные для понимания места, в то время как в статье 225 (113) непонятные армянскому читателю места так и остались необъясненными.

Теперь кратко об армянском переводе византийского источника. В языке первой и начала второй части статьи 225 (113), до того места, где идет перечисление чинов церкви, начиная с патриарха.

¹⁵ Ն ե ր ո ճ ո լ ա յ ր ր ը ն ա ճ ի. Նոր-հրաժեշտութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին. Վենետիկ, 1847, էջ 82—85: Ս ա ե փ ա ն ո ո Օ ր ր ե լ յ ա ն. Պ ա ա-մոսութիւն նահանգին Սիսական. Թիֆլիս, 1910, էջ 108—111.

грелизмов не заметно. Язык чисто армянский. Но начиная со второй половины второй части мы сталкиваемся с сугубо византийским чиноначалием, церковным и дворцовым. Большинство чинов церкви приведено на греческом языке и тут же дается армянский перевод. Так:

патриархи — հայրապետք
митрополиты — մայրաքաղաքացի եպիսկոպոսք
иереи и попы — քահանայք եւ երիցունք
псалты — սաղմոսերգութեանք
монахи — մոնախք

Имеются и названия чинов, не переведенных, как например, «анаганосы» — անագանոսք, т. е. ἀναγνώστης, хотя далее дается только его армянский эквивалент — գրականապետք. Ряд специальных терминов приводится по-гречески, как եմբոփորուն (омофор — ὀμοφόριον), ստολογράφος (стихологий — στιχολόγος), քηλιδի (хламида — χλαίς). Случается, что армянский переводчик и ошибается. Встретив греческое слово ἱερεύς, он транскрибирует его правильно — երիսունք (ерис-унк, мн. ч.), но под влиянием его созвучия с армянским երէց переводит երիցունք (ериц-унк, мн. ч.), что, однако, означает не священник, а пресвитер.

Дословный перевод греческого текста приводит и к другим неточностям. В третьей редакции, в части о митрополитах указывается, что «обязанность их посвящать епископов крепостей и деревень» (подчеркнуто нами.—Р. Б.). Наличие «деревни» означает, что слово «крепость» (րերդ) должно означать «город». Но в армянском «крепость» (րերդ) не означает город, а вот по-гречески слово «καστρον» κάστρον и город.

Переходим к третьей части статьи 225 (113). Она посвящена византийскому дворцовому чиноначалию, скорее перед нами византийский клиторологий, неизвестный (?) в греческом оригинале. Греческие термины нередко искажены армянскими переписчиками до неузнаваемости, даже в списках XIII в., может быть, и раньше, до их интерполяции в Кодекс Мхитара Гоша. Поскольку эти термины к 1265 г. были неузнаваемы, скорее непонятны для армян, коннетабль Смбат иногда их объясняет, приводит их армянские (и не только армянские, даже западные) эквиваленты, хотя и не всегда соответствующие. Византинисту нетрудно восстановить их первоначальный вид.

В клиторологии упоминаются следующие дворцовые чины, отмечается их облачение, обязанности в византийском дворе. Их число (девять) соответствует числу небесных и церковных чинов.

- 1 Силентиарии — [ս] եղենդիարք
- 2 Веститоры — վեստիտորաշին
- 3 Кандидаты — կանდიատորաշին
- 4 Проксеторы — պրոքсետորաշին
- 5 Экскубиторы — եսкупиторաշին (из них сcribeоны — սկрибунք и мандаторы — մանդատորք)
- 6 Страторы — ստրատорք
- 7 Схоларии — սքоларք (из них сигнаторы — սիգнаլք)
- 8 Деканы — դեկаніներ
- 9 Курсоры — կурсорք

Завершая данный перечень, автор клиторологии пишет: «Существуют и другие дворцовые служители, частью из варватов, частью из скопцов. Они не состоят в тех девяти службах, но свободны. Они не

представляют чинов, их число неопределенное, не имеют точного места охраны, их иногда бывает много, иногда мало». Далее идет их перечень. В нем упомянуты не только светские лица, но и церковные:

- 1 Деметриты — *դեմետրիտք*
- 2 Регионарин — *ռեգիոնք*
- 3 Асикриты — *ասիկ կրիտք*
- 4 Венеторы — *վենետորք*, т. е. бальнеаторы
- 5 Триклинарии — *տրիқлинатրք*. Из их скопцов назначают актарнев
- 6 Нипсистиарии — *նիսիшатрք*
- 7 Апокрисиарии — *ապոқрисիшатрք*
- 8 Филаки — *փղակներ*
- 9 Σποδιστοί — *սպодистք*
- 10 Аввасы и монозоны — *աւասք եւ մոնոզներ*
- 11 Дометики — *դոմետիկներ* (δομητικοί, δομισταίχοι?)

Все они, повторяет автор статьи, не состоят в девяти церковных чинах и не приписаны к определенной службе. Они не поднимаются на амвон и не входят в алтарь, но все они назначены дабы славословить в храме божьем.

На вопрос кто интерполировал статью 225 (113) в Судебник Мхитара Гоша, можем ответить, что во всяком случае не автор Судебника. Эта статья и по содержанию, и по стилю изложения стоит особняком. Но необходимо подчеркнуть, что была интерполирована немного спустя после составления Судебника, раньше 1265 г., времени составления Судебника коннетабля Смбата, в который она включена, даже раньше 1238 г., времени написания рукописи № 1738 хранилища рукописей венецианских мхитаристов, в которой она встречается.

Где была интерполирована статья 225 (113) в Судебник Мхитара Гоша? По всей вероятности, в пределах Киликийского армянского государства. Об этом свидетельствует то обстоятельство, что древнейшие рукописи, содержащие Судебник Мхитара Гоша, переписаны в пределах этого государства, а также незначительная на первый взгляд глосса в статье. В начале второй редакции клиторологии читаем: «Первый чин дворца, т. е. *дарпас*...» (подчеркнуто нами.—Р. Б.). Слово «дарпас» (*դարբաս*) в значении «дворец» было распространено именно в Киликийском армянском государстве, обстоятельство, отмеченное еще В. Бастамянцем¹⁶.

Поскольку наш текст—перевод с византийского прототипа, возникает вопрос, где он был осуществлен, кто его возможный переводчик? Перевод сделан раньше XIII в., времени древнейших рукописей, содержащих Судебник, и года составления Судебника Смбата (1265 г.). Но касающаяся церковной иерархии часть, как мы уже увидели, встречается в «Толковании литургии» Нерсеса Ламбронати, написанном в 1177 г. Значит *terminus post quem*—1177 г. Возникает новый вопрос: Нерсес Ламбронати включил в «Толкование литургии» уже существовавший перевод, или же переводчиком является он сам? Этот очень интересный и важный вопрос нуждается в дальнейшем исследовании, но здесь мы можем высказать некоторые соображения.

Нерсес Ламбронати—видный представитель армянской средневековой культуры, поэт, философ, политический и церковный деятель, действовавший в Киликийском армянском государстве, главным образом, в таких центрах армянской культуры, как Ромкла, Тарс, Ламброн,

¹⁶ Մխիթարի Գօշի Դատաստանագիրք հայոց, էջ 261, ծան. 243.

Сквара, Черная гора (Аманос), Лулон и др. Его отец Ошин был владельцем крепости Ламброн. Политическая ориентация Ошинидов была провизантийской. Нерсеса Ламбронаци, крупного знатока греческого и латинского языков, церковных и догматических вопросов, киликийский князь Левон II в 1197 г. во главе посольства отправил в Константинополь к императору Алексею III вести переговоры вокруг унии церквей. Мы здесь не будем подробно останавливаться на его литературной и культурной деятельности¹⁷. Для нашей темы представляет интерес переводческая деятельность Нерсеса Ламбронаци, и особенно, его переводы византийских текстов, в первую очередь тех, содержание которых более или менее перекликается с содержанием статьи 225 (113) Судебника Мхитара Гоша. Отметим осуществленные им переводы следующих византийских текстов: «Աւրէնք յաղթող թագաւորացն Կոստանդինոսի, Թէոդոսի եւ Լեւոնի թագաւորաց հովմարեցոց» («Законы победоносных императоров христиан Константина, Феодосия и Льва», 150 статей)¹⁸, «Վասն զինուորաց սահմանադրութիւն» («Военный закон», 57 статей)¹⁹, «Համառոտ ժողովուրն օրինաց» («Синописис законов», 75 статей), «Ընարութիւն համառոտ լաւրինացն օրոշաքանանաց Լեւոնի եւ Կոստանդինայ իմաստուն եւ բարեպաշտ թագաւորաց» («Краткая эклога из гражданских законов Льва и Константина, мудрых и благочестивых царей»)²⁰, «Երրնադրութիւն Նորինայ թագուհոյն, մաւր Կոստանդինայ» («Законы императрицы Ирины, матери Константина» (797—802 гг.).

Прямое отношение к содержанию статьи 225 (113) имеют следующие переводы Нерсеса Ламбронаци: «Ἐκείνησι πρωτοκλήσιων πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν» (О чиноначалии патриархов и митрополитов) Епифания Кипрского, «Τάξις τῶν πατριαρχικῶν θρόνων» (О чиноначалии патриарших престолов) Нила Доксапатри, а также «Книга о чиноначалии римской церкви» (с латинского).

Исходя из вышесказанного, не имеем ли мы права предположить, что переводчиком статьи 225 (113) Судебника Мхитаря Гоша является именно Нерсес Ламбронаци? Еще Йозеф Карст относительно трех редакций церковной иерархии (в статье 225 (113), в «Толковании литургии» Нерсеса Ламбронаци и в «Истории» Степаноса Орбеяна) отметил, что они представляют собой один и тот же текст, часто совпадают буквально. Отдельные места, встречающиеся в Судебнике и в «Истории» отсутствуют в «Толковании», или имеются в «Толковании» и в «Истории», но их нет в Судебнике, или, наконец, встречаются в «Толковании» и в Судебнике, но отсутствуют в «Истории»²¹. Это свидетельствует о том, что один и тот же текст перево-

17 Օ նեմ քոքրոքո սւ.: Ն ե ր ս ե ն Ա կ ր է յ ա ն. Ներսես Լաւարրոնաքի, արքեպիսկոպոս Տարսուի. Վիեննա, 1956: Գր. Հ ա կ ո ս յ ա ն. Ներսես Լաւարրոնաքի. Երեան, 1971:

¹⁸ Речь идет о т. н. Сиро-римском судебнике: Syrisch-römisches Rechtbuch auf dem fünften Jahrhundert. Hrsg., übers. und erläutert von Dr. Karl Georg Bruns und Dr. Eduard Sachau, Leipzig, 1961. Армянский текст—ч. I, с. 95—141. Исследование армянского текста—ч. II, с. 161—164 и 170—172. Согласно Н. Акиняну, был переведен в 1173 г.

¹⁹ Имеется в виду „Περὶ στρατιωτικῶν ἐπιτιμίων“.

20 «Эклога» Исавров.

²¹ Sempadscher Kodex, Kommentar, S. 65—75, № 132.

дился несколько раз. Известно, что Нерсес Ламбронаци при переводе юридических текстов поступал именно так, один и тот же текст постоянно дополнял, исправлял²². Очевидно, таким же образом он поступил со статьей 225 (113). Мы считаем, что первичным, более близким к византийскому оригиналу является перевод клиноторология, встречающийся в статье 225 (113) Судебника Мхитара Гоша.

Таковы результаты наших изысканий. Дело специалистов-византистов указать на византийский прототип клиноторология, определить время его составления.

**ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔՈՒՄ ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ ԳԱՀՆԱՄԱԿԻ
ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՁԻ ՄԱՍԻՆ**

Պատմ. գիտ. չափադր Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԱՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի վերոնշյալ գլուխը նվիրված է երկնային, եկեղեցական և բյուզանդական արքունիքի հիերարխիային: Թեև իր բովանդակությամբ, շարադրման ոճով այն ոչնչով չի առնչվում Դատաստանագրքին, սակայն և՛ Դատաստանագրքի հրատարակիչներին, և՛ դրա հետադոտողների կողմից համարվել է Մխիթար Գոշի ստեղծագործություն: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն թարգմանված է հունարենից, բազմաթիվ տերմիններ բերվել են հունարեն և տեղի ու տեղը միջնադարյան հայ թարգմանչի կողմից թարգմանվել հայերեն (եկեղեցական տերմիններից՝ պատրիարք-հայրապետ, մետրոպոլիտ-մայրաքաղաքացի, փսաղտոս-սաղմոսերգու, մոնաքոս-միաւոր, եպիսկոպ-երիցուք և այլն): Ինչ վերաբերում է պալատական պաշտոնյաների անվանումներին, ապա դրանք բերված են իրենց հունարեն ձևով միայն (սիրենտիար, վեստիտոր, կանդիդատ, էքսկուրիտոր, ստրատոր, սդոդար, դեկանիոն. կուրսոր, ապոկրիսիար, փղակոն, ասիկրիտ և այլն):

Թարգմանությունը, մեր կարծիքով, կատարված է Կիլիկիայում նախքան 1238 թ., հավանական թարգմանիչն է ներսես Լամբրոնացին, իսկ գլուխը ներառվել է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում հենց Կիլիկիայում: Այդ բնագրի եկեղեցական հիերարխիային վերաբերող մասը ներսես Լամբրոնացին ներառել է իր «Մեկնութիւն պատարագին» ստեղծագործության մեջ, հետագայում Ստեփանոս Օրբելյանը՝ իր «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» դրքի մեջ, շիշլալ գլուխը ունեցել է մի քանի թարգմանություն, հավանաբար նույն ներսես Լամբրոնացու կողմից կատարված, որով և բացատրվում են այդ բյուզանդական աղբյուրի թարգմանության մեղ հասած երևի տարբերակները:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՐԿՈՒ ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՐԱՎՍԼԱՎԻԱՅԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ

ՀԳԱ թղթակից անդամ Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Միջնադարում Բալկանյան թերակղզու տարածքում գոյություն են ունեցել բազմաթիվ հայկական համայնքներ, որոնց վերաբերյալ վկայությունների ենք հանդիպում բյուզանդական պատմողական աղբյուրներում, ինչպես և պատրիարքական, կայսերական փաստաթղթերում, հողերի առուվաճառքի պայմանագրերում և այլ կարգի նյութերում: Ոչ սահմանափակ թիվ են կազմում նաև ուշ միջնադարի վիժագիր արձանագրությունները, գլխավորապես տապանագրեր, որոնցից բազմաթիվ նմուշներ են պահպանվել Կրետեի Հերակլիոն և Խանիա քաղաքներում, ինչպես և Թեսալիայում¹:

Վերջին տասնամյակներում Հարավսլավիայի տարածքում հայտնաբերվել են երկու վիժագիր արձանագրություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս ինչ-որ չափով լրացնելու մեր պատկերացումները Բալկանյան թերակղզու այդ մասում գոյություն ունեցած հայության վերաբերյալ:

Հարավսլավացի հայտնի հնագետ-ճարտարապետ Ջուրջե Բոշկովիչը և նրա երկու ուսանողները՝ Միլան Ստանիսլավևիչը և Մուխարեմ Մախիչը 1947 թ. ամռանը Բելգրադից մի փոքր հյուսիս-արևելք գտնվող Պետրովեց քաղաքից 10 կիլոմետր արևելք գտնվող Վիտովնիցի վանքի մոտ ժանոթացել են սերբերեն և հայերեն լեզվով գրված երկլեզվյան մի արձանագրության: Սերբերեն բնագիրը նախկինում հրատարակված է եղել Լ. Ստոյանովիչի կողմից: Ջ. Բոշկովիչը 1948 թ. հուլիսին Փարիզում կայացած բյուզանդագետների միջազգային 6-րդ կոնգրեսի աշխատանքների ժամանակ արձանագրության հայերեն բնագիրը ցույց է տվել Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանին, որը և վերծանել ու կարդացել է այն: Ջ. Բոշկովիչը իր հոգովում տալիս է արձանագրության՝ հայերեն լեզվին չտիրապետող օտարի համար լարմանալիորեն ճիշտ վերծանությունը, ինչպես և Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանի ընթերցանության սերբերեն թարգմանությունը²:

Սերբերեն և հայերեն բնագրերը բովանդակությամբ գրեթե նույնն են, հանգամանք, որ հնարավորություն է տալիս սրբագրելու և տալու հատկապես այնտեղ հանդիպող հատուկ անունների ճիշտ ընթերցումը: Քանի որ Ջ. Բոշկովիչը իր հոգովածում չի տալիս հայերեն արձանագրության վերծանությունը, այլ դրա գծագիրը միայն, ստորև բերում ենք այն, տալով մեր վերծանությունը:

«[ՅԱՆ]ՈՒՆ ՀԱԻՐ ԵՒ ՈՐԴՈՅ ԵՒ ՄԲ ՀՈՅԳՈՅՆ (sic!) ԵՍ ԼԱՏՈՆ ՊԱ-
[ՊՈՒԿԱ]Յ ՈՐԴԻՆ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻ ՅԱՆՈՒՆ ՄԲ ԱԿՈՐԱՅ ՀԱՅՐ»

1 Տե՛ս Հ. Մ. Բարթիկյան. Կրետե կղզու Հերակլիոն քաղաքի Ս. Հովհաննես Կարապետ եկեղեցու հայերեն տապանագրերը.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, № 1, էջ 102—110: Նույնի՝ Նյութեր գաղութահայ պատմության.— «Երաբեր հասարակական գիտություններ», 1987, № 9, էջ 74 և հտ.:

2 Дж. Бошковић. Средњовековни споменици североисточне Србије. Српска Академија Наука. Старинар, Орган Археолошког Института САН, нова серија, кн. I. Београд, 1950, с. 185 и сл.

3 Ինչպես տեսնում ենք, «ՀԱՅՐ» բառով է վերջանում արձանագրության երկրորդ տողը. երրորդ տողի սկիզբը շարգված է: Ս. Տեր-Ներսեսյանը կարդում է «ՀԱՅՐ», Բոշկովիչի թարգ-

կանի աշնանը հեղինակը, լինելով լենինդրադում, արձանագրությունը ցույց է տվել Կարեն Յուզբաշյանին, վերջինս այն ուղարկել է Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Օ. Եգանյանին, որի ընթերցումը և թվագրումը Կ. Յուզբաշյանը 1971 թ. Վ. Մոշինին է ուղարկել՝ Օ. Եգանյանի ընթերցման իր ուսման թարգմանությամբ: Վ. Մոշինը 1978 թ. լինելով Երևանում, հանդիպել է Օ. Եգանյանին, որը հաստատել է իր ընթերցումն ու թվագրումը: Կ. Յուզբաշյանի ուսման թարգմանության «մակեդոներեն» թարգմանությունը Վ. Մոշինը հրատարակեց իր հոդվածում⁷: Այդ եռահարկ թարգմանությունը մի կողմ թողնելով, տալիս ենք արձանագրության բնագիրը, որ, ի տարբերություն նախորդի, գրված է ոչ մեծատառերով: Այս դեպքում էլ պիտի նշեմ, որ հրատարակիչը թեև հայերեն չի իմացել, այն վերծանել է բավականին հաջող:

[Գո]հութին սբ ածածնայ տաք
ի թուականութեան ՈՅԱ

տուն⁸ սբ առ-
աքելոցն և
որք երգէք ի
սբ քաւարանիս
մեղաց թողու-
թին հայցէք
ի Քէ սուտ
քահանայ տր
Աթանասի ի
մէջ ճգնարա-
նիս յիշատ-
ակն իւր նա-
և ձեզ տրն
ողորմեսցի
ամէն:

Եթե Օ. Եգանյանը արձանագրության թվականը կարդացել է ՈՅԱ (651), ապա նա չէր կարող այն մ. թ. 1002 թ. վերծանել, ինչպես գրում է Վ. Մոշինը, քանի որ 651+551 տալիս է 1202 և ոչ 1002 թ.: Վերջին թիվը պարզապես հոդվածագրի թյուրիմացության արդյունք պիտի համարել:

Այսպիսով XIII դարի հենց սկզբում գոյություն ունեցող Ս. Առաքելոց հայկական եկեղեցին ևս վկայում է, որ Պրիլեպի շրջանում եղել է բազմաթմարդ հայկական համայնք:

⁷ Владимир Мошин. Прилепско-Варошпот таинствен натпис на една античка плоча. Институт за истражување на старословенската култура—Прилеп. Споменици засредневековната и поновата историја на Македонија. Том IV. Грамоти, записи и друга документарна граѓа за манастирите и црквите во Прилепската област. Скопје, 1981, с. 509—513.

⁸ Արձանագրության մեջ բաց է թողնված բալը: Հավանաբար՝ «շինեցաւ»:

ДВЕ АРМЯНСКИЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ НА ТЕРРИТОРИИ ЮГОСЛАВИИ

Член-корр. АН Армении Р. М. БАРТИКЯН

Резюме

На территории Балканского полуострова в средних веках существовало множество армянских поселений, о чем свидетельствуют разнохарактерные византийские источники, а также армянские надписи на могильных плитах. Обнаруженные в последние десятилетия на территории Югославии две армянские строительные надписи свидетельствуют о наличии армянских поселений и в данном географическом ареале. Одна из двух надписей обнаружена на северо-востоке Сербии и является билингвой, написана она в 1218 г. на сербском и армянском языках. В ней говорится о построении церкви во имя апостола Петра и епископа Якова (Нисибинского) неким Ладом, сыном Папука в память о своих родителях. Вторая надпись обнаружена на юге республики Македонии, в городе Прилеп, датируется она 1202 г. В ней говорится о построении (?) церкви святых Апостолов священником Афанасием. Факт строительства упомянутых церквей—свидетельство наличия многолюдных армянских поселений в указанных местностях.

**ՀՈՒՆԱ-ՀԱՅԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՄԻ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՃՃԵ ԿՆԻՔ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԷՐՄԻՏԱԺԻ ՀԱՎԱՔԱՄՈՒՈՒՄ**

Վ. Ս. ՇԱՆԻՐՈՎՍԿԱՅԱ (Լեհեգրադ), Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Արճճե կախովի կնիքները (մուիրդորոպները), որոնց թվին է պատկանում և սույն հոդվածի նյութ հանդիսացածը, Բյուզանդիայում լայն տարածում ունեին: Նրանք գործածության մեջ էին IV-ից մինչև XV դարը, և հարուստ նյութ են պարունակում իրենց ժամանակաշրջանների ուսումնասիրության համար: Այդ կնիքները առաջին կարգի պատմական աղբյուր են, քանզի հնարավորություն են տալիս Բյուզանդական կայսրության հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը, կայսրության՝ Արևմուտքի և Արևելքի հետ ունեցած կապերը ուսումնասիրելու համար: Ծագելով որպես ապրանքային կապարակնիքներ (պլոմբ), դրանք օգտագործվում էին պաշտոնական և սննդական թղթակցության կնքման համար, ծառայում որպես փաստաթղթի, նամակի իսկության հաստատագիր, նրանց բովանդակած գաղտնիքի պահպանության միջոց:

Կապարակնիքները ըստ էության դրոշմակ-դրոշմամայրի դրոշմվածքներ են: Նրանց մեջտեղում եղած անցքից թել էր անցկացվում՝ փաստաթղթին ամրացնելու համար: Այդ թելը դրոշմամայրով այնպես էր ճնշվում, որ փաստաթուղթը կարելի էր բացել միայն թելը կտրելով: Կնիքի թիթեղիկի սովորական տրամագիծը 15-ից մինչև 45 մմ էր: Թիթեղիկի տրամագծի փոքրության պատճառով վարպետի գործը բավականին դժվար էր, արձանագրությունը փորագրելիս նա ստիպված էր բառերը հապավել, քրիստոնեական պատկերներ փորագրելու դեպքում (Աստվածածնի, Քրիստոսի, սրբերի) դրանք տալ մինչև կուրծքը, և ոչ ամբողջ հասակով:

Կապարակնիքի կյանքի ժամանակը կախված էր նրա օգտագործման հաճախականությունից: Մասնավոր անձինք հազվադեպ էին այն նորացնում, բայց պաշտոնական անձինք, իրենց տիտղոսի, ծառայության վայրի փոփոխության հետ միասին ստիպված էին նոր կապարակնիքի պատվիրել: Կնիքի արձանագրությունը արտացոլում է նրա տիրոջ տվյալ պահին զբաղեցրած դիրքը, հանգամանք, որ վկան է հաղորդած տեղեկությունների արժանահավատության: Հենց սրանում է բյուզանդական կնիքների գլխավոր արժեքը:

Մեղ են հասել բյուզանդական շուրջ 80 հազար արճճե կնիքներ, սակայն փաստաթղթերի վրա ամրացված կնիքները հազվադեպ են հանդիպում, քանի որ անվերադարձ ոչնչացել են հենց փաստաթղթերը: Հարկ է նշել, որ կնիքների առանձին գոյությունը զգալի դժվարություններ է հարուցում նրանց ժամանակը որոշելու գործում:

Բյուզանդական արճճե կնիքներ հայտնաբերվել են (և հայտնաբերվում են) նախկին Բյուզանդական կայսրության տարածքում, հաճախ այն երկրներում, որոնց հետ Բյուզանդիան կապեր ուներ: Բյուզանդական արճճե կնիքների հավաքածուները բազմաթիվ են: Դրանք և՛ պետական պահոցներ են, և՛ մասնավոր անձանց հավաքածուներ և հիմնականում պահվում են ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Հունաստանում, Ավստրիայում, Թուրքիայում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Լեհաստանում և այլուր: Լենինգրադի Պետական էրմիտաժում պահվում են բյուզանդական 12 հազար արճճե կնիքներ և Դըմբարտոն Օբսից (ԱՄՆ) հետո իրենց քանակով գրավում են երկ-

որորդ տեղը: Պետական էրմիտաժի հավաքածուի հիմքում ընկած են նախկին Կոստանդնուպոլսի Ռուսական Հնագիտական ինստիտուտին¹ (Русский Археологический Институт в Константинополе) պատկանած, ապա Խոսակական ու բյուզանդական կնքագիտության հայտնի հետազոտող Ն. Պ. Լիխաչովի անձնական հավաքածուի կնիքները:

Էրմիտաժի կնիքների հավաքածուի մեծ մասը (մոտ 8 հազար կնիք) արձանագրություն ունի, որոնք հիմնականում հունարեն են, բայց կան և օտարալեզու, ինչպես և ևրկլեզվյան՝ լատինական, արաբական, ասորական, լատինա-հունական, հունա-արաբական, և, սույն հոդվածի նյութ դարձած, մեկ հունա-հայկական արձանագրություններ: Կնիքների իմաստավորումը զգալի չափով դժվարանում է նրանց վատ պահպանության պատճառով:

Հունա-հայկական արձանագրությամբ բյուզանդական արճճն կնիքներից առաջինը հրապարակեցին ամերիկացի բյուզանդագետներ Բերնարդ Բուլին և Զոն Լեսլիսը²: Նրանք նշում են, որ դեռևս VI դարից հայտնի են հունա-լատինական արձանագրությամբ բյուզանդական արճճն կնիքներ: VII դարի առաջին տասնամյակներից լատիններեն արձանագրությամբ կնիքները վերանում են (բացառությամբ կայսերական կնիքների), մասնավոր անձանց և պետական կնիքների լեզուն մինչև X դարի վերջին տասնամյակները հունարենն է: Շուրջ 950 թ. մինչև շուրջ 1050 թ. պահպանվել են սահմանափակ թվով կնիքներ արաբերեն և ասորերեն արձանագրությամբ³:

Հունարեն և հայերեն արձանագրությամբ առաջին հայտնի կնիքը ունի 22 մմ տրամագիծ: Բ. Բուլին և Զ. Լեսլիսը, ելնելով տառերի ձևից, կնիքը թվագրում են X դարի վերջով—XI դարի սկզբով: Կնիքի մի երեսի վրա կա հինգ սողից բաղկացած հունարեն արձանագրություն, որ հեղինակների կողմից վերծանված է հետևյալ կերպ. $\alpha\kappa(\alpha)\epsilon\zeta[\beta(\alpha)]\tau\theta\iota\epsilon\iota\varsigma\alpha\iota\iota\epsilon\tau(\alpha)\epsilon$ (αδէր օգնեա՝ ինձ՝ Մախիտարին [և] Ֆիլիպոսին): Կնիքի մյուս երեսի վրա կա հայերեն արձանագրություն: Հրատարակիչների ընթերցումը ստուգել են պրոֆ. Ժ.—Պ. Մահեն և դր. Զ. Պտուկյանը. «Մառա(1)[ի]ս Մխ[իթ]արա(1) ե[ւ] Փ[իլիպոսի]»:

Այս կնիքի նշանակությունը դժվար է գերազանցատել: Հարցն այն է, որ եթե հայերիս համար Բյուզանդական կայսրության մեջ ծառայած բազմաթիվ «Մախիտարներ» ազգային պատկանելությունը կասկած չի հարուցում, ելնելով այդ անձնանվան (Մխիթար) տոհմիկ հայերեն լինելուց, ապա ոչ թողոր բյուզանդագետներն են այդ միտքը բաժանում: Մ[խիթար] անվան մեջ հնչող, բայց չգրվող «բ» կիսաձայնը, այդ հնչյան հունարենում բացակայելու պատճառով արտահայտվելով «α»-ով (Մախիտար), համահնչուն է դառնում հունարեն αὐτῶν (մարտ) բառին, իսկ ամբողջությամբ՝ Մախիտար, համահնչուն է դառնում հունարեն πατριάρχ գոյականին, որ նշանակում է

¹ Bernard Coulie and John W. Nesbitt. A Bilingual Rarity in the Dumbarton Oaks Collection of Lead Seals. A Greek/Armenian Bulla of the Later 10th/Early 11th Centuries. Dumbarton Oaks Papers, № 43, 1989, p. 121—123. Գրեթե է նշել, որ Վ. Զալբուրգը իր մի հոդվածում (Ein Bleisiegel mit hebräischer Legende aus dem 12. Jh. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Bd. 26 (1977), S. 110, n. 6) խոսում է հունա-հայկական արձանագրություններով երեք այլ կնիքների մասին, որոնցից մեկը պահվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ, մյուսը՝ Վենետիկի Մխիթարյանների, Լորդզդե՝ բյուզանդական կնիքների հետազոտող Գ. Զաքարյանի կողմից հայերեն արձանագրությամբ երկու կնիք գտնվում են Վ. Զալբուրգի հավաքածուում, մեկ հատ՝ Վենետիկի Մխիթարյանների, իսկ ԱՄՆ-ում՝ երկուսից ոչ պակաս: Բուլդեն էլ, ըստ Զալբուրգի, անտիպ (1977 թ.):

² Այդ կնիքների մի մասը հրատարակված է: Բ. Բուլին և Զ. Լեսլիսի վկայությամբ, Դրմարտոն Օքսի հավաքածուում կա շուրջ 80 կնիք արաբերեն և ասորերեն արձանագրությամբ (նշվ. աղյուս. էջ 121, ծան. 2):

«մարտիկ»³։ Ահա սրա հիման վրա բյուզանդագետները բյուզանդական կայսրության մեջ գործած բազմաթիվ Մաիւտարներին հունական ծագում էին տալիս⁴։

Անցնենք Պետական էրմիտաժի կնիքների հավաքածուում հայտնաբերված հունա-հայկական արձանագրության կնիքին։ Նրա շիֆրն է՝ Μ—2062⁵, տրամագիծը՝ 16 մմ, և էրմիտաժ է մուտք գործել 1931 թ. նախկին «Կոստանդնուպոլսի Ռուսական Հնագիտական Ինստիտուտի» կնիքների հավաքածուի հետ։ Հնագրական տվյալների հիման վրա, սույն հոդվածի հեղինակներից մեկի (Վ. Շ.) կարծիքով կնիքը թվագրվում է X—XI դդ.։ Կնիքի մի երեսի վրա կա հինգ տողից բաղկացած հունարեն արձանագրություն, որ վերծանվում է հետևյալ կերպ.

Κ Ρ,

ΤΩΛΑΔ

Γ ΕΩΡΓ,

ΤΟΜΑΜ

Γ ΕΝ

+Κ(ύρι)[ε] β(οτ)[ι](ει)] («Տէր ոգնւս»

τῶ τῷ ὁ(οὐ)ω) ծառային քո

Γεωργ(իω) Գեորգալ

τῷ Μαμ- Մամ-

γεv(τ) գենայ)

Կնիքի մյուս երեսի վրա հստակ կարդացվում են հետևյալ տառերը.
[ԳԵ-]ՈՐԳԱՄԱՄԳ-ԵՆԱՅ

որ հունարեն արձանագրության վերջին երեք տողերի բառացի թարգմանությունն են։ Չեն դրոշմվել հունարենի առաջին երկու տողերը՝ «Տէր ոգնւս»⁶ ծառային քո» բառերը։

Գեորգ Մամգենի արճճե կնիքը (խոշորացված է երկու անգամ)

Կնիքի վրա չկա նրա տիրոջ որևէ տիտղոս, պաշտոնի անվանում, ծառայության վայրի անուն, ուստի հնարավոր չէ նրան նույնացնել բյուզանդական

³ Այդ կարծիքին էր Վ. Լեռնը. Legendes sigillographiques et familles byzantines, Echos d'Orient, t. 35, 1932. p. 348, ծան. 2, Բայց հետագայում նա փոխեց իր տեսակետը և նրանց հայ համարեց. Տե՛ս նույնի Le Corpus..., V. 2, p. 249.

⁴ Երբ սույն հոդվածի հեղինակներից մեկը (Ղ. Ք.), ծանոթանալով Ա. Պ. Կոմդանի՝ Բյուզանդական կայսրության ավազանու կազմում XI—XII դդ. գործած հայերին նվիրված

և հայկական աղբյուրներում հանդիպող որևէ համանուն գործչի հետ: Բայց կա մի կարևոր հանգամանք, որ անգնահատելի է դարձնում այս կնիքի նշանակությունը: Դա «Մամգենայ» (սեռ. տր. հոլով.) անունն է, V դարից հետո աղբյուրներում այս անվան հիշատակության առաջին հայտնի դեպքը, ուր անունն արդեն տոհմական իմաստ է ստացել: Սա Մամիկոնյան տոհմանունն է, հետևաբար հիշյալ Գեորգը պատկանում էր Մամիկոնյան ընտանիքին: Խնդրի կարևորությունը կայանում է նրանում, որ, ինչպես ժամանակին նշել էր Ն. Ադոնցը, «բոլոր այն հայերը, որոնք դերակատարներն են հանդիսանում բյուզանդական պատմության մեջ, գրեթե բացառապես պատկանում էին հայ ազնվականության դասին»⁷: Բայց բանն այն է, որ Հայաստանում քաջ հայտնի նախարարական ընտանիքները՝ Մամիկոնյանները, Բագրատունիները, Սյունիները, Կամսարականները, Արծրունիները և շատ ուրիշներ բյուզանդական աղբյուրներում հանվանե հիշատակված չեն⁸: Այդ առթիվ Ն. Ադոնցը իրավացիորեն գրում է. «Բյուզանդական հայերի տոհմական ծագումը դժվար է որոշել հաստատապես, եթե օգնության չեն գալիս հայ աղբյուրները դրական ցուցումով»⁹: Ուսումնասիրողները աշխատում են որոշել Բյուզանդիայում աչքի ընկած հայ գործիչների տոհմանունները՝ ելակետ ունենալով նաև այն հանգամանքը, որ «նախարարական տները տոհմական անուններ ունեին մի հայտնի չափով յուրահատուկ, որոնց միջոցով կարելի է երբեմն, որոշել, թե ով ո՞ր տոհմին էր պատկանում»¹⁰, Ն. Ադոնցը, խոսելով Բյուզանդիայում հայ նախարարական ընտանիքների խաղաղած դերի մասին (հատկապես IX դարում), առաջին հերթին նշում է Մամիկոնյաններին¹¹, թեև բյուզանդական և ոչ մի աղբյուրում «Մամիկոնյան» տոհմա-

գրքի ձեռագրին, հեղինակին ասաց, թե Մախիտարները հայ են, նրանց անունը՝ հայկական է (Մախիթար), դա նրան այնքան էլ չհամոզեց: Նա նրանց (թվով 9 հոգու) տեղադրեց իր գրքի 3-րդ գլխում, որ վերնագրված է՝ «Ենթադրաբար հայկական ծագմամբ ընտանիքներ» (Семья предположительно армянского происхождения): А. П. Каждан. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI—XII вв. Ереван, 1975, с. 100—103. Միջ. դեռ. Ն. Ադոնցը իր մի հոգվածում (Notes arméno-byzantines I. Les sceaux des Makhitar. Etudes arméno-byzantines. Lisbonne. 1963, էջ 137—141) ուսումնասիրության ենթարկելով «Մախիտար» անունը կրող բյուզանդական երկու կնիքներ, ցույց է տվել, որ խոսքը Մախիթար անվամբ հայազգի գործիչների է վերաբերում, որտեղ այդ անունը ազգանուն է դարձել (Նիկեոսա Մախիտար և Վասիլ Մախիտար):

⁵ Էրմիտաժում M—3323 շիֆրի տակ պահվում է Հունա-հայկական արձանագրությամբ մի կնիք էս: Մի երեսին Հովհաննես Մկրտչի պատկերն է օ օ (γιοϛ) 'Ιω(αννης) օ Πρ(ο) [αρχιεϛ] (Սր. Հովհաննես Կարապետ) արձանագրությամբ, մյուս երեսին կարելի է կարգալ ... ՀԱՆՆԻՍԻ ([ՅՈՎ]ՀԱՆՆԻՍԻ):

⁶ Բյուզանդական կնիքների բացարձակ մեծամասնությունը սկսվում է «Տէր օգնեա» (կամ՝ «Աստուածածին օգնեա») բառերով: Հետաքրքրական է նշել, որ այդ բառերը հանդիպում են Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Կյուրիկե I-ի միակ հայտնի դրամի վրա. Տ[է]Ր ՈԳՆԷ ԿՈՐԻԿԷԻ ԿՈՐԱՊԱՊԱՆԱՍԻ: Տե՛ս P. Z. Bedoukian. Medieval arménian coins.— Revue des Etudes Arméniennes, t. VIII, 1971, p. 427.

⁷ Ն. Ադոնց. Վասիլ Հայազն (Մեծագործ կայսր, 867—886).— Պատմական ուսումնասիրություններ. Պարիս, 1948, էջ 495:

⁸ Բացառություն է կազմում Առն ՄI կայսեր (886—912 թթ.) կնոջ Զոյեի նախկին ամուսինը՝ Բեռդուոս Գունիացիցեսը, որ հավանաբար Գնունյաց տոհմին էր պատկանում: Տե՛ս Հ. Մ. Բարթիկյան. Հայկական նախարարական տոհմանվան եղակի հիշատակություն բյուզանդական աղբյուրներում.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, № 4, էջ 135—141:

⁹ Ն. Ադոնց. նշվ. աշխ., էջ 496:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Նույն տեղում:

նունը հանվանն նշված չէ։ Ահա վերջիններիս անունների հիման վրա փորձեր կատարվեցին հանգելու այն եզրակացության, որ Թեոդոսիոս և Հուստինիանոս կայսրերի Դատաստանագրքերում հիշված բյուզանդական նշանավոր երկու գործիչ՝ պրեպոզիտոսներ NUSIMOS-ը (Մուշեղ) և Artaxes-ը (Արտաշես)¹², ապա և 902/903 թ. վախճանված սբ. Մարիամ Նորավկան՝ Վարդան և Վահան անունները կրողների մայրը, որ սերում էր Վասիլ I կայսեր Թագավորության ժամանակ (867—886 թթ.) Բյուզանդիա եկած «Մեծ Հայքի մեծամեծներից», պատկանում էին Մամիկոնյանների ընտանիքին¹³, խնդրո առարկա կնիքն ահա առայսօր հայտնի բյուզանդական միակ աղբյուրն է, որ մեզ տալիս է բյուզանդական հայ գործիչ տոհմանունը (Մամիկոնյան)։

Արդ, անհրաժեշտ է կանգ առնել կնիքի վրա նշված այդ անվան ձևի վրա։ Հայկական աղբյուրներում «Մամգեն» ձևը վկայված չէ։ Մովսես Խորենացին (Հայոց սլատմութիւն, Բ, ձա, ձդ), Ստեփանոս Տարոնացին (Բ, ա) հիշում են Տրդատ III-ի օրոք հանդես եկած Մամգուն (սեռ. Մամգունայ) անունով մի նախարարի, որ դարձավ Մամգունեան (Մամիկոնեան) նախարարական տան նախահավր։ Կասկած չկա, որ «Մամգեն»-ը Մովսես Խորենացու հիշած «Մամգուն» անունն է, որ այդ ձևով ահա հանդես է գալիս կես հարամյակ անց¹⁴։

Ի՞նչն է պատճառը, որ հիշյալ Գեորգը իր կնիքի վրա նշել է իր անունը ոչ միայն հունարեն, այլև հայերեն։ Այն փաստը, որ կնիքը եղել է Կոստանդնուպոլսի Ռուսական Հնագիտական Ընկերության հավաքածուում, ամենին էլ չի նշանակում, թե կնիքը շրջանառության մեջ է եղել կամ գտնվել է հենց Կոստանդնուպոլսում։ Բյուզանդական և ոչ մի հայ գործիչ, եթե նա ապրել և ծառայել է զուտ հունական միջավայրում (Կոստանդնուպոլսում, Թեսալոնիկում, հունական այլ շրջաններում) իր կնիքի վրա հայերեն չէր գրի, դա անիմաստ էր։ Ավելի հավանական է, որ բյուզանդական հայազգի այդ անձնավորությունը գործել է Բյուզանդիայի կազմում գտնվող հայկական նահանգներում։ Ինչպես հայտնի է, դեռևս Ռոմանոս I Լեկապենոսի ժամանակներից (920—944 թթ.) կայսրության կազմի մեջ մտան զուտ հայկական բնակչությամբ նահանգներ (Տարոն, Դերջան, Հարթ, Ապահունիք, հետագայում նաև Տայք, Վասպուրական, Շիրակ), որտեղ սկսեցին ծառայել հայկական ծագումով բյուզանդական գործիչներ¹⁵։ Ահա սրանցից մեկըն էլ պիտի լինի խնդրո առարկա կնիքի տերը։

¹² Հ. Բարթիկյան. Առաջին Մամիկոնյանների բյուզանդական արքունիքում. — «Պատմա-րանաոսրական հանդես», 1986, № 3, էջ 11—15։

¹³ Բ. Մ. Բարթիկյան. () Византизм и Византизм в Армении и в Византии: Источники и материалы — «Պատմա-րանաոսրական հանդես», 1980, № 3, էջ 244—250։ Նույնի՝ Մամիկոնյան (") սուրբ Մարիամ Նորավկայի (+902/903 թթ.) բյուզանդական վարքը. — «Էջմիածին», 1975, ԺԲ, էջ 39—46. 1976, Ա, էջ 42—49, 1976, Բ, էջ 52—57։

¹⁴ Հ. Աճառյանը հիշում է վեց անձնավորություններ, որ կրել են «Մամիկոն» անունը, յայց միայն առաջինն է կոչված «Մամգուն»։ Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երեվան, 1946, էջ 185։

¹⁵ Նրանց, ինչպես և հիշյալ շրջաններում, գլխավորապես բյուզանդական Մեծ Հայքի «Թերերիայի» (Տայք), «Թերերիայի և Մեծ Հայքի» բյուզանդական բանակաթեմի հայ և ոչ հայ կառավարիչներին պատկանած, Պետական էրմիտաժում պահվող բազմաթիվ արձեձ կնիքները հատուկ ուսումնասիրության են ենթարկվել։ Մանրամասն տե՛ս В. С. III андропская. Неизвестные печати Аарона, магистра и дуки Иверии и Великой Армении и проедра и дуки (XI в.). — Сообщения Государственного Эрмитажа, 1973, XXXVII, с. 60—64. О н а ж е. Эрмитажные печати Филарета Врахамия (Варажнуни). — «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1975, № 3, էջ 36—49։ Նույնի՝ Неизвестные пра-

* * *

Սույն հոգովածը հանձնվել էր հրատարակություն, երբ ԽՍՀՄ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի Լենինգրադի ռաժանմունքի գիտաշխատող Լ. Գ. Կլիմանովը սիրալիր կերպով մեզ հայանեց, որ հիշյալ ինստիտուտում ընկառադրված է մշակման մեջ գտնվող արձեռն կնիքների Ն. Պ. Լիխաչովի ժողովածուում (№ 54), «Vatja. и Восок» ռաժնի № 19-ն իրենից ներկայացնում է Գեորգ Մամգենի արձեռն կնիքի մի երկրորդ օրինակը: Հապավումները ռացած հունարեն արձանագրությունը կարգացվում է. KIPIE BOHΘEI TW ΣΩ ΔΟΥΛΩ ΓΕΩΡΓΙΩ ΤΩ ΜΑΜΓΕΝΗ («Տէր օգնեա ծառային քո Մամգենայ»), այսինքն ոչնչով չի տարբերվում էրմիտաժի կնիքի հունարեն արձանագրությունից: Հայերեն արձանագրությունը պահպանել է էրմիտաժի օրինակում գուրս չեկած սկզբի երկու տողերը հս: Այն կարգացվում է. ԱՄ ՈԳՆԵՆ ԳԻՆՈՐԳԱ ՄԱՄԳԵՆ/ԵՆԱՅ: Անկասկած է. որ երկու կնիքներն էլ մեկ գրողմամայրի գրողմվածքներ են:

Մեր պարտքն ենք համարում խորին շնորհակալություն հայտնել Լ. Կլիմանովին սույն կնիքի հրատարակությունը մեզ թույլաբերելու համար:

ВИЗАНТИЙСКАЯ СВИНЦОВАЯ ПЕЧАТЬ С ГРЕКО-АРМЯНСКИМИ НАДПИСЯМИ ИЗ СОБРАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЭРМИТАЖА

В. С. ШАНДРОВСКАЯ (Ленинград), Р. М. БАРТИКЯН

Резюме

Из хранящихся в Государственном Эрмитаже 12 000 византийских свинцовых печатей 8 000 имеют надписи на греческом языке, в которых часто упоминаются личные и родовые имена, титулы, чины, места службы их владельцев. Здесь же в ограниченном количестве встречаются и иноязычные печати (латинские, арабские сирийские), а также двуязычные (греко-латинские, греко-арабские). Таковые имеются и в других хранилищах за рубежом, как и в частных коллекциях специалистов. Эрмитажная с греческой и армянской надписями печать (ее шифр—М-2062) поступила в Эрмитаж в 1931 г. в числе печатей собрания бывшего Русского Археологического Института в Константинополе и датируется X—XI вв. Греческая надпись читается: Κύριε βοήθε: τῷ σῷ δούλῳ Γεωργίῳ τῷ Μάμγενῃ («Господи, помоги рабу твоему Георгию Мамгену»). Армянская же надпись гласит: [Գե]որգա Մամգենայ («Георгию Мамгену»). Не тиснуты слова «Господи, помоги рабу твоему» греческого текста. В данном контексте личное имя «Мамген» имеет значение родового, и его носитель Георгий бесспорно принадлежал к знаменитой армянской аристократической семье Мамиконидов. Известно, что родовые имена византийских деятелей армянского происхождения ни в одном византийском источнике не зафиксированы (за исключением деятелей из рода Гнуни) и их принадлежность к той или иной феодальной фамилии выясняется косвенными данными или же прямыми сведениями армянских источников. Печать Георгия Мам-

витель византийской фемы Иверия.— *նույն տեղում*, 1976, № 9, էջ 79—86: նույնի՝ Исаак Комни—правитель фемы Иверия.—«Պատմա-րանսիրական հանդես», 1983, № 4, էջ 110—117: նույնի՝ Печати армянских деятелей X—XII вв. и правителей Васпуракана.—IV Международный симпозиум по армянскому искусству. Тезисы докладов. Ереван, 1985. с. 395—396. նշանա այստեղ, որ Պեասական էրմիտաժում պահվում են հայկական ընտանիքներից սերող ընդհանրապես մի շարք գործիչների (Վահրամյանների (Վրախամյանների), Վարդիսների, Գամրասների, Դավթասների, Կասակալոների, Կարկուսների, Մխիթարների, Սոսիկների, Սկրբոսների, Թևոդորականների և ուրիշների) արձեռն կնիքները հունարեն արձանագրություններով:

гена—единственный известный нам в византийских источниках случай упоминания родового имени Мамиконидов. Известный армянский языковед Р. Ачарян в своем словаре армянских личных имен упоминает пять личностей, носящих имя Мамикон, и одного, носящего первоначальную форму этого имени—Мамгун, которого Мовсес Хоренаци считает родоначальником Мамиконидов. Факт существования на византийской печати армянской надписи свидетельствует о том, что ее владелец жил и служил в армянской среде, скорее всего на территории Армении, захваченной Византией в X—XI вв.

* * *

Статья была сдана в печать, когда сотрудник Ленинградского отделения Института истории АН СССР Л. Г. Климанов любезно сообщил нам, что в неопisanном и находящемся в обработке фонде Н. П. Лихачева в собрании ЛОИИ АН СССР (№ 54), в отделе «Восток и Восток» под № 19 хранится второй экземпляр печати Георгия Мамгена. Греческая надпись та же, что и в эрmitажном экземпляре. Армянская надпись сохранила две первые строки, отсутствующие на эрmitажной—*ՄԵ ԹՅԵԵ* («Боже храни»). Бесспорно, что оба моллидовула отпечатки с одного и того же буллотирня.

Считаем своим приятным долгом выразить Л. Г. Климанову свою искреннюю благодарность за разрешение публикации этой печати.

ԲԱՆԴՐԱՏՈՒՆՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԶԵՍՏԵՐԻՑ
(Շալակատի՝ Բեռնակիր. թե՞ Բանկիր)

ՀԳԱ թղթակից անդամ Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

IX դարի երկրորդ կեսից Բյուզանդական կայսրությունը սկսեց Արարական խալիֆայությունից աստիճանաբար վերանվաճել դեռևս VII դարից կորցրած տարածքները, այդ թվում Հայաստանի բազում քաղաքներ ու շրջաններ։ Այսպես, 932-ին զրավեց Երրորդ Հալեի մայրաքաղաք Մելիտենեն, 943-ին՝ Կարինը, 1000 թ.՝ Տայքը, 1021-ին՝ Վասպուրականը, 1045-ին՝ Շիրակը և բազմաթիվ այլ շրջաններ։ Կայսրության տիրապետության հաստատմամբ սկսեցին Հայաստան մուտք գործել բյուզանդական կարգն ու կանոնը, վարչական, ֆինանսական ու հարկային սխեմաներ։ Վերջինս կայսրության համար ամենակարևորներից էր, քանզի, ինչպես գրում էր XI—XII դդ. ասիականագիտիկ ապրած արաբ գիտնական Մարվազին, Բյուզանդական կայսրության հիմնական եկամուտները հարկերի գանձումից էին գոյանում¹։ Բնական է, սխեմամանակ Հայաստան մուտք էր գործում նաև բյուզանդական հարկային տերմինաբանությունը՝ «բնագրով» կամ հայերեն թարգմանված, Այս վերջինի վերաբերյալ պատմական աղբյուրներից շատ վկայություններ չունենք։ Մի քանիսը պահպանվել են Հայաստանի և Իբերիայի բանակավիճի կատապաններ Ահարոն Բուլղարի և Բագարատ Վիսկայոս² բանակավիճի մայրաքաղաք Անիի Մայր տաճարի պատին 1056 և 1060 թթ. փորտպրված երկու ընդարձակ վիմագիր արձանագրություններում։ Այդ արձանագրությունները տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն ուսումնասիրողին կարևոր նյութ են մատակարարում։

Ահարոն Բուլղարի արձանագրության մեջ հունարեն «բնագրով» է հիշված «պախա»-ը (հունարեն՝ *πάχυν-πένχυν*՝ հարկ, տուրք), որ գանձվում էր «տներին» (արձանագրության մեջ՝ «պախտ տանց»), այսինքն Անի քաղաքի կողպակներից, պանդոկներից՝ առևտրականներից ու արհեստավորներից³։ Այն համապատասխանում է բյուզանդական *ἐνδοκοθεν*-ին որում *ἐνδο* տուն բառն առկա է⁴, Այդ «պախտ տանց»-ը չարս տարի անց, Բագարատ Վիսկայոս արձանագրության մեջ «հայացվել» է, դառնալով «տանուտրուծի» (տուրք տներին)։

Հստակաբան «բնագրով» և զուտ բյուզանդական իմաստով բերված է նաև «լիար» բառը, որը հաճախ է հանդիպում հայկական աղբյուրներում XI դարից շատ առաջ, բայց տարբեր իմաստներով։ Անանիա Շիրակացու մոտ հիշվում է, ե այն իմաստով, ինչ Ահարոն Մագիստրոսի արձանագրության

¹ V. Minorsky. Marwazi on the Byzantines, Mélanges H. Gregoire. T. II, 1950, p. 462.

² Հ. Բարթիկյան. Ահարոն Մագիստրոսի արձանագրության մեջ հիշատակված հարկերի մասին. «Պատմա-բանասիրական հանգես», 1959, № 4, էջ 168—173.

³ Р. М. Бартияян. «Эникион» в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества.—Историко-филологический журнал, 1968, № 2, 117—128.

⁴ Նույն տեղում։

մեջ. «Եւ մանր բաժանեալ զլիտրն՝ լինի... դահեկան 72»⁵ այսինքն՝ 72՝ ոսկեդրամ: Այդ իմաստով էլ գործածված է լիտր բառը Ահարոն Մազիս-տրոսի 1056 թ. արձանագրության մեջ:

Վերջապես, հունարեն χρυσόβολον-ը (բառացի նշանակում է «ոսկե բուլլա»՝ դրոշմ, որ բացի իր ուղղակի իմաստից, նշանակում է նաև կայսերական թուղթ, գրություն, քանզի նրանից կախված էր լինում հիշյալ «բուլլան»): Ահարոն Բուլղարի արձանագրության մեջ բառը թարգմանված է «ոսկե մատանի»:

Ահարոն Մազիստրոսի և Բագարատ Վիկացու արձանագրությունների բովանդակությունը մեծ մասամբ վերաբերում է Անի քաղաքի առևտրականներից ու արհեստավորներից գանձվող հարկերին: Հենց այդ առնչությամբ Բագարատի արձանագրության մեջ հանդիպում է մի տեղում, որի իմաստը, մեր կարծիքով, մինչև օրս ճիշտ չի մեկնաբանված: Խոսքը «շալակաւոր» բառին է վերաբերում: Արձանագրության մեջ գրված է. «Եւ շալակաւոր Անեցի բամէնցավ բաժին (այսինքն՝ բաժի, հարկի—Հ. Բ.) կէսն ազատ է»⁶: Արձանագրությունը շարունակվում է այլ հարկի հիշատակությամբ, բայց քանի որ, ինչպես պիտի տեսնենք, ուսումնասիրողները սխալմամբ այն համարում են «շալակաւոր»-ին վերաբերող նախադասության շարունակությունը, մեջբերում ենք և այն. «Եւ ի կապճին տաին դահեկանին իջ: դրամ այս տան իջ: իւր աղատ է»:

Միանգամայն պարզ է, որ «շալակաւոր»-ն այստեղ մարդ է և Անի քաղաքի բնակիչ: Բառը մի անգամ ևս հանդիպում է Արուճում, դարձյալ վիճաբար արձանագրությունում: Այնտեղ կարդում ենք. «Յանուն Աստուծոյ ի թուական ՆԼԶ (436+551=987 թ.) ես Սմբատ Շահնշահ որդի Աշոտոյ Շահնշահի ազատեցի վասն իմ հաւրն հոգւոյն եւ իմ արեւշատութեան եւ մեղաց թողութեան զշալակաւոր բաժէ շնորհին Աստուծոյ...»⁷:

Հայոց լեզվի բառարաններում «շալակաւոր» բառը արձանագրված է, բայց որպես աղբյուր ունենալով ոչ Անիի և Արուճի արձանագրությունները: Հայկազյան լեզվի մեծ բառարանում այն չի արձանագրված: Սահակ Ամատունին ցույց է տալիս, որ բառը հանդիպում է Արարատյան գավառում և Մուշում և ունի հետևյալ նշանակությունը. «Յնա՝ որ շալակով ձի բան է տանում»⁸, եվ բերում է օրինակներ. «Շունը շլակաւորի վրայ կը հալի: Առած. Աղբ. Հանդ., ԺԱ, 116: «Շալակաւորին բարեւ տուող չկայ. Առած. (Մշ.)»:

Բառին նույնպիսի բացատրություն է տալիս Ստ. Մալխասյանցը. «շալակաւոր-շալակը բեռ ունեցող, բեռնավորված»⁹:

Հ. Աճառյանը «շալակ» բառի տակ նշում է և «շալկոր»-ը՝ որպես «նոր բառ» (թեև, ինչպես տեսանք, հիշվում է X դարից), առանց բացատրելու իմաստը¹⁰:

⁵ Հ. Մանանդյան. Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում. Երևան, 1930, էջ 30:

⁶ Դիվան հայ վիճագրության. պրակ 1, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի. Երևան, 1966, էջ 37:

⁷ Վիճական տարեգիր, ցուցակ ժողովածո արձանագրությանց հայոց, կազմյաց Կ. Կոստանյանց. Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 9: Կոստանյանցը արձանագրության շարունակությունը կրճատել է: Շարունակությունն է. «Եւ եթէ որ իմ վճռիս դիմադարձ լինի նղովեսցի յԱստուծոյ, ՅԺԸ հայրապետացնա: Տե՛ս Հ. Շահխաթունյանց. Ստորագրություն Կաթողիկե էջմիածնի և հինգ զավառացն Արարատա. հ. Բ. էջմիածին, 1842, էջ 61: Հմմտ. Ղ. Ալիշան. Այրարատ, էջ 144:

⁸ Ս. Ամատունի. Հայոց բառ ու բան. Վաղարշապատ, 1912, էջ 508:

⁹ Ստ. Մալխասյանց. Հայերեն բացատրական բառարան. հ. Գ, Երևան, 1945, էջ 491:

¹⁰ Հ. Աճառյան. Հայերեն արձատական բառարան, հ. Գ, էջ 481:

Այսպիսով, ըստ Սահակ Ամատունու և Ստ. Մալխասյանցի շալակաւոր նշանակում է բեռ կրող, մի խոսքով բեռնակիր (համբալ)։

Ինչպէս և ն հասկացել և բացատրել Անիի արձանագրության «շալակաւոր»-ը Բագարատ Վիկացու արձանագրութեամբ զբաղված մասնագետները։ Ակզրից տանք՝ այնպես, ինչպես վիճակի թաղարանագիրները։ Այսպէս Մ. Բրոսսէն բերված նախագաւառութունը Բարդաննի է. «Chaque portefaix d'Ani est exempté d'impos pour la moitié de sa cote»¹¹ («յուրաքանչյուր անիցի բեռնակիր ազատված է հարկից բամբակի կեսի շալակով»)։ Հասկանալի չէ, եթե բեռնակիր է, ապա ինչպէս դարձավ բամբակի տեր, եթե բամբակի տեր է, ինչպէս դարձավ բեռնակիր։ Կարծեցյալ «բամբակի» մասին դեռ խոսք կ'ընեն։

Ամենից տարօրինակ Բարդանութիւնները տվել են Մ. Էմինը և Ս. Եղիազարյանը։ Մ. Էմինը Բարդաննի է. «Аппец, носилыца хвороста, освобождается от половины подати»¹² («սյալա (խոփ) կրող անիցին ազատվում է հարկի կեսի շալակով»)։ Եվ Բագարատի արձանագրության մեջ հաջորդ հարկաւորին և նրա վճարած հարկին վերաբերող նախագաւառութիւնը կցելով «շալակաւոր»-ին վերաբերողին, շարունակում է. «Если же выюк его в ханике (всём), то он платит 9 динариев» («բայց եթե նրա բեռը (կշռում է) մեկ խանիքս, ապա նա վճարում է 9 դինար»)։

Իսկ Ս. Եղիազարյանը Բարդաննի է. «Вязанка дров, которую может носить на спине носилыца, свободна от налога. Но если вязанка больше, то носильщик уплачивает сбор привратнику города (?) 9 динарий»¹³ («Սի կապոց փայլը, որ բեռնակիրը ի վիճակի է իր շալակին կրել, ապա է հարկից, բայց եթե կապոցը ավելի մեծ է, ապա բեռնակիրը քաղաքի բարապանին հարկ է վճարում 9 դինար»)։

Վերջապէս Բ. Ն. Բենեշիչը Բարդաննի է. «И аппец с поклажей платил за половину свободна»¹⁴ («բամբակով բեռով անիցին ազատվում է հարկի կեսի շալակով»)։

Արդ, արամբարտիւտն է արդէ՞ք Լեւոնդրել, որ Բագարատ Վիկացին, բարձրագույն մեծագույն բանակաւորներից մեկի դուքս-կատապանը, Անիի, տան է Բազմաթիվ լայնության նախկին մայրաքաղաքի Մայր տաճարի պատին արձանագրելու «անիցի բեռնակիրների հարկման մասին, բոլորակապով շալակաւորին», տարբերութուն դնել նրա և ոչ անիցի բեռնակիր միջև։ Բեռնակիր ինչպիսի՞ եկամուտների հիման վրա պետք էր այդ հարկը դրձակել, մի՞թէ մի շալակ կամ մի քիչ ավելի ցախի կամ խոփի համար «շալակաւոր»-ը ի վիճակի էր վճարել ինն դինար (մեկ դինարը՝ մոտ 4 գրամ ոսկի, ասել է մոտ 36 գրամ ոսկի), և վերջապէս, ինն դինարով հարկվող մեկ շալակ ցախը ի՞նչ պիտի արժենար։ Այնուհետև, ինչքան պատվաբեր էր Աշոտ III Ողորմածի որդուն՝ Շահնշահ Սմբատին, իր հոր հոգու փրկութեան և իր, Սմբատի, արեւշատութեան համար բեռնակիրներին հարկից ազատելու մասին հատուկ արձանագրութիւն թողնելը։ Դեռ ավելին. ըստ այսմ է, Բագարատ Վիկացին իր ուսերի վրա բեռը կրող բեռնակիրին

¹¹ M. Brosset. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847—1848, I-re livraison. St.-Petersbourg, 1849, p. 95.

¹² Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, перевел Н. О. Эмин. М., 1881, с. 14.

¹³ С. А. Егнazarov. Исследования по истории армянского права. Вып. 1, Киев, 1919, с. 6, 2-й изд. էջ 39, որտեղ նա տալիս է ավելի ընդարձակ «մեկնաբանութիւն»։ «Носильщик, приносящий дрова в город вязанками на своей спине, а за выюк дров он уплачивал 9 динариев».

¹⁴ Б. Н. Венешевич. Три армянские надписи XI в. из эпохи византийского владычества. СПб., 1921, с. 23.

հարկի կեսից է ազատում, այն դեպքում, երբ սայլով կամ գրաստով գինի ծախողին հարկից լրիվ է ազատում. «Գինեւոր Անեցի եթէ սայլով, եթէ գրաստով բաժն ազատ է», գրում է նա իր այդ նույն արձանագրության մեջ:

«Շալակաւոր» բառը ծագում է «շալակ» բառից: Հայկական աղբյուրներում այն վկայված է մեր ազգային մատենագրության արշալույսից: «Եւ ել յանդն քաղել արիովթ. եւ եգիտ որթ յանգին, եւ քաղեաց ի նմանէ ազոխ լի շալակաւ իւրով»¹⁵: «Այն ինչ կամէր ի վերայ ալեաց ծովու սաստել վասն անօրէն հպարտութեանն, եւ զվերին լերանցն ներքին առնել եւ զներքին վերին, զնա ինքն յերկիր հողեալ շալակաւ շրջեցուցանէին»¹⁶: Առաջին դեպքում «շալակ» է թարգմանված հունարեն բնագրի ἰσαλιον-ը (շոր, հանդերձ), երկրորդ դեպքում՝ φερσιον (պատգարակ):

Ըստ Հ. Աճառյանի «շալակ»-ի ունեցած բաղում իմաստները հետևյալներն են. «մախաղ, պարկ, տոպրակ, պատգարակ, բեռ, կոնակ, թիկունք...»: Ստ. Մալխասյանցը իր հերթին բացատրում է. «Մարդու կոնակը երկու ուսերի մեջ, մինչև մեջքը, որի վրա դնում են բեռը՝ փոխադրելու համար: Բեռի ափս քանակը, որ մարդ մի անգամից կարող է տանել շալակով: Ընդհանրապես շալակով տանելու կամ շալակված ծանրոց, տոպրակ, պալուսակ և այլն: Ներկվելիք նյութերի (մանած, կտորեղեն և այլն) մի բեռ, որ շալակով տարվում է: Պատգարակ: Գրվածքի սրբագրություն կամ հավելված լուսանցքում կամ տողերի մեջ: Փոխ. պարտականություն, որ դրվում է մեկի վրա»:

Մեր համոզմամբ Բագարատ Վիկացու և Սմբատ Թագավորի արձանագրությունների «շալակաւոր»-ի մեջ «շալակ» բառի իմաստն է՝ «մախաղ, պարկ, տոպրակ»-ը և ամենևին ոչ բեռը, հետևաբար «շալակաւոր» նշանակում է մախաղ, պարկ, տոպրակ ունեցող: Բյուզանդական աղբյուրներում դրանք կոչվում են σάκος (սակիոս), փոքր σάκος-ը՝ σακκούλα (սակկուլա), σάκελλα (սակկելա) կամ σακέλλα (սակկելի): Հեսիքիոս Ալեքսանդրացու (V կամ VI դար) բառարանում σακέλα (σακείον) բառը բացատրվում է. «ὅπου τὸ χροσίον τίθεται» («որտեղ ոսկին (ոսկեդրամն) է դրվում»)¹⁷: Նույն բացատրությունն է տալիս նաև պատրիարք Փոտը¹⁸: Մնդրո առարկա բառի հոմանիշ է համարվում βελόνιον-ը՝ փողի տոպրակ, քսակ, ուրեմն «շալակաւոր» նշանակում է քսակավոր: Σακκούλα-յից ստեղծվել է σακκούλάριος (սակկուլարիոս) բառը, որտեղ—ριος վերջածանցը համապատասխանում է հայերենի -աւորին: Կասկած չի կարող լինել, որ «շալակաւոր»-ը օգտագործվել է σακκούλάριος (սակկուլարիոս) իմաստով, որի և բառացի թարգմանությունն է:

Արդ, որոշակի ի՞նչ է Քաջակում σακκούλάριος: Այն հանդիպում է X դարի բյուզանդական նշանավոր «Էպարքոսի գրքում»՝ Կոստանդնուպոլսի «Քաղաքապետի գրքում», որը կանոնավորում էր մայրաքաղաքի առևտրական և արհեստավորական էորեդոչացիների աշխատանքը: Սակկուլարիոսները հիշվում են խնդրո առարկա գրքի 3-րդ գլխում, որը կրում է Περὶ τραπεζιτών («Յաղագս սեղանաւորաց»)¹⁹ վերնագիրը: Տվյալ գրքի § 2-ում կարդում ենք. «Լուծալափոխները (καταλλάκται) պարտավոր են հրապարակներում և փո-

¹⁵ Դ Թագաւորութեանց, Դ, 39:

¹⁶ Բ Մախարայեցւոց, Բ, 8:

¹⁷ Ἡσυχίου τοῦ Ἀλεξανδρέως Λεξικόν, Αἰλίου Διογενειανοῦ Περιεργονένητες, Φιλολογικὴ ἀποκατάστασις Mauricius Schmidt. Ἀναστατικὴ ἔκδοσις, Ἀθήναι 1975, τ. 4, σελ. 1332.

¹⁸ Φωτίου Δέξων συναγωγὴ, ed. S. A. Naber, T. II, 1863.

¹⁹ Հունարեն τράπεζα—սեղան, τραπεζίτης—սեղանավոր: Սեղանավոր—բանկիր, որտեղ բառը հենց սեղան է նշանակում:

դոցներում կանգնած սակկուլարիոսների մասին հայտնել [քաղաքի] էպարքուին, որպեսզի իրանք որևէ անօրինական գործունեություն չծավալեն: Եթե լուծայափոխները սակկուլարիոսների մասին տեղյակ լինելով չեն հայտնում, ապա նրանք ենթակա են վերոհիշյալ պատժին»²⁰ (այսինքն՝ ձեռքի հատման):

«էպարքոսի գրքի» հունարեն քննական բնագրի հրատարակիչ Յոհաննես Կոդերը բնագրի *σάκκουλαριος*-ը թարգմանում է *Taschenspieler*²¹, այսինքն՝ աճապար, խաբեբա, պատրիշ: Չգիտես ինչու, նրանց բացահայտելու գործը պիտի դրվեր լուծայափոխների վրա: Մ. Յա. Սյուզումովը, «էպարքոսի գրքի» ռուսերեն թարգմանիչը, բառը թողնում է առանց թարգմանություն, բայց հանդամանորեն ծանոթագրում է: Անհրաժեշտ ենք համարում մեջբերել նրա ծանոթագրությունն ամբողջությամբ: Նա գրում է. «Այստեղ խոսքը վերաբերում է ոստիկանության հսկողության պարտականություններին, որոնք գրվում էին սեղանավորների կորպորացիայի վրա: Դրա հետ մեկտեղ այս հոդվածով սեղանավորներին տրվում էր իրենց մասնագիտությամբ պարապելու մենաշնորհը: Փոքր վիճելի է *σάκκουλαριος* *επιφανείων* *τῶν ἐπαρχῶν*»: Սյուզումովը շարունակում է. «Ֆ. Ուսպենսկին Կոստանդնուպոլսի էպարքոսին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ (Эпарх, стр. 93) այս նախադասությունը թարգմանում է. «...էպարքոսի պահանջով ներկայացնել դրամներով արկղները»: Սակայն նման թարգմանությունը զգվարանում է «*τοῦτος εἰδότες*» («այդ մասին»²² իմանալով») արտահայտությամբ: Այս տեքստի ըմբռնմամբ Ֆ. Ուսպենսկուն մոտ է և Ա. Ֆոգտը (Vogt, Basile I, p. 124). «...էպարքոսին տեղյակ պահել նրանց [փողի] արկղների առկայության մասին»: Շտյոկլեն ու Բոակը սակկուլարիոսներին համարում են դրամ կեղծողներ, Չեռնոուսովը՝ պետական վերահսկողությունից խուսափող լուծայափոխներ: Մեր (այսինքն՝ Սյուզումովի—Հ. Բ.) կարծիքով սակկուլարիոսը (բառացի՝ «мешочник», *σάκκος* «мешок» բառից) կորպորացիայի ոչ անդամ լուծայափոխն էր, ով «տակից» ղեկավարվում էր սեղանավորի գործով: Սեղանավորները շահագրգռված էին բռնել իրենց մրցակից սակկուլարիոսներին: Սակայն Բյուզանդիայում լայն տարածված կաշառակերության պայմաններում առանձին սեղանավորներ կաշառք ստանալով, մատները արանքով էին նայում սակկուլարիոսների անօրինական զբաղմունքի վրա: Իշխանությունները չէին կարող թույլ տալ էպարքոսի մրջտական վերահսկողության տակ գտնվող անձանց իրականացնելու այդպիսի կարևոր ֆունկցիաներ, ինչպիսիք էր դրամական շրջանառության կարգավորումը: Թույլատրել սակկուլարիոսներին գործունեությունը փաստորեն նշանակում էր թույլ տալ կեղծ դրամի շրջանառությունը, դրա համար սակկուլարիոսին թաքցնող լուծայափոխին սպառնում էր նույն պատիժը, ինչ դրամ կեղծողին»²⁴:

Մեր համոզմամբ էպարքոսի գրքի տվյալ տեղը ամենեին թույլ չի տալիս եզրակացնելու, որ սակկուլարիոսները կարող էին առնչություն ունեն-

²⁰ Das Eparchenbuch Leons des Weisen. Einführung. Edition, Übersetzung und Indices von Johannes Koder. Wien, 1991. S. 88.

²¹ Նույն տեղում, էջ 89:

²² Սյուզումովի թարգմանությունը՝ «сообщать о них эпарту»:

²³ Սյուզումովը սխալ է թարգմանում. *τοῦτος εἰδότες* չի նշանակում «знающих это», այլ «уравнь (սակկուլարիոսների) մասին տեղյակ լինելով»:

²⁴ Византийская книга епарха. Вступительная статья, перевод, комментарий М. Я. Сюзюмова. М., 1962, с. 144—145.

նալ կեղծ դրամի շրջանառության հետ, կամ ընդհանրապես դրամ կեղծողներ լինելին, թեև բացառված չէ, որ նրանք կորպորացիայի ոչ անդամ լուծայափոխներ էին, բոլոր դեպքերում՝ լուծայափոխներ-սեղանավորներ-բուսն-կիրներ: Անհում և Բադրատունյաց Հայաստանում ընդհանրապես կառող էր և՛ սակկուլարիոս-սեղանավոր տարբերակում գոյություն չունենալ. և՛ «շալակաւոր» բառը՝ բովանդակել այդ երկու իմաստներն էլ:

Արդ, նույնացնելով «շալակաւոր»-ներին սակկուլարիոսների հետ, մենք հետո ենք այն մտքից, որ Անիր շալակաւորները նույնպես կորպորացիաներին չպատկանող լուծայափոխներ էին, թեև դա չի բացառվում, եթե պարզվի, որ Անիրում այն ժամանակ իսկապես գոյություն ունեւ սեղանավորների կորպորացիա: Ինչ էլ լինի, «շալակաւոր» նշանակում է և օգտագործված է սակկուլարիոս-սեղանավոր-բանկիր իմաստով, որ ոչ միայն իմաստով է նույնանում, այլև բառերի նմանաճշունքամբ՝ սակուլա-շալակ, սակկուլարիոս-շալակաւոր:

Վերջում բացատրենք Մ. Բրոսեի, Մ. էմինի և Ս. Նդիադարյանի կողմից խնդրո առարկա նախադասության թարգմանության սխալների պատճառը: Նախ «բամէնցավ» բառը: Ֆաբսիմիլիում պարզ կարդացվում է ԲԱՄԷՆՅԱՎ, ընդ որում առաջին «Բ» տառը հետո է ավելացված և այն արձանագրության տառերից երեք անգամ փոքր է: Փոքր լինելու պատճառը՝ անհրաժեշտ տարածության բացակայությունն է: Ամենայն հավանականությամբ այդ տառը արձանագրության փորագրությունից անմիջապես հետո է ավելացվել և փորագրողի թույլ տված սխալի ուղղում պիտի համարել: Բայց այն հրատարակիչների կողմից կարդացվել է այլ կերպ: Այսպես, Մ. Բրոսեն կարդացել է «բամբէնցավ» և ենթադրելով, որ խոսքը «բամբակին» է վերաբերում, թարգմանել է cotton-բամբակ, թեև միաժամանակ գրել է. «բամբէն» բառը ինձ համար կասկածելի է և թարգմանությունը մոտավոր է»: Ներսես Սարգիսյանը «բամբէնցավ»-ի փոխարեն կաբդացել է «ՅԱՄԷՆ ՅԱՂ», Վերջին բառը Մ. էմինը և Ս. Նդիադարյանը հասկանալով «ՅԱՆ» (փայտ) առաջինը թարգմանել է «хворост» (ցախ, խոփվ), երկրորդը, հավանաբար հաջորդող նախադասության «կապիճը» (հատեղենների շափ) հասկանալով «կապոց», թարգմանել է «вязанка дров» («մի կապոց ցախ»):

Հակառակ ամեն ինչին, «բամբէնցավ»-ի առեղծվածը դեռ իր լուսաբանողին է սպասում:

Թի քանի խոսք էլ Մ. էմինի և Ս. Նդիադարյանի ինն դինար. հարկի մասին, որ, ըստ նրանց, «բեռնակիրը» մի խուրձ խոփվի համար վճարում էր քաղաքի բարապանին («привратнику города»): Նրանք արձանագրության «եւ ի կապճին տաին (այսինքն՝ մինչ այդ տային, տալիս էին—Հ. Բ.) դահեկանին իջ: դրամ, այս տան իջ: իջ: ազատ է» նախադասության մեջ (որ նշանակում է «նրանք անցյալում մեկ կապճի համար տալիս էին մեկ դահեկան արժեքի դիմաց վեց դրամ հարկ, այժմ պիտի տան չորս, երկուսով պակաս») ՏԱԻՆ բառը կարդալով ՏԱ ԻՆ, ստացել են ինն դինար: Հարց է ծագում, ո՞րտեղից բուսավ քաղաքի բարապանը՝ «привратник города»-ն: Հավանաբար «դահեկանը» «դեհկան» են հասկացել, թեև «դեհկան» նշանակում է «կուսակալ, դավառապետ»: Բայց քանի որ դա չէր «հարմարվում» կոնտեքստին, հարմար գտան «քաղաքի բարապան» թարգմանել...

Член-корр. АНА Р. М. БАРТИҚЯН

В двух армянских лапидарных надписях—царя Смбата 987 г. из Аруча и византийского правителя фемы «Армении и Иверии» Багарата Вхаци из Ани 1060 г.—упомянута профессия «шалакавор». Данное слово, происходящее от «шалак» («спина», на которой носильщик нес поклажу), интерпретируется исследователями как «носильщик». В разных районах Армении намного позднее слово «шалакавор» употреблялось именно в этом смысле. Но дело в том, что в надписи царя Смбата речь идет о полном освобождении «шалакаворов» от уплаты налога ради спасения души его отца, царя Багратидской Армении Ашота III, а также ради его, царя Смбата, долголетия и отпущения грехов, в другой же—об освобождении анийских «шалакаворов» от уплаты половины налога. Очень сомнительно, чтобы Багратидский царь оставил бы специальную надпись относительно налогообложения носильщиков, а Багарат Вхаци имел в виду налогообложение конкретно анийских носильщиков. Армянское слово «шалак» означало также «мошна» и соответствует византийскому «саккос», в который, согласно Гесихию Александрийскому и патриарху Фотию, «кладут золото» (золотые монеты). Малеский саккос назывался «саккула», от которого происходит «саккуларий», профессия, упомянутая в «Книге Константинопольского епарха», источнике X века, наряду с трапезитами (банкирами) и каталлактами (менялами). «Шалакавор» и есть «саккуларий», с которым совпадает и по значению, и по созвучию. В Византии термины трапезит, каталлакт, саккуларий, а также ростовщик, хотя и отличались по содержанию, но все связаны с деньгами. В средневековой же Армении в слове «шалакавор» могли содержаться все вышеупомянутые значения.

ՁՈՆՈՒՄ ԵՄ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻ
ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՎԱՐԱԶՂԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 90-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻՆԵՐ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ XI-XII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Բյուզանդական կայսրությանը ծառայած հայերի մասին շատ է գրվել ոչ միայն առանձին դիտական հոդվածների, այլև մենագրությունների ձևով: Վաղագույն մենագրություններից է Կ. Տեր-Սահակյանի «Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի» երկհատոր աշխատությունը, որը ոչ այնքան դիտական հետազոտություն է, ինչքան ընթերցանության հանրամատչելի դիրք¹: Հարցի վերաբերյալ արժեքավոր են Ն. Ազոնցի դիտական հետազոտությունները, որոնք, տպված լինելով բազմաթիվ հայկական և օտար պարբերականներում, լույս են տեսել առանձին գրքերով՝ հայերեն և ֆրանսերեն², ինչպես նաև Պ. Խարանիսի փոքրածավալ, բայց կարևոր դրժույկը³: Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների ուսումնասիրությունն են վերաբերում Ս. Տեր Ներսեսյանի մենագրությունը և հոդվածների ժողովածուն⁴: Սակայն ամենից ընդարձակն ու հանգամանալիցը, հարկավ, Ա. Պ. Կաթանի մենագրությունն է, գրված բազմաթիվ, հաճախ մեզ համար անմատչելի սկզբնաղբյուրների և հետազոտությունների հիման վրա⁵: Շատ բարձր գնահատելով հեղինակի կատարած աշխատանքը, պիտի ընդգծել, սակայն, որ այն ունի և թույլ կողմեր, որոնց վրա անհրաժեշտ է հենց սկզբից կանգ առնել: Այդ թերությունները բխում են հեղինակի հայերենին չտիրապետելու և հայկական աղբյուրներին լոկ օտարալեզու թարգմանություններով ծանոթ լինելու հանգամանքով: Բացի այդ, ջանալով «չեզոք» գիրք գրաված լինել հայ-վրացական դիտական վեճերում,

1 Կ. Տ Ե Ր - Ս Ե Հ Ե Կ Ե Կ Ե Ն. Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի. Հ. Ա-Բ. Վենետիկ, 1905:

2 Ն. Ա Զ Ո Ն Գ. Պատմական ուսումնասիրություններ. Պարիս, 1948: N. Adontz. Etudes arménobyzantines. Lisbonne, 1965.

3 P. Charanis. The Armenians in the Byzantine Empire. Lisboa, 1963 (ունի հայերեն թարգմանություն. Պ. Խ Խ Ե Կ Ե Ն. Հայերը Բյուզանդական կայսրության մեջ, թարգմանեց Հայկ Պերպերյան. Վիեննա, 1966):

4 S. Der Nersesian. Armenia and the Byzantine Empire. Cambridge, Massachusetts, 1947. Ն Ե Լ Ե Ն Ի. Byzantine and Armenian Studies. T. I-II, Louvain, 1973. Օտար լեզվով լույս տեսած մի շարք հոդվածների հայերեն թարգմանությունը Հայ արվեստը միջնադարում. Երևան, 1975:

5 А. П. Каждан. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв. Ереван, 1975 (այսուհետև. Каждан. Армяне).

ընդհանրության մեջ է գնում «այսպես կոչված Հայ-իբերական ընտանիքներ» հասկացությունը և այդպիսիք է համարում զտարյուն հայկական ընտանիքներ Թուրքիկյաններին, Բակուրյաններին, Վիկացիներին⁶ և Ապուքապներին: Հարցն այն է, որ վրացադավան հայեր, առանձին աղբյուրներում, «վրացի» և «իբեր» են կոչված, բայց նաև հայ, և հեղինակը ոչ մեկիս «նեղացրած» չլինելու համար առաջ է քաշում ահա «Հայ-իբերական» ծագման մասին վարկածը: Սարգիս Զաքարյանի մի որդին՝ Զաքարեն, հայադավան էր, մյուսը՝ Իվանեն՝ վրացադավան: Հակոբ Կարենցին (XVII դար) Տայքի Մամրուան գավառի բնակիչների մասին գրում է, թե «կէսն հայ ազգաւ և կէսք կրօնիւք վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»⁷: Արդ, Զաքարյանների ընտանիքը ինչպիսի՞ն պիտի համարենք, Հայ-իբերական: Հարցը փայլուն կերպով լուծել էր Ն. Մառը Գրիգոր Բակուրյանի օրինակով, ցույց տալով, որ «վրացի» սոսկ էթնիկ բովանդակություն չունի, այլ զուտ մշակութային... Յուրաքանչյուր հայ-քաղկեդոնիկ, անգամ նա, ով ավելի գիտակ է հայերենին, քան վրացերենին, իր պատկերացմամբ վրացի է զտարյուն վրացու հետ»⁸:

Հետագա հետազոտությունները հաստատեցին Ն. Մառի եզրակացությունը ճշտությունը, պարզվեց, որ «իբերացի» Գրիգոր Բակուրյանի Փիլիպոլպոլսում կառուցած վանքը հիմնադրումից հարյուր տարի անց բյու-

6 Անիի մայր տաճարի պատերին պահպանված է Հայաստանի և Իբերիայի (Տայքի) կառուցման Բագարատ «Վիկացու» հայերեն արձանագրությունը (չուրջ 1060 թ.): Նրա մասին Հովհաննես Սկիլիցեսի Շարունակողը գրում է. *εις το 'Αι'ίοι' αποστellaται δουξ 'Α ρ μ ε ν ι ο ς τις. Παγκρατιος τουνομα* («Անի է ուղարկվում Բագարատ անունով ոմն Հայ գուբա») (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին 10: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ: Հո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս. Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Պրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1979, էջ 211: Այսուհետև Հովհաննես Սկիլիցես): Տայքում, Ճորոխի ավազանում, այժմյան էգրեկ (իմա՝ Ագարակ) գյուղում գտնվող և Աստվածածնին նվիրված եկեղեցու պատերին փորագրված է աշխարհի արարչագործության 6515 (մ.թ. սեպտ. 1006 – օգոստ. 1007) թվակիր Լարիսայի և Մակեդոնիայի զորավար պատրիկ Գրիգորի հունարեն արձանագրությունը: Նրանում պատրիկ Գրիգորի հայրը կոչված է պատրիկ Սմբատ Վիկացի «իբեր»: Այս «իբեր» ածականի հիման վրա է Ա. Կաթանյան Վիկացիներին «Հայ-իբերական» ընտանիքների թվին գասում: Բայց այս «իբեր» Վիկացու մականունը արձանագրության հունարեն բնագրում բերված է հայերեն -ացի ածանցով – ΒΗΧΚΑΤΖΙ /Վիկացի: Քանի որ հունարենումը հնչյուն, հետևաբար և տառ, գոյություն չունի՝ «Վիկացի»: Արձանագրության գծագիրը տե՛ս. P. L e m e r l e. Prolegomenes à une édition critique et commentée des “Conseils et Recits” de Kekaumenos. Bruxelles, 1960, p. 31: Արձանագրության ճիշտ ընթերցումը և մեկնաբանությունը տե՛ս. H. B a r t i k i a n. La genealogie du Magistros Bagarat, catepan de l'Orient, et des Kekaumenos. – Revue des Etudes Arméniennes. T. II, 1965, p. 261–272. Կ. Ն. Յուզբաշյանի “Греческая надпись патрикия Григория КНХКАТЗИ (1006 – 1007 гг.) и проблемы авторства “Стратегикона”. – Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология. Сборник в честь семидесятилетия чл.- корр. АН СССР Н. В. Пигулевской. М., 1967, հոգվածը իրենից ներկայացնում է մեր նշյալ աշխատության արտագրությունը:

7 Մեծի Վարդանայ Բարձրբերգեղոյ Պատմութիւն Տիեզերական. Մոսկվա, 1861, էջ 181–182 (այսուհետև՝ Վարդան):

8 Մանր ժամանակագրություններ (XIII–XVIII դարեր). Հ. Բ, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան. Երևան, 1956, էջ 554:

9 Н. М а р р. Аркауи, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах. – Византийский временник. Т. XII, с. 21. отд. оттиска.

զանդական կայսերական և պատրիարքական փաստաթղթերում «Հայկական վանք» է կոչվում, ըստ այդ փաստաթղթերի նրա վանահայր Հովհաննես Աթմանը Ակն շրջանի Հայ-Հոռոմ Աթմա գյուղից էր սերում¹⁰։ Դեռ ավելին։ XI-XII դդ. թվագրվող կուրապաղատ և պրոտոկուրապաղատ Բակուրյանի արձճե կնիքներում նա իրեն «Արչակունի» է համարում¹¹։

Ա. Պ. Կաթգանի գրքի երկրորդ թույլ կողմը հեղինակի գերքննադատական մոտեցումն է։ Աշխատության երրորդ գլուխը վերնագրված է «Ենթադրաբար Հայկական ծագումով ընտանիքներ», որոնց շարքն են դասվում բյուզանդական աղբյուրների 'Αρμενόπουλοι բառացի «Հայի ծագ» (հմտ. Κομνηνόπουλοι — Կոմնոսաձագ), ապա նաև Μαχητάριοι — Մխիթարյաններ¹², Βασπρακανίται — Վասպուրականցիներ, 'Αρταύασδοι — Արտավազդներ, Βαρδάνιοι — Վարդաններ և շատ ուրիշներ, թվով քսան ընտանիք։ Այդ «Ենթադրյալ» Հայ ընտանիքների շարքն են դասված նաև Ղափրաններ։ Բաղում աղբյուրներ վկայում են նրանց Հայկական ծագման մասին¹³։ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, նկարագրելով 994 թ. դեպքերը, գրում է. «Ելն տաճիկ ղորուն եգիպտացւոց յաշխարհն Յունաց ... եւ ելն թագաւորին Վասլի ի վերայ նոցա»։ Բյուզանդական բանակին «հետամուտ եղեալ զաւրն Տաճկաց զբաղումս սրախողխող առնէին և ղյուղովս ձերբակալ, որպէս զԺանակ (իմա Յանակ — Յովհաննէսիկ) պատրիկ, որդի

10 Р. Бартикян. Роль игумена Филиппопольского армянского монастыря Иоанна Атмана в армяно-византийских церковных переговорах при католикосе Нерсесе IV Благодатном (1166—1173). — «Լրաբեր Հաս. գիտ.», 1984, №6: Հոգվածի հայերեն տարբերակը՝ «Էջմիածին», № 5, 1985: Ն ու յ ն ի՝ О связях монастыря Григория Пакуриана с Арменией. — «Լրաբեր Հաս. գիտ.», 1988, №6:

11 W e r n e r S e i b t. 'Αρσακίδης /Arsakuni — Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten. Jahrbuch der osterreichischen Byzantinistik, Bd. 44, ANΔΠΑΣ, Herbert Hunger zum 80. Geburtstag, Wien, 1994, S. 354—355.

12 Հենվելով Հայկական «Մխիթար» անվան անձանոթ Վ. Լորանի արտահայտած կարծիքի վրա, համաձայն որի տոհմանունը իբր հունարեն μαχητάριος բառն է և «ռազմաշունչ» է նշանակում (V. L a u r e n t. Legendes sigillographiques et familles byzantines. — Echos d'Orient 35, 1932, p. 348, n. 2): Հունարենում μάχη բառ կա (նշանակում է «մարտ» «ճակատամարտ»), գոյություն ունի և — άριος ածանց, բայց μαχητάριος բառ չկա։ Հակառակ որ Վ. Լորանը հետաքայլում ուղղել է իր սխալը և հիշյալ ընտանիքը Հայկական է համարել (V. L a u r e n t. Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin, t. V, 2, p. 249), Ա. Կաթգանը շարունակում է այն «Ենթադրաբար» Հայկական համարել։ Նա գրում է. «Ուղղակի փաստերի բացակայության պայմաններում, տոհմանվան ծագման, հետևաբար և Մխիթարների էթնիկական պատկանելության մասին հարցը մնում է վիճելի» (նույն տեղում, էջ 100)։ Իսկ իր հիշյալ աշխատության չորրորդ գլխում («Հայկական ծագումով առանձին արիստոկրատներ») նշում է Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակած պատրիկ Մխիթարին և գրում. «Դատելով անունից, նա Հայ էր» և «Մխիթարի բյուզանդական Մխիթարների հետ ունեցած հարաբերության մասին մենք կարող ենք սոսկ գուշակել» (նույն տեղում, էջ 131)։ Ա. Կաթգանը հավանաբար չգիտե Անձիտ գավառի Վասակավանի իշխան «մեծ Մխիթարին», որի մոր՝ Սպրամիկի մոտ, ըստ ավանդության, Հայազգի Հովհաննես Չմչկիկ կայսրը մանկահասակ Վասիլին և Կոստանդինին (հետագայում Վասիլ Բ և Կոստանդին Ը) «փախոյց ի յանօրեն թագուհւոյն ... զի մի դեղ մահու տացէ նոցա թագուհին և սպանանիցէ զնոսա» (Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ե ց ի. Ժամանակագրություն. Վաղարշապատ, 1898, էջ 7 (այսուհետև՝ Մատթեոս Ուռհայեցի)։

13 Р. М. Бартикян. О византийской аристократической семье Гаврас (Γαυρας - Γαβρας). — ՊԲՀ, 1987, №3 և 4, և 1988, №1: Հոգվածաշարքը մեր հունարեն թարգմանությամբ, առանձին գրքով լույս է տեսել Աթենքում. Χ ρ ά τ ς Μ. Μ π α ρ τ ι κ ι ά ν. Η βυζαντινή αριστοκρατική οικογένεια τῶν Γαυραδων (Γαβραδων). Ιστορικη, προσωπογραφική και γενεαλογική μονογραφία, Ἀθήνα, 1993.

խաւրասայ (իմա՝ Ղաւրասայ — Հ. Բ.) և զԹորոս բարեպաշտ և աստուածասէր ի դաւառէն Հաշտենից և զայլս յաշխարհէն Հայոց յազատաց»¹⁴:

Վերևում հիշված մենագրութիւնների հետազոտութեան առարկան Բյուզանդիայում ծառայած ընդհանրապես հայերի մասին է, բայց կան և աշխատութիւններ, որոնք հատուկ նվիրված են առանձին ընտանիքների, ինչպես, օրինակ, Տարոնացիներին¹⁵, Սկլերոսներին¹⁶: Ղաւրասների մասին արդեն ասացինք: Ստորև խոսք է լինելու կոնկրետ վասպուրականցիների մասին:

863 թ. Պոսոնի ճակատամարտում զորավար Պետրոնասը, հայազգի կայսրուհի Թեոդորայի և սլետութեան երկրորդ դեմք կեսար Վարդասի եղբայրը, ի հետևանս արաբների դեմ տարած փայլուն հաղթանակի, բյուզանդա-արաբական հակամարտութեան նախաձեռնութիւնն անցավ կայսրութեան ձեռքը: Խալիֆայութեան աստղը սկսեց աստիճանաբար մարել: Դրանով իսկ կայսրութեան համար օրակարգի հարց դարձավ Հայաստանի նվաճումը, մի երկրի, որ 591 թ., Հայաստանի երկրորդ բաժանմամբ, անցել էր կայսրութեան ձեռքը և այն իրենն էր համարում: 966 թ. նվաճվեց Տարոնը, 1000 թ.՝ Տայքը: Հերթը հասավ Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորութեանը: Սկսվեց «սիրալիր» կապերի հաստատումը Վասիլ II-ի և Սենեքերիմ Արծրունու միջև. «Յամի Նիթ թուականութեանս Հայոց (1000 թ.) եզև սէր և միաբանութիւն մեծ ընդ թագաւորն Վասիլ և ընդ Սենեքերիմ արքայն Հայոց»¹⁷: Այդ «սերը» Վասիլ II-ը «Հաստատեց» 1016 թ., երբ «զարթեալ աստուածասաստ բարկութիւնն ի վերայ ամենայն քրիստոնեական ժողովրդեանն և երկրպագողաց սուրբ խաչին, զի զարթեալ վիշապն մահաշունչ հանդերձ մահաբեր հրով, եհար զհաւատացեալս սրբոյ երրորդութեանն: Յայսմ ի թուականիս սասանեցաւ հիմունք առաքելականացն և մարգարէականացն, վասն զի օձք թեւաւորք հասին և կամին (այլ ձեռագրերում ավելի ճիշտ՝ «կամէին» — Հ. Բ.) ցոլանալ ընդ ամենայն աշխարհս հաւատացելոցս Քրիստոսի. այս է առաջին ելն արեանարբու դազանացն: Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ զօրաժողով լինէին խուժադուժ ազգն անօրինացն, որք անուանեալ կոչին թուրք, և հասեալ մտանէին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրական գաւառին և անողորմ ի բերան սրոյ կոտորէին զհաւատացեալքս Քրիստոսի»¹⁸:

Սենեքերիմ Արծրունին, դտնվելով ծանր վիճակում, իր որդի Դավթի գլխավորութեամբ Կոստանդնուպոլիս դեսպանութիւն է ուղարկում, հավանաբար զինական օգնութիւնն ակնկալելով: Բյուզանդիան այդ «օգնութիւնը» տվեց ի դեմս Մակեդոնիայի Մոդլենա քաղաքում դերեվարված բուլգար զինվորների: Ըստ Հովհաննես Սկլիցեսի, կայսրը «գեներ

14 Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական. Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 262 (այսուհետև՝ Ասողիկ):

15 N. A d o n t z. Les Taronites en Arménie et a Byzance. — Etudes Armeno-Byzantines. Lisbonne, 1965, p. 197-263: Ն ու յ ն ի՝ Observations sur la genealogie des Taronites, նույն տեղում, էջ 339-345:

16 W e r n e r S e i b t. Die Skleroi. Eine prosopographisch - sigillographische Studie, Wien, 1976.

17 Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ց ի, էջ 42:

18 Նույն տեղում, էջ 46-47:

կրել կարող բոլոր բուլղար ռազմադերձերին ուղարկեց Վասպուրական»¹⁹:

Բայց, ինչպես հաստատվում է հայկական աղբյուրների տվյալներով, Վասիլ II-ի մտահոգությունը Վասպուրականին օգնության հասնելը չէր ընդգեղծ թուրքերի, այլ երկիրը ավերակ դարձնելը՝ նրա նվաճումը հեշտացնելու համար: Այդ բուլղար ղեկավորները (որոնք արգեն բյուզանդական ղորք էին ներկայացնում) Վասպուրականի համար տրոյական ճիւղ գեր խաղացին: Արիստակես Լաստիվերտցու ասելով՝ Վասիլ կայսրը «զգորսն աշխարհին (բուլղարաց – Հ. Բ.) խարանօք ի մի վայր ժողովէ, որպէս թէ պարգևս տալ նոցա, և գրով զհամար նոցա կալեալ՝ առաքէ զնոսա յարևելս անդառնալի եկիւք. որք եկեալ զաշխարհս յաւեր դարձուցին: Վա՛յ նոցա գալոյն յարևելս և վա՛յ ուր նոքա անց և գարձ արարին. ահա ազգ չար և անողորմ, ազգ դառնասիրտ և հարկանօղ»²⁰:

Խոսելով բուլղարական այս զորաբանակի մասին, պետք է հիշատակել և նրա հավանական զորահրամանատարին: Գրիգոր Մագիստրոսը հիշում է Հայաստան եկած «գիշերաբուն բուլղարաց», «աւարարօղ, աւերօղ վատահամբաւն Նիկաւղաս»-ին²¹, որ նույնանում է Հովհաննես Սկիլիցեսի «պատրիկ Նիկոլայոս բուլղարի՝ մականունը Քրիսելիոսի» հետ²²: Այս բուլղար Նիկոլայոսն էր, որ գրավեց Բերկրին արաբներից և Միքայել III Արգիրոս կայսեր օրոք (1028-1034 թթ.) հենց բյուզանդական բանակաթեմ Վասպուրականի կառնպանն էր:

1021-ին տեղի ունեցավ Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության վերացումը: Սենեքերիմ Արծրունին ստիպված եղավ համաձայնել Վասիլ II-ի պահանջին՝ «փոխանակել» Վասպուրականը Սեբաստիայով, իր սեփական երկիրը հանձնել և մտնել կայսրության լծի տակ²³:

Ամենեին էլ զարմանալի չէ, որ կայսրությունը Վասպուրականին (ինչպես անցյալում Տառնին և Տայքին) հեշտ ու խաղաղ չտիրացավ, տեղի հայություն կողմից հանգիպեց համառ դիմադրության: Վասպուրական բանակաթեմի առաջին գութս-կատեպան Վասիլ Արգիրոսը չկարողացավ երկիրը հպատակեցնել: Կայսրը ստիպված նրան պաշտոնանկ արեց, փոխարենը նշանակեց Նիկեփոր Կոմնենոսին, որը «գործի դնելով և քաղցր խոս-

19 Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Editio princeps, recensuit Ioannes Thurn. Berololini et Novi Eboraci, 1973, p. 352 (այսուհետև՝ Scyl. Հայերեն թարգմանությունը՝ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 84):

20 Պատմություն Արիստակիսի Լաստիվերտցու, աշխատասիրությամբ Կ. Ն. Յուզբաշյանի. Երևան, 1963, էջ 24-25 (այսուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերտցի): Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Բ. Մ. Բարտիկյան. О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Арцрунидов. – «Լրաբեր Հաս. գիտ.» 1973, № 10, էջ 88-96:

21 Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը. Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 234:

22 Հ. Մ. Բարթիկյան. Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը: Հոգվածների ժողովածու՝ նվիրված ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանի ծննդյան 80-ամյակին. Երևան, 1971:

23 Վասպուրականի՝ Բյուզանդական կայսրության միացման մասին հայ ուսումնասիրողները շատ են գրել: Համեմատաբար վերջերս հարցին անդրադարձել է ավստրիացի բյուզանդագետ Վ. Ջալբերտը: St'e W e r n e r S e i b t. Die Eingliederung von Vaspuurakan in das Byzantinische Reich (etwa 1019 bzw. Anfang 1022). – «Հանդես Ամսորյա», 1978, № 1-12 (լույս տեսած 1980 թ.), սյունակ 49-66:

քը, և՛ բռնությունը, կարողացավ երկիրը (Վասպուրականը – Հ. Բ.) կայսրին հպաաակեցնել»²⁴:

Հակառակ Մատթեոս Ուռհայեցու ասածին, թե «եւեալ Սենեքերիմ ամենայն ընաանեօք իւրով և ուսմօք եկն ի Սերաստիա և անտերացաւ աշխարհն Հայոց ի թագաւորաց և յիշխանաց», դա ամենեւին այդպես չէ. Վասպուրականը ոչ հայաթափեց, ոչ էլ անտերացավ իշխաններից: Վասպուրականի զինյալ ուժերն էլ չփոշիացան: Ինչպես մինչև այդ նվաճված հայկական նահանգներում, կայսրությունը այդ ուժերը այստեղ ևս պահպանեց՝ իր նպատակներին օգտագործելու համար: Երբ բուլղարները Պետր Դելյանի (մի շարք աղբյուրների համաձայն հայազգի կոմսաձագ Սամուելի թոռը) գլխավորութեամբ 1040 թ. վերջին և 1041 թ. սկզբին ասպատակեցին Բյուզանդիայի դեմ, «զօրաժողով արար թագաւորն Հոռոմոց Միխայլն (Միքայել IV Պափլագոնացին – Հ. Բ.) զամենայն աշխարհն Յունաց և այլ ի Հայոց զօրացն, որք ընդ Հոռոմոց իշխանութեամբ էին՝ Սերաստիա և Տարօն և ամենայն Վասպուրական»²⁵. և անթիւ բազմութեամբ հասանէր թագաւորն Միխայլ յարեւմտք և դերի առեալ զամենայն աշխարհն Գթաց (իմա բուլղարաց – Հ. Բ.) և զապստամբսն ածէր ի հնազանդութիւն և արար իւր հնազանդ զամենայն աշխարհն և դարձաւ ի Կոստանդնուպօլիս»²⁶: Սա ցույց է տալիս, որ Վասպուրականում դեռ 1041-ին գոյություն ունեին թեև Բյուզանդիային ծառայող, բայց հայկական զինյալ ուժեր: Բյուզանդիայում (և ոչ միայն, այլև Սասանյան Պարսկաստանում) հայ զինվորը շատ էր հարգի: Բերենք մի քանի օրինակ: Վաղ միջնադարի համար (VI դար): «Նախկինում կայսերական պալատի պահպանութեան համար առանձնացվել էին երեք հազար հինգ հարյուրից ոչ պակաս զինվորներ, որոնց սքոլարիոս էին անվանում: Ի սկզբանե անտի պետությունը սրանց վճարում էր շատ ավելի բարձր ռոճիկ, քան մնացած բոլոր զինվորներին: Անցյալում կայսրերը սրանց ընտրութեան ժամանակ նկատի էին առնում մարդկանց արժանիքները և հայերին էին տալիս նախապատվությունը»²⁷:

Մի օրինակ IX դարից: Թեոփիլոս կայսեր օրոք (829-842 թթ.) Անատոլիկոն, ապա նաև Արմենիականների բանակաթեմի աչքի ընկած զորավար Մանուիլը (ըստ Վարդան Արևելցու՝ Մամիկոնյան)²⁸, իսկ ըստ Թեոփանեսի Շարունակողի՝ Թեոփիլոսի կին կայսրուհի Թեոդորայի հորեղբայրը, «շատ խիզախ մարդ էր..., քանզի ծննդով նա հայ էր»²⁹:

24 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 86:

25 Դեռ 1000 թ. երբ վախճանվեց Տայքը Վասիլ II-ին կտակած Դավիթ կուրապաղատը և կայսրը վստահ էր, որ Տայքի ավազանին նահանգը հեղուկ հանգիստ չի զինվել, «հրամայեց զօրացն Չորրորդ Հայոց և Տարօնոյ՝ օգնական լինել նմա յոր պէտս և կոչեսցէ» (Ա ս ո զ ի կ, էջ 276): Ասել է՝ Տարօնի նվաճումից շուրջ 35 տարի անց, տեղական զինյալ ուժերը շարունակում էին մնալ և կայսրութեանը ծառայել:

26 Մ ա տ թ ե ո ս Ու ու հ ա յ ե ց ի, էջ 88-89:

27 Պ ռ ո կ ո ս լ ի ո ս Կ ե ս ա ռ ա ց ի. Գաղտնի պատմություն. թարգմանություն հին հունարեն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1987, էջ 114:

28 «Մեծի զօրավարին Մանուէլի Մամիկոնոյ»: Վ ա ռ դ ա ն, էջ 107:

29 Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 15: Բյուզանդական աղբյուրներ գիրք ե: Թ ե ո փ ա ն ն ե ս ի Շ ա ռ ու ն ա կ ո ղ. Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1990, էջ 65:

Վերջապես մի օրինակ էլ X դարից: Ըստ Աննա Կոմնենեի, Հովհաննես Չմշկիկ կայսրը (969-976 թթ.) «պատերազմում հաղթելով ադանդավոր հայերի, նրանց դերեվարեց և Ասիայից՝ խալյուբներից (խաղդիք — չ. Բ.) և հայկական շրջաններից թրակիա վերաբնակեցրեց և ստիպեց Փիլիպուպոլսի շուրջ բնակվեն... Նրանց նա վերածեց ամենավստահելի սլազապանների սկյուծական (հյուսիսի ալյադդիների — չ. Բ.) ասպատակությունների դեմ, որ շատ հաճախ բարբարոսները գործում էին թրակիայի շրջանների վրա... եվ ալսուհետև քաղաքները շուրջ քաջեցին բազում ասպատակություններից»³¹: Այս հայերը կանոնավոր զորք էլ չէին, կարելի է ասել՝ աշխարհադորայիններ էին:

Ե՞րբ լուծարվեցին Վասպուրականի զինյալ ուժերը: Հավանաբար Շիրակի Բագրատունիների զինված ուժերի հետ միասին: Հայտնի է, որ 1046-ին Բագրատունիների զինյալ ուժերը Վահրամ Պաշլավունու գլխավորությամբ մասնակցեցին Դվինի ամիրա Աբուլ-լ-Ասվարի դեմ կայսրութայան մղած պատերազմին³²: Բայց հայտնի է նաև, որ հիսուն հազարանոց հայկական բանակը լուծարեց Կոստանդին IX Մոնոմախը (1042-1055 թթ.): 1053 թ. դեպքերը նկարագրելուց հետո Հովհաննես Ալիլիցեսը գրում է, թե կայսրը հարկահավաք «Լեոն Սերվիլիսի միջոցով լուծարքի ենթարկեց շուրջ հիսուն հազարի հասնող իբերական»³³ զորքը, և զինվորների փոխարեն այդ վայրերից բազում հարկեր էր հավաքում»³⁴: Ըստ բյուզանդական պատմիչ Զոնարասի, «կային երկրներ, որոնք կայսեր հարկատու չէին, և ամեն տեսակի հարկատվության փոխարեն պաշտպանում էին երկրի դժվարանցանելի վայրերը և հոռմայեցիներին (իմա՝ բյուզանդացիներին — չ. Բ.) հսկող երկրների առջև բարբարոսների ճանապարհն էին փակում: Կայսրն այդ երկրների վրա հարկեր նշանակեց և ցրեց պահակազորերը: Դրա հետևանքով բարբարոսների մուտքը հոռմեական շրջանները հեշտացավ: Միանգամայն չնախապաշարված մարզիկ այս անձնավորությունը (կայսեր — չ. Բ.) պետք է համարեն պետության արևելյան մասը բարբարոսական նիզակի կողմից նվաճվելու պատճառ»³⁵:

Վասպուրականի կատեպան Ստեփանոս Լիխուդեսը 1047 թ. սելջուկ զորավար Կուսլումուշի դեմ պատերազմելու համար «հավաքեց տեղական զորքը»³⁶, հարկավ, հայկական, որը, սակայն, պարտություն կրեց:

30 Anne Comnene. Alexiade. Regne de l'empereur Alexis I-er Comnene (1081-1118). Texte établi et traduit par B. Leib, t. III, Paris, 1945, p. 179-180.

31 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 63:

32 Բյուզանդացիները այս շրջանում Հայաստանն ու Իբերիան չփոթում են իրար: Սկիլիցեսը «Դվինի մոտ» գտնվող խելիդոնիոն (բառացի՝ Ծիծեռնակաբերդ) բերդը տեղադրում է Իբերիայում (էջ 150): «Իբերականի» տակ հայկական զորք է ենթադրվում: S. E. H. O. n. i. g. m. a. n. Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071. Bruxelles, 1935, S. 178. Նաև X p. a. t. c. M. p. a. r. t. i. k. i. a. v. Γιά τὸν “Ἰβηρικό στρατό” καὶ τὸ βυζαντινὸ θέμα “Ἰβηρία”.- Βυζαντινά, τόμ. 13-ος Θεσσαλονίκη, 1985, σελ. 469-477 (Հրաչ Բարթիկյան. «Իբերական զորքի» և բյուզանդական «Իբերիա» բանակաթեմի մասին.— Բյուզանդիան տարեգիրք. հ. 13, Թեսաղոնիկե 1985, էջ 469-477).

33 Հովհաննես Ալիլիցես, էջ 180: Նաև Michaelis Attaliotae Historia, rec. Im. Bekkerus. Bonnae, 1853, p. 44.

34 Zonarae Ioannis Epitome Historiarum, ed. L. Dindorfius, vol. IV, Lipsiae, 1868, p. 178.

35 Հովհաննես Ալիլիցես, էջ 155:

Վասպուրականի հայկական զորամիավորումներ, ինչպես տեսանք, միայն Վասպուրականում էին ծառայում: Նրանք սեփական զորահրամանատարների գլխավորությամբ ուղարկվում էին Արևմուտք: Դրանով իսկ մերկացվում էին նահանգի սահմանները թշնամու առաջ: Երբ Միքայել IV կայսեր օրոք Վասպուրականի վրա խուժեցին Հերի և Սալմաստի ալազգիները և ասպատակեցին նահանգի Թոռնեան գավառը, Խաչիկ իշխանը և իշխան անունով որդին քաջաբար մարտնչեցին նրանց դեմ: Խաչիկ իշխանը «հառաչելով ապաշաւէր, քանզի աւագ որդին նորա քաջն Հասան և Ճնճղուկն հանդերձ զօրօքն ի յարեւմուտքն էին զհետ թագաւորին Միխայիլ»³⁶: Խաչիկ իշխանը և նրա պատանի որդի իշխանը ընկան մարտի դաշտում: «Եւ զկնի աւուրց ինչ դային որդիք Խաչկայ յարեւմտից. և լուեալ էին զմահն հօրն իւրեանց և զտղայ եղբօրն, գային սև զգեստիւք և լացին բազում լալիւնս»³⁷: Նրանք առան իրենց հարազատների արյան վրեժը նույն թշնամուց. «Եւ ժողովեալ Հասանայ զօրս իւր արս հինդ հագար և մեծաւ զայրացմամբ իբրև գիտցած գազան հասանէր ի վերայ բանակի անօրինաց»: Հասանն ու Ճնճղուկը «քաջապէս բախեալ ի պատերազմ՝ գարձուցին ի փախուստ և կոտորեցին ի նոցանէ արս չորս հագար և դարձան խաղաղութեամբ և մեծաւ ուրախութեամբ և փոխեցին զսև զգեստս իւրեանց»³⁸: Ստացվում է, որ Վասպուրականը, դառնալով Բյուզանդիայի մի նահանգը, կայսերական զորք չունեւր կամ ունեւր, բայց կայսրը նախընտրում էր մարտի նետել հայկական զորամիավորումները, վստահ լինելով, որ նրանք քաջաբար կպաշտպանեն հարազատ երկիրը:

Համառոտ գծերով անդրադառնանք նաև Բյուզանդական կայսրության կրոնական քաղաքականությունը նվաճված Վասպուրականում: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, Սենեքերիմ Արծրունին Վասիլ II-ին զիջեց «թեմաբերդս ՀԲ և դիւղս ՏՆ»: Նույն պատմիչի ասելով, Սենեքերիմը Վասպուրականի հայկական վանքերը, թվով 115, Վասիլին «ոչ ետ, այլ պահեաց իւր աղօթարարս»³⁹: Բյուզանդիան Վասպուրականում, ի հակակշիռ սրանց, ստեղծեց քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսություններ, որոնց բյուզանդական ցուցակները՝ «Notitia episcopatum» պահպանվել են: Քանի որ Վասպուրականում հունական բնակչություն դոյուլթյուն չունեւր, այդ եպիսկոպոսությունների դերը այն էր, ինչ բյուզանդական կառավարության մեծ աջակցությամբ Թրակիայի Փիլիպոպոլիս քաղաքում Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս Գրիգոր Բակուրյանի կառուցած վանքի՝ տեղական բնակչության մեջ քաղկեդոնականության տարածումը⁴⁰: Հիշյալ Notitia — ներում

36 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 90:

37 Նույն տեղում, էջ 91:

38 Նույն տեղում, էջ 91-92:

39 Նույն տեղում, էջ 49:

40 Н. Марр. Указ. соч., с. 25 и сл. եվ շատ ավելի ընդարձակ՝ В с е в о л о д Н и к о л а е в. Един феодален институт от XI век в нашите земи със специално предназначение. Манастирът на Григорий Бакуриани (Пакуриан) — средище на византийски прозелитизъм между пловдивските армено-павликиани. — Известия на Института за българска история, 1—2, 1951, с. 99—189.

Հանվանե նշված են Վանի, Արճեշի, Ամյուկի, Ոստանի, Մարմետի, Արծկեի, Աղթամարի եպիսկոպոսությունները⁴¹:

Դառնանք Սենեքերիմի գաղթին:

Թովմա Արծրունու Պատմության Անանուն շարունակողի Համաձայն Սենեքերիմը Սերաստիա գնաց 14000 արամբք, «թող ղկանայս և զմանկտիս. և արկան ընդ լծով ծառայութեան Հոռոմոց»⁴²: Արիստակես Լաստիվերտցու ասելով, Սենեքերիմն ստացավ «զքաղաքն Սերաստիա և որ շուրջ նովալ գաւառք»⁴³: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Սերաստիան⁴⁴: Վարդան պատմիչի ասելով՝ «զՍևաստ և յոլով պռաստինս»⁴⁵: Բյուզանդական աղբյուրների համաձայն՝ Սենեքերիմը ստացավ «Սերաստիան, Լարիսան, Արարան և այլ բազում տիրույթներ»⁴⁶:

Սերաստիա քաղաքն ու նահանգը գաղթածների համար ամենևին էլ օտարություն չէին, չրջանը հայաբնակ էր: Դեռ Դիոկլետիանոս կայսեր կողմից քրիստոնյաներին հալածանքների ենթարկվելու ժամանակաշրջանին վերաբերող մի վկայաբանությունից պարզվում է, որ Արավրական քաղաքի (Եկեղյաց գավառ) գատական գործերն ուղարկվում էին քննության Սերաստիա նստող դատավորին, ասել է՝ Արավրական Սերաստիայի վարչական տարածքի մեջ էր գտնվում: Հիշյալ վկայաբանության մեջ խոսք է լինում Արավրական քաղաքից սերող և 296 թ. Սերաստիա գատվելու ուղարկված բարձրաստիճան գինվորական գործիչներ Եվստրատիոսի, Օրեստեսի և Եվգենիոսի մասին: Նույն խմբից Արավրական քաղաքի քահանա Ավքսենտիոսը և ռաբիկ Մարդարիոսը մահապատժի են ենթարկվում իրենց քաղաքում, առաջին երկուսը՝ Սերաստիայում: Վկայաբանության հունարեն բնագրում, որ մեզ է հասել X դարի նշանավոր բյուզանդացի վարքագիր Սիմեոն Մետափրաստեսի միջոցով, ասված է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում համայն Մեծ Հայքում (ἡ Μεγάλη Ἀρμενία, վկայաբանության հայերեն թարգմանությունում՝ «ամենայն աշխարհն Հայաստանեայց») և Կապադովկիայում քրիստոնեությունը լայնորեն տարածված էր, որ հավատացյալները չէին ենթարկվում կայսերական հրամաններին՝ զոհ մատուցելու կուռքերին: Սա օտար աղբյուրներում հազվագեպ հիշատակություն է 301 թ. առաջ Հայաստանում քրիստոնեության լայն տարածման մասին, հարց, որին կանդրադառնանք առանձին աշխատությամբ:

41 Hierocles synecdemus et Notitia graeca episcopatum. Ed. G. Parthey, Berolini 1866; H. G e l z e r. Ungedruckte und ungenugend veröffentlichte Texte der Notitia episcopatum. München, 1901; E. H o n i g m a n n. Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071. Bruxelles, 1961, S 191 sqq.; M i c h e l T h i e r r y. Notes de géographie historique sur le Vaspurakan. — Revue des Etudes Byzantines, t. 34, 1976, p. 159–168.

42 Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմություն տանն Արծրունեաց. Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 308:

43 Ա Ր Ի Ս Տ Ա Կ Ե Ս Լ Ա Ս Տ Ի Վ Ե Ր Մ Գ Ի, էջ 34:

44 Մ Ա Տ Թ Ե Ռ Ս Ո Ւ Ն Հ Ա Յ Ե Գ Ի, էջ 49:

45 Վ Ա Ր Դ Ա Ն, էջ 125: «Պռաստինը» հունարեն պրոաստիոնն է: Հին հունարենում նշանակել է քաղաքի արվարձան: Միջնադարում կալված էր նշանակում, որ հաճախ հսկայական չափեր էր ունենում: Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին Ծ, բյուզանդական աղբյուրներ գիրք Բ: Կ Ռ Ս Տ Ա Ն Դ Ի Ն Մ Ի Ր Ա Ն Ա Ծ Ի Ն. Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1970, էջ 220–221 (այսուհետև՝ Կոստանդին Միրանաձին):

46 Հ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ե Ս Ս Կ Ի Լ Ի Գ Ե Ս, էջ 86:

Շատ կարևոր է նշել, որ վերոհիշյալ Մարգարիտոսը իր կնոջ հետ խոսում էր *τῇ Ἀρμενίων διαλεκτῷ* (հայերեն տարբերակում՝ «ի բարբառ հայերեն»), իսկ նահատակների գլխավոր եվստրատիոսի մականունը *τῇ πατρῷα διαλεκτῷ* («ըստ հայրենի բարբառոյ») *Κυρισίκτης* էր, այն է՝ «կիր-տէր իսիկէս – Յուսիկ»⁴⁷:

Սեբաստիան հայկական քաղաք լինելու մասին փաստը հաստատվում է և այն հանգամանքով, որ Արշակ Բ թագավորը և հայ նախարարները Ներսես Մեծին կաթողիկոս նշանակելուց հետո, «ի Սեբաստիա և ի Մելիտինէ և ի Մարտիրոսաց քաղաքին մետրապօլիտս կացուցանէին»⁴⁸:

Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Կառուցումների մասին» գրքում Սեբաստիան (և Նիկոպոլիսը) համարում է «Հայաստանի քաղաքներ»: Նախքան Հուստինիանոս I-ի բարենորոգումները Սեբաստիան Առաջին Հայքի կազմում էր, որը հիշյալ կայսրը իր 31-րդ նովելայով անվանեց Բ Հայք⁴⁹:

Լևոն VI կայսեր (886-912 թթ) օրոք Սեբաստիա բանակաթեմից 1000 հայ զինվորներ մասնակցեցին Կրետեին տիրացած արաբների դեմ կազմակերպված նշանավոր արշավանքին (902 թ.): Հայտնի է նաև, թե ովքեր էին նրանց հրամանատարները (5 տուրմարի, 10 զրուսգար և 8 կոմես), անգամ նրանց ստացած ռոճիկի ընդհանուր գումարը (մեկ կենտինար, 13 լիտր և 24 դահեկան, ընդամենը՝ 113 լիտր և 24 դահեկան՝ Մեկ լիտր ոսկին հավասար էր 72 ոսկեդրամի, ուստի՝ 8160 ոսկեդրամ)⁵⁰:

Սեբաստիայի հայկական զորքի (979 թ.), քաղաքի և շրջանի այլ քաղաքների հայ եկեղեցիների, հայադավանների հալածանքների մասին վկայում է Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը: Նա գրում է. «Այլ յորժամ էր ի Բաղդադ թագաւորն Վարդ (ապստամբ Վարդաս Սկլերոսը – Հ. Բ.) և խաղաղանայր թագաւորութիւն Վասիլին՝ (կայսր Վասիլ II-ը – Հ. Բ.) կամեցաւ յազգէն Հայոց, որ ընդ իւրով թագաւորութեամբն՝ անցուցանել ի Մակեդոնիա ընդդէմ Բուլղարացն... Եւ կանացի հովիւքն և մետրապօլիտն Սե-

47 Վկայաբանության Սիմեոն Մետափրաստեսի հունարեն բնագիրը՝ Ἀθλοῖς τῶν αἰώνων μαρτυρῶν Εὐστρατίου, Αὐξεντίου, Εὐγενίου, Μαρδάρου, καὶ Ὀρέστου. Μ 1 - g n e. Patrologia graeca. T. 116. col. 467-506. Հին հայերեն թարգմանությունը՝ Լիակատար վարք և վկայաբանությունք սրբոց ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Աւգերեան, Հ. Թ. Վենետիկ, 1813: «Մարգարիտ» (Μαρδάρου), հարկավ. Մարդայր կամ Մարտայր (այսինքն «այր արի») չէ, ինչպես ստուգաբանում է Մ. Ավգերյանը, այլ բյուզանդական աղբյուրներից քաջ հայտնի «Մարդայտը» (Μαρδαίτης), հայացած մարդ էթնոսը (Պիլինոսի menobardi – Naturalis historia VI, 10, որ Ն. Ադոնցը սրամտորեն ուղղում է և լրացնում (ar)menomardi. Н. А. Д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908, с. 418): եթե Մարգարիտի «հայրենի բարբառը» հայերենն էր, ապա պարզ է, որ իրոքը հայացած մարդ ցնդի մասին է: Հունարեն – αἰτός վերջածանցը նույնանում է և նույնիմաստ է – αἰτός, –ին, որով Մարգարիտը անձնանուն չէ, այլ ցեղանուն և բյուզանդական աղբյուրներում VII դարից հայտնի ցեղանվան հնագույն հիշատակությունն է: Պատմական Հայաստանում «մարդեր» անունը կրող երկու նահանգ կար՝ Մարդաստան և Մարդաղի: Մարգարիտն ու մարդայտները Մարդաղի նահանգից էին: Նրանց մասին մանրամասն տե՛ս Р а ч Б а р т и - к я н. Разрешение проблемы мардаитов. – «Լրաբեր հաս. դիտ.», 1983, №2, էջ 66-82: Հոգվածի հունարեն թարգմանությունը տե՛ս Χ ρ α τ ε ς Μ. Μ π α ρ τ ι κ ι α ι. Ἡ λυσὶς τοῦ αἰνίγματος τῶν Μαρδαΐτων. Βυζαντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Στρατο, τόμος Α, Ἀθῆναι 1986, σελ. 17-39.

48 Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ 47-48:

49 Պ ρ ο κ ο π ρ ο ս Կ ե ս ա ρ ա γ ի, էջ 195, 303:

50 Կ ո ս տ ա ն դ ի ն Մ ի ρ ա ն ա ծ ի ն, էջ 145, 146:

բաստիոյ սկսան նեղել զագգն Հայոց վասն հաւատոյ. և զբռնութիւն ի ձեռն առեալ՝ սկսաւ տանջել զքահանայս վասն հաւատոյ, և զգլխաւոր քահանայսն Սեռաստիոյ քաղաքին երկաթեղէն կապանօք հասուցանէր ի դռնն թագաւորին... Իսկ այլք յաննշան քահանայիցն և երկու եպիսկոպոսունք Սերաստիոյ և Լաոիսոյ, Սիօն և Յովհաննէս, ի ձեռն նոյն մետրապօլիտին ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի... Եւ յայնմ հետէ արգելին զժամաձայն Հայոց ի քաղաքէն Սերաստիոյ»⁵¹:

XI դարի սկզբում Սեռաստիան նույնանուն բանակաթեմի կենտրոնն էր: Ե. Արվելերը նշում է, որ XI դարի դատավոր-պրետորների ցուցակում բացակայում է Սերաստիայի պրետորը և դա բացատրում է աղբյուրների անբավարարությամբ: Հարցին հետաքրքիր բացատրություն է տալիս Գ. Գ. Լիտավրին: Նա դրում է, որ Սերաստիան Սենեքերիմ Արծրունուն տրվելու առնչությամբ Սերաստիա բանակաթեմը ժամանակավորապես միացվեց Կապադովկիա բանակաթեմին և դադարեց որպես այդպիսին գոյություն ունենալուց⁵²: Սա ավելի հավանական է թվում, հատկապես եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ ըստ Հովհաննէս Սկիլիցեսի, Սենեքերիմը, դալով Սերաստիա, կայսրից «ստացավ պատրիկի պատվաստիճանը և Կապադովկիայի զորավարի (իմա դուքս-կատեպանի – Հ. Բ.) պաշտոնը»⁵³:

* * *

Արծրունիների թագավորական տան վերածվելը բյուզանդական արիստոկրատական ընտանիքի տեղի ունեցավ 1021 թ. Սենեքերիմ Արծրունու Սեռաստիա կատարած գաղթի հետ միաժամանակ: Բայց Սենեքերիմն ու նրա անմիջական հաջորդները՝ որդիները, Սերաստիայի Հայոց շրջանում շարունակում էին «Հայոց թագավորներ» հորջորջվել: Մատթեոս Ուռհայեցին Սենեքերիմի վերաբերյալ գրում է. «մեռաւ և Սենեքերիմ թագաւորն Հայոց»⁵⁴, որից հետո «հաստատեալ լինէր թագաւորական իշխանութիւնն տանն Հայոց յաւագ որդին իւր ի Դաւիթ»⁵⁵: Մատթեոս Ուռհայեցին սրան էլ է «Հայոց արքա» հորջորջում. «Յայսմ ժամանակի մեռանէր արքայն Դաւիթ որդին Սենեքերիմայ արքային Հայոց, և տայ զիշխանութիւն հայրենեաց իւրոց»⁵⁶ ի յեղբայրն իւր յԱտոմ»⁵⁷:

51 Ա ս ո ղ ի Կ. էջ 201–202:

52 H. G l y k a t z i - A h r w e i l e r. Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IX-XI siècles. Athènes-Paris 1960, p. 83-85. "Советы и рассказы" Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, М., 1972, с. 590.

53 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 86:

54 Մ ա տ թ Պ ո ս Ու ռ հ ա յ ց ի, էջ 55:

55 Ն ու յ ն տեղում:

56 Աղբյուրները չեն պարզաբանում, թե ինչ էր իրականում իրենից ներկայացնում այդ «իշխանութիւն հայրենեաց իւրոց»-ը: Եթե Սենեքերիմի ստացած պաշտոնն էր, ապա Կապադովկիա բանակաթեմի զորավարին՝ դուքս-կատեպանի, թեև դա Սենեքերիմի ժառանգների համար, որոնք հիշվում են դեռ 1079 թ., Մանդալե եղբայրների կողմից Գագիկ II-ի սպանության տարին, այնքան էլ հավանական չէ:

57 Մ ա տ թ Ե ո ս Ու ռ հ ա յ ց ի, էջ 65:

Սակայն ըստ բյուզանդական կայսերական գաղափարախոսությունների, աշխարհում կա մեկ թագավոր, նա, ով նստում է Կոստանդնուպոլսի գահին: Աշխարհի մնացած վեհապետներին տրվում են տարբեր անվանումներ, բայց ոչ թագավորի: Վասպուրականի Արծրունի թագավորը գաղթից մեկ գար առաջ անգամ բյուզանդական կառավարության համար սոսկ արխոնտ էր՝ իշխան, 908 թվականից սկսած, երբ Վասպուրականը թագավորություն հռչակվեց, Շիրակի Բագրատունիների թագավորի նման՝ նա «արխոնտների արխոնտ» իշխանաց իշխան էր: Հովհաննես Սկիլիցեսը Սենեքերիմ Արծրունուն համարում է արխոնտ⁵⁸, այն դեպքում, երբ Կոստանդին VII Ծիրանածին կայսրը 956/957 թթ. ավարտված իր «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» գրքում նրա մասին գրում է, թե բյուզանդական կառավարության սլաշտոնական գրությունները առաքվում են «Վասպուրականի, այն է՝ Վասպուրականի իշխանին, որ այժմ արխոնտների արխոնտի (իշխանաց իշխանի) պատիվն է ստացել»⁵⁹: Նկատի ունի Գագիկ Արծրունու կողմից 908 թ. Վասպուրականի թագավորության հռչակման փաստը: Ուստի, Սենեքերիմ Արծրունին և նրա ժառանգները Բյուզանդիայի համար թագավոր չէին: Հովհաննես Սկիլիցեսը, ինչպես տեսանք, պարզ գրում է, որ Սենեքերիմը Սեբաստիա տեղափոխվելով, ստացավ «Կապադովկիայի գորավարի» պաշտոնը, ասել է՝ Կապադովկիա բանակաթեմի դուքսի կամ կատեպանի պաշտոնը⁶⁰:

Բյուզանդիան իր տարածքում երկրորդ թագավոր էր հանդուրժում⁶¹:

58 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 86:

59 Կ ո ս տ ա ն դ ի ն Ծ ի ր ա ն ա ծ ի ն, էջ 151:

60 Նրա պաշտոնը պիտի նման լիներ մի քանի տասնամյակ անց Գրիգոր Մագիստրոսի վարած սլաշտոնին, որի մասին հիշատակվում է Ասորոց կաթողիկոսին հղած թղթի վերնագրում «Վասպուրականի և Տարոնի գուքս, Արշակունի»: Կեչառիսի 1051 թ. արձանագրության մեջ «Գրիգորո Մագիստրոսին կիտաւնտին եւ տուկին Վասպուրականի եւ Տարաւնո Արշակունւոյն եւ Հայկազնոյն» (Վիմական տարեգիր, կազմեաց Կ. Կոստանեանց. Ս.—Պետերբուրգ, 1913, էջ 23): Հիշյալ տիտղոսաշարքը վերջերս հաստատվեց և Մագիստրոսի բյուզանդական արձեճ կնիքների մակագրությամբ. "Κύριε βοήθει τῷ σὺν δουλῶ Γρηγόριον τοῦ Ἀρσακίδου" («Տէր օգնեա ծառային քո Գրիգորոյ Արշակունւոյն»):— В. С. Ш а н д р о в с к а я. Поправки и дополнения к "Каталогу моливдовулов" Б. А. Панченко. — Византийский временник, т. 38, 1977, с. 109). Նաև "Κύριε βοήθει τῷ δουλῶ σου Γρηγορίῳ μαγίστρῳ ἐπὶ τοῦ κοιτωῖος δοῦκι Βασπρακανίας καὶ τοῦ Ταρων τῷ Ἀρσακίδῃ" («Տէր օգնեա ծառային քո Գրիգորոյ մագիստրոսի, կիտոնիտին, գուքսին Վասպուրականի և Տարոնոյ Արշակունւոյն» — W. S e i b e t. Ἀρσακίδης /Aršakuni – Armenische Aristokraten in byzantinischen Diensten. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, Bd, 44, ANΔΠΑΣ, Herbert Hunger zum 80. Geburtstag, Wien, 1994, S. 350-352: Գրիգոր Մագիստրոսը իր մի այլ թղթում իրեն կոչում է «Վասպուրականի և Տարոնոյ և Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր և Մօնումախին (Կոստանդին IX Մոնոմախ կայսեր, 1042-1055 թթ.—Հ. Բ.) մագիստրոս, վէստ և տուկ» (էջ 213): Հասկանալի է, այդ նահանգների, շրջանների կառավարումը նա գլխավորեց առանձին-առանձին կամ նրանցից երկուսը միասին տարբեր ժամանակներում: Գրիգոր Մագիստրոսը «տուկ» (իմա գուքս) տերմինը մի այլ թղթում րեբում է ըստ հայոց վաղեմի ավանդության. Տարոնի դքսություն-կատեպանությունը կոչում է «Տարոն աշխարհի բեղխություն» (էջ 48):

61 Մանրամասն տե՛ս Հ. Բ ա ր թ ի կ յ ա ն. Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X–XI դարերում. — «Լրաբեր հաս. դիտ.», 1996, №1, էջ 17-29: Հայտնի է, որ Արշակ III-ի մահից հետո «ոչ եւս կացուցին Յոյնք ի բաժին իւրեանց թագաւոր... աշխարհի իւրեանց մասին կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս» (Մովսիս Խորենացւոյ Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Հարութիւնեան. Տփղիս, 1913, էջ 316):

Սենեքերիմ Արծրունու ժառանգներ Ատոմն ու Ապուսազլը պարզ չէ ինչքան կառավարեցին իրենց վստահված շրջանները: Նրանք թեև հիշվում են դեռ Կոստանդին X Դուկաս (1059-1067 թթ.), Ռոմանոս IV Դիոդենեսի (1068-1071 թթ.) և Նիկեփոր III Բոտանիաանեսի (1078-1081 թթ.) օրոք, բայց ոչ որպես կառավարիչներ: Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության մեջ նրանց մասին ասված է. «Յայնժամ (1061 թ.) թաղաւորքն⁶² և իշխանքն Հայոց Գագիկ Անեցի և Ատոմ և Ապուսազլ որդիք Անեքարիմայ»⁶³:

Բյուզանդիայում հաստատված Սենեքերիմի որդիներն ու իշխանները հլու հնազանդ չէին ծառայում կայսրությանը: Մատթեոս Ուռհայեցին, բացի Դավթից, շատ հաճախ հիշատակում է Ատոմին և Ապուսազլին, որոնք մատնիչի կողմից ամբաստանվեցին Միքայել IV Պափլադոնացի (1034-1041 թթ.) կայսեր դեմ ապստամբություն նյութելու մեջ, թե «կամին ապստամբել ի վերայ քո և յարուցանել քեզ վիշտս և հալածանս»⁶⁴: Կայսրը կարգադրեց նրանց Կոստանդնուպոլիս բերել: Անբաստիա ժամանեց կայսերական զորք՝ նրանց ձերբակալելու: Հայերը Սերաստիայում այնքան հզոր էին իրենց գոլում, որ դեռևս 1016 թ. թուրքմենների դեմ պատերազմի դուրս եկած և 1021 թ. Սենեքերիմի հետ Սերաստիա դադթած իշխան Շապուհը, դիմելով Ատոմին և Ապուսազլին, ասաց. «Կամի՞ք զի զօրսդ Հոռոմոց ցիր ու ցան ածեմ ընդ երեսս դաշտաց»: «Եւ արար զրահսն

62 1551 և 1553 թթ. արտադրված Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության ձեռագրերում «թագաւորքն»-ի փոխարեն գրված է «թագաւորն», ուստի պարզ չէ, «թագաւոր» է միայն Գագիկ I-ը, թե՛ բոլոր երեքն էլ: 1079 թ. դեպքերը նկարագրելիս պատմիչը նշում է «ամենայն ցեղն Սենեքարիմայ՝ Ատոմ և Ապուսազլ և այլ ամենայն իշխանքն Հայոց» (Մ ա տ թ ե ո ս Ու ու հ ա յ ե ց ի, էջ 220):

63 Նույն տեղում, էջ 138:

64 Նույն տեղում, էջ 82-83: Կարծես այս դեպքին են վերաբերում XI դարի բյուզանդական հայազգի բարձրաստիճան դործչի՝ Կեկավմենոսի հետևյալ խոսքերը, որոնց հանգիստում ենք նրա նշանավոր աշխատության մեջ. «Եթե պատահի սեփական երկրում բերգեր (ամրացված քաղաքներ — Հ. Բ.) ունենաս կամ գյուղեր, դրանց տոպարին լինես կամ էքսուսիաստես, քեզ չմոլորեցնեն գանձերը կամ պաշտոնները, կայսրերի մեծ խոստումները և հանկարծ երկիրդ տաս կայսեր, փոխարենը ստանալու համար դրամ ու կալվածներ՝ թեկուզ տվածիդ քառապատիկը: Պահպանիր քո երկիրը թեկուզ և փոքրիկ ու չնչին, քանզի նախընտրելի է կայսեր ինքնիշխան բարեկամը լինել, քան ստրուկն ու հպատակը: Դու կայսեր և բոլորի մոտ այնքան ժամանակ հարգանք, սլափով, գովք ու փառք կվայելես, քանի դու, երեսները քո ու նրանց երեսները երկրիդ տերն եք: Եթե զրկվես քո երկրից, տապալվես իշխանությունիցդ, ճիշտ է, սկզբնական շրջանում պիտի վայելես կայսեր սերը, բայց քիչ անց նա քեզ պիտի արհամարհի, նա քեզ բանի տեղ չի դնելու և այն ժամանակ պիտի համոզվես, որ ստրուկ ես և ոչ բարեկամ: Այն ժամանակ քո ստորագրյալն անգամ քեզ համար պիտի սարսափելի դառնա, եթե նրան նեղացնես, կգնա կայսեր մոտ և քեզ կամբաստանի, որ իբր նրա գեմ դավ ես նյութում: ... Բացառված չէ, որ կայսրն իմանա, որ քո դեմ ներկայացված մեղադրանքները անհիմն են, սակայն քեզ չնորհածը ետ առնելու համար և իր խոստացածը չկատարելու համար անտես կանի արգարությունը»: (Հատվածի հայերեն թարգմանությունը՝ Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ XXIII-XXIV: Ավելորդ չէ նշել, որ Կեկավմենոսի պապը Մեծ Հայքի Τοβιον, var. Τιβιον (Տովիոն, Տիվիոն, Տիվինոն) բերդին մոտիկ գտնվող շրջանի տոպարին էր: Բերդի տեղագրության մասին արտահայտված բազմաթիվ կարծիքները տես «Советы и рассказы Кекавмена», с. 410-414. Հովհաննես Սկիլիցեսը «Անիի տոպարին» է անվանում Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունուն, իսկ նրա եղբորը՝ Աշոտին՝ Մեծ Հայքի էքսուսիարխ» (նույն տեղում, էջ 108, 146): Հովհաննես — Աշոտ ընդհարման առթիվ Աշոտը դարձավ «գրուց աշխարհին թագաւոր ամենայն տանն Հայոց և Յովհաննէս ... թագաւոր ի քաղաքն յԱնի» (Մ ա տ թ ե ո ս Ու ու հ ա յ ե ց ի, էջ 10):

եօթն կրկնակի և զարկանէր թրով ի վերայ և ի վայր հեղոյր մանր զերկաթն»⁶⁵:

Այդպես անհնազանդ էին Ատոմն ու Ապուսահլը բյուզանդական իշխանությունների հանդեպ անգամ Ռոմանոս IV Դիոգենես կայսեր իշխանության օրոք և վերջինս այդ պատճառով «ընկէց յերեսաց զորդիք թաղաւորացն»⁶⁶ Հայոց զԱտոմ և զԱպուսահլ»⁶⁷:

Հակառակ Սենեքերիմի որդիների այդպիսի բուռն գործունեության, նրանց մասին աղբյուրների համեմատաբար հարուստ տեղեկություններին, բյուզանդական աղբյուրներում նրանք հայտնի չեն: Հայտնի են իշխանավորներ, որոնք «Սենեքերիմյաններ» են կոչվում (Σεναχερείμ), անկասկած պատկանում են Սենեքերիմ Արծրունու ընտանիքին կամ սերունդ են նրանից: Որպես կանոն ազգանունը հայտնի է «Սենեքերիմ» ձևով: Ալեքսիոս Ա կայսեր (1081–1118 թթ.) «մտերիմն» է համարվում թեոդորոս Սենեքերիմը, որը կայսեր հրամանով վանքերին հող էր բաժանում⁶⁸: XI–XII դդ. թվագրվող իր արճճե կնիքով հայտնի է մայրապետ Զոյե Սենեքերիմը⁶⁹: Նիկեոսա խոնիատեսը հիշում է ոմն զորահրամանատար Սենեքերիմի (հայտնի չէ, անուն է, թե մականուն): Նրա գլխավորած զորամասը գտնվում էր Մակեդոնիայի Քսանթե քաղաքում⁷⁰: Նա կամ նրա համանուն մի Սենեքերիմ 1024 թ. էպիրոսի Նիկոպոլիս քաղաքի կառավարիչն էր⁷¹: Վերջապես առկա է Սինաքեր անունը կրող մի կնիք, որի տիրոջը Ա. Կաթանը ենթադրաբար Սենեքերիմյան է համարում⁷²:

Սենեքերիմի հետ իր տիրույթները Բյուզանդիային զիջեց Յահյա Անտիոքացու կողմից իբն ալ-Դայրանի կոչվածը: Փոխարենը նա ստացավ «լայնատարած կալվածներ, բազում դրամ և բարձր տիտղոսներ»⁷³: Իբն ալ-Դայրանին նույնացվում է Վասպուրականի Անձևացիք գավառի «թագավոր» Դերենիկի հետ: Է. Հոնիգմանը նրան համարում է Սենեքերիմի եղբորորդի⁷⁴: Վ. Ռոգենը՝ Սենեքերիմի եղբայրը⁷⁵: Վարդան պատմիչի ա-

65 Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ե ց ի, էջ 82-83:

66 Այդպես է բնագրում: Ատոմն ու Ապուսահլը, ինչպես և Դավիթն ու Կոստանդինը, եղբայրներ էին, մեկ հոր՝ Սենեքերիմի որդիները: Տե՛ս Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ե ց ի, էջ 55:

67 Նույն տեղում, էջ 198:

68 К а ж д а н. Армяне, с. 35.

69 Նույն տեղում:

70 Նույն տեղում, էջ 36:

71 Նույն տեղում:

72 Նույն տեղում: XIII դ. հիշվում է Միքայել Սենեքերիմը (Μιχαήλ Σεναχερείμ), գիտնական և հոեոթր թեոդորոս II Լասկարիսի արքունիքում: Միքայել VIII Պալեոլոգոսի թագավորության ժամանակ (1259-1282 թթ.) ստացավ մեսադոնի և պրոտասեկրետի պաշտոնները: Զեռագիր վիճակում են գտնվում Հոմերոսի պոեմներին նրա նվիրած մեկնությունները: Լույս են տեսել սոսկ առանձին հատվածներ “Ελληνικά” հանդեսում (հ. 35, 1984, էջ 151-156): Նրա մասին՝ C. N. C o n s t a n t i n i d e s. Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and early Fourteenth Centuries. Nicosia, 1982, p. 19: եվ Անդրոնիկոս II Անգելոսի (1282-1328 թթ.) իշխանության օրոք պինկեոնեսի (կայսեր մատուկի, սեղանապետի) պաշտոնը վարած Անգելոս Սենեքերիմը:

73 Император Василий Болгаробойца. Извлечения из Летописи Яхьи Антиохийского. Издал, перевел и объяснил В. Р. Розен. Приложение к XLIV тому “Записок” Императорской Академии наук, СПб., 1883, №1, с. 62.

74 E. H o n i g m a n n. Die Ostgrenze, S. 168.

75 И м п е р а т о р В а с и л и й, с. 374, прим. 376.

սելով նա Սենեքերիմի եղբորորդին էր⁷⁶։ Բյուզանդիայում նրա գործունեությունը մասին աղբյուրներում տեղեկություններ չկան։

Սենեքերիմի հետ Բյուզանդիա տեղափոխվեց և վերևում հիշված Վասպուրականի խաչիկ իշխանի Հասան որդու որդի Ապղարիպ Արծրունին։ Մատթեոս Ուռհայեցին նրան Տարսոնի կառավարիչ է համարում, որի մոտ խնամություն հարցով գնաց Գագիկ II-ը. «Գագիկ արքայ Հայոց վառեալ զգունդ զօրաց իւրոց և գնաց էջ ի Տարսոն քաղաքն առ Ապղարիպն իշխանն Հայոց որդւոյ Հասանայ՝ որդւոյ իւրեւայ իւրին առն քաջի ի Վասպուրական գաւառէ»⁷⁷։ Վարդանի ասելով, խաչիկի որդի Վասպուրականի իշխան Ապղարիպը «ընդ ձեռամբ ունէր զՍիս, զԱտանայ, զՊապառոն և զԼամբրոն»⁷⁸։

Սենեքերիմ Արծրունու տոհմից բացի Բյուզանդիայում աչքի ընկան Վասպուրականից դաղթած վասպուրականցի իշխանական այլ ընտանիքների ներկայացուցիչներ ևս։ Վերևում խոսք եղավ վասպուրականցի իշխան խաչիկի ու նրա որդիների Հասանի և Զնծղուկի մասին։ Ահա այս Զնծղուկը բյուզանդական ծառայության մեջ վասպուրականցի հայերի հենց Զնծղուկ տոհմանունը կրող արիստոկրատական ընտանիքի սկիզբը դրեց։ Ինչպե՞ս է այդ տոհմանունը արձանագրված բյուզանդական աղբյուրներում։ Հարցն այն է, որ խնդրո առարկա տոհմանունը չի կարող հունարենով ճշգրիտ արտահայտվել։ Հունարենը չունի «ճ» հնչյունը, հետևաբար և տառը, հույներ ոչ մի կերպ չի կարող այն արտասանել (ասենք, որ անգամ արևմտահայը չի կարող այն արտասանել, նրա համար այն «ջ» է հնչում), հույներ չի կարող արտասանել և «չ» հնչյունը, հետևաբար չունի և համապատասխան տառը։ Ուստի հունարենում և «ճ»-ն, և «չ»-ն արտասանվում են «ց»։ Բայց քանի որ հունարեն այբուբենում գոյություն չունի և «ց» տառը, այն արտահայտվում է «Ծ»-ով, որ միացյալ՝ «ց» է արտասանվում և ոչ «աղ»։ Հայերենում «ճնծղուկը» արտասանվում է «ճընծըղուկ», հունարենում չկա և այդ «ը» հնչյունը, ուստի այն արտահայտվում է որևէ ձայնավորով «լ» «ղ» (ի) կամ «օս» (ու)։ Միջնադարում հայերեն «ղ»-ն արտասանվում էր «լ» (հմմա. Ἀλέξανδρος – Աղեքսանդր, Πλάτων – Պլատոն, Ὀλύμπιος – Ողիմպիոս և այլն)։ Ուստի Զնծղուկը – Զընծըղուկը հունարենում պիտի դառնար և դարձավ Τζιντζουλουκης կամ Τζιντζιλουκης Զինցիլուկ կամ Զինցուլուկ⁷⁹։ Օտարագրի բյուզանդագետները հայերեն լեզվին և ձայնաբանության անտեղյակ, մեր հայերիս համար միանգամայն պարզ ու հասկանալի հայկական տոհմանունները ստուգաբանելիս և բացատրելիս, ստիպված են հավատալ հունարեն տեքստերի գրությունը։ Հավանաբար դրանից ելնելով ուղիմիացի բյուզանդագետ Մուռնուն բյուզանդական աղբյուրների Τζιντζουλουκης-ը ստուգաբանում է ... լատիներեն՝ «quinque lupi», ասել է՝ «հինգ գայլ»⁸⁰։ Ստաց-

76 Վ ա ռ դ ա ն, էջ 125։

77 Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ե ջ ի, էջ 219։

78 Վ ա ռ դ ա ն, էջ 141։

79 Հունարենը չունի և «չ» հնչյունը (և տառը), որով հայկական Զնծղիկ անունը բյուզանդական աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես Τζιμισκης – Զիմիսկիս։

80 G. M u r n u. L'origine des Comnènes. Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, X (1924), p. 25.

վում է, որ Վասպուրականի ինչպիսիք իր մի որդուն ինչպես է անվանել, մյուսին՝ Հասան, իսկ երրորդին՝ լատիններեն ... Հինգ գայլ: Հավանաբար Սասնա Մուրի անուն ասմունքողն էլ իմացել է լատիններեն և Սասունցի Դավթի մի եղբորը անվանել ծննդափոքրիկ⁸¹:

Մուսնուի այս տարօրինակ ստուգաբանությունից ելնելով է, որ Ա. Կաթանը ծննդունիներին զետեղել է իր մենագրության 3-րդ գլխում, որը, ինչպես նշվեց, վերնագրված է «Ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներ»⁸²:

Ծննդունիների ընտանիքից հայտնի են Կոսմաս Ծննդունի (Κοσμάς Τζιντζιλουκίος)⁸³ անունով մի վանական, որին Միքայել IV Պափլագոնացի կայսրը (1034-1041 թթ.) վանական ձեռնադրեց, երբ վերջինս, ծանր հիվանդությունից հյուսված, հրաժարվեց գահից⁸⁴: Կոսմաս Ծննդունի շատ մտերիմ էր նաև Կոստանդին IX Մոնոմախի հետ: Վերջինս 1046 թ. նրան Սուրբ Լեոն (Աթոս) ուղարկեց, ուր նա 180 այլ վանահայրերի և վանականների հետ կազմեց վանական այդ համալիրի «Կանոնադրությունը» (հայտնի որպես «Երկրորդ կանոնադրություն»), որը գործեց երեքուկես դար: Վատիկանի ձեռագրերի հավաքածուում պահվում է նրա մի անտիպ երկը՝ «Περί λογισμῶς — ների (բանականությունների, դատողությունների) διάγνωσης — ի (իմացության) մասին»: Հայտնի է հիշյալ վանականի արձան կնիքը:

Բուլղարիայի Սիլիստրա քաղաքում հայտնաբերված իր արձան կնիքով հայտնի է և Լևոն Ծննդունի: Կնիքի մակագրությունն է. «Κύριε βοήθει Λέοντι τῷ Τζιντζιλουκίῳ» («Տէր օգնեա Լեւոն Ծննդունիին»)՝⁸⁵:

Ծագումով վասպուրականցի Ծննդունիների ընտանիքից Բյուզանդիայում հայտնի էր նաև Անդրոնիկոս Ծննդունի (Ανδρόνικος ὁ Τζιντζουλουκίος)⁸⁶: Խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ նա դիմադրեց քաղաքը պաշարած Սիկիլիայի նորմանների պարագլուխ Տանկրեդին և ի վերջո ստիպված եղավ քաղաքը հանձնել նրան (1102 թ.)⁸⁷:

Բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս Խոնիատեսը հիշատակում է կայսերական խարտուղար⁸⁸ Վասիլ Ծննդունիին (τον χαρτουλάριον Βασίλειον τὸν Τζιντζιλουκίην), որ Մանուիլ I Կոմենենոսի կայսր հռչակվե-

81 N. A d o n t z. Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digenis Akritas. Etudes Armenobyzantines, Lisbonne, 1965, p. 29, 35.

82 К а ж д а н. Армяне, с. 107 и сл.

83 Ձեռագրերում հանգիստում են Τζιντζουλουκίος և Τζουιτζουλουκίος գրությունները:

84 Հ ա վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 131:

85 И в а н Ё о р д а н о в. Неиздадени византийски оловни печати от Силистра. — Известия на Народния музей във Варна, кн. 19, с. 105—106.

86 A n n e C o m n è n e. Aléxiade, t. III, p. 34.

87 Նույն տեղում, էջ 36:

88 Հայերեն «քարտուղար» բառը հենց այս խարտուղարն է, որ Բյուզանդիայում գործում էր VIII–XI դարերում: Կային տարբեր կատեգորիաների խարտուղարներ, որոնք սոսկ գրասենյակային աշխատողներ չէին, այլև, ոչ հազվադեպ, բանակում և նավատորմում հրամանատարական պաշտոններ էին վարում: Տե՛ս К а ж д а н. Армяне, с. 108: Նույնք մասին նաև N. O i k o n o m i d è s. Les Lists de Préseance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972, p. 313.

լու առթիվ (1143 թ.) Մեծ դոմեստիկոս Հովհաննես Աքսուխի հետ Կոստանդնուպոլիս ուղարկվեց՝ կայսեր քաղաք մանելու և դրա հետ կապված հանդիսությունները կազմակերպելու համար⁸⁹։ Այս Վասիլ Ճնճղուկին Մանուիլ կայսրը 1154/1155 թ. ձմռանը ուղարկեց Բոսնիա, բնիկների ապստամբությունը ճնշելու։ Այս դեպքում Նիկեոսա խոնրատեսը խարտուկար Վասիլին անվանում է ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ (զորավար)⁹⁰։

Վասիլ խարտուկար անունով անձնավորություն հիշատակվում է և 1163 թ. մի փաստաթղթում, և Վասիլ պրոտոսպաթար արճճե իր կնիքով հայտնի։ Հետազոտողները սրանց նույնացնում են Նիկեոսա խոնրատեսի հիշատակած խարտուկար Վասիլ Ճնճղուկի հետ։ Ա. Կաթդանը այդ նույնացումը անհավանական է համարում⁹¹։ 1163 թ. խարտուկար Վասիլը Սերբիայի ἀναγραφεύς-ն էր, հավանաբար Կոստանդնուպոլսից նահանգներն ուղարկվող անձ, որ տնօրինում էր կազաստրը, որի հիման վրա էլ հարկերն էին գանձվում⁹²։

Վերջապես իր արճճե կնիքով է հայտնի ոմն Գրիգոր Ճնճղուկ, վանական և «պոռոս» («առաջին», Աթոսի վանական համալիրի բոլոր վանքերի տվյալ տարում գլխավորողը)։ Վ. Լորանը կնիքը թվագրում է XI-XII դդ.⁹³։

Նշենք, որ հիշատակված այս ութ Ճնճղուկներից Հրաչյա Աճառյանին միայն երկուսն են հայտնի՝ Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակած Ճնճղուկը՝ խաչիկ իշխանի որդին, և Լավոդիկիայի կառավարիչ Անդրոնիկոս Ճնճղուկը (Ղ. Ալիշանի միջնորդությունը, Սիսուան, էջ 47 ա)։

Հաջորդ վասպուրականցիները Բյուզանդական կայսրության մեջ հենց «Վասպուրականցի» տոհմանունը կրողներն են, հունարեն բնագրերում՝ Βασπρακανῖται։ Սրանք էլ, ըստ Ա. Կաթդանի «ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքների» թվին են պատկանում։ «Անվան ստուգաբանությունը, — գրում է նա, — թափանցիկ է՝ Վասպուրականի՝ Հայաստանի հարավային նահանգներից մեկի, բնիկներ, նահանգի, որ մոտավորապես 1021 թ. դարձավ բյուզանդական բանակաթեմ։ Արա հիման վրա, — հարց է տալիս Կաթդանը, — հնարավոր է Վասպուրականցիներին ծագումով հայ համարել»⁹⁴։

89 Nicetae Choniatae Historiae, recensuit Ioannes Aloysius van Dieten, Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 48.

90 Նույն տեղում, էջ 101-102։

91 К а ж д а н. Армяне, с. 108.

92 История Византии в трех томах, т. 2, М., 1967, с. 161—162. Н. П. Л и х а ч е в. Моливдовулы греческого Востока. М., 1991, с. 145—146. Հայազգի աղ. ἀναγραφεύς — ների (Անդրոնիկոս Սկլերոս, Միքայել Սկլերոս) մասին տե՛ս W e r n e r S e i b t. Die Skleroi... S. 97-102.

93 К а ж д а н. Армяне, с. 108.

94 Նույն տեղում, էջ 106։ Իր ավելի ուշ հրատարակած մի հոդվածում «Վասպուրականցիներն» արդեն «հավանաբար հայկական ընտանիք» են («Armenian family»), բայց հեղինակը անհրաժեշտ է համարում ցույց տալ, որ այդ ընտանիքի մասին տեղեկությունները «ծայր աստիճան անորոշ են» («is extremely vague»)։ A. K а ж д а н. The Armenians in the byzantine ruling class predominantly in the Ninth through Twelfth Centuries.— In: T. S a m u e l i a n and M. S t o n e eds. Medieval Armenian Culture. (University of Pennsylvania Armenian Texts and Studies 6, Chico CA 1983, p. 449.

Վասպուրականցիները բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակվում են XI դարի երկրորդ կեսից: Մեզ համար անմատչելի աղբյուրների հիման վրա Ա. Կաթգանը թվարկում է հետևյալ վասպուրականցիներին. Լևոն Վասպուրականցի, խոշոր հողատեր Թեսագոնիկեի շրջանում: Նիկեփոր III Բոտանիատես կայսրը (1078–1081 թթ.) նրան մի ավան շնորհեց, բայց երբ Լևոնը հարեց խռովարար Պունդեսին, Ալեքսիոս I կայսրը (1081–1118 թթ.) նրանից, հավանաբար 1083 թ., այն խլեց և տվեց ուրիշի:

Երկրորդ մեզ հայտնի Վասպուրականցին, Քրիստափորը, ունեւ պրոտոպրոեգրոսի բարձր աստիճանը և հայտնի է XI–XII դդ. թվագրվող իր արձճե կնիքով: Ելնելով կնիքի վրա ս. Թեոգորոսի (զինվորական սրբի) պատկերից, Կաթգանը հավանական է համարում, որ Քրիստափորը զինվորական էր, թեև տյո բանը պնդել չի փորձում:

Վերջապես երրորդ հայտնի Վասպուրականցին՝ Կոստանդինը, նույնպես պրոտոպրոեգրոս, ևս հայտնի է իր արձճե կնիքով, որը Գ. Շլումբերգեն թվագրում է XI – XII դդ.: Ա. Կաթգանը, նկատի առնելով նրա տիտղոսը, ավելի հավանական է համարում XI դարը⁹⁵:

Մինչև այժմ խոսքը վերաբերում էր ընդհանրապես վասպուրականցիներին, բայց ունենք նաև փաստեր Վասպուրականի որոշակի քաղաքից սերող և Բյուզանդական կայսրության մեջ ծառայող անձնավորությունների մասին: Վերևում նշեցինք նշանավոր զորավար և քաղաքական դործիչ, Արևմուտքի մեծ դոմեստիկոս, ազգությամբ հայ, դավանանքով քաղկեդոնիկ-վրացադավան («իրեր») Գրիգոր Բակուրյանին: Փիլիսոփայություն իր կառուցած վանքի երեք լեզվով (հունարեն, հայերեն, վրացերեն) կազմած Կանոնագրության (1083 թ.) գլխակարգության 30-րդ գլխում նա հիշում է վանքի առաջին վանահայր Գրիգորին, որը մեծ դեր է խաղացել վանքի կառուցման գործում: Նրան նա անվանում է Գրիգոր Βανυός – Վանեցի: Գրիգոր Բակուրյանը հոգ է տարել, որ վերջինիս մահից հետո անգամ նրան պատվել՝ Գրիգոր Աստվածաբանի տոնի օրը նրա հոգեհանգիստը կատարել⁹⁶:

Վերջում կանգ առնենք բյուզանդական արխիտոկրատական մի ընտանիքի վրա, որի ոչ միայն ծագման վայրն էր հայտնի, այլև նրա ազգային պատկանելությունը: Բնականաբար, նա տեղ չի գտել Ա. Կաթգանի վերևում բազմիցս հիշված աշխատության մեջ: Խոսքը վերաբերում է Մոնաստերիոտեսներին (Μοναστηριώτης)⁹⁷: Այս մականունը կրող առաջին ինձ հայտնի անձնավորությունը հանգես է դալիս Նիկեփոր Փոկաս հայազգի կայսեր (963–969 թթ.) օրոք: 965 թ. Նիկեփորի երկրորդ արշավանքին ղեկավար Կիլիկիա, կայսրը պաշարեց և զրավեց Մուզսուկեստիան (Մսիսը),

95 К а ж д а н. Армяне, с. 106 – 107.

96 Typicon Gregorii Pacuriani, ed S. Kauchschischwili. – Georgica, t. V, Thbilisi, 1963. Վանքի կառուցումից հարյուր ասարի անց նույն վանքի վանահայր էր մի ուրիշ հայ Հովհաննես Աթմացին (Ατμάνας), Ակնի շրջանի Աթմա հայ-հոռոմ գյուղից: Տե՛ս Р. М. Б а р т и к я н. О связях монастыря Григория Пакуриана с Арменией. – «Լրաբեր Հաս. գիտ.», 1988, № 6:

97 Նրանք մասին անս Ա. Կաթգանի մի այլ աշխատության մեջ. А. П. К а ж д а н. Социальный состав господствующего класса Византии в XI–XII вв., М., 1974.

իսկ կայսեր եղբայր Լևոնը պաշարում էր Տարսոնը: Արշավանքին մասնակից զորահրամանատարներից մեկն էր ահա հիշյալ Մոնաստերիոտեսը, որ մարտում սպանվեց⁹⁸:

XI-XII դարերում հիշվում են Մոնաստերիոտես մականունը կրող չորս անձնավորություններ. նրանք ունեին բարձր տիտղոսներ՝ վեստարխ, պրոտոկոլերոպալատ⁹⁹: Դատավոր (κριτής τοῦ βήλου) Լևոն Մոնաստերիոտեսը հիշվում է երկու այլ դատավորների հետ, որոնցից մեկը Դեմետրիոս Թոռնիկն էր: Նրանք փորձեցին պաշտպանել Ալեքսիոս II Կոմնենոս կայսեր (1180-1183 թթ.) մորը՝ Մարիա-Քսենենին, երբ դահի հավակնորդ Անդրոնիկոս Կոմնենոսն ուզում էր նրան պալատից վռնել: Կոստանդնուպոլսի ամբիոնը Անդրոնիկոսի դրդմամբ քիչ էր մնացել նրանց կոտորեք¹⁰⁰: Հետագայում Լևոն Մոնաստերիոտեսը դարձավ Անդրոնիկոսի խորհրդականն ու «բերանը սենատում»¹⁰¹: 1168 թ. կազմված մի վանքի կանոնադրության տակ ստորագրողներից մեկը դատավոր Լևոն Մոնաստերիոտեսն էր¹⁰²: Դեռ որպես դատավոր նա հիշվում է Իսաակիոս II Անդելոսի թագավորության ժամանակ (1185-1195 թթ.)¹⁰³: Հայտնի է նաև եփեսոսի եպիսկոպոս Մոնաստերիոտեսը¹⁰⁴:

Մոնաստերիոտեսներից ամենանշանավորը Հովհաննես Մոնաստերիոտեսն էր, որին կայսրությունը նշանակեց Հայաստանի (Իմա՝ Մեծ Հայքի) և Իբերիայի՝ (Տայքի հողերից, Դավիթ կուրաղապատի իշխանության տարածքի վրա կազմավորված Իբերիայի բանակաթեմի) կառնական: Անիի հնադրական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է նրա 1059 թվակիր հունարեն արձանագրությունը, որտեղ նա գրում է Անի քաղաքի (պարսպների¹⁰⁵) վերանորոգման մասին: Նա արձանագրության մեջ հիշվում է որպես Ἰωάννης βεστάρχης κατεπάνω Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας Μοναστηριώτης («Հովհաննես վեստարխ Հայաստանի և Իբերիայի կառնական Մոնաստերիոտես») ¹⁰⁶: Նա հիշվում է նաև Հովհաննես Կլիմաքոսի «Սանդուղք աստուածային ելից» երկը Եվստաթիոս Բոյիլասի համար 1059 թ. արտադրած դրիչ, վանական Թեոդուլոսի հիշատակարանում որպես «Հովհաննես Մոնաստերիոտես Իբերիայի (կառնական)» (Ἰωάννης Μοναστηριώτης) Ἰβηρί(ας)¹⁰⁶:

Արդ, ինչն է պաաճառը, որ մենք Մոնաստերիոտեսներին հայ ենք համարում և գտնում, որ նրանք առնչություն ունեն Վասպուրականի հետ:

98 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս Կ ի լ ի ց ե ս, էջ 20:

99 К а ж д а н. Социальный состав..., с. 107, 113, 147.

100 Nic. Chon., էջ 265-266: Հմմտ. К. В а р џ о с. Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμ. Α, Θεσσαλονίκη, 1984, σελ. 555-556.

101 Nic. Chon., p. 312-313. К. В а р џ о с. նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 597-598:

102 А. Д м и т р и е в с к и й. Типика, I, 715.

103 Nic. Chon., p. 373.

104 Byzantinische Zeitschrift, VI, 396.

105 В. Н. Б е н е ш е в и ч. Три Анийские надписи из эпохи византийского владычества, Пг., 1921, с. 19.

106 P. L e m e r l e. Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris, 1977, p. 39.

Հունարեն μοναστήριον (մոնաստերիոն) բառը նշանակում է «վանք» «մենաստան», հետևաբար Մոնաստերիոտես¹⁰⁷ նշանակում է «վանքցի», «մենաստանցի»: Բայց ո՞ր վանքի, ո՞ր մենաստանի: Բյուզանդիայում հազարավոր վանքեր կային, հիշյալ ընտանիքի անունը կոնկրետ ո՞ր մեկից է ծագում: Դա նույնն է, եթե ասենք «եկեղեցացի», «տաճարացի», «քաղաքացի», առանց նշելու ո՞ր եկեղեցուց, ո՞ր տաճարից «քաղաքից»: Բյուզանդիայում կան արիստոկրատական ընտանիքներ, որոնց մականունը կապված է վանքի հետ, բայց կոնկրետ տրվում է այդ վանքի անունը: Օրինակ, Հաղիողախարիտների, Տրիսագիողախարիտների ընտանիքի անունը կապված է սուրբ Ջաքարիայի վանքի կամ այդ վանքի անունը կրող տեղանվան հետ, Կատաֆլորոն մականունը՝ սուրբ Ֆլորոսի վանքի անվան հետ, Մունդանոսների՝ Կյուզիկոսի շրջանում գտնվող Մունդանոսի վանքի¹⁰⁸: Հայերենում ունենք Հովհան Մայրավանեցի, Մխիթար Այրիվանեցի և այլն: Մոնաստերիոտեսները թերևս կապ ունեն չափավորված գտնվող Մոնաստիր տեղանվան հետ: Բայց անտիկ շրջանում նրա տեղում Հերակլիա քաղաքն էր, որ բյուզանդական շրջանում դրավվեց բուլղարների կողմից և կոչվեց Բիտոլիա: Քաղաքը Մանաստրը կոչեցին թուրքերը, հետևաբար X դարում, երբ հիշվում է առաջին Մոնաստերիոտեսը, նա էլ կարող կրել մի քաղաքի անուն, որ թուրքերն են դրել, բնական է XV դարից ոչ առաջ:

Ուստի ստիպված ենք գնալ շատ հեռուն: Ուրարտուի մայրաքաղաքի անունը Բիայնա էր: Թե ինչ է դա նշանակում, հայտնի չէ: Ժամանակի ընթացքում այն կոչվեց Վան, անուն, որ, բնական է, բխում է Բիայնա տեղանունից: Ժողովրդական ստուգաբանությամբ վանը «վանք» է նշանակում: Վանք բառի հոգնականացուցիչ «ք»-ն ածանցյալ բառերում ընկնում է. ունենք «վանահայր», «վանական», «վանակից», «վաներէց»: Անգամ Հայկազյան բառգրքի հեղինակները, անգիտանալով Բիայնայի գոյությունը, դրում են «Վան, որպէս վանք (լծ. և Աւան, յորմէ և Վան քաղաք», հատոր Բ, էջ 781): Պարզ է, որ Մոնաստերիոտեսը հունարեն թարգմանություն է հայերեն «վանեցիի»: Չէ՞ որ ունենք և «չթարգմանվածը»՝ Գրիգոր Բակուրյանի կանոնադրության Վանինոս-Վանեցին: Հարցն այլ է: Բոլոր Մոնաստերիոտեսները արդյո՞ք նույն ընտանիքին են պատկանում, թե կան այդպիսիք, որ պարզապես վանեցի են, կապ չունեն այդ մականվամբ որոշակի ընտանիքի հետ: Դա կարոտ է առանձին հետազոտության:

Մենք հավանությունը չունենք պնդելու, թե ներկայացրել ենք XI-XII դդ. Բյուզանդիայում դործած բոլոր վասպուրականցիներին: Սույն հոդվածը թող համարվի այդ ուղղութիւնով կատարված մի փոքր փորձ:

107 Եթե հայերենը ծննդյան, ծագման, սերման, բնակության վայր ցույց տվող ածանցը -ցի (ացի, եցի) է, հունարենը ավելի հարուստ է. -ոտես -(Անիոտես, Մոնաստերիոտես), -իտես (Վասպուրականիտես, Տարոնիտես), -ենոս (Դայասենոս, Կանձակենոս), -ատես (Նոնիատես), -ինոս (Վանինոս, Ալեքսանդրինոս), -ոս (Մխիթինոս, Կորոնոս) և շատ ուրիշներ:

108 К а ж д а н. Социальный состав..., с. 159, 190 - 191.

ВАСПУРАКАНЦЫ НА СЛУЖБЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ
ИМПЕРИИ В XI–XII ВЕКАХ

ՐԱՇ ԲԱՐՏԻԿՅԱՆ

Р е з ю м е

Со второй половины IX в., одновременно с ослаблением Арабского халифата, Византия начинает завоевывать армянские территории, утерянные ею еще в начале VIII в. В 1021г. "мирным путем" переходит в пределы империи Васпуракан. Его последний царь — Сенекерим-Арцруни — получает взамен город Севастию (центр II Армении Юстиниана I) с округой и вместе с семьей, своей знатью и множеством народа переходит в Византию. В дальнейшем отдельные члены его семьи, представители его знати поступают на службу в империи. Известны представители семьи Сенахеримов, т. е. лица, непосредственно связанные с семейством Сенекерима Арцруни, Цинцилуков (арм. ճնճղուկ՝ воробей), от имени Цинцилука, сына васпураканского князя Хачика, Васпураканитов (т. е. васпураканцев) и Монастириотов, фамильное имя которых есть ничто иное, как греческий перевод "Ванеци", т. е. "по происхождению из города Вана", столицы Васпуракана. Топоним "Ван", происходящий от Биайны, названия государства Урарту (Ванского царства), в дальнейшем — вплоть до конца XIX в. воспринималось армянами как армянское слово, означающее "монастырь".

VASPOURAKANIANS AT THE SERVICE OF THE BYZANTINE EMPIRE
IN THE 11–12th CENTURIES

HRACH BARTIKYAN

S u m m a r y

Since the second half of IX century, along with the weakening of the Arab caliphate, Byzantium started to conquer Armenian territories, which it had lost as far back as at the beginning of VIII century. In 1021 Vaspourakan "peacefully" passed into the frontiers of the Byzantine Empire. The last king of Vaspourakan – Senekerim Artsrouni, got in exchange the Sebasteia city (the center of the II Armenia of Justinian I) with neighbourhood and with his family, nobility, a great many of people passed to Byzantium. Later on, some members of his family, representatives of his nobility went to service in the empire. We know about the representatives of the **Senakherims'** family, i. e. persons, who were directly related to the family of Senekerim Artsrouni, the **Tsintsilouks**, who take their family name from name of Tsintslouk, son of the Vaspourakanian prince Khachik (Armenian word ճնճղուկ means sparrow). **Vasprakanits** (i. e. Vaspourakanians) and **Monastiriots**, whose family name is nothing else but the Greek translation of the word "Vanetsi", i. e. "by birth from city of Van", capital of Vaspourakan. Right up till the end of XIX century Armenians interpreted the toponyme "Van" descent from Biayna – name of the Urartu state (Kingdom of Van), as an Armenian word, meaning "monastery".

K'ristoneut'yune" P'ok'r Hayk'um. Azgayin-kronakan ev sots'ial-k'aghak'akan iravichake" nahangum III dari erkrord kesin (e"st IV dari srbots' vkayabanut'yants') [Christianity in Armenia Minor. The National-Religious and Social-Political Situation in the Province in the Second Half of the 3rd Century (based on the Martyrologies of Saints of the 4th century)], by Hratch Bartikyan, from Patma-banasirakan handes [Historico-Philological Journal] (Erevan, Armenia) 2(2001), pp. 3-43, in 41 pdf pages.

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ
ՀՈԶԱԿԵԼՈՒ 1700-ԱԱՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔՈՒՄ.
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ
ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ՈՒ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ
(Ըստ IV դարի սրբոց վկայաբանությանց)

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

Սույն աշխատության ստեղծման համար ես պարտական եմ Սանկտ-Պետերբուրգի Պետական էրմիտաժի բյուզանդական արձան կնիքների հաշվառման ժողովածուի երկարամյա հետազոտող բյուզանդագետ Վ. Ս. Շանդրովսկայային: Նա հիշյալ թանգարանի սրբոց եվստրատիոսյանց պատկերով XI դարի երկրորդ կեսի բյուզանդական արձան կնիքներին նվիրված հոգվածով (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» ներկա համարը), մեզ հնարավորություն ընձեռեց անդրադառնալու սույն աշխատության վերնագրում արտահայտված հարցերին: Վ. Ս. Շանդրովսկայան բյուզանդական հայազգի գործիչների արձան կնիքներին նվիրել է բազում հոգվածներ: Մեր ուսումնասիրությունը, ինչպես ընթերցողը կհամոզվի, դուրս է եկել հիշյալ սրբերի կյանքի ու գործունեության մասին շարադրանքի շրջանակից, լուծում է բազում հարցեր, բարձրացնում նորերը:

Առաջին հարցը, բնական է, վերաբերում է քրիստոնեության տարածմանը Փոքր Հայքում III դարի երկրորդ կեսին: Սկսած V դարից, հայ գրի ստեղծման ժամանակից մինչև օրս, քրիստոնեության մասին Հայաստանում շատ է գրվել, սակայն բոլոր աղբյուրները և ուսումնասիրությունները անգրագառնում են Մեծ Հայքին, կարծես Փոքր Հայք գոյություն չի ունեցել, հայեր այստեղ չեն եղել: Ազաթանգեղոսը՝ Հայաստանում հաղթանակած նոր կրոնի հիմնական աղբյուրը, նկատի ունի Մեծ Հայքը, Արշակունյաց թագավորությունը: Միայն առաջին անգամ, երբ ուղղում է

1 Неизвестные печати Аарона: магистра у дуки Иверии и Великой Армении, проедра и дуки. Сообщения Государственного Эрмитажа вып. XXXVII 1973, с. 60—64; К истории армяно-византийских отношений XII в. По данным сфрагистики. — «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1974, №7, Эрмитажные печати Филарета Врахамия (Варажнуни). — «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1975, №3, էջ 36—49; Неизвестный правитель Византийской фемы Иверия. — «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1976, №9, էջ 79—86, Печати армянских деятелей XI—XII вв. и правителей Васпуракана. Четвертый международный симпозиум по армянскому искусству. Тезисы докладов. Ереван, 1985, с. 305—306; Վ. Ս. Շանդրովսկայա, Հ. Մ. Բարթիկյան. Հայերեն արձանագրության բյուզանդական արձան կնիք Պետական էրմիտաժի ժողովածուում. — «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1991, №1, էջ 122—128: К истории фемы Васпуракан. — Византийский временник, т. 55(80), 1994, с. 152—161.

յան հետ, նկատում ենք, որ նրա «խանգարիչ» գործունեությունը այստեղ այնքան էլ սարսափելի չի եղել:

Սիմեոն Մետափրաստեսի կազմած բնագիրը XVI դարում լատիններեն է թարգմանել Լավրենտիոս Սուրբոսը (1522-1578 թթ.):

V դարի հայերեն թարգմանությունը Վենետիկում հրատարակվել է երկու անգամ, նախ Մկրտիչ Ավգերյանի կողմից՝ 1813 թ., ապա 1874 թ., հայտնի չէ ում աշխատասիրությունը: Երեք էջից բաղկացած առաջաբանում ոչ մի անուն չի հիշատակված:

Մ. Ավգերյանը խնդրո առարկա վկայաբանությունը տվել է հետևյալ խորագրերը. «Վկայաբանություն սուրբ և փառալուրեալ ճգնագագաց վկայիցն՝ Եւստուատիոսի, Եւդինէոսի, Աւքսենտիոսի կամ Օգսենտիոսի, Ուվրեստի կամ Ուվրեստէսի, և Մարգարիոսի, որ և Մարդայր, կամ Մարտայր (այսինքն՝ այր արի)»: Վկայաբանության վերնագիրը ձեռագրերում այդպիսին չէ: Անձնանունների կրկնակի հիշատակությունը և Մարգարիոս «անվան» ստուգաբանությունը պատկանում են Մկրտիչ Ավգերյանին:

Վենետիկի Մխիթարյանների 1874 թ. հրատարակությունը ավելի ստույգ է, հետևում է ձեռագրերի ընթերցվածներին, ղուրկ է բացատրություններին և ստուգաբանություններին և ուսումնասիրության համար, անտարակույս, նախընտրելի է:

Կանգ առնենք V դարի հայերեն թարգմանության վրա: Այն սուրբ թարգմանչաց գրչին վերաբերելու մասին վկայում են ոսկեղենիկ լեզուն և թարգմանության սկզբունքները, որոնք հար և նման են Նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանության լեզվին և սկզբունքներին: Դեռևս Գարեգին Զարպհանալյանը այդ առթիվ գրել էր. «Հարանց վարուց՝ կամ անգ զանազան մասանց՝ յորոց ձևացած է, կրկին թարգմանությունք եղած են և կան մեր մատենագրութեան մէջ, յորոց մին հնագոյն և ազնուագոյն ոճովն և բովանդակութեամբ⁷, և միւսն աւելի նոր գարուց մէջ եղած և մեր գպրութեան արծաթի դարուն վերաբերելով, և անկէ ալ ասդին. որովհետեւ Լամբրոնացւոյն ժամանակ և իր ջանքերով եղած կաւանգուի վերջին կարգաւորութիւն և դասաւորութիւն գրոցս: Նախնական թարգմանութեան քանի մը կարևորագոյն հատուածք՝ ինչուան հինգերորդ դարու հնութեան կելլեն լեզուն և ոճն ալ զայն կը հռչակեն»⁸:

Հենց վերջերս կատարելով չորս Ավետարանների և Գործք Առաքելոցի հայերեն թարգմանության համեմատությունը հունարեն բնագրի հետ, համոզված կարող եմ կրկնել ու պնդել, որ, իրոք, մեր վկայաբանության թարգմանությունը հունարենից կատարվել է հենց V դարում:

Ինչ ցույց տվեց վկայաբանության 1813 և 1874 թթ. հրատարակությունների համեմատությունը: Մկրտիչ Ավգերյանը հավատացյալ ընթերցողներին է հասցեագրում իր հրատարակությունը: Առանց հատուկ նշելու, վկայաբանության բնագրի մեջ նա կատարում է բազում ընդմիջար-

7 Լիակատար վարք և վկայաբանությունք սրբոց, որք կան ի հին Տօնացոյցի եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Յօրինեալ վաւերական բանիւք ճառրնորաց մերոց և այլոց ազգաց, հանդերձ ծանօթութեամբք ի Հ. Մկրտիչ վարդապետէ Աւգերեանց. հ. թ. Վենետիկ, 1813:

8 Սուրբ հոգւածում, եթե հատուկ չի վերագրված, բոլոր ընդգծումները մերն են:

9 Գ. Զ ա ռ պ հ ա ն ա լ ե ա ն. Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ-ԺԳ). Վենետիկ, 1889, էջ 539:

կուլթյուններ, տալիս հունարեն տերմինների բացատրություններ, որպես կանոն հենվելով ոչ թե Մետափրաստեսի հունարեն բնագրի, այլ Սուրիոսի լատիներեն թարգմանության վրա¹⁰, այն էլ իտալերեն արտասանությամբ:

Սիմեոն Մետափրաստեսն ունի. 1) Դիոկլետիանոս կայսրը ոմն դուքս Լյուսիասի նշանակեց «παύτων τῶν λιμιτανέων ἐπιτροπείην», այսինքն՝ ղեկավար՝ հրամանատար (բոլոր լիմիտանեոսների): Լիմիտանեոս՝ լատիներեն limitaneus նշանակում է սահմանապահ, սահմանապահ զորք: 1874 թ. հրատարակության մեջ լատիներեն տերմինը «բացատրված» է, չի թարգմանված, քանզի, հավանաբար, V դարի թարգմանիչները նրան համար բառ չեն գտել, բայց քանի որ նրանք սկզբունք ունեին իրենց թարգմանության մեջ ինչքան հնարավոր է օտար բառ չօգտագործել, պարզապես նշանակել են «ի դքսութիւն զիշխանութիւնն»:

Մկրտիչ Ավգերյանի հրատարակած բնագրում ասված է. «ի գքսութիւն համօրէն սահմանացն այնոցիկ իբրև մարզպան կուսակալ և զօրավար՝ որ ի հռովմայեցւոց կոչէր տուքս լիմիտանէոս, որպէս թէ սահմանապետ, և կոչէին ձեռն լիմիտացի, այսինքն սահմանագունգ»: Նա ոչ միայն տերմինն է բերում լատիներեն արտասանությամբ (լիմիտանէոս), այլև մանրամասն բացատրություն է տալիս:

2) Մետափրաստեսի բնագրում ասված է, որ Եփսոսապոստոսը «ἐκείνον τὸν ἐν αὐτὸν κομηνταρήσιον ὑπάρχειν», այսինքն տվյալ տարում նա վարում էր կոմենտարեսիոսի զինվորական պաշտոնը: Այնուհետև՝ «Εὐστράτιος κομηνταρήσιος εἶπεν»- «Եփսոսապոստոս կոմենտարեսիոսն ա-սաց»:

1874 թ. հրատարակված բնագիրը հետևում է նույն սկզբունքին՝ օտար բառը «թարգմանել», չբերել օտարահունչը: Եփսոսապոստոսը «յամին յայնմիկ իշխան էր ի վերայ ամենայն զօրացն»:

Ահա և Մ. Ավգերյանի հրատարակությունում. «Եւստոսապոստոս էր յամին յայնմիկ ոստիկան կալանաւորաց, և գլուխ զօրականին իբրև համարակալ և գպիր յիշատակաց՝ կոչեցեալ ի հռովմայեցւոց գօմէնտարիէնզիս» (լատիներեն արտասանությամբ):

3) Սրբոց թարգմանչաց սկզբունքը հանգես է գալիս և այլ գեպքերում: Այսպես. հունարեն բնագրի «Εὐστράτιος τις σκρινιάριος τῆς δοκικτῆς ὑπάρχων ταξέως» («Ոմն Եփսոսապոստոս, որ գքսական գնդի սկրինիարիոսն¹¹ էր»), հայերեն թարգմանվել է. «Եւստոսապոստոս ոմն էր իշխան յայնմիկ ի դասուց Լիւսիայ բղեշխին»¹²:

10 Vitae Sanctorn orient. et occident (վեց հատորով՝ 1569–1575).

11 Այս և մնացյալ հունա-հռոմեական տերմինների բացատրությունը հատուկ տրվում է հոգվածի վերջում:

12 «Բղեշխ» թարգմանությունը, հարկավ, սխալ է: Լյուսիասը ամենևին էլ բղեշխ չէր: Նման սխալ հանդիպում է և Գործք Առաքելոցի հայերեն թարգմանության մեջ (13.7, 13.8, 13.12, 18.12), ուր ἀνθυπατος-ը (լատ. proconsul) թարգմանված է «փոխանակի բղեշխին»: (Այդպես և Եփեսոսի Կեսարացու Եկեղեցական պատմության հայերեն թարգմանության մեջ: Եւսեբիոսի Կեսարացու Պատմությունն եկեղեցույ յեղեալ յասորոյն ի հայ ի հինգերորդ դարուն: Պարզաբանեալ նոր թարգմանութեամբ յոյն բնագրէն ի ձեռն Հ. Աբրահամ վ. Ժառեան, ի Վենետիկ, 1874, էջ 665): Հայերեն թարգմանվել է իր ժամանակին հայտնի «բղեշխ»: Արտաշիսյան և Արշակունյաց Հայաստանում բղեշխները չորս «կողմնապահներն» էին, թագավորության աշխարհագրական չորս մասերի ռազմաքաղաքական ղեկավարները: Գահնամակում դասվել են թագավորից անմիջապես հետո իբրև դահերեց

4) Մ. Ավգերյանը հատուկ անունները ևս բերում է՝ օգտվելով վկայաբանություն չափաներեն թարգմանությունից: Եվստրատիոսի հայերեն անունը ըստ հունարեն բնագրի Κυριστικός (Կիրիսիկէս) էր, Ավգերյանը կարդում է Ջիրիսիկէս, ասել է՝ իտալերեն արտասանությամբ:

5) Հայ թարգմանիչը, չցանկանալով հունարեն Πραιτώριον (լատ. praetorium) բառն օգտագործել, տալիս է նրա «թարգմանությունը»՝ «ապարանք իշխանին»: Նկատենք, որ Πραιτώριον-ը «ապարանք» են թարգմանել սուրբ թարգմանիչները (տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի 27.27, ըստ Հովհաննու՝ 18.28, 18.33, 19.9, Գործք Առաքելոց՝ 23.35):

6) Հռոմի կողմից Փոքր Հայքի (և Կապադովկիայի) կառավարիչ նշանակված Ագրիկոլայոսի «հեգեմոն» (ἡγεμών) կոչումը հայերեն վկայաբանության մեջ թարգմանված է «դատաւոր»: Հեգեմոնը գլխավոր դատավորի իրավունքներն ուներ, բայց հունարեն տերմինը՝ «հեգեմոն» դատավոր չի նշանակում: Հրեաստանի կառավարիչ Պիղատոսի «հեգեմոն» կոչումը նոր Կտակարանում էլ «դատաւոր» է թարգմանված («ետուն (Քրիստոսին) ի ձեռս Պոնապոլի Պիղատոսի գատաւորի») (Ավետարան ըստ Մատթեոսի, 27.2): Հունարեն բնագրում Παρεδωκαν Πιλάτῳ τῷ ἡγεμόνι: Ὁ τοῦ Αὐτοῦ Αὐτοῦ (3.1)՝ «ἡγεμονεύοντος Ποντίου Πιλάτου τῆς Ἰουδαίας»: Թարգմանված է. «ի դատաւորութեան Հրէաստանի Պիղատոսի Պոնապոլի»:

Այսպիսով, σκρινιάριος-ի «բռնիչ» թարգմանությունը, Πραιτώριον-ի՝ «ապարանք», ἡγεμών-ի՝ «գատաւոր», և գրանց համապատասխանությունն ու համընկնումը սրբոց թարգմանչաց թարգմանությունների հետ, մեզ թույլ են տալիս ենթադրելու նրանց մասնակցությունը վկայաբանության թարգմանությանը:

7) Վերջապես կանգ առնենք և Մ.Ավգերյանի մի ընգամիջարկության վրա ևս: Դուքս Լյուսիասի Եվստրատիոսին ուղղված այն հարցին, թե ո՞վ է նա և որտեղի՞ց է սերում, Եվստրատիոսը պատասխանում է. “Εκ της Ἀραυρακηνῶν ὠρμημαὶ πολίχνης, Εὐστράτιος τοῦνομα, Κυριστικός τὴν ἐπωνυμίαν, τῇ πατρῷα διαλέκτῳ” («Սերում եմ ես Արավրակա քաղաքից, անունս Եվստրատիոս է, ըստ հայրենի բարբառի՝ Կիրիսիկէս մականվանյալ»): 1874 թ. հրատարակությունում կարգում ենք. «յԱրաւրակացւոց քաղաքէն եմ ես՝ ազգաւ և տոհմիւ, և անուն իմ Եւստռատիոս կոչի»: Մ. Ավգերյանի հրատարակած բնագրում. «յԱրաւրակացւոց քաղաքէն եմ ես՝ ազգաւ և տոհմիւ. և անուն իմ Եւստռատիոս կոչի. և ըստ հայրենի բարբառոյ հայկաղանցս Տէր Յուսիկ ձայնեալ, զոր Յոյնք կիռ Իւսիկ (կամ Գիռ Իւսիկէս) կարդան...»: Ընդգծվածը Մ. Ավգերյանի ավելացրածն է:

Որտեղի՞ց է Մ. Ավգերյանը ստացել «հայկազանց բարբառը»: Դժվար է այն որոշել: Սրբերից Մարգարիտը, իր տան տանիքից տեսնելով շղթայակապ տարվող Եվստրատիոսին, ասում է իր կնոջը՝ “τῇ Ἀρμενίων διαλέκτῳ. Ὁρᾶς, ὦ γύναι, τὸν κύριον τῆς περιοικίδος ἡμῶν” (սյունակ

Իշխաններ: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Տրգատ III-ին Հռոմ ուղեկցողների մեջ էին «ի գինուորական կողմանէն ղչորեսին գահերեցսն իւրոյ տաճարին, որ բգեաշխքն կոչին» (Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, էջ 459):

480)¹³ «ասում է կնոջը հայերեն լեզվով: Տեսնու՞մ ես, ով կին, մեր շրջանի տիրոջ»): Նրան մի փոքր անց անվանում է *Κυριστική*, կոչականով՝ *Δεσπόσυνε Κυριστική* (սյունակ 481), *Κυρίε μου Κυριστική* (սյունակ 484) - «Տեր իմ Կիրիսիկես»: Առանձին ձառնորդներում «Կիրիսիկես» անունը բացակայում է, տրված է զրա հայերեն թարգմանությունը: Օրինակ 1404 թ. արտագրված ձառնորդում (Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 1520 ձեռագրի թերթ 193), ուր տրվում է սրբոց Եփսոսապոստոսյանց համառոտ վկայարանությունը, Եփսոսապոստոսի բնիկ անունը մշտապես «տէր Յուսիկ» է բերված: Նույնը հանդիպում է նաև Հայսմավուրքներում: «Քաղոցի բ և դեկտեմբերի ժգ»-ի տակ շատ ավելի համառոտ բերված է «Վկայարանութիւն սրբոց Եւստոսապոստեանց մարտիրոսացն», ուր մեզ հետաքրքրող նախադասությունն այսպիսին է. «էր սուրբն Եւստոսապոստոս ի քաղաքէն Արօկայ՝ որ արդ կոչի Արղընցիք՝ պատուով ի դքսական կարգէն ի հարկեորացն: Եւ էր հայրենական անունն նորա Տէր Յուսիկ...»: Անդրադառնալով Մարգարիտի իր կնոջ հետ ունեցած խոսակցությանը, մի անգամ ևս հանդիպում է «Տէրն մեր Յուսիկ» գարծվածքը (տե՛ս «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք»... 1730, էջ 242, 243):

Օրինակները կարելի է բազմապատկել, բայց ասվածն էլ բավական է ցույց տալու համար, որ զիտական աշխատանքի համար Մ. Ավգերյանի հրատարակած բնագիրը չի կարելի օգտագործել: Այն բազում թյուրիմացությունների տեղիք կարող է տալ:

Արդ, ի՞նչ հարաբերության մեջ է գտնվում վկայարանության հայերեն թարգմանությունը Սիմեոն Մետափրաստեսի հունարեն բնագրի հետ:

Եթե մենք համոզված ենք, որ մեր ձեռքում եղած V դարի հայերեն թարգմանությունը կատարվել է IV դարում իրականացված հունարենից և արտահայտում է սկզբնական բնագիրը, ապա X դարի հունարեն խմբագրությունը, թեև հետևում է նախնական հունարեն բնագրին, ունի առանձին տարբերություններ, որոնք Սիմեոն Մետափրաստեսի խմբագրության արտահայտությունն են¹⁴:

Այսպես, նախ և առաջ քրիստոնյաների գեմ հալածանքներ ձեռնարկած կայսրի կամ կայսրերի մասին: Հայերեն թարգմանությունը ցույց է տալիս, որ «ի սոյն իսկ ժամանակի համբաւ իմն հասանէր ի լսելիս անօրէն իշխանին իբրու թէ ամենայն աշխարհն Հայաստանեաց և Կապպադովկիա ընդգդիմամարտ եղեն թագաւորական հրամանին, և միաբանութեամբ յապստամբութիւն իմն թեակոխեն» (էջ 436)¹⁵: Հարկավ, «անօրէն իշխանին» բառերի տակ ենթադրվում է Դիոկլետիանոս կայսրը: Այնպես Մետափրաստեսի տեքստում այստեղ «իշխան» չէ, եզակիում չէ, հանվան չեն հիշված, բայց ենթադրվում են Դիոկլետիանոսն ու Մաքսիմիանոսը («τοὺς τυράννοις

13 «Սյունակի» առկա ենթադրվում է "J. P. Migne-ի Patrologia graeca-ի 116-րդ հատորում լույս տեսած Եփսոսապոստոսյանց վկայարանության բնագրի սյունակը: Եթե նշվում է «էջը», ապա խոսքը վերաբերում է 1874 թ. հայերեն թարգմանության հրատարակության էջին:

14 Վկայարանության հունարեն վերնագիրը ըստ Մետափրաստեսի այսպիսին է. "Αθλησις των ἀγίων μαρτυρων Εὐστρατιου, Αὐξεντιου, Εὐγενίου, Μαρδარიου καὶ Ὁρεστου. J. P. M i g n e. Patrologia cursus completus, series graeca. T. 116, col. 467-506.

15 Այսուհետև փակագծերում հայերեն թարգմանության էջերը ըստ 1874 թ. հրատարակության:

ΤΟΥΤΟΙΣ - «այս բռնակալներին»): Երկու բնագրերը չեն համընկնում և տեղանունների հարցում: Եթե հայերեն թարգմանությունը ցույց է տալիս, որ նոր կրոնը բռնել էր «ամենայն աշխարհն Հայաստանեաց», ապա Միմեն Մետափրաստեսը գրում է «*ἅπαντα ἡ Μεγάλη Ἀρμενία*» - «ամենայն Մեծ Հայքը» (սյունակ 468)¹⁶: Այս մասին հատուկ կիսովի, այստեղ նշենք միայն, որ Մետափրաստեսը «ուղղում է» բնագիրը, ելնելով իր ժամանակի (X դար) իրականությունից, երբ գոյություն ունեւ մեկ Հայաստան՝ Մեծ Հայքը (Μεγάλη Ἀρμενία), Բագրատունիների թագավորությունը: Մնացյալում երկու բնագրերը համընկնում են՝ «միաբանութեամբ յապստամբութիւն իմն թեակոխեն» - «*εἰς ἀποστασίαν ὁμοφρονως πάντες ὁρῶσιν*»: Մի փոքր անց ցույց է տրված, որ նման լուրը «լուեալ Դիոկղիտիանոս խռովեցաւ ի սրտի իւրում»: Նույնը և Մետափրաստեսի մոտ *ἐταραχθη ἐπὶ τοῦτοις ὁ Καῖσαρ Διοκλητιανός*»:

Դիոկղիտիանոս կայսրը, լսելով «Համայն Հայաստանը» քրիստոնյա դառնալու լուրը, «հրամայէր զմեծամեծս իւր առ ինքն կոչել... և զերիս աւուրս յառաւօտէ մինչև յերեկոյ... ի խորհուրդ մտեալ հաստատեցին ի միտս իւրեանց փոխադրել զկողմնակալսն զայնոսիկ՝ որք կարգեալք էին ի վերայ երկաքանչիւրոց ազգացն այնոցիկ (*ἑκατέρων τούτων τῶν ἐθνῶν*)» - «յուրաքանչյուր այս ազգաց», որ ավելի ճիշտ է և, հարկավ, ավելի կարևոր: Հունարենում «որք կարգեալք էին բառերը» չկան), վատշուէրս և անարիս զնոսա կարդալով: Եւ փոխանակ նոցա առաքեաց երկուս, որ եկեալ էին ի Հելլենացւոց գաւառէն... որ մին ի նոցանէ Լիւսիսա ճանաչիւր որ ամենայն Զեմենտացւոց գաւառին ունէր ի դքսութիւն զիշխանութիւնն, երկրորդն որ կոչէր Ագրիկոլայոս, որ զամենայն աշխարհաց զդատաւորական իշխանութիւնն ընձեռնեալ էր, և զգինուորութիւն ամենայն գնդիցն որ ի մէջերկրեայսն և ի մերձակայ գաւառսն (հունարենում ΠΟΛΕΣΙ - քաղաքսն) բնակեալ էին»:

Հայերեն բնագրում Լյուսիսիսի վարած սլաշտոնը («Զեմենտացվոց գավառի դքսութիւնը») հստակ չէ, ավելի հստակ է Ագրիկոլայոսինը (նշենք, որ Լյուսիսա անունը հունական է, Ագրիկոլայոսը՝ հռոմեական, ենթադրենք, որ մեկը հույն էր, մյուսը՝ հռոմայեցի): Ագրիկոլայոսի սլաշտոնը ավելի բարձր էր, նա վկայաբանության բնագրի այլ տեղում կոչված է հեգեմոն և դատաւոր (հասկանալի է գերագույն):

Այս հատվածի առնչությամբ ուշադրության արժանի է կապագովկացվոց և հայոց ազգերի (էթնոսների - հունարեն բնագրում ἔθνη) հիշատակությունը և այդ «ազգաց» բնիկ ղեկավարության¹⁷ և նրանց պաշտոնանկ արվելու փաստը:

Վկայաբանության հայերեն թարգմանությունը այնքան հստակ չէ այստեղ. «Արդ հասանելով սոցա ի գաւառսն յայնոսիկ» (էջ 436), այսինքն Կապագովկիա և Հայաստան: Մ. Ավգերյանի հրատարակած բնագրում՝ «Արդ ի հասանել սոցա անդր» (էջ 483): Այստեղ Լյուսիսիսի և Ագրիկոլայոսի

16 Նշվում են հունարեն բնագրի սյունակները ըստ J. P. Migne հրատարակության:

17 Նման դարձվածք Մովսես Խորենացու մոտ «յազգէ բնիկ» (Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Մ. Յարութիւնեան. Տփղիս, 1913, էջ 311):

յոսի տեղ հասնելու փաստն է արձանագրված: Սիմեոն Մետափրաստեսի ընդհիրդ ավելի հստակ է. “ἐπιστάντων οὖν αὐτῶν ταῖς ἐπαρχίαις ταύταις” (սյուլենակ 469), այսինքն, «երբ սրանք նշանակվեցին գլխավորելու հիշյալ նահանգների (կառավարումը)», «յազգէ բնիկ» ղեկավարների պաշտոնանկ արվելուց հետո¹⁸:

Լյուսիասը հաստատվեց Փոքր Հայքի Սատաղ քաղաքում, իսկ Ագրիկոլայոսը՝ Սեբաստիայում, և հիշվում է որպես ἐπαρχία-յի նահանգի կառավարիչ: Ե՛վ Աստաղը, և՛ Սեբաստիան Փոքր Հայքում էին գտնվում: Կապադովկիայի բնիկ հեգեմոնի պաշտոնանկությունից հետո վկայաբանություն մեջ նրան փոխարինողի մասին խոսք չկա, պիտի ենթադրել, որ սկզբնական շրջանում Ագրիկոլայոսը գլխավորեց երկու նահանգները միասին: Թեև սուրբ Հիերոնի վկայաբանության մեջ ասված է, որ Ագրիկոլայոսը կառավարում էր «Հայոց երկիրը» (Փոքր Հայքը), իսկ Լյուսիասը «Կապադովկացոց»: Հիշյալ վկայաբանության մասին տե՛ս ստորև, էջ 27:

Անգրագառնանք քրիստոնեության ծավալ ստացած տարածքին («ամենայն աշխարհն Հայաստանեաց» - “ἅπανα ἡ Μεγάλη Ἀρμενία” - «ամենայն Մեծ Հայքը»):

2. Վկայաբանության մեջ արձանագրված դեպքերի աշխարհագրական տարածքը

Քրիստոնեության տարածման մասին Հայաստանում գրում են V դարի հայկական աղբյուրները, որոնք և լայնորեն օգտագործվել են հետազոտողների կողմից: Օտար աղբյուրներից ուսումնասիրողներին հայտնի է Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը»: Նա հարցին անդրադառնում է երկու անգամ: Առաջին անգամ, երբ նշում է Եգիպտոսի եպիսկոպոս Դիոնեսիոս Ալեքսանդրացու (253-255 թթ. միջև) հայոց Մերուժան (“Μερουζάνης”) եպիսկոպոսին գրած «Վասն ապաշխարութեան» թղթի մասին («Գրեաց գարձեալ Դիոնեսիոս և առ Հայս վասն ապաշխարութեան, որոց եպիսկոպոս էր յայնժամ Մեհհրուժան»)՝¹⁹: Հունարեն բնագրում՝ “καὶ τοῖς κατὰ Ἀρμενίαν ὡσαύτως περὶ μετανοίας ἐπιστέλλειν ὦν ἐπισκόπουε Μερουζάνης”²⁰:

Ուսումնասիրողների համար գայթակղություն վե՛մը (ինչպես կտեսնենք Եվսեբիոս Կեսարացու և երկրորդ հաղորդման առնչությամբ) վերաբերում է «Հայաստան» (Ἀρμενία) տեղանվանը: Մերուժան եպիսկոպոսի նստավայրը ո՞րն էր: Անցնելով առաջ պիտի նշենք, որ մեր համոզմամբ ճիշտ է Ա.Հառնակը, որ ենթադրում է Փոքր Հայքը (Սեբաստիա քաղաքը)²¹: Իր գրքի երկրորդ հրատարակության մեջ, այդ ընթացքում արտահայտված

18 Հայ թարգմանիչը շփոթել է երկու բայ. հունարենի ἐπίστημι (ածական գերբայ) հոգնակի սեռական ἐπιστάντων ἐφικνέομαι-յի հետ: Վերջինս իրոք «հասնել» է նշանակում:

19 Եվսեբիոսի Կեսարացույ Պատմություն եկեղեցույ..., էջ 517:

20 Eusebii Caesariensis opera. Rec. G. D i n d o r f i u s, vol. IV, Historiae Ecclesiasticae. Lipsiae, 1890, p. 296 (VI, 46).

21 A. H a r n a c k. Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten. Leipzig, 1902, S. 471.

այլ կարծիքների ազդեցության տակ, Հառնակը թեև ընդունում է, թե Մերուժանը կարող էր Մեծ Հայքի եպիսկոպոս եղած լինել, բայց և հարց է տալիս. «Բայց մի՞թե այդ ժամանակ այդ երկրում եպիսկոպոս ընդհանրապես եղել է»²²:

Մերուժանին Մեծ Հայքի եպիսկոպոս են համարում Ն. Ակինյանը և Պ. Անանյանը:

Ա.Հառնակի կարծիքին, թե Մերուժանի նստավայրը Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքն էր, հակադրվեց Հ. Գեյցերը, ելակետ ունենալով խնդրո առարկա անձնավորության Մերուժան անունը: Այն տարածված էր Մեծ Հայքում: Հ. Գեյցերին համամիտ էր Ն.Ադոնցը, որը, սակայն, եպիսկոպոսի աթոռը տեղադրում էր ոչ թե Վասպուրականում, ինչպես Գեյցերը, այլ Ծոփքում²³:

Եր. Տեր-Մինասյանը միանում է Հ. Գեյցերի կարծիքին և Մերուժանին համարում Արծրունյաց եպիսկոպոս²⁴: Հակառակ եպիսկոպոսի աթոռի տեղադրման հարցում բարձրացած վեճին, որը կարևոր է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման կոնկրետ շրջանը որոշելու համար, այդուհանդերձ դա արժեքավոր է քրիստոնեության առկայության ժամանակը որոշելու համար՝ III դարի կեսերը: Ելնելով սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայաբանության տվյալներից, ամենահավանականն այն է, որ Մերուժան եպիսկոպոսը գործել է հենց Փոքր Հայքում: Պատահական չէ այն հանդամանքը, որ Գրիգոր Լուսավորիչը 302 թ. Կապադոկիայի Կեսարիա քաղաքում ձեռնադրվելուց հետո վերադարձին «աւուրս ոչ սակաւս» մնաց «ի քաղաքին Սեբաստացւոց»: Լուսավորիչն այնտեղ «գտանէր բազմութիւն եղբարց, զորս հաւանեցուցանէր ըսդ իւր գալ, զի վիճակեցուցէ զնոսա ի քահանայութիւն յիւրում աշխարհին (ասել է՝ Մեծ Հայքում - Հ. Բ.) և բազում գունդս դունդս յաճախեալ առնոյր ընդ իւր»²⁵: Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրած եպիսկոպոսները հիմնականում հունական²⁶ (և Աստվածաշնչային) անուններ էին կրում. Աղբիանոս (Ἀλβιανός), Եւտաղիոս (Εὐθαλιος), Մովսէս (Μωυσῆς), Եւսեբիոս (Εὐσεβιος), Յովհաննէս

22 A. Harnach. Նշվ. աշխ., Բ հրատ., 1906, էջ 166: Ն. Ակինյան. Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացի. Թուղթ Ապաշխարության և Մեհրուժան եպիսկոպոս Հայոց. - «Հանգես անմտորյա», I (1949), էջ 63: Պ. Անանյան. Նշվ. աշխ., էջ 56-57: Հայաստան ասելով նա ամենևին Փոքր Հայքը նկատի չունի:

23 Н. А. Д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908, с. 347: Նշում ենք բնագիրը և ոչ թե հայերեն թարգմանությունը, որ սխալմամբ Դիոնիսիոսի նամակը թվագրում է 248-265 թթ. (էջ 386), երբ հիշյալ թվերը Դիոնիսիոսի աթոռակալության տարիներն են, իսկ նամակը գրված է 253-255 թթ. միջոցին:

24 Ե ո. Տ եր - Մ Ի ն ա ս յ ա ն. Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորիվոց եկեղեցիների հետ. էջմիածին, 1908, էջ 16: Ս. Վ. Կրիվովը հենց վերջերս հրատարակած իր հոդվածում ("Церковная история" Евсевия Кесарийского как источник Мовсеса Хоренаци. - Византийский временник. Т. 59(84), М., 2000, с. 115). Եվսեբիոս Կեսարացու Մերուժանին վերաբերող վկայության շուրջ ընթացած այնքան լուրջ և հանգամանալից վեճին անտեղյակ, փաստը ներկայացնում է որպես նորույթ և գրում, թե դա «Հայաստանի քրիստոնեության մասին շատ կարևոր վկայություն է՝ Հայաստանում քրիստոնյաների մասին շատ կարևոր վկայություն, Հայաստանում քրիստոնեության որպես պաշտոնական կրոն ընդունումից կես դար առաջ»: Նա «Հայաստանի» տակ Մեծ Հայքն է ենթադրում:

25 Ագաթանգեղոս Պատմութիւն Հայոց, էջ 421: Հմմտ. Մ. Օրմանյան. Ագապատում. Հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913, սյունակ 99-100:

26 Հմմտ. Մ. Օրմանյան. Նշվ. աշխ., սյունակ 99-100:

(Ιωάννης), Ադապէս (Ἀγάπιος), Անտիոքոս (Ἀντίοχος), Կիւրակոս (Κυριακος)²⁷, և ամենայն հավանականութեամբ իր հետ Փոքր Հայքից բերված հայազգի «եղբայրներն» էին: Եթե նրանք հայ չլինեին, քրիստոնյա Հայաստանում ի՞նչ լեզվով պիտի քարոզեին: Բայց սրանց հետ միասին հիշվում են և երեք, հավանաբար ոչ հունական, թերևս հայկական անուններ. Արտիթէս, Արսուկէս, Տիրիկէս անունները²⁸, ուստի «Մերութան» անունը, որ տարածված էր և Փոքր Հայքում չի, բացառված:

Եվսերիոս Կեսարացու երկրորդ վկայութիւնը վերաբերում է քրիստոնյաների դեմ «Արևելից բռնակալ Մաքսիմինոսի» տաս տարի գործադրած հալածանքներին: Աղբյուրի համաձայն, յուրաքանչյուր քաղաքում սկսեցին հեթանոսական տաճարներ կառուցել, շտապ կարգով վերականգնել ավերվածները, քրմեր հաստատել: Ասել է թե՛ տվյալ սլահին հեթանոսութիւնն արդեն զիջել էր իր գիրքերը, այդ թվում և հռոմեական Հայաստանում: Կայսեր մի հրովարտական, որով նա ի վերջո թույլատրեց քրիստոնյաներին իրենց աստծուն աղատ պաշտել, նշված է նրա ամբողջ տիրոջոսաւորը. «Ինքնակալ կայսր Գաղերիոս Վաղերիոս Մաքսիմիանոս (հունարեն բնագրում՝ Μαξιμιανός - Մաքսիմիանոս - Հ. Բ.): IX դպրութեան առաջին գլխում ևս Եվսերիոս Կեսարացին նրան անվանում է ὁ ἐπ' Ἀνατολῆς τυράννος («Մաքսիմիանոս՝ Արևելից բռնակալը»), իսկ նրա հրամանները տարածվում էին համայն Ասիայում: Նույն դպրութեան երկրորդ գլխում նրան դարձյալ կոչում է «τῶν ἐπ' Ἀνατολῆς ἀρχεῖν μερῶν» («ով նշանակվեց իշխելու Արևելից շրջանների վրա»):

Վիճահարույց է IX դպրութեան ութերորդ գլուխը: Այնտեղ, ի միջի այլոց ասվում է. «...Հանդերձ սոքիմբք (խոսքը տարածված սովի և մահ տարածմի մասին է - Հ. Բ.) յարեաւ և պատերազմ ի բռնաւորէն ընդդէմ Հայոց (ὁ πρὸς Ἀρμενίου πόλεμος) որք ի սկզբանէ անտի բարեկամք և մարտակից էին Հռոմոց. զորս քրիստոնեայս և յերկրպագութիւն ճշմարտին Աստուծոյ փոյթս, նեղելով բռնաւորին ատելւոյն Աստուծոյ զի կրոց և դիւաց զոհեցնէն, փոխանակ բարեկամաց թշնամիս, և փոխանակ նիզակակցաց պատերազմողս ընդդէմ իւր յարոյց զնոսա... Արդ նա հանդերձ զօրօք իւրովք ի պատերազմի անդ ընդդէմ Հայոց ի բազում ուրեք հարեալ վատթարէր առաջի նոցա: Իսկ որ միանգամ ընդ իշխանութեամբ նորա բնակեալ էին ի քաղաքս, սով և մահ սատակէր զնոսա»²⁹:

Եվսերիոս Կեսարացու վերոբերյալ պարբերութեան մեջ հիշված «ընդդէմ Հայոց» բառերը ի՞նչ են նշանակում և ինչպե՞ս են մեկնաբանվել ուսումնասիրողների կողմից: Արտաշէս Մալտիւրոսյանը հետմահու լույս տեսած իր մի հոդվածում³⁰ նշում է մի շարք հեղինակների կարծիքները: Այսպէս, ըստ Ա. Աննինսկու, Եվսերիոսի հաղորդումը չի վերաբերում Մեծ Հայքին կամ բուն Հայաստանին, այլ նկատի ունի Կապադովկիայում, Պոնտոսի մի

27 Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, էջ 441-442:

28 Հ. Աճառյանը Արտիթէս և Արսուկէս անունների ծագումը անհայտ է համարում (Արսուկէսը թերևս Արսակէս է Արշակ), իսկ Տիրիկէսը կապում է հայերեն տեղ բառին (տե՛ս Անձնանունների բառարան, հիշյալ անունները):

29 Եւսերիոսի Կեսարացու Պատմութիւն եկեղեցւոյ..., էջ 688-689:

30 Ա. Մ ա ռ ի ի ո ս յ ա ն. Հայաստանի քրիստոնեական դարձի թվականը, Աշտանակ. հ. Գ, Երևան, 2000, էջ 15:

հատվածում, Կիլիկիայում և Միջագետքի վերին շրջանում ապրող հայերին³¹։ Հ. Մանանդյանը համամիտ է Գ. Ժ. Դյուլենի կարծիքին³², համաձայն որի Մաքսիմիանոսը «պատերազմ էր մղել ոչ թե քրիստոնեության դեմ Մեծ Հայաստանի, այլ հռոմեական Հայաստանի, այսինքն՝ Անդրտիգրիսյան երկրներից մեկի դեմ»³³, ասել է՝ խոսքը աշխարհագրական տարածքի մասին է։ Վերջապես Գ. Սարգսյանի կարծիքով կայսրը արշավել է Փոքր Հայքի և Արևմտյան Հայաստանի քրիստոնեական համայնքների դեմ, որոնք հավանաբար անհանգստացնում էին նաև Տրդատին։ Հետևաբար 301 թ. առաջ, երբ Տրդատը գեռ հեթանոս էր։ Գ. Սարգսյանը այդ արշավանքը դիտում է իբր կայսեր և Տրդատի միջև քրիստոնյաներին ճնշելու համագործակցության օրինակ³⁴։

Գ. Սարգսյանը միանգամայն իրավացի է, գտնելով, որ Մաքսիմիանոս կայսեր հալածանքները տեղի էին ունենում հռոմեական կայսրության կազմում դոնիկոլ Փոքր Հայքի քրիստոնյաների դեմ, բայց, հարկավ, դա չի առնչվում գեռևս հեթանոս Տրդատ III-ին, ոչ էլ Մաքսիմիանոս-Տրդատ համագործակցությանը։

Ավելի համարձակ ու կատեգորիկ են Ա. Մարտիրոսյանի դատողությունները։ «Եթե ուղղակի հայեր է ասվում, — գրում է նա, — ամենից առաջ հասկացվում է բուն Հայաստանը։ Մի քանի տողի մեջ եվսեբիոսը երկու անգամ շեշտում է, որ նրանք բարեկամ և դաշնակից էին Հռոմին... Բարեկամ ու դաշնակից կարող է կոչվել համակիր, բայց անկախ երկիրը։ Իսկ Հռոմի կայսրության մեջ ընդգրկված երկրները կայսրության մասն էին և ոչ նրա բարեկամն ու դաշնակիցը... Եթե Կեսարացին ասում է, որ Մաքսիմիանոս կայսրը արշավում է հայերի դեմ, որոնք բարեկամ ու դաշնակից էին, ապա խոսքը վերաբերում է անկախ երկրի՝ Մեծ Հայքին կամ բուն Հայաստանին»։

Շարունակելով իր միտքը, Ա. Մարտիրոսյանը փորձում է մեկնաբանել նաև եվսեբիոս Կեսարացու «Արդ նա (Մաքսիմիանոս կայսրը - Հ. Բ.) հանդերձ զօրօք իւրովք ի պատերազմ անդ ընդդէմ Հայոց ի բազում ուրեք հարեալ վատթարէր առաջի նոցա» նախադասությունը։ «Կեսարացին ասում է, — գրում է Ա. Մարտիրոսյանը, — որ Մաքսիմիանոսը պատերազմ հարուցեց և պատերազմում էլ ջախջախվեց («վատթարէր առաջի նոցա»)։ Սեփական երկրի դեմ, շարունակում է հոգևածաղիբը, — պատերազմ չեն հարուցում, Մաքսիմիանոսը կարող էր ընդամենը պատժիչ արշավանք ձեռնարկել, և դժվար է ենթադրել, որ հռոմեական լեգեոնները կայսեր առաջնորդությամբ ջախջախվեին ընդամենը մի համայնքի դեմ պատերազմելիս, որ գտնվում էր Հռոմի տիրապետության տակ»³⁵։

31 А. А н н и н с к и й. Древние армянские источники. Одесса, 1899, с. 68—69.

32 J. G. D u c h e s n e. L'Armenie chretienne dans l'histoire Ecclesiastique d'Eusebe. Melanges Nicole. Geneve et Bale. 1905, p. 103—109, հայ. թարգմ. — «Հանդես ամսօրյա», 1910, էջ 268—271։

33 Հ. Մ ա ն ա ն զ յ ա ն. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Հ. Բ. Երևան, 1957, էջ 127։

34 Գ. Ս ա ր ց ս յ ա ն. Ճեռգալական հասարակարգի հաստատումը Հայաստանում. — ՊԲՀ, 1972, № 2, էջ 223։

35 Ա. Մ ա ր տ ի ր ո ս յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 16։

Ասվածի առնչությամբ շարադրենք մեր նկատառումները: Նախ «Հանդերձ սոքիմք յարեաւ և պատերազմ ի բռնաւորէն ընդդէմ Հայոց» նախադասութիւնը: Հունարեն բնադրում՝ «Τοῦτοις προσεπαύισταται τῷ τυράννῳ ὁ πρὸς Ἀρμενίου πόλεμος»: Հայերենը միանգամայն ճիշտ է թարգմանված: Բայց «πόλεμος»-ը (պատերազմ) բառացի չպիտի վերցնել, խոսքը «պայքարին» է վերաբերում, իմաստն այն է, որ կայսրը պայքար (հալածանք) ձեռնարկեց ընդդէմ քրիստոնյա հայոց: Հունարեն «πολεμάω» չի նշանակում միայն «պատերազմել», այլև «պայքարել» (ներգործական): Ըստ Սողոմոնոսի Կոստանդինոս կայսրը Ալեքսանդրիայի կղերի դեմ «χαλεπὸς ἐπολέμησεν» («դժուար պատերազմ մղեց»): Եվ բայի կրավորականը. Կոստանդին Մեծ կայսրը որոշեց Պարսկաստանի քրիստոնյաների դեմ «πολεμεῖσθαι» «պատերազմի բռնվել»: Նիկիայի ժողովում ընդունված դավանանքը, ըստ նույն Սողոմոնոսի, հետագայում «πολεμηθεῖσα», (նրա դեմ «պատերազմ մղվեց»)՝³⁶ այսինքն որոշման դեմ հակադրվեցին, այն վիճարկեցին:

Եվսեբիոս Կեսարացու խնդրո առարկա նախադասութիւնից չի կարելի եզրակացնել, որ կայսրը զենքը ձեռքին, իր լեգեոնների գլուխն անցած, արշավեց Հայաստան, ըստ Ա. Մարտիրոսյանի՝ Մեծ Հայք: Զարմանալին այն է, որ ըստ հոդվածագրի, Հռոմեական հուժկու կայսրութեան վեհապետը «Ջախջախվում է» Տրդատ III-ի կողմից: Եթե այդպիսի բան իրոք տեղի ունեցած լիներ, քրիստոնյա հայ թագավորը, քրիստոնեութիւնը պետական կրոն հռչակողը Ջախջախսի համաշխարհային կայսրութեան հեթանոսական կայսրին, ապա այդ դեպքը հայ միջնադարյան պատմագրութեան կողմից լուրջ կմասնավեր: «Վատթարէր» չի նշանակում «ջախջախվեց»: Հունարեն բնագիրն ունի. «Αὐτὸς μὲν οὖν περὶ τὸν πρὸς Ἀρμενίου πόλεμον ἅμα τοῖς αὐτοῦ στρατοπέδοις κατεπονείτω», այսինքն կայսրը իր զորքերով «մաքառում էր ընդդէմ հայոց»: «Վատթարէր առաջի նոցա»³⁷ դարձվածքը չպիտի անջատել «Հանդերձ սոքիմք» բառերից, որոնք հայոց վրա տարածված սովին ու մահ տարածմին են վերաբերում, որ «սովն ու մահ տարածմը կարծես քիչ էին, դրանց վրա բարդվեցին և կայսեր կողմից քրիստոնյա հայերի հալածանքները»: Արանց պիտի գումարել և Եվսեբիոս Կեսարացու նույն պարբերութեան վերջին հատվածը. «Իսկ որ միանգամ ընդ իշխանութեամբ նորա (Մաքսիմիանոսի – Հ. Բ.) բնակեալ էին ի քաղաքս, սով և մահ սատակէր զնոսա»: Անկախ Հայաստանի՝ Արշակունյաց Մեծ Հայքի ո՞ր քաղաքներն էին գտնվում կայսեր իշխանութեան ներքո:

Երկրորդ: Եթե խոսքը վերաբերում է անկախ երկրի՝ Մեծ Հայքին կամ բուն Հայաստանին, ապա ինչպե՞ս բացատրել Մաքսիմիանոսի ձեռք առած

36 Sozomenus Kirchengeschichte herausgegeben von Joseph Bidez. Berlin, 1960, S. 69, 149, 243.

37 «Վատթարեմ» բայը (անցյալ անկատար, երրորդ դեմք՝ վատթարէր) կրավորական իմաստ չունի, այլ ներգործական – «վատթար կացուցանել, տկարացուցանել, նկուն առնել, ընդ վայր հարկանել» (Նոր Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, «Վատթարեմ» բառը): Նկատեմ, որ հունարեն բնադրում «առաջի նոցա» բառերի համապատասխանը չկա: «Վատթարէր»-ը Պ. Անանյանը հասկանում է այնպես, ինչպես Ա. Մարտիրոսյանը (նշվ. աշխ., էջ 51-52):

միջոցները ստիպելու իրենից անկախ երկրի բնակչությանը կոռւքերին ու դւերին զոհ մատուցել (*ἑιδώλοισ θύειν καὶ δαίμοσιν ἐπαναγκασαί πεπειραμένους*):

Անցնենք Եփսեբրիոս Կեսարացու հիշատակությանն այն հայերի մասին, «որք ի սկզբանէ անտի բարեկամք և մարապիցք էին Հռոմոց», և կայսրը իր գործի գրած բռնությունների պատճառով «փոխանակ բարեկամաց թշնամիս և փոխանակ նիզակակցաց պատերազմողս ընդգէմ իւր յարոյց զնոսա»: Հունարենն ընդգրկում. «ἄνδρας ἔξ ἀρχαίου φίλους τε καὶ συμμάχους Ῥωμαίων» «ἐχθρούς ἀντὶ φίλων καὶ πολεμίους ἀντὶ συμμάχων κατεστῆσατο»: Հունարենում ընդգծված բառերը՝ φίλος καὶ σύμμαχος - «բարեկամ և դաշնակից» terminus technicus են: Հին Հռոմում «բարեկամ և դաշնակից» էին բնորոշվում կայսրության տարածքում ընդգրկված էթնիկ (բնիկ) բնակչությանը նահանգները: Եփսեբրիոս Կեսարացին ամենևին էլ նկատի չունի Արշակունյաց Հայաստանը՝ այլ հռոմեական Armenia նահանգը՝ Փոքր Հայքը: Այստեղ էր տեղակայված հայերից կազմված լեգեոնը³⁸: Եփստրատիոսյանց վկայաբանության մեջ հիշվում է քրիստոնյաներից բաղկացած և Փոքր Հայքի Նիկոպոլիս քաղաքում տեղակայված լեգեոնը («ի զօրականացն յայնմ գնդէ՝ որ ի քաղաքին էին» (էջ 456), իսկ 45 սրբոց վկայաբանության մեջ հիշվում է «ἡ λεγεῶν πασα ἡ Ἀρμενία» («համայն հայկական լեգեոնը»):

Ինչպես Նիկողայոս Ադոնցն է գրում, Միհրգատ Պոնտացու «անկումից հետո (63 թ. մ.թ.ա. (Փոքր Հայքը) անցավ հռոմայեցիներին: Մեկ անգամ ընկնելով Հռոմի համաշխարհային քաղաքականության ոլորտը, նա այլևս չկարողացավ ազատվել կամ գուրս գալ նրա ազդեցությունից և հնազանդությունը կրեց բախտի քմահաճույքները»: Բայց «հիմք չկա հայոց պատմությունից գուրս հանելու վաղուց ի վեր բնիկ հայ բնակչությունն ունեցող մի ամբողջ շրջան»³⁹: «Նրա մասին դոյությունն ունեցող պատկերացումներն այնքան աղոտ են, որ շատերը չեն տարբերում Փոքր Հայքը Կապադովկիայից...»: Ն. Ադոնցի ասածը միանգամայն աչքի է զարնում սրբոց վկայաբանություններում, որոնցում այդ երկուսը միշտ միասին են հանգես՝ գալիս, կարծես մեկ նահանգ լինեն: Ինչպես կտեսնենք ստորև, սուրբ Վլասիոսի վկայաբանության մեջ խոսվում է «Կապադովկիայի Սերաստիա քաղաքի» քրիստոնյաների մասին (*οἱ ἐν τῇ πόλει Σεβαστεία τῆς Καππαδοκίας*) (հայերեն թարգմանության մեջ՝ «բնակիչք կապադովկացւոց և որք ի Սերաստիա քաղաքի»): Ավելի խառնաշփոթ է Եփստրատիոսյանց վկայաբանության Մաչտոցի անվան Մատենադարանի 1404 թ. արտագրված 1520 համարի ճառը՝ գրվածը: Խոսելով Եփստրատիոսի մասին (այստեղ նա հիշվում է իր բնիկ անունով՝ Տեր Հուսիկ), ցույց է տրվում, որ նա «էր ի քաղաքէն Արաւրակայ յաշխարհէն Գամրաց ի դաւառէն Սեբաստիոյ» (թերթ 193):

Անդրադառնալով Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի բնակչության էթնիկական պատկանելության հարցին, Ն. Ադոնցը գրում է. «Ստույգ հայտնի

38 J. P. Migne. նշվ. աշխ., հ. 115, սյունակ 324:

39 Ն. Ադոնց. Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի. Երևան, 1987, էջ 81-82:

է, որ Կապադովկիայից անջատվելուց հետո Փոքր Հայքի դիսավոր քաղաքը դարձավ Մելիտենեն, իսկ երբ բաժանվեց I և II Հայքի, ապա նրա մեջ մտան ոչ միայն Սեբաստիա-Սըվազը, այլև Արարիսոն-Յարփուզը, Կոկիսոն-Գյոքսունը և նույնիսկ Կոմանա-Շահրը ու Արիարաթիա-Աղիզիեն: «Համենայն դեպս տերիտորիայի նշանակալից մասը, չնայած սահմանային բոլոր փոփոխություններին, մշտապես մնաց Փոքր Հայքի կազմի մեջ իբրև նրա անկապտելի սեփականություն: Այդ մասը կարելի է անվանել Փոքր Հայք՝ *proprie dicta*: Այդ միանգամայն որոշակի նշված է Պտղոմեոսի մոտ, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Փոքր Հայքը դեռևս միացված էր Կապադովկիային, և որ հիմք է տալիս ենթադրելու, թե այդ մասի բնակչությունը եթե ոչ ամբողջությամբ, ապա գերազանցապես բաղկացած էր հայերից»⁴⁰:

Ինչպես վկայաբանություն բովանդակության շարադրման առիթով ստորև կտեսնենք, դրա, ամենայն հավանականությամբ, հայ հեղինակը⁴¹ Կապադովկիան չի համարում «հունաց երկիր»: Երբ Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի բնիկ կառավարիչները հեռացվում են պաշտոնից, Դիոկլետիանոս կայսրը նրանց փոխարեն նշանակում է երկու անձանց՝ *ΕΚ ΤΗΣ ΤΩΝ Έλληνων χώρας ὀρωμαίνους* (սյունակ 468) - «ծագումով հույների երկրից», վկայաբանության հայերեն թարգմանության մեջ՝ «որ եկեալ էին ի Հելլենացուց գաւառէն» (էջ 436): Ստացվում է, որ վկայաբանության հեղինակը Կապադովկիան հունական երկիր չի համարում: Չմոռանալով, որ ըստ Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված հայկական ավանդության, առասպելական հերոս Մշակը «հրաման տալ բնակչաց աշխարհին (իմա՝ Կապադովկիայի - Հ. Բ.) ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական. վասն որոյ մինչև ցայսօր ժամանակի անուանէին Յոյնք զկղիմայն զայն Պոտին Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք: Եւ զդաստակերտն, զոր շինեալ յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ... անուանեն հինք աշխարհին՝ Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել. մինչև յետոյ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ անուանեցաւ Կեսարիա»⁴²:

Ն. Ագոնցը, հենվելով Անտոնինոս Օգոստոսի ուղեցույցի և Պետինգերյան քարտեզի վրա, որոշում է Փոքր Հայքի տարածքը: Այն «ընկած էր Սեբաստիայի, Նիկոպոլսի, Սատաղի և Մելիտենեի սահմանային կետերի միջև...»⁴³ Փոքր Հայքի ծայրամասերում ընկած այդ բոլոր քաղաքները միմյանց հետ կապված էին շրջանաձև ճանապարհով, այնպես որ Փոքր Հայքը գտնվում էր ռազմական գլխավոր ճանապարհների հանգույցում: Սեբաստիայից ճանապարհը դնում էր Նիկոպոլիս, Նիկոպոլսից՝ Սատաղ, այնուհետև՝ Զիմարա, Զիմարայից Մելիտենե և ապա՝ մինչև Սեբաստիա: Անտոնինոսի ուղեցույցում Սատաղայից Մելիտենե գծի վրա երկրորդ կետը

40 Նույն տեղում, էջ 88-89: Գրիգոր Լուսավորչին 302 թ. Կեսարիայում ձեռնադրող եպիսկոպոս Ղևոնդիոսը արդյո՞ք հույն էր... և Լուսավորիչը դեպքից առաջ Ղևոնդիոսի հետ անձամբ ծանոթ չէ՞ր:

41 Հայերեն գրերի չգոյություն պայմաններում պիտի որ հունարեն գրեր:

42 Մ ո վ ս է ս Խ ո Ր Ե Ն ա ց ի. Պատմութիւն Հայոց, էջ 46-47: Հմմտ. Ա գ ա թ ա ն գ Ե Ղ ո ս, էջ 415: («... ի կողմանս կապուտկացուց, ի քաղաքն կեսարացուց, զոր ըստ հայերէն լեզուին Մաժաք կոչեն»):

43 Ն. Ա գ ո ն ց. նշվ. աշխ., էջ 90:

Arauracos է նշված⁴⁴։ Հենց այս քաղաքներն էլ կազմում են Եվստրատիոսյանց վկայաբանության աշխարհագրական միջավայրը։

Ն. Ադոնցը իր գրքի Փոքր Հայքին նվիրված դիստում ամենևին չի օդատագործել վարք-վկայաբանությունները, որոնք ոչ միայն փայլուն կերպով հաստատում են իր կռահումներն ու գատողությունները, այլև ընձեռում նոր կարևոր փաստեր հարցը ավելի խորն ու հանգամանալից հետազոտելու համար։ Նինա Գարսոյանը, որ իրականացրել է Ն. Ադոնցի աշխատության անգլերեն թարգմանությունը և այդ թարգմանությանը կցել 263 էջից բաղկացած կարևոր հավելված (թեմային վերաբերող աղբյուրներ), նման և ոչ մի աղբյուր չի նշել⁴⁵։

Սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայաբանության միանգամայն հստակ կերպով հաստատվում է Եվսեբիոս Կեսարացու նշած Հայերի Փոքր Հայքի բնակիչներ լինելու հանգամանքը։ Այդ մասին գեռ մանրամասն խոսք կլինի, բայց նշենք այստեղ, որ դեռ Մ. Ավգերյանը սրբոց Եվստրատիոսյանց իր հրատարակած վկայաբանության համառոտ նախաբանում գրել էր. «Հնդեբին սոքա (այն է՝ Եվստրատիոսը, Եվգենիոսը, Օրեստեսը, Ավքսենտիոսը և Մարդարիոսը - Հ. Բ.) փառաւորեալ վկայք՝ պարծանք Հայաստանեայց, էին ի սահմանաց աշխարհին Մեծ և Փոքր կոչեցեալ Հայոց։ Պարագլուխ սոցա սուրբն Եւստռատիոս... էր հայրենեօք յԱրաբրակ քաղաքէ, մօտ յԵկեղեաց գաւառ... գինուորեալ ի դունգն կայսերական՝ որ յԱրևելս, յաւուրս Դիոկղետիանոսի և Մաքսիմիանոսի, և հասեալ յաշտիճան իշխանական արութեամբ քաջութեան, որ և իւրով օրինակաւ ձգեաց զնահատակակիցս իւր ի հանդէս վկայութեան վասն անուան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Եւ ունի պատմութիւն սքանչելի կատարման նոցա՝ միաձայնութեամբ ճառընտրաց հայոց, յունաց և հռովմայեցւոց»⁴⁶։

3. Սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայաբանության բովանդակությունը

Սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայաբանությունը բավականին ընդարձակ է։ Կաշխատենք նշել ամենակարևոր գրվագները, անհրաժեշտության դեպքում տալով բացատրություններ։

Ե՞րբ են տեղի ունենում գեպքերը։ Ըստ վկայաբանության հայերեն թարգմանության, որն ինչպես ասվեց ներկայացնում է նախասկզբնական օրինակը, դրանք տեղի են ունենում Դիոկղետիանոս կայսեր օրոք։ Վկայաբանության հայերեն թարգմանության մեջ, որպես կանոն հիշվում է մեկ կայսր՝ Դիոկղետիանոսը, Սիմեոն Մետափրաստեսի հունարեն բնագրում միաժամանակ իշխած երկուսը՝ «Βασιλευοντος Διοκλητιανου καὶ Μαξιμιανου» («ի թագաւորելն Դիոկղետիանոսի և Մաքսիմիանոսի»)։ Հայերեն թարգմանության մեջ Ագրիկոլայոս գատավորը կոչ է անում Եվստրատիոսին «հպատակ լեր հրամանաց ինքնակալին», իսկ Սիմեոն Մետափ-

44 Նույն տեղում։

45 N i c o l a s A d o n t z. Armenia in the Period of Justinian. The Political Conditions Based on the *Naxarar* System. Translated with Partial Revisions, A Bibliographical Note and Appendices by Nina G. Garsoian, Louvain, 1970.

46 Լիակատար վարք և վկայաբանությունը սրբոց..., հ. Թ, էջ 481-482։

րաստեսի բնագրում՝ «ὑποκύπτε τοῖς θεσπίσμασι τῶν κρατούντων» («Հպատակ լեր հրամանաց ինքնակալացն»:) Եվստրատիոսը ըստ հայերեն թարգմանությունից պատասխանում է. «Հակառակիմ ընդ անաստուած հրաման ինքնակալի ձերոյ»: Մետափրաստեսի տեքստում. ἀντιτάσσομαι τῷ προστάγματι τῶν βασιλέων» («Հակառակիմ ընդ հրամանն թագաւորացն»):

Շարունակություն մեջ հայերեն թարգմանությունը ցույց է տալիս, որ «գրաւորական հրամանք ինքնակալացն օրըստօրէ առաքեալ լինէին առ այնոսիկ՝ որ ըստ գաւառաց գաւառաց իշխանք և կուսակալք էին կարգեալք և հրամայէին նոցա զգուշական տեսչութեամբ առ տօնս և ամսամուսնս աստուածոցն զոհ և նուէրս մատուցանել երևելի պատուով»⁴⁷:

Օրինակները կարելի է բազմապատկել, բայց բացատրությունը մեկն է. քրիստոնյաների դեմ հալածանքների մասին օրենքների հեղինակը Օգոստոս Դիոկլետիանոսն է: Հարցը հետևյալն է. դահին բարձրանալուց անմիջապես հետո Դիոկլետիանոսը իրեն կառավարչակից էր ընտրել իր հայրենակից Մաքսիմիանոսին: Դիոկլետիանոսը և Մաքսիմիանոսը կրում էին Օգոստոս տիտղոսը: 293 թ. երկու կայսրերը իրենց համար ընտրեցին կառավարչակիցներ: Կայսրություն արևելյան մասում, որը կառավարում էր ինքը՝ Դիոկլետիանոսը, իր համար կառավարչակից ընտրեց Դալիոս Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոսին, իսկ Արևմուտքի Մաքսիմիանոսը կառավարչակից նշանակեց Գալիոս Փլավիոս Վալերիոս Կոստանդին Քլորոսին: Հիշյալ կառավարչակիցները կրում էին «Կեսար» տիտղոսը, և թեև օժտված էին կայսերական ողջ իշխանությունով, «Կեսարները» «Օգոստոսներին» համեմատությամբ ավելի ցածր աստիճանում էին գտնվում: Օգոստոսները համարվում էին «եղբայրներ», Կեսարները՝ նրանց «որդիները»⁴⁸: Ուստի միանգամայն պարզ է, որ վկայարանության Մաքսիմիանոսը Դիոկլետիանոսի կառավարչակիցն էր՝ Գալիոս Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոսը, և ոչ Դիոկլետիանոսի «եղբայր» Մաքսիմիանոսը: «Որդի» Մաքսիմիանոսին վստահված էր ողջ Արևելքի, ասել է Փոքր Ասիայի կառավարումը. ինքնրստինքյան հասկանալի է և Դիոկլետիանոսի քրիստոնյաների դեմ ընդունած որոշման կյանքի կոչումը:

Քրիստոնյաների հալածանքների ժամանակի մասին ավելի կոնկրետ են Գուրիայի, Սամոնայի և Աբիբի վկայաբանության տվյալները: Ըստ այդ աղբյուրի, հալածանքներն սկսեցին «Ալեքսանդր Մակեդոնացու թագավորության սկզբից հաշված վեցհարյուր տարի անց (խոսքը Սելևկյան կոչված տոմարին է վերաբերում, 600-րդ տարին հավասար է մ.թ. 289 թ.), և հռոմեական գալիստին տիրացած Դիոկլետիանոսի իններորդ (293 թ.) տարին»⁴⁹:

Այստեղ կարևոր է նշել, որ միևնույն դեպքերը արձանագրված են նաև Երկրորդ Կապադովկիայից սերող սուրբ Հիերոնի վկայարանության մեջ,

47 Եթե հայերեն թարգմանությունը լիովին համապատասխանում է հունարեն բնագրին, բերվում է հայերեն թարգմանությունը: Եթե հանդես են գալիս առանձին տարբերություններ, նշվում է համապատասխան հունարեններ:

48 Н. А. Макии. История Древнего Рима. М., 1950, с. 591—592.

49 Μαρτυριον των άγιων του Χριστου μαρτυρων και ομολογητων Γούρια, Σαμωνα και Αβιβου. J. P. Migne. Նշվ. աշխ., հ. 116, սյունակ 128:

որ նույնպես Սիմեոն Մետափրաստեսն է շարադրել: Այստեղ ևս ասված է, որ Դիոկլետիանոսին և Մաքսիմիանոսին «Հայտնվեց, որ ամենայն աշխարհն Հայոց և Կապադովկացի» քրիստոնեություն են դաժանում և հակադրվում են իշխողների հրամաններին»⁵⁰ ("ἀγγέλθεν αὐτοῖς ὡς πᾶσα ἡ τε τῶν Ἀρμενίων χώρα καὶ ἡ Καππαδοκῶν, παρὰ φαυλὸν αὐτῶν τὸ δόγμα ποιοῦσι καὶ τοῖς προστάγμασιν ἀναπιπτοῦσιν"):

Ըստ Եվստրատիոսյանց վկայաբանության, Հայաստանի և Կապադովկիայի իշխանությունից հեռացված բնիկ կառավարիչներին «ի Հելլենացւոց գաւառէն» փոխարինելու եկած Լյուսիասն⁵¹ ու Ագրիկոլայոսը էին «յոյժ իմաստունք և վարժք և կիրթք ամենայն հետադրական և փրկիսփայական հանճարով, և խոհեմք խորագիտութեամբ քան զամենայն սինկրիտոսացն» (էջ 436): Ըստ էության այս դրական բնութագիրը Սիմեոն Մետափրաստեսի մոտ բերված է այսպես. "ἐν ἐπιστήμῃ πολλῇ τῆς πατρῶας παιδείσεως ὑπάρχοντας" - («նրանք քաջագիտակ էին հայրենական գիտություն»):

Ըստ սուրբ Հիերոնի վկայաբանության, Լյուսիասին և Ագրիկոլայոսին ուղարկում են որպես կառավարիչ «յուրաքանչյուր ազգություն վրա» - ("εἰς ἑκάτερον πέμπουσιν ἔθνος", սյունակ 110), մեկին հրամայեցին դեկավարել Հայոց երկիրը, դա Ագրիկոլայոսն էր, իսկ մյուսին՝ Կապադովկացի երկիրը կառավարելու: Նրա անունը Լյուսիաս էր ("ὦν τὸν μὲν ἓνα τῆς τῶν Ἀρμενίων χώρας ἡγείσθαι παρεκελεύσαντο, Ἀγρικόλαος οὗτος ἦν, τὸν ἕτερον δὲ τῆς Καππαδοκῶν ἐπιτροπεύειν, Λυσίας αὐτῷ τὸ ὄνομα", սյունակ 110): Ակնհայտ է սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայաբանության տվյալների տարրերությունը: Այնտեղ, ինչպես տեսանք վերևում, Ագրիկոլայոսը հաստատվել էր Սեբաստիայում, Լյուսիասը՝ Սատաղում: Կապադովկիայի կառավարչի մասին հատուկ խոսք չկար:

Սուրբ Վլասիոսի վկայաբանության համաձայն, «Կապադովկիայի Սեբաստիա քաղաքի քրիստոնյաները Վլասիոսին ձեռնադրեցին եպիսկոպոս»:
Ագրիկոլայոսի հալածանքներից խուսափելով, նա գնաց և ընակվեց Արգեոս լեռան մի քարայրում: Բայց երբ նա մուտք գործեց Սեբաստիա, Ագրիկոլայոս հեգեմոնը նրան բանտ նետեց⁵²:

Ըստ սուրբ Սեբրինոսի վկայաբանության, դուքս Լյուսիասը Լիկինիոս կայսեր օրոք (308-324 թթ.) Կեսարիայից (ասել է՝ Կասիադովկիայից) շտապում է Սեբաստիա գալ՝ Սեբաստիայի քառասուն վկաների հարցով⁵³: Մի այլ սրբի՝ Ջենոբիոսի վկայաբանության համաձայն, Լյուսիասը, Դիոկլետիանոսի իշխանության սկզբում, մինչև Կապադովկիայի ղեկավարության անցնելը Կիլիկիայի էպարքոս էր նշանակված, և նա հաստատվել էր Մոպ-

50 Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἰερώνος καὶ των σὺν αὐτῷ ἁγίων τῶν ἐν Μελιτηνῇ ἀθλησάντων, J.P. Migne. Նշվ. աշխ., հ. 116, սյունակ 110:

51 Ըստ Մաշտոցի՝ անվան Մատենադարանի 1404 թվին արտագրված №1520 ձառնարի (թերթ 193)՝ «նստաւ յաանի Լիւսիաս դատաւորն յԱտալիայ քաղաքէն»:

52 "Αθλησις τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου ἱερομάρτυρος Βλασίου ἐπισκόπου γενομένου Σεβαστείας, J.P. Migne. Նշվ. աշխ., հ. 116, սյունակ 817, 821:

53 Μαρτύριον του ἁγίου μεγαλομάρτυρος Σεβηριανοῦ, J.P. Migne. Նշվ. աշխ., հ. 115, սյունակ 640:

սուբստիայում (Մսիսում)⁵⁴: Հասկանալի է, որ Կիլիկիայում, Կապադոկիայում և Հայաստանում նրանց հիմնական պարտականությունը պետք է լինեին կայսեր՝ քրիստոնյաների դեմ ընդունած վճիռը կյանքի կոչելը:

Ըստ Եվստրատիոսյանց վկայաբանության, «Լիւսիաս դուքսն զընակութիւն իւր ի Սատաղացւոց քաղաքին առնելով և զորս գտանէր ի գաւառին յայնմիկ սուրբս արս կամ կանայս, յետ բազում հարցափորձութեանց և դառն տանջանաց՝ արձակէր զգուշական կապանօք առ Ագրիկողայոս դատաւորն ի մայրաքաղաքն Սերաստացւոց, զվախճան սրոյ ընկալեալ ի նմանէ: և ոչ տայր թոյլ բնակել ի հայրենական գաւառսն իւրեանց, զի մի հանդիպեսցին դարմանի ուբեմն յընտանեաց կամ յազգականաց. նա զի ոչ ևս մարմինք նոցա օրինաւոր թաղման հասանելով պատշաճաբար գիցին ի գերեզմանի: Այսպէս և անօրէն Ագրիկողայոս արձակէր զըմբռնեալս ի Սեբաստիոյ ի Սատաղացւոց քաղաքն առ դուքսն Լիւսիաս, զպատուհաս մահու կրել ի նմանէ» (էջ 437): Մտադրությունը, ինչպես պարզ ցույց է տրված վկայաբանության մեջ, ձերբակալված քրիստոնյաների ազգականների և համաքաղաքացիների հնարավոր ելույթներից խուսափելն էր:

Այս բոլորից հետո սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայագիրը անցնում է վկայաբանության հիմնական նյութին. պատմվում է հինգ վկաներից գլխավորի՝ Եվստրատիոսի մասին և նշվում նրա պաշտոնն ու աստիճանը: Հունա-հռոմեական տերմինների հարցում ստիպված ենք դիմելու Սիմեոն Մետափրաստեսի հունարեն ընագրին, քանի որ հայ թարգմանիչը կամ չիմանալով դրանց իրական նշանակությունը, կամ ըստ սրբոց թարգմանչաց որգեգրած սկզբունքի, փորձում է թարգմանել, կամ ավելի ճիշտ՝ իմաստավորել, չատ հաճախ ոչ ճիշտ: Այսպես ուրեմն, Եվստրատիոսը դքսական դասի սկրինիարիոսն էր ("σκριναρίος της δουκικῆς τάξεως") և տվյալ տարում այդ «դասի» ղեկավարն էր ("πρωτεύων ἐν αὐτῇ" - սյունակ 469): Նա ջերմ հավատացյալ քրիստոնյա էր և պատրաստ էր նահատակվել հանուն Քրիստոսի: Ցանկանալով համոզվել իր նահատակությունը ընդունելի՞ է Տիրոջ համար, թե՞ ոչ, դիմում է հետևյալ քայլին. «Առ ինքն կոչէր զմի ոմն ի ծառայից իւրոց, և դիշխանական դօտին (Մետափրաստեսի տեքստում առանց «իշխանական» բառի), տայր ցնա, զի տարցէ յեկեղեցին քաղաքին յԱրաւրակացւոց, ուստի ինքն եկեալ էր» (էջ 437-438): Սա պարզ վկայում է, որ նախքան հալածանքները, քրիստոնեական եկեղեցիները ազատ գործում էին Փոքր Հայքում: Եվ շարքային քաղաքացիները ևս բավականին ազատ դավանում էին իրենց նոր կրոնը: Նշենք նաև, որ 302 թ. առաջ փառք, մեծ թափուրով Կեսարիա օծվելու գնաց Գրիգոր Լուսավորիչը, և իշխանությունները նրան չխանգարեցին, վերադարձի ճանապարհին էլ կանգ առավ Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքում և այնտեղից բազում եկեղեցականներ իր հետ Մեծ Հայք բերեց: Ինչ վերաբերում է բանակին և սպայական կազմին, ապա այստեղ պետությունը խիստ էր, այդ իսկ պատճառով նրանց շարքերում քրիստոնյաները հիմնականում կրիպտոքրիստոնյաներ (քողարկված քրիստոնյաներ) էին:

54 Μαρτυριον του αγίου μαρτυρος Ζηνοβίου και Ζηνοβίας της ἀδελφῆς αὐτοῦ. J. P. M i g n e. Նշվ. աշխ., հ. 115, սյունակ 1312:

Ծառան Եվստրատիոսի գոտին պիտի թաքուն Արավրակա քաղաքի եկեղեցու սուրբ սեղանին դնեն և ուշադիր հետևեն, եթե երեց Ավքսենտիոսը գոտին վերցնեն, շտապեր իրեն տեղեկացնել: Ավքսենտիոսը գոտին վերցնում է, ծառան այդ մասին հայտնում է Եվստրատիոսին, որի առթիվ սուրբը չափազանց ուրախանում է: Գոտին իշխանական նշանակ էր, դրանից ղրկվելը պաշտոնանկություն էր նշանակում⁵⁵ և, Եվստրատիոսի համոզմամբ, նշանակ էր իր ցանկալի նահատակության հանուն Քրիստոսի: Այդ առթիվ նա Պրեստորիոնի իր բոլոր ընկերներին հրավիրում է խնջույքի, որում «մի ոմն ի բազմելոցն ընդ նմա, որ էր հասակակից նորա (Մետափրաստեսի բնազրում՝ «νεώτερος τὴν ἡλικίαν ὑπάρχων» - «նա (Եվստրատիոսի) տարիքով ավելի երիտասարդ էր», սյունակ 472) և սիրելի ընկերակամ և քաղաքակից (Մետափրաստեսի բնազրում՝ «ἐκ τῆς Ἀραυρακτηῶν καὶ αὐτὸς ὑπάρχων πολίχνης» (սյունակ 477 - «նա ևս Արավրակացվոց քաղաքից էր»)), որում անուն էր եւզինէոս», հայտնում է, որ ինքը ևս քրիստոնյա է:

Դուքս Լյուսիասը մինչ այդ մահապատժի էր ենթարկել Արավրակա քաղաքի երեց Ավքսենտիոսին: Պարզելով, որ Եվստրատիոսը ևս քրիստոնյա է, «հրաման ետ զինուորացն մերկացուցանել զԵւստռատիոս, և ասէ. Արդ նախ կողոպտեսցի առաջի իմ յիշխանական պատմուճանացդ որ չուրջ զգովաւ, ի քղամիդէն և յոսկեհուռ հանդերձիցն և ի պատուական գօտւոյն, և այսպիսի օրինակաւ յայտնի լինիցի ամենեցուն օտարացեալ ի պատուոյ զինուորութեան» (էջ 441): Մետափրաստեսը Եվստրատիոսի վերոհիշյալ իշխանական նշանակներից հիշատակում է միայն *χλαῖνη*-ն և *ζώνη*-ն՝ պատմուճանն ու գոտին:

Սկսվում է Եվստրատիոսի հարցաքննությունը: Լյուսիասի հարցին Եվստրատիոսը պատասխանում է. «ՅԱրաւրակացւոց քաղաքէն⁵⁶ եմ ես ազգաւ և տոհմիւ, և անուն իմ Եւստռատիոս կոչի. ծառայ եմ ես արարչին իմոյ, արարողին զերկինս և զերկիր և խոստովանող Որդւոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի և ամենասուրբ Հոգւոյն. ի տղայական տիոց և ի մայրական խանձարրոց զպաշտօնս զայս ուսեալ եմ և երկրպագեալ» (էջ 441-442): Միմեոն Մետափրաստեսի բնազրում. «'Εκ τῆς Ἀραυρακτηῶν ὠρμημαι πολίχνης, Εὐστράτιος τοῦνομα, Κυριστικῆς τὴν ἐπωνυμίαν, τῇ πατρώᾳ διαλέκτῳ, δούλος δὲ ὑπάρχω τοῦ Δεσπότη τοῦ ὅλων Θεοῦ, καὶ τοῦ προσκυνητοῦ Ὑίου αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐκ σπαργάνων μητρικῶν τοῦτο τὸ σέβας διδασκθεὶς προσκυνῶ» (սյունակ 473): Այս հատվածում հայերեն թարգմանության մեջ ընդգծված բառերը Մետափրաստեսի տեքստում բացակայում են, իսկ հունարենում ընդգծվածը չկա հայերեն թարգմանության մեջ, այն է. «անուն իմ Եւստռատիոս

55 Անգամ բյուզանդական երազահաններում երազում գոտուց զրկվելը պաշտոնանկություն էր կանխագուշակում (Φαίδων Κουκουλες. Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τομος Α, I, Ἀθήναι 1947, σελ. 15):

56 Արավրակա քաղաքը գտնվում է Փոքր Հայքում, Նիկոպոլիս-Սատաղ ճանապարհի վրա, որին Ն. Ագոնցը բազմիցս է անգրագարձել իր աշխատության Փոքր Հայքին նվիրված գլխում (էջ 90-95): Այստեղ էր հաստատված հռոմեական սահմանապահ զորք լիմիտանետները: Ա՝ Երեմյանը տեղադրում է Մեծ Հայքում և գտնում, որ այն վերջինիս կազմում էր մինչև Հայաստանի առաջին բաժանումը՝ 387 թ.:

կոչի» բառերից հետո հունարենում գրված է. «մականվանյալ ըստ Հայրենի բարբառի՝ Կիրիսիկէս»։ «Հայրենի բարբառը» Հայերեն լեզուն է։ Հայր հազիվ թե այս նախադասութիւնը ինքնաբերաբար կրճատած լիներ, Մետափրաստեսն այն ավելացրել է, հավանաբար, նման բանի հանդիպելով սուրբ Մարգարիտոսին վերաբերող շարադրանքում։ Եվ պարտաւոր էր դա անել, քանզի Լյուսիաս դքսի հարցը Մարգարիտոսին այդ էր պահանջում. «Նախ պատմեա ինձ... զբախտ և զանուն և զհայրենիս քո, և զգաւառն յորում ծնեալ ես» (էջ 441)։ Մետափրաստեսի բնադրում. «λέγει ... σὺν τῷ πατρὶ ὀνόματι καὶ τὴν ἐνεγκαμένην» (սյունակ 473 - «քո բնիկ (հայրենի) անվան հետ»⁵⁷ ասա նաև ո՞րն է ծննդավայրդ»։ Մարգարիտոսը Եփսոսի տիրոսին դիմել էր «Δεσπόσυνε Κυρισίκη» ձևով՝ «Տէր Կիրիսիկէս» (սյունակ 481)»։

Լյուսիասը պահանջում է տալիս-ից իմանալ քանի տարի է Եփսոսապետի որ ծառայում հիշյալ զորամասում (στρατεία)։ Պատասխանում են, թե երիտասարդ հասակից, որ քսանյոթ տարի է, ինչ լրացրել է Էկսեպտորի (ἑκοσέπτωρ) պաշտոնը։ Լյուսիասի ասելով նա այդ պաշտոնը վարել է εὐτάκτως «բարեխղճորեն»։ Երբ նրան չի հաջողվում ստիպել Եփսոսապետին ուրանալ հավատքն առ Քրիստոս, սուրբը ենթարկվում է սարսափելի կտտանքների, բայց տեղի չի տալիս։ Հենց այստեղ մեջտեղ է դալիս վերոհիշյալ Եվգենիոսը, «ոմն ի զօրականացն... որ էր ի նմին քաղաքէ յԱրաւրակացւոց ուստի երանելին Եւստուատիոս, և իշխանական պատուով ի նորուն դասուցն գոլով», և աղաղակում է. «Լիւսիաս, Լիւսիաս, և ես քրիստոնեայ եմ»։ Հայերեն թարգմանութեան մեջ Եվգենիոսը պարզապէս ծառայում էր այն «դասում», ինչ Եփսոսապետը։ Մետափրաստեսի բնագրում նա «ὀφικιαλὸς τῆς αὐτῆς τάξεως» էր (սյունակ 477), այսինքն նույն «դասում» «օֆիկիալիոս»։ Վերջին բառը հայերեն չի թարգմանվել։ Ձերբակալվում է նաև Եվգենիոսը և Եփսոսապետի հետ բանտ նետվում։

Հաջորդ օրը գուքս Լյուսիասը բանտից շղթայակապ դուրս է հանում Եփսոսապետին և Եվգենիոսին ու ճանապարհ ընկնում դեպի Սեբաստիա։ Ըստ հաստատված կարգի, որի մասին ասվել է վերևում, Լյուսիասի կողմից ձերբակալվածները դատվելու էին տարվում Սեբաստիա՝ Ագրիկոլայոսին, իսկ վերջինիս կողմից ձերբակալվածները Սատաղ՝ Լյուսիասին։

Լյուսիասը «հանգերձ րազմութեամբ զօրացն դայր հասանէր յետ երկուց աւուրց և բանակէր մերձ առ գղեկին (Մետափրաստեսի բնագրում՝ καστρον - բերդ) որ է հուպ ի քաղաքն Արաւրակացւոց։ Եւ ի հասանել

57 Ստացվում, որ Փոքր Հայքի և Կապադոկիայի հայերը երկու անուն ունեին, մեկը հունական կամ հռոմեական աշխարհի և իշխանութիւնների համար, մյուսը՝ իրենց հարազատ շրջանում հայկական։ Լյուսիասի հարցը գալապոլիսն հաստատում է։

Ագաթանգեղոսի մոտ կա դարձվածքի համապատասխան հայերենը՝ «Հայրաբարբառ» (գլուխ ՃԻԳ) նախադասութիւնն է. «(սբ. Գրիգոր) եկեալ հասեալ երևեալ հայրաբարբառ հայերէնախօս գտավ» հայոց երկիրը։ Հունարեն Ագաթանգեղոսը համապատասխան տեղում ունի. «(Γρηγόριος) εἰς μέσον παρελθὼν, το ζωοποιον κτηρυγμα του εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ ἐπειράθη τῇ τῶν Ἀρμενίων γλώττῃ» («Գրիգորը» հանգես եկավ և Քրիստոսի կենարար Ավետարանը փորձեց հայոց լեզվով քարոզել)» — Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, S. 80.

սրբոց անդր՝ ամենայն բնակիչք քաղաքին անորիկ ելանէին տեսանել (Հովնարեն բնադրում՝ *ἐπιποθοῦντες* ἰδεῖν - «բաղձալով տեսնել») գերանելիսն. բայց ոչ ոք յազգականաց կամ ի բարեկամաց սիրելեաց նորա (Եվստրատիոսի-Հ. Բ.) իշխէր մերձենալ առ նա վասն երկիրդի իշխանին, զի մի եւ նոքա ըմբռնեցին»: Սա Հստակ ապացուցն է, որ Արաւրակա քաղաքի բնակչութիւնը Հիմնականում քրիստոնյաներ էին:

Վկայաբանության հեղինակը արդեն անցնում է սուրբ հնգյակի չորրորդ անձին («ռամիկ» մեկին (Ἰδωτης), որ անվանված է Մարդարիոս (Μαρδαριος): Սա հնգյակի միակ անձնավորությունն է, որի «անունը» հունական է: Բայց արդյո՞ք Մարդարիոսը անուն է: Համոզված ենք, որ դա ցեղանուն է, առնչվում է «մարդ» ցեղին: Մարդերը դեռ չատ վաղուց հաստատվել էին Հայաստանում, նրանց բնակության դավառները կոչվեցին Մարդաստան և Մարդաղի: Նրանք Պլինիոսի օրոք արդեն հայացած էին: Վերջինս հիշում է armenomardi ցեղը⁵⁸: Արդ, եթե «անվան» - ἄριος վերջածանցը փոխարինենք նույնիմաստ - αἷτης-ով, կստանանք Μαρδαίτης - մարգայիտ: Նրանցից կազմված բյուզանդական նշանավոր հայկական գնդերը հիշվում են VII դարի կեսերից⁵⁹: Ի դեմս Մարգարիոսի մենք ունենք մարգայիտների հնագույն հիշատակությունը⁶⁰:

Մարդարիոսը, երբ իր տան տանիքն էր նորոգում, սրբերի մեջ նկատելով սուրբ Եվստրատիոսին, ասում է կնոջը «ի բարբառ հայերէն» (հունարեն բնագրում՝ τῇ Ἀρμενίων διαλεκτῷ - «Հայոց բարբառով»)։ «Ո՛վ կին, տեսանե՞ս գտէն մեր Եւստոատիոս անուանեալն Կիւրիսիկոս (հունարենում Κυρίσικος), զիշխան ամենայն շրջաբնակութեանս մերոյ, զի ի բաց լքեալ արհամարհեաց գգերապատիւ և զայնպիսի մեծութիւն և զփառս աշխարհիս, և զամենայն երևելի փարթամութիւն ընչից և ազգի և ստացուածոց, և զքաջամարտիկ զինուորութիւնն զոր ոչ ոք ունէր նման նմա ի մէջերկրայքս ամենայն. և ընդ այլ կալանաւորսն երթայ ի տեզի հանդիսի ի յասպարէզ կատարման և վկայական նահատակութեան, զի զկնի ցանկալի կենցազավարութեան իւրոյ զհաւիտենական թագաւորութեանցն ժառանգեսցէ գառհաւատաչեալ բարութիւնսն» (էջ 449)։

Ինչպիսիս վերևում արդեն նշեցինք, գեո. հնուց բացատրել էին, թե Կիրի-
սիկէս հունարեն Կսր (կիր - տէր) և Հուսիկ անունն է, և որ եվստրատիոսի
բնիկ անունը Տեր Հուսիկ է: Այսպես, հայկական ճառերտիրներում (հմտ.
1404 թ. արտագրված Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 1520
գրչագրում). «Ասէ Մարդարիոս ցկինն իւր. տեսանե՞ս զի ահա տէքն մեր
Յուսիկ երթայր ի մարտիրոսութիւն» (թերթ 194): Նույն ձեռագրում
եվստրատիոսի մասին ասված է նաև, թե նա «էր ի քաղաքէն Արաւրկայ

58 Plinii Naturalis Histroia. VI, 10. Հմտ. Ն. Ա գ ո ն գ. նշվ. աղխ. էջ 464:

59 Մանրամասն տե՛ս Բ. Մ. Բարտիկյան. Разрешение проблемы мар-
даитов. — «Լրաբեր Հաս. գիտ.», 1983, № 2, էջ 66-82: Նշենք այստեղ, որ Պտղոմեոսը (V 6,
18) Փոքր Հայքում նշում է Մարծառ անունով քաղաք. Ն. Ա գ ո ն ց. նշվ. աշխ. էջ 89,
ծանոթ. 2:

60 Հարկավ միամիտ է «անվան» Մ. Ավգերյանի ստուգարանությունը. «Մարդա-
րիոս ոմն, որ և Մարգարյոս ասի», որ իբր Հայերեն և Հունարեն բնագրերում գրված է «Մար-
գարյո», որը «և այս երեկ ընդիկ ննչումն Հայերեն, որ յոյնք Հելլենոցուցանելով գրեցին
Մարտարիոս (որ և լինի Մարտիրոս. իբր այդ մարտիկ կամ արի)» և ի մեզ անգրենի գիտնա-
ցեալ եղե. Մարգարիոս» (Լիարատար վարք և վկայաբանությունը սրբոց..., Տ. Թ, էջ 534:

յաշխարհէն Գամրաց ի դաւառէն Աբաստիոյ: Եւ էր պատուով ի դքսական կարգէն ի հարկաւորացն: Եւ էր բնական (ասել է՝ բնիկ -Հ. Բ.) անուն նորա ասէր Յուսիկ» (Թերթ 193):

Կնոջ խորհրդով Մարդարիոսը միանում է Եփսոսապետին՝ իրեն զոհաբերելու հանուն Քրիստոսի, նախապես շտապելով «ուժեմն մեծատան, որ էր այլ երեւելի, և էր երկիւղած ի Տեառնէ, ի նմին գեղջ (հունարեն բնագրում՝ ἐν τῇ Ἀραυρακτηνῶν τὴν οἰκησιν ἔχοντα, καὶ πρωτεύοντα ἐν αὐτῇ, ἀνδρα ἐπιστημον καὶ πλουσιον πᾶν - «Արավրակացվոց (քաղաքում) բնակվող՝ նրա գլխավորը (առաջինը) նշանավոր և արտակարգ հարուստ մարդու», որում անուն էր Մուսատարիոս (հունարենում Μουκάτωρ - Մուկատոր), և ասէ ցնա երանելին Մարդարիոս. Ահաւասիկ գնամ ես առ սիրելին քո և ազգակիցն Եւստոատիոս, զի ընդ նմա զջան նահատակութեան յանձն առեալ վկայեցից վասն ճշմարտութեանն, կամելով Աստուծոյն մերոյ» (էջ 450): Մարդարիոսը խնդրում է Մուկատորին հոգալու իր ընտանիքի և զավակների մասին, ինչը Մուկատորը խոստանում է, ասելով. «Եւթ ի խաղաղութիւն... և զընթացս քո կատարեա ըստ հաճոյից Տեառն Աստուծոյ մերոյ»: Եթե Մուկատորը «երկիւղած էր ի Տեառնէ» և պաշտում է նույն աստծուն, ինչ քրիստոնյա Մարդարիոսը, ուրեմն Արավրակայի քաղաքապետը ևս քրիստոնյա էր:

Մարդարիոսը միանալով Եփսոսապետին խմբին «ի ձայն բարձր աղաղակեաց և ասէ. Քրիստոնեայ եմ իբրև զպատուական տէրս իմ Եւստոատիոս, լուարուք զայս ամենայն պաշտօնեայք սատանայի» (էջ 451):

Մարդարիոսը նախքան դատաքննության ենթարկվելը, դիմելով Եփսոսապետին, հարց էր տվել. «Տէր իմ Եւստոատիէ⁶¹, աղաչեմ քեզ... ուսո՞ր ինձ թէ զինչ տաց պատասխանի յատենի անդ ապականիչ և հար գազանին այնոսիկ (նկատի ունի դուքս Լյուսիասին - Հ. Բ.): Պատասխանի ետ սուրբն Եւստոատիոս և ասէ ցնա. եղբայր իմ Մարդարիէ, բնաւ ամենեւին զոր ինչ հարցանէ գքեզ, այլ ինչ մի՛ տացես նմա պատասխանի. բայց միայն ասա թէ քրիստոնեայ եմ և Քրիստոսի ծառայ, և մի՛ փոխեսցիս ի բանից յայսցանէ» (էջ 452-453): Հռոմեական իրավունքի մասնագետները կպարզեն, թե նման վարվելակերպը ինչ էր տալիս ընդհանուր անձնավորությանը: Սիմեոն Մետափրաստեսի բնագրում այդ բառերից հետո ցույց է տրված Մարդարիոսի սոցիալական դրությունը. «Ինչ պատասխանեմ այդ կործանիչին, թերևս այդ վայրենի գայլը ինձ որպես գյուղացու (χωρικοῦ) և «անգրագետի (ἀγράμματον) ծանակի» (սյունակ 484): Իսկ 1404 թ. ճառընտիրում նա համարվում է «այր մի ի շինականաց» (Թերթ 194):

Լյուսիասի հրամանով նախ գլխատում են երեց Ավքսենտիոսին: Մահապատիժը կատարվում է Արավրակա քաղաքին «մերձ ի ձորակ անդր, զոր մեք Լեռնոտն անուանեմք» (էջ 459): Հունարեն բնագրում տեղանունը Ὀρῶρεια է (սյունակ 488): Հայերենում թարգմանված է տեղանունը, չի բացառվում, որ տեղի է ունեցել հակառակը՝ հայերեն տեղանունն է հունարեն թարգմանվել: Այնուհետև մահապատժի են ենթարկում Եփգենիոսին:

61 Եփսոսապետի (Մարդարիէ) հունարեն կոչական հոլովն է՝ «Ո՛վ Եփսոսապետոս», «Ո՛վ Մարդարիոս»:

Լյուսիաս դուքսը դաշտում կազմակերպում է զորավարժություններ, ապա «իջանէր ամենայն րանակաւն ի դաշտ անդր, ի հանդիսի անցուցանել և համար առնել զօրացն արքունի» (էջ 454): Յայնժամ երևեալ ոմն ի մէջ բազմութեան զօրացն գեղեցիկ և հռչակելի տեսեամբ զարդարեալ, որում անուն էր Ուրեստէս. այր քաջ և վայելուչ պանծալի հասակաւ, լցեալ ամենայն խոհեմական իմաստութեամբ և հանճարով, զօրաւոր բանիւք և արդեամբք, և կիրթ առ մարտիցն յառաջադիմութիւն» (էջ 454-455): Երբ «ի հանդերձիցն երևեցաւ խաչ մի ոսկի որ կայր թաքուցեալ ի գրապանակ պատմութեանի նորա», պարզ դարձավ, որ Ուրեստեսն էլ քրիստոնյա է: Նա ասաց Լյուսիաս դքսին. «Մառայ եմ ես խաչելոյն Յիսուսի Քրիստոսի... և զնշանդ զայգ կրեմ ի պահպանութիւն անձին իմոյ» (էջ 455): Նրան ևս, կապանքների մեջ առնված, միացնում են Եվստրատիոսի խմբին և շարժվում դեպի Նիկոպոլիս: «Եւ ի հասանել դքսին ի քաղաքն Նիկոպոլսացւոց մեծապայծառ հանդիսիւ, բաղումք ի զօրականացն յայնմ գնդէ՝ որ ի քաղաքին էին (խոսքը Նիկոպոլսում տեղակայված «Հայոց լեգեոնին» է վերաբերում - Հ.Բ.) մատեան առ իշխանն Լիւսիաս մեծաւ համարձակութեամբ, ազադակեցին միով բերանով և ասեն. Ով Լիւսիաս, և մեք քրիստոնեայք եմք, և զինուորեմք երկնաւոր թագաւորին Յիսուսի Քրիստոսի... Զայս և առաւել քան զսոյն միաբան բազմութիւն զօրականացն՝ որք ի քաղաքի անդր կային՝ աղաղակէին առաջի իշխանին» (էջ 455-456)⁶²:

Լյուսիասը տեղի ունեցածից սարսափեց՝ «զարհուրեցաւ դուքսն... երկեաւ ի բաղմութենէ քաղաքացեացն, զի մի յանդուքն յարձակմանէն չար ինչ հանգիսեացի նմա»: Նա վախեցավ նաև, որ հանկարծ կարող է տեղի ունենալ «չփոթումն ինչ ի քաղաքացեաց կամ յազգականաց մանաւանդ յեւստոռտիոսէ: Դարձեալ ասէ. Գուցէ տանջանս հասուցանելով նմա, նոյնպէս հրաչ սքանչելեաց երևեսցին, որպէս և յառաջնումն նուագին. և ոչ միայն որ քրիստոնեայքն են հաստատեցին ի հաւատսն, այլ և զՀելլենացիս (իմա՝ հեթանոսներին - Հ. Բ.) ապսամբեցուցանէ ի յերկրպաղութենէ աստուածոցն մերոց» (էջ 456): Բայց հանդստացավ, երբ պարզեց, որ նրանք «որպէս խաչինս երկնաւոր հովուին կամաւ ի մահ մտտեցին զամէնս իւրեանց» (էջ 456):

Լյուսիասը Եվստրատիոսին և Ուրեստեսին համապատասխան բացատրագրով ուղարկում է Սեբաստիա Ագրիկոլայոսի կողմից դատվելու: Բացատրագրում Եվստրատիոսը բնութագրվում է որպէս «ոչ անտեղագոյն իմաստասիրական վարժեարաց արհեստից, և ստաղիացն ի մարտակցութիւն յոյժ է կրթեալ, և ծայրաղոյն զինուորութեան գահաւորութեան ժամանեալ... և յետ բազում քննութեանց և հարցմանց անյոյս եղեալ ի դորին փրկութենէ, առաքեցի կապանօք առաջի քո տէրութեանդ զի դու զարժան վրիժուցն անարգութեան գիցն խնդրել մարթայցես քո արդար դատասանօքն» (էջ 458): Սույն պարբերությունում ընդգծվածը Մետափրաստեսը չունի:

Նիկոպոլսից հինգ օր ճանապարհ կտրելով, սրբերը հասնում են Սեբաստիա: Ագրիկոլայոս հեգեմոն-դատավորի կողմից կայանում են Եվստրա-

62 Պահպանվել է Նիկոպոլսում տեղակայված «Հայոց լեգեոնի» քրիստոնյա զինվորների վկայաբանությունը: Տե՛ս ստորև:

տիրոսի դատաքննությունն ու դատավարությունը, որոնց մասին տե՛ս առանձին ստորև:

Մահապատժի է ենթարկվում Ովրեստեսը, որին ներկա էր և Եվստրատիոսը: «Անթիւ բաղմուծիւն շուրջ զնոքօք, այլ և արք քաղաքին Սեբաստիոյ Հանդերձ կանամբք և որդուվք ժողովեալ էին ի տեսիլ սրբոցն, և դիւզէին կուտէին մի զմիով որ ոչ գոյր թիւ» (էջ 467):

Եվստրատիոսին վերադարձնում են բանտ: Այնտեղ նա ծառայից խնդրում է գրելու թուղթ ըբերել իր կտակը կազմելու համար: Բայց նախքան կտակը, սուրբը, ըստ վկայարանության, դրում է «զամենայն հանդէս նեղութեանցն՝ որ հասին ի վերայ նորա», այսինքն մի շարադրանք, որ հետագայում վկայադիրը օգտագործելու էր վկայաբանությունը շարադրելիս: Կտակում Եվստրատիոսը կարգադրեց, որ իր և մնացած սրբերի նշխարները տարվեն «ի հայրենի բնակութիւն իւրեանց յԱրաւրակացւոց քաղաքն և դնել յայցելում տեղւոյ որ կոչի Բոսոսա (հավանաբար՝ Անալի)բոսոսա, հունարեն բնագրում՝ Ἀναλιβοζορα (Անալիբոզորա)⁶³ հանդերձ և այլովքն՝ որ ընդ նմա կատարեցան, Ովրեստիւ, Մարդարիոսիւ, Աւքսենտիոսիւ, Եւգինէոսիւ» (էջ 468): Կտակում նա մանրամասն ցույց տվեց ինչպես բաժանել իր ունեցվածքը: Արավրակայի իր կալվածքը նախատեսեց տալ իր և մնացյալ սրբերի աճյունների վրա կառուցվելիք վկայարանի սպասարկուներին: Ինչ վերաբերում է շարժական գույքին, ապա հանձնարարեց դրա կեսը բաժանել աղքատներին, իսկ մնացյալ կեսը տալ իր քույրերին: Կարգադրեց նաև ազատ արձակել իր ստրուկներին՝ տալով նրանց ևս ժառանգություն (սյունակ 501):

Սեբաստացվոց եպիսկոպոս «Վլասիոս կամ Պետրոս... զնշխարս սրբոց վկայիցն... բարձեալ տանէր ի հայրենի գաւառն իւրեանց՝ ի քաղաքն Արաւրակացւոց... ի տեղւոյն, զոր սրբոյ վկային նշանակեալ էր ի կտակի անդ իւրում: Իսկ յետ գաղարման հալածանացն՝ շինեաց վկայարանս ի վերայ հանգստարանի սրբոցն հնգեցունց անյաղթ վկայիցն Քրիստոսի, Աւքսենտիոսի, Մարդարիոսի, Եւգինէոսի, Ովրեստի և մեծին Եւստռատիոսի» (էջ 533)⁶⁴:

Սուրբ Եվստրատիոսին դաժանագույն մահապատժի են ենթարկում: Նրա մահվան առթիվ, ըստ վկայագրի, «ամենայն ամբոխն որ շուրջ կային... զկական բարձեալ ողբերգական ձայնիւ լային, և ամենայն Հելլենացւոց (հեթանոսաց -Հ. Բ.) բաղմութիւնք հանդերձ քաղաքացեօքն, և մորմոքէին ի վերայ այնպիսույ առն իմաստնոյ» (էջ 471-472):

4. Սրբոց Եվստրատիոսյանց պատմությունն առնչվող այլ վկայաբանություններ

63 VII դարի Աշխարհացույցի Աղիւնը և Պտղոմեոսի Analibna, Analiba կամ Analibla-ն, ընդ որում Աղիւնը նահանգ է, իսկ Անալիբնան քաղաք: Պտղոմեոսը դրանք տեղադրում է Փոքր Հայքում: Ն. Ա. Դ. Ն. Գ. Նշվ. աշխ., էջ 68: Ἀναλιβοζορα տեղանվան վերջին չորս տառերում ζορα չի կարելի չնկատել հայերեն «ծոր» բառը:

64 Սրբոց վկայից աճյունների վրա կառուցված այլ վկայարանների մասին տեղեկությունների հանդիպում ենք և այլ վկայաբանություններում:

Այս աշխատությունը հիմնված է սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայաբանության վրա, քանի որ թեմայի համար, այլ վկայաբանությունների համեմատությամբ, ընձեռում է ամենաարժեքավոր ու հանգամանալից փաստերը: Աշխարհագրական նույն տարածքի վրա և Եվստրատիոսյանց վկաների ժամանակ ապրած ու դործած և իրենց քրիստոնեական հավատքի համար տանջամահ արված այլ սրբերի վկայաբանությունները լրացնում են մեր հիմնական աղբյուրը և առանձին դեպքերում ոչ պակաս կարևոր են: Հետաքրքրականն այն է, որ վերջիններին դեպքում էլ հալածանքները գլխավորող հռոմայեցի բարձրաստիճան դործիչները նույն Ագրիկոլայոսն ու Լյուսիասն են:

Սուրբ Եվստրատիոսյանց վկայաբանությանը համահունչ է սուրբ Հիերոնի վկայաբանությունը, ուր խոսվում է Դիոկլետիանոսի և Մաքսիմիանոսի քրիստոնյաների նկատմամբ ձեռնարկած հալածանքների մասին: Հիերոնի հայրենիքը երկրորդ Կապադովկիայի Տիանա քաղաքն էր: Կայսրերին հայտնվում է, որ «համայն հայոց երկիրը և կապադովկացոցը (*πασα ἡ τε των Ἀρμενίων χώρα καὶ ἡ Καππαδοκία*), ի հեճուկս նրանց, քրիստոնեություն են գալանում և կայսրերի հրամաններին չեն ենթարկվում: Կայսրերը երկար խորհրդակցելուց հետո ընտրում են երկու խորամիտ, խորամանկ և հմուտ անձնավորությունների, ուղարկում են մեկին կառավարելու հայոց երկիրը (իմա Փոքր Հայքը – Հ. Բ.), նա Ագրիկոլայոսն էր, իսկ մյուսին՝ կապադովկացոցը կառավարելու (*ἐπιτροπεύειν*)»⁶⁵:

Սուրբ Հիերոնին գլխատում են Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Մելիտենե քաղաքում, նրա հետ նաև երեսուն մելիտենացի քրիստոնյաների:

Ըստ սուրբ Զենոբիոսի վկայաբանության, Դիոկլետիանոս կայսեր իշխանության սկզբում Լյուսիասը նշանակվել էր Կիլիկիայի էպարքոս (*Τῆς Κιλικίας ἑπαρχὸν προχειρίζεται*): Նա հաստատվեց Մոպսուեստիայում (Մսիսում) և քրիստոնյաների դեմ զաժան հալածանքներ կաղմակերպեց⁶⁶: Հավանաբար, իր «հաջող» գործունեության համար Լյուսիասին այնուհետև Կիլիկիայից ուղարկում են Կապադովկիա և Փոքր Հայք իր գործունեությունը Ագրիկոլայոսի հետ շարունակելու:

Դուքս Լյուսիասը գործեց նաև Լիկինիոս կայսեր օրոք (վերջինս իշխում էր Կոստանդին Մեծի հետ միասին 307-324 թթ.): Այդ մասին մանրամասն խոսվում է Սեբաստիայի Քառասուն մարտիրոսաց վկայաբանության մեջ: Վերջինիս համաձայն նրանք «էին զինուորք... ի Դամրաց զաւառին (Կապադովկիա - Հ. Բ.) ի գնդի (իմա՝ լեգեոնի - Հ. Բ.) միում»: Ագրիկոլայոսը, որն այստեղ նույնպես ներկայացված է որպես զատավոր, սպա-

65 Μαρτύριον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἱερωνὸς καὶ των σὺν αὐτῷ ἁγίων των ἐν Μελιτηνῇ ἀθλησάντων. J.P. Migne. Նշվ. աշխ., հ. 116, սյունակ 110, 113: Սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայաբանության մեջ Լյուսիասը Սատաղում էր հաստատված և գլխավորում էր սահմանապահ զորքը: Այնտեղ Կապադովկիայի նոր կառավարչի մասին խոսք չկար: Ըստ Հիերոնի վկայաբանության, դուքս Լյուսիասը Կապադովկիայի կառավարիչ է նշանակված:

66 Μαρτύριον του ἁγίου μάρτυρος Ζηνοβίου καὶ Ζηνοβίας τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ. J.P. Migne. Նշվ. աշխ., հ. 115, սյունակ 1312: Ինչպես տեսանք, ըստ 1404 թ. ճառընտիրի, Լյուսիասը գործել էր նաև Ատալիայում:

սում էր «գալստեան դքսին», այսինքն՝ Լյուսիասին: Վերջինս «եկն ի Կեսարիա և մտեալ ի Սերաստիա՝ նստաւ յատենի Հանդերձ դապաւորաւն»:

Քառասուն քրիստոնյա ղինվորները 320 թ. ջրահեղձ են արվում Սերաստիայի լճում⁶⁷:

Քառասունհինգ սրբոց վկայաբանության համաձայն, դարձյալ Լիկինիոս կայսեր օրոք, դուքս Լյուսիասին էր ենթարկվում «ամբողջ հայկական լեզեռնը» (ὡπερ ἦν ἀποκεκληρωμένη τῇ λεγέων πασα ἢ Ἀρμενία)⁶⁸: Այդ օրերում «ի գունդն սենոտորաց» (սենատորական) ծառայում էր սուրբ Սևերինոսը, որ նշանակվել էր հենց դուքս Լյուսիասի կողմից: Սևերինոսին ամբաստանեցին, թե «արհամարհէ զհրամանս ինքնակալին», ինչպես և Լյուսիասի, կուռքերին զոհ չի մատուցում՝ «զինքենէ քրիստոնեայ ղոլով»: Նրան նաև մեղադրանք ներկայացվեց, թե «մահու պատճառ եղև քառասուն սրբազոյն ղինուորացն»⁶⁹: Խոսքը Սերաստիայի լճում ջրահեղձ արված ղինվորներին է վերաբերում:

Վկայաբանությունում ասվում է, որ երբ սուրբ Սևերինոսին տանում էին բանտ, «երթայր ընդ նմա և ամենայն ամբոխ քաղաքին մինչև ցբանտն. զորս ողջունելով ի համբոյր սրբութեան զհաւատացեալսն ի Տէր, մտանէր ի ներքս ուրախութեամբ բազմաւ»: Լյուսիասը Սևերինոսին մահապատժի ենթարկելուց առաջ ասաց սրբին. «Սսէին ինձ վասն քո ամենեքեան, թէ ումիկ այր ես դու առանց դպրութեան. այլ ես առն հռետորի և փրկիսոփայի քաջաբանութիւն տեսանեմ ի քեզ»⁷⁰:

Լիկինիոս կայսեր օրոք նահատակվեց և սուրբ Վլասիոսը, որին «բնակիչք կապաղովկացւոց և որք ի Սերաստիա քաղաքի (Սիմեոն Մետափորաստեսի տեքստում՝ οἱ ἐν τῇ πόλει Σεβαστεία τῆς Καππαδοκίας - «Կապաղովկիայի Սերաստիա քաղաքի բնակիչները»⁷¹) կամեցան զալ նմա ի պատիւ եպիսկոպոսութեան... և ժողովեալ եպիսկոպոսաց բազմաց և քահանայից և կղերիկոսաց՝ վերակոչեն զնա յաթոռ քահանայապետութեան Սերաստիոյ քաղաքի...»: Հետաքրքրականն այն է, որ Սերաստիայի քահանայապետ ձեռնադրելուն մասնակցում են և կապաղովկացիք, որոնք, շատ հավանական է, հայեր էին: Նրան ոչնչացնելու հանձնարարությամբ Լիկինիոս կայսրը Սերաստիա է ուղարկում «այր ժսիրհ և ապարասան, որում

67 Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց: Հատընտիր քաղեալք ի ճառընտրաց. Հ. Բ. Վենետիկ, 1874, էջ 506-513:

Կապաղովկիայի - Փոքր Հայքի (Սերաստիայի) հայոց (ամենայն հավանականությամբ՝ ֆեդերատների) ուշ հռոմեական, ապա և բյուզանդական բանակում ծառայելու փաստը արձանագրված է Կոստանդին Միրանաժին կայսեր «Բյուզանդական արքունիքի Արարողությունների մասին» գրքում: Լևոն VI կայսեր օրոք՝ 902 թ. Սերաստիա բանակաթնմից 1000 հայ ղինվորներ իրենց հրամանատարներով մասնակցեցին Կրետե կղզուն տիրացած արաբների դեմ կազմակերպված արշավանքին: Հայտնի են անգամ նրանց ռոճկաչափերը: Տես Օտար ազբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6: Բյուզանդական ազբյուրներ, գիրք Բ., Կոստանդին Միրանաժին: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի. Երևան, 1970, էջ 145-146:

68 J.P. Migne. Նշվ. աշխ., հ. 115, սյունակ 324:

69 Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց: Հատընտիր քաղեալք ի ճառընտրաց. Հ. Բ. էջ 301:

70 Նույն տեղում, էջ 307.

71 "Αθλησις τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου ἱερομάρτυρος Βλασίου ἐπισκόπου γενομένου Σεβαστείας. J.P. Migne. Նշվ. աշխ., հ. 116, սյունակ 817:

անունն էր Ագրիկոլայոս: Լուեալ այնուհետև հաւատացելոց զհամբաւ դալստեան նորա, զօղեալք թաքչէին»⁷²:

Հիշյալ դեպքերը տեղի ունեցան Լիկինիոսի օրոք նախքան 313 թ., նախքան այդ կայսեր և Կոստանդին Մեծի հրապարակած այսպես կոչված Միլանի էդիկտը:

Փոքր Հայքի Նիկոպոլիս քաղաքում «ի մէջ լէգէոնին Հայոց» ծառայում էին քառասուններեք քրիստոնյա ղինվոր-զինվորականներ, որոնք Լյուսիաս դքսի կողմից նահատակվեցին: Դքսի հարցին, թե «ուստի՞ էք դուք, և ո՞ր ուսոյց ձեզ չպաշտել զդիսն վերինս, և չզոհել նոցա», նրանցից մեկը՝ Ղևոնդիոսը, բոլորի անունից պատասխանեց. «ոմանք ի մէջ քաղաքէ աստի (Նիկոպոլսից Հ.Բ.) եմք, և այլք ի մերձակայ սահմանաց քաղաքիս» (էջ 107), ասել է բոլորն էլ հայեր էին: Բանտում ծարավից տառապող մահապարտներին, որոնք «ի մանկութենէ» քրիստոնյաներ էին (էջ 116), թաքուն ջուր էր բերում Բասիանէ անունով մի քրիստոնյա կին, որը, վախենալով բանտի գուանը կանգնած ղինվորներից, չէր համարձակվում խոսել բանտարկյալների հետ: «Յայնժամ սուրբն Ղևոնդիոս խօսեցաւ առ Բասիանէ հայերէն լեզուաւ»⁷³ առ չիմանալոյ բանտապանացն»:

Քրիստոնյա և «իշխան մի էր ի Նիկոպոլիս իբրև քաղաքապետ Հերովդէս անուն» քրիստոնեայ, այլ կեղծաւորեսալ ղհեթանոսութիւն» (էջ 121): Ասել է բարձրաստիճան պաշտոնեութիւնը քողարկված քրիստոնյաներ էին: Այդ քառասուններեք մահապարտներին միանում են և նոր կրօնը դաժանած երկու եդիպտացի պահակները, որով սրբերը դառնում են քառասունհինգ հոգի: Բոլորին մահապատժի ենթարկեցին, աճյունները նետեցին Գայլ գետը (էջ 127)՝ Նիկոպոլիս քաղաքից վեց մղոն հեռավորութեան վրա և «ոչ կարի հեռի ի Սեբաստիոյ» (էջ 131)⁷⁴:

5. Փոքր Հայքի և Կապադոկիայի քաղաքական կարգավիճակը նախքան քրիստոնյաների հալածանքները

Արդ, ինչպիսի եզրակացութիւններ կարելի է հանդել վերոգրյալի հիման վրա: Նախ և առաջ Փոքր Հայք և Կապադոկիա նահանգների քաղաքական կարգավիճակի հարցում: Մինչև Ագրիկոլայոսի և Լյուսիասի տեղ ժամանելը և հիշյալ նահանգները կառավարելը, այդ պաշտոնը վարում էին տեղացիք (յազգէ բնիկ), ասել է հայեր և կապադոկացիներ: Բացի այդ, վերոհիշյալ և ոչ մի վկայաբանութեան մեջ այդ նահանգների Հռոմին հարկատու լինելու մասին խոսք չկա: Եթե լինել, ապա վկայաբանութեան հեղինակը ամենամոռայլ դուլներով կնշեր այդ փաստը: Ասել է նահանգները վայելում էին «ազդային ինքնավարութիւն», պատկանում էին Հռոմեական կայսրութիւնում ընդունված *φίλος καὶ σύμμαχος* - բարեկամ և

72 Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց: Հատրնտիր քաղեալք ի ճառընտրաց. Հ. Բ, էջ 382 և հտ.:

73 Գրիգոր Լուսավորչին ձեռնադրող կապադոկացի եպիսկոպոսը նույնպես Ղևոնդիոս էր կոչվում:

74 Վկայաբանութիւն սրբոց քառասուն և հինգ վկայիցն, որ ի Նիկոպոլիս Փոքրուն Հայոց: Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց..., Հ. Դ, Վենետիկ, 1813: Առանձին ձեռագրերի վերնագրում գրված է «նե մարտիրոսաց որ ի Նիկոպոլիս Հայոց» (նույն տեղում, էջ 132):

դաշնակից կատեգորիային: Դիոկլետիանոսը իր ձեռնարկած «բարենորոգումներով» նպատակ էր հետապնդում վերացնել այդ ինքնուրույնությունը: Առաջին քայլը եղավ բնիկ նահանգապետերին ազատելն ու նրանց փոխարեն սեփական կադրեր նշանակելը: Այդ քաղաքականությունը հետագայում վարվում էր հայկական և այլ կիսանկախ նահանգների նկատմամբ: Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի դեպքում պայքարը դեռ քրիստոնեությունից հետո մղվող պայքարի քողի տակ: Այս առթիվ միանգամայն տեղին է զուգահեռ անցկացնել Փոքր Հայքի և Բյուզանդական կայսրության սահմաններում գտնվող և ներքին ինքնավարություն վայելող Հայաստանի 387 թ. բաժանմամբ Բյուզանդիային անցած Մեծ Հայքի հարավարևմտյան շրջանները՝ սատրապություն-նախարարությունների, այն է՝ Անձիտի, Անգեղտան, Հաշտյանքի, Ծոփքի, Շահունյաց Ծոփքի, Բաղնատան նախարարությունների⁷⁵, ինչպես և Ներքնագույն Հայքի (Αρμενία ή ἐνδοτάτη – Armenia Interior) միջև: Սատրապ-նախարարների իշխանությունը ժառանգական էր և ցմահ: Նրանք հռոմայեցիների կայսրից ստանում էին միմիայն նշանակներ⁷⁶: Ինչպես գրում է Ն. Ագոնցը, «վերոհիշյալ շրջանները իրավական տեսակետից կարելի է դասել կայսերական օրգանիզմի բաղկացուցիչ միավորներին, որոնք գեոհում կոչվում էին դաշնակցային՝ foederatae և ազատ – liberae: Նրանք համարվում էին իրենց տարածքի լիակատար տերերը, հարկատու չէին, չունեին հռոմեական կառավարիչ և իրենց մոտ չէին պահում հռոմեական կայազոր: Նրանց կայսրության հետ կապող հիմնական պարտականությունն էր զինական ուժեր հատկացնելը և ընդհանրապես զինական օգնություն ցուցաբերելը... Լինում էին ἐνσπενδοί, συμμαχικοί (դաշնակից) ժողովուրդներ և ի հակադրություն սրանց՝ ὑπηκοοί, ἀρχόμενοι (հպատակ)»⁷⁷: Քանի որ այստեղ արդեն կրոնական հարց գոյություն չունեն (Բյուզանդիան վաղուց քրիստոնյա տերություն էր), ապա առիթ հանդիսացավ Իլլոսի և Լեոնտիոսի կողմից Ջենոն կայսեր դեմ 484 թ. բարձրացրած ապստամբությանը սատրապների մասնակցությանը: Ջենոնը «մի թույլ և աննշան իշխանություն ունեցող սատրապի Բալաբիտենե (իմա՝ Բալահովիտ – Հ. Բ.) կոչված երկրում թողեց նախկինի պես իշխել միայն, իսկ մնացած բոլորին, զրկելով իշխանությունից, չուվեց այն նրանց ցեղակիցներին (ինչպես Դիոկլետիանոսը Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի դեպքում – Հ. Բ.), այլ, ինչպես հռոմեական բուլոն մյուս իշխանություններում էր, դարձրեց ոչ ժառանգական՝ ըստ կայսեր ցանկության... Հուստինիանոս կայսրը... վերջ տվեց սատրապների իշխանությանը և այդ ցեղերի (բնագրում՝ ἔθνη, ինչպես վկայաբանության մեջ Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի բնակչությունն է կոչված – Հ. Բ.)

⁷⁵ Հմմտ. «զմեծամեծ նախարարսն սատրապսն Հայոց». Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ 113:

⁷⁶ Պրոկոպիոս Կեսարացին նկարագրում է սատրապների նշանակները. «զա բրդյա քղամիդ էր... քղամիդի վրա ամրացված էր լինում ոսկե ճարմանդ մեջտեղում թանկագին քար... քղամիդից րացի կար նաև մետաքսյա պատմուճան» (տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 190-191: Եվստրատիոսի նշանակներն էին քղամիդ, իշխանական պատմուճան և պատվական գոտի: XI դարի արճճ կնիքների վրա պատկերված սբ. Եվստրատիոսի քղամիդի վրայի ճարմանդը:

⁷⁷ Ն. Ագոնց. նշվ. աշխ., էջ 122-123:

վրա նշանակեց երկու, այսպես կոչված դուքսեր»⁷⁸: Հայկական զորքը նա լուծարեց և դուքսերին տվեց «Հռոմեական մեծաքանակ զորք»⁷⁹: Հետագայում քաղկեդոնիկ կայսրության նմանօրինակ սլաքաբարձ «ազգություններին» (εθνη) դեմ ընթացավ միաբնակության գեմ պայքարի քողի տակ:

Նույն պատկերն է ներկայացնում և բյուզանդական Ներքնագույն Հայքը — Ἀρμενία ἐνδοτατή — Armenia Interior, որ 387 թ. բաժանմամբ անցել էր կայսրության ձեռքը: Բյուզանդական բանակում ծառայող նշանավոր զորավարներ Հովհաննես Արշակունին ու նրա փեսա Վասակը, երբ պարզ դարձավ, որ Հռոմայեցիների հետ համաձայնության գալու հույսերը ի դերև անցան, գնացին պարսից արքա Խոսրովի մոտ և ասացին նրան. «Մեր նախնիների վերջին արքա Արշակը կամավոր կերպով իր իշխանությունից հրաժարվեց հօգուտ Հռոմայեցիների կայսր Թեոդոսի այն պայմանով, որ իր բոլոր տոհմակիցները (ասել է՝ հայերը — Հ. Բ.) հավիտյան պիտի անկախ ապրեն և ոչ մի դեպքում հարկատու չդառնան...: Մենք կարողացանք պաշտպանել սահմանվածը այնքան ժամանակ, մինչև որ դուք կնքեցիք այս չարաբաստիկ հաշտությունը»⁸⁰: Խոսքը վերաբերում է Հուստինիանոս Ա-ի և պարսից արքա Խոսրովի 532 թ. կնքված «հավիտենական» կոչված հաշտությանը: Շարունակելով, նրանք ասացին Խոսրովին: «Նա (իմա՝ Հուստինիանոսը — Հ. Բ.) չէ՞, որ մեր վրա սահմանեց հարկերի աննախընթաց գումար»:

6. Քրիստոնեության ընդլայնումը Փոքր Հայքում և Կապադովկիայում

Փոքր Հայքում, Կապադովկիայում (և Կիլիկիայում), ասել է՝ Հռոմեական կայսրության այս «ազդային ինքնավարություններում», քրիստոնեությունը տարածված էր սոցիալական բոլոր խավերի շրջանում: Մարդարիոսը «Ռամիկ» էր (ἰδιωτης τῆν τύχην), Ավքսենտիոսը՝ սովորական «եղեց», բայց Եվստրատիոսը՝ «իշխան», անշարժ և շարժական հսկայական գույքի, ստրուկների տեր, Եվգենիոսը՝ «մին ի զօրականացն», որ «իշխանական պատուով ի նորուն (Եվստրատիոսի) գասուցն գլուխ» (էջ 446-447), Ուրբեստեսը՝ «քաղ պինուոր» (էջ 454-455): Քրիստոնյա էր Արավրակայի քաղաքապետը (Մուկատոր) (πρωτεύων ἐν αὐτῇ), «այր երեւի» և «մեծատուն» (ἀνδρα ἐπιστημον καὶ πλοῦσιον παντ - սյունակ 481 - «այր երեւի և անչափ հարուստ»): Քրիստոնեությունը լայնորեն տարածված էր բանակում: Փոքր Հայքի Նիկոպոլիս քաղաքում տեղակայված հայկական լեգեոնի «բազումք ի զօրականացն յայնմ գնդէ՝ որ ի քաղաքին էին մատեան առ իշխանն Լիւսիաս մեծաւ համարձակութեամբ, ազադակեցին միով բերանով և ասեն. Ո՛վ Լիւսիաս, և մեք քրիստոնեայք եմք»: Զինվորականներ էին

⁷⁸ Հռոմեական կառավարիչների թվաքանակն էլ է համընկնում: Դիոկլետիանոսը նշանակել էր Ազրիկոլայոսին և Լյուսիասին:

⁷⁹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191: Սատրապությունների մասին տե՛ս Ն. Ադոնցի հիշյալ աշխատության մեջ և հատուկ Կ. Փյոտեբոկ. Հռոմեական Հայաստան և Հռոմեական սատրապությունները ՌԶ դարերուն. Գերմաներեն թարգմանեց Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշուան. Վիեննա, 1914:

⁸⁰ Հմմտ. և Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ: Արշակ III թագավորի մահից հետո «ոչ ևս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր... և աշխարհին իւրեանց մասին կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս» (էջ 316):

Սեբաստիայի քառասուն վկաները, սենատորական զնդում ծառայող սուրբ Սևերինոսը: Քաղաքների բնակչությունը մեծ մասամբ քրիստոնյաներ էին, որոնցից սարսափում էր անգամ դուքս Լյուսիասը: Բարձրաստիճան քաղաքացիները նախընտրում էին նոր կրոնը թաքուն դաժանել: Նիկոպոլսի քրիստոնյա քաղաքապետը ձևացնում էր, թե հեթանոս է («կեղծաւորեալ զհեթանոսութիւն»):

Քրիստոնեությունը հունա-հռոմեական շրջաններում սկզբում տարածված էր հրեական համայնքներում (հիշենք Պողոս առաքյալի հասցեատերերին), ապա մասնակից դարձան և բնիկները (Աթենքում մեկ հոգի՝ Դիոնիսիոս Արեոպագոսին), ապա շատ շատերը: Բայց շարժումն այստեղ տարածքային (ազգային) ծավալ չստացավ: Իսկ Փոքր Հայքում և Կապադովկիայում (հնարավոր է նաև Կիլիկիայում), այսինքն «ազգային ինքնավարություններում», այն «համազգային» ծավալ ստացավ: Եթե այս շրջանները չգտնվեին Հռոմի տիրապետության ներքո, հնարավոր է քրիստոնեությունն այստեղ պաշտոնական կրոն հռչակվեր 301 թ. էլ առաջ:

Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ քրիստոնեությունն այստեղ սոցիալական բնույթ չէր կրում, հասարակության վերին և ստորին խավերի միջև զնացող պայքար չէր, այլ քրիստոնեական գաղափարներով քողարկված ազգային ինքնության պահպանմանն ուղղված շարժում: Եվ ոչ միայն: Եթե նկատի ունենանք վկայաբանության մեջ նշված այն կարևոր փաստը, թե «ամենայն աշխարհն Հայաստանեաց և Կապադովկիա ընդդիմամարտեղեն թագաւորական հրամանին (իբրև թե աստվածներին զոհ մատուցելու մասին — Հ. Բ.) և միաբանութեամբ յապստամբութիւն իմն թեակոխեն», և դա «լուեալ Դիոկղիտիանոս խռովեցաւ ի սրտի իւրում», իսկ այն պատճառով, որ բնիկ կառավարիչները չեն էլ փորձում զրա առաջն առնել, զրա համար էլ պաշտոնանկ են արվում և նրանց փոխարեն օտարներ են նշանակվում, վկայությունն է այն մասին, որ այս երկու նահանգներում Հռոմի լուծը թողթափելուն ուղղված անջատողական (սեպարատիստական) տրամադրություններն շատ ուժեղ էին: Եվ պատահական չէ, որ քրիստոնյաների հալածանքները Հռոմեական կայսրության տարածքում առավել զաժան բնույթ ստացան հենց «ազգային ինքնավարություններում», այն նահանգներում, որոնք գտնվում էին Դիոկլետիանոսի և Գալիոս Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոսի իրավասության ներքո:

7. Քրիստոնեական կրոնի գաղափարաբանական հիմնավորումը Փոքր Հայքում և Կապադովկիայում

Մինչև այստեղ խոսքն ընթացավ նոր կրոնի Փոքր Հայքում (և Կապադովկիայում) տարածվելու քաղաքական շարժառիթների շուրջ: Սակայն սրբոց եվստրատիոսյանց վկայաբանությունը հնարավորություն է ընձեռում նաև ցույց տալու, թե երկրամասի քրիստոնյա մտավորականությունը գաղափարաբանական ինչ միջոցներով էր հիմնավորում նոր կրոնի ճշմարիտ լինելը: Քրիստոնեական ապոլոգետիկան (ջատագովությունը) այս շրջանում ընթացավ նեոպլատոնական փիլիսոփայության ուղղությամբ:

Հին Հայաստանի փիլիսոփայության պատմության անվանի հետազոտող ակադ. Սեն Արևշատյանը իր «Փիլիսոփայական գիտության ձևավորումը Հին Հայաստանում (V-VI դդ.)» աշխատության մեջ հատուկ նշում է. «Նեոպլատոնականությունը, որպես այն ժամանակ (խոսքը վերաբերում է V դարի 60-80-ական թվականներին – Հ. Բ.) առավել տարածված փիլիսոփայական ուղղություններից մեկը, սկսեց իր համար ճանապարհ հարթել նաև հայ իրականության մեջ: Եղիշեն առաջին հայ մտածողն էր, որի հայացքներում իրենց արտահայտությունը գտան նեոպլատոնական կոնցեպցիաները, թեկուզև ենթարկված քրիստոնեական-բարոյագիտության պրոբլեմատիկային: Եղիշեի հայացքների բնորոշման համար հենց այս վերջին պարագան դարձավ որոշիչ, չնայած նեոպլատոնականության ծիրարձակմանը որպես ամբողջությամբ քրիստոնեական ապոլոգետիկայի ուղղությանը վերաբերող»⁸¹:

Ս.Արևշատյանը միանգամայն արդարացի է, երբ, նկատի ունենալով հայոց գրերի գյուտից անմիջապես հետո ստեղծված մի շարք ինքնուրույն հայերեն ստեղծագործություններ⁸², ցույց է տալիս, որ «հայ գրականությունը և փիլիսոփայական մտքի այս առաջին հուշարձանների ուսումնասիրության ժամանակ, չպետք է անուշադրության մատնել այն հանգամանքը, որ քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց շատ առաջ հայերը անգիր ժողովուրդ չէին: Այս շրջանում և ավելի ուշ, մինչև V դարի սկիզբը, նրանք օգտվում էին հունարեն, պարսկերեն, ասորերեն լեզուներից և գրերից՝ պետության կրոնի և հոգևոր մշակույթի կարիքների համար»⁸³: Նրա այս միտքը՝ հունարեն լեզվի առնչությամբ, ահա փայլուն կերպով գալիս է հաստատելու (ամենայն հավանականությամբ հայի կողմից գրված) սրբոց Եվստրատիոսյանց վկայաբանությունը նախ և առաջ նեոպլատոնականության հարցում:

Սրբի գատաճնությունը ընթացքում տեղի ունեցած Եվստրատիոս-Ագրիկոլայոս բանավեճը մանրամասն արձանագրվել է: Այդ մասին հստակ ցուցմունքի ենք հանդիպում հենց սրբի վկայաբանության մեջ: Այնտեղ, ինչպես ցույց տրվեց վերջինիս բովանդակության շարադրանքում, Լյուսիաս գուճքը հաստատված կարգի համաձայն Սատաղ քաղաքում ձերբակալվածներին ուղարկում է Սեբաստիա Ագրիկոլայոս հեգեմոն-գատավորի կողմից գատաճնության ենթարկվելու: Ագրիկոլայոսը նույն կարգի համաձայն Սեբաստիայում ձերբակալվածներին Սատաղ էր ուղարկում՝ Լյուսիասի մոտ: Նպատակը որն է, ասված է վկայաբանության բովանդակության շարադրանքում: Այսպես ուրեմն, Լյուսիասը Եվստրատիոսին (և զինվորական Օրեստեսին) ուղարկում է Ագրիկոլայոսի մոտ: Նրանք Նիկոպոլ-

81 С. С. А р е в ш а т я н. Формирование философской науки в Древней Армении (V–VI вв.). Ереван, 1973, с. 119–120.

82 Նույն տեղում, էջ 43:

83 Նույն տեղում, էջ 53: Տասնամյակներ անց Արշակ II-ի և Պապի օրոք ապստամբ Մերուժան Արծրունու կարգադրությամբ, թեև «այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք» (Նորենացի, էջ 329), և որ նա «հրաման տալը մի ուսանելի դպրութիւն յունարէն, այլ զպարսիկն. և մի ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել, այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենևին մի լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն և հաղորդութիւն սիրոյ, այլ ճշմարիտ խափանել զքրիստոնէութեան ուսումն, զի յայնժամ գիր դպրութեան Հայոց չէ ևս էր լեալ, և յունական վարէին եկեղեցւոյ կարգք» (Նորենացի, էջ 301), բայց նա իր նպատակին չհասավ:

սի վրայով հասնում են Սերաստիա և հանձնվում դատավորին: Մեղադրյալների հետ միասին ուղարկվում են Ազրիկոլոյոսին հասցեագրված Լյուսիասի նամակները (ἑπιστολαί) և Եվստրատիոսի «քննության գրավոր արձանագրությունը» (εγγραφος ἐξέτασις – սյունակ 489): Դրանք Ազրիկոլոյոսի հրամանով դատաքննության սկզբում ընթերցվում են: Նշենք, որ հայերեն թարգմանության մեջ ἑπιστολαί-ն (նամակները) թարգմանված է «հրովարտակ»⁸⁴, իսկ արձանագրությունը չի հիշված: Մունեստիկը բարձրաձայն «աղաղակէր ի լուր ամենեցուն հրամանաւ դատաւորին և ասէր. Գրաւորական նամակքն որ առաքեցան ի Պարհացւոց»⁸⁵ դքսէն Լիւսիասայ, ընթերցցի ի լուր ատենիս. և յայտնի լիցի ի նմանէ մակադրեալ ամբաստանութիւնքն՝ որ ինչ վասն Եւստրատիոսի էին» (էջ 460):

Նշենք, որ վկայաբանության հայերեն թարգմանության 1874 թ. հրատարակության առաջաբանի անանուն հեղինակը միանգամայն ճիշտ ցույց է տվել, որ «Անդ ի խռան բազմութեան հանդիսատեսացն՝ դոյին և վկայագիրք նօտարք առ ի յեկեղեցւոյ կարգեալք, որոց գործ էր հաւատարիմ զգուշութեամբ տալ ի քարտի զոր լսէին և տեսանէին, զբանս և հրապոյրս դատաւորաց, և զսրբոցն առ նոսա պատասխանիս, զազգս ազգս տանջանաց և զմահ վկայութեան, զորս յունկն հաւատացելոց ընթերցեալ՝ ամփոփէին ապա ի դիւանս եկեղեցւոյ: Այս սկիզբն եղև Մարտիրոզոք (վկայաբանություն – Հ. Բ.) կոչեցեալ գրոց կամ վկայաբանութեանց»:

Այս կամ այն սրբի վկայաբանության կազմողը կարող էր իր մոտ նշել տեսածն ու լսածը, բայց նա չէր կարող ձեռքի տակ ունենալ հարցաքննության սզագրությունը: Դա ձեռք բերվեց մի երկու տասնամյակ անց, երբ քրիստոնեությունը դադարեց արգելյալ և հետապնդվող կրոն համարվելուց:

Սուրբ Եվստրատիոսի և նրան գաաող Ազրիկոլոյոս հեգեմոնի միջև ընթացած բանավեճը ցույց է տալիս, որ վկան շարքային մի անձնավորություն չէր: Նախ և առաջ նա քաջածանոթ էր հռոմեական օրենսգրքությանը: Նա անգամ մեջբերումներ է կատարում Կեսարի դատաստանագրքից: «Ո՛վ դատաւոր, դիմում է նա Ազրիկոլոյոսին, քանզի պարունակեալ լինի յօրէնս (νόμω) Սերաստիոսի կայսեր»⁸⁶ այսպէս. բռնութիւն, ասէ, ի բաց լիցի յամենայն իրէ, և ի գործոց և ի բանից. բայց հաւանութիւն յամենայնի քաղաքավարեալ լիցի. քանզի պարտ է այնմ որ իշխանութեամբ լինիցի՝ զհրամայեալսն գործել, կամ հաւանեցուցանել կամ հաւանել: Եւ դարձեալ պարունակէ յետոյ փոքր ինչ նուագիս այսմիկ տանց, և ասէ այսպէս. Այլ իշխանին, ասէ, հրամայեմք զերկիւղն ընդ հեզութիւն խառնել ի դատելն

84 «Հրովարտակ» (եզակի) է թարգմանված ἑπιστολαί-ն (հոգնակի):

85 Անհասկանալի «Պարհացւոց»-ի փոխարեն հունարեն բնագրում «παρά τοῦ περιβλέπτου» է՝ «նշանավոր, փառավորյալ»: Մ. Ավգերյանը նկատել է թյուրիմացությունը և հենվելով Սուրիոսի լատիներեն թարգմանության վրա, գրել. «Ըստ Սուրիոսի՝ ի պայծառ»: Այսինքն ըստ էության Սուրիոսը Սիմեոն Մետափրաստեսի բառի թարգմանությունն է տվել:

86 Ժիշտը՝ Սերաստոս Կեսարի (Σεβαστου Καίσαρος): Նույն սխալը՝ Կեսար տոհմանունը ընդունել որպես αυτοκράτωρ - imperator հանդիպում է նոր Կտակարանի հայերեն թարգմանության մեջ ամենուրեք: Հմմտ. Մատթ. 22.17, 22.21, Մարկոս 12.14, 12.16, 12.17. Դուկաս 2.1, 3.1, 20.22, 20.24, 20.25, 23.2, Հովհաննես 19.12, 19.15, Գործք Առաք. 11.28, 17.7, 25.8, 25.10, 25.11, 25.12, 25.21, 26.32, 27.24, 28.19, Փիլ. 4.22:

իւրում, որպէսզի մի՛ ոմանց վասն երկիւղին առ թշնամութիւն առնել, և ոչ վասն հեղութեանն՝ հեղգութիւն առ ոմանս ի կիր արկանել: Զայսոսիկ զոր ասացի իսկ, ո՛վ դատաւոր, գրեա՛լ է (ΥΕΥΡΑΠΤΑΙ) այսպէս եթէ ոչ: Ագրիկո-ղայոս ասաց. Այո՛» (էջ 461): Եվստրատիոսը Ագրիկոլայոսից պահանջում է, որ այդ սկզբունքը կիրառվի և իր դեպքում (սյունակ 489):

Եվստրատիոսը քաջատեղյակ էր նաև հին հունական գրականությանը, անտարակույս նաև քրիստոնեական կրօնի հիմնական գրքերին՝ Հին և Նոր Կտակարաններին: Նշենք այստեղ, որ Եվստրատիոսը տվյալ պահին արդեն ծառայել էր հռոմեական բանակում ամբողջ քսանյոթ տարի, ասել է, եթե նա ծառայութեան է ընդունվել քսան տարեկան հասակում, ապա տվյալ պահին նա շուրջ հիսուն տարեկան էր, այդ ժամանակների համար պատկառելի տարիքում: Բայց գա ամբողջը չէ: Երբ Ագրիկոլայոսը և նրա զոր-ծակից Լյուսիասը, վկայարանութեան հայերեն թարգմանութեան ասելով «եկեալ էին ի Հելլենացւոց գաւառէն, յոյժ իմաստունք և վարժք և կիրթք ամենայն հռետորական և փիլիսոփայական հանճարով, և իռհեմք խորագիտութեամբ քան զամենայն սինկղիտոսացն» (էջ 436), բաղմաստվածութ-յունը պաշտպանելու համար Ագրիկոլայոսը հիշում է Պլատոնին, Արիստո-տելին, Հերմես (Եռամեծին) և Հին Հունաստանի այլ հեղինակութուններին, ապա Եվստրատիոսը պատասխանում է. «Ոչ եմ անտեղեակ միում ումեքս ի նոցանէ, այլ ամենեցուն հմտացեալ եմ ի մանկութենէ իմմէ (հունարենում ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας - «երիտասարդ հասակից», սյունակ 492). ուսեալ եմ և դերաժշտական ամենայն, հմուտ եմ ասանդաբաշխութեան արհեստիցն, և ոչ հեռի յերկրաչափական գծիցն և վարժումն թուականութեան օրէն իսկ է մեր՝⁸⁷ առաքինասէր հօր հանդիպեալ եմ՝ մակացու գոյով նրա արհեստա-գիւտ մասանց և գիտութեանց. և եթէ կամեսցիս սկսցուք նախ ի Պղատո-նէ»⁸⁸:

Պատահական չէ, որ Եվստրատիոսը նախաձեռնում է միաստվածության պաշտպանության համար սկսել Պլատոնից, հավանաբար՝ նրա Տիմեոսի «տրամաբանությունից»: Սրան ի պատասխան Ագրիկոլայոսն ասում է. «Գիտեմք զՊղատոն առ Տիմէի՝⁸⁹ մատենին տրամաբանութեան»: Ագրիկո-

87 Հմմտ. Մ ո վ ս է ս ի ն ո ռ ե ն ա յ ի. Պատմութիւն Հայոց, էջ 8-9. «Բազում արք անուանիք և իմաստութեան պարապեալք ի Յունաց աշխարհէն՝ հոգացան ոչ միայն զգիրս գիւտանացն այլոց ազգաց թագաւորացն և գմեհներէն յեղով ի յոյն բան... և ուրեք ուրեք գտեալ աշխատութեամբ, հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու, որպէս զԱ(ստե-ղաբաշխութիւն) առ Բ(աղդեացիս), և զԹ(ուականութիւն) առ Փ(իւնիկեցիս) և զԵ(րկա-չափութիւն) առ Ե(գիպտացիս)»:

88 Սույն պարբերութեան շղագիր բերված նախագատմությունը Սիմեոն Մետա-փրաստեսի բնագրում բացակայում է:

89 Ավելորդ չէ հիշեցնել, որ Գրիգոր Մագիստրոսը Սարգիս վարդապետին գրած նամակում ասում է. «ոչ ենք երբէք գազարեալ ի թարգմանութենէ ևս. րազում մատենանս, զորս ոչ ենք գտեալ ի մեր լեզուս՝ զերկուս մատենանս Պղատոնի, զՏիմէոսի տրամաբանու-թեան և զՓեղոպի յորս բոլոր ճառսն նախագիտականին այն պարփակեալ կա» (Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը. Բնագիրն յառաջաբանով և ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 66: «Առ Իբրահիմ ամիրայն վասն հաւատոց» գրած մանրամասն և հանգամանից թղթում նա հանդես է գալիս այն գերում, ինչ Եվստրատիոսը հեթանոս Ագրիկոլայոսի: Նա Իբրահիմ ամիրային գրում է. «Այժմ կամէի կարճառօտ հատանել, սակայն հարկաւորեցայ ի դիմի խնդրոյս քո երկարա-գոյնս գրել. քանզի գրեցեր առ իս երկարագոյն գրել առ քեզ, և պղատոնականս և այն անյամր և փութանակի և առանց հակառակութեան» (էջ 173): Գրիգոր Մագիստրոսը շարա-գրում է Պլատոնի գաղափարները ըստ այսմ օրինակի ասէ. յետ առնելոյ արարչին գերկին և գերկիր

լայոսը ընդդժոժում է Պլատոնի ասածն այն մասին, որ փիլիսոփան դնացել է Պիրեևս հեթանոսաց աստծուն աղոթելու (հունարեն բնադրում աստվածությունը իգական հոգով է նշված՝ Τῇ Θεῳ): Սրան Եվստրատիոսը պատասխանում է. «Յոյժ բամբասէ Պղատոն զաստուածն քո Արամազդ» (հունարեն բնադրում՝ *Ջևս - էջ 462*): Եվ սուրբն այստեղ հենց Պլատոնի, ապա նաև Հին հունական հեղինակությունների (Հոմերոս, Հեսիոդոս) երկերի հիման վրա ցույց է տալիս հեթանոսների գլխավոր աստվածությունյան, նրանց կողմից «աստվածների և մարդկանց հայր» համարված *Ջևսի* ոճրագործ և բարոյագուրկ լինելը: *Ջևսը* հայրասպան է (նա սպանել է իր հորը՝ Կրոնոսին), մահկանացու կնոջ հետ հարաբերվելու համար ստացել կարապի կերպարանք (ավելացնենք, որ Եվրոպա անունով կույսին առևանգելու համար ստացել էր և ցլի կերպարանք: *Ջևսը* նաև միասեռական է, մահկանացու պատանի Գանիմեդեսի հետ հարաբերվելու համար առևանգել է նրան, ստանալով արծվի կերպարանք), ուստի ինչպե՞ս կարելի է աստված համարել այդպիսի մեկին: «Վասն որոյ, — ասում է Եվստրատիոսը, — յիրաւի Պղատոն մախացեալ ընդ նմա թշնամանէ զաստուածն քո *Ջևս*» (էջ 462-463): Եվ դա դեռ բոլորը չէ: *Ջևսը* ողբում է Տրոյական պատերազմում զոհված իր որդի Սարպեդոնին: Ինչպե՞ս կարող է գլխավոր աստվածությունը թույլ տա, որ մահկանացու կնոջից ունեցած իր որդին սպանվի և ինքը ողբա, այն էլ՝ «կանացի մոլեգնությամբ հափշտակված»:

Հայերեն բնադրում կա ընդարձակ մի նախադասություն, որից լուրջ փոքր հատվածներ կան Սիմեոն Մետափրաստեսի տեքստում: «Ապա եթէ ինքն Պղատոն, — ասում է Եվստրատիոսը Ագրիկոլայոսին, — չարադրող իմաստութեանն ձեր հրաժարեաց գոլ ընդ այնմ, որ ղերկնի և ղերկրի հանգամանս որսլիսութեանն քննեաց, և ի ծայրս բոլորակցութեան արհեստիցն հասեալ եղև, ամենայն հիդութեան առիթ զսա գոլ, ասէ, և դրսովանս յամենեցունց առ սա ձգեալ վատթարագոյն խենեշութեամբ ի մէջ կացուցանէ, դսորին բղջախոհական անիրաւութիւնսն, անդնդային չարահոտ գառնութեանն, անյազ վաւաշտութեանն յապականութիւն ջրհեղեղեալ, զոր հրամայեն ոչ միում ումեք ի մարդկանէ որ առաքինութեան փոյթ ունիցի նմանող լինի ախտից նորա այլ մանաւանդ մեռելութիւն բացագործել ախտից, և նմանել Աստուծոյ, ըստ կարողութեան մարդկան և զիա՞րդ կամ որպէ՞ս զոր նոքա ըմբռնեալ եղեն գործովք և անհանճար մտօք, ստորանկեալ լինիք և դուք յայնոսիկ, և զմեզ հարկէք այսօր ստայօդ ոչէիցն և ապականադործ մանկամոլին և դիւանուէր անշունչ պատկերացն երկիր պագանել» (էջ 463): Ընդգծվածը Սիմեոն Մետափրաստեսի մոտ չկա: Նա կրճատել է նաև հայերեն թարգմանության մեջ առկա 464-րդ էջի վերջին տասը տողը և ամբողջ 465-րդ էջը:

Հայերեն թարգմանության մեջ այնուհետև մեջբերվում են Հերմես (Եռամեծի), Եվրիպիդեսի, Հուստիոսի, Արիստոտելի (որ «ըստ պղատոնականին հետևելը բանից») ասույթները, հերթականությամբ քննադատության են ենթարկվում հունական պանթեոնի արական սեռի աստվածները՝ սկսյալ

հրատարակէր առ իմանալի գօրութիւնս, եթէ երկին անկատար, երկին կոչէ զաշխարհ ի պարունակէն, և եթէ այլևս երեք սեռք մեզ անեղանելիք, որոյ ոչ եղելոյ երկին անկատար, յորոց և մարդս» (էջ 179):

Արամազդից (Զևս), որին «Հայր աստուածոց ասէք լինել, զայն որ սպանութիւն և զապականութիւն և զդիւահար այլակերպութիւն և զախտս ամենայն գիշութեան չարեաց զկնի իւր թողեալ յիշատակ», Պոսիդոնին, «զոր ասէք արարիչ ջրոյ և գոյացուցիչ ծովու, և զդիւաբնական զԱպոլլոն՝ կոչէք Հաւասար և Հանգունակից արեգական և ոչ ամաչէք», Դիոնիսոսին, «զոր մայր արեցութեան անուանէք զնա և երկրպագէք նմա՝ նիւթ ախտի ցանկութեան», և Հեփեստոսին «պարգևիչ հրոյ ասէք»: Եվստրատիոսը գտնում է, որ Աստված միայն բարին է գործում, նա ոչ մի չար բան չի գործել և չի գործում:

Արան Հաջորդում է ընդարձակ մի հատված, որ Սիմեոն Մետափրաստեսի բնագրում բացակայում է, հավանաբար նրա կողմից կրճատված: Եվստրատիոսը խոսում է Աստծո՝ «անհասանելի, անքննելի, անսահման, անայլալի, անպարտելի, անապական» լինելու մասին, որ գոյություն չունեն «աստուածք մեծագոյնք և նուաղք», քանզի Աստված է «անբաղգատելի զօրութեամբ միացեալ, և զմիակամ զաստուածութիւնք ունելով», որ «մեծ և հրաշալի Պղատովնիոս՝ տրամագրէ յիւրում տրամարանական մատենին և ասէ այսպէս. եթէ՝ Գերակատար գութս, արարչական զօրութիւնն և զբնաւ տածէ մակաւասար բնութիւնն, և վերոյ կալով ամենայնին խնամէ, և զամենայն տեսանէ, և ինքն յումեքէ ոչ տեսանի, այլ անցեալ կա սարաւանդեալ յիւրում առանձին բարձրութիւնն» (էջ 464-465):

Արա փոխարեն Սիմեոն Մետափրաստեսի բնագրում հանդիպում է բավականին ընդարձակ մի հատված, հավանաբար իր կողմից ավելացված, որում, հաստատելու համար միաստվածութեան գաղափարը, համառոտ չարադրում է Հին Կտակարանի Ծննդոց գիրքը՝ Աստծո արարչադործություններ, համաշխարհային ջրհեղեղը, և հետագայում, երբ «բազմացան մարդկանց մեղքերը», ինչպես Աստված, գթալով մարգկությունը, ուղարկեց իր որդուն՝ Հիսուս Քրիստոսին այն փրկելու: Եվստրատիոսը իր պաշտպանական ավարտում է հետևյալ նախադասությամբ, որը հայերեն թարգմանությունում մեջ բացակայում է. «Այս ամենը համառոտ գծերով շարադրեցի, որպեսզի քո (իմա՝ Ագրիկոլայոսի – Հ. Բ.) իմաստուն Պլատոնի ասածներին հավատաս և ինձնից ճշմարտությունն ուսանես, հրաժարվես քո Հայրասպան Զեսից՝ վավաշոտ կարապից, իր զավակների մահվան առթիվ աղիողորմող բացողից» (սյունակ 500):

Վերոհիշյալ հատվածի փոխարեն հայերենն ունի ընդամենը հետևյալ նախադասությունը, Եվստրատիոսի փորձի մասին «որսալու» Ագրիկոլայոսին: Նա ասում է. «Արդ, ո՛վ գատաւոր, եթէ հաւանեսցիս լսել որ ինչ յաղագս ճշմարտութեան Աստուծոյ իմոյ պատմութիւն է՝ կենսաբեր տնօրէնութեան, կարծեմ թէ իսկոյն վրէժխնդիր լինիցիս նմա, և արժամայն խորտակեսցես փութանակի զդիւաճոյլ պատկեր աստուածոց քոց, և զերծեալ ի խաւարային ժանեաց վիշապին, անկցիս յուռկան»⁹⁰ կենսաբեր աւետարանին երկնից արքային» (էջ 465):

90 Ակնարկ Մատթեոսի Ավետարանի 4.18-21 (Հմտ. Մարկոս 1.16-19). «Մինչդեռ դնայր Յիսուս ընդ եզր ծովում Գալիլեացւոց ետես երկուս եղբարս, զՍիմոնն զկոչեցեալն Պետրոս և զԱնդրէաս եղբայրն նորա, արկեալ ուռկան ի ծով, քանզի ձկնորսք էին. եւ ասէ ցնոսա. Եկայք զկնի իմ, և արարից զձեզ որսորդս մարդկան»:

Հավանաբար եվստրատիոսին թույլատրվել է շարադրելու իր դադափարները, այդ մասին է վկայում Ագրիկոլայոսի ասածը. «Ո՛վ Եւստրատիէ, զամենայն շաղփաղփանս յօղուածոց յիմարութեան անյարմար բանիցդ զոր ուսեալ ես ի մանկութենէ, և ոչ կարացեալ երբէք իմանալ զօգտակար շահիցդ յիմաստնոյ խրատուց, այլ զոչ պատշաճսն և զվնասակարն քեզ իմացեալ, զոր երկրորդել իշխեցեր առաջի իմ, կամեցեալ առ փոքր մի քարշել զմեզ առ կրօնս քո. և զայդ ոչ իմացեալ ծանեար թէ ամենայն բանք բերանոյ քո զոր խօսեցար՝ առասպել համարեալ են առաջի աչաց իմոց» (էջ 466): Ագրիկոլայոսը ավարտում է բանավեճը ասելով. «Արդ յայսմ հետէ ոչ ևս ներէ քեզ ատեանս մեր, և հրաման ինքնակալին խօսել ինչ յաղաղս Աստծոյն քո զոր խոստացար ճառել. զի ոչ եմք բաւական զմեծաց և զաստուածայնադոյն թագաւորաց մերոց զառաքինութիւնս բամբասել, այլ յամենայնի հպատակ լինել նոցա. վասն որոյ թողեալ քո զամենայն վիպասանութիւն պատմութեանց քոց, և ի բաց կացեալ յընդդիմաբանութեանցդ՝ անկեալ երկիր սլազ և զոհեա աստուածոց ինքնակալին» (էջ 466): Ընդդէմ վածնեքը Սիմեոն Մետափրաստեսի բնադրում բացակայում են: Հայերենը այստեղ ևս մեկ կայսեր մասին է խոսում և ոչ երկու՝ ինչպես սկզբում Մետափրաստեսը:

Ավարտելով տվյալ հարցի մասին մեր խոսքը, կարող ենք վստահ արձանագրել, որ հայ իրականության մեջ նեոպլատոնական կոնցեպցիան առկա էր Եղիշեից երկու դար առաջ և այն վերաբերում էր քրիստոնեական ապոլոգետիկայի ուղղությանը: Սուրբ Եվստրատիոսի՝ Ագրիկոլայոսի կողմից հարցաքննվելու ընթացքում արտահայտած մտքերը ոչ այլ ինչ են, քան նեոպլատոնականության քրիստոնեական ապոլոգետիկային վերաբերող դատողութիւններ:

Հայոց գրերի դուռը V դարի սկզբին և հայերեն լեզվով գրված երկերի հանգես դալը դեռ չի նշանակում, որ Հայաստանում (նկատի ունենք մարդպանական Հայաստանը) չէր կարող գոյութիւն ունենալ նեոպլատոնականության փիլիսոփայության հոսանքը, հատկապես եթե նկատի ունենանք, որ գեռևս քրիստոնեության պետական կրոն հռչակվելուց առաջ Փոքր Հայքում այն լայնորեն տարածված էր: Ինչպես տեսանք, սուրբ Սեբրինոսին մահապատժի դատապարտած Լյուսիաս դուքսը, դիմելով նրան, ասում էր. «Ես առն հռետորի և փիլիսոփայի քաջաբանութիւն տեսանեմ ի քեզ»: Այդպիսի հռետոր և փիլիսոփա պիտի համարել և սուրբ Եվստրատիոսին՝ արավրակացի Տեր Հուսիկին: Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքը իրարից չինական պարսպով բաժանված չէին, նեոպլատոնականության դադափարները Փոքր Հայքից կարող էին Մեծ Հայք մուտք գործել V դարի կեսից շատ առաջ: Եվ ոչ միայն նեոպլատոնականության դադափարները: Մեծ Հայքում շատ լավ տեղյակ էին Փոքր Հայքում տեղի ունեցած անցքերին: Եթե նրանք V դարում թարգմանեցին Փոքր Հայքի իրենց քրիստոնյա հայրենակիցների վարքերն ու վկայաբանութիւնները, ասել է՝ շատ լավ գիտեին այդ մասին:

Եվստրատիոս-Ագրիկոլայոս, քրիստոնյա-հեթանոս անձանց միջև զնացած վեճը, որ հռոմեական մանրախնդրութեամբ գրի էր առնված, մի քանի տասնամյակ անց, երբ քրիստոնեութիւնը Հռոմեական կայսրութեան սահ-

մաններում պետականորեն ազատություն ստացավ, անցավ վկայաբանությունը շարադրողի ձեռքը և նրա միջոցով հասավ մեզ: Եվստրատիոսը միակը չէր, ով դավանում էր այդ գաղափարները, նա տվյալ մտքերը արտահայտում էր արդեն հասուն տարիքում և ժառանգել էր գեռ երիտասարդ հասակում իր հորից:

Եվստրատիոս-Ագրիկոլայոս բանավեճը հանգամանորեն և մասնադիտորեն կուսումնասիրեն և կարծեքավորեն Հայ փիլիսոփայության պատմության մասնագետները: Նախագգուշացնենք միայն, որ նրանց առջև բարձրանալու է նախ և առաջ այդ բանավեճի հրատարակված բնագրի սրբադրության անհրաժեշտությունը: Թարգմանության 1874 թ. ինձ անձանոթ հրատարակիչը փիլիսոփա-մասնագետ չէր⁹¹:

* * *

Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման 1700-ամյակի տոնակատարությունների շրջանակներում գարձյալ հրապարակ ելավ Հ. Մանանգյանի, Պ. Անանյանի, Գ. Սարգսյանի, Լ. Խաչիկյանի, Պ. Մուրադյանի կարծիքն այն մասին, թե Հայոց դարձը չէր կարող 301 թ. լինել, այլ 313-ից՝ Միլանի էգիկտի հրապարակումից հետո, այն է՝ 314-ին: Այդ կարծիքին է և Կ. Յուզբաշյանը, որը Ասնկտ-Պետերբուրգի Պետական համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետի վերջերս հրավիրած Միջազգային գիտական կոնֆերանսում, նվիրված Հայաստանում քրիստոնեության 1700-ամյակին, նպատակահարմար գտավ մեկ անգամ ևս հայտարարել, թե «Հայոց եկեղեցին դարձր թվագրում է 301-ով: Այնինչ 299 թվականից և IV դարի մի քանի տասնամյակների ընթացքում Հայաստանը դառնում էր Հռոմեական կայսրության պրոտեկտորատի ներքո: Քիչ է հավանական, որ այն ժամանակ, երբ հենց կայսրության սահմաններում քրիստոնեությունը դաժան հալածանքների էր ենթարկվում, Հայաստանում այն հռչակվեր պետական մակարդակով: Ինչ վերաբերում է 314 թվականին, ապա այդ թվականը երևում է բավականին հիմնավորված»⁹²:

Սակայն Կոստանդին Մեծին վերագրվող, այսպես կոչված, Միլանի 313 թ. էդիկտը (կամ նրա կայսերակից Լիկինիոսի՝ Նիկոմեդիայի կառավարչին հասցեագրված պաշտոնական կարգադրությունները քրիստոնեության ազատ դավանելու իրավունքի վերաբերյալ) դեռևս չէր նշանակում Հռոմեական կայսրության մեջ քրիստոնեության պաշտոնական կրոնի հռչակում⁹³: Կոստանդին Մեծ կայսրը իր մահվան (337 թ.) նախօրեին զոհ մատուցեց հեթանոսական աստվածներին, այսինքն կայսրության պետական կրոնը հեթանոսություն էր: Նման պարագայում կայսրությունը թույլ կտա՞ր

91 Նշեմ մի օրինակ միայն. «...իսկ Հերմէս՝ մեծ շարժող զնա և տաճող և անեղ կամեցաւ ասել» (էջ 465): Ուղղելի՜ «Հերմէս եռամեծ»: Նույն սխալը հանդիպում է Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի հրատարակության մեջ. «Եւ Հերմեոսս մեծ շարժող զնա և տաճող և իմանալի աշխարհ» (էջ 182): Ուղղելի՜ «Հերմէս եռամեծ» (հուն. Ἑρμῆς τρισμέγιστος):

92 К. Н. Ю з б а ш я н. Основные этапы становления Армянской церкви. Санкт-Петербургский Государственный университет, Восточный факультет. Международная научная конференция "Армения и Христианский Восток", 27 — 30 июня 2001. Тезисы докладов, с. 52.

93 Ա. Մ ա ր տ ի ր ո ս յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 20:

Տրդատ III-ին և Գրիգոր Լուսավորչին որ «իր պրոտեկտորատում» հեթանոսական տաճարները քանդեն, հեթանոսական աստվածների արձանները տապալեն, քրմերին հալածեն: Այնպես որ գիտական նորություն անելու կեցվածքը դեռ գիտություն է, իսկ 301 թ. 13 տարով երկարաձգելու տեղաշարժը սնանկ է:

Վկայաբանության մեջ հանդիպող հունա-հռոմեական տերմինների մասին

Ինչպես շարադրանքում նշեցինք, հունա-հռոմեական տերմինների հարցում ստիպված ենք դիմելու Սիմեոն Մետափրաստեսի հունարեն բնագրին, քանի որ հայ թարգմանիչը չիմանալով դրանց իրական նշանակությունը կամ հետևելով սրբոց թարգմանչաց որդեգրած սկզբունքին, ջանում է թարգմանել կամ իմաստավորել՝ ոչ միշտ ճիշտ:

Վկայաբանության գլխավոր գործող անձը սուրբ Եվստրատիոսն է, որ մինչև իր նահատակության տարին վարել էր երեք պաշտոն: Նախ, «երբ դեռ պատանի էր», եղել էր ecseptor (սյունակ 473): Տերմինը լատիներեն է, հունարեն բնագրում բերված է հունարեն գրությամբ՝ ἑκσεπτωρ: Հայաստանի դքսի, ինչպես մնացածների, իրավասության ներքո առկա էր ծառայողների մի խումբ, որը կազմում էր նրա officium-ը, այն է՝ քարտուղարությունը: Officium-ը գլխավորում էր princeps-ը՝ քարտուղարության վարիչը: Քարտուղարությունը բաժանված էր բաժինների, որոնք scrinia էին կոչվում և վարում էին տարբեր բնագավառների գործունեությունը: Ecseptor-ներն ահա, գործադիր օրգաններ էին: Վկայաբանության հայերեն թարգմանության մեջ բառը չի թարգմանված և բերվում է հունարենի սեռական հոլովում՝ «ղեկավարություն» (էջ 442): Մ. Ավդերյանը տալիս է բացատրություն. «Այն է ըստ հռոմայեցուց էքսչեփթոր, որ է դպիր կամ նօտար ատենի՝ գրիչ բանից թելադրելոց նմա ի զօրագլխէն կամ յատենակալէն» (Լիակատար վարք, հ. Թ, էջ 491):

Եվստրատիոսն ապա «դքսական դասի սկրինիարիոսն էր» (σκριναῖρος τῆς δουρικῆς τάξεως): Τάξις-ը հայերեն թարգմանված է ճիշտ՝ բայց տառացի՝ «դաս»: Մի այլ տեղում τάξις-ը (սյունակ 473) թարգմանված է «գունդս զինուորացն» (1813, էջ 491, 1874, նույնը): Բառը նշանակում է «զորամաս», որով դքսին ենթարկվող զորամասի սկրինիարիոս, քարտուղարության ծառայող: Վկայաբանության 1813 և 1874 թթ. հրատարակություններում սկրինիարիոսը թարգմանված է «իշխան»:

Վերջապես, իր նահատակության տարին Եվստրատիոսը, ըստ Մետափրաստեսի բնագրի, κομენტარიῖος էր (լատ. commentariensis բառացի՝ քարտուղար), քրեական գործերի (հասկանալի է՝ զինվորական բնագավառի) բաժնի վարիչը (տե՛ս Ն. Ա. դ. ո. ն. ց. նշվ. աշխ. էջ 120): Հայաստանի դքսի տրամադրության տակ էին գտնվում, ըստ 404 թ. կազմված (Notitia dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis) նաև commentariensis-ներ (Ն. Ա. դ. ո. ն. ց. նշվ. աշխ., էջ 114): Հայերեն թարգմանության մեջ բառը չի թարգմանված,

սոսկ ասված է՝ «զօրական», բայց «անյաղթ թագաւորին Քրիստոսի» (էջ 440, Վարք և վկայաբանութիւնք. հ. Թ, էջ 488):

Սբ. Եվգենիոսը համարվում է սբ. Եվստրատիոսի գլխավորած ταξις-ի (դասի) ὀφφικιάλιος (լատ. officialis - ծառայող):

Դուքս Լյուսիասը նշանակված էր գլխավորելու բոլոր լիմիտանեոսներին (πάντων τῶν λιμιτανέων ἐπιτροπεύειν, սյունակ 469), և պատահական չէ, որ նա հաստատվեց Սատաղ քաղաքում, որն իրոք սահմանային քաղաք էր Փոքր և Մեծ Հայքի սահմանագլխին: Լիմիտանեոս նշանակում է սահմանապահ, սահմանապահ զորք: Մ. Ավգերյանը բուն տեքստում մանրամասն մեկնաբանում է. «Լիւսիաս էր կարգեալ ի գքսութիւն համօրէն սահմանացն այնոսիկ իբրեւ մարզպան կուսակալ և զօրավար՝ որ ի հռովմայեցւոց կոչէր դուքս լիմիտանէոս, որպէս թէ սահմանապետ» (էջ 483): Բյուզանդական շրջանում (VII դարի վերջից) նրանց փոխարինելու եկան ակրիտասները (հունարեն՝ ἀκρά - ակրա - «սահման» հունարեն բառով անվանված): Որպես կանոն հաստատված էին արաբա-բյուզանդական սահմանի վրա և իրենց ծառայութեան դիմաց հողեր էին ստանում ի սեփականութիւն: Նիկեփոր II կայսեր (963-969 թթ.) վերագրված մի երկում մանրամասն խոսվում է նրանց մասին, և համարվում են հայազգի (տես Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանգին Ծիրանածին, էջ 201-202): Այգալիսիք պիտի լինեին և Փոքր Հայքի Սատաղ քաղաքում տեղակայված Լյուսիաս դքսի լիմիտանեոսները՝ հայազգի:

Նշենք այստեղ, որ վկայաբանության մեջ ասված է նաև, որ Լյուսիասին և Ագրիկոլայոսին հանձնարարված էր «ὑπηρετεῖσθαι τε αὐτοῖς οὐ μόνον τὴν τῶν λιμιτανέων χεῖρα θεσπίσας, Ἄλλὰ καὶ ἅπαν τὸ στρατιωτικόν, τὸ ἐν ταῖς πλεσιάζουσαι πόλεσι καθιδρυμένον» (սյունակ 469), այսինքն՝ «ղեկավարեն ոչ միայն սահմանապահների (լիմիտանեոսների) զորքը, այլև մերձակա քաղաքներում տեղակայված ամբողջ զորքերն ընդհանրապես»: Վկայաբանության 1874 թ. հրատարակությունում (էջ 436) հիշյալ նախադասության գիմաց ունենք հետևյալը. «և զղինուռութիւն ամենայն գնդիցն որ ի միջերկրեայսն և ի մերձակայ դաւառսն բնակեալ էին»: Ըստ հայերեն թարգմանության այդ պաշտոնը տրվել էր միայն Լյուսիասին, իսկ ըստ Մետափրաստեսի՝ երկուսին էլ, նաև Ագրիկոլայոսին: Մ. Ավգերյանի հրատարակության մեջ նույնպես այդ երկուսն են նշանակված. «սլատուէր ունելով՝ զի ձեռնտու լինիցի սոցա և զինուորութիւն ամենայն արքունի գնդիցն, որ ի միջերկրեայսն և ի մերձակայ դաւառսն բնակեալ էին, և կոչէին ձեռն լիմիասցի, այսինքն՝ սահմանագունդ» (էջ 483): Ընդգծվածը Մ. Ավգերյանի ավելացրածն է: «Արքունի» բառը 1874 թ. հրատարակությունում բացակայում է: Մի այլ տեղում, ուր ասված է Ագրիկոլայոսի մասին, թե կայսրը Ագրիկոլայոսին նշանակեց գլխավորելու ամբողջ նահանգի իշխանությունը (սյունակ 469), 1874 թ. հրատարակությունում թարգմանությունն է. «Ագրիկոլայոս, որոյ ամենայն աշխարհաց զգատաւորական իշխանութիւն ընձեռնեալ էր» (էջ 436), իսկ 1813 թ. հրատարակությունում՝ «Ագրիկոլայոս, որում տուեալ էր դատաւորական իշխանութիւն այն աշխարհաց» (էջ 483):

«Դուքս» (δούξ) բառը որպես կանոն չի թարգմանվում, բայց առանձին դեպքերում հանդիպում է «րգեչի»:

Πραιτωριον-ը (սյունակ 472) և 1813, և 1874 թթ. հրատարակություններում թարգմանված է «ապարանք իշխանին»: Բառը լատիներեն է praetorium, որ բազմաթիվ նշանակություններ ունի. զորահրամանատարի վրանը, նրա շտաբը, զորավարին կից զինվորական խորհուրդը, փոխարքայի նստավայրը, կայսերական գվարդիան, պալատ: Մեր դեպքում նահանգապետի ապարանքն է, նստավայրը, և այն հանգամանքը, որ Եվստրատիոսը ծառայում էր դքսի ապարանքում, ընդգծում է նրա բարձր դիրքը: Սուրբ Եվդեմիոսը ծառայում էր նույն ապարանքում՝ Եվստրատիոսի հրամաններին ներքո:

Δημοσία φυλακή, որ պետական բանտ է նշանակում, հայերեն թարգմանված է «հանդիսական բանտ» (1813, էջ 488, 1874, էջ 440):

ХРИСТИАНСТВО В МАЛОЙ АРМЕНИИ.
НАЦИОНАЛЬНО-РЕЛИГИОЗНОЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ
ПОЛОЖЕНИЕ В ПРОВИНЦИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ III ВЕКА
(По мартирологиям святых IV века)

ՐԱՇ ԲԱՐՏԻԿՅԱՆ

Р е з ю м е

Начиная с V века, со времени создания армянской письменности и по сей день, о христианстве в Армении написано очень много, однако все источники и исследования касаются христианства в Великой Армении. Мартирологий святых Евстратийцев (Евстратия, Евгения, Авксентия, Ореста и Мардария) свидетельствует, что новая религия охватывала все социальные слои Малой Армении. Мартирологий был написан скорее всего в первой половине IV в., в V в. переведен на армянский. Греческий оригинал дошел до нас в редакции Симеона Метафраста (X в.), а первоначальный текст сохранился в древнеармянском переводе. Географический ареал событий — Малая Армения — города Араврака, Сатала, Никополь, Севастия. Согласно данным мартирология, Малая Армения и Каппадокия до начала гонений христиан императором Диоклетианом, были целиком христианскими. Этими провинциями руководили представители местных этносов — армян и каппадокийцев, которые приняли христианство в стремлении сохранить свою национальную самобытность, не поглотиться водворением римской цивилизации. Борьба империи против "национальной автономии" названных областей шла под прикрытием гонений христиан. Местные руководители были отстранены и вместо них назначены лица "из страны греков" — Лисий и Агрикола. Касаясь этнической принадлежности святых, можно отметить, что у главного мученика два имени — греческое Евстратий и армянское Хусик. Мардарий говорил со своей женой по-армянски. Стало быть мученики были армянами по национальности. В мартирологии подробно говорится о догматическом споре между Агриколаем, человеком весьма сведущим в "родной", т.е. языческой науке и Евстратием. Последний защищает новую религию

с позиций неоплатонизма. Это философское течение проникло в Великую Армению именно из Малой Армении. В дискуссии с Агриколаем Евстратий говорит, что исповедует христианство с младенческих лет, что он вырос в христианской семье, а пресвитер Авксентий, отвечая Лисию, говорит, что он с детства христианин. Стало быть — с середины III в.

CHRISTIANITY IN ARMENIA MINOR.
THE NATIONAL-RELIGIOUS AND SOCIAL-POLITICAL SITUATION IN THE
PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 3rd CENTURY
(Based on the Martyrologies of Saints of the 4th century)

HRACH BARTIKYAN

S u m m a r y

Since the 5th century, starting with the creation of the Armenian alphabet and up today, it is written a lot about the Christianity in Armenia, but all the sources and investigations concern the Christianity in the Great Armenia. However, the Martyrology of the Saint Eustratians (Eustratios, Eugenios, Auxentios, Orestes and Mardarios) proves that the new religion covered all the social groups of Armenia Minor. Most likely, the Martyrology was written in the first half of the 4th century and was translated into Armenian in the 5th century. The Greek original has reached us in the edition of Simeon Metaphrastes (10th c.) and the initial text is kept in the old-Armenian translation. The place of the events is Armenia Minor, the Arauraka, Satala, Nikopolis, Sebasteia cities. In accordance with the Martyrology, before the persecutions of Christians by the emperor Diokletian, Armenia Minor and Cappadocia were entirely Christian. These provinces were administrated by the representatives of the local ethnoses - Armenians and Cappadocians, who had accepted Christianity with the purpose of saving their national originality, aiming not to be swallowed by the vortex of the Rome civilization. The struggle of the empire against the "national autonomies" was carried out under the cover of the persecutions of Christians. The local leaders were removed and the persons "from the Greeks' country", Lysias and Agricolaus, were assigned instead of them. Coming to the nationality of the Saints, we can say that the senior martyr has two names, Greek - Eustratios and Armenian - Housik. Mardarios spoke with his wife in Armenian. So, the martyrs were Armenians by nationality. The dogmatic dispute between Agricolaus, who was deeply experienced in "own", i.e. pagan science, and Eustratios, is described in the Martyrology in details. The latter defends the new religion from the position of neoplatonism. This philosophical movement permeated into Great Armenia exactly from Armenia Minor. During the dispute with Agricolaus Eustratios says that he confesses Christianity since childhood, that he grew up in a Christian family, and the presbyter Auxentios answering Lysias says that he is Christian since childhood, therefore since the middle of the 3rd century.

II

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՔ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ «ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ» ԹԱԳԻ ԱԱՍԻՆ

ՀՐԱՋ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

«Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 2001 թ. № 1-ում (էջ 168–180) լույս է տեսել Ռաֆայել Մաթևոսյանի «Բագրատունի թագավորների (Աշոտ I, Սմբատ I, Աշոտ II) բյուզանդական թագը» խորագրով հոդվածը: Ինչպես պարզվում է, հոդվածագրի գիտական նախասիրությունները շատ ընդարձակ են՝ ոչ միայն քաղաքական պատմություն, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ, պետական ու վարչական կարգ, ֆեոդալական տոհմերի ծաղումնաբանություն, ապա նաև հերալդիկա, կայսերական ու թագավորական *insignia* - նշանակներ և նմանները: Վերջին երկուսը, որ բովանդակությամբ արձագանքում են միմյանց, կարոտ են ուսումնասիրողի հատուկ մասնագիտական¹ պատրաստության, այլապես թյուրիմացություններն ու հեղինակի համար դժվարին դրության ստեղծումն անխուսափելի են: Նախքան բյուզանդական թագին վերաբերող հոդվածին հանգամանորեն անդրադառնալը, ավելորդ է համառոտակի կանգ առնել հեղինակի «Հայկական զինանշաններ»² գրքուկի վրա: Մի ընդհանուր դիտողություն: Առանձին պատկերաքանդակներ, որոնք պարզապես դեկորատիվ նշանակություն ունեն, հեղինակը համարում է «զինանշաններ», մի բան, որ առանձին դժվարություններ է առաջացնում: Գրքուկի հեղինակն ընդունել է «զինանշանի» տարածքային սկզբունքը, այս կամ այն «զինանշանը» վերադրել է ֆեոդալական այն ընտանիքին, որի հողերի վրա է այն հանգիստում: Բայց քանի որ դեկորատիվ նշանակություն ունեցող այս կամ այն պատկերաքանդակը (ըստ Մաթևոսյանի՝ զինանշանը) հանդիպում է տարբեր ֆեոդալական ընտանիքներին պատկանող տարածքում, ուստի «զինանշանը» դառնում է մեկից ավելի ընտանիքների «զինանշան»: Ինչպես կտեսնենք ստորև, կան ֆեոդալական ընտանիքներ, որոնք ունեն երեք «զինանշան»:

Զինանշանների դասակարգումը կատարվում է ըստ ֆեոդալական ընտանիքների՝ Բագրատունիներ, Կյուրիկյաններ, Զաքարյաններ, Մամիկոնյաններ, արանքում նաև՝ ինդրակյաններ, Վաչուտյաններ, Ազիզբեկյաններ: Ուր կենդանի ճանկած արծիվ է պատկերված՝ ապա այդ Մամիկոնյանների զինանշանն է (նկ. 47, 48, 49, 50): Այդպիսիք են համարվում անգամ Զվարթնոց տաճարի չորս մույթների խոյակների արծիվների քանդակները: Բոլոր «զինանշան» համարված կենդանի ճանկած արծիվների

¹ Հոդվածի բոլոր ընդգծումները մերն են – Հ. Բ.

² Ռ. Մ ա թ է ո ս յ ա ն. Հայկական զինանշաններ. Երևան, 1994:

թանդակները հանդիպում են շինությունների դրսի պատերին, այստեղ ունենք տաճարի ներսում, որտեղ արծիվը ոչինչ ճանկած չունի: Դրան հեղինակի տված բացատրությունը հետևյալն է. «Պարզապես տեղ չի մնացել(!) երկրորդ բաղադրամասի համար», այսինքն ճանկված կենդանու համար կամ «գինանշանի տարրերակ է» (առանց ճանկվող կենդանու, էջ 55): Հեղինակը ոչ մի բացատրություն չի տալիս, թե ինչ գործ ունի Մամիկոնյանների գինանշանը հենց Զվարթնոցում, ինչպես «կասկած լինել չի կարող, որ արծիվը պատկերում է Ներսեսի (Ներսես III Տայեցու – Հ. Բ.) գինանշանը», վերջապես ինչի՞ հիման վրա է Ներսես III կաթողիկոսը Մամիկոնյան դարձել: Հեղինակը հղում է Սեբեոսի «Պատմության» 166-րդ էջին, ուր գրված է. «Արդ ասացից փոքր մի ի շատ է վասն Հայոց կաթողիկոսին Ներսիսի, զի էր նա բնակութեամբ ի Տայոց, ի գեղջէն, որում Իշխան կոչէն»: Եվ ուրիշ ոչինչ: Եթե Տայքը Մամիկոնյանների տիրույթն էր, ապա դա նշանակում է, որ նահանգի ողջ բնակչությունը՝ իշխանից մինչև իշապանը, պատկանում էին Մամիկոնյանների տոհմին: Սա ի՞նչ տրամաբանություն է: Հայերս ունեցել ենք 131 կաթողիկոս, այժմ ընարել ենք 132-րդին: Ինչպե՞ս պատահեց, որ նրանցից 131-ը «գինանշան» չունեն, ունի միայն Ներսես III-ը: Եվ այդպես մեկ սխալը ձնագնդի պես աճելով, իր հետևից բերել է ևս երեքը. 1) արծիվը՝ Ներսես III-ի գինանշան, 2) գինանշանի պատկանելությունը՝ Մամիկոնյաններին, և 3) Ներսես III-ը՝ Մամիկոնյան:

Արծիվի պատկերաբանգակը հանդիպում է և խաղաղականների իշխանության տարածքում, նրանց կառուցած շինության վրա, ուրեմն դա էլ խաղաղականների գինանշանն է (նկ. 52ա, 53, 54, 56, 57): Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը դրում է, որ խաղաղականների «իշխանական տոհմի ծաղման մասին մեր տեղեկությունները շատ չնչին են: Նոքա միայն անցողակի կերպով հիշում են, թե խաչենցի են, առանց մանրամասնություններ տալու նրանց նախահայրերի մասին»: Ըստ Բ. Ուլուքբաբյանի, նրանք սերում են Արցախի Առանշահիկ նախարարական տոհմից³: Բայց քանի որ արծիվի պատկերաբանգակը, ըստ Մամիկոնյանի, պատկանում է Մամիկոնյաններին, ապա նա հարցը լուծում է շատ հեշտ, խաղաղականներին հայտարարում Մամիկոնյաններ⁴:

3 Գ ա ռ ե գ ի ն կ ա թ ո ղ ի կ ո ս Հ ո վ ս ե փ յ ա ն. խաղաղականք կամ Պոռյանք Հայոց պատմության մեջ. Բ հրատարակություն. Անթիլիաս, 1969, էջ 14:

4 Հայկական սովետական հանրագիտարան (այսուհետև՝ ՀՍՀ). խաղաղականներ, հ. 4, էջ 714:

5 Ֆեոդալական ընտանիքների անունների ծագումնաբանությանը Մամիկոնյանի տված բացատրություն–մեկնաբանությունները շատ զավեշտական են: Օգտվելով առիթից, նշենք նրա նկատառումները խաղաղական անվան վերաբերյալ, որը նա կապում է «նրանց» «գինանշան» արծիվ հետ: «Համոզված ենք,– գրում է նա,– որ Մամիկոնյանների երկրորդ (խաղաղական – Հայքական) անվանումը ծագումնաբանական կապ ունի գինանշանի գլխավոր բաղադրամասի (այսինքն՝ արծիվ – Հ. Բ.) հետ: Երկուսի հիմքը «խաղա–Հայք» բառն է: Հայք նշանակում է լար, թակարդ, խեղդ, իսկ «խաղաղական» կացարների ցեղին պատկանող թռչուն (կարմասրունք), փոքր մարմնով և շատ երկայն ու բարակ կարմիր ոտներով: Մյուս տեսակի՝ կովող խաղաղական արուն ունի փետուրների մանյակ, որը ցցում է անհրաժեշտության դեպքում: Մանյակը բացած թռչունը աստիճանաբար վերածվել է արծվի (!): (Այստեղից արծիվ պատկերող «գինանշանը» – Հ. Բ.): Իր հերթին խաղաղական (կամ խաղաղական) բառը և նրանից առաջացած անունները (ազգանուն, նախ տեղանուն և այլն), մեր կարծիքով ունեն ընդհանուր արմատ, որը էթնիկական ծագում ունի» («Հայկական գինանշաններ» գիրքը, էջ 66): Ահա այսքան: Եվ այդ «փոքր մարմնով և շատ երկայն ու բա–

Եթե արծիվը պատկերված է Օրբելյան ֆեոդալական իշխանության տարածքում գտնվող շինություն պատերին, ապա դա համարվում է Օրբելյանների գինանշան (նկ. 60, 61: Հմմտ. օրինակի համար նկ. 56-ը նկ. 61-ի հետ): Վերջապես հենց նույն այդ «գառ ճանկած» արծվի պատկերաքաղաղը հանդիպում է Սյունիքի Ամադուրի նորավանքի (XIII–XIV դդ.) և Ատրպատականի XVII դ. սբ. Ստեփանոս նշանավոր վանքի պատերին⁶: Ուրեմն Սյունիքը XIII–XIV դդ. և Ատրպատականը XVII դ. Մամիկոնյանների տիրություն էին:

Ամենից տարօրինակը Օգոստոս Օկտավիանոս կայսեր մ.թ.ա. 20–18 թթ. Հայաստանի գեմ տարած հաղթանակի և երկրի նվաճման առթիվ կտրած շքադրամի (Մաթևոսյանն այն դրամ է անվանում) վրայի սլատների Մաթևոսյանի նկարագրությունն ու բացատրությունն է: Ըստ նրա, այնտեղ պատկերված է «գառ ճանկած արծիվ»: «Տրամաբանական է եզրակացնել, — դրում է Մաթևոսյանը, — որ հռոմեական դրամի վրա պատկերված է նվաճված երկրի խորհրդանիշը (!), նրա պետական սիմվոլիկան, այսինքն Արտաշիսյանների գինանշանը» (էջ 79, ծանոթ. 1): Այսինքն ուզում է ասել, թե կենդանի ճանկող արծիվը Արտաշիսյանների գինանշանն է: Մաթևոսյանն այդ շքադրամի նկարը վերցրել է Խ. Ա. Մուշեղյանի հոդվածից⁷, բայց նեղություն էի քաշել դոնե կարդալ հիշյալ շքադրամին տված նկարագրությունը: Գուցե և կարդացել է, բայց նա սովորություն ունի մի բան կարդալ, այլ բան գրել (տե՛ս, օրինակ՝ հունգար թագավորների «ստացած» բյուզանդական թագերի առնչությունը գրածը): Պարզվում է, «արծիվը» ամենևին էլ արծիվ չէ, այլ Հաղթանակի (հունարեն՝ Νίκη, լատիներեն՝ Victoria) թևավոր դիցուհին, որը եղջյուրներից բռնել է ավելի խոշոր կենդանի (ցուլ) և դետին տապալել: Մի խոսքով՝ Հռոմը հաղթել է Հայաստանին: Չէ՞ որ շքադրամի վրայի մակագրությունը «*Armenia capta*» է՝ «Հայաստանը նվաճված»: Ահա և Արտաշիսյանների «գինանշանը», նրա խորհրդանիշը, սիմվոլիկան: Եվ ոչ մի բացատրություն, ինչպե՞ս Արտաշիսյանների արքայական «գինանշանը» բազում դարեր անց դարձավ Մամիկոնյանների, Խաղբակյանների և այլ ֆեոդալական ընտանիքների «գինանշանը»:

Հռոմի՝ Հայաստանի դեմ տարած մի այլ հաղթանակի առթիվ 163–164 թթ. Մարկոս Անտոնինոսի կտրած մի այլ շքադրամի վրա նույն «*Armenia capta*» մակագրությունը պատկերված է Հայաստանը ծնկի բերված կնոջ տեսքով⁸: Եթե հետևենք Մաթևոսյանի տրամաբանության, ապա պիտի ընդունենք, որ գա էլ Հայաստանի «գինանշանն» է...

Աշխատության մեջ բերված են բազմաթիվ պատկերաքանդակներ ու ձեռագրերի մանրանկարներ, որոնց առնչությունը գինանշանի հետ չի էլ

րակ կարմիր ոտներով» թռչնակը ի վիճակի է ճանկել ու բարձրացնել (ուտելու համար) մի ամբողջ «գառ»: Չէ՞ որ մեր (հայ) թռչուններն էլ ուրիշ են...

6 Documenti di Architettura Armena - Amagu Noravank 14, նկ. 11: Documenti di Architettura Armena S. Stephanos, 10, նկ. 25:

7 Խ. Ա. Մ ու շ ե ղ յ ա ն. Հին Հայաստանի դրամական շրջանառության պատմությունը (մ.թ.ա. V դ. վերջերից մինչև մ.թ. III դ. սկիզբը). — «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊՀ), 1970, № 3, էջ 81: Ն ու յ ն ի Կրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ. — մ.թ. XIV դ.). Երևան, 1985, էջ 93–94:

8 Խ. Ա. Մ ու շ ե ղ յ ա ն. նշվ. հոդվ., էջ 90: Ն ու յ ն ի՝ նշվ. աշխ., էջ 101:

նշմարվում (Դանիելը առյուծների գրում - նկ. 2, 3), գինու (կամ հացահատիկի) կարասի վրայի զարդագոտին (նկ. 5, 6), ապա և «մանրանկարներ «խաչ» հորինվածքով» (նկ. 23-24, 25-26): Վերջապես սովորական խաչքարեր, որոնց վրա ոչ մի գինանշանի հետք անդամ չկա (նկ. 27, 27ա) և այլն:

Այդուհանդերձ մի խաչքարի վրայի պատկերաքանդակին Մաթևոսյանի տված մեկնաբանությունն ստիպված ենք մանրամասն անգրագառնալ, որպեսզի ընթերցողին պարզ դառնա, թե ինչի կարող է հանգեցնել նյութին անտեղյակ լինելը և հիպերտրոֆիկ երևակայությունը: Խոսքը վերաբերում է Լուսիա բերդի խաչքարին (նկ. 31ա): Մաթևոսյանը գրում է. «Այս խաչքարը հերալդիկ նշանների անսովոր հորինվածք ունի. սալի ամենաներքևում քանդակված է երեք նշան՝ ցլի (իրականում՝ եզան - Հ. Բ.), արծվի և կատվալորնտանիքի կենդանու (իրականում՝ առյուծի - Հ. Բ.) գլուխներ: Դրանց վրա մարդու գլուխ է հենվում: Այս քանդակախումբը պատվանդան է հանդիսանում խաչի համար, որն անմիջականորեն հենվում է մարդագլխի վրա»:

«Նկարագրված հորինվածքը, - շարունակում է Մաթևոսյանը, - եզակի է(!) հայկական հերալդիկ քանդակներում և բացառիկ արժեք ունի: Խաչքարի ամբողջական հորինվածքը... ավանդական կառուցվածք ունի. եթե սովորաբար խաչքարերում խաչն աճում է վարդյակից⁹, ապա այստեղ այն աճում է մարդագլխից: Ամբողջ հորինվածքում ընդգծված է մարդու կարևորությունը՝ նա իշխում է կենդանիների վրա և միաժամանակ հենարան է խաչի համար: Կենդանիների քանդակներն, անշուշտ (!), իշխանական տների գինանշաններ են, իսկ այն անձը, որի գլուխը քանդակված է նրանց վրա՝ այդ տների գերագասը (սյուզերենը): Միաժամանակ գլխի վրա հենված խաչը ընդգծում է, որ գերագասը խաչի՝ հավատի, եկեղեցու պատվար է հանդիսանում: Գլխաքանդակն, անկասկած(!), ներկայացնում է Զաքարյան տան ավագ ներկայացուցիչներից մեկին, թե ում՝ առայժմ չենք կարող ասել (հույս ունի ապագայում ասել - Հ. Բ.), բայց քանի որ խաչքարը դանվում է Լուսի բերդում, որը պատկանում է Զաքարե ամիրսպասալարի տանը, կարելի է ենթադրել, որ քանդակը պատկերում է կամ Զաքարին, կամ նրա հաջորդին»:

Մաթևոսյանի եզրակացությունը. «Դատելով խաչքարի քանդակներից, գերագասի վասալ իշխանություններից են Կյուրիկյանները (գինանշանը՝ կատվալորնտանիքի կենդանի¹⁰), մյուսների մասին կարելի է ենթադրություն անել. արծիվը հավանաբար (!) Դսեղի Մամիկոնյանների նշանն է: Ցլի գլուխը ոճական նմանություն ունի Սանահնի գավթի (նկ. 28), Սանահնի Աստվածածնի եկեղեցու ցլաքանդակների և Գեղարդում խաչքարի»:

9 Դա վարդյակ չէ, այլ արեգակի ստիլիգացված սկավառակը և նախասկզբնական նշանակությունն էր խաչի (քրիստոնեության) հաղթանակը ընդդեմ հեթանոսության (արևապաշտության): Ժամանակին ինձ բացատրել էր Լ. Ա. Դուռնովը: Ռուսական խաչի ներքևում մահիկն է պատկերված խաչի հաղթանակը ընդդեմ իսլամի:

10 Սովորական առյուծ է: Բայց առյուծի քանդակով գինանշանը Բազմաբաղադրյալ Քաղաքացիական Քաղաքացիական էլ է (նկ. 28, 29, 29ա, 30):

յանների զինանշանների ցլի քանդակների հետ¹¹։ Սա շատ ուշադրավ փաստ է և կարոտ հատուկ քննության։ Լոռվա բերդի խաչքարի քանդակները ոչ միայն արժեքավոր են հայկական հերալդիկայի համար, այլև պատմաաղբյուրազիտական կարևոր արժեք ունեն։ Ճիշտ պարզաբանումը կօգնի XII–XIII դդ. սահմանագլխին Լոռիում գոյացած քաղաքական իրավիճակի ավելի հստակ լուսաբանմանը¹²։

Սույն խաչքարի վրա ոչ մի զինանշան էլ չկա, քանդակների և ամբողջ հորինվածքի ճիշտ պարզաբանումն ամենևին էլ չի օգնում ընդհանրապես որևէ քաղաքական իրավիճակի լուսարանմանը։ Նման «եզակի» հորինվածքի կարելի է հանդիպել ոչ միայն քանդակի ձևով՝ բազում խաչքարերի վրա, այլև հարյուրավոր–հազարավոր՝ ողջ քրիստոնեական աշխարհի ձեռագրերի մանրանկարներում։ Մաթևոսյանի կողմից «մարդագլուխ» հորջորջվածը, որ հավանաբար Զաքարե Զաքարյանի կամ նրա հաջորդի գանգն է, ընդգծում է նրա «խաչի» հավատի, եկեղեցու պատվար հանդիսանալը», կամ արծվի գլուխը, որ իբր Դսեղի Մամիկոնյանների զինանշանն է, ցլի գլուխը, որ իբրև թե դարձյալ ինքնակյանների մի այլ զինանշանն է, և, վերջապես, «կատվաբնտանիքի կենդանու» գլուխը, որ իբր կյուրիկյանների զինանշանն է, պարզապես չորս ավետարանիչների սիմվոլներն են։ Մատթեոսի սիմվոլը մարդն է (ըստ Մաթևոսյանի՝ «մարդագլուխ»), Մարկոսինը՝ առյուծը, Դուկասինը՝ եզը, վերջապես Հովհաննեսինը՝ արծիվը¹³։ «Հորինվածքի» աղբյուրը եղեկիել մարգարեի «Տեսիլքն» է (Ա.10)։ «Եւ կերպարանք երեսաց նոցա՝ կերպարանք մարդոյ և կերպարանք առիւծու յաջմէ չորեցունց, և կերպարանք եզան և կերպարանք արծուոյ ի ձախմէ չորեցունց»։

Նշենք մի քանի «հորինվածքներ» խաչքարերի վրա, որպեսզի Մաթևոսյանը համոզվի, որ Լոռվա խաչքարի «հորինվածքը» եզակի չէ։ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանը ցույց է տալիս, որ Քելիչքենդ (այժմ՝ Եղեգնաձոր) գյուղի հարավարևելյան կողմում գտնվող մի եկեղեցու կից գերեզմանատանը մի խաչքար կա, որի «ճակատի մեջտեղը քանդակված է մի Ամենակալ, նստած չորեքկերպյան աթոռի վրա։ Տիրոջ հագուստի ծալքերը, նստվածքը, չորեքկերպյանները (աջից՝ արծիվ և առյուծ, ձախից՝ հրեշտակ և եզ, ամենքն էլ թևավոր)»¹⁴։ Խաչքարը գտնվում է Տարսայիճ Օրբելյանի տիրույթների տարածքում։ Հետևելով Մաթևոսյանի «տրամաբանության»՝ նրան ենթակա ֆեոդալների «զինանշաններն» են ներկայացնում, իսկ «մարդագլուխը», հավանաբար, Տարսայիճ Օրբելյանի գլուխն է ...

Նման «հորինվածքներ» կան Սևանի վանքի խաչքարերի վրա՝ չորս սիմվոլներով¹⁵, ինչպես և Ցախաց քարի խաչքարերի վրա (արծիվ՝ ճանկած

11 Բայց, ըստ Մաթևոսյանի, ինքնակյանների զինանշանը արծիվն էր (տե՛ս իր գրքույկի նկ. 52, 52ա, 53, 54 և թևավոր ու ոչ թևավոր առյուծները (նույն տեղում, նկ. 58, 58ա)։ Ստացվում է, որ ինքնակյանները մի երրորդ զինանշան էլ ունեին՝ ցլի պատկերմամբ։ Էլ բան մնա՞ց։ Սա հստակ փաստ չէ¹⁶, որ խոսքը զինանշանի մասին չէ, այլ դեկորատիվ քանդակի։

12 Ի. Մ. Բ. և Ն. Ն. Հայկական զինանշաններ, էջ 43–44։

13 The Oxford Dictionary of Byzantium. Ed. Alexander P. Kazhdan, vol. 2, New York - Oxford, 1991, p. 762.

14 Գ. Բ. Գ. Ի. և Կ. Թ. Ո. Դ. Կ. Ն. Հ. Ո. Վ. Ս. Բ. Ե. Ն. Ն. և Ն. Ն. էջ 14։

15 Documenti di Architettura Armena 18, Sevan, նկ. 15, 16։

գառով, նկ. 23), Մատթեոս ավետարանիչի սիմվոլով (նկ. 46), արծվի ու եղան (նկ. 86), չորս սիմվոլները միասին (Հին Զուղայի 1602 թ. խաչքարի վրա, նկ. 196-197)¹⁶:

Անցնենք ձեռագրերի մանրանկարներին: Նախ Վասպուրականում գրված ու ծաղկված («Հայկական մանրանկարչություն: Վասպուրական»)՝ Չորս սիմվոլները միասին մեկ մանրանկարում՝ չորս անգամ (նկ. 73): «Վասպուրականի մանրանկարչություն»¹⁷, նկ. 10, 38 (բացատրագրով՝ «մարգ, առևած, արծիւ, եղն»), նկ. 52 (նույն բացատրագրով): Եթե Հետեւենք Մատթեոսյանի տրամաբանությանը, պիտի ընդունենք, որ Վասպուրականի մանրանկարներում պատկերված պիտի լինի Գագիկ Արծրունին (նրա մարդագլուխը) կամ Սենեքերիմ Արծրունին (և նրա համապատասխան մարդագլուխը), իսկ մնացածները, հավանաբար, Վասպուրականում էլ գոյություն ունեցող Դսեղի Մամիկոնյաններից են և Կյուրիկյաններից...

Մատթեոսյանին քաջածանոթ է Աստղիկ Գևորգյանի մի ուսումնասիրությունը, բայց գրանում նա չի նկատել իր կողմից «եզակի» համարված «Հորինվածքը» (ավետարանիչների չորս սիմվոլները, նկ. 45)¹⁸: Սիրարպի Տեր Ներսեսյանի Կիլիկյան ձեռագրերի մանրանկարներին նվիրված գրքում կարելի է այդ սիմվոլներին հանդիպել ավելի քան 25 անգամ¹⁹, որում «մարդագլուխը», երևի, Ռուբինյաններից կամ Հեթումյաններից մեկն ու մեկին է ...

1300–1307 թթ. Գլաձորում (Վայոց ձոր) գրված և ծաղկված Ավետարանում այդ «անսովոր հորինվածքները» (չորս ավետարանիչների սիմվոլները) բազմիցս են հանդիպում²⁰: Հետևելով Մատթեոսյանի տրամաբանությանը, այնտեղ պետք է որ պատկերված լինի Գլաձորի համալսարանի ռեկտոր Եսայի Նչեցու համապատասխան «մարդագլուխը»...

16 Հայկական խաչքարեր: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1973:

17 Հայկական մանրանկարչություն. Վասպուրական, կազմեց, առաջաբանը և ծանոթ. Հ. Հակոբյան. Երևան, 1978:

18 Վասպուրականի մանրանկարչություն, կազմեց Հ. Հակոբյան. Հ. 2. Երևան, 1982:

19 Հայկական մանրանկարչություն. Դիմանկար, կազմեց, առաջաբանը և ծանոթ. Աստղիկ Գևորգյան. Երևան, 1982, նկ. 45: Տե՛ս նաև. Сокровища книжного искусства в собраниях СССР. Матенадаран, т. I (նկ. 126, 176, 184): Նաև՝ Treasures in Heaven. Armenian Illuminated Manuscripts. Ed. Thomas F. Mathews and Roger S. Wieck, New York, 1994, նկ. 126, 176, 184: Հիշենք նաև գրավոր աղբյուրներից մեկը. Մաքենացվոց Սողոմոն վանահայրը իր պատասխանում «Սողոմոն ոմն միանձնեայ, որ յետոյ Հայոց եղև կաթողիկոս», դիմելով քաղկեդոնիկ հույներին, ի մի՞թի այլոց հարց էր տալիս. «Ո՞վ է պատրիարզն ձեր. զի չորք միայն կացին ի վերայ երկրի. Աղեքսանդրին՝ Մարկոսի աթոռն. Անտիոքայն՝ Մատթեոսին, Հռոմայն՝ Դուկասուն, Եփեսոսին՝ Եսայա՝ Յովհաննուն... ըստ չորեքկերպան կենդանեացն, ըստ չորից աւետարանչացն...» (Մ ո վ ս է ս Կ ա դ ա ն կ ա տ ու ռ - գ ի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 272):

20 Sirarpie Der Nersessian. Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia. Vol. II, Washington, 1993, նկ. 10, 11, 12, 13, 27, 32, 67, 68, 70, 106, 107, 108, 129, 130, 138, 139, 140, 141, 150, 154, 155, 321, 334, 556:

21 F. Thomas Mathews and Avedis K. Sanjian. Armenian Gospel Iconography. The Tradition of the Glajor Gospel. Washington, D. C. (Dumbarton Oaks Studies; 29), 1990, p. 62, 65, 179, 180-182. Տե՛ս Հատկապես Մարկոսի ավետարանի առաջին թերթը, ուր. վերևից ներքև ներկայացված են չորս ավետարանիչների սիմվոլները:

Հայկական բազում այլ ձեռագրերում նման բովանդակությամբ մանրանկարները շատ շատ են և կարիք չկա մեկառմեկ թվարկել: Այդպիսիք կան և քրիստոնյա մյուս բոլոր ժողովուրդների Աստվածաշունչ գրքերում:

Զինանշանների հարցը «լուծելուց» հետո ահա, Մաթևոսյանն անցել է առաջին երեք Բագրատունի թագավորների թագին, ապացուցելու համար, որ դրանք բյուզանդական են, բյուզանդական արքունիքի կողմից շնորհված: Նա այդ մասին գրել էր դեռ «Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը» գրքում (Երևան, 1990, էջ 97-99), որին մենք անդրադարձել էինք և ապացուցել նման կարծիքի հիմնադուրկ ու թյուրիմացություն լինելը²²: Թվում է, թե հարցը փակվել էր, բայց պարզվում է, որ ոչ: Ռ. Մաթևոսյանը «Պատմա-բանասիրական հանդեսում» հրատարակած հոդվածում շարունակում է պնդել իր կարծիքը, այս անգամ բերելով «փաստական ապացույցներ» և բյուզանդական թագ «ստացած» երեք Բագրատունի թագավորների վրա բարդելով բյուզանդական մի թագ էլ «ստացողի»։ «Բյուզանդիան թագ էր շնորհել նաև Փառնոսի իշխան Հովհաննես-Սենեքերիմին» (էջ 178): Հ. Բարթիկյանը, հենվելով բյուզանդական կայսերական իդեալի, աղբյուրների հաղորդած (և չհաղորդած) փաստերի վրա, գտնում է, որ Բյուզանդիան ոչ թե հայոց, այլև ոչ մի օտար պետության գահակալին թագ չի ուղարկել, հետևաբար նրան βασιλεύς - թագավոր չի ճանաչել: Եթե անգամ թագ էլ ուղարկել է (օրինակ՝ Լևոն II-ին), այն թագը ամենևին էլ բյուզանդական կայսրերի թագի նմանակը չէր, իսկ ստացողին էլ ընդամենը կոչել է rex - րօք և ոչ βασιλεύς - բասիլևս: Պահպանվել են բազմաթիվ կայսերական և պատրիարքական նամակներ՝ ուղղված Կիլիկիայի հայոց վեհապետներին, որոնցում հայոց արքան մշտապես րօք - rex է կոչված: Իսկ rex-ը, ըստ XII դ. բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կիննամոսի, երկրորդ «սորտի» թագավոր է՝ «δεύτερας εἰλήχασι τάξεως»²³:

Ռ. Մաթևոսյանը նախ և առաջ բնորոշում է Հ. Բարթիկյանի մասնագիտությունը: Ըստ նրա, նա «բյուզանդագետ» է, և Մաթևոսյանի չըթնելում այդ բառը կարծես կշտամբանք է հնչում: Ինքը, բնական է, «զուտ» հայագետ է (հետևաբար՝ հայրենասեր): Բարթիկյանի ցայսօր հրատարակած 15 գրքերը, ավելի քան 150 հոդվածները և հանրապետական, համամիութենական ու միջազգային սիմպոզիումներում, կոնֆերանսներում ու կոնգրեսներում կարդացած 35 զեկուցումները զուտ հայադիտական են: Անգամ բյուզանդական աղբյուրների հայերեն թարգմանության իր հրատարակած հինգ հատորների ընդհանուր վերնադիրը «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» է: Բյուզանդագետ Բարթիկյանին «զուտ» հայագետ Մաթևոսյանից տարբերողն այն է, որ Բարթիկյանը Հայաստանը չի դիտում, ինչպես Մաթևոսյանը, որպես Ռորինգոն Կրոկոյի կղզի: Բարթիկյանը նկատի ունի, որ Հայաստանը գտնվում էր տարբեր ժողովուրդների ու պետությունների շրջապատում, և համոզված է, որ նրա պատմությունը

22 Հ. Բարթիկյան. Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ. - «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», 1996, №1:

23 Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum. Rec. A. Meineke, Bonnæ, 1836, p. 69.

չարադրելիս չի կարելի անտեսել նրանց պատմությունն ու աղբյուրները, չի կարելի բավարարվել սահմանափակ տվյալներով: Ռ. Մաթևոսյանի 2001 թ. գրած հոդվածը չի կարող գիտական լինել հեղինակի քառասուն տարի անընդհատ մի հինդ-տասը միջնադարյան հայ պատմիչների երկերի (որոնց զրաբար իմաստը միշտ էլ որ, ինչպես կտեսնենք, հասկանում է) յուրով տապակվելու գնով: Դա քաջ գիտակցում էին դեռ պատմահայր Խորենացին և հայ նոր պատմագրության հիմնադիր Միքայել Չամչյանը: Մաթևոսյանն աշխատանք է գրել, որը վերաբերում է բյուզանդական թագերը հայոց արքաներին «չնորհվելուն», բայց նրա «փաստերը» բացարձակապես թաղերը «ստացողի» կողմինն են, ավելի ճիշտ՝ իր հորինածներն են, որ, բնական է, հիմնահարցը ոչ մի կերպ չեն լուծում: Կարծես թագ «ավողը» խաղից դուրս է գտնվում, նրա փաստերը կարելի է և անտեսել, և թե դրանք չեն նպաստում իր կանխակալ եզրակացության հաստատմանը:

Հոդվածը առաջին իսկ նախադասությունից տարակուսանք է առաջացնում: Անդրադառնալով բյուզանդական առաջին թագ «ստացող» Աշոտ I Բագրատունուն, Մաթևոսյանը գրում է, թե նա «862 թ. խալիֆայության կողմից ճանաչվել է արաբական «Արմինիա» փոխարքայության կառավարիչ, թեկուզ արաբ ոստիկանի վերահսկողությամբ»²⁴:

Նախ, ինչ է նշանակում «փոխարքայության կառավարիչ»: «Փոխարքայության կառավարիչը» հենց փոխարքան է: 862-884 թթ. ընթացքում (Աշոտ I-ի Արմինիայի «փոխարքայության կառավարիչ» «նշանակվելուց» մինչև խալիֆայից թագ ստանալու ժամանակը) իշխած «Արմինիայի» փոխարքաները միանգամայն հայտնի են՝ տարիներով, անգամ ամիսներով: Նրանց թվում Աշոտ Բագրատունի գոյությունն չունի²⁵: 862 թ. նա ստացավ ոչ թե Արմինիայի փոխարքայի պաշտոնը, այլ Հայաստանի «բատրիկ ալ բատարիկայի» (պատրիկների պատրիկ), որ հայերենում «իշխանաց իշխան» է: Դա պարզ ու հստակ ցույց է տալիս Հովհաննես Դրասխանակերտցին. «Ոստիկան ոմն ի Հայս առաքեալ՝ որ Ալի Արմանի անուանիւր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին (իմա խալիֆայի — Հ. Բ.) իշխան իշխանացս Հայոց զնա կացուցանէր»²⁶: «Արմինիա» փոխարքայության մեջ, բացի Հայաստանից, մտնում էին նաև Վրաստանն ու Աղվանքը: Ըստ նույն Հովհաննես Դրասխանակերտցու, «ոստիկանն Պարսից, Հայոց և Վրաց և

24 Ռ. Մաթևոսյան. Բագրատունի թագավորների (Աշոտ I, Սմբատ I, Աշոտ II) բյուզանդական թագը. — ՊԲՀ, 2001, N 1, էջ 168: Հմտ. նույնի Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը. Երևան, 1990, էջ 97, ուր նա գրում է. «862 թ. արաբ ոստիկանին փոխարինեց Բագրատունի իշխանաց իշխանը»: Այսինքն՝ փոխարքա դարձավ: Բայց 862-863 թթ. փոխարքա էր Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանին: Մաթևոսյանը հղում է Արամ Տեր-Ղևոնդյանի (Армения и Арабский халифат. Ереван, 1977), գրքի 234-րդ էջին, ուր գրված է. «Аббасиды старались привлечь к себе ишхана Армении Ашота Багратуни и поспешили задобрить его титулом “батрик ал-батарики” (патрикий патрикиев, ишханац ишхан) в 862 г. через известного полководца Али Ибн Йахия ал-Армени». Ռ. Մաթևոսյանը Ա. Տեր-Ղևոնդյանի գրածը սխալ է հասկացել:

25 А. Тер-Гевондян. Нзл. աշխ., էջ 284-285:

26 Թովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ 133:

Աղուանից Յուսուփ»²⁷: Տարօրինակ կլինեն, եթե խալիֆայությունը այդ կարևոր պաշտոնում քրիստոնյայի նշանակեն:

Այնուհետև: Աշոտ Բագրատունին, լինելով «փոխարքայության կառավարիչ», գտնվում էր «առաք ոստիկանի» վերահսկողության տակ: Բայց «ոստիկանը» հենց փոխարքան է, փոխարքա այսօր ենք ասում, միջնադարյան աղբյուրներում նա հենց ոստիկան է կոչվում: Ստացվում է, Արմինիան միաժամանակ կառավարել են երկու փոխարքա, մեկը հայ, մյուսը արաբ, ընդ որում Աշոտը, լինելով փոխարքա, ենթարկվում էր փոխարքային (արաբ): Աշոտ Բագրատունին ո՞ր աղբյուրում է «ոստիկան» կոչված:

Հոգվածագիրը շարունակում է. «Աշոտ Բագրատունու թագավորությունը խալիֆայից անմիջապես հետո ճանաչեց Բյուզանդական կայսրությունը. կայսր Վասիլ I-ը նույնպես թագ ուղարկեց Աշոտին: Այդ մասին հաղորդում է XIII դ. պատմիչ Վարդան Արևելցին, քաղելով այդ փաստը, ինչպես կտեսնենք (!) նախորդ մատենագիրներից. «Զնոյն և կայսր Վասիլ առաքէ (թագ) և օրհնէ զթագն Տէր Գէորգ յերեքհարիւր երեսուն և վեց թուին» (էջ 168):

Վարդան Արևելցին գրում է «դեպքերից» չորս հարյուրամյակ անց, իսկ հայոց թագավորության վերականգնմանը ներկա և դրա անմիջական գործիչ նշանավոր պատմիչ, ապագա կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-929 թթ.) նման բան չի ասում: Եթե իրոք նման դեպք տեղի ունեցած լինեն, Աշոտ I-ին բյուզանդական կայսեր կողմից թագ ուղարկվելը, ինչպես Մաթևոսյանն է կարծում՝ թագի նմանակը (կոպիան), կաթողիկոսն ինչու²⁸ այդ դարակազմիկ դեպքը արձանագրած չպիտի լիներ²⁹: Լռությունը ևս փաստ է՝ argumentum ex silentio - «լռության փաստ»: Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է նաև Աշոտ I-ի հաջորդ Սմբատ I Բագրատունու մասին, որին թեև անվանում է թագավոր և ընդգծում նրա կապը Լևոն VI կայսեր հետ, որ «նախ ըստ հայրենի կարգացն ուխտի ոչ գատէր զինքն ի սիրընթաց մտերմութենէ կայսերն Հռոմոց Լևոնի ... և Կայսր ոչ եթէ փոքր ինչ քան թէ մեծամեծս նմա ընձեռէր պարգևս և պատիւս գեղեցիկ զինուց և զարդուց և ոսկեհոռո հանդերձ զգեստուց, և ըմպակս և բաժակս, և կամարս ականակապս ի համակ ոսկեոյ. այլ և մեծ քան զայն այն էր, զի որդի սիրելի Կայսր զՍմբատ իւր անուանէր՝ սիրալիւր դաշամբք ուխտից», բյուզանդական թագի մասին ոչ մի խոսք չի անում, թեև հիշում է արաբական թագը, «թագատուն Սմբատայ՝ ոստիկանն Ափշին»²⁹ և վերջինիս Սմբատին ցուցաբերած «բաղում պատիւս և պարգևս թագաւորականս»³⁰:

Ու. Մաթևոսյանը գրում է, որ Բարթիկյանը իբր աղավաղել է Հովհաննես Դրասխանակերտցու շարագրանքը և իր կարծիքը հաստատելու համար «չատ թերի և միակողմանի է մեկնաբանել» Դրասխանակերտցու հաղորդումները: Հոգվածագրի ասելով «Դրասխանակերտցու հաղորդումներում կան շատ կարևոր մանրամասներ, որոնք վրիպել են (!) Բարթիկյանի ուղադրությունից, բայց հենց դրանք են հաստատում մեր պատմադրութ-

²⁷ Նույն տեղում, էջ 326:

²⁸ Հմմտ. ստորև, էջ 160:

²⁹ Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ Ր ա ս խ ա ն ա կ եր տ ց ի, էջ 158-159:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 160:

յան մեջ ընդունված դրույթը» (էջ 170): Նկատի ունի Աշոտ I-ին բյուզանդական թագ «չնորհվելու» մասին վարկածը: Մաթևոսյանը շարունակում է. Բարթիկյանը Վասիլ կայսեր և Աշոտ I-ի դաշինքի մասին Հովհաննես կաթողիկոսի հաղորդածը «մեջբերում է կիսատ, վերջակետ դնելով շարադրանքի մեջտեղում: Այնինչ, — դրում է Մաթևոսյանը, — այդ հատվածի շարունակությունը շատ կարևոր է: Պատմիչի մոտ գրված է. «... որդի սիրելի զնա անուանելով»: այստեղ Բարթիկյանը դնում է վերջակետ, բայց վկայություն անմիջապես շարունակությունն է. «և հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս տերութեան իւրոյ» (էջ 170):

Մաթևոսյանը «մեկնաբանում է». «հաղորդակից լինել», նշանակում է «մասնակից լինել», «տեր լինել» տվյալ դեպքում «իր տերության թագավորությանը»:

Հովհաննես կաթողիկոսի գրածը հայերեն է՝ «յամենայն թագաւորութիւնս տերութեան իւրոյ»: «Թագաւորութիւնս» բառը ուղիղ խնդիր է՝ հայցական հոլովում: Նախադասության բովանդակությունը չհասկանալով, Մաթևոսյանը այն դարձնում է «իր տերության թագավորության», որտեղ «թագաւորութեան»-ն արդեն հանգման անուղղակի խնդիր է: Ի՞նչ է նշանակում «տերության թագավորություն»: Տերության թագավորությունն լինում է: Եվ վերջապես ու՞մ տերության թագավորության³¹: Այս «չատ կարևոր մանրամասը», որ «վրիպել է» Բարթիկյանի ուշադրությունից, ինչպե՞ս է հաստատում «մեր պատմագրության մեջ ընդունված դրույթը» Վասիլ I-ի կողմից Աշոտ I-ին թագ ուղարկելու վերաբերյալ: Նա չի էլ պարզում այդ «իւրոյ» դերանվան ում վերաբերելը՝ Վասիլի՞ն, թե՞ Աշոտին: Պարզապես դրում է, թե «հաղորդակից լինել» նշանակում է «մասնակից լինել», «տեր լինել» տվյալ դեպքում «տեր լինել իր տերության թագավորությանը»:

Այստեղ անդին է նշել Մաթևոսյանի «դիտական» աշխատանքի սկզբունքները՝ լռության մատնել ոչ «ձեռնտու» վկայությունները: Նիկողայոս Ադոնցի հենց Բագրատունիների փառավորմանը նվիրված աշխատությունը, որ քաջ ծանոթ է հոգվածագրին, կարծես գոյություն չունի: Ադոնցը ոչ մի նշանակություն չի տալիս բյուզանդական թագի մասին ուշ հեղինակների վկայություններին: Նախ և առաջ նա ցույց է տալիս այն դրդապատճառները, որոնք ստիպեցին խալիֆային իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն թագ ուղարկել: «Ոչ ոք չէր կարող երաշխավորել, արդյոք իշխանաց իշխանը, եթե մերժում ստանալ ամիրապետից (թագի հարցում — Հ. Բ.) երեսը չէ՞ր դարձնի Արաբներից և կայսեր հովանավորության հետ միասին չէ՞ր ստանա ըղձալի թագը Բյուզանդիայից: Այս դեպքում Հայաստանը պետք է ընկներ ընդմիջտ արաբների ձեռքից և անցներ նրանց ոխերիմ թշնամիներին: Մուստասիմը գոհացում տվավ երկրի բաղձանքին...

31 Անհաջող պիտի համարել և Գ. Թոսունյանի թարգմանությունը. Վասիլ կայսրը Աշոտ I-ին «սիրելի որդի անվանելով և հաղորդակից դարձնելով իր տերության ու թագավորության ամեն ինչին» (Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ո ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի. Հայոց պատմություն: Աշխարհարար թարգմ. և ծանոթ. Գ. Թոսունյանի. Երևան, 1996, էջ 143): Նա «թագաւորութիւնս» (հայցական) նույնպես դարձրել է «թագավորութեան» (սեռական) և փորձել դրությունը փրկել «ու» շաղկապով, բայց ինչպե՞ս կարող է մի վեհապետ (տվյալ դեպքում իր ճիշտ համոզմամբ՝ Վասիլ կայսրը) սեփական պետությունը միաժամանակ կոչել «տերության ու թագավորություն»:

Վասիլ կայսրը շտապեց շնորհավորել Աշոտի հաջողությունը, «խաղաղութեան, նուաճութեան և սիրոյ» դաշինք հաստատելով և «որդի սիրելի անուանելով» և «հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս տէրութեան իւրոյ»: Վերջին խոսքերիս իմաստն է՝ առնել Աշոտին կայսերական հովանավորութեան տակ»³²:

Հ. Բարթիկյանը «կրճատել է» այդ նախադասությունը, որովհետև այնտեղ խոսքը վերաբերում է կայսրության կողմից Բագրատունյաց պետության պաշտոնական ճանաչմանը և նրա հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանը, ինչը Բարթիկյանն ասել էր Դրասխանակերտցու խնդրո առարկա նախադասության սկզբի հիման վրա, իսկ սկիզբը հետևյալն է. «Այլ և մեծ կայսրն Յունաց Բարսեղ, ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան և նուաճութեան և սիրոյ հաստատէր ընդ արքայն մերոյ Աշոտոյ՝ որդի սիրելի զնա անուանելով»:

Նախադասությունը 160 տարի առաջ Սեն-Մարտենը թարգմանել է. «...en l'appelant son fis bien-aimé et en réglant que dans tout l'empire le royaume d'Arménie serait son allié particulier»: (Թարգմանությունը. «...նրան կոչելով իր սիրելի որդին և սահմանելով, որ համայն կայսրության մեջ Հայաստանի թագավորությունը լինելու էր իր հատուկ դաշնակիցը»³³):

Մաթևոսյանը, քննադատության մոլուցքով տարված, հաճախ Բարթիկյանի հետ այնպիսի հարցերում է բանավեճի մեջ մտնում, որ իր «Հարվածը» բուժման գովազդիս իրեն է հարվածում: Ե՛վ միջնադարյան աղբյուրներում, և՛ ժամանակակից գրականություն մեջ, այդ թվում և մեր կողմից, Բագրատունիների պետության վերաբերյալ օգտագործվում է «Շիրակի տուն», «Շիրակի Բագրատունիներ» դարձվածքը: Մաթևոսյանը դրանում էլ է մեզ քննադատում: Բայց ոչ միայն «Շիրակի տուն» դարձվածքը հենց ինքը բազում անգամներ է օգտագործում [տե՛ս նրա «Բագրատունյաց Հայաստանը», էջ 155, 168, 169, 179, 201, 206, այլև «Շիրակի Բագրատունիներ» (նույն տեղում, էջ 224, 272, «Հայկական գինանշաններ», էջ 29, «Տաշիր-Ձորագետ (X դ. - XIII դ. սկիզբ), Երևան, 1982, էջ 75]: Իրեն կաթելի է, մեզ՝ ոչ³⁴:

Ռ. Մաթևոսյանը ջանքեր է թափում 884-1267 թթ. միջոցը՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Վարդան Արևելցու (վերջինս իր պատմական երկը ավարտում է 1267 թ. դեպքերի նկարագրությունում) միջև ընկած չորսդարյա ժամանակագրական տարածությունը կրճատել, հայտարարելով, թե Վարդան Արևելցին Վասիլ I կայսեր Աշոտին թագ ուղարկելու մասին «փաս-

32 Ն. Ա դ ո ն ց. Բագրատունյաց փառքը: Պատմական ուսումնասիրություններ. Պարիս, 1948, էջ 85-86:

33 Histoire d'Arménie par le Patriarch Jean VI dit Jean Catholikos. Traduction de l'arménien en français par M. J. Saint-Martin. Paris, 1841, p. 126. Ըստ երևույթին նրա սխալը վերաբերում է «յամենայն» բառին: Իրականում այն վերաբերում է «թագաւորութիւնս»-ին և ոչ «տերութեան»:

34 Հանրահռչակ գիտնական ակադեմիկոս Բ. Բ. Պիոտրովսկին Ուրարտուի պատմությանը նվիրված իր մեծարժեք մենագրությունը վերնագրել է «Ванское царство»: Թող Մաթևոսյանը նրան էլ սովորեցներ ինչպես գրել: Դա սովորական դարձվածք է, պետությունն անվանել կառավարության նստավայրի անունով: Երբ գրում են, թե այսինչ պետության առաջարկին Մոսկվան պատասխանեց այսպես, դա էի նշանակում, թե քաղաքն է պատասխանել կամ նրա քաղաքացիները: Լուսկովը, այլ Մոսկվայում հաստատված Ռուսաստանի Դաշնության կառավարությունը:

տր» քաղում է նախորդ մատենագիրներից, այսինքն՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն ժամանակագրական առումով ավելի մոտիկ կանգնած հեղինակներից: Ձեռնարկած քայլը, իրոք, մտածված է: Իսկ մեր ո՞ր մի պատմիչը չի օգտվել իր նախորդներից: Նա սկսում է շատ հեռվից. ցույց է տալիս, որ Վարդանը շատ է օգտվել իր նախորդներից, օգտվել է Եվսեբիոս Կեսարացուց, Մովսես Խորենացուց, Փավստոս Բուզանդից, Ղազար Փարպեցուց (սրանք Դրասխանակերտցուց առաջ են դրել և մեր հարցին առնչություն չունեն): Ապա գալիս են Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ասողիկը, Մատթեոս Ուռուզացին, Միքայել Ասորին (էջ 178): Բայց չէ՞ որ այս բոլորի երկերը պահպանվել են, բայց դրանցում Վասիլ I-ի թագի մասին խոսք չկա, Վարդանը մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ ի՞նչ կարող էր վերցնել:

Մաթևոսյանին մի ելք է մնում՝ անհայտի վրա շինել իր նախագծած կառույցը: Նա գրում է. «Վարդանը օգտվել է նաև այնպիսի սկզբնաղբյուրներից, որոնք այսօր համարվում են կորած: Վարդանը շատ է օգտվել XII դ. մատենագիր Մխիթար Անեցուց, Հովհաննես Վանականի երկից (XIII դ.), Վահրամի (Վահրամ որդի Տիգրանի, XI դ.) երկից: Միջնորդաբար՝ Մխիթար Անեցու միջոցով օգտվել է Հովհաննես Կողբունի «Բազրատունիների Պատմությունից»: ...Ամենայն հավանականությունով՝ Վասիլ կայսեր թագի մասին տեղեկությունը Վարդանը վերցրել է Կողբունի «Պատմությունից» (էջ 178): Եթե այդ բոլոր աղբյուրները այսօր համարվում են կորած, ապա Մաթևոսյանը որտեղի՞ց գիտե դրանց բովանդակության մասին: Անցնենք առաջ: Գուցե Մաթևոսյանը մեզ բացատրեր, ինչու՞ Վարդանը Հովհաննես Կողբունի «Բազրատունիների պատմությունը», և ոչ՝ անմիջականորեն: Եվ Կողբունի «Բազրատունիների պատմությունը», և՛ Մխիթար Անեցու սլասմական երկի՝ խնդրին վերաբերող հատվածը չեն պահպանվել (պահպանվել է Մխիթար Անեցու Պատմության մինչև Մուհամմեդի Հանդես դալու շարադրանքը)³⁵, ուստի հարց է ծագում, Մաթևոսյանը որտեղի՞ց գիտե, թե՞ գրանցում ինչ էր գրված, և գրված կա՞ր արդյոք բյուզանդական թագի վերաբերյալ որևէ բան:

Այնուհետև. ինչպե՞ս կարող էր Վասիլը 336(+551=887) թ. ոչ առաջ Աշոտ I-ին թագ ուղարկել, եթե ինքը 886 թ. հանգուցյալ էր:

Տողերիս հեղինակի «տեսությունը», թե Բյուզանդիան իր թագավորից (ΒΑΣΙΛΕΥΣ - բասիլևս) զատ այլ բասիլևս չէր ճանաչում, և որ դա «կայսերական իղեան» էր, Ռ. Մաթևոսյանը շատ պարզունակ է բացատրում, թե Բարթիկյանը, լինելով բյուզանդադետ, ընդունում է «բյուզանդագիտություն» մեջ ամրացած (ինչպես պիտի տեսնենք մի փոքր հետո, նաև իր Մաթևոսյանի մոտ ևս ամրացած (!) - Հ. Բ.) այն տեսությունը, ըստ որի կայսրությունը թագավոր (ΒΑΣΙΛΕΥΣ) էր ճանաչում միայն իր կայսրին, իսկ

35 Մ խ ի թ ա ը Ա ն ե ց ի. Մատեն աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությունք Հ. Գ. Մարգարյանի. Երևան, 1983, էջ 102-104: Հավելվածը («Պատմութիւն քաղաքին Յանւոյ») 1698 թ. Կոստանդնուպոլսում Մինաս Համթեցու կատարած բանաբաղությունն է: Տե՛ս Յու. Հ. Վ ա ը դ ա ն յ ա ն. «Պատմութիւն քաղաքին Յանւոյ» բանաբաղության հեղինակի և ժամանակի հարցի շուրջը. - ՊՐՀ, 1986, №2, էջ 212-225:

մյուս պետությունների գլուխները (կառավարիչները) ճանաչվում էին միայն իշխան կամ իշխանաց իշխան» (էջ 168):

Այս նախադասության մեջ առկա է երկու սխալ: Նախ կայսերական իդեան «ամրացած է» ոչ թե բյուզանդագիտության մեջ, այլ ամրացած էր բյուզանդական արքունիքում: Սրանք տարբեր բաներ են: Բյուզանդական արքունիքը *basileus* - բասիլևս չճանաչեց անդամ Կարլոս Մեծ կայսեր (800–814 թթ.) ժառանգներին: Նմանապես XII դ., երբ Հոհենշտաուֆենների գերմանական հարստությունը մեծ ջանքեր էր թափում իր իրավունքները ընդարձակելու համար, Բյուզանդիան համառորեն չէր ճանաչում նրանց կայսերական արժանավորությունը և պնդում, թե միայն բյուզանդական բասիլևսներն իրավունք ունեն կրելու կայսերական թագը: Բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս Խոնիատեսը, բյուզանդական քաղաքական դոկտրինայի բացարձակ համապատասխանությունը, իսահակ Անգելոս կայսրին անվանում է բասիլևս, իսկ Ֆրիդրիխ Բարբարոսային՝ ուեքս³⁶:

Մաթևոսյանի երկրորդ սխալը: Բարթիկյանը երբեք չի գրել, թե կայսրությունը մյուս պետությունների գլուխները ճանաչում էր միայն իշխան (ἄρχων) կամ իշխանաց իշխան (ἄρχων τῶν ἀρχόντων): Կայսրությունը Կոստանդին Միրանաթինի վկայությամբ իշխան (ἄρχων) էր ճանաչում Հայաստանի իշխանությունների ղեկավարներին (Կոգովիտի, Տարոնի, Մոկքի, Անձևացյաց, Սյունիքի, Վայոց ձորի, Խաչենի և Սևորդյաց), Վրաստանին ենթակա իշխանությունների, Աղվանքին ենթակա իշխանությունների, Սարգիսիայի, Ամալֆիի, Գայետեի, Բուլղարիայի, Ռուսիայի, թուրքերի, պեչենեգների և Խորվաթիայի ղեկավարներին, իսկ «իշխանաց իշխան» (ἄρχων τῶν ἀρχόντων) միայն Բագրատունիներին և Արծրունիներին: Իբերիայի պարագլխին կոչում էր կուրապաղատ, Ալանիայի ղեկավարին՝ էքսուսիոկրատոր, Աբխազիայի՝ էքսուսիաստես, Ֆրանկիայի, Սաքսոնիայի, Բավարիայի, Գալլիայի, Գերմանիայի՝ ուեքս, Հռոմի, Կապուալի՝ պրինցեպս, Աֆրիկայի, Եգիպտոսի ղեկավարներին՝ ամիրա, Վենետիկի, Նեապոլսի ղեկավարներին՝ դուքս, Խաղարիայի ղեկավարին՝ խաքան³⁷:

Անդրադառնալով Կոստանդնուպոլիս այցելության առթիվ³⁸ Աշոտ II-ին ցուցաբերված արտակարգ ընդունելությանը, ինչպես գրում է Հովհաննես

36 История Византии. Т. II, М., 1967, с. 341.

37 Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին 6: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ: Կոստանդին Միրանաթին, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 151–154:

38 Հայտնի չէ, ինչի հիման վրա է Մաթևոսյանը Աշոտ II-ի այցելությունը Կոստանդնուպոլիս թվագրում 919 թ. «919 թ. կայսր Կոստանդին Միրանաթինի հրավերով Աշոտը մեկնեց Կ. Պոլիս (տե՛ս նրա «Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքը...», էջ 86): Թագավոր հռչակվելուց (913 թ.) վեց տարի անց են նրան հրավիրում: Դեպքի մասին կարևոր վկայություն ունի Թեոփանեսի Շարունակողը: «Այգ օրերին, — գրում է նա, — քաղաք (իմա՝ Կոստանդնուպոլիս — Հ. Բ.) եկավ իր ֆիզիկական ուժով մեծ անուն հանած Աշոտը, իշխանաց իշխանի (Սմբատ I-ի — Հ. Բ.) որդին: Նրա մասին պատմում են, թե նա երկաթե ձողը երկու ծայրից բռնելով, իր ամենի ուժով ծռում էր այն և շրջանակաձև դարձնում. երկաթի ամուր բնությունը տեղի էր տալիս նրա ձեռքերի հզորության: Երբ նա քաղաք մտավ, նրան մեծ պատվով ընդունեց տիրուհին և ապա ճամփուղերից դեպի նրա երկիրը» (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին 15: Բյուզանդական աղբյուրներ. գիրք Ե, Թեոփանեսի Շարունակող, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1990, էջ 228): Թեոփանեսի Շարունակողը սրանից անմիջապես հետո հիշատակում է բուլղար ցար Սիմեոնի կողմից

՝Իրասխանակերտցին, «Թագաւորական բողբոջին» արժանի, Մաթևոսյանը նյդրակացնում է. «Թագաւորական բողբոջ» նշանակում է թագավորական սոհմի շառավիղ», և տարակուսանք հայտնում, թե ինչպե՞ս Բարթիկյանը «պատմիչի հաղորդած այս կարևոր մանրամասները ուշադրութեան չի արժանացրել»։ Մաթևոսյանը Հովհաննես Դրասխանակերտցու Աշոտ II-ին տված գնահատականը՝ «Թագաւորական բողբոջ» վերագրելով Կոստանդին Միրանաժինին (վերջինս այն ժամանակ 7 տարեկան էր, և այդ 7 տարեկան մանուկը, ըստ Մաթևոսյանի, Աշոտ II-ին «ընդունում է թագավորական ճոխութեամբ» (էջ 171), երբ բյուզանդական հեղինակը դեպքերին ավելի տևողակ, դրում է, որ հայոց արքային ընդունողը Կոստանդին Միրանաժինի մայրն էր), որոշում է, թե Բյուզանդիան Աշոտ II-ին թագավոր ճանաչեց։ Բայց այդ հորջորջումը՝ «Թագաւորական բողբոջ», կաթողիկոսը օգտագործում է մի քանի անգամ։ «Իսկ ես, — գրում է կաթողիկոսը, — որ նախ չողայն ի թագաւորական բողբոջն Աշոտոյ»³⁹։ Ինքը Մաթևոսյանը նշում է Արծրունյաց մեծ իշխան Աշոտին, որ էր «ի բողբոջից բուսոյ Սենեքերիմայ արքայի...»։ Սա ի՞նչ կապ ունի բասիլևս ճանաչման հարցի հետ։

Բաղում անգամներ ասել ենք, մեկ էլ կրկենք։ Հայոց համար, այդ թվում և Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Աշոտ II-ը թագավոր է, հայոց թագավոր, ինչպիսին էր իր հայրը՝ Սմբատը, և պապը՝ Աշոտ I-ը։ Ո՞վ է դրա մասին վիճում։ Ամբողջ վեճը կայանում է նրանում, թե Բյուզանդիան այդ երեքին βασιλεύς - բասիլևս ճանաչե՞ց, թե ոչ։ Կարիք չկա այդ երկու տարբեր հարցերը իրար խառնել, ջուրը պղտորել, նրանում ձուլել որսալու համար։ Բյուզանդիան Բագրատունի թագավորին միշտ կոչել է իշխանաց իշխան (ἄρχων τῶν ἀρχόντων), և դա շատ լավ դիտե Մաթևոսյանը։ Վերջինս, սակայն, դա փորձում է ժխտել նաև Ստեփանոս Տարոնեցու միջոցով։ «Այնինչ, — գրում է Մաթևոսյանը, — Ասողիկը գրում է հետևյալը. «Նորոգումն թագաւորութեան Հայոց ի ձեռն Աշոտոյ Բագրատունւոյ, որ եղև յաւուրս Վասիլ Յունաց թագաւորին և կամակցութեամբ նորին»։ Մաթևոսյանը շարունակում է. «Ամբատի մասին գրում է. «Իսկ զկնի Աշոտոյ ի յՅն թուականին թագաւորէ Սմբատ որդի նորին ամս ԻԴ, կամակցութեամբ Լեոն թագաւորի Յունաց»։ Եվ որոշում է. «Պատմիչի խոսքերից պարզ երևում է, որ Վասիլ կայսեր «կամակցութեամբ» Աշոտ Բագրատունու օրոք վերականգնվեց Հայոց թագավորութիւնը, այլ ոչ թե իշխանութիւնը»։ Ավելի տարօրինակ է նա բացատրում Վասիլ I-ի «կամակցութիւնը» Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքին նվիրված իր դրքում։ «Վասիլ Ա-ի կամակցութիւնը, — գրում է նա, — ինքնին ենթադրում է Աշոտի թագավորական իրավունքների ճանաչումը, իսկ ճանաչումը կատարվում է թագ ուղարկելու միջոցով»⁴⁰։ Իրականում կամակցութիւն

Ադրիանուպոլսի գրավումը։ Քանի որ դա տեղի ունեցավ 914 թ., ն. Ագոնցը Աշոտ II-ի Կոստանդնուպոլիս այցելութիւնը թվագրում է 913 թ.։ (տե՛ս N.A d o n t z. Asot Erkat ou de fer, roi d'Armenie de 913 a 929. — Etudes Arméno-byzantines. Lisbonne 1965, p. 265-266)։ Աշոտին ընդունողը տիրուհին էր՝ Կոստանդին Միրանաժինի մայրը, քանի որ որդին 7 տարեկան էր, իսկ մայրը նրա խնամակալների թվում էր։ Խնամակալները թագ շնորհելու իրավունքը չուներին։

³⁹ Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս Խ ա ն ա կ եր տ ց ի, էջ 357։

⁴⁰ Ռ. Մ ա թ է ո ս յ ա ն. Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը. Երևան, 1990, էջ 99։

նշանակում է «համակամոթիւն. միաբան հաւանութիւն. հաճութիւն. յօժարութիւն. թոյլտուութիւն. զիջումն»⁴¹: Բայց այս երկու նախադասութիւններում ասվում է Հայոց թագավորութեան վերականգնման, և ոչ կայսեր կողմից այն որպէս այդպիսին ճանաչվելու մասին: Սրանք, ինչպէս ասել ենք, ասարբեր բաներ են, եթե այդ հասարակ բանը չի ուզում հոգեւորականացում, էլ ինչո՞ւ է ձեռնարկել այդ հարցի շուրջ հոգեւորականացումը:

Մաթեոսյանն անցնում է Աշոտի՝ Կոստանդնուպոլսում ստացած նվերներին, որոնց բացատրութիւնը թողնենք մասնագետներին, քանզի «ծիրանագգեաց փառօք»-ին, «ոսկետտուն վառիւք»-ին, «ոսկե հուրն» (sic!) հանդերձիւք»-ին նրա տված «բացատրութիւնից» բան չես հասկանա՞ւ⁴²:

Նշենք այստեղ, որ Հովհաննէս Դրասխանակետցին այնքան էլ քաջատեղյակ չէ Կոստանդնուպոլսում տիրող իրադրութեանը: Նա գործող անձ է համարում Կոստանդին Ծիրանածինին, որը, ինչպէս բաղմիցս ցույց ենք տվել, Աշոտ II-ի մայրաքաղաք կատարած այցելութեան ժամանակ 7 տարեկան էր և ոչ մի մասնակցութիւն ունենալ չէր կարող: Իսկ Վասիլ կայսեր մասին կաթողիկոսը դրում է. «Բայց և արքայն Հոռոմոց Բարսեղ (867-886 թթ.), իբրև լուաւ զայս ոճիրս չարի զմեօք մածեալ՝ բազում զօրու հորդան տուեալ զալ յօղնականութիւն Սմբատայ՝ (890-913 թթ.) յանկարծակի ժամանեալ նմա ելք հասարակաց կենաց մարդկան և վախճանեալ, թագաւորէ ընդ նորա եղբայր նորուն Աղէքսանդր»⁴³:

Վասիլ I-ը վախճանված էր Սմբատի թագավոր օժիւրուց չորս տարի առաջ, Յուսուֆ ամիրայի խժեթութիւնները տեղի էին ունենում 913 թ., Վասիլը, որ մահացել էր 886 թ., չէր կարող Սմբատին օգնութեան դալ 27 տարի հետո, Աղէքսանդրը Վասիլ I-ի եղբայրը չէր, այլ որդին:

Հայոց թագավոր - բյուզանդական βασιλεύς - բասիլևս ինդիրը իրար հետ կապված երկու կողմ ունի: Չի կարելի երկուսից մեկը առաջ քաշել, չանդրադառնալով մյուսին: Չի կարելի ասել, թե Բյուզանդիան թագ է ուղարկել և չմերժել Հայ թագավորին Բյուզանդիայի կողմից նրան տրվող «իշխանաց իշխան» տիտղոսը: Մաթեոսյանը դա շատ լավ է հասկանում: Եվ աշխատում է երկու ճակատում: Ուրեմն. Բյուզանդիան ինչպե՞ս կարող էր Հայ Բագրատունիներին թագավոր (βασιλεύς) ճանաչել և բասիլևսի թագ ուղարկել, երբ հենց կայսերական իդեայի համաձայն նրանց իր վասալներն է համարում: Մի կողմ թողնենք իրականութեանը չհամապատաս-

41 Նոր Բազիրք Հայկազեան լեզուի, «կամակցութիւն» բառը:

42 Ահա նրա «մեկնաբանութիւնը». «Այդ նշանակում է, որ Աշոտին պարգևում են ոսկեգույն (!) հանդերձանք, «տտուն վառեր»: «Տտուն» (տուտն) բառը նշանակում է ծայր, թե, վերջավորութիւն, նաև գրոշակ հանդերձի, ծոպ: «Վառ» բառը նշանակում է զինանշան: Մաթեոսյանի համոզմամբ, Աշոտ II-ը Կոստանդնուպոլսում ստացավ ոչ միայն կայսերական թագ, այլև կայսերական... զինանշան: Մաթեոսյանը շարունակում է. «Ուրեմն Աշոտը արժանացել է ոսկեգույն հանդերձանքի և զինական սիմվոլիկայի (!), իսկ ոսկեգույնը հատուկ է թագավորներին»: Մի փոքր հետո. «Իսկ ծիրանագույնը հատուկ էր միայն կայսրերին և թագավորներին» (էջ 171): Հոգեւորականը շարունակում է. «Նրան տրվեցին նաև «ծիրանագգեաց փառօք»: (Գործիական հոլովում ուղիղ ինգիլ լինում է): «Փառք» նշանակում է նաև ընծայվող պատիվ, մեծարանք, մեծութիւն, նշան մեծութեան, զարգ և այլն» (էջ 171): Գ. Թոսունյանի թարգմանութիւնը. «Նրան զարգարում էր ծիրանագգեստ փառօքով, երևելի ոսկեհյուս հանդերձանքով, ոսկեծայր շղարչի շորով» (նույն տեղում, էջ 287):

43 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս ի ա ն ա կ ե ր տ ց ի, էջ 233:

խանոդ այդ հանգամանքը, բայց ձևականորեն դա այդպես էր: «Իշխանաց իշխան Աշոտից (Աշոտ I-ից — Հ. Բ.) առաջ, — դրում է Կոստանդին Ծիրանածինը, — (սա Պարսկաստանի ամիրա Ապոսատայի (ոստիկան Յուսուֆ աբու Կասիմ իրն արու Սաջը — Հ. Բ.) կողմից գլխատված իշխանաց իշխան Սմբատի հայրն էր, Սմբատի, որն ունեցավ երկու որդի՝ Աշոտին (Աշոտ II — Հ. Բ.), որն իրենից հետո դարձավ իշխանաց իշխան, և Ապասակին (Աբաս — Հ. Բ.), որը հետագայում մագիստրոսի աստիճանին արժանացավ)»⁴⁴։

Միանգամայն պարզ է, որ բյուզանդական երեք թագ «ստացած» Բագրատունիներին՝ Աշոտ I-ին, Սմբատ I-ին և Աշոտ II-ին Ծիրանածինը կոչում է իշխանաց իշխան: Նրանց նա իշխանաց իշխան է անվանում այլ դեպքերում ևս: «Ասլա այս երեք ամրոցները, — գրում է նա, — վերոհիշյալ իշխանաց իշխան Աշոտի՝ Սմբատի հոր, երկրորդ Աշոտի և մագիստրոս Ապասակի պապի ժամանակներից սկսյալ մինչև երկրորդ Աշոտի՝ իշխանաց իշխանի ժամանակ դառնում էին իշխանաց իշխանի գերիշխանության ներքո, և հարկ էին վճարում նրան: Բայց Մանցիկերտ ամրոցը, Ապասակին երկիրը, Կորեն և Խարկան»⁴⁵ ևս գտնվում էին իշխանաց իշխանի տիրապետության ներքո: ...Քանի որ իշխանաց իշխանը հռոմայեցիների կայսեր ծառան է համարվում, որովհետև կայսրն է նշանակում նրան և ընձեռում այդ պատիվը⁴⁷, ապա պարզ է, որ նրա տիրապետության տակ գտնվող ամրոցները, քաղաքներն ու գյուղերը հռոմայեցիների կայսեր (սեփականության են)»⁴⁸:

Մի փաստ էլ նշենք Դրասխանակերտցուց. «Թագաւորն Հռոմոց Լեոն ոչ ինչ ստիաւ նախախնամէր զարքայ Սմբատ իբրեւ զորդի սիրելի անքակտութեամբ ընդ նմա բերելով յուխտ միարանական սիրոյ, և բազում ընծայս և պարգևս և պատիւս ամ յամէ առաքէր»⁴⁹: Բայց ոչ թագ: «Իսկ և Սմբատ ի շնորհակալութիւն բարերարութեան արքայի Հռոմոց առատաձիր պարգևօք հատուցանէր զզարժ փոխարինին տասնապատիկ յաւելուածով իբրեւ վեհադուին քան զինքն և հօր հարազատի»⁵⁰:

Այսքանից հետո հնարավոր է պնդել, թե կայսրը իր «ծառային» և «որդուն» պիտի իրեն հավասարը համարեր և իր թագի նմանակը նրան շնորհեր:

Ի. Մաթևոսյանը միանգամայն լուրջ և «մասնագիտորեն» խոսում է և Բյուզանդական կայսրության ռազմավարական ու դիվանագիտական

44 Բերկերին, Խլաթը և Արճեշը:

45 Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 10:

46 Մանազկերտը, Ապահունիքը, Կորո ձորը, Հարքը:

47 Հմմտ. Ստեփանոս Տարոնեցու գրածը. «Նորոգումն թագաւորութեան Հայոց ի ձեռն Աշոտոյ Բագրատունւոյ, որ եղև յաւուրս Վասլի Յունաց թագաւորին և կամակցութեամբ նորին»: Եվ «Իսկ զկնի Աշոտոյ յՅն թուականին թագաւորէ Սմբատ որդին նորա ամս ԲԴ. կամակցութեամբ Լեոն թագաւորին Յունաց» (Ստեփանոս Տարոնեցու Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական. Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 157, 159): Ոչ մի խոսք բյուզանդական թագի մասին:

48 Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 11:

49 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 199–200:

50 Նույն տեղում:

Հնարավոր սխալների մասին, եթե այն չվարվեր այնպես, ինչպես ճիշտ է դատում հոգվածագիրը: Նա մտահոգված է անգամ Բյուզանդիայի քաղաքական շահերով: «Հայոց գահակալին, — գրում է նա, — ճանաչել իշխանաց իշխանի կարգավիճակով Բյուզանդիայի համար անտրամադրական էր և հակասում էր նրա քաղաքական շահերին... Կայսրության կողմից այդ պետության ճանաչումը լուրջ որպես իշխանություն կլիներ ռազմավարական ու դիվանագիտական կոպիտ սխալ(!), կայսրությանը անհրաժեշտ էր խալիֆայության արևելյան (!)⁵¹ սահմաններում ունենալ հուսալի դաշնակից, որպիսին Հայաստանն էր » (էջ 177):

Արդ, եթե Բյուզանդիան «եկեղիվ իր շահերից», Բագրատունյաց Հայաստանը, ըստ Մաթևոսյանի, ճանաչեց որպես թագավորություն, նշանակում է ի դեմս նրա ունեցավ «հուսալի դաշնակից»: Այդ «դաշինքը» Աշոտ II-ի մահով 929 թ. վերացավ: Նրանից հետո թագավորած հայ Բագրատունիներին Բյուզանդական թագ չուղարկվեց: Ի՞նչն էր պատճառը: Եվ վերջապես ինչու՞մ արտահայտվեց այդ «դաշինքը»: Տարոնի իշխանության ամենաստոր ճանապարհով վերացմամբ, խեղդամահ արված Տայքի կուրապաղատով և Տայքի իշխանության վերացմամբ, փաստորեն աքսոր ուղարկված Վասպուրականի թագավորով և Արծրունյաց թագավորության վերացմամբ, վեց ամսվա ընթացքում երկու Բագրատունի թագավորների (Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտ IV-ի) «մահով», քրիստոնյա Բյուզանդիայի դաշինքով Դվինի մահմեդական ամիրայի հետ և վերջինիս կողմից Գաղիկ II-ի թիկունքին դաշույն խրելով ու Բագրատունիների թագավորության վերացմամբ, Հայոց կաթողիկոսարանի փակումով և կաթողիկոսի Հայաստանից աքսորումով, Բագրատունիների 50000-անոց բանակի լուծարումով և սելջուկ թուրքերի առաջ դեպի Հայաստան մուտքի դռները բացելով, վերջապես վերջին Բագրատունի Գաղիկ II-ին աղեղի լարով խեղդամահ անելով: Այս է Մաթևոսյանի «Հայաստան-Բյուզանդիա» հուսալի դաշինքը:

Որ Բյուզանդիան Բագրատունի և Արծրունի թագավորներին իշխանաց իշխան էր ճանաչում և ոչ թագավոր βασιλεύς - բասիլևս, Մաթևոսյանը շատ լավ գիտե և իզուր է խորամանկություն անում, հույսը դնելով ընթերցողի անգիտության վրա: Հենց ինքը, Մաթևոսյանն էր գրում. «Բյուզանդական կայսր և պատմիչ Կոստանգին Միրանաժինը իր երկերից մեկում՝ «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին» աշխատության 2-րդ գրքի 48-րդ գլխում, որը կոչվում է «Այլազգիներին ուղարկվող նամակների վերնագրերը»⁵², թվարկում է Հայաստանի իշխանությունները, որոնք գոյություն ունեին Մոկացու աթոռակալության շրջանում»⁵³: Մաթևոսյանը շարունակում է. «Հայաստանին վերաբերող հատվածում ասված է. «Մեծ Հայք՝ իշխանաց իշխանին...: Ասպուրականի, այն է՝ Վասպուրականի իշխանին, որ այժմ իշխանաց իշխանի պատիվն է

⁵¹ Հայոց համար խալիֆաթը «հարաւակողմն» է (Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս - ի ա ն ա կ եր տ ց ի, էջ 7, 260, 281): Ուստի խալիֆաթի համար Հայաստանը արևելք չէ, այլ հյուսիս: Արևելք է Բյուզանդիայի համար...

⁵² Մաթևոսյանը հղում է մեր «Բյուզանդական աղբյուրների» Բ գրքի 150-րդ էջին:

⁵³ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը աթոռակալել է 946-968 թթ.:

ստացել»⁵⁴։ Նկատի ունի Դագիկ Արծրունու 908 թ. թագավոր հռչակվելը։ Մաթևոսյանը տեղյակ է և Կոստանդին Ծիրանածինի մի այլ աշխատութ-
յան հարցին վերաբերող փաստերին. կայսրը, գրում է նա, «Բագրատունի
Հայոց թագավորին (տվյալ դեպքում խոսքը Աբասի մասին է՝ 929-953)
անվանում է իշխանաց իշխան և առաջինը»⁵⁵։ Ահա և իր գնահատականը.
«Սա շատ կարևոր փաստ է. այս անվանակոչումը ցույց է տալիս, որ Բագ-
րատունի թագավորի (ԻՇԽԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆԻ ԸՍՏ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐ-
ՔՈՒՆԻՔԻ ՊԱՏԿԵՐԱՑՄԱՆ) իրավունքները տարածվում էին ոչ միայն
Հայաստանի որևէ երկրամասի՝ Բագրատունյաց տոհմական տիրույթների
վրա, այլ ամբողջ Հայաստանի։ «Իշխանաց իշխան» տվյալ դեպքում նշա-
նակում է երկրի թագավոր»⁵⁶։

Այսպիսով, Մաթևոսյանի հոգևածի վերնագրում հիշատակված երեք
Բագրատունի թագավորներին էլ՝ Աշոտ I-ին, Սմբատ I-ին և Աշոտ II-ին
Կոստանդին Ծիրանածինը անվանում է իշխանաց իշխան։ Նա Աշոտ II-ին,
որսյիս իշխանաց իշխան հիշատակում է մի անգամ ևս՝ ժամանակին Տարո-
նի իշխան Գրիգորի Լևոն VI կայսեր կողմից մագիստրոսի պատվաստիճա-
նի շնորհման առթիվ. «Կայսեր դեսյի Տարոնի իշխանը ցուցաբերած սիրա-
լիրությունը՝ Վասպուրականի իշխան Գագիկի, Իբերիայի կուրապաղատ
Ատրներսեհի և իշխանաց իշխան Աշոտիկի ((Աշոտ II — Հ. Բ.) նախանձը
գրգռեց»։ Իրենք բողոքեցին Կոստանդին Ծիրանածինին, ասելով. Տարոնի
իշխանը «մեղանից ի՞նչ ավել ծառայություններ է մատուցում կամ մեղա-
նից ինչո՞վ է ավելի օգուտ տալիս հոռմայեցիներին»⁵⁷։

Վերջապես հիշենք և Կոստանդնուպոլսի սլատրիարք Նիկողայոս Միս-
տիկոսի (901-907, 912-925 թթ.) երկու նամակները, հասցեագրված Ἀρχὸν
τῶν ἀρχόντων-ին՝ իշխանաց իշխան Սմբատ I-ին, որոնց Հայերեն թարգ-
մանությունը քաջ ծանոթ է Մաթևոսյանին⁵⁸։ Իրեն Հայտնի այսքան վկա-
յությունները լուծության մատնել, անտեսել և սևով սպիտակի վրա գրել,
թե «Հալոց դահակալին ճանաչել իշխանաց իշխանի կարգավիճակով Բյու-
զանդիայի համար անտրամաբանական էր և հակասում էր նրա քաղաքա-
կան շահերին», այլ կերպ չի կարելի ընդլծագրել, քան աչքակապություն։

Վերևում ներկայացվեց խնդրի վերաբերյալ կայսրության արքունիքի
տեսակետը։ Ահա և հայկական կողմինը, արձանագրված դեպքերին ժամա-
նակակից Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի կողմից։ Իր նամա-
կում կայսերը՝ Սմբատ I Բագրատունու մասին նա գրում է. նա «արժանա-
ցաւ անուանիլ ի ձէնջ որդի ձեզ ծառայն ձեր»⁵⁹։ Սմբատի նահատակութ-

54 Ռ. Մ ա թ ե ո ս յ ա ն. Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցված-
քը..., էջ 132-133։ Չորս էջ հետո (էջ 137) նա գրում է. թե Ծիրանածինի կողմից այստեղ
ասված է. «Արծրունի դահակալը անվանված է Վասպուրականի թագավոր»։ Իրոք, որ ձախ
ձեռքը չի իմանում ինչ է անում ավել։

55 Նույն տեղում, էջ 137։

56 Նույն տեղում, էջ 138։

57 Կ ո ս տ ա ն դ ի ն Ծ ի ր ա ն ա ծ ի ն, էջ 7։

58 Nicholas I Patriarch of Constantinople. Letters. Greek Text and English Translation
by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink, Washington, 1973, p. 446. Հիշյալ նամակների հայե-
րեն թարգմանությունը՝ Հ. Մ. Բ ա թ ի կ յ ա ն. Կոստանդնուպոլսի սլատրիարք Նիկո-
ղայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ
I թագավորին. - ՊԲՀ, 1966, № 4, էջ 228։

59 Հ ո Վ հ ա ն ն ե ս Դ Ր ա ս խ ա ն ա կ ե Ր տ ջ ի, էջ 276-277։

յունը նկատի ունենալով, նա ավելացնում է. «մեք զրկեալք մնացաք ի խնամոյ հաւատարիմ ծառային ձերոյ»⁶⁰: Կաթողիկոսը նույնպիսի որակում տալիս է և Աշոտ II-ին: Նա, «մինչդեռ էր ի Հռովմայեցւոց տերութեանն՝ ապա մեծաւ շնորհակալութեամբ և բարեխորհուրդ ծառայական խոստմամբ խնդրէ հրաժեշտ դառնալոյ ի հայրենի տերութիւնն ի կայսերէ»⁶¹: Երբ Կոստանդին Մոնոմախը պաշարել էր Անին (1045 թ.) և ջանում էր վերացնել Բագրատունիների թագավորութիւնը, Գագիկ II-ը, Հովհաննես Սկիւիցեսի վկայութեամբ, «թեև իրեն հռովմայեցիների ծառան էր խոստովանում, չէր ուզում հրաժարվել հորենական իշխանութիւնից»⁶²:

Հ. Բարթիկյանը բյուզանդական կայսեր կողմից Բագրատունիներին *basileus*-ի թագ շնորհելու մասին վարկածը ժխտում էր և այն հանգամանքով, որ Բագրատունի թագավորների պահպանված քանդակներում նրանց գլխին արաբական թագն է՝ չալման և ոչ բյուզանդական թագը: «Այս տրամաբանութիւնը ընդունելի չէ, — առարկում է Մաթևոսյանը, — Հայոց թագավորներն ունեին երեք տեսակի թագ՝ հայկական, արաբական և բյուզանդական... Չալմաները ... Հայոց թագավորները (այդ թվում՝ Սմբատ II-ը 977-990 թթ. և Գագիկ I-ը 990-1020 թթ. — Հ. Բ.) հագնում էին հանդիսավոր և պաշտոնական արարողութիւնների ժամանակ (!)» (էջ 172-173): Սա էլ Մաթևոսյանի «տրամաբանութիւնն» է: Իսկ հայկական և «բյուզանդական» թագը երբ էին հագնում, չուկա կամ բաղնիք գնալի՞ս: Հանդիսավոր թափոփով Քրիստոսի Մենդյան տոնին կամ Զատիկին եկեղեցի գնալիս մոսուլմանական չալման էին հագնում: Անիի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված Գագիկ I-ի չալմայակիր արձանը և Սմբատ II-ի չալմայակիր քանդակը Հաղրատում ուր «Հանդիսավոր և պաշտոնական արարողութեան» պահն են ներկայացնում: Սմբատ II-ը չալմայով Հաղբատի տաճարի պատին և Գագիկ I Արծրունին հայկական թագով Աղթամարի Սուրբ Խաչ տաճարի պատին նույն դիրքում են պատկերված, երկուսն էլ կանգնած՝ իրենց կառուցած եկեղեցիների մակետը ձեռքին: Ուրեմն Սմբատը պաշտոնական արարողութեան պահն է ներկայացնում, իսկ Գագիկը՝ ոչ: Ուր է տրամաբանութիւնը:

Գալով Գագիկ Արծրունու թագին, Մաթևոսյանը մատնացույց է անում Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու քանդակը՝ հայկական թագով, խոստովանելով նշել, որ նա 908 թ. արաբ խալիֆայից թագ ստացավ, որն, անկասկած, հիշյալ թագը չէր, այլ չալմա: Իր ոլորապետույտ մեկնաբանութիւնը. «Հայկական թագը Գագիկ Արծրունու գլխին է՝ որպես խալիֆայից ճանաչված Հայոց թագավոր» (էջ 172): Խալիֆան Գագիկ Արծրունուն հայկական թագ է շնորհել... Նշենք այստեղ, որ Մաթևոսյանը իր հոդվածի 172-րդ էջում ցույց է տալիս, որ իր բերած №1 նկարում պատկերված է Գագիկ Արծրունին, իսկ 176-րդ էջում նույն №1 նկարում պատկերված է Սմբատ I-ը:

60 Նույն տեղում, էջ 277:

61 Նույն տեղում, էջ 292:

62 Օտտո արքայուհիները Հայաստանի և հայերի մասին 10: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ: Հովհաննես Սկիւիցես: Թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրութիւններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 147:

Մաթևոսյանը վստահ հայտարարելով, թե «Հայոց թագավորները թագեր⁶³ ստացել էին նաև բյուզանդական կայսրերից» (էջ 173), փորձում է միտքը հաստատել նաև «փաստը վկայող» գրավոր այլ աղբյուրների հաղորդածով: Ամենից առաջ նա հիշատակում է կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունու Պատմությունը, որ նախ հրատարակվեց որպես Շապուհի գործ, հետագայում համարվեց Անանուն, և ելնելով նրա առասպելապատում բովանդակությունից, անվանվեց «Պատմութիւն Անանուն զրուցագրի»: Անանունի գրքում կա հետևյալ նախագասությունը. «Եւ մեռաւ Աշոտ Բագրատունի և թագաւորեաց տանն Հայոց Սմբատ, որդի Աշոտոյ ... և կապեաց նմա թագ արքայն Հռոմոնց Ռոմանոսն և սիրէր զնա յոյժ»: Այդ դործը մենք բնութագրել էինք առասպելապատում, Մաթևոսյանը՝ «չառ արժեքավոր»: Անանունի վերոհիշյալ տվյալը ժամանակին նա օգտագործել էր ապացուցելու համար, թե Վասիլ I կայսրը թագ էր ուղարկել ... Աշոտ I-ին, իսկ մեր առարկությանը, թե Անանունը Աշոտ չի ասում, Սմբատ է ասում, պատասխանը ավելի քան տարօրինակ էր: Եթե Սմբատին տվել է, նշանակում է Աշոտին էլ է տվել: Մենք մի առարկություն էլ էինք արել. բայց չէ՞ որ Ռոմանոսը կայսր դարձավ (ավելի ճիշտ՝ Կոստանդին Ծիրանածինի կայսերակիցը) 920 թ., 913 թ. ինչպե՞ս էր նա թագ շնորհում: Մաթևոսյանն այժմ դրա ելքն էլ է դնում: «Անանունի հաղորդումը, — գրում է նա, — չառ արժեքավոր է և չի կարելի այն անտեսել: Պարզապես մենք պետք է ճշտելնք Անանունի կողմից շփոթած (ինչու՞ միայն Անանունի, նաև այդ «շփոթած» փաստը շփոթածին - Հ.Բ) կայսրերի անունները՝ Ռոմանոսի փոխարեն սկստք է լինի Կոստանդին Ծիրանածին (գահակալել է 913-959 թթ., 920-944 թթ. Ռոմանոսի հետ): Օգտվելով առիթից, կատարում ենք այդ ճշտումը, միաժամանակ հաստատում Անանունի հաղորդման կարևորությունը և վավերականությունը կայսեր թագի վերաբերյալ»:

Անհաջող եք կատարում ճշտումը, դարձյալ չի բռնում, հարգելի ընդդիմախոս: Կոստանդին Ծիրանածինը թագավորել է 913 թ. (7 տարեկան հասակում մի իսումբ անձանց, այդ թվում և իր մոր խնամակալությամբ), Սմբատ արքան նահատակվել է 913 թ.: Թագ են ուղարկում դահ բարձրանալու տարին և առթիվ, բայց ոչ մահվան տարին (կամ հետմահու): Կոստանդին Ծիրանածինը 913 թ., ինչպես ասացինք, 7 տարեկան էր, նա չէր կարող Սմբատին թագ շնորհել: Ահա և Անանունի «չառ արժեքավոր» տվյալը⁶⁴: Նկատենք այստեղ, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որ Սմբատ I-ին մշտապես «թագաւոր», «արքայ» է անվանում, բյուզանդական կայսրին դրած նամակում (բնական է՝ հունարեն) խուսափում է նրան «թագավոր» կոչել, որովհետև հունարենում ուզեր-չուզեր պիտի գրեր

63 Մաթևոսյանը կարծում է՝ ամեն թագավոր փոխվելիս, Բյուզանդիան նոր թագավորին թագ էր ուղարկում: Ստացվում է լավ հավաքածու: Աշոտ II-ից հետո թագավորած Հայ Բագրատունիներին ուրեմն թագ չի՞ ուղարկել, նրանց βασιλεὺς — բասիլևս չի՞ ճանաչել ... Ինչն էր պատճառը: Թագ, եթե ուղարկվում է, ուղարկվում է մեկ անգամ: Լևոն II-ը թագ ստացավ որպես ոսթս և վերջ: Շարունակություն չեղավ, քանզի հաջորդներն էլ արդեն ոսթս էին:

64 Անանունի աշխարհագրական «գիտելիքները». «և առեալ տիրեաց նմա (Սմբատը — Հ.Բ.) զՓայտակարան, որ է Տփղիս» (История Анонимного повествователя. Псевдо-Шапух Багратуни. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, Ереван, 1972, с. 159).

βασιλεὺς - բասիլևս: Նա գրում է. «Զի՞նչ բան ապա աստ յառաջ բերից յաղագս Սմբատայ Բագրատունւնոյ և բոլորից արևելեայցս գլխաւորի, որ հոգեպէս արժանացաւ անուանիլ ի ձէնջ որդի ձեզ ծառայն ձեր»⁶⁵:

Այժմ Անանուն զրուցագրի Պատմութեան մեր գնահատականի վերաբերյալ: Դա մերը չէ, այդ գնահատականը տվել են բոլորը, ով անդրադարձել է այդ Պատմութեանը, անգամ բնագրի հրատարակիչը և ռուսերենի թարգմանիչը, որը, որպէս այդպիսին, կարող էր իր գնահատականի մեջ լինել ավելի զուսպ և մեղմ: Նա գրում է. "С точки зрения жанровой "История Анонимного повествователя" представляет собой свободное сочетание мотивов исторических сказаний с повестями новеллистического характера"⁶⁶.

"История Анонимного повествователя" представляет один из интереснейших памятников армянской средневековой художественной прозы⁶⁷.

"Примеры исторической путаницы можно еще продолжить"⁶⁸.

Ահա և այլ աղբյուրագետների գնահատականը. «Հրատարակված բնագիրը, հիրավի, իր ժամանակին ժողովրդի մեջ բերնեբերան անցած պատմական զրուցյների կցկտուր տեղեկությունների հավաքածու է, գրի առնված գեղջկական բարբառով»⁶⁹:

«Շապուհ Բագրատունին պարզագույն ձևով շարադրել է ծերունիների զրուցյները, վերարտադրել Սմբատ Սպարապետի, Աշոտ Բագրատունու իշխանութեան և թագավորութեան ժամանակների պատմությունը»⁷⁰:

«Ժողովածուի երկու մասերի զրուցյները լի են պատմական խառնաշփոթություններով ու անախրոնիզմներով»⁷¹:

«Պատմությունը համեմատված է բազմապիսի առասպելաբանություններով, որոնց հավաստիությունն ու պատմականությունը ամենևին չի քննում հեղինակը: Անանունը ուշադրություն չի դարձնում պատմութեան ժամանակագրական հարցերին և գրեթե չի հիշատակում ոչ մի թվական ... Նա շատ բանով զիջում է նախորդ և իրենից հետո ապրած հեղինակներին»⁷²:

Օրինակները կարելի է բազմապատկել: Եվ այդ բոլորից հետո՝ «Հ. Բարթիկյանը Անանունի Պատմությունը բոլորովին անհիմն կերպով անվանում է «առասպելապատում»⁷³:

Հովհաննես Դրասխանակերտցուց հետո Մաթևոսյանը հիշում է Բագրատունիների թագավորութեան հռչակումից 300 տարի անց գրված Սամվել Անեցու աշխատությունը, որում հանդիպում է Վարդան Արևելցու

65 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր ա ց ի, էջ 276–277:

66 История Анонимного повествователя, с. 9.

67 Նույն տեղում, էջ 10:

68 Նույն տեղում, էջ 26:

69 Հայ ժողովրդի պատմություն. հ. III, Երևան, 1976, էջ 321:

70 Նույն տեղում, էջ 320:

71 Լ. Հ. Բ ա ր ա յ ա ն. Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության. Երևան, 1981, էջ 102:

72 Ստ. Մ ե լ ի ք – Բ ա խ չ յ ա ն. Հայոց պատմութեան աղբյուրագիտություն. Երևան, 1989, էջ 145:

73 Ռ. Մ ա թ և ո ս յ ա ն. Բագրատունի թագավորների (Աշոտ I, Սմբատ I, Աշոտ II) բյուրանգական թագը, էջ 173:

Հունական թագի մասին հիշած անհիմն ավանդությունը, չանդրադառնալով շարադրանքում առկա շփոթին: Հոգվածագիրը ցույց է տալիս, որ նա «Աշոտ I-ի վերաբերյալ ունի հետևյալ վկայությունը. «Եւ ասլա յաղազս առաւել լաւութեան թագաւորական պսակաւն ճոխաբար թագաւորեալ թագ կապեալ յերկոցունց թագաւորացն՝ յիսմայելացւոց և Յունականէն ամս և»⁷⁴:

Մաթևոսյանը, ինչպես նշեցինք, չի նկատում Սամվել Անեցու բնագրի շփոթը: Պատմիչը գրում է. «Զկնի մահուանն Սմբատայ՝ առնու զտէրութիւն Աշոտ որդի նորա: ...Ոստիկան ոմն՝ որ Ալիարմնի կոչէր եկեալ յամիրապետէն՝ յետ սպարապետութեան իշխանաց իշխան զնա Հայոց կացուցանէր զամս և. »:

Նախ աղբյուրը Աշոտին համարում է Սմբատի որդի, ուստի նա Աշոտ I-ը չէ, այլ Աշոտ II-ը: Այնուհետև ցույց է տալիս, որ ոստիկան Ալիարմնին (Ալի իրն Յահյա ալ Արմանին) նրան Հայոց իշխանաց իշխան նշանակեց: Ուստի խոսքը վերաբերում է Աշոտ I-ին և 862 թ. դեպքերին: Եվ 862 թ. իշխանաց իշխան դարձածը 30 տարի այդ պաշտոնը վարելով, մահանում է (որպես Աշոտ II) 929 թ.:

Կարծես Վարդան Արևելցին շատ մոտ էր կանգնած «գեպքերին»։ Մաթևոսյանը նրանից հետո գրած մի հեղինակ էլ է ճարում իր վարկածը «Հաստատող»։ «Վերջապես, — գրում է նա, — ունենք XIII դ. հանրահայտ պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունը, իսկ Օրբելյանը լայնորեն օգտվել է իր նախորդների երկերից», այդ թվում և Հովհաննես Դրասխանակերտյուց պատմությունից: Ստ. Օրբելյանը գրում է. «Աշոտ կայր ի փախուստ առ կայսրն Յունաց: Որում թագ կապեալ Ռոմանոսի կայսեր՝ յուզարկէ ի Հայս» (էջ 175): Բայց ումից պիտի փախչեր, արաբներից, որոնք իրեն մեծ սխալով էին արել՝ նշանակելով Հայոց «իշխանաց իշխան», իսկ ապա և թագ ուղարկելով: Կոստանդնուպոլիս «փախածը», ավելի ճիշտ՝ այցելածը Աշոտ I-ը չէր, այլ Աշոտ II-ը, և նրան բյուզանդական թագ շնորհելու մասին ևս ոչ մի աղբյուր չի հիշատակում: Այդ մասին «Թագաւորական բողոքի» առիթով խոսք արդեն եղել է: Սա էլ Օրբելյանի «արժեքավոր» հիշատակությունը:

Այսպես, բոլորը, այդ թվում և Օրբելյանը, օգտվում են իրենց անհայտ նախորդներից, իսկ Մաթևոսյանը ոչ մեկի անունը չի տալիս, իսկ մեկը, որին նա հիշում է հանվանե՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, նա էլ թագի մասին բան չի ասում: Զավեշտականն ուրիշ տեղում է: Ռոմանոս կայսրը, ըստ Անանունի, կայսր դառնալուց 7 տարի առաջ թագ էր տվել Սմբատ Բագրատունուն, այժմ նույն Ռոմանոսը, ըստ Օրբելյանի, թագ է տալիս Աշոտ II-ին: Թերևս Մաթևոսյանը հավատացած է, որ ծովակալ Ռոմանոսը նախքան կայսր դառնալը և՛ Սմբատին, և՛ Աշոտին թագ է ուղարկել: Եվ դա աղբյուրադիտական հետադուրսություն է համարվում: Ստացվում է, որ

74 Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ. Հաւաքմունք ի գրոց սլատմագրաց. Վաղարշապատ, 1893, էջ 94:

75 Մաթևոսյանը նույն բառերով բնութագրում էր Վարդան Արևելցուն. «Վարդանը շատ է օգտվել իր նախորդներից», բայց, ինչպես տեսանք, ոչ մեկը Բագրատունիներին «չնորհված» թագի մասին բան չէր ասում:

հեղինակը չի նկատում տարբերությունը, քանի որ ոչ մի բացատրություն չի տալիս այս խառնաշփոթությանը:

Իր կարծիքը գրավոր աղբյուրներով «Հաստատելուց» հետո, Մաթևոսյանն արգեն անցնում է «նյութական» փաստերով այն հաստատելուն, երեք հայ թագավորների թագը համեմատության մեջ դնում բյուզանդական երեք կայսրերի թագերի հետ և դրանց միջև նմանություններ նկատում: Բայց նա չունի ո՛չ Աշոտ I-ի, ո՛չ Աշոտ II-ի թագերի պատկերը, ո՛րտեղից գիտե, թե նրանց թագը ինչպիսին էր: Նա ցույց է տալիս միայն մեկի պատկերը, որը մի տեղ համարում է Գագիկ Արծրունու թագ (էջ 172), մի այլ տեղում՝ Սմբատ I-ի (էջ 176): Ընդունենք, որ գործ ունենք Սմբատ I-ի թագի հետ: Սակայն ի՞նչ Մաթևոսյանի, հոգվածում բերված երեք կայսրերի՝ Լևոն VI-ի (886–912), Ալեքսիոս I Կոմնենոսի (1081–1118) և Կոստանդին IX Մոնոմախի (1040–1055) թագերն իրար նման չեն: Զարմանալի է, Աշոտ I-ին թագ «չնորհել է», Վասիլ I-ը, Սմբատին և Աշոտ II-ին, Մաթևոսյանի ասելով՝ Կոստանդին Ծիրանածինը, ապա փոխանակ նրանց թագերը համեմատության մեջ դնել, բերում է նրանցից 150–200 տարի հետո թագավորած կայսրերին: Հարց է ծագում, ինչու՞: Վասիլ I-ի և Կոստանդին Ծիրանածինի թագերի պատկերները այնքան շատ են պահպանվել⁷⁶, որ Մաթևոսյանի նման մոտեցումը չի կարող կասկած չհարուցել: Երեք հայ թագավորների ժամանակակիցն էր Լևոն VI-ը, նա էլ մի տեղ Սմբատին է թագ տալիս, մի այլ տեղում Սմբատին թագ տվողը Կոստանդին Ծիրանածինն է:

Ահա այդ երեք, իրար նմանություն չունեցող կայսրերի թագերին, ըստ Մաթևոսյանի, նման է Վրաստանի Աթենի բնակավայրի Աթ. Սիրոն եկեղեցու որմնանկարում պատկերված Սմբատ I-ի թագը: Բայց եթե հայոց արքաները, Մաթևոսյանի ասելով, «հանդիսավոր և պաշտոնական արարողությունների ժամանակ» արաբական չալման էին հագնում, ինչու՞ Սմբատ I-ը Աթենիի դեպքում «բյուզանդական» թագն է հագել: Աթենիի որմնանկարը, ուր պատկերված են Սմբատ I-ը, նրա դուստրը և թագաժառանգը, աբխազաց թագավոր Կոստանդինը և նրա թագաժառանգը, իրոք հանդիսավոր խմբանկար չէ՞: Հոգվածագիրը փոխանակ Սմբատի պատկերը զետեղել կայսրերի պատկերների կողքին, որպեսզի «նմանությունը» աչքի զարներ, այն զետեղել է հոգվածի մի էջում, կայսրերին՝ այլ: Թերևս որպեսզի «աննմանությունը» չնկատվի: Ինչ ընդհանուր բան կա, օրինակ Սմբատի թագի, Լևոն VI-ի, Կոստանդին Մոնոմախի և Ալեքսիոս Կոմնենոսի թագերի միջև:

Անցնենք Սմբատին պատկերող որմնանկարի ստեղծման թվականին: Ըստ հոգվածագրի, Աթենիի «եկեղեցու բեմի աբսիդից վերև գրված է 906 թ.», որի հիման վրա հրատարակիչ Շ. Ամիրանշվիլին որմնանկարը թվագրում է 904–906 թթ. (էջ 176): Ստացվում է, որ Վրաստանում 906 թ. գործում էր Հռոմի պապ Գրիգոր III-ի 1582 թ. հաստատած Գրիգորյան տոմարը: Բայց չէ՞ որ, ըստ Մաթևոսյանի, Կոստանդին Ծիրանածինը Սմբատ-

⁷⁶ Թեկուզև մեր «Կոստանդին Ծիրանածին» գրքում բերված Վասիլ I-ի, Լևոն VI-ի, Կոստանդին Ծիրանածինի դրամների վրայի պատկերները կամ Կոստանդին Ծիրանածինի փղոսկրյա տախտակի վրայի պատկերը՝ նույն դրքում:

տին թագ էր «ուղարկել», լավագույն դեպքում, 913 թ. ոչ առաջ (կայսրը այդ թվականին սկսեց թագավորել՝ 7 տարեկան հասակում), հայոց արքայի նահատակության տարին (կամ հետմահու...), ապա ինչպե՛ս 904-906 թ. որմնանկարում նա կրում է բյուզանդական թագ: Ասենք, որ 904-906 թթ. Կոստանդին Ծիրանածինը կամ դեռ չէր ծնվել, կամ մեկ տարեկան էր:

Մնում է համեմատել իրոք Սմբատին ժամանակակից Լևոն VI-ի (886-912) թագը Աթենիի որմնանկարում պատկերված Սմբատ I-ի թագի հետ: Նախ ՊԲՀ հիշյալ համարում լույս տեսած նկարի չափն ու որակը հնարավորություն չի տալիս համեմատություն կատարել: Բայց երբ ձեռքի տակ ես ունենում եմ. Ամիրանշվիլու հրատարակությունը, ուր Սմբատի նկարը առնվազն 10 անգամ խոշոր է, քան Մաթևոսյանի բերածը, ապա պիտի անսահման երևակայություն ունենալ, որպեսզի այդ երկուսը նույնանման տեսնել:

Արդ, եթե կայսրերի կողմից, Մաթևոսյանի համոզմամբ, «թագավոր» βασιλευς - րասիլևս ճանաչված որևէ երկրի վեհապետին ուղարկած թագը անպայման իրենց թագի նմանակը պիտի լինե՞ր, ապա ինչո՞ւ Կիլիկիայի Լևոն II-ի թագը, որ նա իրոք կայսրից էր ստացել, ոչ մի նմանություն չունի հոգվածագրի շարած թագերի հետ:

Մաթևոսյանի հոգվածի վերնագրից, ուր նշված է բյուզանդական թագը (ե ոչ թաղերը), պարզվում է, որ հոգվածագիրը հավատացած է, թե բյուզանդական կայսրերը (104 հոդի) սկսած Կոստանդին I Մեծից մինչև Կոստանդին XI Պալեոլոգոս-Դրաղացեսը 1000 տարուց ավելի թագի մեկ կադտպար են ունեցել և այդ կադպարով ոչ միայն իրենց, այլև օտարներին «ուղարկած» թագ էին շինում: Եթե ապագայում Մաթևոսյանն անգրադաոնա կայսրերի՝ օտարներին ուղարկած թագին, ապա խորհուրդ կտալինք մատնացույց անել ոչ թե վերջինիս կայսեր թագի հետ ունեցած նմանությունը, այլ ընդհակառակը՝ «աննմանությունը», քանզի բյուզանդական կայսրը այնքան հիմար և ինքնասիրությունից զուրկ չէր, որ իրեն դասեր օտար տիրակալների շարքին, որոնց, ըստ Մաթևոսյանի, մեծահոգաբար թագ էր «չնորհում»: Եթե մենք չեչտր գնում ենք թագի «աննմանություն» վրա և գտնում ենք, որ Սմբատ I-ի թագը Աթենիի որմնանկարում նման չէ Մաթևոսյանի շարած բյուզանդական կայսրերի թագերին, հանկարծ նա չհայտարարի, թե ահա Բարթիկյանն ընդունում է Սմբատ I-ի կայսրի կողմից թագը ստանալու իրողությունը: Այդ թագը հայկական թագ էր, և ոչ բյուզանդական:

Արդ, քանի հիշեցինք Կիլիկիայի թագավորին և նրա թագը, նշենք Մաթևոսյանի թվագրական մի մարգարիտ ևս: Նա գրում է. «Օտար և հայկական թագերի տարբերությունը հստակ երևում է նաև Կիլիկիայի Լևոն III թագավորի օրինակով մի դեպքում այն Ֆրիդրիխ Բարբարոսայից ստացած գերմանական թագն է, մյուս դեպքում՝ հայկական» (էջ 176): Բայց 1269-1289 թթ. թագավորած Լևոն III-ը ինչպե՞ս կարող էր Ֆրիդրիխ-կոս Բարբարոսայից թագ ստանալ, երբ վերջինս լող տալ չիմանալով խեղդվել էր Կիլիկիայի Կալիկադոնոս գետում 1190 թ.: Ընդունենք, որ Լևոն III-ը տպագրական վրիպակ է, պիտի լինի Լևոն II (Լևոն I չի կարող լինել, նա իշխան էր (1129-1137 թթ.): Բայց Լևոն II-ը գերմանական թագ ստա-

ցավ 1198 թ., այն Հռոմի պապի կողմից բերողը արքեպիսկոպոս Կոնրադն էր⁷⁷, հետևաբար լող տալ չի մացող և Կալիկադոնոս գետում 1190 թ. խեղդվող Ֆրիդերիկոս Բարբարոսյան Լևոն II-ին էլ թագ չնորհել չէր կարող: Սա էլ ի միջի ալլոց: Չմոռանալ չի չել, որ «Լևոն III-ը», ըստ Մաթևոսյանի մի փոքր առաջ նշած կարծիքի, ուներ գերմանական թագ և հայկական թագ: Ի՞նչ է, բյուզանդական թագ չունե՞ր:

Ռ. Մաթևոսյանի եզրակացությունը, որից պարզվում է, թե ինչքան թյուր է նա պատկերացնում խնդիրը. «Այսպիսով, նյութական մշակույթի նմուշները (ո՞ր — Հ. Բ.), Սիոն եկեղեցու որմնանկարը հաստատում են գրավոր աղբյուրների վկայությունները Վասիլ I կայսեր Աշոտ I-ին, Լևոն VI կայսեր՝ Սմբատ I-ին (բայց վերևում ցույց էր տվել, որ Սմբատ I-ին թագ էր տվել Կոստանդին Ծիրանածինը, «ուղղելով» Ռոմանոս Լեկապենոսի կողմից այն չնորհելու մասին Անանունի և իր սխալը — Հ. Բ.)⁷⁸ և Կոստանդին Ծիրանածին կայսեր՝ Աշոտ II-ին թագ չնորհելու (բայց վերևում նա ցույց էր տվել, թե Կոստանդին Ծիրանածինը Սմբատ I-ին էր թագ տվել և ոչ Աշոտ II-ին — Հ. Բ.) և դրանով իսկ հայ պետությունը թագավորություն ճանաչելու մասին» (էջ 177):

Այստեղ պիտի մատնացույց անել Մաթևոսյանի ընթերցողի անգիտությունը չարաչափելու և նրան ապակողմնորոշելու մի փաստ էլ: Նա գրում է. «Բյուզանդական կայսրությունը թագավոր էր ճանաչում և թագ էր ուզարկում ոչ միայն Հայաստանի, այլև այլ երկրների գահակալներին: Կան այդ իրողությունը հաստատող փաստեր. բերենք երկու օրինակ. XI դ. Բյուզանդիան երկու անգամ թագ էր ուղարկել Հունգարիայի գահակալներին, Կոստանդին Մոնոմախոսը՝ Անդրեյ I-ին թագադրության առթիվ և Միխայիլ Դուկասը՝ Գեզա I-ին (նշում ենք մեզ հայտնի օրինակները» (էջ 178): Ուզում է ասել, թե այլ օրինակներ էլ կան:

Հարցն այն է, որ ոչ Կոստանդին Մոնոմախոս, ո՛չ էլ Միքայել Դուկասը հունգար թագավորներ էնդրեյ I-ին (Մաթևոսյանը գրում է Անդրեյ, կարծես նա ռուս լինի) և Գեզա I-ին թագ չեն ուղարկել, այլ նրանց կանանց գիադեմա են ուղարկել: Դա շատ լավ գիտե Մաթևոսյանը և իր հղումները ստուգելիս իրականությունը մեջտեղ է գալիս: Մարդ ինչպիսի քայլերի կարող է դիմել իր կանխակալ կարծիքն անցկացնելու համար:

Կոստանդին IX Մոնոմախի ուղարկած դիադեման Վ. Լիխաչովան սխալմամբ անվանում է КОРОНА և ըստ վերջինիս, այն իր ձևով շատ նման էր Ջոն և Իրենե կայսրուհիների թագին⁷⁹, ասել է՝ թե այն ուղարկված է եղել ոչ թե էնդրեյին (դա նույնիսկ վիրավորական կլիներ, կանացի դիադեման թագավորին), այլ նրա կնոջ՝ Անաստասիային, որ Կոստանդին Մոնոմախին ազգական էր:

77 Г. Г. Микаелян. История Киликийского армянского государства. Ереван, 1952, с. 156.

78 Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է, որ Սմբատը «ոչ զատէր զինքն ի սիրընթաց մտերմութենէ կայսերն Հռոմոց Լևոնի», բայց և ոչինչ չի ասում նրան թագ չնորհելու մասին (էջ 158):

79 В. Лихачев а. Искусство Византии IV-XV вв. М., 1986, с. 194 (Մաթևոսյանի նշած էջը սխալ է):

Անցնենք Միքայել VII 'Խուկասի ուղարկած «թագին», հենվելով Մաթևոսյանի աղբյուրին. «Կայսրը Կոստանդին Մոնոմախից 30 տարի անց մի այլ դիադեմա ուղարկեց Հունգարիայի թագավոր Գեղա I-ի կնոջը. բյուզանդական իշխանուհի Սինադենային, ապագա բյուզանդական կայսր Նիկեիոր III Բոտանիատեսի զարմուհուն», և ոչ հունգար թագավորին⁸⁰: Որ դիադեման թագ չէ, պարզվում է Սինադենայի Գեղա I-ի կնոջ ստացածով: Նշենք Մաթևոսյանի նույն աղբյուրի տվյալները: "Во второй половине XII в. при Беле III диадему переделали⁸¹ в корону с полусферическим верхом,⁸² Ի՞նչ է ստացվում: Մաթևոսյանը կարդում է *Διαδέμα*, թարգմանում է «թագ» (корона), կարդում է *Жена* (Անաստասիա և Սինադենա), թարգմանում է Անդրեյ և Գեղա թագավորներ: Սա դիտություն է, թե լարախաղացություն:

Վերջապես, «թագ ստացող» մեկի մասին ևս: Այս անգամ, համաձայն Մաթևոսյանի, «բյուզանդական թագ է շնորհվել նաև Փառիսոսի իշխան Հովհաննես-Անեքերիմին, որ մինչ այդ թագ էր ստացել պարսից թագավորից» (էջ 178): Ուրեմն, ստացվում է, որ համաշխարհային կայսրությունը իրեն հավասար պիտի համարեր Փառիսոսի իշխանությունը: Այն Բյուզանդիան, որ թագ չէր ուղարկում Կարլոս Մեծի ժառանգներին, գերմանական կայսր Ֆրիդրիխու Բարբարոսային և նրա ժառանգներին, ինչպես և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատած հայկական իշխանություններին և Բագրատունյաց ու Արծրունյաց թագավորություններին, այն պիտի ուղարկեր արդեն «պարսից թագավորի» ձեռքն անցած իշխանություն, որի թագավորությունը վերականգնվում էր այդ «պարսիկ թագավորի» րարհաճությամբ: Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ այս շրջանում բոլոր հայ իշխանները իրենց թագավոր հռչակեցին: Ինչպես գրում է ակադեմիկոս Հ. Մանանգյանը, «որքան իշխաններ, նույնքան թագավորներ: Բաղրատունիների ժամանակաշրջանում 7 անջատ իշխաններ հետզհետե ստացել են թագավորի տիտղոս»⁸³: Բայց սրանցից վեցին Բյուզանդիան թագ չի «ուղարկել», Փառիսոսի իշխանը ինչո՞վ էր աչքի ընկել, որ թագ «ստացավ»: Գուցե Մաթևոսյանը դա բացատրի⁸⁴: Եթե Մաթևոսյանը իրոք հավատացած է, որ Փառիսոսի իշխանն էլ բյուզանդական թագ է ստացել, ինչու՞ հողվածի վերնագրում բավարարվել է երեք Բագրատունի արքաներին նշելով և չի ընդգրկել նաև Փառիսոսի իշխանին: Ինչու՞ նա նրա մասին այնքան լակոնիկ է: Հողվածագիրը ներդրություն չի քաշում անգամ ցույց տալու այս Հովհաննես-Անեքերիմի իշխանության ժամանակը, որպեսզի պարզվի նաև ո՞վ է «պարսիկ» թագավորը և իրեն թագ «շնորհող»

80 Культура Византии. Вторая половина VII – XII вв., М., 1989, с. 538. Բերենք բնագիրը, որպեսզի մեր ասածը կասկածի տակ չառնվի. "Тридцатью годами позже Михаил VII Дука Парасинак (1071– 1078) послал другую диадему жене венгерского короля Гезы I (1074 – 1077) – византийской принцессе Синадине, племяннице будущего императора Никифора III Вотаниата".

81 Իրենք՝ հունգարացիները (և ոչ բյուզանդական արքունիքը...):

82 Культура Византии, с. 538.

83 Հ. Մանանգյան. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Բ մասի նյութեր. Երևան, 1960, էջ 34:

երևակայական բյուզանդական կայսրը⁸⁴: «Փաստը» Առանշահիկների ոչ հավաստի, աղավաղված տոհմաշղթայի կամ գրչական աղավաղման հետևանքով⁸⁵ ունի հետևյալ տեսքը: Այն բերում է Մովսես Կաղանկատվացին: Ըստ նրա, Հովհաննես-Սենեքերիմը Հայոց արքա Սմբատի (ո՞ր) ժամանակակից Սահակ-Սևադայի ծոռն էր, Սահակ-Սևադայի որդի Գրիգորի որդի Իշխանանուն-Սևադայի որդին: Ուրեմն դեպքերը տեղի են ունենում Սմբատից երեք սերունդ անց: Ահա, ըստ Կաղանկատվացու, այս Հովհաննես-Սենեքերիմին «ընտրեաց աչ բարձրելոյն՝ կոչելով ի թագաւորութիւն. զվազնջուց խափանեալ թագաւորութիւնն տէրն ամենակալ ի ձեռն սորա նորոգեաց, զոր թագաւորն Պարսից⁸⁶ չքով և մեծամեծ զարդուք դարդեաց զնա. տայ նմա զթագ Հօր Իւրոյ և զնորին երիվարն»⁸⁷:

Ատացվում է, որ Հովհաննես-Սենեքերիմի հայրը ևս թագավոր է եղել և նրա օրոք, պարզ է, «պարսիկների» կողմից այդ թագավորությունը վերացել էր «վաղնջուց», ասել է՝ վաղուց: «Պարսիկները» խլել էին Հովհաննես-Սենեքերիմի հոր Իշխանանուն-Սևադայի ոչ միայն թագը, այլև ձին: Թագը պահել հնարավոր էր և պահեցին: Երիվարը ինչու պահեցին: Եվ այդ «վաղնջուց» տարած ձին այժմ, պարզ է քանի տարեկան, ատամները թափած, երշիկի համար էլ ոչ պիտանի, տարած թագի հետ վերադարձնում են Հովհաննես-Սենեքերիմին: Ահա այսպես: Թագի և երիվարի վերադարձնելու տարին «և որ Յունացն էր մագիստրոս Դաւիթ կոչեցեալ անուն, թագ զարմանազան և ծիրանիս թագաւորական առաքել ի պատիւ և ի գովեստ աստուածայաջող առն այնորիկ, որ և ի ձեռն հայրապետական աջոյն առնոյր զօծումն թագաւորական ի փառս Քրիստոսի»⁸⁸:

Այս նախադասության ընդգծված մասից կարելի է եզրակացնել, թե «Բյուզանդիան թագ է շնորհել նաև Փառխոսի իշխան Հովհաննես-Սենեքերիմին»: Հավանաբար Փառխոսում հմուտ դերձակ և ճոն չկար, որ թագ ու պատմունճան կարեր նոր թագավորի համար, Դաւիթ մագիստրոսը, Բյուզանդական կայսրությունում եղած ժամանակ, որևէ արհեստանոցում թագ ու պատմունճան է պատվիրել, գնել և ուղարկել Փառխոսի նորընծա թագավորին:

Բյուզանդական կայսրության արհեստանոցների արտադրանքը դնում էին ոչ միայն տեղացիները, այլև հատուկ այստեղ ժամանող արտասահմանցիք, այդ թվում և վեհապետների գործակալները: Սմբատ I թագավորի բյուզանդական կայսր Լևոն VI-ի հետ սիրալիր կապեր հաստատելու առթիվ Հայոց արքայի դեմ արաբ ոստիկան Ափշինի վրդովմունքը մեղմել ցանկացող Հայոց արքան, Ափշինին հասցեագրված իր նամակում ցույց էր տալիս, որ հայ-բյուզանդական կապերը օգտակար են նաև խալիֆայության համար: «... զի եթէ սէր ընդ կայսեր եղի,— գրում է նա,— և այն վասն

84 Բ. Ուլուբաբյանը դեպքերը թվագրում է X դ. կեսին: Տե՛ս Խաչենի իշխանությունը X-XVI դդ. Երևան, 1975, էջ 102:

85 Նույն տեղում, էջ 101:

86 «Պարսից» թագավորը, ըստ Մաթևոսյանի, Գանձակի ամիրան է (Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքը, էջ 171): «Սուլտանն պարսից» էր և սելջուկ Ալի Արսլանը (Մատթեոս Ունգալեցի, էջ 180):

87 Մովսես Կաղանկատվացի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 341:

88 Նույն տեղում:

ձեր օգտի, դի թերևս որ պիտոյ է ամիրապետին մեծի (խալիֆային – Հ. Բ.) և զքո ևս դիւրեաւ զպէտս ի Յունականաց անտի գտանել մարթացից. և ի նպաստ օժտութեան ձեզ ընծայել զերեւելի հանդերձից և զարդուց և զսպասուց վայելս»⁸⁹: Եթե արար ոստիկանը, խալիֆան, որ Բյուզանդիայի դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատած 50-ից ավելի պետությունների վեհապետների շարքում գրավում էր առաջին տեղը, դեմ չէր Բյուզանդիայի շուկաներից այդ ամենը հայթայթել, Դավիթ մագիստրոսը դրանից ինչու՞ չպիտի օգտվեր Փառիսոսի թագավորի սիրունը:

Բավականին երկարած մեր խոսքը ավարտենք Մաթևոսյանի եզրափակող նախադասությամբ, որը եթե բնորոշենք որպես «որոտ պարզ երկնքից» սխալված չենք լինի: Իր հոգվածի առաջին իսկ՝ 169-րդ էջում նա Բարթիկյանին մեղադրում էր այն բանում, որ «լինելով բյուզանդադետ, անվերապահորեն ընդունում է բյուզանդագիտության մեջ ամրացած այն տեսությունը, ըստ որի կայսրությունը թագավոր (ΒΑΣΙΛΕΥΣ) ճանաչում էր միայն իր կայսրին»: Հոգվածի վերջում մեր ընդդիմախոսը ուղղակի հայտարարում է. «ԺԻՇՏ է, ՀԱՅՈՅ ԹԱԳԱՎՈՐԸ ԶԻ ԾԱՆԱԶՎԵԼ «ΒΑΣΙΛΕΥΣ» (էջ 177): Սա երկրորդ որոտն է: Առաջինը հիշել էինք վերևում: Մենք դրել էինք, որ բյուզանդական արքունիքի համար հայոց թագավորները «իշխանաց իշխան» էին: Երկար-բարակ մեր այդ վարկածի դեմ վիճելով, Մաթևոսյանը դրել էր նույն բանը. «ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ (ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻ ԸՍՏ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՊԱՏԿԻՐԱՅՄԱՆ»⁹⁰: Ի՞նչ է, Մաթևոսյանն արդեն դարձել է «բյուզանդագետ»»: Եթե դա պիտի լիներ եզրակացությունը, էլ իմաստ ունե՞ր այդ հոգվածը գրել: Մաթևոսյանը անճարակ կերպով փորձում է իր իսկ ստեղծած զժվարին վիճակից դուրս գալ ավելացնելով, թե հայոց թագավորին *hasileus* – բասիլևս չճանաչելով, «չէր ժխտվում նրա թագավորական պատեմը» (!): Եթե Բյուզանդիան, ինչպես արդեն համոզվել է Մաթևոսյանը, հայոց թագավորին չի ճանաչել *ΒΑΣΙΛΕΥΣ* – բասիլևս, ապա իր՝ *ΒΑΣΙΛΕΥΣ*-ի (րասիլևսի՝ բյուզանդական կայսեր) թագի նմանակը նրան կշնորհե՞ր: Էլ ինչու՞ է Դոն Կիխոտի նման հողմաղացների գեմ նիզակ ճոճում:

Հարց է ծագում: Ինչու՞ այդպես ստացվեց: Բացատրել զժվար չէ: Որովհետև հոգվածագիրը որևէ դիտական հարցում եզրակացության է հանգում ոչ թե ելնելով աղբյուրների տվյալներից, այլ ունենալով կանխակալ կարծիք, քանքեր է թափում այն հաստատել աղբյուրների հաղորդումներով: Քանի որ դա չի հաջողվում, դիմում է աղբյուրների տվյալները ձգելուն, ձեկուն, հաճախ միտումնավոր աղավաղելուն, վերջապես լռության մատնելուն, հույսը դնելով ընթերցողի հավանական անգիտության և միամիտ վստահության վրա: Մի խոսքով, ստացվել է հին հունական առասպելաբանության Պրոկրուստյան մահճի պամոությունը: Պրոկրուստես անունով ավաղակր ունեի երկու մահճակալ, մեկը երկար, մյուսը՝ կարճ: Թաքնվելով Աթենքից Մեգարա տանող ճանապարհի մի խուլ անկյունում, բռնած մարդուն պառկեցնում էր մահճին և ջանում, որ նա իր երկարությունը

89 Հ ո գ վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս ի ա ն ա կ ե ր տ ց ի, էջ 158-159:

90 Ի. Մ ա թ է ո ս յ ա ն. Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքը..., էջ 137-138: Իրոք, որ ձախ ձեռքը չի իմանում ի՞նչ է անում աջը:

մահճին հավասարվի: Բարձրահասակ մարդուն պառկեցնում էր կարճ մահճակալին և մահճակալից դուրս ընկած մարմնի մասերը՝ ոտքերը կտրում: Կարճահասակ մարդուն պառկեցնում էր երկար մահճակալի վրա և նրան այնքան էր ձգում, որ ի վերջո նա հոգին փչում էր: Հենց այդ կերպ է վարվում Մաթևոսյանը պատմական փաստերի հետ: Էթանագին դեմագոգիային զոհ գնացող ընթերցողը կարող է ասել. ի՞նչ վատ բան է անում Մաթևոսյանը, ինչ ճանապարհով ուղղում է լինի, նա ճոխացնում է մեր պատմությունը, ցույց տալիս, օրինակի համար, որ իր վեհությունը Փառիսոսի իշխանությունը նույն ինքը Բյուզանդական կայսրությունն էր, նրա թագավորը՝ նույն ինքը Բյուզանդական կայսրը, իսկ նրա մայրաքաղաքը՝ ավելի ճիշտ մայրավանդ, եթե կարելի է ասել (Փառիսոսը ավան էր, և ոչ քաղաք)⁹¹, հենց Կոստանդնուպոլիսը:

Մեր պատմությունը այնքան ճոխ է ու վեհ, որ յուր կզնա առանց կարծեցյալ Բյուզանդական թագերի: Հակասություններով և թյուրիմացություններով լի Մաթևոսյանի խառնաշփոթ աշխատությունը, որի հեղինակը համոզված է, թե հաղցից ընդհանրապես հասկացող չկա և ուղածոր դյուրությունը կարող է «անցկացնել», սոսկ վարկաբեկում է դարավոր ավանդույթներ ունեցող հայ պատմագրությունն ու պատմագրությունը: Միամիտներս կարծում էինք, որ գավառական հայագիտության դարն անցյալ է: Պարզվում է, սխալվում ենք...

О ТАК НАЗЫВАЕМОЙ "ВИЗАНТИЙСКОЙ" КОРОНЕ ПЕРВЫХ ТРЕХ БАГРАТИДСКИХ ЦАРЕЙ

РАЧ БАРТИКЯН

Р е з ю м е

Автор разбирает статью Р. Матевосяна под заглавием "Византийская корона Багратидских царей (Ашот I, Смбат I, Ашот II)" ("Историко-филологический журнал", 2001, №1). По содержанию она имеет отношение к геральдике, которой Матевосян посвятил отдельную брошюру. И геральдика, и царские инсигнии требуют от исследователя специальных познаний, которых у Матевосяна, к сожалению, нет. И именно этим объясняются многочисленные недоразумения и ошибки в его работе. Все декоративные рельефы на стенах армянских средневековых церквей Матевосян объявляет гербами армянских феодальных фамилий. Он ошибочно принимает за гербы тех же армянских фамилий также символы четырех евангелистов (человек, вол, лев, орел), а капители в виде орла на четырех пилонх храма VIIв. Звартноц объявляет гербом строителя храма — католикоса Нерсеса III. Матевосян, упорно игнорируя широко известную доктрину византийского двора, согласно которой в мире существует один *василевс* — тот, который восседает в Константинополе, считает, что империя признала *василевсами* первых трех Багратидских царей и преподнесла им *императорскую корону*. При этом, вопреки свидетельствам армянских и византийских

источников, он безосновательно утверждает, что Византия никогда не называла армянских Багратидов архонт-архонтами (по-армянски — ишханац-ишхан), чтобы в заключение признать правомерность наших суждений (с которыми он долго дискутировал) и написать: "Правда, армянский царь *не был признан василевсом*". А также: "Багратидский царь (*ишханац-ишхан*, по представлению византийского двора)".

ABOUT THE SOCALLED "BYZANTINE" CROWN OF THE FIRST THREE BAGRATID KINGS

HRACH BARTIKYAN

S u m m a r y

The author considers the article of R. Matevosyan titled "The Byzantine crown of the Bagratid kings (Ashot I, Smbat I, Ashot II)" ("Patma-Banasirakan Handes", N1, 2001). Its contents concerns heraldry, to which Matevosyan dedicated a separate brochure. Any researcher shall have special knowledge in order to be engaged in both heraldry and king insignia. Unfortunately, Matevosyan has not such attainments and this is the reason of numerous misunderstandings and mistakes in his work. He declares that all ornamental relieves on the walls of the Armenian medieval churches are emblems of the Armenian feudal families. He believes erroneously that the symbols of four Evangelists (man, ox, lion, eagle) are the blazonry of the same Armenian families as well. He also asserts that the eagle-shaped capitals on the four pylons of the church Zvartnots, built in the 7th century, are the emblem of the church's builder Catholicos Nerses III. Matevosyan ignores stubbornly the well-known doctrine of the Byzantine court according to which *basileus* is sole - the one, who seats in Constantinople. He believes that the empire recognized as *basileuses* the first three Bagratid kings and gave them the *imperial crown*. At that, despite the Armenian and Byzantine sources, he alleges that Byzantium never called the Armenian Bagratids archont of archonts (*ishkhanats-ishkhan* in Armenian). But finally, contradicting himself, he accepts the truth of our opinion (which he has long debated about): "Indeed, the Armenian king was never admitted as *basileus*." And then: "The Bagratid kings (*ishkhanats-ishkhan*), according to the idea of the Byzantine court".

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ
ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՆԵՐ-
ԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (XI–XIV դդ.)

Սուլյն հոգւածի վերնագրում նշված հիմնահարցի վերաբերյալ քիչ չի գրված, բայց արվածը վերաբերում է Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ աչքի ընկած հայազգի աղնվականներին՝ լինեն նրանք կայսրեր, քաղաքական, ռազմական, կրոնական, մշակութային գործիչներ և ուրիշներ։ Իրողությունն ունի իր բացատրությունը։ Բյուզանդական կայսրությունը, որպես այդպիսին, բազմազգ պետութուն էր, որում, գլխավոր էթնիկ տարրից՝ հույներից հետո ամենամեծ դերը հայերն էին խաղում։ Դա էլ ունի իր բացատրությունը։ Բյուզանդիան Հռոմեական կայսրության ժառանգն էր, երկար դարեր նրա կազմում էր գտնվում Փոքր Հայքը, որի հայ հոծ բնակչությունը երկրի կյանքում ղգալի գեր էր խաղում։ Երկրորդ բացատրությունն այն էր, որ հայերը, նախ և առաջ աղնվականության ներկայացուցիչները, V–IX դդ. կորցնելով իրենց պետականությունը, այլազգի և այլակրոն պետությունների՝ Սասանյան պարսիկների և մահմեդական արաբների կողմից, ժամանակ առ ժամանակ ապաստան էին գտնում համակրոն Բյուզանդիայում և ծառայության մեջ մտնում այնտեղ։

Հայ-բյուղանդական հարաբերություններին են վերաբերում արվեստագետ Սիրարիի Տեր Ներսեսյանի, գլխավորապես արվեստին վերաբերող մե-

⁴ Cyril Toumanoff. *Caucasia and Byzantium*. — "Traditio", 1971, N 27, p. 111-158.

նագրությունը և հոգևածների ժողովածուն⁵: Սակայն ամենից ընդարձակն ու հանգամանալիցը, հարկավ, Ա. Պ. Կաթղանի մենագրությունն է, գրված բաղմաթիվ, հաճախ մեղ համար անմատչելի սկզբնաղբյուրների և հետազոտությունների հիման վրա⁶: Շատ բարձր գնահատելով վերջինիս կատարած աշխատանքը, պիտի հատուկ ընդգծել, որ այն ունի և թույլ կողմեր, որոնք շարադրանքի ընթացքում պիտի մատնացույց անենք: Թերությունների պատճառով հեղինակի հայերենին չտիրապետելու և հայկական աղբյուրներին սոսկ օտարալեզու թարգմանություններով ծանոթ լինելն է: Բավական է որևէ հետազոտող, անգամ սիրող այս կամ այն բացահայտ հայկական ծագում ունեցող գործչի մասին այլ կարծիք հայտնած լինի, նա նրան կհամարի «Ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներից» սերող: Հարցը հասնում է արսուրդի: Վասպուրականցի իշխան Խաչիկի որդի Ճնճղուկը, 1021 թ. գաղթից հետո, անցնելով բյուզանդական ծառայության, սկիզբ դրեց Ճնճղուկների բյուզանդական ազնվականական ընտանիքին, որոնցից հայտնի են բազում անձինք: Հունարենում «Ճ» տառի (և հնչյունի), «ը» գաղտնավանկի չգոյություն պատճառով, Ճնճղուկները Բյուզանդիայում հայտնի են որպես Τζιντζουλουκης Յինցուլուկներ (ընդ որում «ց» հնչյունն էլ երկու տառով են ստանում «Τζ»): Քանի որ մի ռումինացի պատմաբան, սրի աչքին բազում բյուզանդական ազնվականական ընտանիքներ ազգութամբ ռումինացի են տեսնվում, անգամ Կոմսենոսները, (վրաց պատմաբան Գոգալիշվիլին նրանց վրացի էր համարում), Յինցուլուկներին ևս ռումինացի մկրտեց, ստուգաբանեց *quinque lupi* (քվինքուլե լուպի՝ ըստ լատիներեն արտասանության, և չինքուլե լուպի՝ ըստ իտալերենի՝ «Հինգ դայլ») և ահա դա բավական էր, որպեսզի Ա. Կաթղանը Ճնճղուկներին զետեղեր «Ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներից» խորագրով գլխում: Նա, ջանալով «չեզոք» դիրք գրաված լինել հայ-վրացական գիտական վեճերում, շրջանառության մեջ գրեց «այսպես կոչված հայ-իբերական ընտանիքների» հասկացությունը, և այդպիսիք համարեց վրացադավան (քաղկեդոնիկ) հայերին՝ Թոռնիկյաններին, Բակուրյաններին, Վիսկացիներին, Ապուլապաներին և այլոց: Ստորև, շարադրանքի ընթացքում այդ մասին գեռ խոսք կլինի:

Սույն հոգևածի ուսումնասիրության առարկան տարբերվում է վերոհիշյալներից: Խոսքը սոսկ բյուզանդական ծառայության մեջ ներգրավված հայազգի ազնվականական (դարերի ընթացքում անկասկած հունացած) ընտանիքներին չի վերաբերում, այլ գլխավորապես և անտարակույս հայ անձանց և բյուզանդական տարածքների հայ-բնակչության: Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների և բյուզանդագիտական ուսումնասիրությունների

⁵ Sirarpie Der Nersessian. Armenia and the Byzantine Empire. Cambridge, Massachusetts, 1947. և ու յ ն ի՝ Byzantine and Armenian Studies. T. I-II, Louvain, 1973. (Օտար լեզվով լույս տեսած մի շարք հոգևածների հայերեն թարգմանությունը. — Հայ արվեստի միջնադարում. Երևան, 1975):

⁶ А. П. Кажадан. Армяне в составе господствующего класса Византийской Империи в XI-XII вв. Ереван, 1975 (այսուհետև՝ Кажадан. Армяне). Հր. Աճառյանի Հայոց անձնանունների բառարանում բյուզանդական հայերի առանձին հիշատակությունները պատահական բնույթ են կրում, բացի այդ վերաբերում են անձնանուններին և ոչ տոհմանուններին:

մեր գրադարաններում առկա աղքատիկ ծավալը, ինքնըստինքյան հասկանալի է, հնարավորություն չի տալիս հարցը քննել իր ամբողջության մեջ և հայտնի չէ, թե երբ դա հնարավոր կլինի: Օգտագործելով մեր տրամադրության տակ առկա Ֆ. Միկլոշիցի և Յոզ. Մյուլլերի կողմից 1860-1890 թթ. Վիեննայում հրատարակված (և վերջերս Աթենքում վերահրատարակված) բյուզանդական շուրջ 3000 արխիվային արժեքավոր փաստաթղթերի վեցհատորյակը⁷, հարցը քննության է առնվում սոսկ զբանցում առկա նյութի շրջանակներում:

Ակադ. Հովսեփ Օրբելին նյութական մշակույթի առարկաները, այդ թվում վիմագիր արձանագրությունները, գրամները, արճճե կնիքները, շինությունները և այլն, որակում էր որպես աղբյուրներ, որոնք չեն ստում (вещи не суть): Նույն միտքն է արտահայտում հույն ականավոր բյուզանագագետ Ի. Է. Կարայաննոպոլոսն իր «Բյուզանդական պատմության աղբյուրները» ստվար աշխատության ընդհանուր ներածության մեջ: «Փաստաթղթերը, — գրում է նա, — հանդիսանում են Բյուզանդիայի պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկը, հատկապես նրա ներքին պատմության որոշ հատվածների համար, և դա հասկանալի է, քանզի անմիջական աղբյուրներ են, որոնք անմիջական տեղեկություններ են հաղորդում իրենց ժամանակաշրջանի մասին»⁸: Եվ առաջինը հիշատակում է մեր սույն հոդվածում օգտագործված վեցհատորյակը: Ուստի սրանց թվին կարելի է դասել և շրջանառության մեջ դրվող նյութը: Եթե որևէ կալվածքի վաճառքի մասին փաստաթղթում ցույց է տրված, որ այն հյուսիսից և արևմուտքից սահմանակից էր հայերին և հայտնի է խնդրո առարկա կալվածքի որոշակի տեղադրությունը, ապա կասկած կա⁹, որ այնտեղ գոյություն է ունեցել հայերից բաղկացած համայնք, այն էլ որոշակի ո՛ր թվականին և ո՛ր ամսին:

Խնդրո առարկա վեցհատորյակի առաջին երկու հատորները վերաբերում են Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական Պատրիարքարանի 1315-1402 թթ. փաստաթղթերին (Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV - MCCCCII), երրորդ հատորը՝ Հունաստանի և Իտալիայի հարցերը լուսաբանող հունական ակտերին (Acta et Diplomata graeca Res Graecas Italiasque Illustrantia), չորրորդ, հինգերորդ և վեցերորդ հատորները՝ «Արևելքի վանքերի և եկեղեցիների փաստաթղթերին» (Acta et Diplomata Monasteriorum et Ecclesiarum Orientis): Այստեղ պետք է նշել, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրության տարածքը և՛ Արևելքում, և՛ Արևմուտքում շատ էր փոքրացել: Հրատարակիչները թեև ցույց են տալիս, որ խոսքը «Արևելքի վանքերի և եկեղեցիների» փաստաթղթերի մասին է, այդ Արևելքն արդեն մեծամասամբ թուրքերի ձեռքում էր⁹: Հույներին էին մնացել Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելքում մի նեղ տարածք՝ Տրապիզոնի

⁷ Acta et Diplomata graeca Medii aevi Sacra et Profana. Collecta ediderunt Franciscus Miklosich et Iosephus Müller (այսուհետև՝ MM).

⁸ I. K a p a γ ι a ν ν o π o υ λ o s. Πηγαι τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας, Β' ἐκδοσις. Θεσσαλονίκη, 1971, σελ. 65.

⁹ Խնդրի ամենահեղինակավոր ուսումնասիրությունը՝ S p e r o s V r y o n i s. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley – Los Angeles – London, 1971.

Մեծ Կոմենենոսների կայսրությունը, Հունական թերակղզին, էգեական ծովի կղզիները և այդ ծովի արևելյան ափերը՝ Զմյուռնիայի, Միլետոսի և այլ շրջանները: Հենց դրանք են արտացոլված այս փաստաթղթերում: Նույնը կարելի է ասել նաև Հոնիական ծովի կղզիների մասին, որոնք էլ Վենետիկի հանրապետության տիրապետության տակ էին գտնվում:

Հիշյալ փաստաթղթերից պարզ է դառնում, որ բյուզանդական կառավարությանը ծառայող ծագումով հայկական ընտանիքներից բացի, կայսրության առանձին շրջաններում բնակություն հաստատած հայերի ենթահերիպում, այն էլ այնպիսի վայրերում, որոնց մասին չէինք էլ կոռուզում: Խոսքը վերաբերում է էգեական ծովի առանձին կղզիների, մանավանդ Պատմոսի, Փոքրասիական ափամերձ շրջանների՝ Զմյուռնիա, Եփեսոս, Միլետոս, Հոնիական ծովի կղզիներից՝ Կեֆալոնիայի, Զակինթոսի, Իթակեի, Հունաստանի մայր ցամաքից՝ Թեսալիայի, էպիրոսի և այլն: Առավել կամ պակաս չափով հայտնի էր Թրակիայի և Մակեդոնիայի հայությունը:

Բյուզանդիայում հաստատված և բյուզանդական ավագանու կազմում ծառայող հայերի առանձին անձնանուններ, վերածվելով ազգանվան-տոհմանվան, հարատեւել են բազում դարեր: Հեղինակը այն համոզման չէ, որ այս կամ այն բյուզանդական հայի տոհմանունը, սկզբնավորվելով որպես հայագրի անձի անձնանուն, դարերի ընթացքում պահպանել է կրողի նախնական էթնիկական բովանդակությունն անփոփոխ: Նրանք, անկասկած, հունացել են, հավանաբար պահպանելով իրենց հեռավոր նախնական մասին հուշը: Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ տվյալ փաստաթղթում հիշատակված որևէ հայի անուն, դեռ չի նշանակում որ այդ վայրում դոյուբյուն է ունեցել սոսկ մեկ հայ անձնավորություն: Նա ուներ ընտանիք, ազգականներ և, անկասկած, տեղում պիտի որ գոյություն ունեցած լիներ մեծ կամ փոքր հայկական համայնք: Բազում փաստաթղթերի տակ որպես վկա ստորագրողների թվում առանձին հայերի հիշատակությունը փաստում է տվյալ շրջանում նրանց վայելած վստահությունը, վիճահարույց հարցերի վերաբերյալ ունեցած քաջատեղյակությունը:

Ստորև, այբբենական կարգով, հիշատակում ենք ծագումով և աղբյուրյամբ հայ անձանց անուն-ազգանունները: Կարող էինք այդքանով բավարարվել, բայց նպատակահարմար գտանք համառոտակի տալ յուրաքանչյուր փաստաթղթի բովանդակությունը, ներկայացնել միջավայրը և իրավիճակը, որում այն ստեղծվել է: Դա ընթերցողին պատկերացում կտա Բյուզանդական կայսրությունում տվյալ ժամանակաշրջանում տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, վանական խոշոր հոգատիրության, քաղաքական և եկեղեցական օրենսդրության, ներքին կյանքի բազում կողմերի մասին:

Խնդրո առարկա փաստաթղթերի մեծ մասում նշված է կազմման թվականը: Բյուզանդիայում ընդունված էր այսպես կոչված «Աշխարհի արարչագործություն» Կոստանդնուպոլսի թվականը՝ 5508 – մ.թ. առաջին տարին: Փակագծերի մեջ տրված է մեր օրացույցին համապատասխանող տարին:

1. Ա Ս Պ Ե Տ – Ա Տ Ս Ի Է Դ Տ

Անունը ծագում է իրանական «ասպետ» բառից, որ նշանակում է «ձիավոր իշխան»։ Ըստ Հր. Աճառյանի «Իբրև անձնանուն գործածվել է ԺԲ-ԺԵ դարերում»¹⁰։ Ավելի հին հիշատակվածներից նա նշում է (Ferdinand Justi-ի միջնորդությամբ)¹¹ Պրոկոպիոս Կեսարացու (VI դ.) աշխատության մեջ հանդիպող պարսիկ զորավար Ասպերեդեսին¹², և սխալմամբ գրում՝ Ἀσπιδῆς (Ասբադես)։ Նա տեղյակ է նույն Պրոկոպիոսի հիշատակած հայազգի Ասպետյաններին՝ Ἀσπετιανοί. «Ասպետյանների մեծ և բազմամարդ տոհմը»¹³։ Հ. Մարկվարտը Ասպետյանների տոհմանունը կապում է թագադիր ասպետության հետ և նրանց նույնացնում Բագրատունիներին¹⁴։

Արչակունյաց Հայաստանում «թագակապ ասպետության» իշխանությունը հանձնված էր Բագրատունիներին։ Փալատոս Բուզանդը ցույց է տալիս, որ «ասպետ» Բագրատունիները «թագաւորքն թագակապն լեալ էին»¹⁵։ Իսկ ըստ Ագաթանգեղոսի՝ «Ջորորդ իշխանն թագակապ իշխանութեան ասպետութեան»¹⁶։ Մովսես Խորենացու համաձայն, Վաղարշակ Արչակունի թագավորը «զկոչեցեալն Բագարատ ... զյառաջասացեալ տանուտիրական պատիւն ազգին պարգեւելով, և իշխել նմա թագ ի գլուխ գնել թագաւորին, և կոչել թագադիր, այլ և ասպետ»¹⁷։ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ն. Աղոնցի և Հ. Մանանդյանի աշխատություններում¹⁸։

Բյուզանդական աղբյուրներում Պրոկոպիոս Կեսարացուց հետո Ասպետյանների մասին (Ասպիետես ձևով և որպես տոհմանուն) վկայություններ կան XI դ.¹⁹։ Սակայն Ա. Կաթողանի ասելով, «XI–XII դդ. Ասպետյանները ի՞նչ չափով են կապված VI դ. Ասպետյանների հետ, դժվար է ասել»։

Անթվակիր մի փաստաթուղթ, գրված XIV դ. վերջում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մատթեոս Ա-ի (1397-1410) կողմից, վերաբերում է Կոստանդնուպոլսի սուրբ Գերոնտիոսին նվիրված տաճարին պատկանող տարածքում գտնվող ջրավազանի շուրջ գնացած վեճին։ Ջրավազանը նախորդ պատրիարք Անտոնիոս Դ-ի (1389-1390) կարգադրությամբ մասամբ տրվել էր Ալեքսիոս Անգելոսին՝ տաճարին վարձ վճարելու պայմանով։ Հիշյալ Ալեքսիոսը ոչ վարձն էր վճարում տաճարին, ոչ էլ վերադարձնում ստացածը։ Տաճարը մետրոպոլիտի թույլտվությամբ կառուցվել էր Անգրեաս Ասպիետեսի և նրա մոր կողմից հիմնադիրների հոգևոր կարիքների բավարարման համար։ Բողոքով դիմում են պատրիարքին, պահանջելով, որ կա՛մ ջրավազանի մասը վերադարձնեն իրենց, կա՛մ այն ստացողը վարձը վճարի²⁰։

¹⁰ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Ա, Երևան, 1942։

¹¹ F. J. u s t i. Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895.

¹² Ἀσπεδέδου του Πέρσου. Procopii Caesariensis Opera Omnia. Rec. J. H a u r y. Vol. I De Bellis libri I-IV. De Bello Persico, I 9, 24 (p.45).

¹³ Τὸ τῶν Ἀσπετιανῶν καλούμενον γένος, μέγα τε οἶν καὶ πολυάνθρωπον. Նույն տեղում, II 34 12-18 (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին 5։ Բյուզանդական աղբյուրներ. գ. Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 81)։

¹⁴ J. M a r k w a r t. Südarmanien und die Tigrisquellen. Wien, 1930.

¹⁵ Փալատոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց. Ա. Պետերբուրգ, 1883, էջ 216։

¹⁶ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց. Տվգրիս, 1909, էջ 414։

¹⁷ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տիֆլիս, 1913, էջ 110։

¹⁸ Н. А д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908 с. 61-63. Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն. Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում. Երևան, 1934, էջ 61-63։

¹⁹ Ա. Պ. Կաթողանը XI–XII դդ. հիշում է 9 հոգու (К а ж д а н. Армяне, с. 43–46)։ Ասպետյանների մասին տե՛ս նաև՝ J. L a u r e n t. Arméniens de Cilicie. Aspietès, Oschin, Ursinus. – “Melanges G. Schlumberger”. T. I, Paris, 1924, p. 165.

²⁰ MM, t. II, p. 301-303.

6908 (1400) թվակիր փաստաթուղթը վերաբերում է կայսեր (Մանուիլ II Պալեոլոգոս, 1391-1425) մորաքույր Աննա Ասասինա Պալեոլոգինայի վեճին ընդդեմ «ի սուրբ Հոգի մեր նվաստության (պատրիարք Մատթեոս Ա-ի) սիրելի որդու, տեր Գեորգիոս Գուղեկեսի Կոստանդնուպոլսում գտնվող և յոթ տարի առաջ վաճառված այգու շուրջ»։ Վեճին խառնվում է «ամենապատիվ մայրապետ Ֆերոնիկե Ասպիեախսան (Φερωνικη 'Ασπιέτισσα) որը մեծ սակելարիոսին ապացուցում էր, որ խնդրո առարկա այդին իրեն է պատկանում²¹։ «Ասպիե-տիսա»-ն Ասպիետեսի իգականն է։

Մոտ 1400 թ., նույն պատրիարք Մատթեոս Ա-ի օրոք դրված անթվակիր գրությունը վերաբերում է Թեոդորա Ասպիետիսայի (Θεοδώρα η 'Ασπιέτισσα) և նրա եղբայր Սիմոն Ասորու (Σίμων ὁ Συρος) դիմումին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, որում ցույց է տրված, որ իրենք ոմն քահանա Նիկողայոս Ռադենոսին տարածք են հատկացրել սուրբ Դիմիտրիոսին նվիրված տաճար կառուցելու համար։ Տաճարը կառուցվում է, Թեոդորա Ասպիետիսան վախճանվում, տաճարը ժառանգելով իր հոգևոր դստեր Աննա Ասպիետիսային (Αννα η 'Ασπιέτισσα)։ Վերջինս իր մորեղբորորդի, Սիմոն Ասորու սրգի տեր Մանուիլ Տարոնացուց (Μανουήλ τὸν Ταρωνέτην) պահանջեց իրեն զիջել տաճարի հարավային կողմում գտնվող տարածքը։ Փաստաթուղթը վերաբերում է դրա շուրջ գնացած վեճին, որում մասնակցություն է ունենում նաև Աննա Ասպիետիսայի հոգևոր դստեր ամուսին Պանդոլենը (Παντολέων)²²։

2. ԱՐՄԵՆՈՊՈՒԼՈՍ - ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Բառացի նշանակում է «Հայի ձագ», այսինքն՝ «Հայորդի»։ Ա. Կաթղանը նրանց ընդգրկել է իր աշխատության Գ զիխում «Ենթադրաբար Հայկական ծագումով ընտանիքներ»։ Նա, թեև դրում է, թե «բնական պիտի թվար Արմենոպոլսոսներին դիտել որպես Հայկական ծագմամբ ընտանիքներ. նման տիպի տոհմանուններ (Ֆրանկոպոլոս, Սարակինոպոլոս, Սիրոպոլոս և նմաններ) լայնորեն տարածված էին Բյուզանդիայում, և նշանակում էին ուրուշակի «Ֆրանկական», արաբական, ասորական ծագմամբ անձնավորություններ»։ Այդ ասելուց հետո նա ավելացնում է. «Սակայն մեզ ծանոթ ոչ բոլոր Արմենոպոլսոսները կարող են անառարկելիորեն վերաբերել Հայերին»²³։ Նա չի պատճառաբանում, թե ինչու։ Թվում է նա լուեյայն նկատի ունի XIV դ. նշանավոր օրենսգետ Կոստանդին Արմենոպոլսոսի վերաբերյալ հատկապես Հույն բյուզանդագետների առաջ քաշած վարկածը²⁴։ Կոստանդին Արմենոպոլսոսը (1320-1383 թթ.) թեսաղոնիկեցի նշանավոր օրենսգետ էր և քաղաքի գերագույն դատավորը։ Նա կազմել էր «Հեքսաբիրլոս» կոչված, ինչպես անվանումն է ցույց տալիս, վեց գրքից բաղկացած քաղաքացիական օրենսգիրքը, որ գործեց Բյուզանդական կայսրության գոյության վերջին դարում և ամբողջ օսմանյան սիրապետության ժամանակ։ Այն Հունաստանում գործածության մեջ էր մինչև 1940 թ., երբ, ի վերջո, հաստատվեց Հունաստանի քաղաքացիական նոր օրենսգիրքը։ Չցանկանալով օրենսգետի տոհմանվան մեջ «Հայ» էթնիկոնը տեսնել, նրանք՝ Αρμενοπουλος-ի առաջին տառի առջևի spiritus lenis-ը փոխարինելով spiritus asper -ով, կարդացին Harmenopoulos, բառը կապելով հունարեն ἄρμενα բառի հետ, որ «նավի առագաստ» է նշանակում կամ «առագաստանավ»։ Թե ինչպե՞ս է հարմարվում բառի երկրորդ բաղադրիչի՝ -πουλος որդի, զավակ, ձագ բառի հետ, բացատրություն տվող չկա։ Հիշենք այստեղ նաև մեր պատմությունից մի դեպք։ Բուլղա-

²¹ MM, t. II, p. 363.

²² MM, t. II, p. 404-405

²³ K a ж д а н. Армяне, с. 99-100.

²⁴ N. B. ε η σ. 'Αρμενοπούλικά ἀνάλεκτα.— In: Τόμος Κ. 'Αρμενοπούλου. 'Επιστημονική 'Επετηρίς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 6, 1952, σελ. 352. Տե՛ս նաև՝ Specimen eines prosopographischen Lexikons der Palaeologenzeit.— 'Jahrbuch der oesterreichischen Byzantinistik, Bd. 22, 1973, 219 A.1.

ընդհանուր ցար Սամուիլը Հայագգի էր և որդին կոմսի: Մոր անունը Հոնիփսիմն էր: Բյուզանդական աղբյուրներում նա կոչված է «Կոմիտոպուլոս» (κομητοπουλος)²⁵, իսկ Հայկական աղբյուրներում՝ «Կոմսաճագ»: «Զի էին նոքա (Սամուիլն ու իր եղբայրը - Հ. Բ.) երկու եղբարք, որք Կոմսաճաղքն կոչէին, անուն երիցուն Սամուէլ, յագգէս Հայոց, ի գաւառէն Դերջանայ»²⁶:

Ըստ Վ. Լորանի և Ա. Կաթանի Արմենոպուլոսը որպես տոհմանուն Հայտնի է XI դ. սկզբից²⁷:

Ավստրիացի բյուզանդագետ էրիխ Տրապը նոր փաստերով միանգամայն ճիշտ տոհմանունը կապեց «Հայ» էթնիկոնի հետ²⁸:

Անցնում ենք մեր փաստաթղթերին: 6697. (1188) թ. գեկտեմբերի փաստաթուղթը վերաբերում է Էգեական ծովի Պատմոս կղզու Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի սեփականությունը Հանդիսացող նավերին: Դրանք կայսերական խրիսովուններով Հաստատված իրավունքով կարող էին նավարկել Բյուզանդական կայսրության արևմտյան և արևելյան ծովերով, կղզիներով, իսկ Կոստանդնուպոլսում խարիսխ գցել տարին մեկ անգամ: Դրանք ազատված էին ամեն տեսակի Հարկերից ու մաքսերից: Վանքի սեփականությունը գարձած մի նավի չափը, բեռնատարողությունը որոշելու համար վանքը դիմեց Ծովային սեկրետին ու խնդրեց ստանալ որոշումը: Կոստանդնուպոլսի Նեորիոնի ափը, որտեղ որ նավը խարիսխ էր գցել, ժամանեց սեկրետի ստուգող Հանձնախումբը: Հանվանե հիշված են Հինգ Հոգի: Երկրորդը Վասիլ Արմենոպուլոսն էր (Βασίλειου του Ἀρμενοπουλου): Ստուգողներից մեկը՝ Հովհաննես Կամատերոսը վարում էր սլոտոմանդատորիկոնի պաշտոնը «մեր Հզոր և սուրբ կայսեր մորեղբոր, դրոմոսի լոգոթետ պանսևաստ տեր Կոստանդին Թոռնիկի (Κωνσταντίνου του Τορνικη) (նրանց մասին տե՛ս ստորև Թոռնիկների տակ, № 7) տված իրավասությամբ»²⁹:

6758 (1250) թ. փետրվարին կազմված փաստաթուղթը վերաբերում է Մանուիլ Պալեոլոգոսի, իր կնոջ և որդու կողմից Միլետոս քաղաքի շրջանում գտնվող իրենց տասնհինգ մոդ տարածությամբ ծնողական կալվածքի վաճառքին Աստվածածնի վանքին՝ մեկ բանող եզան, երեք ոսկեդրամի և մեկ խոզի դիմաց: Վաճառողները Հատուկ նշում են, որ դնողը առհավետ և անբաժանելի իրավունք ունի այն վաճառել, նվիրաբերել, փոխանակել, անուշադրություն մատնել կամ բարեխափել, վարվել այնպես, ինչպես թույլատրում են սրբազան օրենքները սեփականատերերին՝ վարվել ըստ իրենց ցանկության: Վկաներից փաստաթուղթը ստորագրել են նաև Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսության ավադ քահանա Կոստանդին Գավրասը (տե՛ս ստորև՝ Գավրասների տակ, № 6) Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսության քահանա և վիճակավոր Գևորգ Արմենոպուլոսը և Կոստանդին Արմենոպուլոսը (վերջինս առանց պաշտոնի հիշատակության)³⁰:

3. ԱՐՇԱԿ - ΑΡΣΑΚΗΣ (ΑΡΣΑΚΙΟΣ)

Հիշյալ անունը ինձ Հանդիպեց մեկ անգամ Հոնիական ծովի կղզիներ Կեֆալոնիայի, Զակինթոսի և Իթակեի կոմս Ռիկարդո Օրսինիի Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսությանը ենթա-

²⁵ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Rec. Ioannes Thurn. Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 328 (Օտար աղբյուրները ... 10. գ. Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, 1979, էջ 66-67):

²⁶ Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ի Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 244:

²⁷ V. Laurent. Les Bulles métriques dans la Sigillographie Byzantine. Athenes, 1932, N152. К а ж д а н. Армяне, с. 99.

²⁸ E r i c h T r a p p. Zur Etymologie des Namens Armenopoulos.— “Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik”, Bd. 25. Wien, 1976.

²⁹ MM, t. VI, p. 122-124.

³⁰ MM, t. VI, p. 191-193.

կա կալվածքների ցուցակում, կազմված 1262 թ.՝ Օրսինիները Հռոմի նշանավոր ընտանիք էր, որ եկեղեցական և քաղաքական բազում անվանի գործիչներ տվեց։ XIII դ. այդ ընտանիքի անդամները շատ հզոր էին Իտալիայում։ Հոնիական կղզիներ Կեֆալոնիան ու Զակինթոսը 1187 թ. անցան նրանց իրավասության տակ։ 1236 թ. ենթարկվեց Աքայայի իտալացի իշխան Գոդֆրոլա II Վիլարդուինին։ Ռիկարդո Օրսինիի 1262 թ., Հենրիկոս եպիսկոպոսի օրոք կազմած Կեֆալոնիա եպիսկոպոսության կալվածքների մանրամասն Տիպիկոնը՝ ցուցակը պահպանվել է և դրան սույն հոդվածում անդրադառնալու ենք բազմիցս։

«Այգիներ» ենթավերնագրի տակ ասված է, որ Սուրբ Եզրասի վանքին էր պատկանում մի այդի «որ գնել էին Արչակից» (εξ αγορας απο του 'Αρσακιου)³¹։ Կոստանդնուպոլսի Հրատարակած XIII դ. մի արճճե կնիքի վրա կա Ս. Դիմիտրիոսի (կամ Ս. Գևորգի) պատկերը և նշված է տիրոջ անունը, որ Հրատարակիչն ընթերցում է «Գևորգ Արչակ» (Γεωργιος 'Αρσάκιος)³²։

4. ԱՐՇԱՎԻՐ - ΑΡΣΑΒΗΡ

Կոմս Ռիկարդո Օրսինիի կազմած Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության ցուցակում էպիրոսի Ավլոնի թեմում հիշվում է մի կալվածք, որ Ավլոնի վանքն է դնել ոմն Նիկեփոր Արչավիրից (εξ αγορας Νικηφόρου του 'Αρσαβήρι)³³։ Հազվագեպ հանդիպող այս անվանը հանդիպում ենք XI դ. մի արճճե կնիքի վրա, որի վրա Վ. Լորանը կարդում է 'Αρσαβίος - Արսավինոս³⁴ (ուղղելի Արսավի³⁵րոս - Արչավի³⁶ր)։

Ավլոնը դանվում էր էպիրոսի իշխանության կազմում և դեռ 1258 թ. գրավել էր Սիկիլիայի թագավոր Մանֆրեդը³⁵ (1254-1266)։ Սրա վասալն էր վերոհիշյալ Ռիկարդո Օրսինին։

5. ԱՐՏԱՎԱՋԴ - ΑΡΤΑΒΑΣΔΟΣ

Արտավազդը որպես հատուկ անուն (ոչ ազգանուն-տոհմանուն) Բյուզանդիայում տարածված էր VIII-X դդ., իսկ որպես տոհմանուն հանդիպում է XI դ. վերջից։ Ա. Կաթանը, թեև VIII դ. Արտավազդներին համարում է «Անտարակույս Հայ», XI-XII դդ. Արտավազդների մասին գրում է, թե նրանց էթնիկ պատկանելության մասին ուղղակի տվյալներ չկան։ Այդ իսկ պատճառով սրանց էլ տեղադրում է իր գրքի Գ գլխում «ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներ»³⁶։ Նա հիշատակում է այդ տոհմանունը կրող 14 հոգու։

Մեր փաստաթղթերում Արտավազդը հանդես է գալիս որպես հատուկ անուն։ Ալեքսիոս I Կոմենենոս կայսեր (1081-1118) 6607 (1099) թվակիր փաստաթուղթը Էգեական ծովի Պատմոս կղզու մոտ գտնվող Լիպսո կղզուն և Պարթենիոս ու Տեմենիոն պրոաստրոնների շուրջ գնացած վեճի լուծմանն է վերաբերում։ Նրանում ասված է, որ կայսրը ցանկանում է որպես հոգու պարտք (ψυχικόν) այդ երեքից յուրաքանչյուրին նվիրել, որպես պրոսկաթմենոս, չորսական պարիկոս, որոնք ազատ են և հարկատու չեն, պայմանով, որ չունենան սեփական հող, արձանագրված չլինեն պետական կադաստրում։ Դրանք ազատ են ամեն տեսակի պարհակներից, անգարիներից, պետական հարկերից ու պարտավորություններից։ Փաստա-

³¹ MM, t. V, p. 41.

³² К. К ω ν σ τ α ν τ ό π ο υ λ ο ς. Βυζαντιακά μολυβδοβούλλα. Συλλογή Α. Κ. Σταμούλη, 'Αθήναι 1930, ἀριθ. 113. Ա. Կաթանի դատողությունները՝ К а ж д а н. Армяне, с. 134 - 135.

³³ MM, t. V, p. 31. Շեշտը եթե դնենք անվան վերջին տառի՝ ի-ի վրա (ի), կստանանք դրա հայերեն սեռականը՝ Արչավիրի։

³⁴ V. Laurent. La Collection C.Orghidan, N 416.

³⁵ История Византии, т. III, М. 1967, с. 67.

³⁶ К а ж д а н. Армяне, с. 111 и сл.

թուղթը գրանցվեց տարբեր սեկրետներում: Օգոստոսի 27-ին այն գրանցվեց Արտավազդի կողմից (κατεστρωθη δια του 'Αρταβασδου)³⁷:

6742 (1234) թ. մարտ և մայիս ամիսներին կայսր Հովհաննես III Դուկաս Վատացի-սը³⁸ (1222-1254) Զմյուռնիայի շրջանի Լեմվոնի Ս. Աստվածածնի վանքին է նվիրաբերում վեց լուծ հող (γῆν ξξ ζευγαριων)³⁹ «ձեռամբ իր քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս Կուրտիկեսի»⁴⁰: Լեմվոն վանքը (Λεμῶν μονή) Փոքր Ասիայում, Զմյուռնիայից ոչ հեռու, նրա արևելյան կողմում գտնվող համանուն լեռան վրա կառուցված վանք էր, նվիրված Ս. Աստվածածնին: Հիմնադրվել էր (կամ վերստին կառուցվել) Նիկիայի կայսր Հովհաննես Վատացիի կողմից, ավելի հին վանքի հիմքերի վրա: Ենթադրվում է, որ 7-րդ Տիեզերական ժողովի (787 թ.) արձանագրություններում հիշվող Լեմվոն վանքը հենց այն է, որի վանքակների վրա կառուցվեց Լեմվոնը: 1247 թ. Հովհաննես Կանտակուզինոսը, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքսը, որին ենթարկվում էր վանքը, այն ազատեց ամեն տեսակի հարկատվությունից: Զմյուռնիայի շրջանի վերաբերյալ մեծ արժեք է ներկայացնում XIII դարի «Բյոթուկը», որը պահպանվել և հրատարակվել է մեր վեցհատորյակի 4-րդ հատորում, որին և անդրադառնալու ենք բազմիցս:

Դուքս Կուրտիկեսը հիշված է փաստաթղթի շարունակության մեջ, ինչպես և 1229 թ. և նույն՝ 1234 թ. կազմված այլ փաստաթղթերի: Այնտեղ դրված է. «Կայսեր ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս տեր Հովհաննես Դուկաս Կուրտիկես»⁴¹: Տեղորոշելով տեղանքի սահմանները, հիշվում են «Արտավազդի կալվածքները» (τα χωράφια του 'Αρταβασδου)⁴²:

Հաջորդ՝ 6743 (1235) թ. մարտի փաստաթղթում տեղորոշվում են Լեմվոնի Ս. Աստվածածնի վանքի կալվածքների սահմանները և մեկ անգամ ևս հիշվում «Արտավազդի կալվածքները»: Վերջինս այստեղ կոչված է «Զմյուռնացի Արաավազդ» (τοῦ ἀπο Σμυρνῆς Ἀρταβάσδου)⁴³: Փաստաթուղթը կազմել է «Թրակեսիոն և Փիլադելփիայի (այժմ՝ Ալաշեհիթ Թուրքիայում – Լ. Բ.) բանակաթեմի ստրատոպեդարի Միքայել Փոկասը»:

6772 (1262) թ. հուլիսի 12-ին Կեֆալոնիա, Զակինթոս և Իթակե կղզիների կոմս Ռիկարդո Օրսինիի կազմած Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության ենթակա կալվածքների ցուցակում բազում վանքերի կալվածքների չարքում հիշվում են և էպիրոսի Ավլոնի շրջանի կալվածքները, այդ թվում և «տեր Արաավազդ Մանդակի արմակիոնը»⁴⁴: Նույն շրջանում հիշվում է

³⁷ MM, t. VI, p. 95. Փաստաթղթի գիտական-քննական հրատարակությունը՝ Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πατρῶν. Α' Αυτοκρατορικά. Ὑπο' Ἐρας Βραβουστῆ. Ἀθῆναι 1980, σελ. 180. Հեղինակը չի բացառում, որ փաստաթուղթը կարող է կազմված լինել Հաջորդ ինդիկտիոնում 1114 թ.:

³⁸ «Վատացիս» ազգանվան վերջածանցը հայերեն -ացի- ն է, այսինքն՝ Վատոս վայրից սերող: Հանդիպում է և հունարեն ածանցով՝ Βαττηνός. Տե՛ս Р. М. Бартиян. О Вардас о Вратѣѣ Жития св. Марии Новой и византийских патронимах Иверии и Ватаци. — "Историко-филологический журнал" (далее — ИФЖ), 1980, № 3, с. 244-250 (վերստույնությունը ն ու յ ն ի՝ Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. հ. Բ, Երևան, 2002, էջ 277-283):

³⁹ Հատուկ նշված է, «որպեսզի այն սեփական լծկաններով մշակեն՝ տեղում բնակվող վանականներին պարեն արտադրելու համար, ապա և որպես արոտներ»:

⁴⁰ MM, t. IV, p. 146.

⁴¹ MM, t. IV, p. 239-240, 243.

⁴² MM, t. IV, p. 148..

⁴³ MM, t. IV, p. 10-11. Սրա մասին տե՛ս H. Ahrweiler. L' Histoire et la geographie de la région de Smyrne entre deux occupations turques (1081-1317). Travaux et Memoires 1, 1965, p. 168.

⁴⁴ MM, t. V, p. 19. ' Ἀρχαῖον բառը բառարաններում չի հանդիպում: Վ գ. բառարանագիր Հեսիքիոսն ունի ἀρχαίας (հոգնակի հայցական) ե բացատրում στοάς, որ նշանակում է ծածկած սյունասրահ:

և «Արտավազգ Մանգակի կալվածք» (Մանգակների մասին տե՛ս ստորև, N 15) (χωράφιου του κύρι' Αρταβάσδου τοῦ Μανδακίου)⁴⁵:

Նույն կալվածագրում «Ս. Լևոնի վանքի» այգիների թվում հիշվում է հինգ մոգ տարածություն՝ այգի, «որ վանքն ստացել է Արտավազգ Մանգակից» (απο κυρίου' Αρταβάσδου του Μανδακίου)⁴⁶: Ս. Անարծաթից վանքի կալվածքներին մոտիկ գտնվում էր «տե՛ր Արտավազգի կալվածքին մոտիկ գտնվող երկու մոգ տարածություն՝ կալվածք» (πλησίον χωράφου τοῦ κυρίου' Αρταβάσδου)⁴⁷:

6. Գ Ա Վ Ր Ա Ս - Դ Ա Մ Ր Ա Տ (ΓΑΒΡΑΣ)

Հունարենում տոհմանունը տվյալ շրջանում արտասանվում էր ոչ թե Գավրաս, այլ Ղավրաս: Ա. Կաթգանը սրանց էլ ընդգրկել է իր գրքի Գ գլխում՝ «Ենթադրաբար Հայկական ծագումով ընտանիքներ»: Ուսումնասիրողները բաժանվել են երկու մասի, նրանք, ովքեր ընտանիքը Հայկական են Համարում, և նրանք, ովքեր մերժում են դա: Ա. Կաթգանը այն Համարում է «արևելյան ծագումով ընտանիք»⁴⁸, պարզ չէ «արևելյան» ասելով նա ինչ է Հասկանում: Օտար Հեղինակներին Հայտնի չէր, որ 1232 թ. գրված Հայկական Ավետարանում (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. N 1519) հիշված է պատվիրատուն՝ «պատրոն Խառնա», «իշխանաց իշխան պատրոն Խառնա», որ Հաղբատի վանքի ժամատանը թաղված են այդ ընտանիքին պատկանող անձինք Հայերեն «Խառնա» տապանագրերով: Հարցը մանրամասն ուսումնասիրված է տողերիս Հեղինակի կողմից⁴⁹:

Միկլոշից-Մյուլլերի վեցհատորյակում այդ տոհմանունը կրող անձի ամենավաղ հիշատակությունը վերաբերում է Փոքր Ասիայի ամենաարևմտյան շրջանում՝ Էգեական ծովի ափին գտնվող Միլետոս քաղաքի քահանայի առնչությամբ: Փաստաթուղթը ութ մոգ տարածություն կալվածքի վաճառքին է վերաբերում, կազմված 6721 (1213) թ. մարտին: Վաճառողը՝ ոմն Միքայել Կունեբիս, նրա կին Աննան և որդիներ Վասիլն ու Կոստանդինը, գնողը «փառավորադույն պրոտովեստիարիոս» Գեորգիոս Եվնուխոսն է: Վաճառքի վկաները չորս հոգի են, չորսն էլ Միլետոսի մետրոպոլիտության քահանաներ: Երկրորդը հիշված է այսպես. «Ես, Կոստանդին Գավրաս՝ Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտության քահանա և ժառանգավոր, նույնպես վկայում եմ և ստորագրում»⁵⁰:

1216 թ. գրված մի փաստաթուղթ վերաբերում է Միլետոսի մոտ գտնվող Հատրոս լեռան վրա Հաստատված բազում վանքերից Ս. Պավլոսի վանքի մի պրոնաստիոնի շուրջ գնացած վեճին: Վերջինին հարցը քննարկելու համար ուղարկված է եղել «պանսեկստ սեկստ տե՛ր Իոաննակիոս Գավրասը»⁵¹:

6745 (1236) թ. սեպտեմբեր ամսին կազմված փաստաթղթում խոսքը քահանա Հովհաննես Պոլիտեսի (Պոլսեցու) և նրա հորեղբոր (կամ մորեղբոր) որդի Հովհաննես Գավրասի կողմից Պատմոս կղզու Քիոնիզմենի Աստվածածնի («Զյունածածկ Աստվածածնի») վանքի վանահայր տե՛ր Գաբրիելին և վանականներին տրվելիք 16 մոգ տարածություն կալվածքների մասին է: Դրանցից չորսը նվիրում են վանքին, իսկ մնացած տասներկու մոգը եր-

⁴⁵ MM t. V, p. 21, 22, 30, 31.

⁴⁶ MM t. V, p. 42.

⁴⁷ MM, t. V, p. 62.

⁴⁸ К а ж д а н. Армяне, с. 88.

⁴⁹ Р. М. Б а р т и к я н. О византийской аристократической семье Гаврас (Γαυρας - Γαβρας).— ИФЖ, 1987, № 3, № 4; 1988, № 1. Հոդվածաշարքը առանձին գրքով մեր Հունարեն թարգմանությամբ լույս է տեսել Աթենքում. Χ ρ α τ ς Μ. Μ π α ρ τ ι κ ι ά ν. Η βυζαντινή αριστοκρατική οικογένεια τῶν Γαυραδων (Γαβραδων). Ἱστορικὴ, προσωπογραφικὴ καὶ γεωεαλογικὴ μονογραφία. Αθήνα, 1993.

⁵⁰ MM, t. VI, p. 162-164.

⁵¹ MM, t. IV, p. 291. Նաև՝ К а ж д а н. Армяне, с. 92.

կուռ ոսկեդրամի դիմաց վաճառում հիշյալ վանքին: Փաստաթուղթը ստորագրել է Հիերուս (Ιεροῦ) եպիսկոպոսության նոմիկոս ու ժառանգավոր Կոստանդին Կարանտենոսը⁵²:

6758 (1250) թ. փետրվարի փաստաթուղթը վերաբերում է Մանուիլ Պալեոլոգոսի կողմից էգեական ծովի Պատմոս կղզու Քիոնիզմենի Աստվածածնի վանքի վանահայր տեր Նիկոդիմոսին և վանքի համայն եղբայրության շուրջ 15 մոդ տարածության վաճառքի վաճառքին՝ մեկ բանող եզան, երեք ոսկեդրամի և մեկ խոզի դիմաց: Փաստաթուղթը ստորագրել է յոթ հոգի: Առաջինը՝ Կոստանդին Գավրաս, Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսության ավագ քահանա: Երրորդը՝ Գեորգիոս Արմենոպոլոս, Միլետոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսության ավագ քահանա: Չորրորդը՝ Կոստանդին Արմենոպոլոս (այլ տվյալներ բացակայում են)⁵³:

Ռիկարդո Օրսինիի 6772 (1262) թ. Հոնիական կղզիներից Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցանկում Ս. Աստվածածնի վանքի կալվածքների թվում հիշվում է Գեորգիոս Գավրասին՝ Հինգ մոդ տարածությամբ⁵⁴:

Հաջորդ Գավրասները վերաբերում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանին: Իրենց «անօրեն» վարքի համար Կոստանդնուպոլսի պատրիարքից երրորդ և չորրորդ նկատողություն ստացած և մեղադրված ստորագրած մի քանի հարյուր հոգևորականների թվում հիշվում են Թեոդորոս Գավրասը և Միքայել Գավրասը: Փաստաթուղթը կրում է 6866 (1357) թ.: «Անօրեն» վարքի տակ հիշվում է անչափահասների ամուսնության խորհուրդը կատարելը⁵⁵: Ստորագրողների 90 տոկոսը իրենց անուկ-ազգանուկներ ճիշտ գրել է գիտեն: Վխտում են տառախալները, որ վկայում է ստորին հոգևորականության կիսագրագիտության մասին:

6869 (1360) թ. Նոյեմբեր ամսին կազմված փաստաթուղթը Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի հոգևոր ատյանում ժառանգության շուրջ գնացած վեճի քննությանն է վերաբերում: Վկաների թվում հիշվում է Կոստանդնուպոլսի հանրահայտ ու նշանավոր «կայսերական ու պատրիարքական արգո Մանգանոն վանքի վանական Գավրասը»⁵⁶ (անունը փաստաթղթում անընթեռնելի է):

6908 (1399) թ. դեկտեմբերի փաստաթուղթը վերաբերում է Մարիա Հագիոսպետրիտիսա Գավրենայի (Γαβρινα, Գավրասի իգականը) դիմումին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքաբանի հոգևոր խորհրդին: Դիմողը հայտնեց, որ իր ամուսին Հովհաննես Գավրասը գերեզմանավել էր, զանազան պարտքերի մեջ ընկել, ապա և իր՝ Գավրենայի օժիտն ամբողջությամբ ծախսվել էր: Պարտատերերը իր ամուսնուց բռնի պահանջում են ստանալ ինչ որ մնացել է: Գավրենան խնդրում է եկեղեցու օգնությունը⁵⁷:

6908 (1400) թվակիր փաստաթղթում ասվում է, որ Կոստանդնուպոլսից դուրս, կայսերական ծովափի դարպասի մոտ գտնվող Հովհաննես Մկրտչի տաճարը տիրելու և ժառանգելու իրավունք ունի երեք Նիկոլայոս խրիսիմոսը, որպես ի հիմանց այն կառուցած: Երեք Նիկոլայոսը տաճարը ժառանգում է իր երկու որդիներին, որոնք հոգևորական դառնալով, տիրում էին տաճարին և իրար մեջ բաժանում եկամուտները: Նրանցից մեկը կոչվում էր Գեորգիոս Մոսխոպոլոս, մյուսը՝ Գավրաս: Մոսխոպոլոսն ունեցավ երկու զավակ՝ Աննա Տորնարեային և Միքայել Մոսխոպոլոսին, որոնց հավասար բաժնով թողեց տաճարի վրա ունեցած իր իրավունքները: Քանի որ զավակներից մեկը՝ Աննան իգական սեռին է պատկանում, նա իր մայր Գավրենայի հետ տաճարի իր բաժինը՝ երկու չորրորդը վաճառում է հիշյալ Միքայել Մոսխոպոլոսին: Վերջինս տիրում է տաճարի երեք չորրորդին, երկու

⁵² MM, t. VI, p. 187-188.

⁵³ MM, t. VI, p. 191-192.

⁵⁴ MM, t. V, p. 56.

⁵⁵ MM, t. I, p. 370-371.

⁵⁶ MM, t. I, p. 395.

⁵⁷ MM, t. II, p. 299-300.

չորրորդը՝ գնմամբ, մեկը՝ ժառանգաբար: Հետագայում Հանդես է գալիս մի այլ սլահանջատեր, սկսվում է վեճ, որին և վերաբերում է սույն փաստաթուղթը⁵⁸:

Հոգևոր խորհրդի 6908 (1400) թ. հոկտեմբերի թվակիր փաստաթղթում գրված է, որ սինդիկոսները ներկայացավ Իրիկի Գավրենյան և Հանդես եկավ իր կեսրայր Միքայել Մոնեմվասիոտիսի դեմ: Նա ասաց, որ յոթ տարի առաջ իր ամուսինը (Մոնեմվասիոտիսի որդին) վախճանվելիս կտակով իր Հարազատ Հորը նշանակեց Հոգաբարձու, որսկեսգի նա Հավասարապես իր օթիտը բաժանի Գավրենյանի և վերջինիս զավակների միջև, և ինչ նա պարտական էր իր որդուն՝ վերջինիս մոր օթիտը, իր ասելով՝ Հազար ոսկեգրամ: Ներկա գտնվող Գավրենյանի կեսրայրն ասաց, որ որդու ունեցվածքից իր ձեռքը ոչինչ չի Հասել, քանզի ամեն ինչի տերն ու տիրականը իր Հարսն էր: Ինչպե՞ս է նա իրենից օթիտը պահանջում, երբ ոչինչ չի ստացել: Բավականին երկարած վեճը լուծվում է Հոգևոր խորհրդում⁵⁹:

6909 (1401) թ. մայիսին Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարքի նախագահությամբ գումարված ժողովում, որին մասնակցում էին նաև Կյուլգիկոսի, Գանգրայի, Սևերինի և Մեդիայի արքեպիսկոպոսներ, եպիսկոպոսներ և այլք, բերման ենթարկվեց քահանա Գավրասը: Նրան մեղադրանք ներկայացրեցին, թե անգիտությամբ պրոտոստրատորի չորրորդ ամուսնույն խորհուրդն է կատարել: Նա պատրիարքի կողմից իր սլարտականությամբ յուրենները կատարելու իրավունքից զրկվեց և պահանջվեց նրա Հարցը քննության ենթարկել: Ոմն Ֆակրաս Կանտակուզենոս խոստովանեց, որ ինքը Հարբեցրել էր քահանային, ապա նրան մի թուղթ ցույց տվել, իբրև թե դա ամուսնույն խորհուրդը կատարելու իր ստացած բուլլան (թուղթովություն) է: Ժողովը Գավրասին արդարացրեց, բայց արգելեց իր տան մեջ մի տարի գինի խմել: Եթե նրան կանչեն գործով (ինքը չինարար է), նա պարտավոր է օրական ընդամենը մեկ գավաթ գինի խմել: Այն պատճառով, որ ժողովում քվորում չկար, բացակայում էին երկու անդամ, որոշման կայացումը թողնվեց Հետագային, երբ անհրաժեշտ քվորումը ապահովվի⁶⁰:

Վերջապես նույն 6909 (1401) թ. հուլիսի փաստաթղթում ասվում է, որ Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարքին և Հոգևոր խորհրդին է դիմել Վատացինա Գավրենյան: Նա Հանդես եկավ ընդդեմ կայսեր Հարազատ Դիմիտրիոս Վուլոտիսի դեմ ու Հայտարարեց, որ Կուլուկլարիա կոչվող Աստվածածնի սրբապատկերը, որն իրենց ընտանիքին է պատկանում և կտակով տրվել էր իր դստեր՝ Աննա Վատացինային իր մորից (Վատացինա Գավրենյանից), այն է՝ իր դստեր տատ Կալի Գավրենյանից, իսկ վերջինս իր Հերթին կտակով ստացել էր իրենց Հարազատ քույր մայրապետ Աթանասիա Գավրենյանից, Վուլոտիսն իր մոտ է պահում և չի տալիս: Իրենք այդ սրբապատկերից եկամուտ կունենան, քանզի այն մեծ Համբավ է վայելում, երկրպագության առարկա է: Վուլոտիսը ներկայացրեց Աթանասիա Գավրենյանի կտակը, Համաձայն որի սրբապատկերից ստացվող ամբողջ եկամուտը պետք է բաժանվի երեք մասի, մեկը՝ եկեղեցու, որում սրբապատկերը գտնվում է, ծախսերի Համար, երկրորդ մասն ունենա իրենց եղբայրը՝ քահանա Ոմն Գավրասը, իսկ երրորդ մասը իր՝ Աթանասիայի քույր Կալին: Վերջինս իր բաժինը կտակեց վերոհիշյալ Վատացինայի դստեր՝ Աննային: Երբ Հարց տրվեց Վուլոտիսին, ինչպե՞ս է նա ձեռք գցել սրբապատկերը, Հանել եկեղեցուց, ուր այն գտնվում էր, նա սլատասխանեց, թե սրբապատկերը քահանա Գավրասի մոտ էր, նա այն ստացել էր երաշխավորի միջոցով «Հզոր և սուրբ կայսրից երեք Հարյուր ոսկեգրամի դիմաց»: Վեճը բավականին երկարում է և ի վերջո դալիս են ինչ-որ լուծման: Փաստաթուղթը ստորագրել է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը⁶¹ (Մատթեոս Ա-ը - 1397-1410):

⁵⁸ MM, t. II, p. 391-393.

⁵⁹ MM, t. II, p. 439-441.

⁶⁰ MM, t. II, p. 488-490.

⁶¹ MM, t. II, p. 513-515.

7. Թ Ո Ռ Ն Ի Կ Յ Ա Ն Ն Ե Ր - T O P N I K I O I

Հրաչյա Աճառյանն իր Հայոց անձնանունների բառարանում որպես Թռունիկ անվան առաջին կրող նշում է Թռունիկ Բաղրատունուն, որի որդին մասնակցեց արար զորավար Մուսեի դեմ պատերազմին՝ 851 թ.: Նա ցույց է տալիս, որ Թռունիկ անունը կրում էին բացի Բաղրատունիներից նաև Արծրունիները ու Մամիկոնյանները: Նա նշում է այդ անունը կրող տասը հոգու, որոնց մեծ մասը այս կամ այն չափով կապ ունեին Բյուզանդիայի հետ: Մեզ հայտնի Թռունիկյանները սերում են Բաղրատունիներից:

Ենթադրվում է, որ Թռունիկյանների (Տարոնացիների մի ճյուղը) բյուզանդական թևը սերում է Տարոնի իշխան Գրիգորի եղբայր Աբու-Ղանիմից: Վերջինս, Տարոնի իշխանուհի-յունը Բյուզանդիայի կողմից նվաճելուց (968թ.) հետո, տեղափոխվեց Բյուզանդիա և պրոտոսպարթարի աստիճանն ստացավ: Ա. Կաթողանը, որ տվել է XI-XII դդ. բյուզանդական Թռունիկյանների ցանկը (27 անձ), նրանց ընդգրկել է իր գրքի Բ ղ խում, որ վերնագրված է «Այսպես կոչված Հայ-վրացական ընտանիքներ»⁶²: Եթե նրանցից մեկն ու մեկը բյուզանդական աղբյուրներում կոչված է «Իբեր», դա չի նշանակում, որ այդ կոչումը էթնիկոն է, ազգային պատկանելություն է նշանակում: Այդպես էին կոչվում վրացադավան (իմա՝ քաղկեդոնիկ) հայերը⁶³:

6694 (1186) թ. հունվարի փաստաթղթի համաձայն Իսահակ II Անդելոս կայսեր (1185-1195) «նախապապ» (προπαππος) Ալեքսիոս Կոմնենոսը Պատմոս կղզու Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքին բազում առանձնաշնորհումներ էր խոստացել, բայց չհասցրեց իրականացնել: Ահա Իսահակ Անդելոսը մարմնավորում է դա, հաստատելով Հիշյալ թվականին շնորհված իր խրիստովուլով: Խնդրի կատարման պարտականությունները գրվում են Մեծ լոգարիաստեսի, Մեծ սակելլարի և Ծովային սեկրետների վրա: Փաստաթղթի վրա նշված է և՛ «սևաստոս և որ ի վերա կանիկլիոնի Դիմիտրիոս Թռունիկ»: Անդրոնիկոս I կայսեր օրոք նա հիշվում է որպես «վելոնի կրիտես»⁶⁴: Իսահակ Անդելոսի օրոք ստացավ «ի վերա Կանիկլիոնի» պարտականությունները, իսկ 1191-ից մինչև մահը (1201 թ. փետրվարը) գրոմոսի լոգոթետ էր⁶⁵:

6697 (1188) թ. դեկտեմբերի փաստաթուղթը վերաբերում է Պատմոս կղզու Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի սեփական միջոցներով կառուցած նավերի էքսկուսիային: Կոստանդնուպոլսի Նեոքիոն նավահանգստում խարիսխ դրած նորակառույց նավի մեծությունը, ծավալը, բեռնատարողությունը հաշվարկվեց վանահոր խնդրանքով Ծովային սեկրետի մի շարք պետական ծառայությունների պաշտոնյաների կողմից: Հաշվարկողների թվում էր նաև Վասիլ Արմենոպոլոսը: Անադոնոս Հովհաննես Կամատերոսը պրոտոմանդատորիկոնի ծառայությունը իրականացնում էր «մեր հզոր և սուրբ կայսեր մորեղբայր (θειος)⁶⁶, գրոմոսի լոգոթետ Կոստանդին Թռունիկի տված լիազորությամբ»⁶⁷:

Իսահակ II Անդելոս կայսեր (1185-1195) 6700 (1192) թ. ապրիլի փաստաթուղթը վերաբերում է ձենովայի հանրապետության վաճառականներին տրված առանձնաշնորհումներին:

⁶² К а ж д а н. Армяне, с. 47 и сл. Նրանց թվում է անգամ Մուշեղի որդի, Սասունի իշխան Թռունիկը:

⁶³ Sbe P. Baprtkян. O Bapdas o Bpatzης (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Բ, էջ 277-283: Sbe և N. Adontz. Les Taronites en Armenie et a Byzance. - EAB, p. 197 sqq.: Ն. Ա կ ի ն յ ա ն. Մատենադարանի հետազոտություններ. Վիեննա, 1938, էջ 49-88: Charnis. The Armenians, p. 46 sqq. (Հայերեն թարգմանությունը՝ էջ 96-97):

⁶⁴ Nicetae Choniatae Historia. Recensuit Ioannes Aloysius van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1975.

⁶⁵ MM, t. VI, p. 119-121. Հմտ. Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πατμου, τ. Α' Αυτοκρατορικά, σελ. 96.

⁶⁶ Վիճահարույց հարցի մասին՝ К а ж д а н. Армяне, с. 55-57.

⁶⁷ MM, t. VI, p. 122-124.

րին՝ Անդրոնիկոս II Անգելոսի բռնատիրությունը տապալելու դործում նրանց ցուցաբերած աջակցության դիմաց: Բանակցություններ վարելու համար ձեռնվայից Կոստանդնուպոլիս են գալիս Հանրապետության կոմս Մանետոլզոս Բրեսասի պատվիրակները: Կայսեր կողմից բանակցությունները վարելու պարտականությունը գրվել էր «պանսեկաստ սեկաստ, դրոմոսի լոգոթետ տեր Դիմիտրիոս Թոռնիկի վրա»: Ձեռնվացիները պահանջում են Անդրոնիկոս II Անգելոսի եռամյա թագավորության տարիներին Կոստանդնուպոլսում սպանված ճենովացիներին, ինչպես նաև իրենց կրած նյութական վնասի հատուցում՝ 2028 ոսկեդրամ և այլ բազում առանձնաշնորհումներ: Պահանջում են նաև անցած երեք տարիների և գալիք տասը տարիների համար սոլեմնիա: Համաձայնության փաստաթուղթը կազմել են կայսեր գրամատիկոս Կոստանդին Պեդիադիտեսը, պրոտոնոտար Աերգիոս Կոլիվան և Կոստանդին Պետրիտեսը: Այն ենթակա էր հաստատման և ստորագրման «պանսեկաստ սեկաստ, թագավորության հարազատ, գրոմոսի լոգոթետ Դիմիտրիոս Թոռնիկի կողմից»⁶⁸:

Մովսիսի սեկրետի 6704 (1195) թ. հոկտեմբեր ամսին գրված որոշման մեջ հիշվում են Ալեքսիոս II Կոմնենոս և Իսահակ II Անգելոս կայսրերի կողմից Պատմոսի Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքին շնորհված խրիստովուլները, որոնցով վանքին թույլ էր տրվում ունենալ հազար հինգ հարյուր (մոզ) բեռնատարողությամբ երեք նավերի էքսկուսիան, դրանք չզրանցելով պետական մատյաններում: Անցյալում տրված այդ խրիստովուլները վանքը նոր կայսեր (Ալեքսիոս III Անգելոսին) ինդրում է վերահաստատել: Նաև հաշվարկել վանքի ծախսով կառուցված և Կոստանդնուպոլսի Նեոքիրոն նավահանգստում խարխիս գցած մի նավի ծավալը, բեռնատարողությունը և այլն: Դրան անձամբ մասնակցում էին Մովսիսի սեկրետի պետ անադնոստ Հովհաննես Կամատերոսը, ով պրոտոմանդատորիկոնի օֆֆիկիոնը վարում էր «պանսեկաստ սեկաստ և որ ի վերա դեիսեոնի, տեր Կոստանդին Թոռնիկի տված լիազորությամբ, պրոտոէլատիկոնը կայսերական վեստիարիտես Եվստաթիոս Կաստամոնիտեսի լիազորությամբ Վասիլ Արմենոսուլոսը» և այլք⁶⁹ (տե՛ս «Արմենոպուլոսի» տակ, N1): Փաստաթուղթը ստորագրողների թվում էր և Գեորգիոս Ա... ն, որ Մովսիսի սեկրետը վարում էր պանսեկաստ սեկաստ և Վարդարիոտների պրիմիկերիոս Կոստանդին Տարնացու տված լիազորությամբ:

Թեոդորոս I Լասկարիս կայսեր (1208–1222) 1221 թվակիր խրիստովուլ սիգելը հաստատում է Պատմոս կղզու Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի Մեանդրոս և Պալատիոն գետերի միջև գտնվող և Պիրգոս կոչվող վայրի վրա ունեցած իրավասություններն ու դրա անձեռնմխելիությունը պետական պաշտոնյաների և այլոց ոտնձգություններից: Փաստաթուղթը ստորագրել է կայսրը և այն գործի է դրվել Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով (δὲ τοῦ Τορνικῆ Διμητρίου)⁷⁰: Միջայել իննիատես պատմիչի ասելով, նա Կոստանդին Թոռնիկի որդին էր և թուր Մեծ լոգոթետ Դիմիտրիոս Թոռնիկի: Թեոդորոս I Լասկարիս կայսեր մեաղոնն էլ էր⁷¹:

Հովհաննես III Դուկաս Վատացի (1222–1254) 1229 (կամ 1244) թ. ապրիլի փաստաթղթերով կայսրը պաշտպանում է Պատմոսի Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի տիրույթները ոտնձգություններ կատարողներից, այդ թվում և պինկերես, Թրակեսիոն բանակաթեմի գուքս Հովհաննես Կոմնենոս Կանտակուզենոսից: Փաստաթուղթը գործի է դրվել «Դիմիտրիոս Թոռնիկեսի միջոցով» (δὲ τοῦ Τορνικῆ Διμητρίου)⁷²:

Հիշյալ Դիմիտրիոս Թոռնիկը գործի է դրել նաև կայսեր կողմից Պատմոս կղզու վերոհիշյալ վանքին շնորհված՝ Մեանդրոս և Պալատիոն գետերի միջև գտնվող մետոխիոնին վերաբերող փաստաթուղթը⁷³: Դրան նախկինում տիրում էր Կոստանդնուպոլսի Պանախրան-

⁶⁸ MM, t. III, p. 26-27, 32.

⁶⁹ MM, t. VI, p. 127-130.

⁷⁰ MM, t. VI, p. 180-182.

⁷¹ Βυζαντινά ἔγγραφα Μονιῆς Πατρῶν, σελ. 123.

⁷² MM, t. VI, p. 183.

⁷³ MM, t. VI, p. 177.

տոս վանքը, իսկ տվյալ պահին աղատ էր և ոչ ոքի չէր պատկանում: Փաստաթղթի հրատարակիչների ենթադրության համաձայն, այն գրվել է հավանաբար 1216 թ.:

Անթվակիր, հավանաբար 1233 թ. գրված կայսերական փաստաթուղթը վերաբերում է Ջմյուռնիայի շրջանի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի և կայսերական վեստիարիտես Նով-հաննես Ռավդոկանակակեսի միջև Վարի (Բարե) կամ Մելա անունը կրող գյուղի սահմաններում գտնվող հողատարածության շուրջ գնացած վեճին: Հողը վանքին էր նվիրաբերել կայսրը, բայց դրա վրա իր իրավունքներն էր պաշտպանում հիշյալ Ռավդոկանակակեսը: Խնդիրը քննության ենթարկեց «Իմ թագավորության ամենացանկալի հարազատ եղբայր տեր Դիմիտրիոս Թոռնիկ Կոմնենոսը»: Փաստաթղթի վերջում կայսերական մոմե կնիքը կար և «ինչպես ընդունված է մեսագոնների վերաբերյալ՝ «Դիմիտրիոս Թոռնիկեսի միջոցով» մակագրությունը»⁷⁴:

Ջմյուռնիայի շրջանի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի վանահայր տեր Պավլոսը կայսրին ներկայացրեց կայսերական մի կարգադրություն, ինչպես և «Հզոր և մեր սուրբ տիրոջ կայսեր ամենացանկալի հարազատ եղբայր ամենաազնվագույն տեր Դիմիտրիոս Թոռնիկ Կոմնենոսի կողմից ստորագրված մի կարգադրություն, ուղղված «պանսևաստ սևաստ Ջմյուռնիայի բերդատեր Նովհաննես Ալոպոսին»: Նրանում ասվում է կայսեր կողմից վանքին նվիրաբերված վեց լուծ հողի մասին: Փաստաթուղթը թվագրված է 6742 (1234) թ. մարտ և մայիս ամիսներով⁷⁵:

Նույն տարվա մայիս ամսով թվագրված փաստաթուղթը կայսեր կողմից Լեմվոնի վանքին հողատարածության նվիրատվություն է: Դրա հետ վանքին են շնորհվում և այնտեղ գտնվող բաղնիքը, պարտեզը և դրսեցի ազատ պրոսկաթիմենոսները՝ պետական ցուցակներում չգրանցված (τῶν δῆμοστων ἀνεπιγυωστούς): Նրանք իրենց աշխատանքով վանքին օգուտ են բերելու: Ստորագրել է կայսրը, իսկ ներքևում, ինչպես ընդունված է մեսագոնների համար՝ «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁷⁶:

6737 (1229) 6740 (1232) և 6742 (1234) թթ. Ջմյուռնիայի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի ձկնորսարանների վերաբերյալ հրապարակվել է երեք հրամանագիր (πρόσταγμα): Երկրորդում վանքին թույլատրվում է կառուցել ձկնորսարան՝ ազատված հարկերից և այլ վճարներից: Կայսրը կարգադրում է պանսևաստ սևաստ պարակիմոմենոս Ալեքսիոս Կարտերոսին պաշտպանել վանքը հնարավոր ոտնձգություններից: Հրամանագիրը ստորագրել էր կայսրը, այն ուներ կայսեր մոմե կնիքը և ինչպես ընդունված է՝ «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁷⁷:

Վերջապես կայսերական մի անթվակիր հրամանագիր թույլ է տալիս Լեմվոն վանքի վանահայր Գերասիմոսին վանքի սեփականությունը հանդիսացող տարածքում, իր կարողությունների սահմաններում, հաստատել դրսեցի պրոսկաթիմենոսներ վանքին ծառայելու համար, պահպանի նրանց ամեն տեսակի պարհակներից: Փաստաթուղթը ստորագրվել էր կայսեր կողմից, ուներ կայսեր մոմե կնիքը և «ինչպես ընդունված է մեսագոնների համար՝ «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը»⁷⁸:

6742–6747 (1234–1239) թթ. ընթացքում վեց փաստաթուղթ վերաբերում է Ջմյուռնիայի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի մոտ գտնվող Սֆուրնու վայրին: Քանի որ այդ վայրի բնակիչների և վանքի միջև վեճը գնալով շատ մեծ ծավալ ստացավ, «մեր Հզոր և սուրբ տեր և կայսր իր ամենացանկալի հարազատ եղբայր, ամենաազնվագույն Թոռնիկ Կոմնենոսին կարգադրեց ուսումնասիրել հարցը»: Սֆուրնու վայրը պատկանում էր «մեր Հզոր և սուրբ կայսեր լիզիոս կավալարիոս Սիրգարիին (սիր Գարի, լատին է – Հ. Բ.), այնտեղ

⁷⁴ MM, t. IV, p. 198-200.

⁷⁵ MM, t. IV, p. 146-150.

⁷⁶ MM, t. IV, p. 145.

⁷⁷ MM, t. IV, p. 240-241.

⁷⁸ MM, t. IV, p. 248-249.

բնակվում էին նրա պարիկոսները: Որոշվեց պարիկոսներին հեռացնել այնտեղից: Փաստաթուղթը ստորագրել է «Զմյուռնիայի մետրոպոլիտ Գեորգիոսը»⁷⁹:

Նույն 1234-1239 թթ. միջև գրված փաստաթուղթը կայսերական ստորագրությամբ նվիրատվություն է Զմյուռնիայի Ս. Գևորգ Հքսոկաստրիտեսի վանքի մետոխիոնին: Այն ունեւր կայսեր մոմե կնիքը և «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով» մակագրությունը⁸⁰:

Կայսեր կողմից վերանորոգված Լեմվոն վանքի վանահայրը հայտնում է կայսեր, որ արդար ճանապարհով Ֆիներկոս վայրի Պանարետոս վայրում գնել է ձիթենիներ, իսկ Մանտեայում Ս. Պանտելիերմոնի մետոխիոնը և խնդրում է տվյալ, որ ունեցվածքը հաստատվի կայսերական որոշմամբ: Ստորագրել է կայսրը (անունը չի հիշված): Հատուկ ցույց է տրված, որ փաստաթղթի ներքևից կախված է մոմե կնիք, և ինչպես սովորաբար լինում է կայսերական պարտավորություններին ու հրամանագրերին, նշված է «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁸¹:

Հավանաբար 1250 թ. է վերաբերում մի փաստաթուղթ, որի համաձայն, Լեմվոն վանքի վանահայրը փորձում էր յուրացնել կայսերական վիստիարիտես Հովհաննես Ռավգոկանակակիսի կալվածքները: Վերջինս կայսերական որոշում ներկայացրեց, որի համաձայն վիճահարույց հարցը քննելու համար նշանակվեց « կայսեր շատ ցանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի գուքս, տեր Հովհաննես Դուկաս Կուլտիկը»: Վեճը լուծվում է հօգուտ Ռավգոկանակակիսի: Փաստաթուղթը կրում էր կայսեր կնիքը և ինչպես ընդունված է մեսագոնների համար, նշված էր «Դիմիտրիոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁸²:

Բացի բազմիցս հիշված Դիմիտրիոս Թոռնիկից՝ Կոստանդին Թոռնիկի որդուց, Մեծ Լոգոթես համանուն Դիմիտրիոս Թոռնիկի թոռից, XIII դ. 50-ական թվականների մի փաստաթղթում հիշվում է «մեր հզոր և սուրբ տիրոջ, կայսեր ծառա և եղբորորդի (կամ քեռորդի - εξαδελφος - Հ. Բ.), Թրակեսիոն բանակաթեմի գուքս և հրամանատար Հովհաննես Թոռնիկը»: Զմյուռնիայի շրջանի Լեմվոն Աստվածածնի վանքի վանականները դիմում են նրան և բողոքում վանական Մաքսիմոսի վանքին նվիրաբերած կալվածքներն ու ձիթենիները վերջինիս հարազատ եղբայրներ Վասիլի և նրա որդի Կոստանդինի կողմից հափշտակվելու և վաճառվելու դեմ: Վեճը լուծվում է վանականների օգտին: Փաստաթղթի տակ ստորագրել է վերոհիշյալ Հովհաննես Թոռնիկը⁸³:

Անթվակիր մի հրամանագիր և հաստատագիր վերաբերում է նույն վանքի կայքի և պարիկոսների վրա ունեցած իրավունքներին, խրիսովուլներին և որոշումներին: Նրանում հիշվում են, որպես հանգուցյալ, Հովհաննես III Դուկաս Վատացիսը (1222-1254), նա համարվում է իշխող կայսրի հորեղբայրը (կամ մորեղբայրը - θείος Հ. Բ.), և Թեոֆորոս II Դուկաս Լասկարիսը (1254-1258), որպես իշխող կայսրի հորեղբորորդի (կամ մորեղբորորդի - εξαδελφος - Հ. Բ.): Հետևաբար փաստաթուղթը գրված է 1258-ից հետո: Այն վերաբերում է «Զմյուռնիայի լեռան վրա» տեղակայված Լեմվոնի Ս. Աստվածածնի վանքի ունեցվածքին: Վանահայր Հիերոմոնեսի Կիրիլլոսը և նրան ենթակա վանականները նոր կայսրից խնդրում են, որ նա հաստատի նախկին կայսրերի շնորհած խրիսովուլները:

Ստորագրել է կայսրը՝ ամենայն հավանականությամբ Հովհաննես IV Լասկարիսը (1258-1261), կցված էր նրա մոմե կնիքը և ինչպես ընդունված է մեսագոնների համար՝ «Անդրոնիկոս Կոմնենոս Թոռնիկի միջոցով»-ը⁸⁴:

Վերջապես հետաքրքիր է նշել, որ Նիկիա քաղաքում գոյություն ունեւր «Թոռնիկի վանք»⁸⁵, հայտնի է հոգ Թոռնիկյանի կողմից էր կառուցված:

⁷⁹ MM, t. IV, p. 41-43.

⁸⁰ MM, t. IV, p. 44-45.

⁸¹ MM, t. IV, p. 138-139.

⁸² MM, t. IV, p. 219-220.

⁸³ MM, t. IV, p. 73-74.

⁸⁴ MM, t. IV, p. 221-222.

⁸⁵ Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμοι. Τ. Α Αυτοκρατορικά, σελ. 138, n. 5.

8. Ի Ս Ա Վ Ե Ր - Ի Տ Ա Բ Ե Ր

Անվան առաջին կեսը՝ Իսա, արաբերեն Հիսուս անունն է։ Հր. Աճառյանը իր Հայոց անձնանունների բառարանում Իսավեր անունն չի հիշում, նշում է Իսավերդի (նշանակում է Հիսուսի տվածը), որպես երկրորդ բաղադրիչ թուրքերեն «վերդի»՝ տվեց։ Բայց դա շատ ուշ շրջանում է հիշված, այն էլ ոչ առանձին։ Հայտնի է Իսավերդենց աղանվամբ ունիթոռ Հայ (XVIII դ. կեսեր)։

Ռիկարդո Օրսինիի Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության ենթակա կալվածքների 1262 թ. կազմված ցուցակում հիշված է Էսլիրոսի Ավլոնի թեմում Վելոնի կոչված երկու մոդ տարածությամբ մի կալվածք, որը եկեղեցուն է նվիրաբերել Իսավեր Արտավազդը (ἀπο αφιερωσέως Ἰσαβέρη τοῦ Ἀρταβασδοῦ)⁸⁶ բառացի՝ «Արտավազդի Իսավերը»։ Կեֆալոնիայի կղզու Հյուսիս-արևելյան կողմի Ատրոս լեռան թեմի Ս. Աստվածածնի վանքի կալվածքների թվում հիշվում են երեք մոդ տարածությամբ Իսավերի նվիրաբերած կալվածքները (χωράφια τὰ ἄπὲρ ἔχομεν ἀπὸ τοῦ Ἰσαβέρη)⁸⁷։ Ըստ երևույթին երկուսն էլ նույն անձնավորությունն է։ Բացի այդ, վերահիշյալ Ավլոնի թեմում հիշված է և մի այլ կալվածք, որ կոչված է «Իս(ավերի) կալվածք» (χωράφιον τοῦ Ἰσαβέρη)⁸⁸։ Փակագծերի մեջ առնված տառերը հրատարակիչներին են ։

9. Լ Ե Վ Ո Ւ Ն - Λ Ε Β Ο Υ Ν Η Σ

Հունական ΛΕΩΝ (Առյուծ) անունը։ Հայերեն լեզվի օրենքների համաձայն, երբ օտար անվան մեջ առկա են կողք կողքի երկու և ավելի ձայնավորներ, բաժանվում են բաղաձայնով (կամ կիսաձայնով)։ Ուստի ΛΕΩΝ-ը դառնում է Լեոն (հմմտ՝ Ἰωάννης - Իոաննես - Թովհաննէս, Ἰωακείμ - Իոակիմ - Թովակիմ և այլն։ Գալով ΛΕΩΝ-ին, թեև այն տառադարձված է Լեոն, Կիրիկիայի Հայկական պետության մեջ իշխած (Թադավորած) Լեոնները բյուզանդական աղբյուրներում կոչված են Λεβούνης - Լեոնես։ Բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս Խոնիատեսն, օրինակ, Լեոն I-ին և Լեոն II-ին կոչում է Λεβούνης- Լեոնես⁸⁹։ Այդ իսկ պատճառով բոլոր հիմքերն ունենք մեր խնդրո առարկա բյուզանդական փաստաթղթերում Հանդես եկող (որպես տոհմանուն) Λεβούνης -ներին Հայ Համարել, նամանավանդ մեկի անունը Վարդ (Βαρδας) է։

1225 և 1235 թվակիր փաստաթղթերում և այդ տասնամյակում հիշված Հավանաբար նույն անձնավորությունը կոչված է Իսահակ Լեոնեսի (Ἰσαάκιος του Λεβούνη)։

6740 (1225) թ. օգոստոս ամսին վանական Նիկանդրոս Գունարոպոլիսի կաղմած կալվածագիրը վերաբերում է Դեմոսիատոս գետից այն կողմ դտնվող կալվածքների վաճառքին։ Շրջանը Զմյուռնիան է, քանզի վաճառողը երգվում է «կայսեր մտերմադուլին» պանսեաստներին, այդ թվում և «կայսերական վեստիարիտեսներից» Իսահակ Լեոնեսին։ Հիշյալ կալվածքները Զմյուռնիայի վախճանյալ մետրոպոլիտ Կոստանդին Պարթենեսը առօրինաբար հափշտակել էր։ Եղածների մեջ կային և այնպիսիք, որ պատկանել են վանական Նիկանդրոս Գունարոպոլիսին, որոնք և վաճառում է տեր Վասիլ Վլատերոսին, Ռավդոկանակակեսի փեսային։ Վկաների թվում ամենից առաջ հիշվում է Զմյուռնիայի մետրոպոլիտության մեծ էկոնոմ (μεγας οικονόμος) Լեոն Արդրոսը (Λεων ο' Αργρός)։ Վաճառողը Զմյուռնիայի արքեպիսկոպոսին (տեր Գեորգիոս) հիշում է որպես «իմ սրբազնադուլին տեր ու տիրակալ պանիպերտիմոս (πανυπέρτιμος)⁹⁰։

⁸⁶ MM, t. V, p. 48.

⁸⁷ MM, t. V, p. 63.

⁸⁸ MM, t. V, p. 24.

⁸⁹ Nicetae Choniatae Historia..., p. 21, 522.

⁹⁰ MM, t. IV, p. 189-190.

Նույն Իսահակ Լևոնեսը, ինչպես ասվեց, հիշվում է և 6743 (1235) թ. մարտի փաստաթղթում, որը վերաբերում է Ջմյուռնիայի շրջանի Լեմվոնի Աստվածամոր վանքի կալվածքներին: Առանձին կալվածքներ գտնվում էին «կայսերական վեստիարիտես տեր Իսահակ Լևոնեսի կալվածքների հարևանությամբ» (χωράφιον τοῦ βασιλικού βεστιαρίτου κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Λεβουνῆ. Τα δίκαια τοῦ Λεβουνῆ. Τα χωράφια τοῦ Λεβουνῆ):

Իսահակ Լևոնեսի կալվածքները հիշվում են և Ջմյուռնիայի նույն Լեմվոն վանքի կալվածքներին վերաբերող անթվակիր մի փաստաթղթում: Այնպեղ ցույց է տրված, որ մի կալվածք գտնվում է «կայսերական վեստիարիտես տեր Իսահակ Լևոնեսի կալվածքներին կից» (ἀκουμβέζοντος εἰς τὰ χωράφια τοῦ βασιλικού βεστιαρίτου κυροῦ Ἰσαακίου τοῦ Λεβουνῆ. Τα δίκαια τοῦ Λεβουνῆ)⁹¹: Փաստաթղթի վերջում հիշվում են վկաները՝ «ի ներկայության Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսյան ամենաաստվածասեր վիճակավորների և գլխավորների (ἀρχόντων): Վերջում կա «Ջմյուռնիայի մետրոպոլիտի ստորագրությունը»⁹²:

Իսահակ Լևոնեսին է հասցեագրված կայսերական մի հրամանագիր, որով քննադատվում է հիշյալ պանսեաստ սեաստ տեր Իսահակ Լևոնեսը: Նա հարկ էր դրել կայսերական Լեմվոն վանքին պատկանող Մելա գյուղի վրա, թեև այն ազատված էր դրանից⁹³:

6792 (1283) թ. նոյեմբերի կալվածագիրը վերաբերում է ոմն Թեոդորոս Գորդատոսի տներին և դրանց կից հողերի վաճառքին: Խնդրո առարկա անշարժ գույքի կեսը հիշյալ Թեոդորոսը իր կենդանության օրոք նվիրել էր Ջմյուռնիայի Լեմվոնի Աստվածածնի վանքին, մնացած կեսը նրա ժառանգները քսանհինգ ոսկեդրամի դիմաց վաճառում են հիշյալ վանքին: Շարունակության մեջ ասվում է, որ «Լևոնիսեն (Լևոնեսի իգականը) բակում ունի մեկ աղյուսածածկ և խոտածածկ տուն, մեկ ընկուզենի, մեկ թզենի, երկու նռնենի և երկու կաղնի»: Լևոնիսեն հավանաբար վաճառողների հարսն է: Վկաների թվում հիշվում է «Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսյան տաբուլարների պրիմիկերիոս Նիկոլայոս Թիլոկինեգիտեսը»⁹⁴:

Վերջապես մի անթվակիր՝ XIII դ. երեսնական թվականների, դրույթուն վերաբերում է Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիային ենթակա Ջմյուռնիայի Լեմվոնի Աստվածածնի վանքից ոմն Նիկոլայոս Կազանեսի հափշտակած ձիթենիներին: Խնդրին միջամտել է պատրիարքը, որը հանձնարարել է Ջմյուռնիայի մետրոպոլիտ տեր Կոստանդին և Ս. Սոֆիայի կալվածքների հսկիչ տեր Ալեքսիոս Կաստամոնիտեսին զբաղվելու այդ հարցով: Խոսքը վերաբերում է 39 ձիթենիների, որոնք և վերադարձվում են վանքին: Ստորագրել են Ջմյուռնիայի կատապաններ Վարդաս Լևոնեսը (Βάρδας ο Λεβουνῆς) և Հովհաննես Գալենոսը⁹⁵:

Մեկ անգամ մի հայի անունը հիշվում է հունարեն Λεων (Լևոն) ձևով և վերաբերում է Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության 1262 թ. կալվածքների ցուցակին: Խոսքը Լևոն Մանգակի (Λεοντος του Μανδακίου) տան մասին է⁹⁶:

10. ԽԱՉԻԿ - ΧΑΤΖΙΚΗΣ, ԽԱՉԱՆ - ΧΑΤΖΑΝΗΣ

Խաչիկ անձնանունը մեղանում գործածական է VIII դ.: Ինչ վերաբերում է Խաչանէսին, այն հունարենում բերված է Խաչան ձևով («էս»-ը հունարենի արական սեռի առաջին հոլովման եզակի ուղղականի վերջավորությունն է): Շատ ուշ շրջանում՝ 1561 թ. հիշված է մի Խաչանէս, որի անունը Հր. Աճառյանը համարում է «Խաչ», իսկ «-անէս» վերջավորությունը կազմված Յովհաննէս, Վրթանէս անունների ազդեցությամբ: Մեր Խաչանեսը չի հաս-

⁹¹ MM, t. IV, p. 10.

⁹² MM, t. IV, p. 143.

⁹³ MM, t. IV, p. 251-252.

⁹⁴ MM, t. IV, p. 99-101.

⁹⁵ MM, t. IV, p. 62-63.

⁹⁶ MM, t. V, p. 25.

տատում դա, քանզի Հունարենում *իսչան* է, «էս»-ն է Հունարենի վերջավորությունը, և ոչ «անէս»-ը:

Սեր փաստաթղթերում *իսչիկն* ու *իսչանեսը* արդեն անձնանուններ չեն, այլ ազգանուն-տոհմանուններ: Ալեքսիոս III Անգելոս կայսեր (1195-1203) 6706 (1197) նոյեմբեր թվակիր կարգադրությունը վերաբերում է Պատմոս կղզու Ս. Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի վանահայր Արսենիոսի⁹⁷ կայսեր ուղղված խնդրանքին՝ Հաստատել անցյալում թագավորած կայսրերի՝ Ալեքսիոս III-ի «նախապապի», սլավի և Հարազատ եղբոր⁹⁸ և իր իսկ Ալեքսիոս III-ի վանքի սեփական միջոցներով ձեռք բերված, առավել կամ պակաս քան Հինգ Հարյուր մոդ բեռնատարողությամբ նավ ունենալու մասին ընձեռած իրավունքը: Նրան իրավունք էր տրված նավարկելու ուր որ ցանկանա՝ արևելյան երկրներ, թե արևմտյան, բոլոր կղզիները, իսկ Կոստանդնուպոլիսում խարիսխ գցել տարեկան մեկ անդամ: Նա ազատված էր ամեն տեսակի Հարկերից ու մաքսերից: Վանքի վանականներին իրավունք էր վերապահված Հիշյալ նավի Հնանալու կամ նավաբեկման պարագայում կառուցեն նոր նավ՝ նույն բեռնատարողությամբ և նույն իրավունքներով: Տարբեր շրջանների գույքերը, Հարկահանները, մաքսավորները նավի վրա վանքի ունեցած իրավունքների խախտման դեպքում պարտավոր են քառապատիկ չափով վնասուց Հատուցում տալ: Վնասը Հատուցելու Հսկողությունը դրվում էր ստրատիոտիկոնի լոգոթետի և մեծ լոգարիստեսի վրա: Ստորագրել է Ալեքսիոս III Կոմենենոս կայսրը, խրիսովուլ փաստաթուղթը գրանցվել մեծ լոգարիստեսի սեկրետում Թեոդորոս Խաղիկեսի (Θεόδωρος Χαγίικης) (իսչիկի) կողմից: Հասկանալի է, որ Հիշյալ տարում՝ 1197-ին գեներալի սեկրետի գլխավորը Թեոդորոս *իսչիկն* էր⁹⁹:

Նշենք այստեղ, որ Ալեքսիոս III Անգելոսի Հիշյալ խրիսովուլի դիտական-քննական Հրատարակությունն իրականացրել է էրա Վրանուսին¹⁰⁰:

Հոնիական ծովի Կեֆալոնիա կղզու եպիսկոպոսության կալվածքների ցուցակում (1262) Հիշված է «*իսչիկի ալդի*» (Ἰσχυίης τοῦ Κατ'ἡκου) մեկ մոդ տարածություն¹⁰¹:

Վերոհիշյալ Թեոդորոս *իսչիկի* ընտանիքից Հայտնի է և մի ուրիշը՝ Անդրոնիկոս *իսչիկը*, որդին Դիմիտրիոս *իսչիկի*: Փաստաթուղթը գրված է 6902 (1394) թ. Հունվար ամսին, փաստ, որ վկայում է Հիշյալ ընտանիքի երկարամյա գոյատևման մասին: Գրությունը վերոհիշյալ երկու անձանց կողմից կազմված և ստորագրված խոստման գիր է, որը թարգմանությունում բերում ենք ստորև. «Մենք, Դիմիտրիոս *իսչիկը* և Անդրոնիկոսը, մեր սրբազնագույն տիրոջ՝ Տիեզերական պատրիարքին խոստանում ենք, եթե բացահայտվենք որպես արծաթյա իրերի, կամ Ս. Սոֆիայի տաճարից կամ որևէ այլ արգո վանքից կամ տաճարից դողացված իրերի գնորդներ, [պարտավորվում ենք] Աստծո ամենասուրբ եկեղեցուն վճարել երկու Հարյուր ոսկեդրամ տուգանք: Այժմ մենք արդարացված ենք, վնասի գիմաց Հատուցում չենք տալու և չենք պատժվելու, քանզի Թերապիոտիսա Աստվածածնի սրբապատկերը գողացած Պալատինոսը խոստովանեց իր արարքը և մենք ոչ մի պատժի չենք արկվեցինք:

⁹⁷ Արսենիոսը աշակերտն էր անցյալում Պատմոսի վանքի վանահայր, Հետագայում Երուսաղեմի պատրիարք Լեոնտիոսի: Արսենիոսը վանահայր դարձավ 1183 թ. մինչև առնվազն 1200 թ.: Նրա նախաձեռնությամբ 1200 թ. կազմվեց վանքի ձեռագրերի, փաստաթղթերի, սրբապատկերների և սրբազան սպասքի մանրամասն ցուցակը (Հրատարակված Շ.Դիլի կողմից Byzantinische Zeitschrift-ում, Հ. 1, 1892, էջ 488 և Հտ.):

⁹⁸ Նախապապը, Ալեքսիոս I-ն է (1081-1118), որի տված խրիսովուլը պահպանվել է և թվարկված է 1088 թ., պապը՝ Հովհաննես II-ը (1118-1143), նրա խրիսովուլը՝ 1186 թ.: «Իր» նախկինում Հրապարակած խրիսովուլը տրված պիտի լինի 1195-ից Հետո և 1197 թ. նոյեմբերից առաջ: Σβ'ς Βυζαντινα έγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου. Α'. Αυτοκρατορικά. Διπλωματική έκδοσις, Γενική είσαγωγή, ευρετήρια, πίνακες ὑπο "Ερας Βρανουση. Αθήναι 1980, σελ. 105.

⁹⁹ MM, t. VI, p. 137-139.

¹⁰⁰ Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, σελ. 103-112.

¹⁰¹ MM, t. V, p. 26. Նույն փաստաթղթում Հիշված է և *Κατ'ἡκιν*-ի կալվածքը, ամենայն Հավանականությամբ՝ *իսչիկի* (էջ 36):

Եթե ապագայում մեզ բացահայտեն նման արարք կատարած, սլարտավորվում ենք Հատուցել մեր խոստացածը՝ երկու Հարյուր ոսկեգրամը: Ի Հաստատումն մեր այս խոստման, այն ձևակերպեցինք գրավոր և ստորագրվեց մեր ձեռամբ երկրորդ ինդիկտիոնի հունվար ամսին: +Γημίτηριου Ηωγήκευ + +Διμίτριος ο Χατζήκρης+ + Անդրոնիկոս Ηωγήκευ + + Ανδρόνικος ο Χατζήκρης¹⁰²»։ Երկու Հարյուր ոսկեգրամը այդ ժամանակների համար Հսկայական գումար էր, որ վկայում է նաչիկների բավականին ունևոր լինելու մասին:

ԽԱՉԱՆԵՍ - ΧΑΤΖΑΝΗΣ

Բացի վերոհիշյալ նաչիկներից, Հայտնի է և Գեորգիոս Նաչան ազգանվամբ մեկը: Փաստաթուղթը, որ կազմված է 6721 (1213) թ. փետրվարին, իրենից ներկայացնում է կալվածքի գնման կայքագիր «ամենափառավորյալ պրոտովեստիարիոս տեր Գեորգիոս Եվնուխոսի»։ Նշվում է կալվածքի տեղագրությունը: Այն գտնվում է Կանոպայի (Κανόπα) շրջանում, արևմտյան կողմից սահմանակից էր Գեորգիոս Նաղանեսի (Γεωργιος Χατζάνης) կալվածքին¹⁰³: Եթե նկատի ունենանք ստորագրող վկաներին և նրանց պաշտոնները՝ Եվգենիոս Կիսսիանոս՝ Միլետոսի մետրոպոլիտ, Միքայել՝ Միլետոսի մետրոպոլիտության քահանա, Կոստանգին Միրսինիոտես (Միրսինացի)՝ Միլետոսի մետրոպոլիտության իրավաբան և դևտերոն, ապա Կանոպան գտնվում էր Փոքրասիական թերակղզու էգեական ծովի ափին՝ Միլետոսի տարածքում:

11. ԾԵՐԵՆՑ - ΤΖΕΡΕΝΤΖΗΣ

Նման անուն Հրաչյա Աճառյանի Անձնանունների բառարանում բացակայում է: Բայց Հայ գրող, Հրապարակախոս, վիպասան Հովսեփ Շիշմանյանն իր կեղծանունը՝ Ծերենց ո՛րտեղից է վերցրել, ինձ Հայտնի չէ: Մեր գեպքն իր տեսակի մեջ եզակի է:

«Ծերենց» որպես ազգանուն հանդիպում է 6847 (1338) թ. նոյեմբերի մի սիգելում, որ տրվել է Կոստանգինոպոլսի Ս. Սոֆիա տաճարի սրբազնագույն Հոգևոր ատյանի կողմից: Փաստաթուղթում ասված է. «Գևորգ Ծերենցը (Γεωργιος Τζερεντζης Γεωργιος) բացահայտվեց հմայություններ, գուշակություններ, ամբարիշտ այլ արարքներ գործելիս: Նա անգամ Քրիստոսի՝ ճշմարիտ աստծու ամենասուրբ անունը գրել, ապա այն թանաքով ջնջել էր, գիվակուչությամբ զբաղվել: Այդ բոլորի համար ահա նա խիստ պատժվել է: Նրան տարան սրբազան ատյանը՝ բուժում ստանալու, իր սխալները խոստովանելու և ապաքինվելու համար: Կարգադրում ենք, որպեսզի տաճարում պատարագի ժամանակ նա մնա եկեղեցուց դուրս, եկեղեցի մտնողներից, գուրս եկողներից քաղվություն աղերսի: Հավարտ պատարագի, նա կարող է եկեղեցի մտնել, երկրպագել, համբուրել սրբապատկերները: Նա պարտավոր է խոստագույնս ծոմ պահել՝ չուտել միս, պանիր, հավկիթ, չխմել կաթ, օրական Հարյուր անգամ ծնրադրություն կատարել, բացի շաբաթ և կիրակի օրերից, տերունական տոներին, կորովագին ու սրտակոտոր կրկնել «Տէր ողորմեա»-ն: Այնուհետև նա պետք է ողջամիտ կյանք վարի, եթե չի կարող իրեն զսպել, թող օրինական կարգով ամուսնանա, այդ մասին տեղյակ պահելով աստծո սուրբ եկեղեցուն, ողորմություն տա՝ իր կարողությունների չափով»¹⁰⁴: Գևորգ Ծերենցը գրավոր խոստանում է կատարել վերոհիշյալ ամեն ինչը:

Հաջորդ փաստաթուղթը, որ վերաբերում է նույն Հարցին, տրվել է նույն թվականին, Հովհաննես ԺԴ Կալեկաս պատրիարքի (1334-1347) կողմից, ուր ասված է. «Գևորգ Ծերենցը անօրեն ու անտեղի արարքներ գործելու պատճառով, Հոգևոր ատյանի որոշմամբ, եկեղեցուց էլ վտարվեց: Փախուստի դիմելու փորձ կատարելու համար նա բանտարկվեց: Իր ազգակիցների դիմումով ու խնդրանքով հզոր և սուրբ կայսեր որոշմամբ նրան ազատ ար-

¹⁰² MM, t. II, p. 203.

¹⁰³ MM, t. VI, p. 160-162.

¹⁰⁴ MM, t. I, p. 180-181.

ձակեցին: Նրա հարցը քննության դրվեց մեր սուրբ և սրբազան հոգևոր խորհրդում: Ըստ իր գործած զանցանքների, սահմանվեց եկեղեցու ընդունած կարգի համաձայն էպիտոմիան¹⁰⁵: Իր ազգակիցները երաշխավորություն էլ տվեցին, թե խոսք են տալիս հսկել նրան, ինչպես դա պահանջվեց աստծու եկեղեցուց¹⁰⁶: «Ազգակից» բառը (բնագրում՝ οἱ κατὰ γένους αὐτῶν կամ οἱ ἀπὸ τοῦ γένους αὐτοῦ) կարող է ոչ միայն «ազգական» իմաստով գործածված լինել, այլև նույն ազգին (էթնոսին) պատկանած, այսինքն՝ հայազգի:

12. ԿՈՒՐՏԻԿՆԵՐ - ΚΟΥΡΤΙΚΙΟΙ

Հրաչյա Աճառյանը բյուզանդական Կուրտիկ ձևը չդիտե, դիտե Քուրդիկը և այդ ա-նունով հիշում է Քուրդիկ իշխան Մամիկոնյանին (808 թ.) և նույնանուն Մամիկոնյանին, որին համարում է վերջինը, որ 852 թ. գլխավորեց Բուղայի կողմից: Նա դիտե բյուզանդա-կան «Քուրդիկին», Լուկանայի կառավարչին (870 թ.): Անվան գրությունն այդ ձևը Հ.Աճառ-յանը վերցրել է Մ. Չամչյանից, բայց հունարեն բնագրում ΚΟΥΡΤΙΚΙΟΣ¹⁰⁷ է - Կուրտիկիոս, Չամչյանն է այն տառադարձել հայերեն: Հ.Աճառյանն ընդամենը երեք Քուրդիկ գիտե, այնինչ բյուզանդական աղբյուրներում նրանք (Կուրտիկիոս անվամբ) շատ-շատ են և ա-նունը որպես կանոն գործածված է իբրև տոհմանուն:

Հայկական աղբյուրներում ավելի հաճախ է հիշվում Քուրդ անունը: Հայտնի են Քուրդ իշխան Սյունյաց (+ 735), Քուրթ Ամատունի (895), Քուրդ Արծրունի (1178), Քուրդ Արծ-րունի (XIII դ. սկիզբ), Քուրդ իշխանաց իշխան (1176), Քուրդ I և Քուրդ II Վաչուտյան-ների, վերջինիս թոռ Քուրդ իշխանաց իշխան Անբերդցի և ուրիշներ¹⁰⁸:

Կուրտիկները ըստ Ժ. Մարկվարտի Հայաստանից Բյուզանդիա տեղափոխվեցին Վասիլ I կայսեր օրոք (867-886)¹⁰⁹: Նրանցից առաջինին հիշատակում է Թեոփանեսի Շարունակո-ղը: Լևոն VI կայսրը բուլղարներին թագավոր Սիմեոնի դեմ ուղարկում է «բազում զորք ու հրամանատարներ: Մակեդոնիայում տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմայեցիները պարտվում են, հենց Կրիսիտեսը¹¹⁰, ինչպես և հայազգի Կուրտիկեսը և շատ ուրիշներ սրա-խողխող են լինում»¹¹¹: Մի այլ «հայազգի Կուրտիկես» 913 թ. մասնակցել է Կոստանդին Դուկասի դավադրությանը և սպանվել¹¹²: Ա. Կաթանը Կուրտիկիներին տեղադրել է իր գրքի Ա գլխում «Անտարակոյս հայ ընտանիքներ» խորագիրը կրող: XI-XII դդ. նա հի-շում է բյուզանդական ազնվականության թվում տասներկու Կուրտիկիներ¹¹³:

Մեր սույն հետազոտության աղբյուրներում հիշվում են հետևյալ Կուրտիկները. Հով-հաննես Դուկաս Կուրտիկես (Ἰωάννης Δούκας ὁ Κουρτίκης): Նա հանդես է գալիս կայսե-րական (Հովհաննես III Դուկաս Վատացիսի (1222-1254) երեք հրովարտականքում, վես-տիարիտես Կոստանգին Կալիդոպուլոսի՝ կայսեր հասցեագրված միևնույն հարցին վերաբե-րող վեճի առնչությամբ: Առաջին հրովարտակը հրապարակվել է 6737 (1229) թ. փետրվար ամսին և վերաբերում է Ջմյուռնիայի ծովափնյա շրջանում գտնվող Աստվածածնի Լեմվոն վանքի Գիրոս կոչվող վայրում կառուցված ձկնորսարանին: Դրա վրա վանքի իրավունքնե-րը հաստատված էին կայսերական խրիսովուլով: Հատուկ նշված է, որ վանքին է պատկա-

¹⁰⁵ Այն է՝ աղոթել, ծոմ պահել, ողորմություն տալ և այլն:

¹⁰⁶ MM, t. I, p. 181-182.

¹⁰⁷ Theophanes Continuatus, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1838, p. 383 (ὁ Κουρτίκης ὁ ἐξ Ἀρμενίων) (Օտար աղբյուրները... 15. գ. Ե, 1990, էջ 211, 226: Հմմտ. էջ 159:

¹⁰⁸ Ավելի մանրամասն՝ Հ. ր. Աճառյան. Նշվ. աշխ., հ. Ե, 1962, էջ 223-226:

¹⁰⁹ J. Markwart. Südarmenien und die Tigrisquellen. Wien, 1930, S. 295, A. 1.

¹¹⁰ Մրանք ևս «անտարակոյս հայկական ընտանիք են» (Καζαռ. Армяне, с. 11):

¹¹¹ Թեոփանեսի Շարունակող, էջ 211:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 226:

¹¹³ Καζαռ. Армяне, с. 14-17.

նում Հերմոն գետի հին հոսանքը, Կարպաթիա կոչված վայրը, որում և վանականները կառուցել են ձկնորսարան: Մի այլ մասը շնորհված է «գինվոր» (στρατιώτης) Միքայել Անդեասին, իսկ Հերմոն գետի նոր հոսանքը՝ Կալիգոպոլիսին¹¹⁴:

Երկրորդ հրովարտական ասված է, որ Լեմվոն վանքի վանականները, դիմելով կայսրին, տեղեկացրել էին, որ Հերմոն և այլ գետեր հոսում էին վանքի Գիրոս կոչվող ձկնորսարանով, և քանի որ վեստիարիտես Կոստանդին Կալիգոպոլիսը, որը դնել էր Հերմոն գետի վրա ունեցած իրավունքները, վանքը նրան վարձ էր վճարում: Բայց քանի որ Հերմոն գետը փոխել էր իր հունը և մուտք էր գործում վանքի ձկնորսարանները, Կալիգոպոլիսը շարունակում էր վանականներից վարձ պահանջել: Կայսրը կարգադրեց իր «ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս, տեր Հովհաննես Դուկաս Կուլերտիկին (Τῷ περιπολίτῳ συγγάμβρῳ αὐτῆς, δοῦκὶ του θεματος των Θρακησιων, κυρ Ἰωάννη Δούκα τῷ Κουρτικῇ) պարզելու հարցը և այն արդարորեն լուծելու¹¹⁵:

Կայսերական երրորդ հրովարտակը¹¹⁶ հրապարակված է 6742 (1234) թ.: Այնտեղ նշված է, որ Զմյուռնիայի ափամերձ շրջանում գտնվում է ձկնորսարանի համար հարմար մի վայր: Լեմվոնի Աստվածածնի վանքի վանականները դիմել են կայսեր, որպեսզի թույլ տա իրենց ծախսով ու ջանքերով ձկնորսարան կառուցել: Կայսրը թույլատրում է և հաստատում դրա որևէ մեկին հարկատու չլինելու հանգամանքը: Կայսրը վանքի իրավունքները պաշտպանելու պարտականությունը դնում է պանսեաստ սեաստ պարակիմոմենոս Ալեքսիոս Կարտերոսի վրա: Ձկնորսարանի տեղադրությունը գծելով, կայսրը ցույց է տալիս, որ այն ձգվում է առավելից մինչև Կուլերտիկի Լամբիդիոնը (μέχρι της Λαμπιδίου τοῦ Κουρτικῇ): Հրովարտակի վերջում կարմիր տառերով ստորագրել էր կայսրը, դրել իր կնիքը, իսկ կատարումը դրվել Դիմիտրիոս Թոռնիկի (δία τοῦ Τορνικῇ Δημητρίου) վրա, որպես մեսագոնի:

6742 (1234) թվակիր դրույթունը վեստիարիտես Կոստանդին Կալիգոպոլիսի և նրա որդի Գեորգիոսի գրած դիմումն է, հասցեագրված «Լեմվոնի ամենասուրբ Աստվածածին կայսերական արգո և ինքնագլուխ (αὐτοδεδεσπότης) վանքի սրբազնագույն վանահայր տեր Պավլոսին»: Նշվում է վեճի պարագան, հիշվում հարցի քննարկմանը նշանակված «կայսեր ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս տեր Հովհաննես Դուկաս Կուլերտիկը» և ընդառաջ են դնում վանքի պահանջներին, պարտավորվում ընդունածը խախտելու դեպքում վճարել որպես տուգանք երկու լիար ոսկեդրամ (144 ոսկեդրամ)¹¹⁷:

Հետևյալ փաստաթուղթը վերաբերում է ձկնորսների այգու վաճառքին: Վաճառողները Միքայել Ռադինոս, իր կին Աննան և վերջինիս եղբայր Հովհաննեսը Զմյուռնիայի մետրոպոլիտոսության տարածքում գտնվող իրենց այգին՝ իրենց սեփականությունը հանդիսացող տասներկու ձկնորսներ և այլ ծառեր վաճառում են տեր Թեոդորոս Կուլերտիկին: Փաստաթուղթը կազմված է 6745 (1237) թ. հունիսին և ստորագրված է որս վկանների և Զմյուռնիայի մետրոպոլիտոսության քահանա և նոմիկոս Լաոդիկիոսի կողմից¹¹⁸:

Հովհաննես III Դուկասի 6742 (1234) թ. մարտի կարգադրությամբ նա Զմյուռնիայի Լեմվոն Աստվածածնի վանքին է նվիրաբերում վեց լուծ հող (γῆν ἑξ ἑσχαρίων) և կարգադրում, որ այն տրվի «իմ թագավորության ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս Հովհաննես Դուկաս Կուլերտիկի միջոցով»¹¹⁹:

¹¹⁴ MM, t. IV, p. 241-242.

¹¹⁵ MM, t. IV, p. 239-240.

¹¹⁶ MM, t. IV, p. 240-241.

¹¹⁷ MM, t. IV, p. 242-244. Թրակեսիոն բանակաթեմը չչփոխել Թրակիայի հետ. Այն գտնվում էր փոքրասիական թերակղզու արևմուտքում, նրա տարածքում էին Լյուդիան և արևմտյան Փոյուգիայի մի մասը, և նշանավոր քաղաքներ Փիլադելփիան, Լավոդիկիան, Սարդիսը, Ապոլոնիսը, Հերակլիան, Սեբաստուպոլիսը և այլ: Զորանամակում նրա գորավարը գտնվում էր երրորդ շարքում:

¹¹⁸ MM, t. IV, p. 89-91.

¹¹⁹ MM, t. IV, p. 146.

Նույն տարվա մայիս ամսին Լեմվոնի Աստվածածնի վանքի վանահայր տեր Պավլոսը բերեց կայսերական որոշումը, ինչպես և «մեր հզոր և սուրբ տիրոջ, կայսեր հարազատ եղբայր ամենացանկալի Կոմնենոս տեր Դիմիտրիոս Թոռնիկի» (του περιποθητου αὐταδελοφου του κραταιου καὶ ἀγίου τῶμων αὐθέντου καὶ βασιλέως, του πανευγενεστατου Κομνηνου κυρου Δημητρίου του Τορνικου) գրուեցունը՝ իր ստորագրուեցունը կրող¹²⁰:

6744 (1236) թ. ապրիլի փաստաթուղթը Հովհաննես Թավրոկանակակիսի, նրա կնոջ Մարիայի և զոքանչի կողմից Զմյուռնիայի Լեմվոն Աստվածածնի վանքին հողակտոր վաճառելու մասին է: Հողակտորը վեց ոսկեդրամով վաճառվում է վանքի վանահայր Պավլոսին: Փաստաթղթի սկզբում տրվում է վաճառողների կողմից իրենց կալվածքները ձեռք բերելու նախապատմությունը, ասվում, որ գնման գործարքները հաստատելու ակտը կատարել է «Թրակեսիոն բանակաթեմի այն ժամանակվա դքսի պաշտոնը վարող տեր Հովհաննես Դուկաս Կուրտիկը»: Հողի վաճառքը տեղի է ունեցել «մեր հզոր և սուրբ տիրոջ և կայսեր ամենացանկալի հարազատ եղբայր Կոմնենոս ան Դիմիտրիոս Թոռնիկի ներկայությամբ»¹²¹:

Զմյուռնիայի շրջանի Լեմվոն Աստվածածնի վանքին է վերաբերում և XIII դ. կեսերին վերաբերող մի անթվակիր կայսերական հրամանագիր, հասցեագրված «Իմ Թագավորության ամենացանկալի քենակալ, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս տեր Հովհաննես Դուկաս Կուրտիկին»¹²²:

Կեֆալոնիա եպիսկոպոսության իրավասության տակ գտնվող կալվածքների ցուցակում, կազմված 1262 թ. կոմս Ռիկարդո Օրսինիի կողմից, հիշվում է Լևոն Կուրդակի որդի Միքայելից (από Μιχαήλ υἱοῦ του Λέοντος του Κουρδάκη) գնված կալվածքի մասին: Բացառված է, որ «Կուրդակի»-ն աղավաղումն է «Կուրտիկի»¹²³:

13. ՃԱՆՏ - TZANTZES

Հր. Աճառյանի Անձնանունների բառարանում նման անձնանուն չի նշված: Մեր դեպքում այն արդեն տոհմանուն է դարձած: Այդ անվան մեջ հավանաբար սովորական ճանճ իմաստը չի թաքնված, այլ մեղու¹²⁴, որի հունարեն արականը Մելիսոս (Μελισσος) է, իսկ իգականը՝ Մելիսսա (Μελισσα): Մրա առնչությամբ կարելի է մի վարկած առաջարկել: Դեռևս VIII դ. հայտնի է Մելիսսենոսների բյուզանդական ազնվականական ընտանիքը: Առաջին հայտնի ներկայացուցիչը Միքայել Մելիսսենոսն է, որին Կոստանդին V կայսրը նշանակեց փոքրասիական խոշորագույն բանակաթեմի՝ Անատոլիկոնի գորավար¹²⁵: Պ. Խառանիսը Վուրցիսների ազնվականական ընտանիքը համարում է անտարակույս հայկական¹²⁶: Իսկ Ա. Կաթոնը գտնում է, որ Վուրցիսներին ազգական էին Մելիսսենոսները¹²⁷, և խոստովանում, որ իր թվարկած ընտանիքների թվում հաշվի չեն առնված այն ընտանիքները, որոնք իրենց ծագումով առնչվում են Միջագետքի Հետ (Մելիսսենոսներ, Արվանդյաններ (Երվանդունիներ — Հ. Բ.), անգամ Անգելոսներ), «որոնք ապրում էին մեծաթիվ հայկական բնակչությամբ միջավայրում և անտարակույս, գտնվում էին հայկական ընտանիքների Հետ ազգականության և խնամիության մեջ»¹²⁸:

¹²⁰ MM, t. IV, p. 147, 149.

¹²¹ MM, t. IV, p. 192-194.

¹²² MM, t. IV, p. 214.

¹²³ MM, t. V, p. 61.

¹²⁴ Տե՛ս էջ. Ա Ղ ա յ ա ն. Արդի Հայերենի բացատրական բառարան, Հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 936:

¹²⁵ Օտար աղբյուրները ... Հ. 13. Թեոփանես Խոստովանող, 1983, էջ 152:

¹²⁶ P. Charnis. The Armenians, p. 45 (Հայ. թարգմ. էջ 94):

¹²⁷ K a ж д а н. Армяне, с. 88.

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 146:

Արդ, Մելիսսենոս տոհմանունը, որ բխում է հենց Մելիսսա (մեղու) բառից, հայերեն «Ճանճի» հունարեն թարգմանությունը է՝: Թերևս Մելիտեն¹²⁹ը (Μελίτοι), որոնց Ռ. Գիյ-յանը հայ է համարում¹²⁹:

«Ճանճ» ընտանիքը հայտնի է գեո IX դ.: Միքայել I կայսեր օրոք (811-813) հիշվում է այդ անվամբ Մակեդոնիայի զորավար¹³⁰: Ն. Ադոնցը անունը հայկական է համարում և փորձում նույնացնել նշանավոր Ստիլիանոս Ջառուցեսի մականվան հետ¹³¹, բայց հավանական է: XI–XII դդ. բյուզանդական ազնվականության շրջանում գործած «Ճանճերի» մասին տե՛ս Ա. Կաթրանի մենագրության մեջ¹³²:

6596 (1088) թ. օգոստոս ամսի փաստաթղթում հիշվում է նույն տարվա հուլիս ամսին ամբողջ Պաամոս կղզին Հովհան Աստվածաբանի վանքի վանահայր Խրիստոփորոս Լատրենոսի իրավասությանը հանձնելու մասին, վանքին պատկանող 40 կղզու ամբողջ անարժ գույքը պետությանը հանձնելու պայմանով: Հանձնարարությունը տրվեց Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիա տաճարի սարկավադ և պրոտոսինկլոս Գևորգ Գրանատոսին «Կիլիկյան կղզիների կրիտես և անադրաֆևս մադիստրոս Նիկոլայոս Ճանճի միջոցով» (παρά Νικολάου μαγίστρου, κριτου καὶ αναγραφεως των Κυκλαδων νήσων, του Τζάντζη): Ակտի տակ հիշյալ Նիկոլայոս Ճանճը ստորագրել է այսպես. «Սակելլարիոնի սեկրետի կայսերական նոտար, Կիլիկյան կղզիների կրիտես և անադրաֆևս Նիկոլայոս Ճանճ» (Νικολαος, βασιλικος νοταριος του σεκρέτου του σακελλαριου, κριτης καὶ αναγραφεις των Κυκλαδων νησων, ο Τζαντζης): Փաստաթուղթն ունի և վերջինիս արճճե կնիքը՝ «Տէր օդնեա՛ սակելլարիոնի կայսերական նոտար, Կիլիկյան կղզիների կրիտես և անադրաֆևս - Նիկոլայոս Ճանճին» (κύριε βοήθει Νικολάω, βασιλικῶ νοταρίῳ τοῦ σακελλαριου, κριτῇ καὶ αναγραφεῖ των Κυκλαδων νησων, τῷ Τζάντζη)¹³³:

Նիկոլայոս Ճանճի մասին մանրամասնություններ տե՛ս էրա Վրանուսիի գրքում¹³⁴:

14. ՄԱԽԻՏԱՐ - ՄԽԻԹԱՐ - ΜΑΧΗΤΑΡΙΟΣ - ΜΑΧΗΤΑΡΗΣ

Ըստ Հր. Աճառյանի անունը հիշատակված է VI դ.¹³⁵: Նա այն գրիտե որպես անձնանուն (և ոչ տոհմանուն), թեև Կ. Տեր-Սահակյանի գրքում, որի վրա է նա հենվում, խնդրո առարկա անձնավորությունը կոչված է Մխիթար Վասիլ¹³⁶(ճիշտը պիտի լինի՝ Վասիլ Մխիթար, ուր Մխիթարը ազգանուն է): Հայոց մեջ շատ տարածված անուն է (Հր. Աճառյանն այդ անունով հայկական աղբյուրներում հիշված 204 հոգու է նշում, այդ թվում և որպես վերջինը՝ Մխիթար Սեբաստացուն, Մխիթարյան միաբանության հիմնադրին):

Մխիթար անունը Բյուզանդիայում վերածվել էր տոհմական: Հայագետի համար միանգամայն պարզ է, որ բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպող Մախիտար տոհմանունը հայերեն Մխիթարի հունարեն տառադարձությունն է¹³⁷: Հայերենի դադարանված «ը»-ն, որ արտասանվում է, բայց չի գրվում, հունարենում գոյություն չունենալու պատճառով այն փոխարինվում է որևէ ձայնավորով: Ջրմըշկիլը դառնում է Յիմիսկիս, Վրխկացին Վիխկացի և այլն: Ահա Մ(ը)խիթարն էլ դարձել է Մախիտար: Ամբողջ հարցն այն է,

¹²⁹ R. Guillaud. Les Logothètes. – “Revue des Etudes Byzantines”. T. 29, 1971, p. 59.

¹³⁰ Georgii Monachi Vitae recentiorum imperatorum. – In: Theophanes Continuatus, p. 819.

¹³¹ N. Adontz. L'age et l'origine de l'empereur Basile I (867-886). – In: EAB, p. 54 sqq.

¹³² К а ж д а н. Армяне, с. 82-83.

¹³³ MM, t. VI, p. 55-57. Հիշյալ փաստաթղթի Մ. Վ. Լևչենկոյի սուսերեն կրճատ թարգմանությունը տե՛ս Сборник документов по социально-экономической истории Византии, М. 1951, с. 190-192.

¹³⁴ Βυζαντινὰ ἐγγραφα τῆς Μονῆς Πατρῶν, Α' Αὐτοκρατορικά, σελ. 65.

¹³⁵ Հր. Աճառյան. նշվ. աշխ., հ. Գ, 1946, էջ 366:

¹³⁶ Կ. Տեր - Սահակյան. Հայ կայսերք Բյուզանդիոնի. հ. Բ, էջ 577:

¹³⁷ N. Adontz. Notes Arméno-Byzantines I. Les sceaux des Makhitar. – In: EAB, p. 137-141.

որ գոյություն ունի հունարեն բառ «մախի» (μάχη-մարտ), դրանից առաջացած «մախի-տիս» (μάχητις - մարտիկ)։ Բյուզանդագետները, հայերենին անտեղյակ, հունարեն «մախի» - «մախիտիս»-ի հետ են կապում հայկական Մխիթար անունը։ Դրանից ելնելով Ա. Կաթղանը տվյալ տոհմանունը գետեղել է իր գրքի Գ գլխում՝ «Ենթադրարար հայկական ծագումով ընտանիքներ»¹³⁸, թեև, նախքան Հրատարակությունը, տողերիս հեղինակը բազմիցս նախագրողացրել էր իրեն։ Գրքի լույս տեսնելուց ընդամենը 15 տարի անց երկու ամերիկացի բյուզանդագետներ Dumbarton Oaks -ի բյուզանդական շուրջ 17.000 արճճ կնիքների հավաքածուում հայտնաբերեցին և հրատարակեցին X դ. վերջ - XI դ. սկիզբ թվարկված մի կնիք, որի մեկ երեսին հունարեն գրված էր Μαχηταριος (Մախիտարիոս), իսկ հակառակ երեսին հայերեն՝ Մխիթար¹³⁹։

Մեր ուսումնասիրած աղբյուրում այդ տոհմանվամբ առաջինը հանդիպում է Աննա Դուկենա Դալասսենայի¹⁴⁰, Ալեքսիոս I Կոմենենոս կայսեր (1081-1118) մոր «Տիրուհու սկիտակիտում», կազմված 6595 (1087) թ. հունիսի 15-ին, որում հիշվում է իր որդու, Ալեքսիոս I Կոմենենոսի խրիստովուրդ, գրված նույն տարվա մայիսին, որի համաձայն, վանական խրիստոգոուսին և նրա կողմից Կո կղզում հիմնադրված Աստվածածնի վանքին նվիրաբերվում են ամբողջ Լիպսո կղզյակը, Լեռոս կղզու Պարթենիոն և Տեմենիա պրոպատիոնները, Պանտելիոն բերդի կեսն ու դրանց եկամուտները¹⁴¹։ Աննա Դալասսենան կարգադրում է կայսերական նոտարին, որպեսզի Միրելեոնի սեկրետում¹⁴² գրանցի իր հոր վերոհիշյալ խրիստովուրդ, իսկ հիշյալ սեկրետի յոթ պաշտոնավոր անձանց կողմից ստորագրված պատճենը տրվի վանական խրիստոգոուսին։ Հաստատված է «վեստարի Միքայել Մախիտարի» կողմից (ὁὐ γράμματος τοῦ βεσταρχοῦ Μιχαὴλ τοῦ Μαχηταριῆ)¹⁴³։

Նշենք, որ Աանկտ Պետերբուրգի էրմիտաժում պահվում է հիշյալ Միքայել Մախիտարի արճճ կնիքը, որ հրատարակվել է Վ. Ս. Շանդրովսկայայի կողմից¹⁴⁴։

1362 թ. հոգևոր խորհրդի որոշման մեջ խոսվում է եկեղեցում առկա անախորժությունները վերացնելու՝ Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարքի և կայսեր ձեռք առած միջոցների մասին։ Քաղկեդոնի մետրոպոլիտը և Սալոնիկի մետրոպոլիտության թեկնածու հիերոմոնախ տեր Նիկոս Կավասիլասը Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին ուղղված դրուժյամբ բողոքում էին եկեղեցում կատարվող եռամսեակային խորհուրդների, քառամսեակայինների և այդ տեսակի այլ անօրինությունների դեմ։ Կայսեր հրամանով գումարվում է հոգևոր

¹³⁸ К а ж д а н. Армяне, с. 100-103.

¹³⁹ Coulie Bernard and Nesbitt John. A Bilingual Rarity in the Dumbarton Oaks Collection of Lead Seals. A Greek - Armenian Bulle of the Later 10th / Early - 11th Centuries. Dumbarton Oaks Papers, N 43, 1989, p. 121-123.

¹⁴⁰ Դալասսենների հայկական ծագմամբ բյուզանդական ազնվականական ընտանիքի մասին տե՛ս N. A d o n t z. Notes ... V. Les Dalassenes. In: EAB, p. 163-177. Ա. Կաթղանը Դալասսենների հայկական ծագումը հնարավոր է համարում, «բայց ոչ ավելին»։ К а ж - Д а н. Армяне, с. 93. Նրանց մասին նույն տեղում, էջ 92-97. Տե՛ս նաև С h a r a n i s. The Armenians, p. 45 sqq. (Հայ. թարգմ.՝ էջ 95)։

¹⁴¹ Ալեքսիոս I Կոմենենոսի հիշյալ 6595 (1087) թ. մայիսի խրիստովուրդ պահպանված է և մանրամասն ուսումնասիրված։ Տե՛ս Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς Μοιῆς Πατρῶν, σελ. 40-54.

¹⁴² Այս սեկրետը հիշյալ անվանումն ստացել է X դ. և կալվածքներ ուներ Թրակեսիոն բանակաթեմում և հզեական ծովի կղզիներում։ Սեկրետը Աննա Դալասսենային նվիրեց իր որդին՝ Ալեքսիոս I Կոմենենոսը. Տե՛ս N. O i k o n o m i d è s. L' evolution de l' organisation administrative de l'Empire Byzantin au XI s. Travaux et Mémoires 6 (1976), p. 139.

¹⁴³ MM, t. VI, p. 32-33. Քննական-դիտական վերահրատարակությունը տե՛ս Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς Μοιῆς Πατρῶν, σελ. 331-335.

¹⁴⁴ В. С. Ш а н д р о в с к а я. Печати представителей армянского рода Махитариев. — ИФЖ, 2003, №1, с. 153-154: Երկու այլ արճճ կնիքներ հրատարակել է Վ. Լորանը. V. L a u r e n t. Le Corpus de sceaux de l' Empire Byzantin. T. II L Administration Centrale, Paris, 1981, N 1026, 1027.

խորհրդի նիստ, հրավիրվում են երուսաղեմի պատրիարքը և տվյալ պաշին մայրաքաղաք ժամանած եպիսկոպոսները: Հերակլիայի, Կյուզիկոսի, Պոնտոփրակիայի, Բյուզենի (Թրակիա) եպիսկոպոսները հանդես եկան ի պաշտպանություն քաջանա Մախիտարի անձի նկատմամբ հոգևոր խորհրդի կողմից ընդունված ներման վճռի, Վրիսայի եպիսկոպոսը միացավ նախորդներին, բայց իր կողմից ավելացրեց, թե Մախիտարը այսուհետև չպետք է ժամասացություն կատարի Ս. Սոֆիայի հուշակավոր տաճարում և չկատարի ոչ մի եկեղեցական խորհուրդ, հիշեցնելով, որ նախորդ եպիսկոպոսները համաձայն էին դրան: Այնուհետև ելույթ ունեցողները՝ իրիստիանոսկոսի, Կելցենի (Եկեղյաց գավառ), Ռոսիոսի, Մեղիայի եպիսկոպոսները Մախիտարի հարցում միացան վերոհիշյալներին, բացառություն մտադրեցին եպիսկոպոսի: Նույն կարծիքը հայտնեց երուսաղեմի պատրիարքը, որը պաշանջեց, որ քաջանա Մախիտարը հենց հոգևոր խորհրդում մեղադրանով հանգես դա, ներողություն խնդրի, ինչ որ Մախիտարն արեց¹⁴⁵:

Պարզ է, որ Ս. Սոֆիայի տաճարի քաջանա (λερὸς) Մախիտարը անօրինական եռամսնություններ և քառամսնություններ էր կատարում, բայց Տիեզերական եկեղեցու մտահոգությունը քաջանա Մախիտարի անձը չէր, այլ ընդհանրապես նման անօրինականությունների (τρίγαμμοι, τετραγάμμοι καὶ ἀθεμιτογάμμοι) առաջն առնելը:

6891 (1383) թ. հունվարի 20-ի փաստաթուղթը հոգևոր խորհրդի որոշում է: Նիստում նախագահում էր Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարքը (Նիկոս - 1379-1388): Մասնակցում էին եպիսկոպոսներ՝ Հունգարո-Վալախիայի Անթիմոսը, Նիկոմեդիայի արքեպիսկոպոսի տեղապաշտ, Լավոդիկիայի, Իկոնիոնի, Գոթիայի, Մյուրոնի, Խերսոնի եպիսկոպոսները: Ներկա էին նաև ամենաարժանապատիվ էքսոկատակիլոսները, ինչպես և ամենաստվածասեր քաղաքացիական պաշտոնյաներ: Մեծ խարտոֆիլաքսը հանդես եկավ ավագ կրիտես Մախիտարի (ἐπὶ τῶν κρίσεων πρεσβυτέρου του Μαχιδάρ) դեմ, որը ևս - ժողովում ներկա էր: Հարցը Մախիտարի ազդական, ոմն ատաղձագործ Միքայելի որդու ամուսնություն համար Մախիտարի մեծ խարտոֆիլաքսից թուլյություն թուլյա ստանալու մասին էր: Բուլլան ստանալով, նա Միքայելի որդուն քաջանա Պարադիոսի միջոցով ամուսնացնում է մի այլ կնոջ՝ Գեորգիոս Վուցաս քաջանայի մայրապետ դստեր հետ: Ժողովի միաձայն որոշմամբ ու պատրիարքի հաստատմամբ, ավագ կրիտես Մախիտարին վտարում են՝ որպես անօրեն ու ամբարիշտ արարք կատարած¹⁴⁶:

15. ՄԱՆԴԱԿ - ΜΑΝΔΑΚΙΟΣ

Անունը, որպես այդպիսին, հայկական աղբյուրներում չի հիշվում, բայց հուշում է հին Հայաստանի Մանդակունի նախարարական ընտանիքը: Առավել ևս հետաքրքիր է նշել, որ Տրդատ III-ի օրոք հայոց զորքերի սպարապետությունը հանձնարարվել էր Արտավազդ Մանդակունուն¹⁴⁷: Բազմիցս հիշված Կեֆալոնիա, Զակինթոս և Իթակե կղզիների կոմս Ռիկարդո Օրսինիի՝ Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցանկում (1262 թ.) էպիրոսի՝ Ադրիատիկ ծովի նշանավոր նավահանգիստ, 1258 թ. Սիկիլիայի թագավոր Մանֆրեդի կողմից գրավված Ավլոն քաղաքի թեմում նշվում են Արտավազդ Մանդակի կալվածքները¹⁴⁸: Սա անվան և տոհմական պատահական զուգադիպություն է, նամանավանդ, որ հիշյալ փաստաթղթերում մեկ անգամ տոհմանունը հանդիպում է հոգնակի թվով՝ «Մանդակների կալվածքը» (χωράφιον τῶν Μανδακιδων - Մանդակունիներ)¹⁴⁹: Դժվար թե XIII դ. Մանդակունիների հետնորդներ հանդիպեն: Բայց բոլոր դեպքերում թող սա համարվի փաստի պարզ արձանագրում:

¹⁴⁵ MM, t. I, p. 416-423.

¹⁴⁶ MM, t. II, p. 48-50.

¹⁴⁷ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, էջ 215, 217:

¹⁴⁸ MM, t. V, pp. 19-23, 26, 30, 42, 48,

¹⁴⁹ MM, t. V, p. 49.

Մանրակ անձնանունը 1262 թ. վերոհիշյալ փաստաթղթում հանդիպում է որպես տոհմանուն: Նշեցինք Արտավազդ Մանրակին (տե՛ս №5): Էպիրոսի Ավլոնում, Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության պատկանող կալվածքների թվում հիշվում է և Նիկետաս Մանրակի կալվածքը¹⁵⁰, իսկ «Այգիններ» բաժնում Ս. Եզրասի վանքի այգիներից մեկը գտնվում էր Թեոդորոս Մանրակի այգու մոտ¹⁵¹:

Ավլոնի թեմում հիշվում է Լևոն Մանրակի տունը (οικία Λέοντος τοῦ Μανδακίου)¹⁵²: Առանձին, առանց անձնանվան, նույն տոհմանունն է նշանակում: Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության տարբեր թեմերում հաճախ է դա հանդիպում: Ունենք «Մանրակի կալվածք» (χωράφιον τοῦ Μανδακίου)¹⁵³, «Մանրակի արմակիոն» (ἀρμάκιον τοῦ Μανδακίου)¹⁵⁴, «Մանրակի դյուղ» (χωρίον του Μανδακίου)¹⁵⁵, «Մանրակի այգի» (ἀμπέλιον τοῦ Μανδακίου)¹⁵⁶, «Մանրակի հոդաչերտ» (λαχίδιον του Μανδακίου)¹⁵⁷:

16. ՄԵՍՐՈՊՈՆԵՐ-ՄԵՏՈՍՊՐՈՒ

Հոնիական ծովի Կեֆալոնիա կղզու հարավարևելյան մասում գտնվող Ատրոս լեռան վրա կառուցված Աստվածածնի վանքի կալվածքների թվում, Կեֆալոնիա եպիսկոպոսության ենթակա կայքի կոմս Ռիկարդո Օրսինիի կազմած ցանկում (1262 թ.) հիշվում է «Մեսուպրոսներ» կալվածքը՝ երկու մոդ տարածություն¹⁵⁸: Հնարավոր է, որ այդ անվան մեջ աղավաղված ձևով թաքնված է «Մեսուպ» անունը. տեղի է ունեցել հունարեն Π և Ρ (Պ և Ր) տառերի մետաթեզի՝ հետուառջութուն: Ուղղելու դեպքում կստանանք Μεσρωπίωτ (Մեսուպիոտ): Ինչպես հայտնի է, հունական աղբյուրներում հայկական այդ անունը աղավաղված է հանդես գալիս: Այսպես օրինակ, Թեոդորոս Մոսպուեստացու Μαστρούβιος-ը՝ Մաստ(ր)ուբիոս¹⁵⁹: Մեր ենթադրության օգտին է վկայում և այն փաստը, որ նախորդ Սրբոց Անարծաթից վանքի կալվածքների շարքում հիշվում են «Հայոց կալվածք» (χωράφιον των Ἀρμενάδων), «Հայոց վայրը» (θέσις των Ἀρμενάδων), «Հայոց աղբավայրը» (ρύποτοπος των Ἀρμενάδων), «Հայերից ցած» (κάτωθεν τῶν Ἀρμενάδων), «Հայերի շրջանը» (περιοχή των Ἀρμενάδων): Նույն տեղում հիշվում են և հայկական անուններով անձնավորություններ, ինչպես օրինակ Մենիատես Արավանտինոս (Αραβαντινός Μηνατής), «Մանրակի կալված» (χωράφιον τοῦ Μανδακίου), «Նիկեփոր Մոնաստրայի կալված»¹⁶⁰ (տե՛ս №17):

Տվյալ խնդրի առնչությամբ պիտի նշել մի հետաքրքիր փաստ ևս: Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության Կրանիա վանքի կալվածքների թվում հիշվում է «Նիկոլայոս Տերոնատոսի» կալվածքը, որ, ամենայն հավանականությամբ, Ταρωνίτης-ի՝ Տարոնացու, բյուզանդական ազնվականական ընտանիքի շառավիղներից մեկին էր պատկանում: Մանրակին պատկանող չորս մոդ տարածությամբ մի կալվածք էլ այս վանքի սեփականությունն էր: Բայց այստեղ հիշվում է և Ապլոուսվոնայի այգի (ἀμπέλιον ἢ Ἀπλοράβδενα)¹⁶¹: Ապլոուսվոն-

¹⁵⁰ MM, t. V, p. 31.

¹⁵¹ MM, t. V, p. 41.

¹⁵² MM, t. V, p. 25.

¹⁵³ MM, t. V, p. 17-20, 22-24, 26, 38, 42, 47-48, 57, 62, 65.

¹⁵⁴ MM, t. V, p. 20.

¹⁵⁵ MM, t. V, p. 22.

¹⁵⁶ MM, t. V, p. 29.

¹⁵⁷ MM, t. V, p. 53.

¹⁵⁸ MM, t. II, p. 63.

¹⁵⁹ Տե՛ս Հ. Բ ա Ր Թ ի կ յ ա ն. Թեոդորոս Մոսպուեստացու ΜΑΣΤΟΥΒΙΟΣ-ի և բյուզանդական «Մաշտոցյան» տոհմի մասին (X դար).— «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1984, № 7, էջ 74-76, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Ա., էջ 505-507:

¹⁶⁰ MM, t. V, p. 56-57.

¹⁶¹ MM, t. V, p. 54-55.

նան Ապլոռավդես անվան իգականն է: Այդ անունով անձնավորություն հանդիպում է բյուզանդական «Դիգենիս Ակրիտաս» էպոսում, որ մենք նույնացրել ենք Մանազկերտի արաբ ամիրա Աբու - լ - Վարդի հետ¹⁶²:

Կոստանգնուպոլսի պատրիարքարանի XIII գ. անթվակիր մի փաստաթղթում հիշվում է ոմն Միքայել Ապլոռավդես¹⁶³: Նրա քրիստոնեական անունը՝ Միքայել, և այլ Ապլոռավդեսների առկայությունը Հոնիական ծովի կղզիներից մեկում, թույլ չեն տալիս ենթադրել, թե նրանք արաբ են: Քանի որ Աբու-լ-Վարդ անունով IX դարում հայտնի են Մանազկերտում որպես Կայսրի ցեղի ամիրաներ, ապա բացաված չէ, որ հայոց շրջանում այդ արաբական անունը տարածում ունենար, ինչպես արաբական բազում այլ անուններ:

17. ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΤΗΣ - ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΤΗΣ

Սույն ազգանունը մեզ հայտնի էր Անիի պեղումներից հայտնաբերված 1059 թվակիր Հայաստանի և Իբերիայի կատեպան, վեստարի Հովհաննես Մոնաստերիոտեսի հունարեն արձանագրությամբ (ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΕΣΤΑΡΧΟΥ ΤΟΥ ΚΑΤΕΠΑΝΩ ΑΡΜΕΝΙΑΣ ΚΑΙ ΙΒΗΡΙΑΣ ΤΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΤΟΥ): Մեր փաստաթղթերում առաջին անգամ հիշատակվում է Պատմոս կղզու վանքում պահվող Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսեր 1088 թ. խրիստոնեական գրությամբ (արտագրված 1171 թ.): Գրության իսկությունը բնագրի հետ համեմատելով, հաստատել և ստորագրել է «վելոնի կրիտես և գենիկոս Լևոն Մոնաստերիոտեսը» (ὁ κριτής του βήλου και γενικός Λέων ο Μοναστηριώτης)¹⁶⁴: Նա այդ պաշտոնը վարել է 1166-ից մինչև 1187 թ.: 1169-ին նա հաստատել է և Ս. Մամասի վանքի Կանոնագրությունը¹⁶⁵: Բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս Խոնիատեսի տվյալների համաձայն, նա մեզ հայտնի Դիմիտրիոս Թոմեիկի հետ (տե՛ս N 7) հետ թշնամանալով ընդդեմ Անդրոնիկոս I կայսեր, հաջիվ փրկվեց դազազած ամբոխի կողմից սրախողխող արվելուց¹⁶⁶:

Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության Սրբոց Անարծաթից վանքի շրջանում հիշվում է «Հայոց վայր» (θέσις των Ἀρμενάδων): Ահա այդ վանքի շրջանում հիշվում են կալվածքներ, այդ թվում Մանդակին վերաբերող¹⁶⁷, և Նիկեիոս Մոնաստրալիս (Μοναστραί): Շատ հնարավոր է, որ այս ազգանվան տակ ենթադրվում է մեզ հայտնի Մոնաստերիոտեսը¹⁶⁸: Այստեղ է հիշվում և Մենիատես Արավանախոսի մի կալվածքը¹⁶⁹: Իսկ Ատրոսի Աստվածածնի վանքի կալվածքների թվում է հիշվում է «Մեսոպրոտներ»¹⁷⁰ կալվածքը, ինչպես նաև վանքին խաղողի այգի նվիրաբերած ոմն Անասասիա Մոնաստրա¹⁷¹ (Ἀναστασία τοῦ Μοναστραί), որի ազգանվան տակ ևս, հավանաբար, թաքնված է «Մոնաստերիոտեսը»:

«Անատոլիկոն բանակաթեմի դոմեստիկոս» Մանուիլ սևաստոս Զգուրոպուլոսի 6801 (1293) թ. գրության մեջ խոսք է լինում Զմյուռնիայի Լեմվոն վանքի վանականների բողոքի մասին՝ ընդդեմ իրենց իրավունքները ոտնահարող հարևանների: Դոմեստիկոսը զբաղված լինելով, հարցը քննության ենթարկելու համար ուղարկում է ծառայողների մի ամ-

¹⁶² Р. М. Б а р т и к я н. Заметки о византийском эпосе о Дигенисе Акрите. — "Византийский Временник", т. XXV, 1964, с. 148-151 (Հայ-բյուզանդական հեռագրություններ. Հ. Բ, էջ 99-102):

¹⁶³ MM, t. II, p. 472-473.

¹⁶⁴ MM, t. VI, p. 53. Գիտական-քննական հրատարակությունը՝ Βυζαντινά έγγραφα της Μοιτης Πατμου, σελ. 69.

¹⁶⁵ А. А. Д м и т р и е в с к и й. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. 1 Турника, с. 715.

¹⁶⁶ Nicetae Chonitae Historia..., p. 265.

¹⁶⁷ Մանդակի մասին տե՛ս №15:

¹⁶⁸ MM, t. V, p. 57.

¹⁶⁹ Նույն տեղում:

¹⁷⁰ Մեսոպրոսի մասին տե՛ս №16:

¹⁷¹ MM, t. IV, p. 229-230.

բողջ խումբ: Խումբը գլխավորում է գոմեստիկոսի փեսա Կրիտոպոլոսը, որն այդ ընթացքում նշանակվելով Քիոս կղզու կառավարիչ, չի կարողանում անձամբ լինել տեղում: Դրա վրա Անատոլիկոն բանակաթեմի գոմեստիկոս Մանուիլ Զգուրոպոլոսը նրա փոխարեն ուղարկում է «իմ ամենափառավորյալ ընկեր, կայսերական վեստիարիոս տեր Լևոն Մոնաստերիոսին»¹⁷²:

6857 (1348) Թ. Հոկտեմբեր-դեկտեմբերի փաստաթուղթը ժառանգության հարցի է վերաբերում: Գործը վարողը Կյուզիկոսի մետրոպոլիտն է, բայց սեփականութունը գտնվում էր նաև Կոստանդնուպոլսում, այդ թվում տներ և այգիներ: Վկաների թվում հիշվում են «իմ հզորագույն և սուրբ կայսեր (Հովհաննես V Պալեոլոգոս - 1341-1391) ազգական Մոնաստերիոսին և վերջինիս դստեր ամուսին Սեբաստացին (οἱ οἰκέτοι ... ο τε Μοναστηριαῦτος καὶ ο ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρός αὐτοῦ, ο Σεβαστεianos)¹⁷³:

6891 (1383) Թ. մարտի սիգելը, ստորագրված Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիլոսի կողմից (1379-1388), վերաբերում է Ս. Աթանասի վանքերի կալվածքներին: Սիգելում ցույց է տրված, որ վանքերի խաղողի այգիներ գտնվում էին Ոսկե Դուռն շրջանում, ասել է՝ Կոստանդնուպոլսում: Վեճը Ս. Աթանասի վանքերի կալվածքներն ու ունեցվածքը բաժանելուն է վերաբերում տղամարդկանց և կանանց վանքերի միջև: Անապնոագա կոչված խաղողի այգին և կալվածքները բաժանվում են երկուսի՝ տղամարդիկ ստանում են Ս. Թեոդորոսի կալվածքները, իսկ կանայք՝ Մոնաստերիոսինները: Վերջիններիս արժեքը 240 ոսկեդրամ էր, իսկ Ս. Թեոդորոսի կալվածքներին՝ 264 ոսկեդրամ¹⁷⁴:

Արդ, ինչո՞ւ Մոնաստերիոսներին հայազգի ենք համարում: Ազգանունը բխում է հունարեն մոնաստերիոն (μοναστήριον) բառից, որ «վանք» է նշանակում: Սակայն եթե չի նշված, թե տվյալ անձնավորությունը ո՞ր վանքի շրջանից է, ապա ազգանունը կախված է լինում օդի մեջ: Գտնում ենք, որ դրա մեջ թաքնված է «Վան» քաղաքի անունը, իսկ Մոնաստերիոսները Վանեցիի հունարեն թարգմանությունն է: Հայտնի է և մի այլ «Վանեցի» (Փիլիպոպոլսի Գրիգոր Բակուրյանի հիմնադրած վանքի վանահայրը (1083), որ հանգես է գալիս հենց ի՞ր հայկական մականվամբ՝ Վանինոս (Βανινός) - Վանեցի¹⁷⁵:

18. Չ Մ Շ Կ Ի Կ - ΤΖΙΜΙΣΧΗΣ - ΣΥΜΙΣΚΗΣ

Հր. Աճառյանը Ձմշկիկ անուն չի հիշում: Գիտեմ Հովհաննես Ձմշկիկ կայսրին (Ձմշկիկն ազգանունն է):

6597 (1089) Թ. ապրիլի փաստաթուղթը սկզբից պակասավոր է, բայց պահպանվածից հայտնի է, որ դա Ալեքսիոս I Կոմնենոս կայսրի (1081-1118) մի խրիսովուլ է, որով նա վերացրեց Հրեական ծովի Պատմոս կղզու վանքերից հարկերի գանձումը: Գրությունը հասցեագրված է մեծ խարտուղար մագիստրոս իրիստոֆորոս Կոսսինոսին, Կո կղզու անագրաֆեսին՝ «մեր սուրբ կայսեր մարգուն (ἄνθρῳπος)¹⁷⁶: Միաժամանակ կարգադրում է նրան նախորդ տարվանից Պատմոս կղզում ծառայող տասնմեկ «զինվորներին» տեղափոխել Կո

¹⁷² MM, t. I, p. 278.

¹⁷³ MM, t. II, p. 82.

¹⁷⁴ MM, t. II, p. 82.

¹⁷⁵ Մանրամասն տե՛ս Հ. Բ ա Ր Թ ի կ յ ա ն. Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2000, № 3, էջ 148-150 (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Ա, էջ 734-736): Նաև՝ P. M. B a p t i k y a n. К византийской просопографии. Монастыриѡται κτο ονι? ΑΝΤΙΔΩΡΟΝ. К 75-летию академика РАН Геннадия Григорьевича Литаврина, СПб., 2003, с. 40-46.

¹⁷⁶ ἄνθρῳπος - մարդ: Սոցիալական տերմին է, ունի տարբեր իմաստներ, այդ թվում և վասալական կախման մեջ գտնվող անձնավորություն: Հատուկ տե՛ս J. V e r p e a u x. Les οἰκέτοι. Notes d' histoire institutionnelle et sociale. - "Revue des Etudes Byzantines". T. XXIII. 1965.

կղզին, ծառայելու Պատմոս կղզու վանականին (փաստաթուղթը սկզբից պակասավոր է և նրա անունը Հայտնի չէ) պատկանած և փոխանակութամբ պետությունն անցած կալվածքներում: Փաստաթղթի վերջում հանվան հիշված են «գինվորները» իրենց կանանցով, երեխաներով, թոռներով ու հարսներով: Երրորդը Կիրիակոս Չմչկիկն է (Κυριακὸν Τζιμισκί), նրա կինը՝ Իրենե, որդին՝ Նիկեփոր¹⁷⁷:

6772 (1262) թ. հուլիսի 12-ի Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցուցակում հիշվում են Ս. Անարծաթից վանքի կալվածքները, որոնց թվում և «Չմչկիկի կոչված կալվածքը» (ἑτέρον χωράφιον το λεγόμενον τοῦ Σιμισκί)¹⁷⁸:

6825 (1316) թ. հոկտեմբերի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի հոգևոր խորհրդի նիստի որոշման մեջ հիշվում է ոմն Թեոդորակես, իրիստոֆորոսի փեսան, որ դիմել է սուրբ սինոդ և Հայտնել, որ իր աներհայրը խոստացված օժիտը լրիվ չի տալիս: Վերջինս հրավիրվում է սինոդ, բայց հիվանդության պատճառով չի ներկայանում, այլ գրավոր, իր ստորագրությամբ հաստատված բացատրագիր է ներկայացնում, ցույց տալով, որ պարտք է մնում քառասունչորս ոսկեդրամ և ի վիճակի չէ վճարելու: Նա խոստանում է վճարել, երբ կկարողանա, իսկ իր մահվան դեպքում իր ունեցվածքից փեսան կստանա հիշյալ գումարը: Սինոդը, որին մասնակցում էին Հերակլիայի, Պերգամոնի, իրիստուպոլսի, Դյուրախիոնի եպիսկոպոսները, Քսանթիայի արքեպիսկոպոսը, ընդառաջում են իրիստոֆորոսին:

Նույն նիստին ներկայանում է ոմն Մանուիլ Հեքսակուստոս և Հայտնում, որ օրինական կարգով ամուսնացել էր Երեց Պանորեոս Չմչկիկի (Πανωρείος Τζιμισκί) դստեր հետ և բաժանվել նրանից, քանզի վերջինս հարաբերությունների մեջ էր մտել այլ տղամարդկանց հետ: Մանուիլը նախորդ պատրիարքի (Նիֆոնի – 1310-1314) սինոդական որոշմամբ ստացել էր նաև կնոջ օժիտն ամբողջությամբ: Օժիտի գումարի պակասող մասը պատրիարքի որոշմամբ նա ստանում է անշարժ գույքի ձևով և երեք տարի է ինչ պահում է: Երեց Պանորեոս Չմչկիկը, դիմելով սինոդին, Հայտնում է, որ իր դուստրը ցանկանում է վանք մտնել և մայրապետ դառնալ, նա որոշել է Մանուիլին անցած տները ընծայել վանքին, ուստի խնդրում է դրանք իրեն վերադարձնել: Սինոդը որոշում է այդ տներից հիսուն ոսկեդրամ արժեքով տալ վանք մտնել որոշած կնոջը: Եթե կինը հրաժարվի վանք մտնել, ապա այդ տները պիտի վերադարձվեն Մանուիլ Հեքսակուստոսին¹⁷⁹:

19. ՍԵՆԵՔԵՐԻՄՅԱՆՆԵՐ - ΣΕΝΑΧΡΕΙΜ

Արժրուկների թագավորական տան վերածվելը բյուզանդական ազնվականական ընտանիքի, տեղի ունեցավ 1021 թ. Սենեքերիմ Արժրուկոս Սեբաստիա կատարած գաղթի հետ միաժամանակ: Սենեքերիմի անունով պիտի Սենեքերիմյաններ կոչված լինեին նրա որդիները և մերձավոր ազգականները: Բյուզանդական աղբյուրներում Հայտնի են ΣΕΝΑΧΡΕΙΜ տոհմանունը կրող, իշխող դասին պատկանող մի շարք անձնավորություններ, անկասկած Սենեքերիմ Արժրուկոս ընտանիքից¹⁸⁰:

Ա. Կաթանան իր գրքում հիշում է այդ տոհմանվամբ տասներկու հոգու: Նա նրանց ներառել է իր աշխատության Ա գլխում՝ «Անտարակույս հայկական ընտանիքներ» խորագրի տակ¹⁸¹:

Միքայել VIII. Պալեոլոգոս կայսեր 6771 (1259) թ. մայիսի խրիսովուլը վերաբերում է Պատմոս կղզու Հովհաննես Աստվածաբան Ավետարանչի վանքին տրված առանձնաշնորհումներին: Այն հաստատում է անցյալում իր ձեռք բերած իրավունքները և հանվան նշում վանքի կալվածքները: Հիշվում են նաև Նիկիայի կայսր Թեոդորոս I Լասկարիսի

¹⁷⁷ MM, t. VI, p. 57–58.

¹⁷⁸ MM, t. V, p. 58–59.

¹⁷⁹ MM, t. I, p. 64–66.

¹⁸⁰ Տե՛ս Հ. Բ ա ռ թ ի կ յ ա ն. Վասպուրականցիներ ..., էջ 141–145:

¹⁸¹ К а ж д а н. Армяне, с. 33–36.

(1208-1222) և Հովհաննես III Դուկաս Վատացիսի (1222-1254) նվիրաբերածները և վերջինիս խրիստոփորով Հաստատվածները¹⁸²։ Միկլոշի-Մյուլլերի Հրատարակության մեջ փաստաթուղթը ստորագրողի անուն-ազգանունը հիշված չէ, քանզի նրանց ժամանակ փաստաթուղթը կազմելուց հետո, այնտեղ, որտեղ նշված էր ստորագրողի անունը, պահպանակով ծածկված էր։ Վերջերս այն հանվեց և տակին կարդացվեց ստորագրությունը՝ Միքայել Սենեքերիմ (Μιχαήλ τὸν Σεναχηρείμ), վարած պաշտոնը՝ պրոտոստրատոր (πρωτοστράτωρ)¹⁸³։ Ինչպես ցույց է տալիս էրա Վրանուսին. «այս Միքայելը Հավանաբար պատկանում էր Սենախիրիմների Հայտնի ընտանիքին, որի անդամները արժանացան բարձրագույն աստիճանների, Հատկապես XIII դ. և հետո։ Հատկապես նշում եմ Ալեքսիոս IV-ի ժամանակ դործած Սենախիրիմը, որ Նիկոպոլիս բանակաթեմի գորավարն էր և որի այրու հետ ամուսնացավ Հետագայում Հպիրոսի իշխանության Հիմնադիր Միքայելը»¹⁸⁴։ Հայտնի է նաև Անգելու Սենեքերիմը, պինկերենս¹⁸⁵, Անգրոնիկոս II Պալեոլոգոս կայսեր օրոք (1282-1328)։

Միքայել Սենեքերիմը հիշվում է նաև Միքայել VIII Պալեոլոգոսի 1262 թ. սեպտեմբերին կազմված «Որոշման» մեջ, որում ցույց է տրված, որ նա Պամոս կղզու վանքին նվիրաբերել է չորս լուծ հող (γῆν τεσσαρων ζευγάρων)։ Փաստաթղթի հիմնական բովանդակությունը վանքի և Մալախիոս դյուղի բնակիչների միջև հողային վեճին է վերաբերում, որում կայսրը պաշտպանում է վանքի իրավունքները։ Փաստաթուղթը ստորագրված է պրոտոստրատոր¹⁸⁶ Միքայել Սենեքերիմի կողմից (δία τοῦ πρωτοστράτορος Μιχαήλ τοῦ Σεναχηρείμ)¹⁸⁷։ Նրան հիշատակում է բյուզանդական պատմիչ Գեորգիոս Պախիմերեսը¹⁸⁸։

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Կալիստոս Ա-ը (1350-1354, 1355-1363) 6867 (1354) թ. մարտի նամակով, գիմում է փոքրասիական Փիլադելփիա քաղաքի մետրոպոլիտ՝ Համայն Լուդիայի հիպերտիմոս և հքսարքոսին, ոմն մայրապետ Անգելինա Սենեքերիմայի (Αγγελίνα η Σεναχηρίνα) ծավալած գործունեության առթիվ։ Խնդրո անձնավորությունը Փիլադելփիայի «Տեր Դավթի» կոչված և Աստվածածնին նվիրված կանանց պատրիարքական վանքի մայրապետներին «հոգեկան վնաս» էր հասցրել։ Այդ իսկ պատճառով պատրիարքը վերահիշյալ մետրոպոլիտին կոչ է անում իր վրա վերցնել պատրիարքական վանքի հոգացությունը, որպեսզի մայրապետները, կանանց վայել, վերադառնան վանական կյանք և միմիայն աստծուն նվիրվեն։ Ինչ վերաբերում է իրեն՝ Սենեքերիմային, որ «փչացրել էր մայրապետների հոգիները և անընդունելի արարքներ գործել, այնտեղից անհապաղ վռնդես, որպեսզի խայտառակությունը վատաբար չտարածվի նաև առողջ մայրապետներին», և «հիշյալ վանքը աստուծով վերադառնա նախկին կարգով և անոնին ու վիճակին»¹⁸⁹։

6907 (1399) թ. օգոստոս ամսին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի (Մատթեոս Ա, 1397-1410) կարգադրությամբ սկսվեց նշանադրության և ամուսնության խորհրդին ենթակա անձանց ցուցակի կազմումը։ Արանում նշվում էին նշանադրողների անունները, ամուսնացողների անունները, որերորդ ամուսնություն լինելը, ապա և խորհուրդը կատարող քահանայի անունը։ Վերջինս այն կատարելու կնքված թույլատվությունը ստանում էր պատրիարքարանից։ Խորհրդին մասնակցելու կամ վկայելու համար պատրիարքարանից ու-

¹⁸² MM, t. VI, p. 199-201.

¹⁸³ Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πατμου, σελ. 124-132.

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 132։ Σβ'ս նաև Δ. Ζακυθινόυ. Μελέται της περί διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κρατει. Ἐπετηρίς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 17 (1942), σελ. 240 κέ. D. M. Nicol. The Despotate of Epirus, 1204-1267. Oxford, 1957, p. 13.

¹⁸⁵ Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πατμου, σελ. 132.

¹⁸⁶ MM, t. VI, p. 214.

¹⁸⁷ Քննական Հրատարակության մեջ Միքայելի պաշտոնը սրբազրված է՝ πρωτοασκη(κρη)τ(ου) «պրոտոասեկրետ»։ Βυζαντινά έγγραφα τῆς Μονῆς Πατμου, σελ. 261.

¹⁸⁸ Georgii Pachymeres. Historia. T. I, Bonnae, 1835, p. 92.

¹⁸⁹ MM, t. I, pp. 333-334.

ղարկվում էր հատուկ անձնավորություն, որ, ոչ միշտ, հիշվում էր տվյալ ցուցակում: 1400 թ. հունվարի 8-ին Հովհաննես Սիրոպուլոսի և Մարիայի ամուսնության խորհուրդը կատարելու թուլլոսություն ստացավ Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի ավագ քահանան (ο μέγας πρωτοππάς): Որպես վկա ուղարկվեց Սենեքերիմը (ο Συναχρηίμ)¹⁹⁰:

20. ՎԱՀԱՆ - ΒΑΧΑΝΗΣ

Անունը բյուզանդական աղբյուրներում բերված է Βαάνης (Վաանես) գրությամբ: Թեոփանես ինստիտուցիոնը Հերակլիոս I կայսեր (610-641) թագավորության 17-րդ տարում և ինստիտուցիոն Փարվեզի վերջին տարում հիշում է բյուզանդական բանակի ստրատելատ Վաանեսին (Βαάνην τον στρατηλάτην)¹⁹¹: Նա գլխավորում էր բյուզանդական բանակը նաև արաբների դեմ Օմար խալիֆայի (634-644) առաջին տարում¹⁹²: Հերակլիոսի դեմ ապստամբած զորքը Վաանեսին կայսր է հռչակում¹⁹³:

Մի այլ Վաանես՝ Յոթղեյան մականվանյալ (Βαάνης ο επικλην' Επταδαίμων) Տիբերիոս II (III) թագավորության (698-705) առաջին տարում Չորրորդ Հայքը ենթարկեց արաբներին¹⁹⁴: Վաանես էր կոչվում նաև 902 (կամ 903) թ. վախճանված հայազգի Ս. Մարիամ Նորավկայի որդին¹⁹⁵: Հարցն այն է, որ հունարեն այբուբենում «Հ» տառ գոյություն չունի, իսկ լեզվում՝ հնչյուն: Ահա այստեղ, մեր փաստաթղթում, «Հ»-ն փոխարինված է «Χ»-ով՝ Βαχάνης՝ Վախանես: Մեր փաստաթղթում այս հատուկ անունը բերված է որպես ազգանուն:

6783 (1275) թ. մարտի ակտը հոգու փրկության համար Լեմվոն Ս. Աստվածածին վանքի մոտակայքում (Ջմյուռնիա), հիշյալ վանքին նվիրաբերում են ինն ստրեմա տարածությամբ կալվածքը: Փաստաթղթի վերջում ստորագրել է երեք վկա, որոնցից մեկը՝ Նիկոլայոս Վա(կ)լաանես (Νικόλαος τοῦ Βαχάνη)¹⁹⁶ է: Հաջորդ տարվա՝ 6784 (1276) թ. մարտի փաստաթուղթը ոմն Միքայել Պետրիցեսի կալվածքի վաճառքին է վերաբերում: Այն բաղկացած է երեսուն ստրեմայից և վաճառքի դիմին է տասը ոսկեդրամ, «այսինքն՝ մեկ ոսկեդրամ երեք ստրեմա»: Ստորագրողների մեջ հիշվում է նախորդ փաստաթուղթը ստորագրած Հովհաննես Ասկոսը: Հաջորդը՝ Նիկեոսաս Վախանես (Νικήτας ὁ Βαχάνης)¹⁹⁷ է: Անվան մեջ գրչի սխալ՝ պիտի տեսնել, նախորդ Նիկոլայոս անվան աղավաղում, թե՞ հակառակը, հենց սա է նախորդի աղավաղումը՝ հայտնի է: Հազիվ թե տարբեր անձնավորություններ լինեն:

21. ՎԱՐԴ - ΒΑΡΔΑΣ

Բյուզանդական աղբյուրներում հանդիպում են և՛ Վարդ (Βαρδας), և՛ Վարդան (Βαρδάνης): Եթե Ա. Կաթանը «Վարդաններին» հիշում է, այն էլ իր գրքի 9 գլխում՝ «Ենթադրաբար հայկական ծագումով ընտանիքներ» խորագրով, ապա «Վարդեր» նրա գրքում չկան, հավանաբար նա նրանց հայ (կամ «ենթադրաբար» հայ) չի համարում: Թեև IX դ. կեսին հայտնի է նշանավոր կեսար Վարդասը՝ հայազգի կայսրուհի Թեոդորայի եղբայրը:

¹⁹⁰ MM, t. II, p. 299.

¹⁹¹ Theophanis Chronographia, rec. C. De Boor. Vol. I, Lipsiae, 1883, p. 318 (հայ. թարգմ. էջ 30).

¹⁹² Նույն տեղում, էջ 337 (հայ. թարգմ., էջ 46):

¹⁹³ Նույն տեղում էջ 337-338 (հայ. թարգմ., էջ 46-47):

¹⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 372 (հայ. թարգմ., էջ 84):

¹⁹⁵ Հ. Բ ա ռ թ ի կ յ ա ն. Մամիկոնյան (Դ) սուրբ Մարիամ Նորավկայի (+ 902-903 թթ.) բյուզանդական վարքը. «Էջմիածին». 1976, № Ա, էջ 42 (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Ա, էջ 351):

¹⁹⁶ MM, t. IV, p. 171-172.

¹⁹⁷ MM, t. IV, p. 173.

«Վարդաս»-ը որպես տոհմանուն չի հիշվում, բայց որպես անձնանուն Հանդիպում է բազմիցս: Ինչ վերաբերում է «Վարդանին», ապա որպես տոհմանուն Հանդիպում է:

6724 (1216) թ. մարտի փաստաթուղթը վերաբերում է ոմն Վասիլ Գավալասի կողմից Պատմոս կղզու Հովհաննես Աստվածաբանի վանքին իր ընտանեկան կալվածքների և նրանցում տուկա տների վաճառքին: Փաստաթղթի տակ ստորագրած պաշտոնավոր անձի տիտղոսները ձեռագրում լրիվ չեն պահպանված, կարգացվում է միայն «... Եփեսոսի, և Համայն Ասիայի էքսարքոս տեր Նիկոլայոսի...»: Հավանաբար Եփեսոսի մետրոպոլիտի ստորագրությունն էր: Մնացած վկաները Եփեսոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտության սարկավազն ու սակեյլարիոսն էր, և սարկավազն ու կանստրիսիոսը: Առաջին ստորագրողը՝ սեաստոս Վարդաս Ատուեմն էր (Βαρδας σεβαστός ὁ Ἀτουέμης): Վարդասի ազգանունը՝ Ատուեմ (Ատոմյան) չի բացառվում, ավելին, միանգամայն Հավանական է, որ Հայկական Ատոմ անունն է: Այն ավանդված է V դ. և գործածվում է մինչև այսօր: Մեր ենթադրությունն օգտին է խոսում և այն Հանգամանքը, որ Ատոմ Անձևացին, որդին Գուրգեն Ապուպեյի (IX դ. վերջ), արաբական աղբյուրներում կոչված է Ատու: Փաստաթուղթը գրի առնողը՝ Հովհաննես Աստվածաբանի վանքի անագնոստեր և Եփեսոս քաղաքի նոմիկոս Նիկոլայոսը¹⁹⁸:

Միևնույն քաղաքի մոտ գտնվող Լատրոս լեռան վրա Ս. Պավլոսի վանքի մի անթվակիր փաստաթուղթ, Հավանաբար գրված Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մանուիլ I-ի (1217-1222) ժամանակ. վերաբերում է մի պրոսպոսիոսի շուրջ գնացած վեճին: Վկաների թվում հիշված է ոմն Վարդաս Մակրոխերես (Βαρδας ὁ Μακροχέρης), այն է՝ Վարդ Երկայնաբազուկ¹⁹⁹:

22. ՎԱՐԴԱՆ - ΒΑΡΔΑΝΗΣ

Բազմիցս հիշված Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցուցակում (1262 թ.) Ս. Լևոնի վանքի այգիների և ծառայողների շարքում հիշվում են քահանա Կոստանդին Վարդանը (Κωνσταντίνος ὁ Βαρδ(ι)άνης) իր կնոջ, չորս որդիների ու դստեր հետ: Քահանայի այրի Հարսը ունի մեկ դուստր: Այնուհետև քահանա Վարդանի որդի Նիկետասը (Νικητας τοῦ Βαρδ(ι)άνη) ունի մեկ որդի և երկու դուստր²⁰⁰:

Անդրոնիկոս III Պալեոլոգոս կայսեր (1328-1341) 6844 (1336) թ. մարտ ամսին տրված փաստաթուղթը խրխովում է, որով Հաստատվում է նախկին կայսեր Նիկեֆոր III Բոտանիատեսի (1078-1081) և Ալեքսիոս Ա Կոմենենոսի (1081-1118) Ստագոյ եպիսկոպոսության պատկանող անշարժ և շարժական ունեցվածքը: Ստագոյ (Σταγοί հոգնակի) միջնադարյան անվանումն է Հունաստանի Թեսալիա նահանգի ժամանակակից Կալամաթակա քաղաքի: Ստագոյ անվամբ գյուղաքաղաք Հայտնի է X դ.: Հիշյալ կայսրերի խրխովումներով եպիսկոպոսության էին շնորհվել պարիկոսներ իրենց տանին լուծ հողով և այլ՝ Հազար մոդ հող: Անդրոնիկոս III Պալեոլոգոսից առաջ իշխած կայսրերը ևս եպիսկոպոսությանը շնորհել են խրխովումներ և սիգելներ, որոնց Համաձայն, եպիսկոպոսությունն ազատված է Հարկերից, նրան ենթակա են իր տարածքում գտնվող վիճակավորները, բնակիչները, գյուղերը, վանքերը, հոգևորականներն ու աշխարհիկ մարդիկ, վալախները, բուլղարները և ալբանացիները: Փաստաթղթում Հանվանե թվարկված են այդ բոլորը, մեծամասամբ սլավոնական անվանումներ: Մի գյուղ հիշված է որպես «Վարդանի դյուղ» (Χωριον το λεγόμενον Βαρδανι)²⁰¹:

¹⁹⁸ MM, t. VI, p. 174-176.

¹⁹⁹ MM, t. IV, p. 293.

²⁰⁰ MM, t. V, p. 43.

²⁰¹ MM, t. V, p. 272.

23. ՏԱՐՈՆԱՑԻՆԵՐ - ΤΑΡΩΝΙΤΑΙ

Տարոնացիների բյուզանդական ընտանիքը սերում է Տարոնի Բագրատունիներից: Հովհաննես Սկիլիցեսը վկայում է, որ 968 թ. Տարոնի իշխան Աշոտի մահից հետո, նրա որդիներ Գրիգորն ու Բագարատը բյուզանդական «կայսեր կողմն անցան» նրան ընձեռնելով իրենց Տարոն երկիրը: Կայսրը նրանց պատրիկի պատվաստիճան շնորհեց, շատ եկամտաբեր կալվածքներ նվիրաբերեց»²⁰²: Իսկ ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու Ասողկան, «ի նժԵ թուակա-նին խաւարեցաւ արեգակն և վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ, և Տարօնոյ Հոռոմք տիրեցին»²⁰³: Ահա սրանցից է սկիզբ առել Տարոնացիների և Թոռնիկյանների բյուզանդական ճյուղը²⁰⁴:

Ա. Կաթգանի գրքում նրանք ընդգրկված են առաջին գլխում «Անտարակոյս Հայկական ընտանիքներ» խորագրի տակ: Հեղինակը նշում է 22 Տարոնացիների անուններ, այդ թվում և փաստաթղթերի մեր խնդրո առարկա ժողովածուից մեկ անձի՝ Թեոդորոս Տարոնացուն:

6704 (1195) թ. Հոկտեմբերի փաստաթղթում հիշվում են Ալեքսիոս III Անգելոս Կոմնենոսի (1195-1203) Պատմոս կղզու Հովհաննես Աստվածաբանի վանքին շնորհած իրավունքին՝ պետական կադաստրում չգրանցված ունեեակու մեկուկես հազար մոդ բեռնատարողությամբ (χωρησέως) երեք նավերի էքսկուսիան: Նավերն ազատված էին հարկից ու մաքսից և իրավունք ունեին նավարկելու Բյուզանդական կայսրության համայն ջրային տարածքով: Վանքի վանականները դիմել էին նախկին կայսր Իսահակ II Անգելոսին (1185-1195) և խնդրել հաստատի իր նախապապ Ալեքսիոս Կոմնենոսի հարցին վերաբերող խրիսովուլը: Ալեքսիոս III Կոմնենոսը ընդառաջում է վանականների խնդրանքին, նաև թույլ տալիս, որ այդ նավերը տարին մեկ անգամ խարխալ գցեն Կոստանդնուպոլսի ափին: Փաստաթղթում խոսք է լինում վանքի մի նավի չափը, բեռնատարողությունը և այլն որոշելու մասին: Հանձնաժողովը հաստատում է, որ այն իրոք շինված է վանքի միջոցներով և վանքի սեփականությունն է հանդիսանում: Զափազրոյների մեջ էին Ծովային սեկրետի անադ-նոստես Հովհաննես Կամատերոսը, որը պրոտոմանգատորիկոն օֆֆիկիոնը վարում էր պանսևաստ սևաստ, էպի տոն գեֆսեոն գրասենյակի վարիչ Կոստանդին Թոռնիկի կարգադրությամբ, կայսերական վեստիարիտես Եվստաթիոս Կաստամոնիտեսի կարգադրությամբ՝ պրոտոէլատիկոնը վարող Վասիլ Արմենոպոլիտը և այլք: Փաստաթուղթը ստորագրել են Ծովային սեկրետի 14 կայսերական նոտարներ, նրանցից մեկը՝ Ծովային սեկրետի կայսերական նոտար Թեոդորոս Տարոնացին է (‘Ο βασιλικὸς νοτάριος τοῦ σεκρέτου τῆς Θεσσαλίας Θεοδώρος ὁ Ταρωνίτης), մյուսը պանսևաստ սևաստ և Վարդարիտների պրիմիկերիոս Կոստանդին Տարոնացու (Κωνσταντίνου Ταροῦ(του)) կարգադրությամբ Գեորգիոս Ս...ն²⁰⁵ (փաստաթղթում անունը եղծված է):

Բազմիցս հիշված Կեֆալոնիայի կղզու եպիսկոպոսության կալվածքների ցանկում (1262) Թեսալիայի Օլիմպոս լեռան վրա կառուցված վանքի և դրան պատկանող կալվածքների թվում հիշատակված է Նիկողայոս Տարոնացու կալվածքը (χωράφιον Νικολάου του Ταρωνιάτου) չորս մոդ տարածությամբ²⁰⁶:

Մոտ 1400 թ. Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիայի հոգևոր խորհրդի կողմից կազմված մի փաստաթղթում խոսքը վերաբերում է Թեոդորա Ասպիետիսայի (տե՛ս և Ասպետի տակ, N 1)

²⁰² Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Ս կ ի լ ի ց ե ս, էջ 28:

²⁰³ Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական. Սանկտ Պետերբուրգ, 1885, էջ 183: Թվականի մասին տե՛ս Գ. Գրիգորյան. Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում. Երևան, 1983, էջ 146-148:

²⁰⁴ N. A d o n t z. Les Taronites en Arménie et à Byzance. In: EAB, p. 243. Ա. Կաթգանը XI-XII դդ. նշում է այդ ընտանիքի 22 անդամ (Κ α ж Δ α η. Армяне, с. 17-25):

²⁰⁵ MM, t. VI, p. 130. Բնագրում Ταρο ... էր, լրացրել ենք ենթադրաբար:

²⁰⁶ MM, t. V, p. 53.

և նրա եղբայր Սիմոն Ասորու Ս. Դիմիտրիոսին նվիրված տաճարի կառուցման մասին: Թեոդորա Ասպիետիսան այն ժառանգում է իր դստեր՝ Աննա Ասպիետիսային: Վերջինս իր հերթին Սիմոն Ասորու որդի Մանուիլ Տարոնացուն (Μανουήλ τον Ταρωνίτην) խոստացավ չնորհել տաճարի հարավային մասի տարածքը՝ իր համար խուց և տուն կառուցելու համար, պայմանով, որ նա Ս. Դիմիտրիոսի տաճարին տա Մանգուրիոսիսա Աստվածածնի սրբապատկերը: Վեճը ընթանում է Մանուիլ Տարոնացու և Աննա Ասպիետիսայի ամուսին Պանդոլեոնի (Παντολέων) միջև և վերաբերում է վերոհիշյալ տան սեփականությանը²⁰⁷:

ΣΥΣ - ARMENHS, ΛΙΣΕΙ - ARMENIOI, ARMENADES

Միկլոչիչ-Մյուլլերի վեցհատորյակում, բացի հայկական անուն-ազգանուններ կրող անձանցից, հանգիպում են անհատներ, որոնք հիշվում են իրենց պատկանելությունը վկայող էթնիկոնով: Լինում են դեպքեր, երբ վերջինս հիշվում է առանց հատուկ անվան, նաև հոգնակի թվով, որ փաստում է այս կամ այն տարածքում հայկական կոմպակտ բնակչության առկայությունը:

6587 (1079) թ. ապրիլի փաստաթուղթը Նիկեփոր III Բոտանիատես կայսրի (1078-1081) խրիսովումն է, որում խոսք է լինում մագիստրոս և կրիտես, Հայտնի պատմիչ Միքայել Ատտալիատեսի Թրակիայում և Մակեդոնիայում ունեցած անշարժ գույքի մասին, դրա վերաբերյալ նախորդ կայսր Միքայել VII Դուկասի (1071-1078) կողմից ստացած էքսկուսիայի, այսինքն՝ տվյալ գույքն ամբողջությամբ ազատված է ամեն տեսակի հարկերից ու տուրքերից: Նիկեփոր Բոտանիատեսն իր խրիսովումով հաստատում է Ատտալիատեսի Միքայել Դուկասից ստացած խրիսովումը: Փաստաթղթում էքսկուսիայի արժանացած անշարժ գույքի թվում նշված է Ռեդեստոսի (այժմ՝ Ռոդոսոս) շրջանում եղած «Հայոց Լևկին» (Λεύκη των Ἀρμενίων)²⁰⁸: «Լևկին» նշանակում է «Բարդի», բայց սլարվ է, որ խոսքը ծառի է վերաբերում, այլ այդ անունով հայկական բնակատեղիի:

6690 (1181) թ. հոկտեմբերի 27-ի մի փաստաթուղթ վերաբերում է տասը ոսկեդրամի դիմաց ոմն Գեորգիոս իրիսովիբրզեսի կնոջ՝ Մարիա Անգելինայի կողմից «ազնվազարմագույն Կոմնենոս, տեր Թեոդորոս Վրանասին» վաճառած 14 ձիթենիներին, 3 կաղնիներին ու կալվածքին: Փաստաթուղթը ստորագրել են տասը վկաներ, այդ թվում և Լևոն Հայը (Λέων ο Ἀρμενίος): Խնդրո առարկա վայրը, ելնելով ստորագրողների գլխավորի վարած պաշտոնից՝ «Զմյուռնիայի մետրոպոլիտության և Մանտեա թեմի տաբուլարների պրիմիկներին Նիկոլայոս Ֆիլիկինեգիտես», գտնվում էր Զմյուռնիայի շրջանում²⁰⁹:

Նույն Լևոն Հայը որպես վկա ստորագրել է նաև Զմյուռնիայի Լեմվոնի Աստվածածնի կայսերական վանքին Հովհաննես Պանդոլեոնի 16 ոսկեդրամի դիմաց 16 ձիթենիներ վաճառած անթվակիր փաստաթուղթը²¹⁰: «Տեղացի մարդկանց կողմից ստորագրված» փաստաթղթի տակ կա և նույն Լևոն Հայի ստորագրությունը²¹¹: Այն գրված է հոկտեմբեր ամսին: Իսկ դեկտեմբեր ամսին նա ստորագրել է ևս մի փաստաթուղթ, որ վերաբերում է Զմյուռնիայի նույն Լեմվոն վանքին: Հարցի քննարկմանը մասնակցել է և վկայել վերևում հիշված «Զմյուռնիայի մետրոպոլիտության և Մանտեայի թեմի տաբուլարների պրիմիկներին Նիկոլայոս Ֆիլիկինեգիտես»²¹²:

Բացի Ἀρμενίος - Հայ արական էթնիկոնից, 6721 (1213) թ. փետրվար ամսին կազմված փաստաթղթում հիշվում է և էթնիկոնի իգականը: Վասիլ Մանդալի որդի Լևոնը Տրոպիզոնի շրջանում (περιοχή των Τροπιζών) «Հայունհու կալվածքի մոտ գտնվող» իրենց կալ-

²⁰⁷ MM, t. II, p. 404-405.

²⁰⁸ MM, t. V, p. 145.

²⁰⁹ MM, t. IV, p. 122-124.

²¹⁰ MM, t. IV, p. 133-134.

²¹¹ MM, t. IV, p. 92.

²¹² MM, t. IV, p. 94.

վածքները (χωράφια τα ὄντα καὶ διακείμενα ἐν μὲν τῇ περιοχῇ των Τροπικων ... πλῆσιον τῆς Ἀρμενισσας)²¹³ վաճառում են «փառավորյալ պրոտովեստիարիոս տեր Գեորգիոս Եվնուխոսին»։ Նույն թվի մարտին կազմված մի այլ փաստաթղթում ասված է, որ ոմն Մանուելի իր կնոջ և զավակների հետ վերոհիշյալ «փառավորյալ պրոտովեստիարիոս Գեորգիոս Եվնուխոսին» վաճառում են Տրոպիգոն վայրում գտնվող իրենց կալվածքը, որ գտնվում է «Հայուհու ողորհների մոտակայքում» (πλησιαστας ἐχοντας τους παιδας τῆς Ἀρμενισσας)²¹⁴։ Թե ինչ է ենթադրվում զրա տակ, դժվար է ասել։ Թերևս Հայուհուն պատկանող կալվածքին կից, կամ մոտ։ Փաստաթուղթը ստորագրել են Եվգենիոս Կիսսիանոսը՝ Միլեսիոսի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսի և նոմիկոս և դեպքերուն Կոստանդին Մերսի-նիոսեսը (Մերսինցի)²¹⁵։

6739 (1231) թ. օգոստոսի փաստաթուղթը վերաբերում է Քսենոս Լեզասի և նրա կնոջ՝ Աննայի կողմից Ջմյուռնիայի Լեմվոնի Աստվածածնի վանքի վանահոր տեր Գերասիմոսին հինգ ոսկեդրամի դիմաց վաճառած 18 ձիթենիներին։ Հինգ վկաների թվում ստորագրել է Կոստանդին Հայը (Κωνσταντῖνος ὁ Ἀρμενῆς)։ Վերջում որպես վկա հատուկ ստորագրել է նաև «Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսի և Մանտեայի թեմի նոմիկոս քահանա Թեոդորոս Կալլիստոսը»²¹⁶։ Կոստանդին Հայը որպես վկա ստորագրել է նաև անթվակիր մի փաստաթուղթ, որ վերաբերում է սեաստոս տեր Հովհաննես Ալեթենոսի՝ Պանարետոս գյուղում գտնվող ձիթենիները Ս. Պանտելեիմոնի վանքին և նրա վանահայր տեր Լեոնտիոսին նվիրաբերելուն։ Նա վանքին վերապահում է այդ ծառերը վաճառելու, փոխանակելու, արմատախիլ անելու, ցանկացած կերպ վարվելու իրավունքը։ Վերջում հատուկ նշված է, որ փաստաթուղթը կազմել և որպես վկա ստորագրել է «Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսի և Մանտեայի թեմի նոմիկոս քահանա Թեոդորոս Կալլիստոսը»²¹⁷։

6740 (1232) թ. փետրվարի փաստաթուղթը վերաբերում է Միքայել Կակավասի, նրա կնոջ, զավակների, թոռների կողմից Լեմվոն Ս. Աստվածածնի վանքին, վանահայր տեր Գերասիմոսին ու վանականներին Պանարետոս գյուղում գտնվող 27 ձիթենիների վաճառքին։ Արժեք՝ ութ ոսկեդրամ։ Փաստաթուղթը ստորագրած հինգ վկաներից առաջինը՝ Կոստանդին Հայն է (Κωνσταντῖνος Ἀρμενῆς)։ Վերջում որպես վկա ստորագրել է «Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտ և Մանտեայի թեմի նոմիկոս քահանա Թեոդորոս Կալլիստոսը»։ Կարևոր է նշել, որ Պանարետոս գյուղը գտնվում էր Ֆինիկոս տեղում, որն արևելքից սահմանակից էր «Հայերին» (τοὺς Ἀρμενίους), և արևմուտքից «նույն Հայերին» (τοὺς αὐτοὺς Ἀρμενίους)²¹⁸։

Կեֆալոնիա, Ջակինթոս և Իթակե կղզիների կոմս Ռիկարդո Օրսինիի 1262 թ. կազմած Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության կալվածքների ցանկում Ս. Անարծաթից վանքի կալվածքների թվում հիշվում են. «Հայերի կալվածքը» (χωράφιον των Ἀρμενάδων)²¹⁹, «Հայոց աղբավայրը» (ρύποτοπιον των Ἀρμενάδων)²²⁰, Թեոդորոս Պարդոպոլոսի երկու արմակին, «որոնք գտնվում են «Հայերից այն կողմ» (πέραθεν των Ἀρμενάδων)²²⁰, ապա և «Հայոց չրջան» (περιοχὴ των Ἀρμενάδων)²²¹ և «Հայոց վայր» (θέσις τῶν Ἀρμενάδων)։

²¹³ MM, t. VI, p. 159.

²¹⁴ MM, t. VI, p. 164.

²¹⁵ MM, t. IV, p. 60-61.

²¹⁶ MM, t. IV, p. 76-77.

²¹⁷ MM, t. IV, p. 77-79.

²¹⁸ MM, t. V, p. 56.

²¹⁹ MM, t. V, p. 56. «Աղբավայր» բառը չպիտի ուղղակի իմաստով հասկանալ։ Հավանաբար հունադավան մոլեռանդ հոգևորականության կողմից այդպես են կոչվել տեղաբնակ Հայերը՝ միաբնակ դավանանքի պատճառով։

²²⁰ MM, t. V, p. 56.

²²¹ MM, t. V, p. 56-57.

Նեստոնգոս անունով պարակիմոնենոսի պարիկոսերի «անարդար արարքներին ու չարագործություններին» է վերաբերում XIII դ. 30-ական թվականներին կազմված «Եկեղեցական վավերագիրը»: Այն սկսվում է Հետևյալ նախադասությամբ. «Մեր Հզոր տիրոջ՝ կայսեր ազգական, Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս տեր Փոկաս Ավտորիանոսը Ջմյուռնիայի սրբազնագույն մետրոպոլիտոսության ամենապատվական հոգևորականներին ու իշխանավորներին, մեր սրբազնագույն տիրոջ՝ Ջմյուռնիայի ամենապատվական մետրոպոլիտին գրուելուն ներկայացրեց, որով մեզ կոչ էր անում անպայման իր մոտ գալ կայսերական սրբազան երկրպագելի Հրամանով նախատեսված Պրինովարիս գյուղը և քննության ենթարկել Լեմվոն կայսերական վանքի և ամենաազնվագույն դուքսի մեծ սֆենդոնեի պարակիմոնենոս Նեստոնգոսի խնդիրը»: Կայսերական կարգադրության համաձայն, Փոկաս Ավտորիանոսի մոտ են գալիս մեծ սակելարիոսը, սկևոֆիլաքսը, սակելիոնը, պրոտեկդիկոսը, պրոտոնոտարը, ավագ քաջանան և Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցում նիստ գումարում: Ներկա էին հիշյալ վանքի վանականները, վանահոր ներկայացուցիչ տեր Գերմանոսը, էկլեսիարքեպոսը, վանքի տնտեսը և այլք, իսկ պարակիմոնենոսի կողմից՝ նրա քաջանան, պրակտոր Հովհաննես Թելուլիտեսը և ուրիշներ: Խնդիրը Հետևյալն էր: Միքայել Կալիֆասը և Թեոդորոս Հալը (Θεόδωρος ο Ἀριμέντης) վանքի այգում փայտե դուլյով հարվածել են վանահորը, ապա ծեծի քաշել փառավոր տնտես Հակոբին, փառավոր վանական, էկլեսիարք Գրիգորին, նաև երանելի տնտես Կրուլինոսին: Վասիլ Պոնեբոսը նետահարել է Նիկոլայոս Պիլատոսի ձին, որ տեղնուտեղը սատկել էր: Այն արժեք տասնուեթ ոսկի: Ծակել են վանքի պահեստի պատը և գողացել ձիթայուղ ու ցորեն: Թեև գողերը արարքի վայրում բռնվել են, պարակիմոնենոսը չի պատժել նրանց, ընդհակառակը, նրանց պաշտպանության տակ է առել, իսկ վանականներին հայհույելով վռնդել: Նիկոլայոս Մանգուֆիսը վանքից իջնելիս, ձեռքին բռնած ունեցել է երեսուն լիտր ձիթայուղ: Վալսամոն Քսիլեսարը հանդիպելով նրան, հարվածել է ամանին և «ձեթը կորել է»: Այդ էլ հայտնում են սլարակիմոնենոսին, ըայց նա դրա վրա ուշագրուելուն չի դարձրել: Օգոստոս ամսին կրակի են տալիս վանքի այգիները: Իսկ Պետրոսի որդի Նիկոլայոսը դաշույնով հարձակվել է վանականների վրա: Ահա այս բոլորը հատուկ գրի է առնվել և Ջմյուռնիայի մետրոպոլիտոսության կողմից առաքվել Թրակեսիոն բանակաթեմի դուքս Փոկաս Ավտորիանոսին՝ ի գիտություն:

Փաստաթուղթը ստորագրել է Ջմյուռնիայի մետրոպոլիտոսության խարտոֆիլաքս Գեորգիոս Խրիսովերգեսը²²²:

Կեֆալոնիայի եպիսկոպոսության իրավասության վերաբերող անշարժ գույքի 1262 թ. կալվածքների ցանկում Ս. Լեոնի վանքի կալվածքների առնչությամբ ասված է, որ Ստալու կոչվող վայրի կալվածքը գտնվում է «Հայի կալվածքի մոտ» (πλησίον χωραφίου του Ἀριμένου)²²³: Ս. Լեոնի վանքի կալվածքների թվում հիշվում է և «Հայի հողակտորը» (λαχίδιον του Ἀριμένου)²²⁴: Իսկ մի կալվածք էլ կոչված է «Կամատերոսի, այն է՝ Հայի» (χωράφιον του Καματηρού το λεγόμενον του Ἀριμένου)²²⁵: Ս. Անարծաթից վանքի կալվածքներից հիշվում է «Հայի կալվածքը» (χωράφιον του Ἀριμένου)²²⁶:

Թեսալիայի (Մեծ Վալախիայի) հայկական համայնքների գոյության մասին վկայում է վանահայր Կիպրիանոսի 6784 (1276) թվակիր գրությունը: Դիմիտրիադա (այժմ՝ Վոլոս նավահանգիստը) եպիսկոպոսության Պետրա վայրի հողային տարածքը երկու վանքերի միջև բաժանելու մասին է: Վանքերից մեկի ստացած հողային տարածքի կեսը «նայում էր դեպի Արմենոնիսի» (τὸ ἀποβλέπον τὸ Ἀρμενονησι) «Հայոց կղզին նայող»²²⁷:

²²² MM, t. IV, pp. 258-260.

²²³ MM, t. V, p. 37.

²²⁴ MM, t. V, p. 39.

²²⁵ MM, t. V, p. 34.

²²⁶ MM, t. V, p. 62.

²²⁷ MM, t. IV, p. 421.

Մակեդոնիայի Սալոնիկ քաղաքում XIII դարում բազմամարդ Հայկական Համայնքի գոյություն մասին է վկայում Միքայել III Պալեոլոգոս կայսեր (1259-1282) կողմից 6785 (1277) մարտ ամսին Վենետիկի Հանրապետությանը ընձեռնվող առանձնաշնորհումներին վերաբերող փաստաթուղթը: «Վենետիկի, Դալմատիայի և Խորվաթիայի դքսության, դրան ենթակա երկրների և կղզիների դուքս Հակոբոս Կոնտարինի» պատվիրակությունը ժամանում է Կոստանդնուպոլիս: Փաստաթղթում մեկ առ մեկ թվարկված են առանձնաշնորհումները, այդ թվում՝ Կոստանդնուպոլսում երկու եկեղեցի՝ Ա Աստվածածնի և Ա Մարկոսի, ապա և «Սալոնիկ քաղաքում Հայերի պատկանած եկեղեցին և նրա շրջակայքում գտնվող տները՝ մեկը կոնսուլի բնակության համար, մյուսը՝ կոնսուլի խորհրդականների համար, և երրորդը որպես Վենետիկի Հանրապետության ապրանքների պահեստ»²²⁸: Հայկական եկեղեցու առկայությունը լավագույնս վկայում է Հայկական Համայնքի գոյության մասին: Բայց հիշված է անցյալ ժամանակով, այսինքն՝ այն պատկանում էր անցյալում: Տվյալ պահին Հայոց ձեռքում չէր: Թե ինչպես և ինչու են այն կորցրել, հայտնի չէ:

Հիշյալ ժամանակաշրջանից շուրջ մեկ դար առաջ Սալոնիկի Հայկական Համայնքի գոյության մասին վկայում է քաղաքի մետրոպոլիտ Եփստաթիոսը: Խոսելով քաղաքը նորմանդացիների կողմից 1185 թ. գրավելու մասին, նա ցույց է տալիս, որ քաղաքի շրջակայքում գտնվող Կրանիա և Զեմենիկոս վայրերում բնակվում էին միաբնակ Հայեր, որոնք քաղաքում զգալի կշիռ ունեին²²⁹:

6789 (1281) թ. ապրիլի փաստաթուղթը Միքայել Իսիդորոսի կին Մարիայի, նրա զավակների և Կոնտոսի դուստր Աննայի քառասունհինգ ոսկեդրամի դիմաց Զմյուռնիայի Լեմվոնի Ս. Աստվածածին վանքին վաճառած Հիսուն ձիթենիների և կալվածքի վաճառքին է վերաբերում: Ստորագրել են վաճառողներից՝ Մարիան, որդին՝ Թեոդորոսը, նրա եղբայր Հովհաննեսը, Կոնտոսի դուստր Աննան և Հովհաննես Հայր (Ιωαννης Ἀρμενιος)²³⁰:

6801 (1293) թ. մայիսի փաստաթուղթը կազմված է Արևելից բանակաթեմների գոմեստիկոսի²³¹ կողմից, վերաբերում է Լեմվոն Աստվածածնի վանքի հողային տարածքի շուրջ գնացած վեճին՝ Մանուիլ Ապրենոսի և Մավրոգոմեսի կողմից վանքի հողային սեփականության վրա ունեցած թյուրմիտներին: Դոմեստիկոսը ի վիճակի չլինելով անձամբ մասնակցել, հարցի քննության համար ուղարկում է իր մարդկանց: Նրանք գալիս են վիճահարույց վայրը: «Այնտեղ էին գտնվում Մանտեայի Պանարետոս գյուղի վկայություն տալու ընդունակ, տեղին քաջածանոթ, անվանի ապաղներ»: Հանվանե նշված է 13 հոգի: Ցանկում երրորդը Լևոն Հայն է (Λέων ο Ἀρμενιος): Վերջում ստորագրել է. «Ծառան մեր հզոր և սուրբ տիրոջ՝ կայսեր Մանուիլ սեաստոս Զոդոբոպուլոս, Անատոլիկոն բանակաթեմի դոմեստիկոս»²³²:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Եսայասի (1323-1334) կողմից Հայոց կաթողիկոս Կոստանդին Դ Լամբրոնացուն (1323-1326) ուղարկված անթվակիր նամակում խոսք է լինում եկեղեցիների միության մասին, որ այդ նպատակով Կոստանդնուպոլիս են ժամանել վերջինիս պատվիրակները և պատրիարքն այդ խնդրով գումարել է սինոդի նիստ, որին, բացի բարձրաստիճան հոգևորականներից, ներկա էր և կայսրը իր սինկլիտոսի (սենատի) անդամներով: Կոստանդին Լամբրոնացուն նամակում ասված էր, թե իբր Հայերը հրաժարվում են իրենց Հայրերի սխալ դավանանքից և ջերմորեն խնդրում են պատրիարքին իրենց ընդունել Տիեզերական եկեղեցու գիրկը: Իր կողմից պատրիարքը Կիլիկիա է ուղարկում իր պատվիր-

²²⁸ MM, t. III, p. 88-89.

²²⁹ Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula. Ed. Theophilus Lucas Frieder. Tafel. Amsterdam, 1964, XXV. De Thessalonica urbe a Latinis capta Narratio, pp. 298-299.

²³⁰ MM, t. IV, pp. 135-136.

²³¹ Այդպես էր կոչվում Բյուզանդիայի Փոքրասիական բանակաթեմների գոմեստիկոսը, բայց տվյալ ժամանակաշրջանում դրանց մեծ մասը թուրքերի ձեռքում էր և կոչումը անախրոնիզմ է:

²³² MM, t. IV, p. 229.

րականներին, որոնց թվում էր և «այստեղի (Կոստանդնուպոլսի - Հ. Բ.) հայերի մեծարգո եպիսկոպոսը» (ΤΟΝ ΕΝΤΙΜΟΤΑΤΟΝ ΕΠΙΣΚΟΠΟΝ ΤΩΝ ΕΝΤΑΥΘΑ Ἀρμενίων): Կայսրը նույն բովանդակությամբ նամակ է ուղարկում «Կիլիկիայի, Իսավրիայի և Համայն Հայաստանի ռեքսին»²³³:

Երկու նամակներում էլ, նույն բառերով, հիշվում է հայոց կաթողիկոսի բողոքը Բյուզանդիայի հայերին բռնությամբ քաղկեդոնիկ դարձնելու մասին, որին և՛ պատրիարքը, և՛ կայսրը փորձում են համոզել, որ հայերն այդպես վարվեցին «ոչ թե բռնությամբ կամ ստիպման հետևանքով, ... այլ սեփական կամքով, սեփական նախաձեռնությամբ և ցանկությամբ»²³⁴: Վարդան Արևելցին դեռ 1186 թ. ցույց էր տալիս, որ «ի վերայ Յուսաց թագաւորեաց Փիսիկն, որ և Սահակ (Իսահակ II Անդելուսը 1185-1195) և յարոյց Հալածանս և չարչարանս ի վերայ Հայադաւան ազդաց, զի դարձցին յաղանդն նոցա: Վասն որոյ գրէ առ նա աղէքսանս պատրիարքն Գրիգոր եղբորորդի տեառն Ներսէսի և Գրիգորի կաթողիկոսացն Հայոց, խաղաղանալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ: Եւ ոչ լուաւ նմա, այլ գլուխ դարձոյց ի կրօն իւր և զայլ Հալածանս արար»²³⁵: Այսինքն այդ քաղաքականությունը շարունակվում էր դրանից դարուկես հետո էլ:

Մի վաստաթուղթ, որ վերաբերում է Բյուզանդական կայսրության անկումից անմիջապես հետո տեղի ունեցած իրադարձություններին, Վենետիկի հանրապետության իշխանությունն անբողոք գտնվող Հունական տարածքների հույն բնակչության նկատմամբ կաթոլիկ հոգևորականության հոգևորստությանը և այդ առթիվ նրա գործած բռնություններին: Նման քաղաքականության մեջ քննադատվում է նախ և առաջ Վենետիկի դոժ Ջովաննի Մոչենիգոն: Այդ խնդրին է վերաբերում 6988 (1480) թ. հունվարին Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական պատրիարք Մաքսիմոս III-ի դոժին ուղղված նամակը: Երկարաչունչ նախաբանից հետո, պատրիարքը բողոքում է. «Այգ ըղորը ինչու՝ ենք ասում: Այն պատճառով, որ Վենետիկի բարձրագույն և փառավորյալ դուքսը խաղաղության թշնամի հռոմեաձին»²³⁶ ոմանց հանդեպ ներողամտություն է հանդես բերում, ուշադրություն էլ դարձնում իր իշխանության տակ գտնվող վայրերում մեր ազգակից խեղճ հռոմեաների դեմ նրանց գործած բռնություններին: Դա համարում ենք մեր հանդեպ²³⁷ արհամարանք ու անպատվություն: Ինչու՝ են հռոմեաների նկատմամբ այդպես վարվում: Որովհետև հետևում են մեր կանոններին և պահպանում հայրենի դավանանքը: Այդպիսի վերաբերմունքն արդար էլ, ոչ էլ ձեզ համար ձեռնտու, քանզի վատ օրինակ եք տալիս իշխանավորներին: Նախընտրելի է հպատակների վրա իշխել կամավորության սկզբունքով, անբռնակալ, քան թե բռնությամբ ու ճնշմամբ»: Պատրիարքը դոժին կոչ է անում. «Կարգադրեցե՛ք որպեսզի այդ Հալածանքները ու փորձությունները դադարեն, թույլ տրվի մարդկանց իրենց սովորություններին հետևեն և հավատքը դավանեն, այնպես, ինչպես կամենան: Ես դա արդար և օգտակար եմ համարում և հայտնում ձեր բարձրագույն իշխանությանը»:

Պատրիարքը որպես օրինակ բերում է սուլթան Մեհմետ II Ֆաթիհին և կանգ առնում հայերի դեմ օրթոդոքսների գործած հալածանքներին: «Եթե մեծ և բարձրագույն տերը, - գրում է նա Վենետիկի դոժին, - լինելով այլակրոն, քրիստոնյաներին, բոլորին ազատ է թողնում ունենալ սեփական դատողություն ու հավատք և անցյալ տարի, երբ իմացավ, որ Մեծ Վալախիայում հայերի վրա բռնանում են նրանց օրթոդոքս դարձնելու համար, հրա-

²³³ MM, t I, pp. 158-164.

²³⁴ MM, t I., p. 161, 163.

²³⁵ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. Վենետիկ, 1862, էջ 133: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի և կայսեր նամակների ամբողջական թարգմանությունը տե՛ս Հ. Բ ա Ր թ ի կ յ ա ն. Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության և Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին. - «Բանբեր Մատենադարանի», 1958, № 4, էջ 285-295. (Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ. Հ. Ա, էջ 29-39):

²³⁶ Հավանաբար կաթոլիկ:

²³⁷ Իմա՝ հույներին:

ման արձակեց, որպես աստծո անբռնադատելի օրենք, և դադարեցրեց այնտեղ տեղի ունեցող Հայերի Հալածանքները, առավել ևս արդար է, որ դուք էլ այդպես վարվեք»²³⁸:

Մեծ Վալախիա էր կոչվում այն ժամանակ Հունաստանի Թեսալիա նահանգը, և վերոհիշյալ փաստաթուղթը Հստակ վկայում է XV դ. երկրորդ կեսին Թեսալիայում բաղմամարդ Հայկական Համայնքի գոյությունը: Եթե նկատի ունենանք սրա նոխորդող՝ 1276 թվակիր փաստաթուղթը, որում Թեսալիայի Դիմիտրիադա ծովափնյա վայրի դիմաց Արմենոնիսիի (Հայոց կղզու) առկայությունը, ապա այդ Համայնքը շատ հին պիտի եղած լիներ:

Վերը շարադրվածով ավարտվում է Միկելոչի - Մյուլլերի կազմած և հրատարակած Հունական 3000 փաստաթղթերի վեցհատորյակում Հայոց պատմության համար արժեքավոր նյութի՝ Բյուզանդական կայսրության տարածքում ապրած Հայոց և Հայկական վայրերի մասին առկա տեղեկությունների շարադրանքը: Ընթերցողը շատ լավ Հասկանում է, որ խոսքը վերաբերում է սոսկ այդ հատորներում հանդիպող նյութին: Խնդիրը ավելի ընդգրկուն կարելի է գլուխ բերել բյուզանդական բոլոր, բազում ու բազմաբնույթ աղբյուրների, նախ և առաջ արխիվային նյութի օգտագործմամբ միայն: Գլխավորապես նկատի ունենք Աթոս Սուրբ լեռան բազմաթիվ վանքերի արխիվային փաստաթղթերը, որ լույս են տեսել և շարունակում են լույս տեսնել: Այդ գործը կկատարվի, երբ հնարավորություն կստեղծվի այդ նյութը ձեռքի տակ ունենալ:

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Անագնոստ - ἀναγνώστης. բառացի նշանակում է ընթերցող: Եկեղեցու դպիրը, հիշվում է սաղմոսերգուի հետ: Մխիթար Գոչի Դատաստանագրքում բառը հանդիպում է «անագանոս» ձևով:

Անագրաֆես - ἀναγραφείς. հարկատուների շարժական կամ անշարժ գույքի Հաշվառող, պետական կադաստրում դրանցով պետական ծառայող: Կային բանակաթեմային և մայրաքաղաքի անագրաֆեսներ:

Բանակաթեմ - θέμα. բյուզանդական ռազմաքաղաքական տարածք (նահանգ), որ կառավարվում էր զորավարի (στρατηγός) կողմից:

Գենիկոն - γενικόν. ֆինանսական ծառայություն, որը գլխավորում էր գենիկոնի լոգոթետը: Հարկահավաքության ծառայություն էր:

Գրամատիկոս - γραμματικός. ուսուցիչ, քարտուղար (Հնում Հայերեն տառադարձված էր՝ «գրամարտիկոս»):

Դեֆեսիս - δεψισ, լրիվ կոչումը՝ ὁ ἐπι των δεψσεων - «Որ ի վերա աղերսագրաց»: Քննում էր և Կոստանդնուպոլիս ուղարկում կայսրին Հասցեագրված բոլոր Հայցադիմումները, խնդրագրերը, բողոքները: Նա մնում էր նահանգներում և մտնում կրիտեսների դասի մեջ:

Դևտերեւոն - δευτερεύων (բառացի՝ երկրորդող, փոխարինող). նախնական շրջանում Կոստանդնուպոլիսի Հիմնական երկու կուսակցությունների՝ կապույտների և կանաչների դեմարքոսի օգնականը: Կային և եկեղեցում և պատվաստիճան էր, որ շնորհվում էր քահանաներին և սարկավազներին:

Եկլեսիարքես - ἐκκλησιαρχης. վանահայրերի և տաճարների վերակացուների պաշտոն, որոնց պարտականությունն էր հետևել ներքին կարգուկանոնին:

Եկոնոմ - οἰκονόμος. 1) կայսերական կալվածքի վարիչ, 2) վանական տնտեսության վարիչ:

Էքսուկատակիլի - ἐξουκατάκοιλοι. Հինգ կղերականներ, որոնք կազմում էին Տիեզերական պատրիարքարանի և Հոգևոր սինոդի կենտրոնական վարչությունը:

²³⁸ MM, t. V, pp. 281–285.

էքսկուսիա - εξκουσσία. Բյուզանդական իմունիտետ՝ Հարկային, վարչական և դատական անձեռնմխելիություն:

Լոգոթետ - λογοθέτης. քաղաքացիական պաշտոնյա: Այդպես էին կոչվում սեկրետների վարիչները: Կային գեներալներ, դրոմոսի, իդիկոնի, պրետորիոնի, ստրատիոտիկոնի, պատրիարքի, անասնահոտերի լոգոթետներ:

Լոգոթետ (դրոմոսի) - λογοθέτης του δρομου. Հարկային պաշտոնյա, ընդհանուր առմամբ Հարկահավաքության վերաբերող, տարբեր վարչությունների Հաշիվներին վերահսկող:

Լոգոթետ (ստրատիոտիկոնի) - λογοθέτης του στρατιωτικού. բանակի մատակարարման վարիչ:

Լիդիոս կավալարիոս - λιζιος καβαλλάριος. բարոնին ենթակա ձիավոր (ասպետ):

Լոգարիսատես (մեծ) - μεγας λογαριαστης. գեներալների լոգոթետին ենթակա ծառայող: Նրան ենթակա էին նաև նոտարները, խարտուղարները և այլք:

Խարտուղար - χαρτουλάριος. գեներալների լոգոթետին ենթակա պաշտոնյա: Քաղաքացիական ծառայող: Կազմում էին փաստաթղթեր, պահում Հաշվապահական ռեգիստրներն ու դրքերը (Հայերեն «Քարտուղար» բառը սրա տառադարձությունն է):

Խարտոֆիլաքս - χαρτοφύλαξ (թարգմանաբար նշանակում է թղթապահ). Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի դիվանապետ: Նրան վստահում էին նաև օտար պետությունների Հետ բանակցություններ վարելը:

Խրիսովուլ - χρυσόβουλλον. կայսեր ոսկե կնիքը կրող և նրա կողմից կարմիր թանաքով ստորագրված փաստաթուղթ: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում՝ «ոսկե մատանի», բայց և «խուսովուլոն», «կնիք ոսկեղէն»:

Կանկլիոս - κανικλειος. կայսերական քարտուղարության պաշտոնյա: Նրան էր վստահված կայսերական կարմիր թանաքով (կինոբար) թանաքամանը: Նա ստուգում էր կայսերական փաստաթղթերի բովանդակությունը:

Կրիտես - κριτης. արդարադատության պաշտոնյա, դատավոր: Կային երկու կրիտես՝ վելոնի և Հիպոդրոմի: Վելոն լատիներեն նշանակում է վարագույր, որով ծածկում էին դատավորներին՝ Հասարակությունից: Նրան Հիշում է Միխիթար Գոշը՝ «կրիտք» ձևով:

Հիբրոմոնախ - ἱερομοναχος. վանական, որ ձեռնադրված է քահանա և որպես այդպիսին իրավունք ունի եկեղեցում սպասավորելու:

Մեսագոն - μεσάζων. բառացի նշանակում է «միջնորդ»: Բյուզանդական արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա:

Մետոխիոն - μετόχιον. վանքին պատկանող, բայց նրա շրջանից դուրս գտնվող կալվածք:

Մոդ - μοδιον. 1) սորուն մարմինների չափ, 2) Հողային տարածքի չափ, 0,084 հեկտարին հավասար: Կային տարբեր չափսի մոդեր:

Նոմիկոս - νομικος կամ տաբուլարիոս - ταβουλαριος. Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետի (էպարքոսի) ենթակա իրավական ֆունկցիաներ ունեցող պաշտոնյա:

Նոտար - νοταριος. կայսերական, կենտրոնական գրասենյակի գրքերի պահողը: Ենթարկվում էր սակելլարիոսին: Կար և պրոտոնոտարիոս՝ առաջին նոտար: Նույնանում է գրամատիկոսին:

Պանիպերտիմոս - πανυπερτιμος (նաև՝ υπερτιμος). ուղղափառ եկեղեցու առանձին մետրոպոլիտների պատվաստիճան:

Պարակլիմոմենոս - παρακλιόμενος. կայսեր սենեկապետը: Երեք Հոգի էին լինում: Որպես կանոն ներքիններ էին, թեև Վասիլ I կայսրը, նախքան գահին տիրանալը պարակլիմոմենոս էր, բայց ունեցավ չորս որդի և դստեր:

Պարիկոս - παρικος. Բյուզանդիայի կախյալ գյուղացիության Հիմնական կատեգորիան: Χ-ΧΙ դդ. կային պետական և մասնավոր սեփականատերերի պարիկոսներ: Նրանք

Հողին ամրացած չէին, ֆեոդալներին հարկ էին վճարում և կատարում բազում այլ պարհակներ:

Պինկերնես - *πινκερνής*. կայսեր կամ կայսրուհու մատուցակը:

Պիտակիոն - *πιτακίον*. գիր, հրովարտակ, թուղթ: Բառը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում:

Պրակտոր - *πράκτωρ*. հարկահավաք:

Պրիմիկերիոս - *πριμικτήριος*. ստորին հոգևորականության (կիսասարկավազից ցած) վերակացուն: Ե՛վ պաշտոն էր, և՛ պատվաստիճան:

Պրոաստիոն - *προαστείον* (հայկական աղբյուրներում՝ պռաստ, պռաստին, պռաստնոց). Հին Հունաստանում նշանակել է քաղաքի արվարձան: Միջնադարում դա կալվածք էր, որտեղ, որպես կանոն, բնակվում էին ոչ թե վերջինիս տերերը, այլ նրանց ենթակա մարդիկ՝ ստրուկներ, վարձակալողներ և ուրիշներ:

Պրոսկաթիմենոս - *προσκαθημένος* (բայը նշանակում է «նստել», «նստած»). ֆեոդալի կալվածքի վրա նստած և կախման մեջ գտնվող եկվոր գյուղացի:

Պրոտեկդիոս - *πρωτεκδικος*. առաջին (գլխավոր) էդիկտոսը՝ եկեղեցու պաշտոնյա, որ ներկայացնում էր եկեղեցին և պաշտպանում վերջինիս իրավունքները: Նրանցից առաջինը կոչվում էր պրոտեկդիոս:

Պրոտոասեկրետ - *πρωτοασκητητης*. դարերի ընթացքում նրա պաշտոնը կրեց փոփոխություններ: IX–X դդ. նա գլխավոր քարտուղարն էր, կազմում ու խմբագրում կայսերական փաստաթղթերը: Նրա գրասենյակը բաղկացած էր ասեկրետներից, նոտարներից և դեկանոսներից:

Պրոտոմանդատորիկոն - *πρωτομανδατορικον*. առաջին (գլխավոր) մանդատորի («լրաբերի») ծառայությունը: Մանդատորները ծառայում էին զորավարների, դոմեստիկոսների, լոգոթետների գերատեսչություններում, հատկապես նավատորմիում:

Պրոտոնոտար - *πρωτονοτάριος*. բանակաթեմի քաղաքացիական վարչության պատասխանատու պաշտոնյա զորավարին ենթակա, բայց և հաշվետու ուղիղ Կոստանդնուպոլսին: Այդպիսին ուներ և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը:

Պրոտոսինկլետոս - *πρωτοσύγκελλος*. սինկլետների վերակացուն, պատրիարքի խորհրդականը: Եկեղեցական բարձր պաշտոն էր: Նրա պարտականությունն էր կայսեր ու պատրիարքի միջև կապ պահպանելը: Ենթարկվում էր պրոեդրոսին և պրոտոպրոեդրոսին:

Պրոտոստրատոր - *πρωτοστράτωρ*. կայսեր ախոռապետը, ստրատորների զորամասի պարագլուխը, որոնց սկզբնական պարտականությունն էր օգնել կայսեր ձի հեծնելու: Վասիլ I կայսրը նախապես եղել է ստրատոր, ապա պրոտոստրատոր: Պալեոլոգների օրոք դարձավ ամենաբարձր աստիճաններից մեկը և հավասարազոր էր արևմտյան մարշալներին:

Սակելար - *σακελλάριος*. բյուզանդական եկեղեցու Հինդ աստիճանավորներից՝ էքսոկատակիլներից մեկը: Հիմնականում երեցի կոչում ուներ, հետևում էր վանական իրավունքի պահպանմանը, վարում եպիսկոպոսական գանձարանի տեսչությունը և վանականների փոքր զանցանքների դատումը:

Սեկրետ - *σέκρετον* (և սեկրետիկոս - *σεκρετικός*). վարչություն, ծառայություն, քարտուղարություն, որպես կանոն՝ Տիեզերական պատրիարքարանի: Լայն իմաստով այդպես էին կոչվում քաղաքացիական բոլոր պաշտոնյաները, ներառած դատավորներին և բանակի քաղաքացիական պաշտոնեությունը: Նեղ իմաստով՝ ֆինանսական պաշտոնյաներ էին:

Սեաստոս - *σεβαστός*. սկզբնական շրջանում բառը լատիներեն *augustus*-ի թարգմանությունն էր և այն տրվել էր Օկտավիանոս կայսեր: Հետագայում X–XII դ. տրվում էր բյուզանդական արքունիքի բարձրաստիճան անձանց և դարձավ պատվաստիճան:

Սիգել - *σιγίλλιον*. եկեղեցական իշխանության կնիք և լայն իմաստով՝ ընդհանրապես կնիք: Հատիներեն բառ է, որ հանդիպում է և հայ մատենագրության մեջ՝ «սիգէլ» ձևով:

Սկևոֆիլաքս - σκευοφύλαξ. բյուզանդական եկեղեցական սպասքի պաշտպան նշանակված սլաշտոնյա: Կար Մեծ սկևոֆիլաքս, որ մեծ տաճարներում հիսգ էքսոկատակիրներինց մեկն էր:

Սոլեմնիա - σολέμνια. բանակաթեմերի գանձարանից ամեն տարի վանքի կամ այլ հոգևոր հաստատության օգտին տրվող նյութական և դրամական օժանդակություն:

Ստրատելատ - στρατηλάτης. զինվորական բարձր աստիճան, սպարապետ: Կոչվում էր նաև στρατηγος αὐτοκράτωρ, μοινοστράτηγος (ինքնակալ զորավար, միահեծան զորավար):

Ստրատոպեդարխի - στρατοπεδάρχης. բառացի նշանակում է արշավանքի դուրս եկած զորքի հրամանատար: Կային Արևելքի և Արևմուտքի ստրատոպեդարխներ:

Ստրեմա - στρέμα. 1000 մ² հողային տարածություն:

Սֆենդոնե (մեծ) - μεγάλη σφενδόνη. կայսեր կնիքը: Այն պահողը ուներ պարակրժմ-մենսխի աստիճանը:

Վելոն - βῆλον (լատ. velum). բառացի նշանակում է «վարագույր»: ինքը velum-ի կրիտեսներին է վերաբերում: Նրանք տասներկու հոգի էին:

Տաբուլարի - ταβουλάριος. տե՛ս նոմիկոս:

Վեստիարիտես - βεστιάριτης (կամ վեստիտոր - βεστίτωρ). օգնում էր կայսրին հանդերձները հագնելուն: Նրան հիշում է և Մխիթար Գոշն իր Դատաստանագրքում «վեստիտորայն» ձևով:

Օֆֆիկիոն - ὀφφίκιον. հատուկ նշանակում է սլաշտոն, ֆունկցիա:

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГРЕЧЕСКИЕ АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ПРИСУТСТВИИ АРМЯН НА ТЕРРИТОРИИ ВИЗАНТИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (XI – XIV вв.)

ՐԱԿ ԲԱՐՏԻԿՅԱՆ

Р е з ю м е

Об армянах в Византийской империи написано немало, но посвященные им труды касаются главным образом деятелей господствующего класса (императоры, патриархи, военные, гражданские, административные лица, деятели культуры и науки и т.п.). Среди трех тысяч разного содержания документов, в основном касающихся земельной и другой собственности, купли-продажи недвижимости, изданных в монументальном шеститомнике Франциска Миклошича и Йозефа Мюллера, встречаются и такие, в которых упоминаются и рядовые армяне, их поселения по всей территории империи (Константинополь, запад Малоазийского полуострова – Смирна, Милет – острова Эгейского и Адриатического морей, Македония, Фессалия, Эпир). В статье приведены данные о них.

MEDIEVAL GREEK ARCHIVAL DOCUMENTS ABOUT THE PRESENCE OF
ARMENIANS ON THE TERRITORY OF THE BYZANTINE EMPIRE (the 11th – the
14th centuries)

HRACH BARTIKYAN

S u m m a r y

It was written a lot about the Armenians in the Byzantine Empire, but the investigations mainly concern the representatives of the ruling classes (emperors, patriarchs, military men, civilians, administrators, artists and scientists, etc.). Among three thousand documents of different contents in general relating the land and other property, real estate purchase-sale, published in Franciscus Mikloshich's and Iosephus Müller's six-volume monumental edition there are some, in which common Armenians, their settlements all over the Empire's territory are mentioned (Constantinople, West of the Asia Minor - Smyrna, Miletus - islands of the Aegean and Adriatic seas, Macedonia, Thessalia, Epirus). The facts about them are presented in the article.

II

ՆԿԻՐՎՈՒՄ Է ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ
ՍՏԵՂԾՄԱՆ 1600-ԱՄՅԱԿԻՆ
ԵՎ ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ԲՈՒՅԼԻՆ

«ԴԱՇԱՆՑ ԹՈՒՂԹ». ԿԱԶՄԸ, ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ, ՀԵՂԻՆԱԿՆ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿԸ

ՀՐԱՋ ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ,

Սույն հոդվածի հետազոտությունը անարկան «Դաշանց Թուղթ» խորագիրը կրող բազմաթիվ ընդօրինակություններով մեզ հասած աղբյուրն ըստ իր բովանդակության վերաբերում է հռոմեական կայսր Կոստանդին Մեծի և Հայոց արքայ Տրդատ III-ի միջև հռոմեական կնքված պայմանագրին: Աղբյուրում մանրամասն խոսվում է Տրդատ արքայի և Գրիգոր Լուսավորչի բազմամյա թափուրով հռոմ ժամանելու, կայսեր ու հռոմի պապ Սեղրեսարոսի կողմից նրանց ցուցաբերած արտակարգ ընդունելության, չնորհված նվերների և բազմաթիվ հարցերի մասին:

«Դաշանց Թուղթն» առաջին անգամ հրատարակվել է Վենետիկում 1683 թ. Հովհաննես Հոլովի իտալերեն թարգմանությամբ հանդերձ: Այդ հրատարակությունը հետազոտողներին հայտնի դարձավ սոսկ 1961 թ., երբ հայտնաբերվեց Հ. Անաոյանի կողմից Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2272 դրձադրի ժողովածուի կաղմի մեջ¹: Այն վերնագրված է «Թուղթ սիրոյ և միաբանութեան մեծի կայսերն Կոստանդինոսի և սրբոյն Սեղրեսարոսի վեհապետի փափին և Տրդատայ Հայոց արքայի, և սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչին: Շարադրեցեալ յամի Տետուն երեք հարիւր և տասն և վեց. և սպարեցաւ ի թուի Փրկչին 1683, ի Վէնէտիկ քաղաքի»²:

Այնուհետև հայտնաբերվեցին աղբյուրի բազմաթիվ արտադրություններ, որոնցից երկուսը հրատարակված լինելով արժանացան: Մեկը լույս տեսավ 1709 թ. որպես հավելված Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմութեան»: Պատճառն այն է, որ «Դաշանց Թղթի» վերջում ասվում է. «Այս գիր միաբանութեան և սիրոյ և հաստատ հայրենադրութեան ի հետ Հայոց զրեցաւ հրամանաւ մերով Կոստանդեայ կայսեր և Սեղրեսարոսի պապի ... լատին

¹ Հ. Ս. Ա ն ա յ ա ն. XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում. Երևան, 1961, էջ 51, ծանոթ. 1:

² Իտալերեն թարգմանության վերնագիրն է. Lettera dell' Amicitia e dell' Unione di Costantino gran Cesaie e di San Silvestro Sommo Pontifice, e di Tridate Re dell'Armenia, e di S. Gregorio Illuminatore della Nazione Armena. Scritta nell' Anno del Signore 316. In Venetia. M.DC.LXXXIII. Appresso Michiel Angelo Barboni.

լեզուաւ մակադրեալ և արքունական մատանեաւ մերով կնքեալ և ստորագրեալ. և զհաւասարն այսմ թղթոյ միաբանութեան թուղթն ի հետ Տրդատայ և Սրբոյն Գրիգորի եղաք ի շամբուն արքունի. իսկ միւս գիրս փոխադրեալ ասենալարին Հայոց Թագաւորին Տրդատայ Մեծի, Ագաթանգեղոսի, քաջ ճարտար գրչի և տարեալ ի Հայս...»³:

«Դաշանց թղթի» հաջորդ ամբողջական հրատարակութիւնն իրականացրեց Կ. Շահնազարյանցը: Պատճառն աղբյուրի բովանդակութեան և դրա քաղաքական-եկեղեցական ուղղվածութեան շուրջ գնացած սուր վեճն էր, որ հրատարակիչն ունեցավ Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցի արքեպիսկոպոսի հետ: Գրքույկը վերնագրված է. «Դաշանց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը: Արար Կ. Վ. Շահնազարեանց, միաբան Սրբոյ էջմիածնի և անդամ խորհրդարանի Կ. Ճեմարանին Տեարց Լազարեանց, որ ի Մոսկվայ: Պարիս, 1862»:

Խնդրո առարկա աղբյուրին անդրադարձան բաղում հետադոտողներ, որոնցից առավել կարևոր կարծիքների մասին խոսելու ենք ստորև: Նախ և առաջ կանգ առնենք մեծանուն Միքայել Չամչյանի կողմից աղբյուրին տված գնահատականին: Նա, իր «Հայոց պատմութիւն» մեծարժեք աշխատութեան առաջին հատորի սկզբում, հիշատակելով իր օգտագործած աղբյուրները, առաջինը նշում է Ագաթանգեղոսին. «Սա գրեաց մատեան մի վասն Տրդատայ: ... իսկ թէ յոր լեզու շարագրեալ իցէ սորա գիրս իւր, արդեօք յունարէն թէ հայերէն, տարակոյս է»: Հիշելով Կոստանդնուպոլսում 1709 թ. լույս տեսած Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը, նա գրում է. «...յորոյ վերջն եղեալ կայ և թուղթն Դաշանց բազում յաւելուածով»⁴: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ նա «Դաշանց թուղթը» համարում է նույն Ագաթանգեղոսի գործ, բայց հետագայում այլևայլ օտարոտի շարադրանքներով ճոխացված:

Բուն գրքի շարադրանքում նա մանրամասն նկարագրում է Տրդատ արքայի և Գրիգոր Լուսավորչի Հռոմ ճանապարհելը, Կոստանդին կայսեր և Սեդեքեստրոս սլապի կողմից մեծ սլաաիվների արժանանալը, Հռոմում «Սիրոյ և միաբանութեան» դաշինք կնքելը և Գրիգոր Լուսավորչի Սեդեքեստրոսի կողմից ձեռնադրվելը «պատրիարք հայոց կամ եպիսկոպոսապետ այսինքն մեծ հայրապետ» ինչպես «աւանդի յազգի մերում»⁵:

«Ծանօթութիւնք յերկրորդ գիրս» բաժնում Միքայել Չամչյանը հատուկ կանգ է առնում «Դաշանց թղթի» վրա: Նրա եզրակացութիւնը հետևյալն է. «Նախ թէ այս թուղթ դաշանց ո՛չ է կեղծիք, այլ՝ ճշմարիտ. քանզի օրինակ նորա միշտ դատանիւր յազգի մերում, նաև յաւուրս խորենացւոյն ... Նաև խորենացին իսկ անտի առնու ըստ մասին զպատմութիւն սրբոյ կուսին Նունեայ... Արդ՝ ի կարգի պատմութեան Ագաթանգեղոսի ոչ գտանի այսպիսի բան վասն Նունեայ, այլ միայն համառօտիւ ի թղթին դաշանց: Սոյնպէս և ի յիշել խորենացւոյն զմկրտիլ Կոստանդինոսի, և զերևումն խաչին՝ ևայլն, վկայ բերէ և զԱգաթանգեղոս. որ զայդ աւանդէ

³ Այս և հետագա բոլոր ընդգծումները մերն են:

⁴ Միքայել Չամչյանց. Պատմութիւն Հայոց. հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 10:

⁵ Նույն տեղում: Հմմտ. էջ 637:

ի թուղթն դաշանց»։ «Ուրեմն, — ավարտում է իր միտքը, — կայր յառաջն՝ նաև ի ժամանակս խորենացույն՝ այն թուղթ դաշանց»⁶։

Հարցի քննությանն օժանդակող Մ. Չամչյանի բերած աղբյուրները (Զենոբ Գլակ, Բուդանդ, խորենացի) իրոք հաստատում են, թե Տրդատ արքայի և Կոստանդին կայսեր միջև սլալամանագիր (գաշինք) կնքվել է։ Իսկ սրանցից շատ հետո հայ հեղինակները լուր սրանց ասածն են կրկնում և որոշակի արժեք չեն ներկայացնում։

Վենետիկի Մխիթարյանները «Դաշանց թուղթը» վավերական փաստաթուղթ չեն համարում։ Դեռ Ազաթանգեղոսի Պատմության 1835 թ. հրատարակության առաջաբանում (էջ 14) նշում են, թե այն «խանգարուած է»։ Անդրադառնալով Ազաթանգեղոսի Պատմության ձեռագրերին, նրանք գտնում են, որ «Ցանկալի էր և ընթերցուած մի հարադատ և անխաղախ գրեմալ իսկ խանգարելոյն դայնորիկ զթղթոյ դաշանց, ունել ի հին և ի վավերական Ա. օրինակիս Փարիզեան, յորում չիք գլխովին, որպէս և ոչ ի Բ. օրինակն հնագիր գրեալ ի ՉՂԹ»։

«Դաշանց թղթին» ավելի մանրամասն անդրադարձել է Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցի արքեպիսկոպոսը (հետագայում՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս — 1858–1865)⁷։ Նրա ընդարձակ հոդվածը որևէ գիտական արժեք չի ներկայացնում, քանզի ըստ էության Միքայել Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց»-ում դրվածի արտագրութունն է։

Մատթեոս վեհափառի ասելով իր «այս աշխատության նպատակը պիտի ըլլա միայն հարադատ բնագրին ստուգութիւնը հաստատել՝ ցուցանելով արժանահավատ մատենագրաց վկայութեամբ, թե կեղծիք չէ այն, այլ՝ ճշմարիտ»⁸։ Այս միտքը ընդացի վերցված է Մ. Չամչյանից, որը գրել է. «Այս թուղթ դաշանց ոչ է կեղծիք, այլ՝ ճշմարիտ»⁹, այն տարրերով յայտնաբերելով, որ Չամչյանը Տրդատ-Մեծն Կոստանդինի գաշինքին է անդրադառնում և ոչ կիլիկյան շրջանի կեղծիքին։ Այնուհետև, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մի շարք եվրոպացի մասնագետներ ժխտել են «Դաշանց թղթի» վավերականությունը, ինքը մտադիր է «օտար աղբաց կարծիքական գրութիւններուն տված շփոթութիւնը մերժելու, և մանավանդ աչառութեամբ և կողմնասիրութեամբ գրված խոսքերը հերքելու, և ապա ազատամիտ ոգով պիտի քննե զանի»¹⁰։ Ասլա նույն ոգով. «ստուգապատում Դաշանց թղթոյն վրայով անտեղի կարծիքական խորհրդով և կողմնակցութեան կրիվք գրվածները և գայթակղութիւնները կը մերժվին այստեղ»¹¹։

Մենք հնարավոր է ուշադրութիւն չդարձնենք Մատթեոս վեհափառի հոդվածին, բայց դա արեցինք, քանզի այն մանրամասն քննադատության

⁶ Նույն տեղում, էջ 642։ Հմմտ. էջ 636-637։

⁷ Մատթեոս կաթողիկոս Ամենայն Հայոց։ Հաստատութիւն ստուգութեան Դաշանց թղթոյն, զոր Կոստանդինոս մեծ ինքնակայն Հռովմայ և Ս. Սեդեքեստրոս Հայրապետն Հռովմայ տուած են Տրդատ թագաւորին և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետին. — «Ճոռաքաղ» (այսուհետև՝ «Ճոռաքաղ») կրօնական, բանասիրական և ազգային գիտելեաց։ Հ. Բ, տետրակ ԺԶ, 1861, էջ 253-260։

⁸ Նույն տեղում, էջ 238-239։

⁹ Մ. Չ ամ չ ե ան ց. նշվ. աշխ., էջ 642։

¹⁰ «Ճոռաքաղ»։ Հ. Բ., տետրակ ԺԵ, էջ 237-238։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 238։

առարկա դարձավ Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցի գրքովկում, որին հետևեցին բազում հետազոտողներ:

Կարապետ Շահնազարյանցը հանդես եկավ առանձին հոդվածով, ապա նաև՝ առանձին գրքովկով, որ լույս տեսավ Փարիզում¹²: Հնարավոր է էջ նկատել այն մտահոգությունն ու տագնապը, որ XIX դ. համակել էր արևմտահայությունը, նախ և առաջ մտավորականությունը: Հռոմի Propaganda Fide-ի, բողոքական հոգեորոշումը զբաղված միսիոներները վիստում էին երկրում, քայքայում ու մասնատում հայությունը, հեռացնելով, օտարացնելով հայ եկեղեցուց: Խորապես մտահոգվածներից մեկն էր Կարապետ Շահնազարյանցը, որն առանց հապաղելու ամենասուր, կրքոտ քննադատության ենթարկեց Մատթեոս Կոստանդնուպոլսեցու վերը հիշված հոդվածը, նաև բոլոր նրանց, ովքեր «Դաշանց Թուղթը» ստույգ փաստաթուղթ էին համարում¹³: «Դաշանց Թուղթը, — գրում է նա, — ավելի դեղին տենդով բախած ուղեղի ցնորք է, քան թե ճարտար խաբեբայի գյուտ. որ, որչափ թանձրամիտ ռամիկ անձերու զարմանք կպատճառե, այնչափ ալ ավելի՝ կիրթ ճաշակաց վարժ մտաց զզվանք» (էջ 73):

Գալով «Դաշանց Թղթի» լույս աշխարհ գալու ժամանակին, Կ. Շահնազարյանցը գտնում է, որ այն «խաչակրաց ատենի չենք է» (էջ 85-86), իսկ սլատճառը՝ «Հայերը Մահմետականներու, Հոյներու նենգությունն ու կեղեկանքեն զգված՝ նոր բարեկամ փնտռելու պետքը կզգային, մանավանդ երբ իմացան այն ատենի Պապերու անկոպար տիրապետությունը Արևմտեանց վրա: Այս ատենս է, անտարակույս, այն՝ տպեալ Դաշանց Թուղթի բուն թվականը» (էջ 86):

Անդրադառնալով աղբյուրի բովանդակությանը, Կ. Շահնազարյանցը վստահ է, որ «Դաշանց Թուղթ»-ը ոչ այլ ինչ է, քան կաթոլիկության և հայաբախության միությունը՝ «միաբանության հավատ» (էջ 5), կրոնական ստրկություն, որում, սլարզ է, տուժողը ամեն տեսակետից հայ ժողովուրդն է լինելու: «Կրոնական միաբանության պատրվակով մեր եկեղեցին որևիցէ եկեղեցվո աղախին» (էջ 57) պիտի լինի:

Կ. Շահնազարյանցին ծայր աստիճան խրտենցել է «Դաշանց Թղթի» այն հատվածը, որտեղ նշված է Սեյբեստրոս պապի Գրիգոր Լուսավորչին ցուցաբերած մեծարանքը, ինչ ունիթոոսների խաբեությունը համարելով, հավատացած է, որ եթե դա ընդունենք, «կպարտավորիմք մեր կաթոլիկոսները Հռոմ ուղարկել միշտ ձեռնադրություն առնելու համար ու մեր ազատ քահանայապետությունը Հռոմ փառամուլ կարվինալներու ծառայական լուծի տակը դնել» (էջ 107-108):

Կ. Շահնազարյանցը «Դաշանց Թուղթ»-ը «միջին դարու անապատայն զրույց» (էջ 7) է բնորոշում, «ստապաճույճ» (էջ 99), «աղճատաբան» (էջ 73) ու «խայտառակ» (էջ 111): Եվ ավելի որոշակի. «Հիշյալ դաշնագիրը է և պիտի մնա, ըստ մեր զատողության, իբրև կեղծիք Միջին Դարու անգետ,

¹² Դաշանց Թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը: Արար՝ Կ. վ. Շահնազարյանց. Պարիս, 1862:

¹³ Կ. Շահնազարյանցը համարակալել է «Դաշանց Թղթի» «ստույգությունները», առաջինից մինչև «հերքոտասաններու ստույգությունները Դաշանց Թղթին» (էջ 99-111): Այսուհետև «Դաշանց Թղթից» կատարված հղումներն ավելի, փակագծերի մեջ, նշվում են աղբյուրի էջերը՝ Կ. Շահնազարյանցի հրատարակությունից:

հիմնականում և լատինասեր ուղեղաց» (էջ 8-9): «Մեք ... ի սեր ճշմարտության, և պատմությունը, ժամանակագրությունը, աշխարհագրությունը և գրականությունը ձեռքս՝ կպնդեմք, որ այն խարդախյալ է, ի հետնոց ներմուծյալ է, և ասիկար ամենևին որևիցէ կրիտիքի տոկալ» (էջ 9): Այն «ոչ զինադրություն է, ոչ քաղաքական դաշն, ոչ խաղաղության ուխտ, ոչ առևտրո պայմանագիր, ոչ մարդարեություն, ոչ պատմություն, ոչ աշխարհագրություն, ոչ վկայաբանություն, ոչ գուշակություն, ոչ հայտնություն, ոչ պարգևագիր, այլ անճոռնի անդունդ մը, որու մեջ ամենայն բանի կտորներ կան և ամենևին, ամբողջ բան մը չկա, որու ամեն անուն կսլատշածի, բայց և ոչ մի անուն սեպհական» (էջ 70-71):

Մի հարցում, սակայն, հեղինակը միանգամայն իրավացի է: Այն, որ մինչև կիրիկյան շրջանը, աղբյուրներում (Ջենոբ Գլակ, Խորենացի, ավելի ուշ՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ստեփանոս Ասողիկ) հիշվող Տրդատ-Կոստանդին դաշինքում Գրիգոր Լուսավորիչ, Սեղբեստրոս պապ բացակայում են (էջ 65 և հտ.), նրանք մոտեք են դործել ավելի ուշ:

Կ. Շահնաղարյանցն իր գրքույկում հրատարակում է «Դաշանց Թղթի» մի այլ դրչադիր (էջ 11-30), ապա վերահրատարակում Մատթեոս կաթողիկոսի «Ճռաքաղում» լույս տեսած հոգվածը (էջ 31-55), որին անդրադարձանք վերևում, վերջապես հանգես է գալիս այդ հոգվածի ջախջախիչ քննադատությամբ: Հեղինակը չի բացառում «Տրդատի և Կոստանդինոսի մեջ քաղաքական դաշնագրության մը գոյությունը» (բայց ոչ ելնելով «Դաշանց Թղթից»), «որո սլայմանները հավանականաբար սլիտի ըլլային 1. Հայոց Տերությունը տարեկան հարկ մը տար Հռոմայեցիոց. 2. անոնք ալ իրենց զորքովը պաշտպանեին Հայաստանը Պարսից դեմ: Ասիկա հայտնի կերևի սրբույն Վրդանիսի, Լուսավորչա որդվոյն, ու Կոստանտ կայսր, Մեծ Կոստանտինոսի որդին, դրած նամակեն» (էջ 67):

Կ. Շահնաղարյանցն առանց վարանելու դիմում է Մատթեոս կաթողիկոսին, ասելով. «Առե՛ք Ունիթոսյանց պատրանքը, և կերե՛ք իբրև Լուսավորչի գործ» (էջ 63): Կ. Շահնաղարյանցի գրքույկը հանդիսացավ «Դաշանց Թղթի» ստուգությունը հերքող հետադա մասնագետների սեղանի գիրքը, նրանց եղրակացություններն այս կամ այն չափով բխում են այդ դործից: Հենց դա է պատճառը, որ մենք սույն հոգվածում դրան այնքան մեծ տեղ հատկացրինք:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը Կ. Շահնաղարյանցի աղբյուրություն տակ փաստորեն կրկնում է նրան: «Դաշանց Թղթը» մի ամբողջություն համարելով, նա դտնում է, որ այն «հետին դարերու աղավաղ և անկապակից, գրական և լեզվաբանական և ժամանակագրական սխալներով լեցուն գործ մըն է, որ այլևս իրեն համար պաշտպան չունի: Հռոմի աթոռին կողմեն Հայոց աթոռին առանձնաշնորհումներ տրվիլը և անոնց դորությամբ արևելյան եկեղեցիներու իրավասությանց փոփոխվիլը, ժամանակին հոգվոյն և սովորությանց և հարաբերությանց հետ բոլորովին անհաշտ ենթադրություն մըն է: Գրիգորի մինչև Հռոմ ճանապարհորդություն ընելը, բոլորովին անհիմն ենթադրություն մըն է, ոչ ոչ մեկ կերպով պատմության հետ չի զուգվիր»: Հեղինակը, ինչպես պիտի տեսնենք, միանգամայն ճիշտ, ցույց է տալիս, որ «Հայոց թագավորությունը իր հարաբե-

րուծյունները կը պահեր ուղղակի Արևելքի կայսրներուն հետ, և Արևմուտքի հետ հարաբերությունն չուներ, իսկ Կոստանդինոս 323-են ետքը սկսավ Արևելքի մեջ իշխել, մինչև այն ատեն Լիկիինոս էր իշխողը:... Ավելցնենք նաև որ 323-են ետքը Կոստանդինոս Հռոմն ալ սկսած էր լքել. և զինքն այնտեղ երթալու փնտռելու հարմարություն ալ կը պակսեր»:

Մ. արք. Օրմանյանը խորամուկոյ դատելով, գրում է, թե «նկատողության արժանի է որ խորենացին Ագաթանգեղոսի Պատմությունը առջևն ունենալով իսկ, Գրիգորի ճանապարհորդելը չէ գրած, որով կամ զայն կեղակարծ դատած է, և կամ ուղևորության հատվածը հետո Ագաթանգեղոսի մեջ ներմուծված է»: Հեղինակը պաշտպանում է այն կարծիքը, որ պարզապես շփոթված է Տրդատ III-ը Տրդատ I-ի հետ, որ Ներոնի օրոք իրոք այցելել է Հռոմ:

Ավարտելով «Դաշանց Թղթի» վերաբերյալ իր դատողությունները, Մ. արք. Օրմանյանը գրում է. «Դաշանց Թուղթին հերյուրվածը, հայկական բարեմիտ նենգութուն մըն է խաչակիրներու ժամանակ կազմված, երբոր Անտիոքի լատին պատրիարքներ, Կիլիկիո նույն աթոռին գավառներեն մին լինելեն առիթ առնելով, Հայոց հայրապետության վրա իշխելու փորձեր ըրին: Հայեր չուզեցին ուղղակի Լատիններուն դիմադրություն ցուցուցած ըլլալ, և մտածեցին Հայոց աթոռին ազատությունը Հռոմի պապերուն կամքով եղած ցուցնել, որով թե Լատինաց բարեկամութենեն սպասված օգնությունը պիտի չկորսնցնեն, և թե իրենց ազատ հայրապետությունը պաշտպանած պիտի ըլլային: Հայտնի է ուրեմն որ ոչ Գրիգոր և ոչ Տրդատ Հռոմ չեն գացած, և Սեղբեստրոսի վերադարձած տվուչությունը անհիմն հերյուրված մըն է»¹⁴:

Միանգամայն առողջ ու ընդունելի համարելով անվանի հեղինակի միտքը, թե «Դաշանց Թուղթը» «Հայերի բարեմիտ նենգութուն մըն է», սակայն ոչ «Հայոց աթոռի ազատությունը» Անտիոքի լատին պատրիարքների ոտնձգություններից պաշտպանելու համար: Այդ մասին մանրամասն կասվի ստորև:

«Դաշանց Թղթին» առանձին գլուխ է նվիրել ակադ. Ա. Հովհաննիսյանն իր մեծարժեք երկհատոր աշխատության մեջ¹⁵: Նա այն հեղինակներից է, որ խորագույնս ընդգծեց Կ. Շահնազարյանցի «Դաշանց Թղթի» լույս աշխարհ դալն ունիթոռական շարժման հետ կապելու տեսակետը: «Փաստապես Թղթի անվավերականությունը, — գրում է նա, — վաղուց արդեն նշված է ու մերկացված»¹⁶: Աղբյուրը նա որակում է որպես «Կիլիկիայում արժարժված միաբանողական և խաչակրական պրոպագանդայի շիկացած մթնոլորտում խմբագրված ապոկրիֆ»¹⁷, որը «դառնալու էր սլասպական եկեղեցու ունիվերսալ հավակնությունները և հայ-հռոմեական եկեղե-

¹⁴ Մ. արք. Օրմանյան. Ագաթանգեղոս. հ. Ա. — «Էջմիածին», 2001, սյունակ 113-115:

¹⁵ Ա. Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. հ. Ա, Երևան, 1957:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 67:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 75:

բարեկամություն մասին, որպես պատճենը հանդես գալով նույնինքն այն քաղաքական ու կրոնական գաղափարի, որն իբրև թե IV դարի սկզբներին կնքվել էր մի կողմից Հռոմի Կոստանդինոս Մեծ թագավորի ու Սեղբեստրոս պապի, իսկ մյուս կողմից հայոց Տրդատ թագավորի ու Գրիգոր Լուսավորչի հայրապետի միջև: «Այս «վավերագիրը», շարունակում է հեղինակը, «որն իր հայտնի քննադատի կողմից՝ անվանվում է հայերի և լատինների մերձեցումն ու փոխադարձ համակրանքը զորացնելու համար հնարված մի «բարեպաշտական խաբեություն», բայց որն ավելի ճիշտ կլինե՞ր անվանել կիլիկյան շրջանում լատինասեր հոսանքի կողմից եվրոպական ազդեցությունն ամրապնդելու նպատակով հնարված մի գրական կեղծիք, մեծ ժողովրդականություն էր չափել հետագա դարերում՝ բարեկամության և արտաքին օգնության կարիքն զգացող հայ քաղաքական շրջաններում և այդ պատճառով բազմաթիվ օրինակներով ողողել էր հրապարակը»²⁷:

Վերջերս «Դաշանց թղթին» նվիրված չորս հոդված է լույս տեսել, որոնցից երկուսը պատկանում են հայագետ Ռոբերտ Վ. Թոմսոնի գրչին: Առաջինը կրում է «Կոստանդինն ու Տրդատը հայկական ավանդության մեջ»²⁸ խորագիրը: Անդրադառնալով հայոց արքա Տրդատ III-ի Կոստանդին կայսերը կատարած այցելության ավանդությանը, հոդվածագիրը ցույց է տալիս, որ այդ պատմությունը պարզ չէ, և նշում առանձին հետազոտողների կարծիքն այն մասին, որ հավանաբար այն չի տրված է դրանից 250 տարի առաջ Տրդատ I-ի ներոն կայսրին կատարած այցելության հետ: Հեղինակը մանրամասն, մեկ առ մեկ, անդրադառնում է միջնադարյան հայ պատմիչների տվյալներին, որոնք հիշատակում են (կամ չեն հիշատակում) հայոց արքա Տրդատ III-ի և Գրիգոր Լուսավորչի այցելությունը Հռոմ և նրանց փառավոր ընդունելությունը Կոստանդին Մեծի և Հռոմի պապ Սեղբեստրոսի (կամ Եվսեբիոսի) կողմից, ինչպես նաև Կոստանդինի և Տրդատի միջև կնքված դաշինքը:

Շարունակության մեջ Թոմսոնը անդրադառնում է կիլիկյան շրջանին, XII-XIII դդ., երբ հայերը չփման մեջ են մտնում խաչակիրների հետ և, ըստ նրա, հայոց միությունը Բյուզանդիայի հետ դառնում է պակաս կարևոր, քան հարաբերությունների հաստատումը պապականության հետ: Տրդատ-Կոստանդին պատմությանն ավելանում է երկու նոր երևույթ. «Դաշանց թղթում» Գրիգոր Լուսավորչի հանդես գալը որպես քրիստոնյա աշխարհի անկախ թևի պատրիարք, և երուսաղեմի, սուրբ վայրերի վրա հայոց վերահսկողության փաստարկումը: Աղբյուրում Տրդատի՝ Կոստանդինի նկատմամբ ունեցած նախապատվությունը անտեսված է, իսկ պապի առաջնայնությունն ավելի ընդգծված: «Դաշանց թղթում» դեպքերը նկարագրվում են հռոմեամետ տեսանկյունից: Այդպիսի նոր գաղափարների անդրադարձը Թոմսոնը գտնում է ամենից առաջ Կիրակոս Գանձակեցու

²⁷ Նկատի ունի Կ. Շահնազարյանցի գրքույլը:

²⁸ Հ. Ս. Ա ն ա ս յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 50-51: Հեղինակին հայտնի են միայն Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող 1322 թ. XVII դ. ներառյալ արտագրված երեք տասնյակ օրինակներ:

²⁹ R o b e r t W. T h o m s o n. Constantine and Trdat in Armenian Tradition.~ "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae". T. L (1-3), Budapest, 1997, p. 277-289.

մոտ³⁰: Բայց պետք է նշենք, որ Կիրակոս Գանձակեցու մոտ հիշյալ գաղափարի սոսկ անդրադարձի էլ, որ հանդիպում ենք, այլ «Դաշանց թղթից» կատարված, կարելի է ասել՝ բառացի արտագրություն: Բերենք մի քանի ակնառու օրինակներ.

Դ.Թ. «կենդանի վկայն Քրիստոսի եւ մեծ խոստովանողն» (էջ 12)

Կ.Գ. «որպէս խոստովանողի եւ առաքելաշնորհ վկայի Քրիստոսի» (էջ 11)

Դ.Թ. «ուխտ եւ դաշինս հաստատեցաք» (էջ 14)

Կ.Գ. «դնել ուխտս եւ դաշինս ի մէջ իւրեանց» (էջ 11)

Դ.Թ. «տալով նմա (Գրիգորին) ... նաեւ զբժշկաբաշխ ձեռն բազկօքն հանդերձ երկոցունց առաքելոց Պետրոսի եւ Պօղոսի» (էջ 27)

Կ.Գ. «տան նմա և մասն ինչ ի նշխարաց առաքելոցն, եւ զահեակ ձեռն Անդրէի առաքելոյ» (էջ 11)

Դ.Թ. «սպարաւտեցի և տեղի սպտարագի սրբոյն Գրիգորի ի Յարութեան մեծի եկեղեցւոյն զԳողգոթայ ղխաչելութեանն և ղսնարից ղուպայն և ղմիջի կանթեղն մշտաւառ» (էջ 28)

Կ.Գ. «և այլ ընծայս բազումս և յերուսաղէմ ղԳողգոթայ՝ զտեղի խաչելութեանն Քրիստոսի, և սուրբ Յակովբն, և տեղի մի սպտարագի ի սնարս սուրբ Յարութեան: Ասեն կախեաց կանթեղ մի սուրբ Գրիգոր ի վերայ գերեմանին Քրիստոսի» (էջ 11):

Կիրակոս Գանձակեցու կողմից «Դաշանց թղթին» ծանոթ լինելը անսպասելի չսրտի լինելը: Պատմիչը նախ Վարդենիս գյուղում 1255 թ. անձամբ հանդիպել է մոնղոլների մոտից վերադարձող Հեթում թագավորին, այսինքն կարող էր նրանից տվյալներ քաղած լինել, սակայն ունենք փաստ, որ Գանձակեցին աշխատել է Կիլիկիայի Սիս քաղաքում: Այստեղ 1269 թ. հորինած «Յայսմաւուրքում» ասված է. «Եղև իրականութիւնս այս ի թուիս ԶԺԸ (1269), յաշխարհիս Կիլիկեցւոց ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթումոյ, եւ յառաջին ամի իշխանորդոյ նորին Լևոնի» (էջ 10), այսինքն կարող էր «Դաշանց թուղթը» ձեռքի տակ ունենալ:

Հոգւածի վերջում, նշելով, որ իրագրությունը նախախաչակրաց ժամանակաշրջանի համեմատությամբ խստիվ փոփոխվել էր, թոմսոնը համառոտում է «Դաշանց թղթի» բովանդակությունը:

□ Հռոմի եպիսկոպոս Եվսեբիոսը նույնանում է Աեղբայրորոսի հետ, երկու անունները վերաբերում են միևնույն անձին:

□ Տրդատն ու Լուսավորիչը գնում են Հռոմ ոչ թե Կոստանդին շնորհավորելու, այլ սուրբ վայրերը և մասունքներն այցելելու համար:

□ Հաստատվում, որ Գրիգոր Լուսավորիչը ընդգծում է պապի դերակալությունը:

□ Կոստանդինը դրավոր ուղերձ է հղում համայն Արևելք, հայտարարելով, որ ինքը Տրդատին համարում է իր կայսրության երկրորդ դեմքը, Արևելքի կառավարիչների գլխավորը, որն օգնում է իրեն պարսից արքայից արքայի դեմ մղվող պատերազմում:

□ Գծվում են Տրդատ արքայի պետության տարածքի սահմանները:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 285: Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. Պատմություն Հայոց (աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի). Երևան, 1961, էջ 11:

□ Վերջին ժամանակներում Հայաստանը հանդիպելու է փորձությունների և նրան օգնություն են հասնելու Կոստանդին կայսեր հետնորդները:

□ Գերագույն պապ Սեդեքստրոսը Գրիգոր կաթողիկոսին նշանակում է Մեծ Հայքի անկախ և ինքնիշխան պատրիարք և վերադաս վրաց և ադ-վանից կաթողիկոսներին:

Գալով «Դաշանց թղթին» (Թոմասնի բնորոշմամբ՝ էդիկտի) կազմողներին, հոգևածագիրը նշում է, թե «այն գրվել է Կոստանդինի, իսկ կնքվել Սեդեքստրոսի կողմից»: Սակայն բնագրում այլ է. «Այս գիր ... գրեցաւ հրամանաւ մերով Կոստանդեայ կայսեր և Սեդեքստրոս պապի ... և արքունական մատանեաւ մերով կնքեալ և ստորագրեալ», այսինքն կնքողն ու ստորագրողը Կոստանդին կայսրն է:

Ռ. Թոմասնը «Դաշանց թղթին» անդրադառնում է մի քանի տարի անց հրատարակած «Խաչակիրները հայոց աչքով»³¹ հոդվածում: Նա սեղմ գծերով կրկնում է իր նախորդ հոդվածի բովանդակությունը: Տարբերությունն այն է, որ այստեղ նա արդեն ենթադրաբար փաստաթուղթը համարում է Ֆրանսերեն բնագրից թարգմանություն: «Այն հաստատ արևմտամետ փաստաթուղթ է, Կիլիկյան Հայաստանի ծայրահեղ արևմտամետ կուսակցության ներկայացրած...»³²: Համոզված ենք հակառակը՝ գա հայերեն բնադրից կատարված Ֆրանսերեն թարգմանություն էր (ֆրանսերեն թարգմանությունը չի սլահպանված), կատարված հատուկ նպատակով, ոչ «Կիլիկյան Հայաստանի ծայրահեղ հռոմեամետ կուսակցության», այլ ընդհակառակը՝ «ծայրահեղ» հայամետ իշխանություններին: Այդ մասին մանրամասն ստորև:

«Դաշանց թղթին» վերաբերյալ իր նկատառումները Ռ. Թոմասնը մեկ նախադասություն տվել էր իր «Հայկական դասական գրականության մատենագիտությունը մինչև մ.թ. 1500 թ.» գրքում, ուր դրել է, թե դա «XII կամ XIII դ. մի կեղծիք է, հավանաբար լատիներեն բնագրից մի թարգմանություն, որ նկարագրում է հայոց և հռոմայեցիների միջև կնքված դաշնադրությունը՝ Տրդատ արքայի և սուրբ Գրիգորի Կոստանդին կայսրին և Սեդեքստրոս պապին կատարած այցելության ժամանակ (դա հաճախ հանդես է դալիս որպես Ագաթանգեղոսի Պատմության հավելված»³³:

Իտալահայ հայագետ Գաբրիելա Ուլուհյանը «Թուղթ սիրո և միություն»՝ Կոստանդին Մեծին վերաբերող մի ուշ հայերեն ասուկրիֆ»³⁴ (պարականոն գրություն) հոդվածում, նկատի ունենալով իր իտալացի ընթերցողներին, աղբյուրի մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս՝ հատվածաբար բերելով նաև դրանց իտալերեն թարգմանությունը:

³¹ R. W. T h o m s o n. The Crusaders through Armenian Eyes.— In: «The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World». Dumbarton Oaks. Trustees for Harvard University, Washington D.C., 2001.

³² Նույն տեղում, էջ 77:

³³ R. W. T h o m s o n. A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD. Brepolis - Turnhout, 1995, p. 149.

³⁴ G a b r i e l l a U l u h o g i a n. Un tardo apocrifo armeno relativo a Costantino il Grande. La Lettera dell' amicia e dell' unione — In: «Costantino il Grande nell' eta bizantina». Atti del Convegno Internazionale (Ravenna 5-10 Aprile 2001) in Bizantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi, 2004, № 5.

Հոգվածազիրը, հետևելով Մարի-Լուիզ Շոմոնին, բացառում է քրիստոնյա Տրդատ III-ի այցը Հռոմ, ընդունում դիտություն մեջ հայտնված կարծիքը, թե Տրդատ III-ին է վերագրված Տրդատ I-ի այցելությունը Հռոմ ներոն կայսեր ժամանակ (64 թ.): Նշելով «Դաշանց թղթի» բազմապիսի աղբյուրներից կաղմված լինելը, նա կանգ է առնում Գրիգոր Լուսավորչի Հռոմում Սեղբեստրոս պապի կողմից սրբագործվելու ժամանակ տեղի ունեցած հրաշքի վրա, դրա զուգահեռը տեսնում ներսես Ա կաթողիկոսի հետ Կեսարիայում կատարված հրաշքի, հիշատակված փալստոս Բուղանդի կողմից, իսկ վերջինիս ղուգահեռն էլ՝ Ս. Բարսեղի կենսագրության մեջ: Հեղինակը գտնում է, որ «Դաշանց թղթում» խոսվում է հայոց գլխին ապագայում գալիք փորձությունների, Կոստանդին կայսեր ժառանգներից նրանց հասնելիք օգնության և փրկության մասին: Համարելով աղբյուրը հետագա դարերի ստեղծագործություն, նա չի ժխտում գրանում վաղ շրջանի հետքերի առկայությունը: Անդրազառնալով Կիրակոս Գանձակեցու պատմական երկին, Գ. Ուլուհոջյանը ցույց է տալիս, որ նրանում «Դաշանց թղթից» բառացի մեջբերումներ կան:

Գ. Ուլուհոջյանը ցույց է տալիս, որ XII-XIII դդ. Կիլիկիայի հայկական պետությունը Հռոմի հետ գիվանագիտական սերտ հարաբերություններ էր հաստատել: Նրա կարծիքով XII դ. հայ-հռոմեական եկեղեցիների միությունը հարցն առաջնահերթ էր դարձել, նա համոզված էր, որ եկեղեցիների միությունը ձգտում էին ներսես Շնորհալին, Գրիգոր Տղան, Գրիգոր Ապիրատը, ներսես Լամբրոնացին, թեև, ըստ մեզ, այդ «ձգտումները» հրեական էին:

«Դաշանց թղթի» նորագույն հետադիտությունը պատկանում է Մանյա (Լունա) Շիրինյանի գրչին: Իր «Թուղթ սիրո և միաբանության» Հռոմի և Հայաստանի միջև. ինչպե՞րա՞ց շրջանից կեղծիքի մի օրինակ»³⁵ ընդարձակ հոգվածում հեղինակը նախ և առաջ անգրագառնում է աղբյուրի ստեղծման ժամանակին, ցույց տալիս, որ թեև դրա առաջին հրատարակության մեջ (չդիտես ինչի հիման վրա) այն գրված է համարվում 316 թ., ուսումնասիրողները համամիտ են, որ դա կեղծիք է, հավանաբար գրված XI-XIII դդ., կիլիկյան միաբանական միջավայրում: Այդ կարծիքը նա, իմիջիայլոց, հաստատում է «Դաշանց թղթում» հայոց արքայի Կոստանդինի կողմից «Ֆրեր» (եղբայր) անվանված լինելու փաստով: «Թերևս միայն «Ֆրեր» ֆրանսերեն բառը, — գրում է նա, — որը միակը է այս տեքստում, բավական է դրություն ունի ժամանակի մասին գաղափար կազմելու համար»³⁶:

Մ. Շիրինյանը համանման բովանդակություն է նկատում «Դաշանց թղթի» և մի այլ «կեղծ փաստաթղթի»՝ Donatio Constantini-ի մեջ, չնայած վերջինում հայկական նյութը բացակայում է: Նա «Դաշանց թղթում» տեսնում է Հռոմի առաջնությունը փառաբանելու դադափարը, գտնում, որ

³⁵ M. E. Shirinian. "The Letter of Love and Concord" between Rome and Armenia. A Case of Forgery from the Crusader Period. *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 125. East and West in the Crusader States, Context - Contacts - Confrontations, III, edited by K. Ciggaar and H. Teule, Leuven, 2003, p. 79-99. Այստեղ մեր պարտք ենք համարում խորին շնորհակալություն հայտնել հոգվածագրին իր, ինչպես և Թոմսոնի և Գ. Ուլուհոջյանի մեզ համար ոգնատչելի հոգվածների առանձնատիպերը տրամադրելու համար:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 85:

այդ երկու «կեղծ գրվածքների նպատակն էր ապացուցել, որ կազմված են IV դարի սկզբում»³⁷:

Մ. Շիրինյանը «Դաշանց Թղթի» բովանդակությունը համարում է Աղթանգեղոսի «Պատմության» համապատասխան հատվածի «ավելի ճշմարտացի» տարբերակը, առաջինում նկատելով Հռոմի պապի ավելի շեշտված փառաբանությունը: Երկար տարիներ մանրակրկիտ ուսումնասիրած լինելով «Վարք Սեղբեստրոսի» խորագիրը կրող աղբյուրը, նա համոզիչ կերպով ցույց է տալիս այն ակնհայտ աղբյուրները, որ առկա են այդ երկու աղբյուրների միջև, որ «Դաշանց Թղթի» հեղինակը օգտվել է թե՛ Սեղբեստրոսի Վարքի հունարեն բնագրից, թե՛ Donatio Constantini-ից:

Մ. Շիրինյանը եզրակացնում է, որ «Դաշանց Թղթի» քննությունը պետք է տարվի ոչ միայն հայկական աղբյուրների շրջանակում, այլ ավելի լայն համատեքստում, ներգրավելով այլ կեղծ գրվածքներ ևս»³⁸: Հեղինակը անտարակույս ճիշտ է այն հարցում, որ պետք է ներգրավել օտար աղբյուրներ, բայց ինչպես կոեսնենք ստորև, շատ ավելի մեծ օգուտ են տալիս ոչ թե կեղծ, այլ ճշմարտախոս, վստահելի գրվածքները: Հոդվածագիրը Եվսեբիոս Կեսարացու այն տվյալների հիման վրա, համաձայն որոնց, օտարերկրացի վեհապետների այցելությունները կայսեր մոտ լինում էին, չի բացառում, որ հայ բարձրաստիճան անձանց այցելությունները Հռոմ նույնպես տեղի էին ունենում: Ուստի «այնուամենայնիվ արդարացի է մտածել, որ այս ավանդության մեջ հենքը վավերական է, և չորրորդ դարի սկզբի Տրդատ Թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի այցը Հռոմ պատմական տեղեկություն է»³⁹:

* * *

Բոլոր ուսումնասիրողները, ովքեր «Դաշանց Թուղթը» համարում են սկզբից-մինչև վերջ կեղծիք, կատարված «լատինամոլ», «լատինասեր», անգամ-ուճնիթոռական կողմնորոշում ունեցող անձի կողմից, շեշտը դնում են աղբյուրի այն տեղերի վրա, որոնցում գերադասվում է հռոմեական կայսրը, իրենց կարծիքով ընդգծվում Հռոմի պապի գերակայությունը, ձգտում են հայոց եկեղեցին՝ ենթարկելու Հռոմին, մի խոսքով հայերին կաթոլիկացնելու մեջ: Նրանք նման խնդիր չեն տեսնում «Դաշանց Թղթի» այն հատվածներում, որոնք հակառակն են փաստում, շատ բարձր դիրք հատկացնում հայոց թագավորին ու եկեղեցուն, եթե անգամ նկատում են, դա համարում են սոսկ կեղծիք, մի բան, որ իրականում այդպես չէ:

Ա) «Դաշանց Թուղթը» լատինամեոտ է, թե՞ հայամետ

Այստեղ պարտավոր ենք նախ նշել «Դաշանց Թղթի» Հռոմի «օգտին» վկայող տվյալները: Նախ՝ քաղաքական հարցում:

1) «Ինքնակալ և մշտապաղթ կայսր Կոստանդինոս մեծ և օգոստոսափառ թագաւորաց թագաւոր» (լ.՝ 11-12):

³⁷ Նույն տեղում, էջ 79:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 87:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 92:

2) «Տիեզերատարած և աշխարհածառալ, խորոխտ և անխոնարհելի իշխանութիւն Հռովմայեցւոց» (էջ 12):

3) «զՏրդատ յԱրեւելս կացուցաք (Կոստանդինոս կայսրը — Հ. Բ.) իշխել տիրաբար բոլոր աշխարհիս» (էջ 16):

4) Հայոց «փրկութիւն ի Տեառնէ եղիցի և օգնութիւն յազգատոհմէ իմմէ (Կոստանդին կայսեր — Հ. Բ.): Բայց այս եղիցի ի ժամանակս յետինս»: (էջ 19):

Այսքանը հռոմայեցիներն կայսրի և հռոմայեցիների մասին:

Առաջին և երկրորդ կետերը համապատասխանում են իրականության: Այդպիսին էր, գոնե իրենք հռոմայեցիներն այդպիսին էին համարում իրենց կայսրութիւնն ու սեփական կայսրին: Չորրորդ կետը ևս համապատասխանում է իրականության: Խաչակրաց արշավանքների սկզբնական շրջանում օտարի լծի տակ հեծող հայ ժողովուրդը փրկության հույսեր էր կապում Արևմուտքից արշավող քրիստոնյա ասպետների ու թագավորների հետ: Խաչակիրները, գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին, «գային յօգնութիւն քրիստոնէից և առ փրկել յայլազգեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և աղատել ի Տաճկաց զսուրբ Գերեզմանն աստուածընկալ»⁴⁰:

Երրորդ կետում ասվածը, որ ոմանք համարում են Հռոմեական կայսրության կողմից ոսնձգութիւնը հայոց անկախ պետականության դեմ, ունի իր բացատրութիւնը: 298 թ. Արշակունյաց Հայաստանն ընկել էր Հռոմի աղղեցության տակ: «Սասանյանների կողմից ցնցված հայ Արշակունիների դահը հռոմայեցիների օգնությամբ նորից վերականգնվեց Մեծ Հայքում: Այդ ժամանակվանից սկսած՝ Հայաստանն ընկավ կայսրերի քաղաքական աղղեցության տակ կամ, ինչպես պատմագիրն է արտահայտվում (Ամմիանոս Մարկելինոսը — Հ. Բ.), գարձավ *juri Romano obnoxia* և սկսեց օգտվել նրանց հովանավորութիւնից»⁴¹:

Անցնենք «Դաշանց թղթում» Հռոմի պապի մասին ասվածին:

1) «Ստորագրեցաւ հրովարտակս հրամանաւ իմով մեծի Պապուս Հռովմայեցւոց Եւսեբիոսի, որ և Սեղբեստրոս, աթոռակալ գլխաւորաց Առաքելոցս Պետրոսի և Պօղոսի, որ երկնաւոր և երկրաւոր բանալեօքս ունիմ իշխանութիւն յԱրեւմտից մինչև յԱրեւելս ի վերայ ամենայն աղգաց և ազանց և լիզուաց քրիստոսադաւանից, կապօղ և արձակօղ ի յերկինս և յերկրի և հրամանահան հզօր յընդհանուր յեկեղեցիս Քրիստոսի» (էջ 12):

2) «Փոխանորդի նոցա պատուեալ պասլիս»⁴²:

3) «Ես ինքնադիուխ պուտաւապս Սեղբեստրոս և ամենայն աշխարհի» (էջ 24):

Ուսումնասիրողների համար գայթակղության քար է դարձել Սեղբեստրոս պապի «ունիմ իշխանութիւն յԱրեւմտից մինչև յԱրեւելս» հայտարարութիւնը, որ իբր «Արեւելքի» տակ ենթադրվում է նաև Հայաստանը,

⁴⁰ Մատթեոսի Ուռհայեցւոյ ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ, 1898, էջ 254:

⁴¹ Ն. Ա. դ. ո. յ. Հայաստանը Հռոմի տիրանոսի ժամանակաշրջանում: Քաղաքական կացութիւնը ըստ նախարարական կարգերի (ռուս. թարգմ. Ա. Թ. Խոնդկարյանը). Երևան, 1987, էջ 103-104:

Այսինքն Պետրոս և Պօղոս Առաքյալներն: Այսպես է ըստ «Դաշանց թղթի» 1709 թ. հրատարակության: Կ. Շահնազարյանցի հրատարակած բնագրում «Փոխանորդի Աստուծոյ» (էջ 12):

ուստի Հռոմի պապը ունեցած թյուրումն է կատարում հայոց անկախ եկեղեցու նկատմամբ, անտեսելով հենց «Դաշանց Թղթում» դրվածը, որի համաձայն Սեղբեստրոս պապը գրել է ընդհանրական հրովարտականեր «առ Աւետարանչացն աթոռակալ պատրիարքունս որ յԱրևելս», այսինքն՝ Անտիոքի, Երուսաղեմի և Ալեքսանդրիայի: Գայթակղության քար է նաև նույն պապի հայտարարությունը, թե նա հանդիսանում է «հրամանահան հզոր ընդհանուր յեկեղեցիս Քրիստոսի», որի տակ ուսումնասիրողները ներառում են և հայոց եկեղեցին: Բայց դա իրականությունը չի համապատասխանում: «Արևելք» ասելով նա նկատի ունի Արևելքի երեք պատրիարքությունները՝ Անտիոքի, Երուսաղեմի և Ալեքսանդրիայի, իսկ «ընդհանուր յեկեղեցիս Քրիստոսի» դա ամենևին էլ չի նշանակում համայն աշխարհի եկեղեցիներ: «Ընդհանուր» բառը հունարեն καθολική - կաթոլիկ բառի հայերեն թարգմանությունն է: Ուստի «ընդհանուր եկեղեցի» նշանակում է կաթոլիկ դավանության հռոմեադավան (հարկավ ոչ IV դ.) աշխարհը: Բայց իրականություն է՝, որ տիեզերական եկեղեցիների շարքում (Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Անտիոք, Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա) Հռոմի եկեղեցին և նրա պապը, մինչ Փոստ պատրիարքի կողմից հարաբերությունների խզումը (սքիզմա) և Հռոմի եկեղեցու հեղեմոնիայից բյուզանդական եկեղեցու ձերբազատումը, առաջինն էր համարվում (տե՛ս տիեզերական ժողովների կանոնները): Փոստ 867 թ. վճռականորեն մերժեց Հռոմի պապի առաջնությունը⁴³:

Այժմ անդրադառնանք «Դաշանց Թղթի» հայոց «օգտին» վկայող փաստերին: Նախ և առաջ քաղաքական հարցին, այն է՝ հայոց սլետականությունը ու նրա վեհապետի:

1) Արշակունյաց (ինքնըստինքյան նաև Տրդատի) «աշխարհակալ և տիեզերասաստ արքայից արքայութիւն» (էջ 12):

2) «Եւ եկեալ ի պաղատն պանծալի բազմեցաք. արքայքս (Տրդատն ու Կոստանդինը — Հ. Բ.) ի միում բարձրաբերձ բազմականի» (էջ 13):

3) «Բազկակից եղբայր մեր (Կոստանդին Մեծի — Հ. Բ.) Տրդատ արքայ» (էջ 14):

4) «Թագաւոր և իշխան միահեծան, զմեծ արքայն Տրդատէս, զհամամիտ և համակարի եղբայրն իմ և զբազկակից բարեկամն, ... հրամանահան հզոր առ հասարակ ծովու և ցամաքի» (էջ 15-16):

5) «Կայսերակեսլին Տրդատայ» (էջ 16):

6) «Երկրորդի թագաւորութեան իմոյ Տրդատայ արևելեան ահեղանշան թագաւորի: Զի որպէս մեք յԱրևմուտս տիրեմք բոլոր աշխարհիս, նոյնպէս և Տրդատ յԱրևելս կացուցաք իշխել աիրաբար բոլոր աշխարհիս» (էջ 16):

7) «Մեք (Կոստանդինը — Հ. Բ.) սլսակեցաք զմեծ արքայն Տրդատ կայսերական թագիւ, ... աւժտեցաք զսա կայսերական և զինուորական զարդուք և զինուք մերովք» (էջ 16-17):

8) «Աստուածարեալ Սուրբ արքայն Տրդատ» (էջ 29):

9) «Տրդատն կայսերակերպ» (էջ 26):

⁴³ G. O s t r o g o r s k y. Histoire de l'Etat Byzantin. Paris, 1956, p. 259.

Անցնենք Հայոց եկեղեցուն և նրա հոգևոր առաջնորդին՝ կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված տողերին:

1) Սեղբեստրոս պապի բնութագրմամբ «Կենդանի վկայն Քրիստոսի և մեծ խոստովանողն, սրբազնակատար կաթողիկոսն Տէր Սուրբ Գրիգորիոս, Լուսաւորիչն ամենայն Արեւելից և Հիւսիսոյ» (էջ 12), որ, ոչ ավելի ոչ պակաս, Կոստանդին Մեծ կայսրը «եկն ահիւ մեծաւ առաջի Սուրբ Լուսաւորչին և ի ծունկս իջեալ համբուրեաց զբարձս նորա ըստ օրինի օֆրանդի: Եւ ասլա համարձակեալ համբուրեաց զաջն և զխաչն և ասլա զդէմնս իբրև ի նոյն ինքն Քրիստոս» (էջ 26):

2) Կոստանդին կայսրը, դիմելով Լուսավորչին, ասում է. «Ո՛վ երանելիութիւն ի հարս սուրբ Հայրապետ ... աղաչեմք զքեզ սիւնդ անասանելի ամենայն աշխարհի՝ ուսո՛ մեզ զհաւատոյս մեր դաւանութիւն և աղօթեա՛ վասն ամենայն աշխարհի և առաւել վասն մերոյ թագաւորութեանս, զի խաղաղութեամբ և հանդարտութեամբ վարեսցուք զտիեզերական իշխանութիւնս» (էջ 26):

3) «Ամենայն թագաւորք և իշխանք և եկեղեցականք՝ Հայք և Հռոմայեցիք անկանէին առ ոտս Սրբոյն Գրիգորի և խնդրէին թողութիւն մեղաց իւրեանց» (էջ 26):

4) Սեղբեստրոս սլաւը Լուսավորչին է նվիրում Տեառնեղբայրից իրեն հասած «վախար», ապա իր «միթրը», «որ էր փակեղն Յիսուսի», և այլ շատ բազմաթիւ բաներ (էջ 27):

5) «Եւ եկեալ ի սլաղատն սլանծալի բազմեցաք ... Հայրապետքս (Լուսավորիչն ու Սեղբեստրոսը – Հ. Բ.) ի միում դերահրաշ գահաւորակի» (էջ 13):

6) «Առաքեցի ես (Սեղբեստրոսը – Հ. Բ.) և ժողովեցի զամենայն խեղս, և զկաղս և զկոյրս, զմիակողմանիս և զանդամալոյծս և զայլս ամենայն, որ նեղեալ էին ի սէսպէս ցաւս և ի տանջանս, և զայսսլիսիս ժողովեալ հանի զնոսա ամենեսեան ընդդէմ Սրբոյն Գրիգորի, զորս միանգամ աղօթիւք բժշկեաց զամենեսեան» (էջ 19):

7) «Զի հաւատամ (պապը – Հ. Բ.) ճշմարտութեամբ եթէ չորք սիւն են յաշխարհիս ի մերում ժամանակիս՝ Սուրբն Սեղբեստրոս յԱրեւմուտս և Սուրբն Գրիգորիոս յԱրեւելս ...» (էջ 23):

8) «Եւ ես (պապը) յօժարեցայ ի պատուել զմեծ խոստովանողն Քրիստոսի զդահակիցս իմ զԳրիգորիոս» (էջ 24):

9) «Ձեռնադրեցաք զԿաթողիկոսն Հայոց զՍուրբն Գրիգոր՝ սլապ և սլաւորիարք և հայրապետ հրամանտհան ի տիեղերական ժողովս, համասլատիւ մեր հլօր աթոռոյս, և Երուսաղէմացւոց և Անտիօքացւոց և Աղէքսանդրացւոց ... և արարաք զսա Պատրիարք Հայոց Մեծաց. զի ինքն և ամենայն աթոռաժառանգք սորա ինքնադուլիս եղիցին՝ յիւրեանց եպիսկոպոսացն առնելով ձեռնադրութիւն առաջարկութեամբ իւրեանց թագաւորին: Եւ Հայոց հայրապետն ձեռնադրէ կաթողիկոս Վրաց աշխարհին ... Եւ ուր և Հայ աղգ սփռեալք յընդհանուր աշխարհ ի մէջ այլալեզու քրիստոնէից, իշխանութիւն ունի Հայոց սլաւորիարքն ձեռնադրել նոցա եպիսկոպոս. ևս և աշխարհն Աղուանից եղիցի ընդ հնազանդութեամբ Հայոց հայրապետին. և առաջարկութեամբ Աղվանից թագաւորին Հայրապետն Հայոց ձեռնադրեսցէ կաթողիկոս նոցա. և սլաւորիարքն երեքին՝ Երուսաղէմի և Անտիոքի:

քայ և Աղեքսանդրիոյ յորժամ պատրիարք ձեռնադրին՝ կամաւ և ընտրութեամբ Հայոց հայրապետին լիցի, և որ ոք նոր նստցի յաթոռ պատրիարքութեան, գլխաւանութիւն հաւատոյն իւրոյ, զոր պարտ էր մեզ (Հռոմի պապին — Հ. Բ.) ծանուցանել՝ զայն Հայոց հայրապետին ծանուցէ. զի զնա կարգեցաք մեզ գլխաւորիսան և հրամանահան ի վերայ ամենայն ասիական միջնաշխարհի» (էջ 25):

10) «Գրեցի հրովարտակս ընդհանրականս առ Աւետարանչացն աթոռակալ պատրիարքունս, որ յԱրեւելս զի զՀայոց հայրապետն համապատիւ տեսցեն ինքեանց մանաւանդ թէ և նախագահ իսկ. վասն զի յերկոտասան Առաքելոցն չորքն անդ կատարեցան» (էջ 27):

11) «Յետ մեր վեհագոյն հրամանացս Հայոց հայրապետին կայ իշխանութիւն, զոր ինչ և կամեսցի ըստ առաքելական կանոնացն կապել և արձակել ի յերկինս և յերկրի» (էջ 28-29):

12) «Եւ հրաման հանէ Հայոց հայրապետն ի Հայս և ի Հոռոմս, ի Վիրս և յԱղվանս, յԱսորիս և ի Պարսս ի ծովէ ի ծով և ի գետոց մինչև ի ծագս աշխարհի և ի դրունս Դրախտին» (էջ 30):

Չզինված աչքով անգամ ականջատ է, որ համեմատությունը ավելի քան «հոգուտ» հայոց է:

Վերեւում անդրադարձանք Սեղբեստրոս պապի այն հայտարարութեանը, թե «ուսնիմ իշխանութիւն յԱրեւմտից մինչև յԱրեւելս ի վերայ ամենայն ազգաց և ազանց քրիստոսագաւանից, կապօզ և արձակօզ ի յերկինս և յերկրի և հրամանահան հօր յընդհանուր յեկեղեցիս Քրիստոսի»: Այստեղ կրկնենք, որ սրա մեջ հայերիս ներառելը սխալ է, քանզի հենց «Դաշանց Թղթում» Հռոմի Սեղբեստրոս պապը Գրիգոր Լուսավորչին նախ որակում է «Լուսաւորիչ ամենայն Արեւելից և Հիւսիսոյ», իր ժամանակի եկեղեցու չորս սյուներից Արեւմուտքինը համարում է իրենը, բայց Արեւելքինը Գրիգոր Լուսավորչին «Սուրբ Սեղբեստրոս յԱրեւմուտս և Սուրբն Գրիգորիոս յԱրեւելս», Լուսավորչին համարում է իր «զահակիցը», «համապատիւ մեր հօր աթոռոյս, և Երուսաղէմացոց և Անտիօքացոց և Աղէքսանդրացոց» (էջ 24-25), որոնց պատրիարքները պիտի ձեռնադրվեն «կամաւ և ընտրութեամբ Հայոց հայրապետին» (էջ 25), հենց նրան սլիտի իրենց հավատողականությունը ծանուցանեն, քանզի սլապը հենց հայոց կաթողիկոսին է կարգում իր «գլխաւորիսան և հրամանահան ի վերայ ամենայն ասիական միջնաշխարհի» (էջ 25): Կաթողիկոսն «ինքնագլուխ» է, ձեռնադրվում է հայոց թագավորի առաջարկութեամբ հայոց եպիսկոպոսների կողմից: Ուստի «Արեւելքի» տակ, ինչպես ասվեց վերեւում, պիտի հասկանալ Մերձավոր Արեւելքի երեք լատին պատրիարքութիւնները՝ Երուսաղեմի, Անտիօքի և Ալեքսանդրիայի: Չսխալ է մեզ խրտենցնի ասվածը, թե սլապը հայոց կաթողիկոսին իր «գլխաւորիսան» է կարգում, դա ևս ունի իր բացատրութիւնը, ինչպես կտեսնենք ստորև:

Այսպիսով, պնդումն այն մասին, թե «Դաշանց Թուղթ»-ը կազմող «անձնավորութիւնը» ունի թոռական հայացքներ ունի, ընդգծում է Հռոմի սլապի գերակայութիւնը նաև հայոց եկեղեցու վրա, որ անգամ համոզված է, որ փաստաթղթում խոսքը վերաբերում է երկու եկեղեցիների միութեան:

ներ, ընդ որում ի վնաս Հայոց եկեղեցու ինքնուրույնության, քննադատության չի դիմանում:

Մի հեռուն գնացող նպատակադրված կեղծիք է նաև հետևյալը. իբրև թե Սևդրեսարոս պապը դրեց «Հրովարտակս ընդհանրական առ Աւետարանչացն աթոռակալ պատրիարքունս, որ յԱրևելս, զի Հայոց Հայրապետին Համապատիւ տեսցեն ինքեանց, մանաւանդ թէ և նախագահ իսկ. վասն զի յերկոտասան Առաքելոցն չորքն անդ կատարեցան» (էջ 28):

Կրկենք. «Արևելք» ասելով, պապը նկատի ունի Արևելքի երեք պատրիարքությունները՝ Անտիոքի, Երուսաղեմի և Ալեքսանդրիայի: Բայց ինչու՞ է ընդգծում առաքյալների չորս թիվը: Եթե չորսն են, բայց առկա են երեք պատրիարքություններ, ապա չորրորդը ո՞րն է: Պարզ չէ՞, որ Գրիգոր Լուսավորչին, այսինքն՝ Կիլիկիայի թագավորությունում հաստատված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը: Լռելայն չի՞ ենթադրվում, որ «Դաշանց թղթի» կեղծիքի մասում Գրիգոր Լուսավորչի Հանդես է գալիս որպես չորրորդ «Աւետարանիչ», որին, ըստ Սեղբեստրոսի, պիտի ոչ միայն «Համապատիւ» համարեն իրեն ենթակա Հռոմի, Երուսաղեմացիոց, Անտիոքացիոց և Աղեքսանդրացիոց աթոռները, իսկ վերջին երեքը «մանաւանդ թէ և նախագահ իսկ», այսինքն՝ *primus inter pares*:

Բ) Մե՞կ աղբյուր, թե՞ երկու

Ուսումնասիրողները «Դաշանց թուղթը» մեղ հասած տեսքով համարում են մի ամբողջություն, ստեղծված XI-XIII դդ., որը և բնութագրվում է որպես «կեղծիք»: Մեր դիտարկումները, սակայն, հանդեգրել են այլ եղբակացության, որ մեր ձեռքում երկու աղբյուր կա, մեկը ստույգ, մյուսը՝ դրա վրա կառուցված, որոշակի նստատակներ հետապնդող կեղծիք:

Իրական է Տրդատ-Մեծն Կոստանդին գաշինքը: Դրա գոյության մասին, ինչպես առանձին ուսումնասիրողներ ցույց են տվել, վկայում է V դ. Հայ մատենագիրներից Զենոբ Գլակը: Նրա ասելով, Տրդատ արքան, իմանալով թե Կոստանդին կայսրը «հաւատաց ի Քրիստոս», գնաց կայսեր մոտ՝ Հռոմ «վասն դնելոյ դաշինս խաղաղութեան ի միջի»⁴⁴: Այդ մասին գրում է և Մովսես Խորենացին. «Ընդ հանդէն Շապհոյ արքայի Պարսից ի պատերազմացն, և ի դնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդինոս»⁴⁵: Ինչպես ժամանակին ցույց է տվել Կ. Շահնաղարյանցը, դեպքերին մոտիկ կանգնած պատմիչները չգիտեն, որ Տրդատի հետ Հռոմ գնաց և Գրիգոր Լուսավորչի, որ նրան, բացի Կոստանդինից, ընդունեց և Սեղբեստրոս պապը: Բերելով Խորենացու նշած մի այլ փաստ՝ Վրթանես կաթողիկոսի (333-341) նամակը Մեծն Կոստանդինի որդի Կոստանդ կայսեր, որտեղ հիշվում է Կոստանդին Տրդատ «սլայման ուխտին», հեղինակն անորոշ ենթադրում

⁴⁴ Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զենոբ Ասորի. Վենետիկ, 1899, էջ 40:

⁴⁵ Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց (այսուհետեւ՝ ի ն ո բ ն ա ց ի). Տիգրիս, 1913, էջ 227: Դեռ հարց է, Մովսես Խորենացին այստեղ «Հռոմ» ասելով քաղաքը նկատի ունի, թե՞ Հռոմեական կայսրությունը: Բացառված չէ, թե կայսրությունը: Նա մի փոքր առաջ գրել էր. «Փեսայանալով նմա Կոստանդինոսի կեսարի որդւոյ Կոստայ թագաւորին Հռոմայ» (էջ 226): Կոստանդին Քլորոսը Հռոմ քաղաքի «թագավորը» չէր, այլ Հռոմեական կայսրության, բացի այդ նրա նստավայրը Հռոմում չէր, այլ Տրիրում:

է, որ գոյութիւնն է ունեցել «քաղաքական դաշնադրութիւնն մը Կոստանտինոսի և Տրդատա մեջ»: Նա փորձում է որոշել այդ «քաղաքական դաշնադրութեան» պայմանները, որ պիտի լինեն, 1) «Հայոց Տերութիւնը տարեկան հարկ մը տար Հռոմայեցւոյ», 2) «անոնք ալ իրենց զորքովը պաշտպանեին Հայաստանը Պարսից դեմ» (էջ 67): Նա նկատի ունի ինքնաշարժ «Պատմութեան» մեջ բերված Վրթանեսի նամակի պատճենը, և ոչ «Դաշանց Թղթում» հիշատակվածը: Նամակում ասվում է. «Եպիսկոպոսապետ Վրթանէս և որք ընդ նովաւ եպիսկոպոսունք և ամենայն նախարարք Հայոց Մեծաց. տեառն մերոյ Կոստանդեայ կայսեր ինքնակալի խնդալ: Յուշ լինի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդեանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. և մի՛ տացես զաշխարհս քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորացուցանել զորդի Տրդատայ զնոսրով... Այսմ լսող եղեալ Կոստանդեայ՝ առաքեաց զԱնտիոքոս յարդարիչ իւրոյ պալատանն զօրու ծանու, և ծիրանիս Հանդերձ պսակաւ և թուղթ՝ որ ունէր օրինակ զայս. Աւգոստոս ինքնակալ կայսր Կոստանդոս, մեծիդ Վրթանէսի և ամենայն աշխարհականաց քոց խնդալ: Առաքեցի ձեզ զօր յօղականութիւն, և հրաման թագաւորացուցանել ձեզ զնոսրով որդի արքայի ձերոյ Տրդատայ. որպէս զի ի բարեկարգութիւն Հաստատեալ, մեզ ծառայեսցիք միամտութեամբ: Ողջ լերուք»⁴⁶:

Տասներորդ և հետագա դարերի հայ հեղինակների գործերում հանդիպող Տրդատ արքայի հետ Լուսավորչի Հռոմ գնալու և Սեղբեստրոսին հանդիպելու վկայութիւնները Կ. Շահնազարյանցը համարում է անարժեք:

Այսպիսով, մեր ձեռքի տակ կա երկու աղբյուր. Տրդատ-Կոստանդին պայմանագիրը և մեր համոզմամբ՝ XIII դ. կեղծիքը:

Գ) Որտե՞ղ և ե՞րբ է կնքվել դաշինքը

Թվում է՝ այստեղ հարց չպիտի գոյութիւնն ունենա. իհարկե Հռոմում: Տրդատ թագավորը և Գրիգոր Լուսավորչի իրենց ստվարաթիվ թափորով «ժամանեցին ի տեսութիւն տեղւոյս տէրունական տանս արևմտեան և արևելաժառանգ սրբոց և գլխաւորաց Առաքելոցս, և փոխանորդի Աստուծոյ պատուեալ պապիս» (էջ 12) Սեղբեստրոսի⁴⁷:

Մի կարևոր (և հիմնական) փաստի վրա (որ, ինչպես կտեսնենք ստորև, առանձին ուսումնասիրողներ նկատի ունեցել են) պիտի անպայման կանգ առնել: Նշենք, որ այն մասնագետները, ովքեր ընդունում էին Տրդատ արքայի և Գրիգոր Լուսավորչի Հռոմ ճանապարհորդած լինելը, ուշադրութիւն չէին դարձնում այն հանգամանքի վրա, որ Դիոկլետիանոսը, ելնելով այն փաստից, որ կայսրութեան հսկայածավալ տարածքը մեկ կենտրոնից (Հռոմից) կառավարելը դարձել էր անհնարին, ստեղծեց այսպես կոչված տետրարքիան՝ քառապետութիւնը, չորս կայսրերի կառավարումը: Գահակալութեան սկզբում Դիոկլետիանոսը կառավարչակից ընտրեց Մաքսի-

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 261:

⁴⁷ 1709 թ. հրատարակութեան մեջ՝ «և փոխանորդի նոցա (Առաքելոց — Հ. Բ.) պատուելի պապիս» (էջ 411):

միանոսին: Դիոկլետիանոսն ու Մաքսիմիանոսը կրում էին Օգոստոս տիտղոսը (286 թ.): 293 թ. երկու կայսրերը իրենց համար նշանակեցին կառավարչակազմներ, որոնք կոչվեցին կեսարներ: Կայսրության արևելյան մասի համար, որը կառավարում էր ինքը՝ Դիոկլետիանոսը, կառավարչակազմը Գալիոս Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոսին, իսկ Արևմուտքի Օգոստոս Մաքսիմիանոսը կեսար նշանակեց Գալիոս Փլավիոս Վալերիոս Կոստանդին Քլորոսին (Կոստանդին Մեծի հորը): Յուրաքանչյուր կառավարիչ օժտված էր կայսերական ողջ իշխանություններով, թեև կեսարները ավելի ցածր էին համարվում, քան օգոստոսները: Ահա իշխանության Դիոկլետիանոսի և Մաքսիմիանոսի միջև բաժանումից հետո փաստորեն սկիզբ առավ Հռոմեական կայսրության Արևելքի և Արևմուտքի բաժանումը⁴⁸:

Կայսրերից և ոչ մեկը Հռոմը չգարձեց իր աթոռանիստը: Դիոկլետիանոսը իր նստավայր էր դարձրել Բյուզանդիայի Նիկոմեդիան, Գալիոս Գալերիոսը՝ Սիրմիոնը: Ստորին Պանոնիայում, Սավա գետի ձախ ափին, Մաքսիմիանոսը՝ Մեդիոլանը (Միլան), ապա Ռավեննան, իսկ Կոստանդին Քլորոսը՝ Տրիրը: «Հավիտենական Հռոմը» (*Roma aeterna*), թեև նախկինի պես համարվում էր կայսրության մայրաքաղաքը, կայսեր նստավայր չէր և կորցրել էր իր վաղեմի քաղաքական նշանակությունը⁴⁹: 305 թ. մայիսի 1-ին Դիոկլետիանոսը Նիկոմեդիայում, իսկ Մաքսիմիանոսը Միլանում հրաժարվեցին իշխանությունից: Օգոստոս հռչակվեցին Գալերիոսն ու Կոստանդին Քլորոսը: Դիոկլետիանոսի տեղը գրավեց Գալերիոսը: Նա Կոստանդինին (Մեծին) ճանաչեց կեսար⁵⁰, որը չատ չանցած հռչակվեց կայսր՝ Օգոստոս: Հետևաբար Հռոմում չէր նստում և Կոստանդին Քլորոսի որդի Կոստանդին Մեծը, «որդիացեալն Դիոկլետիանոսի», ինչպես գրում է Մովսես Խորենացին⁵¹: Նա մուտք գործեց «Հավիտենական քաղաքը» Մաքսենսիոսի դեմ Մուլվիոս գետի ափին տարած հաղթանակից հետո 312 թ. Հոկտեմբերի 29-ին և այնտեղ մնաց մեկից երեք ամիս: 313 թ. Կոստանդինը հեռացավ Հռոմից և գնաց Մեդիոլանոն (Միլան), ուր հանդիպեց Լիկինիոսին և ամուսնացրեց նրան իր քույր Կոնստանտիայի հետ⁵²: Դրանից հետո Կոստանդինը Հռոմում եղավ երկու անգամ ևս. 315 թ. Հուլիսի 18-ից մինչև սեպտեմբերի 27-ը՝ Decennalia-ների (իր իշխանության տասնամյակի սլատվին կաղմակերպված հանդիսությունների առթիվ) և 326 թ. Հուլիսի 18-ից մինչև 25-ը՝ Vicennalia-ների (քսանամյակի): 315 թ. Կոստանդինի

⁴⁸ Н. А. М а ш к и н. История Древнего Рима. М., 1950, с. 591-592.

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 601:

⁵¹ Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի, էջ 226:

⁵² Կոնստանտիան հիշվում է և «Դաշանց Թղթում», որի վկայության համաձայն, Կոստանդին Մեծը իրաւաւոր ընդունելութիւն կաղմակերպեց Տրդատ արքայի (և Գրիգոր Լուսավորչի) սլատվին, իսկ նրա կին Մաքսենտեսը (Մաքսիմիան) «և քոյր իմ սքանչելագեղ Կոստանայ սլատրաստեցին ընծայս զարմանազանս, որովք սլտակեցի մամբիշն արևելային վայելչաւիայլ թագուհին, մեծ Աշխէն, և զչքնաղագեղ օրիորդն Հայոց Մեծաց, Խոսրովի-դուխտ» (էջ 17):

Հռոմում գտնվելու ժամանակ Տրդատ III-ի այցելության մասին արևմտյան աղբյուրներում որևէ հիշատակություն չկա⁵³:

Տրդատ III-ի և Կոստանդին Մեծ կայսեր միջև կնքված պայմանագրի գոյությունը որպես կանոն ընդունված է հետազոտողների կողմից: Տարակարծությունները վերաբերում են դրա կնքման վայրին և ժամանակին: Ավելի վաղ հետազոտողներից Բ. Սարգիսյանը որպես դաշինքի կնքման վայր ենթադրում էր կամ Կոստանդնուպոլիսը, կամ Նիկոմեդիան⁵⁴: Նա գրում էր. «Ստուգել Կոստանդինոսի վերոյիշեալ Քսանամեակն՝ կամ Նորոյն Հռովմայ, եւ կամ լաւ եւս Նիկոմիդիոյ մէջ կատարեցաւ, զկնի ժողովոյն Նիկիոյ, ներկայութեամբ իսկ սուրբ Հարց ժողովոյն, զորս մեծապարգև ընծաներով մեծարեց»:

Ա. Տեր-Միքելյանը գտնում է, որ դաշինքը կնքվեց Նիկոմեդիայում 324 թ. վերջին, ելնելով այն փաստից, որ կայսրը Լիկիանոսի դեմ տարած հաղթանակը (324 թ.) հանդիսավոր կերպով նշեց հենց Նիկոմեդիայում⁵⁵:

Հ. Գելցերը կարծում է, որ դաշինքը կնքվել է Սարգիկայում (Սոֆիա) 314 թ.⁵⁶, իսկ Ֆ. Թուռնբերդը Կոստանդնուպոլսում կամ հռոմեական Արևելքի մի այլ վայրում⁵⁷: «Արևելքում» 324 թ. կնքված է համարում Հ. Աստուրյանը: Նա գրում է. «Որչափ անստույգ է ճանապարհորդությունը դեպի Հռոմ, նույնքան վավեր է դաշինքը Տրդատ և Կոստանդինոսի մեջ... Հայոց համար այդ ժամանակ հռոմեական պետության կեղծոնն էր Անտիոք և Նիկոմիդիա. ինծի շատ ավելի բնական և հավանական կը տեսնվի, որ այս դաշինքը 324-ին և այն՝ Արևելք կնքված ըլլա, երբ Կոստանդին Լիկիանոսի վրա տարած հաղթությամբ բովանդակ Արևելքի և Արևմուտքի միակ տերը դարձավ... Այս դաշինքով մեկ կողմը ինքզինքը կը պարտավորեր Հայաստանը ընդդեմ Պարսից պաշտպանել, իսկ մյուսը կխոստանար իր ավատական վերաբերությունց մեջ հավատարիմ մնալ Հռովմա»⁵⁸:

Վ. Էնսլինը վճռականորեն անհիմն է համարում այն ենթադրությունը, թե Տրդատն ու Գրիգոր Լուսավորիչը ճանապարհորդել են Հռոմ, բայց և ընդունում, որ 314 թ. հնարավոր է, որ պայմանագիր կնքվել է⁵⁹:

⁵³ Marie - Louise Chautmont. Une visite du roi d' Arménie Tiridate III à l' Empereur Constantin à Rome ? L' Arménie et Byzance. Histoire et Culture. 12, Paris 1996, p. 60-61.

⁵⁴ Աղաթանգեղոս և իւր բազմադարեան դադանիքն (քննադատութիւն Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեանի ի Մխիթարեան ուխտէն). Վենետիկ, 1890, էջ 259:

⁵⁵ A. Ter Mikelian. Die armenische Kirche in ihren Beziehungen mit den byzantinischen (vom IV. bis zur XIII Jahrhundert). Leipzig. 1892, S. 19-20 (apud: Chautmont, Նշվ. աշխ., էջ 61):

⁵⁶ H. G e l z e r. Die Anfänge der armenischen Kirche. Berichte über Verhandlungen der königlichen sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, Philologische - historische Klasse, 1895, S. 171. Մ.-Լ. Շոմոնը ցույց է տալիս, որ փաստ չկա վկայող, թե Կոստանդինը 316 թ. առաջ հաստատված է եղել Սարգիկայում (M.-L. Chautmont, Նշվ. աշխ., էջ 64):

⁵⁷ F. T o u r n e b i z e. Histoire politique et religieuse de l'Arménie. Paris, 1910, p. 55.

⁵⁸ Թ. Աստուրեան. Քաղաքական վերաբերություններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռովմայ 190 էն ն.Ք. մինչև 428 յ.Ք., Վենետիկ, 1912, էջ 267:

⁵⁹ Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft, VI A/2, 1937, col. 2249 (apud: Chautmont, Նշվ. աշխ., էջ 60):

Հարցը մանրամասնորեն և հանգամանալից ուսումնասիրվել է Մարի-Լուիզ Շոմոնի կողմից: Խնդրին նվիրված նրա հոդվածը վերնագրված է. «Հայոց արքա Տրդատ III-ի այցելությունը Կոստանդին կայսեր՝ Հռոմ»:⁶⁰ Հուրյական նշանը վկայում է, որ հոդվածագիրը կասկածում է, թե Տրդատի այցելությունը տեղի է ունեցել Հռոմ քաղաքում: Նախ և առաջ նա քննում է այն հարցը, թե հիշյալ ժամանակաշրջանում Կոստանդին Մեծի նստավայրը սրտե՞ղ էր դառնում: Որպես պայմանագրի կնքման վայր նշելով Նիկոմեդիան, և ցույց տալով, որ Մեծ Հայքից Բյուզանդիա նահանգի Նիկոմեդիա քաղաքը ճանապարհորդելը և վերադառնալը Հայաստան շատ ավելի հեշտ էր (քան Հռոմ գնալը), նա իսկույն ևեթ հրաժարվում է այդ մտքից: Ելնելով այն փաստից, որ Կոստանդինը 324 թ. սեպտեմբերի 18-ին հաղթանակ տանելով Լիկինիոսի դեմ Բրիստոլոսում, այդ առթիվ կազմակերպած հանդիսություններն իրականացրեց Նիկոմեդիայում, նա այնտեղ էր դառնում 324 թ. վերջին և 325 թ.՝ Նիկիայի Ա Տիեզերական ժողովից առաջ և հետո, ապա, ըստ հոդվածագրի, այդ թվականները Տրդատ III-ի ճանապարհորդության համար Հռոմեական կայսրություն շատ ուշ են: Նա առաջ է քաշում մի նոր վարկած, ցույց տալիս, որ Կոստանդինը 316-ից մինչև 322 թ. «ավելի հաճախ էր մնում Մերձդանուբյան նահանգներում, հատկապես Պանոնիայի Սիրմիոնում և Սարդիկայում (այժմ՝ Սոֆիա)՝ Իլլիրիա նահանգում: Սարդիկան նշելով, նա մեջբերում է անանուն մի հեղինակի. «Կոստանդինը նախապես մտածեց պետություն (կենտրոնը) փոխադրել Սարդիկա: Այդ քաղաքի վրա սիրահարված, նա անընդհատ կրկնում էր. «Իմ Հռոմը Սարդիկան է»⁶⁰: Այսինքն նա չի բացառում, որ Տրդատ-Կոստանդին դաշինքը կնքված լինի հենց Սարդիկայում: Բայց, ինչպես կտեսնենք ստորև, դոյություն ունի և եվսերիոս Կեսարացու այն փաստը, համաձայն որի Նիկոմեդիան «իր» (Կոստանդինի) քաղաքն էր: Անանունի նախադասության միտքը մենք հասկանում ենք այսպես. թե կայսրը նախքան Կոստանդինոպոլիսը (իմա՝ Բյուզանդիոնը) մայրաքաղաք դարձնելը, մտածում էր Սարդիկան դարձնել այդպիսին: Բայց դա նշանակում է, թե Տրդատ-Կոստանդին պայմանագիրը հնարավոր է, որ կնքված լինեի Սարդիկայում (կամ Մերձդանուբյան շրջանի նահանգներում):

Մ.-Լ. Շոմոնի եզրակացությունը. «Եթե հարցը քննենք օբյեկտիվորեն, ապա պարզ է, թե ե՞րբ և ինչպե՞ս Տրդատը կարող էր ընդունվել Կոստանդինի կողմից Սարդիկայում կամ Մերձդանուբյան նահանգների որևէ կայսերական նստավայրում»: Համարելով դա միանգամայն անհնարին, Շոմոնը, այդուհանդերձ, չի բացառում կայսեր և Հայոց արքայի միջև կնքված պայմանագրի փաստը: Նրա համար անհասկանալի է 314 թ., որ առաջ է քաշվում ուսումնասիրողներից ոմանց կողմից, բայց և խուսափում է իջնել մինչև 324 կամ 325 թ.՝ Նիկիայի տիեզերական ժողովի տարին, որին նախադասում էր անձամբ կայսրը, երբ, թերևս, հայոց արքայի ներկա-

⁶⁰ Fragmenta Historicorum Graecorum (ed. C. Muller). Paris, 1928, IV, p. 199 - "Οτι Κωνσταντίνος ἐβουλεύσατο πρῶτον ἐν Σαρδικῇ μεταγαγεῖν τὰ δημόσια. φίλοι τε τῇ πόλει ἐκέλευν συνεχῶς ἐλεγεῖν „ἡ ἐμὴ Ρώμη Σαρδικὴ ἐστίν...". M.-L. Chahu-mont. Նշվ. աշխ., էջ 63:

յացուցիչների կողմից հնարավոր էին դիվանագիտական կոնտակտները⁶¹։ Մ.-Լ. Շոմոնը իր հոդվածն ավարտում է մի շարք ենթադրություններով։ Այսպես, Տրդատ III-ի և Կոստանդին կայսեր մի ներկայացուցչության միջև Հռոմում կամ կայսերական որևէ այլ նստավայրում կնքվել է պայմանագիր, որի նպատակը ոչ այլ ինչ էր, քան հաստատումը Հին foedus-ի, Հռանդեայի պայմանագրի (63 թ.) պայմանների, որոնց համաձայն Մեծ Հայքն իրենից ներկայացնում էր «խնամառու» պետություն, կամ Հռոմի մի պրոտեկտորատը։ Հոդվածագիրը չի բացառում և Տրդատ III-ի Հռոմ կատարած այցելության պատմությունը համարել Տրդատ I-ի այցելության մի վերհուշը։ Նա հարց է տալիս նաև, թե արդյոք Հիշյալ ավանդության տակ թաքնված չէ՞ Տրդատ III-ի Հռոմ այցելությանը կատարված իր գահակալությանից առաջ։ Նա հիշում է պարսից արքա Շապուհ I-ի արշավանքը Հայաստան, Տրդատի հոր՝ Խոսրովի պարտությունը և վերջինիս կողմից դեռևս մանկահասակ Տրդատին փախցնելը Հռոմեական կայսրությանը։ Բոլոր դեպքերում, գրում է Շոմոնը, մի քիչ կասկածելի է, որ հայոց դահի ժառանգորդը իր երկարատև աքսորի մեծ մասը անցկացրած լինի Հռոմում⁶²։

Մ.-Լ. Շոմոնը «Դաշանց Թղթին» չի անդրադարձել ամենևին։ Այդուհանդերձ Հիշյալ վիճահարույց հարցի առնչությամբ մենք չենք կարող Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ առկա տեղեկությունների կողքով անցնել։ Նախ կրկնենք. հայտնի է, որ Կոստանդին Մեծը, հաղթելով Լիկինիոսին (324), հաղթանակի հանդիսությունները կատարեց Նիկոմեդիայում⁶³։ Նա Նիկոմեդիայում նշեց և իր թագավորության քսանամյակը (325), հրավիրելով նաև այլ ազգերի (ΛΟΙΠΟΙΣ ἔθνεσι) մեծամեծներին⁶⁴, հավանաբար և իր «վասալ» Տրդատ արքային։ Հարցի վերաբերյալ Հիշատակություն ունի Մովսես Խորենացին։ Կոստանդին Մեծը, «հանդերձ որդու վրա մի թագաւորութիւն զՀռոմայեցւոցն ցուցեալ՝ զքսանամեակն ի Նիկոմիդացւոց քաղաքին կատարեաց»⁶⁵։ Հենց նրա թագավորության քսանամյակին էլ, 325 թ., ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու, գումարվեց և Նիկիայի Ա Տիեզերաժողովը⁶⁶։

Եվսեբիոս Կեսարացին, ինչպես տեսանք վերևում, Նիկոմեդիան համարում է «իւր (Կոստանդինի) քաղաք» (τὴν αὐτοῦ πόλιν) և Բյուզանդիա նահանգի մայրաքաղաք (τὴν Βιθυνῶν ἀρχουσαν) (որտեղ և նա վախճանվեց 337 թ. մայիսի 22-ին, իսկ աճյունը տեղափոխվեց Կոստանդնուպոլիս և ամփոփվեց Սրբոց Առաքելոց տաճարում)։ Շարադրելով Տրդատ արքայի Աշխենի հետ ամուսնության պատմությունը, նա ցույց է տալիս, որ «ընդ նոյն առուրս լինին հարսանիք և Մաքսիմինայ դստերն Դիոկղետիանոսի ի Նիկիդիդայ, փեսայանալով նմա Կոստանդինոսի կեսարի որդւոյ Կոստայ

⁶¹ M.-L. Chaumont. Նշվ. աշխ., էջ 65։

⁶² Նույն տեղում, էջ 66։

⁶³ E. Stein. Histoire du Bas-Empire. T. I, De l'Etat Romain a l'Etat Byzantin (284-476), Paris, 1959, p. 105.

⁶⁴ Eusebii Pamphili Caesareae Palaestinae episcopi De Vita Imp. Constantini, Lib. III, cap. XV. Migne. Patrologia Graeca. T. 20, col. 1072.

⁶⁵ Խորենացի, էջ 237-238։

⁶⁶ Eusebii De Vita Constantini, Lib. IV, cap. XLVII, col. 1197.

(իմա՝ Քրիստոսի — Հ. Բ.) թագաւորին Հռոմայ... Այս Կոստանդնուպոս քաղաք-կամայեալ ի հարսանիսն ընդ Տրդատայ սեր թագաւորի»⁶⁷:

Վերոհիշյալ դեպքի մասին ակնարկ կա և «Դաշանց Թղթում»: Խոսելով Կոստանդին Մեծի՝ Տրդատի (և Գրիգոր Լուսավորչի) պատվին կազմակերպած ընդունելութան մասին, աղբյուրում նշվում է. «սպաստանսն իմոյ պատուասիրեցի զսիրեցեալն իմ. ընդ որս և մեծափառ դշխոյս մեր Մաքսինտէս (կարգա՝ Մաքսիմիանայ — Հ. Բ.) և քոյր իմ սքանչեւագեղ Կոստասիայ պատարասեցին ընծայս զարմանազանս, որովք սկսակեցի բամբիշն արեւելային՝ վայելչափայլ թագուհին, մեծ Աշխէն, և զչքնաղաղեղ սրիորդն Հայոց Մեծայ, Խոսրովիդուխտ» (էջ 17): Պարզ է⁶⁸, որ այդ սրաւատը Հռոմում էր գտնվում, այլ Նիկիոմեդիայում⁶⁹: Իսկ որ Կոստանդինն ու Տրդատը ծանոթներ ու բարեկամներ էին նախքան այդ դեպքերը, վկայում է նույն աղբյուրը: Կոստանդինն ասում է. «Զոր լուեալ սիրելին իմ ի մանկութենէ Տրդատ» (էջ 20): Այդ փաստը չի՝ արձանագրւած Ագաթանգեղոսի («Անդամն ասրեցեղանէ ի հինէ անախ յորդուցն Խոսրովու թագաւորին Հայոց՝ մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Տրդատ. առեալ դայեկացն փախուցեալ ի դուռն կայսեր ի կողմն Յունաց») ⁶⁹, և Մովսէս Խորենացու («Յորմէ վաղմեալ նախարարքն Հայոց, հանդերձ ալգաւն Արշակունեաց ի Յոյնս աղաւինէին. յորոց մի էր եւ Արտաւազդ Մանգալունի, որոյ առեալ զՏրդատ որդի Խոսրովու՝ ի դուռն կայսեր հասուցանէր») ⁷⁰ աշխատություններում:

Եղբորակցությունը մեկն է: Տրդատ III-ը գնաց Հռոմեական կայսրություն, բայց ոչ Հռոմ, այլ Նիկիոմեդիա, որը Դիոկլետիանոսը դարձրել էր կայսրության գահանիստը և վերջինիս կառավարման կենտրոնը⁷¹: Հենց այստեղ, Կոստանդին Մեծի թագաւորության քսանամյակի (325) առթիւ կազմակերպւած հանդիսություններին քաջառնւած է, որ հրավիրւած էր և Տրդատը: Ուստի պատմագրության մեջ արտահայտւած այն կարծիքը, թե իմր շփոթւած է Տրդատ I-ի այցելությունը Հռոմ՝ Ներոն կայսեր օրոք, չի հաստատուում:

Վերջուցնելով մեր խոսքը Տրդատ-Կոստանդին պայմանագրի կնքման վայրի և ժամանակի մասին, գտնում ենք, որ այն կնքվեց հենց Նիկիոմեդիա քաղաքում, իսկ թե կոնկրետ ե՞րբ, դժուար է ասել: Կամ Կոստանդին ամուսնության հանդեսի (որին հրավիրւած էր Տրդատը), կամ էլ Լիկինիոսի դեմ կայսեր տարած հաղթանակի առթիւ Նիկիոմեդիա քաղաքում կազմակերպւած հանդիսությունների ժամանակ, որոնց մասնակցելու համար ուրիշ հրավիրւած լինեք հայոց արքան:

⁶⁷ Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի, էջ 220:

⁶⁸ Եվսերիոս Կեսարացին ցույց է տալիս, որ կայսրը Նիկիոմեդիայում եկեղեցի (տուն աղբիւր - ευκτήριον οίκον) կառուցեց. Eusebii De Vita Constantini, Lib. III, cap. L, col. 1109: Բայց հեղինակի նույն կայսեր ներքողջանում այն կոչւած է՝ ἀνάκτορον - պալատ (նույն տեղում, ծանոթ. 37): Հայտնի է, որ Կոստանդին Մեծը հեթանոս մեղավ (մահվան նախօրյակին նա աստվածներին դո՛ւ ամառացեց), բայց եկեղեցին նրան հայտարարեց քրիստոնյա և սուրբ: Այժմ հասկանալի է, թե ինչու պալատը դարձավ եկեղեցի:

⁶⁹ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց (այսուհետեւ՝ Ագաթանգեղոս). Տիգրիս, 1909, էջ 24:

⁷⁰ Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի, էջ 215:

⁷¹ E. Stein. Նշվ. աշխ. հ. 1, էջ 2:

Հռոմի Սեղբեստրոս պապը պատճառ դարձավ, որպեսզի «Դաշանց թղթի» ստեղծողը Կոստանդին Մեծին Հռոմում տեսնի, հայոց համար կեղծիքի գլխավոր գերակատարը Սեղբեստրոսը պիտի լիներ, հետևաբար Գրիգոր Լուսավորիչը պիտի Հռոմ գնար:

Դ) Կնքված դաշնադրության պայմանները

Նախապես նշենք, որ մեր ձեռքում է ոչ թե պայմանագրի տեքստը, այլ մանրամասնություններով հագեցած դրա վերաշարադրանքը, ավելի ճիշտ՝ դաշինքի մասին պատմությունը:

Պայմանագրի պրեամբուլան հետևյալն է. «Երկոքին արքայքս [և երկոքին հայրապետք]⁷² և երկոքին ազգքս՝ Հռոմայեցիք և Հայք միարան և միախորհուրդ համաշունչ⁷³ եղբարք գրեցաք միմեանց, և ուստ և դաշինս հաստատեցաք յաւիտենական ի միջի մերում» (էջ 14): Պայմանագրի գործելու ժամկետը «յաւիտենական» է, այսինքն ժամանակով անսահմանափակ⁷⁴: Առանձին կետով սահմանված է պայմանավորվող պետությունների տարածքային ամբողջականությունը: Ամենայն մանրամասնությամբ ու ճշգրտությամբ (XI-XIII դդ. «Կեղծիքի», «տգիտության տեր» մարդու համար անըմբռնելի) ներկայացված է Արևելահռոմեական կայսրության նահանգային բաժանումը, Արևմտահռոմեականի բացարձակ բացակայությունը պայմաններում, այն էլ այն դեպքում, երբ կարծես թե մշտական թատերաբեմը Հռոմն է՝ Արևմտահռոմեական կայսրության կենտրոնը: Ըստ «Դաշանց թղթի» Արևելահռոմեական կայսրության տարածքը սկիզբ է առնում Ադրիատիկ ծովից՝ «յայնկոյս Ադրիական ծովուն և ի միջոցն Պոնտական և Կասպիական պիղագոսաց» (էջ 15)⁷⁵: Նախապես նշենք, որ լատիներեն կազմված պայմանագրի Տրդատին հանձնված պատճենը թարգմանված պիտի լիներ հայոց արքունիքում ընդունված հունարեն լեզվով: Այդ մասին դեռ խոսք կլինի: Ըստ նահանգների («աշխարհների») այն ներկայացված է այսպես:

⁷² Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված բառերը բացահայտ ընդմիջարկություն ենք համարում, կատարված շատ ավելի ուշ:

⁷³ Հմմտ. Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկոլայոս Միստիկոսի (901-907, 912-925) նամակը Հովհաննես Դրասխանակերացի կաթողիկոսին. «Զի այդպէս միախոհք և միաբան լինելով...» (էջ 268) և Գերմանոս Բ պատրիարքի նամակը Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսին. «Վերադառնալ նախկին միություն և համախոհություն» (տե՛ս Հ. Բ ա ռ թ ի - կ ե ա ն. Հայ-բիւզանդական եկեղեցական յարաբերությունները փաստաթղթերում: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքներ Գերմանոս Բ-ի (1222-1244) և Մանուէլ Բ-ի (1244-1255) թղթերը Հեթում Ա թագաւորին և Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի կաթողիկոսին. - «Գանձասար», հ. է, Երևան, 2002, էջ 68:

⁷⁴ Այդպիսի «հավիտենական» հաշտության պայմանագրեր շատ են կնքվել (տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5: Բյուզանդական աղբյուրներ. դ. Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի (Թարգմ. բնադրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի). Երևան, 1967, Պարսկական պատերազմի մասին. դիրք Ա, դլ. 22 և Կոստանդին Մեծի և պարսից արքա Շապուհի միջև (Խ ո Ր Ի ն ա զ ի, էջ 236):

⁷⁵ Ծիշտը՝ պեղագոսաց, ինչպես է 1709 թ. հրատարակության մեջ:

«Ա շ խ ա ր չ ն ե ր»	Επαρχίαι	(Provinciae)
1 Ափրիկեցւոց	Ἀφρικη	(Africa)
2 Արաբացւոց	Ἀραβία	(Arabia)
3 Միջագետաց	Μεσοποταμία	(Mesopotamia)
4 Մեծ Ասորոց	Συρία Μεγαλη	(Syria Magna)
5 Փյունիկաց	Φοινικη	(Phoenice)
6 Կիլիկեցւոց	Κιλικία	(Cilicia)
7 Փռիգացւոց	Φρυγία	(Phrygia)
8 Պամփուլացւոց	Παμφυλία	(Pamphylia)
9 Կապադովկացւոց	Καππαδοκία	(Cappadocia)
10 Բիթանացւոց	Βιθυνία	(Bithynia)
11 Գաղատացւոց	Γαλατία	(Galatia)
12 Պիսիդացւոց	Πισιδία	(Pisidia)
13 Ասիացւոց	Ἀσία	(Asia)
14 Ոնուռնացւոց ⁷⁶	Ὀνοριάς	(Onorias) (էջ 15)

Ինչպես տեսնում ենք այս ցուցակից, Արևելահռոմեական կայսրության տարածքում բացակայում է Փոքր Հայքը (Armenia Minor): Ինչպես միանդամայն ճիշտ նշում է Ն. Ադոնցը, «Փոքր Հայքի մասին կազմված ավանդական պատկերացումները դեռևս կարիք ունեն քննադատական ստուգման, որովհետև Հիմք չկա Հայոց պատմությունից դուրս հանելու վաղուց ի վեր բնիկ Հայ բնակչություն ունեցող մի ամբողջ շրջան: Իրականում Հայոց պատմական կյանքում Փոքր Հայքին վիճակվել է մի շատ լուրջ առաքելություն, և այն արդարացի դնահատել կարելի է միայն այն դեպքում, եթե հրաժարվենք եկեղեցական այն գաղափարախոսությունից, որին հարել է մինչև այսօր էլ հարում է Հայ պատմագիտությունը: Այդ միակողմանի վերաբերմունքն էլ խանգարել է Փոքր Հայքի ուսումնասիրությունը Հայկական տեսակետից: Նրա մասին գոյություն ունեցող պատկերացումներն այնքան աղոտ են, որ շատերը չեն տարբերում Փոքր Հայքը Կապադովկիայից: Փոքր Հայքի հողերը հռոմեական նահանգների շարքն անյայն որպես Կապադովկիայի բաղկացուցիչ մաս: Այդ վիճակում նա մնաց մինչև Դիոկղեսիանոսը, մինչ Գ. դարի վերջը, երբ Փոքր Հայքը առանձնացվեց որպես ինքնուրույն նահանգ»⁷⁷:

«Դաշանց թղթում», սակայն, Փոքր Հայքը, որ ամենայն հավանականությամբ մինչև Դիոկղեսիանոսը Կապադովկիայի մաս էր կաղմում, պիտի բաժանված լիներ Առաջին և Երկրորդ Հայքի (եթե կա Առաջին Հայք, ասլա սսլասելի է և Երկրորդ Հայքի առկայությունը), ուստի այն չպիտի էլ լիներ այս ցուցակում, քանի որ Կոստանդինը զիջել էր Տրդատին. «և սեպհական աշխարհ սահմանեցի (Կոստանդին Մեծը — Հ. Բ.) նմա (Տրդատի արքային —

⁷⁶ «Դաշանց թղթի» 1709 թ. հրատարակության մեջ չի հիշված «Փյունիկաց աշխարհը», ինչպես և «Մեծ Ասորոցը» և «Պիսիդացւոցը»: Բայց կա «Պոնդացւոց աշխարհը», որ բացակայում է Կ. Շահնազարյանցի հրատարակած տարբերակում: «Դաշանց թղթի» առկա արտագրությունների համեմատական քննությունը հնարավորություն կտա կազմելու Արևելահռոմեական կայսրության վարչական տարածքի ավելի ճշգրիտ պատկերը IV դ. սկզբում:

⁷⁷ Ն. Ա. Դ. Բ. Ե. Նշվ. աշխ., էջ 82:

Հ. Բ.) զՊոռտին Արմենիան, զԿապադովկիա» (էջ 18): IV դ. զրված Սրբոց Եվստրատիոսյանց Վարքում Կապադովկիան չի համարվում «յունաց երկիր»: Ավելի որոշակի է սլաամահայրը. «...մինչև ցայսօր ժամանակի անուանեն Յոյնք զկղիմայն զայն Պոռտին Արմենիան, որ թարգմանի Առաջին Հայք»⁷⁸: Այս առթիվ մի հարց էլ: Ունենք «Պոռտին Արմենիան» «Դաշանց Թղթի» և «Պոռտին Արմենիան» Խորենացու: Ո՞րն է սկզբնականը, «Դաշանց Թուղթը», թե՞ պատմահոր «Պատմությունը»: Ուլքեր «Դաշանց Թուղթը» իր ամբողջության մեջ մեկ աղբյուր և կեղծիք են համարում, պարզ է, պիտի պնդեն, թե «Պոռտին Արմենիան»-ը «Դաշանց Թուղթը» վերցրել է Խորենացուց: Բայց բազում փաստեր հաստատում են, որ «Դաշանց Թուղթը» ավելի վաղ է ստեղծվել, քան պատմահոր «Պատմությունը»: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, սույա Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեղ հայտնի հունական աղբյուրների թվում ավելանում է ևս մեկը: Եվ դա դեռ բոլորը չէ: Եթե «Պոռտին Արմենիան» է, և ոչ «Առաջին Հայք» (հայցական հոլով), ապա պիտի որ Խորենացու ժամանակ «Դաշանց Թուղթը» դեռ հունարենից չէր թարգմանվել հայերեն:

Մի կարևոր փաստ ևս: Կոստանդին Մեծը, շարունակելով իր ասածը, թե «և սեպհական աշխարհ սահմանեցի նմա զՊոռտին Արմենիան, զԿապադովկիա», կոնկրետացնում է, ո՞վ նվաճեց այն հայերից. «դոր հանեալ էր ի Հայոց Պոմպիլի» (էջ 18): XI-XIII դ. «ազեա կեղծարարը» սրտեղից գիտե, որ Փոքր Հայքը հայերից նվաճել էր Պոմպեոսը, փաստ, որի ճշգրտությունը այս դեպքում ևս հաստատվում է⁷⁹: Նշենք այստեղ, որ «Պոռտին Արմենիան» (Πρώτη Ἀρμενία) հունարենում հայցական հոլովով է և ուղիղ լսողի, ուղղական՝ Πρώτη Ἀρμενία է: Սա ցույց է տալիս, որ աղբյուրն իր ձեռքի տակ ուներ հունարեն բնագիր: Հայերենում «Առաջին Հայք» և՛ ուղղականում, և՛ հայցականում նույնն է: Հակառակ այն բանի, որ Ս. Երեմյանը «Պոռտին Արմենիան» ուզում է մեկնարկել «Նախակղերական Հայք»⁸⁰, այն Առաջին Հայք է: Բայց եթե կա Առաջին Հայքը, տրամաբանական է Երկրորդ Հայքի առկայությունը: Ըստ Մոմգենի, 386 թ. ոչ ուշ զրված Laterculus Polemii Silvii հռոմեական նահանգների ցանկում Պոնտոսի դիոցեզում հիշվում են. 7) Armenia Minor և 6) Armenia Major, այսինքն՝ Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքը, ինչպես դրում է Ն.Ադոնցը, «հակառակ պատմական իրականության»⁸¹: Կ.Գյուսերբեկը ենթադրում է, որ խոսքը վերաբերում է Առաջին և Երկրորդ Հայքերին, որոնք ցանկի հեղինակը կարող էր Փոքր և Մեծ Հայք անվանել, քանի որ Երկրորդ Հայքը շատ ավելի խոշոր էր, քան Առաջին Հայքը⁸²: Առաջին Հայքի մեջ մտնում էին, բացի Սեբաստիա քաղաքից, Սեբաստիա նահանգը, Նիկոսիոլիսը, Կոդոնիան, Սատաղը, Սեբաստոպոլիսն ու Վերիսան: Երկրորդ Հայքի մեջ՝ Մելիտենին, Արկան, Արաբիսոսը, Կուկուսոսը, Կոմանան և Արիարաթիան⁸³:

⁷⁸ Խ ո Ր Ե Ն ա ջ ի, էջ 46:

⁷⁹ Ն. Ա դ ո ն ց. նշվ. աշխ., էջ 90, 115, 168:

⁸⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն. հ. 1, Երևան, 1971, էջ 234:

⁸¹ Ն. Ա դ ո ն ց. նշվ. աշխ., էջ 102:

⁸² Կ. Գ ի ւ ւ ր Ե Ր Օ Կ. Հռովմէական Հայաստան և հռովմէական սատրապութիւնները Դ-ձ դարերուն (գերմ. թարգմ. Հ. Մկրտիչ վ. Նորշուան). Վիեննա, 1914, էջ 38:

⁸³ Ն. Ա դ ո ն ց. նշվ. աշխ., էջ 15-16:

«Դաշանց Թղթի» Արևելահռոմեական կայսրության տարածքի նահանգների նշված մանրամասն ու մեր կարծիքով ճշգրիտ ցանկը ի՞նչ է իրենից ներկայացնում: Դեռևս 1862 թ. հրատարակվեց այսպես կոչված Հռոմեական նահանգների Վերոնյան ցանկը: Հրատարակչի քննությունից պարզվում է, որ նահանգների պարզ թվարկումը իր ներքին կազմով վերաբերում է 297 թ. և Մոմզենի ենթադրությամբ իրենից ներկայացնում է Դիոկղեսիանոս կայսեր նահանգային ռեֆորմը⁸⁴: Խնդրի վերաբերյալ գոյություն ունի և Վերոնյան ցանկի նման՝ *Laterculus Polemii Silvii*, գրված, ըստ հեղինակի, 448 թ., բայց ըստ Մոմզենի՝ 386 թ. ոչ ուշ⁸⁵: Արդ, «Դաշանց Թղթում» արդյո՞ք չի արտահայտված հենց Դիոկղեսիանոսի նահանգային ռեֆորմը, և այն խնդրին վերաբերող հնագույն և ճշգրիտ փաստաթուղթը չէ՞, որ հարմարեցված է կեղծիքի ոգուն. Սեղբեստրոսը դիմում է Արևելահռոմեական կայսրության նահանգների ղեկավարներին, որպեսզի նրանցից և ոչ ոք չհանդգնի «դիմադարձ լինել հոյակապ հրամանաց հզորին Հայոց, կայսերակերպին Տրդատայ» (էջ 16), այդ թվում և Աֆրիկայի ու Արարիայի գլխավորներին... Ստորև մենք դեռ առիթ կունենանք «Դաշանց Թղթի» մի շարք փաստերի էլ անդրադառնալու, որոնք միանգամայն ճիշտ արտահայտում են IV դ. սկզբի իրական պատկերը, ուստի մեր ենթադրությունը, թե «Դաշանց Թղթում» բերված է Դիոկղեսիանոսի վարչական բաժանումը, անհիմն հայտարարություն չէ: Դրա վերաբերյալ թող իրենց խոսքն ասեն մասնագետները:

Այսուիստով, Կոստանդին կայսրը, ըստ «Դաշանց Թղթի» Տրդատին գիշում է Փոքր Հայքի փոքր մասը, հարկավ իրեն սլահելով մեծը: Սրբոց Եկատարախոսյանց Վարքում (Դիոկղեսիանոսի ժամանակ) հենց «Երկրորդ Հայքի» քաղաքները կայսրության կազմում են հիշվում⁸⁶:

«Դաշանց Թղթում» դժվում են և Տրդատի թագավորության սահմանները. «Եւ այս է բուն հայրենիքն Տրդատայ ի լեռնէն Արճիոյ»⁸⁷ մինչև ի լեռն Արարատայ⁸⁸ և ի Գայլ գետոյն Ելեսսոնտացւոց մինչև ցհզոր դետն Տիգրիս մեծ. իսկ ի կողմանց Քոհաստանեաց որչափ բազուկ իւր բաւեսցէ և թուրն թափեսցէ» (էջ 18)⁸⁹:

Թեև Կոստանդին Մեծը «Դաշանց Թղթում» համարվում է հռոմայեցվոց կայսր, հաստատված Հոռոմում, Արևմտահռոմեական սկստության տարածքի մասին մեր աղբյուրում բերված տեղեկությունները տարօրինակ են ու ծիծաղելի: Այն տարածվում է «ի Հերակլէսի արձանէն»⁹⁰ մինչև ի յարձանն Մե-

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 101:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 102:

⁸⁶ Հ. Բ ա ռ թ ի կ յ ա ն. Քրիստոնեությունը Փոքր Հայքում: Աղգային-կրոնական և սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը նահանգում III դ. երկրորդ կեսին (ըստ IV դ. սրբոց վկայաբանության)։ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, №2, էջ 10-17:

⁸⁷ Այժմ էրջիաս դաղ Թուրքիայում: Հմմտ. Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ Յաւեղումովը նախնեաց. Վենետիկ, 1881, էջ 25: «Առաջին Հայք (Պոստին Արմենիան – Հ. Բ.) յիլից կայով Առաջին Կապադովկիոյ առ երի Բ. Հայոց, և սահմանի յիլից Եփրատու. և լեռն ունի զԱռգէս»:

⁸⁸ «Դաշանց Թղթի» 1709 թ. հրատարակության մեջ սխալ է. «և ի լեռնէն Արարադայ և ի Գայլ գետոյն Ելեսսոնտացւոց մինչև ցհզոր դետն մեծ Տիգրիս» (էջ 408):

⁸⁹ «Սահման քաջաց զէն իւրեանց»:

⁹⁰ Զիրարատար նեղուցը (Հն. Գաղիա): Այստեղ «արձան» նշանակում է «սյուն»:

լիտեան,⁹¹ և ի Սեպտէ կղզւոյն⁹², որ հայի հանդէպ Ատլաս լերինն⁹³ մինչև ի Սիկիլիայ կղզին, յորում կայ հրակատարն բուռկանիայ» (24): Առաջինում լիակատար վարչական բաժանում, երկրորդում խղճուկ աշխարհադրական, որ, ոչ ավելի, ոչ պակաս, համարվում է Մեծն Կոստանդնի Հռոմեական կայսրութեան «աշխարհ» «որք կան ի մերում աշխարհիս»: Կարծես գոյութիւնն չունեն հենց ինքը՝ կայսրութեան բունը՝ Իտալիան, ժամանակակից Իսպանիայի, Ֆրանսիայի, Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի տարածքները, Դալմատիան, Պանոնիան և այլն, և այլն: Հետաքրքիր է, որ կան, բայց ոչ որպէս Հռոմեական կայսրութեան մաս, այլ, ինչպես որ պիտի լինէր XIII դ., կեղծիքի շարադրման ժամանակ՝ որպէս առանձին անկախ պետութիւններ եկեղեցական իմաստով Հռոմի պապին ենթակա: «Հրաման հանի, — ասում է Սեղբեստրոս պապը, — ի հնազանդեալք իմ ի մերձակայ յալգս և յաշխարհս Իտալացւոց, Ալամանացւոց (Գերմանացւոց — Հ. Բ.), Իսպանիացւոց և ժողովեցի զամենայն արքայիս կոպոսունս և զամենայն ուխտ եկեղեցւոյ» (էջ 24): Պարզ չէ՞, որ նախակղերական սլաւոնադրի բնագրում Արևմտահռոմեական կայսրութեան տարածքը հիշատակված չէր ամենեւին, և, երևի, չպիտի էլ հիշվեր, քանի որ սլաւոնադիրը կնքվում էր Արևելահռոմեական կայսրութեան և Հայաստանի միջև: Պարզ է, երբ ստեղծվում էր, մեր համոզմամբ, XIII դ. առաջին կեսի «կեղծիքը», Հռոմեական կայսրութեան վաղեմի նահանգները (միջնադարյան Նվրոպան) ինքնուրույն պետութիւններ էին, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի, Հունգարիայի թագավորութիւններ, Իտալիան բաժանված էր Իտալիայի և Սիկիլիայի թագավորութիւնների ու սլաւոնական պետութեան («կեղծիքի» ստեղծողը չէր կարող դրանք Կոստանդին Մեծի և Սեղբեստրոս պապի ժամանակակից համարել), իսկ քանի որ Հռոմի կողմից դործող անձինք էին Հռոմի կայսր Կոստանդինը և Հռոմի արքայի հոգևոր պետ Սեղբեստրոսը, պետք էր մի կերպ հիշատակվեր և կայսրութեան արեւմտյան մասը: Եվ դա կատարվեց շատ սլրիմիտիվ ձևով, կարծես այն սահմանափակվում էր Սեպտե (որ սխալմամբ կղզի է համարվում), ապա իրոք կղզիներ Մելիտեն (Մալտան) և Սիկիլիան: Վերջին երկուսը հասկանաբար վերցված Գործ Առաքելոցից (28,1, 28,12):

Արևելահռոմեական կայսրութեան վարչական բաժանումից բացի, «Դաշանց Թղթում» կա և դրա տարածքի մասին համառոտ նշում: Այն ձգվում է «ի դրանէ Բիւզանդացւոց մինչև ի դրունս հոնաց» (էջ 15), ընդ որում չկա «Կոստանդնուպոլիս» հասկացողութիւնը, այսինքն արտացոլում է մինչև 330 թ. ընկած ժամանակը, երբ Բյուզանդիոն քաղաքը պաշտոնապես ստացավ Կոստանդին կայսեր անունը:

«Դաշանց Թղթում» ասվում է, որ Տրդատ թագավորի և Գրիգոր Լուսնավորչի Հռոմից վերադառնալու նախօրյակին Մեծն Կոստանդնի հրամանով «ժողով եղև մեծ առաջի սուրբ Առաքելոցս» (նկատի ունի «ի վկայարանս Սուրբ Առաքելոցս»), ուր գտնվում էին Պետրոս և Պողոս առաքյալ-

⁹¹ Մալտա կղզին:

⁹² Սեպտեն կղզի չէ, այլ հենց Զիրյալտար (արաբ. Զիրեյ առ-Տարիք - Տարիքի լեռ):

⁹³ 711 թ. գրավել էր արաբ զորավար Տարիք իբն Մալիդը, որը և կոչվեց իր անվամբ:

Հյուսիսարևմտյան Աֆրիկայի լեռնաշղթա:

ների «աստուածամուկ սուրբ նշխարները» (էջ 13): Ժողովին ի միջի այլոց, մասնակցում էին «320 Սինկղիտոսք»⁹⁴ (էջ 14): Այդ ժողովում «ուխտ և դաշինս հաստատեցաք յաւիտենական ի միջի մերում ... արիական Լատինացիքս և անյաղթելի Թորգոմացիքս» (էջ 14): Սակայն վերջաբանում այդ ժողովը չի կոչվում «սինկղիտոսաց» ժողով, այլ «սինհոդոս» (էջ 30): Առաջին հիշատակման ժամանակ ժողովը կատարված է լինում «առաջի սուրբ Առաքելոցս», երկրորդ դեպքում՝ «ի տօնի սուրբ Առաքելոցս»: Ստեփանոս Ասողիկի վկայությամբ Կոստանդինը «յերկրորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ փոխեաց զարքունիսն ի Հռոմայ ի Բիւզանդիա կղզի և սլարսփալ զնա քաղաք մեծ անուանեաց յիւր անուն Կոստանդնուպօլիս, և բերեալ ընդ իւր մասն ինչ ի նշխարաց սրբոյն Պետրոսի և Պօղոսի առ ի հաստատութիւն թագաւորութեանն՝ յետոյ շինէ զմեծ և զհռչակաւոր եկեղեցին ի տիեզերական մայրաքաղաքին, զոր յանգագոյն անուամբ Առաքելաւս անուանեաց. և յերրորդ ամին արար ժողով ՅԺԸ հայրապետացն ի Նիկիա»⁹⁵:

«Դաշանց թղթի» «Սուրբ Առաքելոց» վկայարանը Կոստանդնուպոլսի Առաքելոց տաճարը չէ՞, Պետրոս ու Պողոս առաքյալների «աստուածամուկ սուրբ նշխարները» Կոստանդին կայսեր Հռոմից Կոստանդնուպոլիս բերած նրանց «մասն ինչ նշխարաց»-ը չէ՞, 320 «սինկղիտոսք»-ը (սենատորները) Նիկիայի Ա տիեզերական ժողովի (հունարենում *συνδός* - «սինհոդոս») (ինչպես «Դաշանց թղթում»՝ «ի մեծ սինհոդոսի», այդպիսին էր իրոք Նիկիայի Առաջին տիեզերական ժողովը) 318 եպիսկոպոսները չեն: «Սինհոդոսը» «սինկղիտոս» չէ, եկեղեցաժողով է: Չմոռանաք, որ Արևելյան եկեղեցու IV - VIII դդ. դումարված յոթ տիեզերական, ինչպես նաև բոլոր նահանգային, տեղական, պատրիարքական ժողովները «սինհոդոս» են կոչված:

Այժմ ավելի ուշադիր և պատասխանատվությամբ անդրադառնաք «Դաշանց թղթի» մի առեղծվածի ևս: Բնագրի սկզբում, Տրգատ-Կոստանդին սլաւոնագրի ստորագրության առիթով ասված է. «Ստորագրեցաւ հրովարտակս հրամանաւ իմով մեծի Պապուս Հռոմայեցոց, Եւսեբիոսի, որ և Սեղբեստրոս» (էջ 12): Կ. Շահնաղարյանցը դա համարում է «յայտնի վրիպակ» (էջ 71) և բացառում Եւսեբիոսի գոյությունը: Բայց այդպե՞ս է այդ դոք: Հայ աղբյուրներից Ազաթանդեղոսը, շարագրելով Տրգատի և Գրիգոր Լուսավորչի Հռոմ դնալը, ցույց է տալիս, որ նրանց գլխավորելու ելան «Կոստանդնոս, և հայրապետն մեծ, արքեպիսկոպոսն աշխարհամուտ դրանն, նրում անուն կոչէր Եւսեբիոս»⁹⁶: Նա մնում էր «յարքունա-

⁹⁴ Արաբական թվերը Կ. Շահնաղարյանին են: Բնագրում հարկավ հայոց այբուբենի տառերով:

⁹⁵ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, ի Ս. Պետրբուրգ, 1885, էջ 137: Ասողիկի շարադրանքում այստեղ կան մի շարք անճշտություններ: 330 թ. մայրաքաղաք դարձած Բյուզանդիոնը Կոստանդինի թագավորության երկրորդ տարին չէր, այլ 25-րդը, ոչ էլ 325 թ. դումարված Նիկիայի ժողովը թագավորության երրորդ տարին: Բացի այդ Բյուզանդիոնը կղզի չէ: Թերևս զրչական սխալ են:

⁹⁶ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, էջ 461: Ձեռագրերում նախապես եղել է Եւսեբիոս, հետագայում ձեռագրի լուսանցքում «ուղղված» է Սեղբեստրոս, ապա՝ «կոչիւր և Սեղբեստրոս», որպեսզի վերջում մնա «Սեղբեստրոս» և նույնացվի Հռոմի պապին, քանի որ կեղծիքի հեղինակը Կոստանդին Մեծին պետք էր Հռոմում տեսնել:

կան պաղատանն»։ Հիշյալ ժամանակաշրջանում Հռոմում Եվսեբիոս անունով պապ գոյություն ունեցել։ 309/310 թթ., այսինքն քրիստոնյաների հալածանքների ժամանակ ընդամենը չորս ամիս աթոռակալել է Եվսեբիոս անունով մեկը, որ Մաքսիմիանոս կայսեր կողմից Սիկիլիա աքսորվեց ու տեղում էլ վախճանվեց։ Արգ, եթե Արևելահռոմեական կայսրության մայրաքաղաքը Նիկոմեդիան է, ապա Եվսեբիոսին այնտեղ պիտի փնտրել։ Եվ նա ոչ այլ ոք է, քան քաղաքի նշանավոր եպիսկոպոս Եվսեբիոս Նիկոմեդացին։ Նա 318 թ. գլխավորում էր Նիկոմեդիայի եկեղեցին։ Թեոփանես խոստովանողը գրում է, թե Կոստանդին կայսրի 18-րդ տարում (324 թ.) «ինչպես ասում են ոմանք, Մեծն Կոստանդինը իր Կրիսպոս որդու հետ, Հռոմում Սեղբեստրոսի կողմից մկրտվեց։ Ավագ Հռոմում մինչև այսօր, որպես դրա ապացույց ցույց են տալիս ավազանը, որում նա մկրտվեց Հռոմում Սեղբեստրոսի կողմից՝ բռնակալների վերացումից հետո։ Իսկ արևելքիցիները ասում են, թե նախքան վախճանվելը նա մկրտվեց Եվսեբիոս Նիկոմեդացու կողմից։ Հենց այդ քաղաքում էր նրա մահը վրա հասել։ Բայց ինձ պելլի հավանական է թվում, թե նա Հռոմում մկրտվեց՝ Սեղբեստրոսի կողմից»⁹⁷։ Պարզ է, թե ինչու է դա հավանական Թեոփանեսի համար։ Եվսեբիոս Նիկոմեդացին, ինչպես դեռ պիտի տեսնենք, արիստական էր։

Ինչպես և մեր Ադաթանգեղոսը, Սոզոմենոսը ցույց է տալիս, որ Եվսեբիոս Նիկոմեդացին վախճանվել էր Կոստանդին կայսեր հովանավորությունը. «Նիկոմեդացվոց եկեղեցվո ալն ժամանակվա առաջնորդ Եվսեբիոսը զարգացած, արքունիքում մեծ պատվի արժանացած այր էր» (Εὐσεβίου τὸν τότε προεστῶτα τῆς Νικομηθέων ἐκκλησίας, ἀνδρὰ ἐλλόγιμοι καὶ εἰ τοῖς βασιλείοις τετιμημένοι)⁹⁸։

Եվսեբիոս Նիկոմեդացին ամենաակտիվ մասնակցությունն է ունեցել Նիկիայի առաջին Տիեզերական ժողովում (որին անձամբ մասնակցում էր Կոստանդին կայսրը), հանդես դալով ի պաշտպանություն Արիոսի, որի համար էլ իր հակառակորդների կողմից շարունակ փնտրվել է։ Ըստ Սոկրատ Սքոլաստիկոսի. «Պաշտպանէին կարծեացն Արիոսի և այլք բազումք և մանաւանդ Եւսեբիոս, ոչ Կեսարացին, այլ նախկին եպիսկոպոսն եկեղեցւոյն Բիւրիտացւոց, որ յայնժամ եպիսկոպոսն էր ի Նիկոմիդեայ՝ երկրին Բիւթինեայ»⁹⁹։ Նրանք (նաև իր համախոհ Նիկիայի եպիսկոպոս Թեոփանեսը), թեև մասնակցեցին Նիկիայի հավատո հանգանակի կազմմանը, Արիոսի կարգալուծ արվելուն չհամաձայնեցին և համապատասխան փաստաթղթի տակ չստորագրեցին¹⁰⁰։ Բյուզանդիոնը (Կոստանդնուսուլիսը)

⁹⁷ Theophanis Chronographia, recensuit Carolus de Boor, vol. I, Lipsiae, 1883, p. 17-18.

⁹⁸ S o z o m e n u s. Kirchengeschichte. Herausgegeben von Joseph Bidez, eingeleitet, zum Druck besorgt und mit Registern versehen von Günter Christian Hansen. Zweite, durchgesehene Auflage (GCS, N.F.4), Berlin, 1995 (1960), S. 34.

⁹⁹ Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Պատմութիւն եկեղեցական և Վարք Սրբոն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ թարգմանեալ Աբասուն Կրիգորի Զորավորեցւոյ (աշխատութեամբ Մեսրոպ Վ. Տէր Մովսէսեան). Վաղարշապատ, 1897, էջ 10:

¹⁰⁰ S o z o m e n u s. Kirchengeschichte, S. 42.

մայրաքաղաք հռչակվելուց հետո, 338 թ., Եվսերիոս Նիկոմեդացին Նիկոմեդիայից տեղափոխվեց Նոր Հռոմ և դարձավ դրա եպիսկոպոսը¹⁰¹:

Այսպիսով, ըստ Աղաթանգեղոսի «Պատմության» գրչագրերի, նախապես եղել է «Եւսեբիոս», հետագայում, ինչպես ցույց են տալիս բնագրի հրատարակիչները, Բ խմբի գրչագրի լուսանցքում գրիչն «ուղղել է» Սեղբեստրոս, Դ խմբի ձեռագրում արդեն «Եւսեբիոս կոչիւր և Սեղբեստրոս», որպեսզի վերջում «Եւսեբիոսը» վերանալով մնա միայն «Սեղբեստրոսը»: Ընդհանուր, ըստ նույն հրատարակիչների, գրում է՝ «ղգացուցեալ ... մեծ հայրապետն Եւսեբիայ»: Արդ, «կեղծիքի» ստեղծողը հանդիպելով Եվսեբիոսի անվան, և քանի որ «Խրադարձությունները» Կոստանդինի հետ տեղի են ունենում Հռոմում, նրան այնտեղ է տեսնում և նույնացնում Սեղբեստրոս պապի հետ. «Ստորագրեցաւ հրովարտակս հրամանաւ իմով մեծի սրապուս Հռովմայեցոյ Եւսեբիոսի, որ և Սեղբեստրոս» (էջ 12): Ուստի՝ «Դաշանց թղթի» առաջին մասի *terminus ante quem*-ը 318 թ. է, Եվսերիոս Նիկոմեդացու Նիկոմեդիայի եպիսկոպոս դառնալու տարին: Պարզ չէ, մեր աղբյուրի առաջին հրատարակիչը ինչի հիման վրա է այն թվագրում 316 թ.:

Պատահական չէ նաև, որ Նիկիան և Նիկոմեդիան «Դաշանց թղթում» լուծված են մասնավոր, առաջին պլանում Հռոմն է, քանզի կեղծիքի ամբողջ սյուղետի կենտրոնում Հռոմի պապ Սեղբեստրոսն է: Հռոմի պապի և Հռոմեական Սրբազան կաթոլիկոսի կողմից կեղծիքի ստեղծման ժամանակ թափաղարվիլ էր Կիլիկիայի թաղապետ Լևոն II-ը և այդ բոլորը հենց այս լուծվածության արձագանքն է (հիշենք ակադ. Աշ. Հովհաննիսյանի ենթադրությունը): Չմոռանանք, որ և՛ Նիկոմեդիան, և՛ Նիկիան գտնվում էին հարևանությամբ, միևնույն նահանգի՝ Բյութանիայի սահմաններում¹⁰²: Եվ պատահական չէ, որ Նիկոմեդիայում նստող Կոստանդին կայսրը¹⁰³ Ա Տիեզերական ժողովը գումարել ավելի իր նստավայրի հարևանությամբ՝ Նիկիա քաղաքում: Դեռ Կոստանդնուպոլիս չկար: Հռոմում նստած Կոստանդինը ինչու՞ ժողովը պիտի գումարել տար Նիկիայում, և ինչպե՞ս Հռոմից պիտի հետևեր դրա լուծացին: Նշենք մի իրողություն ևս: Դիոկետիանոսի (պարզ է՝ առավել ևս Կոստանդին Մեծի ժամանակ) սենատը (սինկլիտոս) կորցնում էր իր նշանակությունը: Համապետական նշանակություն հարցերը նրա քննության չէին դրվում, այն պարզված էր վերադասորեն լիազերել և նրա բոլոր որոշումները կայսեր հաստատման կարիքն ունեին: Սենատորները թիվը, հաստատված Օդոատոսի կողմից, 600 էր: Այսպիսով Տրդատ-Կոստանդին պայմանագրի առաջին կեսը վերաբերում էր դրա

¹⁰¹Theophanis Chronographia, t. I, p. 32, 33. Նաև Sozomenus Kirchengeschichte, S. 105. Հմմտ. Ս ո կ ր ա տ Ս ք ո լ ա ս տ ի կ ո ս. էջ 123 (Կոստանդին Մեծը «ղեկավարում էր Նիկիայից փոխելով, մեծ քաղաքիս (Կոստանդնուպոլսի - Հ. Բ.) եպիսկոպոս ցուցանելով»: Հարկավ Կոստանդին Մեծը չէր կարող ինքը եվսեբիոսին՝ 338 թ. Կոստանդնուպոլիս տեղափոխել, քանզի 337 թ. վախճանվել էր:

¹⁰²Հմմտ. Աշխարհացոյց. «Ունի Բիւթանիա ... մայրաքաղաքս երիս, զՆիկիա, զՔաղկեդոն, զՆիկովիա»:

¹⁰³Հմմտ. «... մինչդեռ անդէն ի քաղաքին (Նիկոմեդիայի - Հ. Բ.) էին երկուքին իսկ ինքնակալքն, որ երէցն էր քան զայլս ամենեսին (Կոստանդին Մեծը - Հ. Բ.) և զչորրորդ աստիճան ունէր իշխանութիան: Եւ սա յայնժամ առաջին քան զամենեսին արիական դործովս փառաւորեցաւ ի քաղաքին»: Եւսեբիոսի Կեսարացոյ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ: Ի ձեռն Հ. Աբրահամ վ. Ճարեան. Վենետիկ, 1877, էջ 625:

գործելու ժամանակին, երկրորդը՝ պայմանավորվող կողմերի պետական սահմանների գծմանը:

Պայմանագրի հաջորդ կետը վերաբերում է պայմանավորվող կողմերի փոխադարձ պարտավորություններին. «Սիրելեացն սիրելի լինելով և թշնամեացն՝ թշնամի» (էջ 14), այսօրվա տերմինաբանությամբ՝ «քարեկամության և փոխադարձ օգնության պայմանագիր»: Հանվանե հիշված է և թշնամու անունը՝ «Շապուհ մոխրապաշտ»՝ պարսից արքայից արքա Շապուհ II-ը (309-379)¹⁰¹:

Փոխադարձ օգնության դաշնագրությունը հիշվում է և առարկայորեն: Մեծն Կոստանդինն իր իշխանավորներին կոչ է անում. «Միանգամայն կա՛ղմ ու պատրաստ լերուք ի գէն ղինուորութեան արի արանց և ռազմամուտ երկվարաց զինեալք և զօրացեալք հզօր զօրութեամբս մերով, և գուժարեսցի՛ք առաջին անսլաւմելի և անպարտելի քաջիդ Տրդատայ ի գործս սլատերազմի ընդդէմ ատելոյն Քրիստոսի և թշնամւոյն իմոյ Շապհոյ մոխրապաշտի» (էջ 16): Եվ դա միանգամայն տեղավորվում է այդ շրջանում ծագած իրադրության շրջանակներում: Տրդատը «Հռոմ» դնաց, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ պարսից Շապուհ արքան դադարեցրել է պատերազմը հայոց դեմ. «Ընդ հանգչելն Շապհոյ արքայի Պարսից ի սլատերազմացն, — գրում է Մովսէս Խորենացին, — և ի դնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդինոս»¹⁰⁵: Բայց Շապուհ արքան փորձեց օգտագործել Տրդատի բացակայությունը երկրից. «...սլարապ առեալ խորհրդոց Շապհոյ՝ նիւթէ չարիս ի վերայ մերոյ աշխարհիս. թովեալ զհիւսիսայինսն ամենայն, ելանել ի Հայս՝ ժամ դնէ և իւր գալ Արեօք ի միւս կողմանէն»¹⁰⁶: Եվ ահա՝ պարսից արքայի դեմ պատերազմում հայ-հռոմեական դաշինքը, որ արձանագրված է «Դաշանց թղթում», դաշինք, որը հռոմայեցիներն հարգեցին: Տրդատը «զանդիտեաց ինքեամբ յատուկ մարտնչել ընդ Շապհոյ, մինչև եհաս բաղմութիւն զօրուն Հռոմայեցոց»¹⁰⁷: Շապուհը պարտվեց և «աղաչեաց զյաղթողն Կոստանդինոս՝ խնդրել զհաշտութիւն և հաստատել զխաղաղութիւն մշտնջենաւոր»¹⁰⁸:

«Դաշանց թղթում» նշվում է և Տրդատի սլարտականությունը տվյալ հարցում. «Զամենայն գէնս պատերազմականս և զհռոգ հեծելիդ և զամենայն պատրաստութիւն երիտասարդաց և երիվարաց հրամանաւ Տրդատայ տարէ՛ք ի կողմանս Ատրպատականաց և Արաղայ. և ժողովեցարուք անհուն բազմութիւնք իբրև զաւազ առ ափն ծովու յալաղս պահակին Հոնայ Դարբանդայ և Դարիւսայ. զի և զնոսս ի մեծն Տրդատս վստահացայ» (էջ 16):

¹⁰⁴ Կ. Շահնազարյանցը (էջ 101-102) «Սիրելեացն սիրելի լինելով և թշնամեացն՝ թշնամի» նախադասությունը «Դաշանց թղթի» «երրորդ ստույգին» է համարում, քանզի Գրիգոր Լուսավորչի քարոզած Ավետարանում Քրիստոսն ասել է. «սիրեցէ՛ք զթշնամիս ձեր» ... բարի արարէ՛ք ատելիաց ձերոց» (Մատթ. 5,44): Բայց չէ՞ որ իրականում սա Տրդատ-Կոստանդին դաշինքին է վերաբերում, Գրիգոր Լուսավորիչ չկա, ոչ էլ Քրիստոսի Ավետարան:

¹⁰⁵ Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի, էջ 227:

¹⁰⁶ Նույն տեղում:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 234:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 236:

Պայմանագրի հաջորդ կետը վերաբերում է հարկահանության հարցերին. «եկեղեցի և եկեղեցականք և վանք և վանականք ամենայն գոյիւք իւրեանց ազատ և անհարկ լիցին յամենայն գիմոսական հարկաց արքունի» (էջ 23): «Իսկ որ ... ընդ հարկաւ արկանեն գեկեղեցի կամ զքահանայ, ղկրօնաւոր կամ ղհաւատաւոր, հարեա՛լ, հալածեա՛լ լիցին յերեսացն Աստուծոյ» (էջ 23): Ձի բացառված, որ այս կետը խմբագրված լինի՝ հօգուտ եկեղեցու և նրա սպասավորների:

Պայմանագրով վերացվում է հռոմայեցի և հայ քաղաքացիներից դանձվող գլխահարկը. «Իսկ համօրէն մարգիկ սեփական ազգացս Դադմատացւոց և Հայոց ամենեկին անգլխահարկ լիցին. բայց յամենայն վաստակոց իւրեանց հնգեակս տացեն ի դրունս արքունի և այլ դիմոս ի դրունս նոցա մի՛ նրթիցէ» (էջ 23): Գլխահարկը վերաբերում էր միայն նվաճված ժողովուրդներին, «Իսկ այլ ազգք և լեզուք, զորս մեծաւ պատերազմաւ հնադանդեցուցաք մեք և Հայք, նոքա պարտին մեղ զգին գլխոյ իւրեանց»¹⁰⁹: Բաց ի հնգեակէն և տան մեզ ոսկի և արծաթ ըստ կարի ի տարին երեք անդամ, ի գարուն ի գլխէ և յամառն յանասնէ և յաշուն յարդեանց մտէ» (էջ 23-24):

Հատուկ կետով անդրադառնում է վաճառականներին, որոնց պետութունը պաշտպանում է ավաղակներից. «Բայց վաճառականք, որք շրջին անաչք և շահին ի մերում աշխարհիս և յամենայն իշխանութեան մերում, և ոսկէհանք և արծաթահանք բաժին հանցեն մեղ» (էջ 24):

Հաջորդ կետը վերաբերում է զնդանները նետված, հարկավ ոչ քրեականներին՝ դուր, ավաղակ, մարդասպան, այլ «քաղաքական» բանտարկյալների ազատ արձակմանը. այն է՝ բանտ նետված Փոքր Հայքի (Պռոտին Արմոնիայի) հայ քրիստոնյաներին: Հայանի են սրբոց Եվստրատիոսյանց, ապա և Սեդաատիայի քառասուն վկաների վարքադրություններից»¹¹⁰: Նրանք, ըստ «Դաշանց թղթի», ազատ են արձակվում Գրիգոր Լուսավորչի հրամանով. «Իսկ ի հրամանէ Սրբոյ Լուսաւորչիս զերծցին բանդեալքն» (էջ 13): Հրաման է արձակում և Տրդատ արքան. «Իսկ ի հրամանէ քաջ արանց եղբորս մեր (Կոստանդինի – Հ. Բ.) Տրդատայ դարձցին ամենայն դատաւարտեալք, որ ի քրէական մեաաղս իցեն» (էջ 13)¹¹¹, այսինքն աշխատում են մետաղահանքերում:

¹⁰⁹ Իրավացի է է Կ. Շահնազարյանը, երբ ջանալով ցույց տալ «Դաշանց թղթի» սխալները, հիշում է «գին գլխոց» կոչված հարկը: Նա գրում է. «Գին գլխոց, որ Արաբաց խառն թաղի թարգմանութիւնն է: Հռոմայեցոց կայսրութեան ատենը ամեն հպատակ հարկ տալու պարտական էին, այլ ոչ գին գլխոյ, զոր Արաբիոյ մարգարէի յաջորդները հնարեցին այլապիսիներու համար, իբրև վրկանք անոնց մահմետական չրլայուն և չմեռնելուն» (էջ 95): Բրականում հենց Դիոկղետիանոսի հարկային ռեֆորմներում կալվածներ չունեցող քաղաքային բնակչութիւնը պարտավոր էր գլխահարկ վճարել (capitatio plebeia): Capitatio հենց գլխահարկ է նշանակում (caput – գլուխ): Այն հիշված է Թեոֆոսիոսի Դատաստանագրքում: Գյուղական բնակչութիւնը վճարում էր annona, գլխավորապես մթերք (ցորեն, յուղ, բուրգ, միս): Տես G. O s t r o g o r s k y. Նշվ. աշխ., էջ 67. Նաև՝ H. A. M a III K X H. Նշվ. աշխ., էջ 595:

¹¹⁰ Հ. Բ ար թ ի կ յ ա ն. Քրիստոնեութիւնը Փոքր Հայքում:

¹¹¹ Հմտ. De Vita Imp. Constantini, Lib. II, cap. XXX, col. 1008.- Νόμος ἀπολύων ἐξοπίρσιου καὶ βουλήs καὶ δημεύσεως («Օրենք վերացնող աքսորը, բռնագրավման վճիռը»: cap. XXXII - τοὺς ἐν μεταλλοῖs καὶ δημοσίοῖs ἀτιμασθέντας («Մետաղահանքերում

Վերջապես, դաշնագրում առկա է նաև մի կենցաղային հոգևած. «Եւ յերկուց ազգացս (իմա՛ Հայ և հռոմայեցի — Հ. Բ.) ո՛չ ոք իշխէ միմեանց սուր քարշել, և որք յանդգնին՝ սուր նոցա մտցեն ի սիրտս իւրեանց» (էջ 14): Ասել է՝ հայը հռոմայեցուն և հակառակը իրավունք չունեն միմյանց կյանքի դեմ ոտնձգություն կատարել, իսկ կատարողները ենթակա են մահապատժի:

Սա վկայում է այն մասին, որ «Դաշանց Թղթի» առաջին իրական մասը ներառում է հարցեր ու կետեր, որոնք վերաբերում են տարբեր տարիներին, բայց անկասկած Կոստանդնյի և Տրդատի ժամանակներին: Ամենավաղ տարվան է վերաբերում քրիստոնյաներին բանտից ու աքսորավայրից ազատ արձակելը: Դա պիտի որ կատարված լիներ 313-ից հետո և պիտի վերաբերեր Կոստանդնյի կողմից Տրդատին զիջված Փոքր Հայքի այն մասին, որ հիշված է որպես «Պռոտին Արմենիան» (Սեբաստիա քաղաքը և նույնանուն նահանգը, Նիկոպոլիսը, Կողոնիան, Սատաղը, Սեբաստուպոլիսը և Վերիսան), քանզի 301 թ. քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակած Հայաստանում հազիվ թե մնացած լինեին բանտարկված և աքսորված քրիստոնյաներ:

Վերջապես, կարևոր մի կետ ևս, որ ուսումնասիրողները ոչ միայն չեն գնահատել ըստ արժանվույն, այլ սլարդապես անտեսել են որպես հերթական կեղծիք: «Խնդրեցի յարքայէն Տրդատայ արս 300 հասակաւ և արիւնթեամբ հոյակապ¹¹², գորս և Արմէնք անուանեցի. և կարգեցի ի սպասաւորութիւն արքունական գահոյիս իմոյ, հզօրիչք գլխոյ իմոյ և թիկնապահք իմ ի տուէ և ի գիշերի, և առաջապահեստք իմ ի պատերազմի» (էջ 18): Եթե նկատի առնենք աղբյուրում գրվածը, թե «հասին առ մեզ զօրքն Հայոց» (էջ 12), Տրդատ արքան ընդառաջել է Մեծն Կոստանդնյի խնդրանքին:

«Դաշանց Թղթի» վերոհիշյալ փաստը փայլուն կերպով հաստատվում է բյուզանդական իուռնոգրոսի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու կողմից: Նա իր «Գաղտնի պատմություն» մեջ գրում է. «Նախկինում պալատի պահպանության համար առանձնացվել էին երեք հազար հինգ հարյուրից ոչ պակաս զինվորներ, որոնց սքոլարիոս էին անվանում: Ի սկզբանե անտի (Կոստանդնյի ժամանակներից — Հ. Բ.) պետությունը սրանց վճարում էր շատ ավելի բարձր ռոճիկ, քան մնացած բոլոր զինվորներին: Անցյալում կայսրերը սրանց ընտրության ժամանակ նկատի էին առնում մարդկանց արժանիքները և հայերին էին տալիս նախապատվությունը (ἀριστινότητα ἀπολέξαντες ἐξ Ἀρμενίων ἐς ταύτην δὴ τιμὴν ἵγουν): Բայց սկսած Զենոն կայսրից, զինվոր անունը սկսեց տրվել երկչոտ և պատերազմի մասին ամենևին գաղափար չունեցող մարդկանց: Ժամանակի ընթացքում նույնիսկ ստրուկները դրամով գնում էին զինվորի կոչումը: Երբ թագավորությունը Հուստինոսը ստացավ (518 թ. Հ.Բ.), Հուստինիանոսը շատերին արժանացրեց այդ պատվին, նրանցից շատ դրամ չորթելով»¹¹³: Ստացվում

աշխատելու և պետական հանցագործություններ կատարած լինելու համար դատապարտված», նույն տեղում, սյունակ 1009:

¹¹² 1683 թ. հրատարակության մեջ ավելի ճիշտ՝ «հսկայակապս»:

¹¹³ Պրոկոպիոս Կեսարացու «Գաղտնի պատմություն» (Թարգմ., առաջաբան և ծանոթ Հ. Բարթիկյանի). Երևան, 1987, էջ 114:

է, որ Կոստանդին Մեծի ժամանակներից սկիզբ առած կայսերական սլաւա-
տի սլաւոստոսթիոսը հայերին վստահելը («նախկինում», «անցյալում»,
«ի սկզբանէ անտի») գոյատեւեց մինչև Զենոն կայսեր թագաւորութիւնը
(474-475, 476-491 թթ.): Զինվորների թվաքանակի տարբերութիւնը՝ Կոս-
տանդինի ժամանակ 300 հոգի, Հուստինիանոս I-ի օրոք՝ 3500, բացատրվում
է մայրաքաղաքի ընդարձակմամբ, նաև սլաւատական բյուրոկրատիայի
զգալի աճով՝ ավելի քան երկար ժամանակամիջոցում: Իսկ թե ինչու
Կոստանդինը և հաջորդող կայսրերը նախապատվութիւնը տալիս էին հա-
յերին, բացատրվում է ոչ միայն նրանց արիութեամբ, այլ նախ և առաջ «օ-
տարութեամբ»: Տեղյակ չլինելով օտար երկրին և նրա լեզվին, չէին մաս-
նակցի սլաւատական հեղաշրջումներին և քաղաքական ներքին պայքա-
րին, կծու աշխիւն հավատարմաբար:

Քանի որ հիշեցինք Պրոկոպիոս Կեսարացուն, անդրադառնանք նաև
Կոստանդին Մեծ կայսեր Տրդատ թագաւորին շնորհած ընծաներին, որոնց
մասին խոսվում է «Դաշանց թղթում»: Կոստանդինն ասում է. «Պսակեցաք
զմեծ արքայն Տրդատ կայսերական թագիւս լուսասուռ աւամբ յօրինեալ և
մեծամեծ մարգարաօք շրջապատեալ, և զարդարեցաք զհսկայագոյն հասակ
սորա ծովային ծիրանօք, օքսունական մետաքսօք, մարդարամաւածօք ևս
և զանգին դաւալի հաւրն իմ հղաւորի ամի ընդ մէջ Տրդատայ քաջի... անգին
դոհարօք և զուռագեղ զեղօք, տալաղիոնօք, սիդնայօք, խոսուկեփաղօք...»¹¹⁴
և միանգամայն իսկ չորս հազար զարդուք...» (էջ 16-17): Այս առթիւ հի-
շենք Մովսէս Խորենացու գրածը, որ Հռոմի կայսր Կոստասը հայոց Խոս-
րով արքային ուղարկեց «ծիրանիս հանդերձ պսակաւ»¹¹⁵: Ինչպես նաև
Թեոփանիոս Խոստովանողի գրածը լաւերի թագաւոր Յւթիոսի մասին:
Պատմիչը (Ալեքսանդրյան տոմարի 6014 թվականի տակ — մ.թ. 522) ցույց
է տալիս, որ սլաւոսթի Կալատ արքայի (488-531) կողմից թագաւոր հռչակ-
ված Յւթիոսը, աստամբելով Կալատի դեմ, եկավ Բյուզանդիոն՝ Հուստին-
իոս կայսեր մոտ, խնդրեց իրեն քրիստոնյա մկրտել և թագաւոր ճանաչել:
Հուստինիոսն ընդառաջ գնաց, նրա վրէժին թագ գրեց, հազցերեք թագաւոր-
ական սպիտակ քլամիդ (φορέσας στεφάνιον — սլաւի και χλαμίδα
βασιλικήν): Նրա դոսին ոսկե էր՝ մարգարիտներով ազդեղված¹¹⁶: Հովհան-
նէս Մալալայը ևս հիշում է այս դեպքերը: Յւթիոսին, ըստ նրա, շնորհ-
ված էին «հռոմեական թագաւորական պսակ» (στεφάνιον Ῥωμαϊκόν
βασιλικόν), «սպիտակ ամբողջութեամբ մետաքսյա քլամիդ» (χλαμίδα
ἄσπερον ὀλοσθήρικον): Նրա հագին կային իր երկրից (Լազիկայից) բերած կո-
շիկները, դրանք սլաւոսթիական ձևի էին՝ մարգարիտներով ազդեղված, ինչ-
պես և իր դոսին, այն ևս մարգարիտներով էր»¹¹⁷:

Երբ, սխալ չէ՞, որ «Դաշանց թղթում» Տրդատի մասին Կոստանդին
կայսեր ասածը, թե «պսակեցաք զմեծ արքայն Տրդատ կայսերական թա-
գիւս», «և զանգին դաւալի հաւրն իմ հղաւորի ամի ընդ մէջ Տրդատայ քաջի»

¹¹⁴ «Դաշանց թղթի» 1709 թ. հրատարակութան մեջ՝ «խոսակեփաղօք» (էջ 406, կարգա՝
«խոսակեփաղօք»), հուն. χρυσόκεφαλος՝ «ոսկե թագ կրող», բառացի «ոսկեգլուխ»:

¹¹⁵ Խ ո ս ե ն ա յ ի, էջ 261:

¹¹⁶ Theophanis Chronographia, vol. I, p. 168-169.

¹¹⁷ Ioannis Malalae Chronographia. Ex recensione Ludovici Dindorfii, Bonnae, 1831, p. 415.

րսար Հապնում են Հռոմայեցիների և սլարսից թագավորները: Հռոմեական զորքը երբեք օգնություն չի ցուցաբերել ոչ Հայոց թագավորին, ոչ էլ սատրապներին: Պատերազմական գործերում նրանք ինքնուրույն էին»¹²⁵:

Տրամաբանական չէ՞ Կոստանդին Մեծի՝ Տրդատ թագավորին շնորհած «ծովային ծիրանու», «օքսունական մետաքսօք» և թանկագին քարերով ազուցված հանդերձանքի տակ տեսնել սկզբնական շրջանում 298 թ. Հռոմին անցած հարավարևմտյան Հայաստանի Անգեղտան, Մեծ Ծովքի, Աղձնիքի, Կորդուքի և Ծավդեքի ինքնավար նախարարներին, հետագայում նաև Չորրորդ Հայքի հինգ (կամ վեց) սատրապներին շնորհված նշանակները, ամենից առաջ «ծովային կենդանիների վրա բուսնող բույլից պատրաստված քղամիդը, մետաքսյա պատմուհանը»: Եթե նրանց հագած երկաթաճիւղ կարմիր կոշիկները¹²⁶ նույնն էին, ինչ Հռոմայեցիների և սլարսից փհասիտների հագածը, այն, որ նրանք պատերազմական գործերում ինքնուրույն էին, դա վկայությունն է չէ՞ այն բանի, որ նրանք (ինչպես և Տրդատ արքան) ընդամենը վայելում էին կայսեր հովանավորությունը: Եվ այն, ինչ Տրդատը ստացավ Կոստանդինից, նրան «հասնում էր» ըստ կանոնակարգի:

Պրոկոպիոսից հետո «սատրապներին» կայսրից ստացած «ծովային կենդանիներից» հավաքված բրդից կարված քղամիդի մասին այլևս խմայող չկար: XI–XIII դդ. կղզիքի հեղինակը կարող էր այդ մասին գիտենալ: Պարզ չէ՞, որ Տրդատի ստացածի մասին վկայությունը համապատասխանում է իրականությանը, որ այդ մասին գրված է եղել հենց IV դ. փաստաթղթում:

Քանի որ անդրադարձանք և ճշգրտեցինք «Դաշանց թղթում» առկա վերահիշյալ «ծովային» թեման, ապա նշենք հաճախ, որ նրանում կան և ուրիշները: Կոստանդին կայսրը «ծովային ծիրանեօք»-ից բացի, Տրդատ թագավորին «օժտեց» «և արքունադրոշմ նշանաւոր կառօք և ծովային օդաթուխ նրվիսուրօք ոսկեսարօք» (էջ 17): Երկվարի առնչությամբ «օդաթուխ» նշանակում է «արագավազ», «արագ սլացող»: Իսկ «ոսկեսարօք»: «Ոսկին» հասկանալի է, իսկ «սարօք»: Պարզվում է, որ նշանակում է «ձիու բաշ»: Ուրեմն, Տրդատի ստացածը կայսերական դրոշմը կրող կառք է, որին լծված են արագավազ, սրաթուխ, սրսրչավ «ոսկե (չեկ) բաշ» (վարսք) ունեցող երկվարներ: Ավելորդ է ասել, որ ուսումնասիրողները այս նախադասության վրա էլ ոչ մի ուշադրություն չեն դարձրել: Մենք ստիպված ենք մխրճվել հին հունական դիցաբանության մեջ և սլարդել սրանց ինչ լինելը:

Հին հույների բանաստեղծական երևակայությամբ, երբ հեռու հորիզոնում տեսնում են քամու ըրած ըրած փրված ու սլացող ալիքները, նրանց թվում է, թե դրանք իրենց բաշը առտանող, արագ խոյացող երկվարներ են: Այդպիսիք են ծովի աստված Պոսեյդոնի կառքին լծված ձիե-

¹²⁵ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 190-191:

¹²⁶ Թեոփանես խոստովանողի վկայությամբ, Լազերի վերահիշյալ թագավոր Յաթիոսի կոշիկները ևս կարմիր էին, մարդարիտներով ազուցված՝ «պարսկականների նման»: (τα γὰρ τὰ γὰρ αὐτοῦ ροῦσια ἦσαν ἐχοῦτα μαργαρίτας περικλυτὰ σχηματι). Theophanis Chronographia, p. 168.

ըր¹²⁷: Այդ մասին տեղեկանում ենք Հոմերոսի *Իլիականից*: Այսպես, Իլիական, գլ. 13, 23-24.

ἔνθ' ἐλθὼν (ὁ Πόσειδων) ὑπ' ὄχεσφι τετύσκετο χαλκοπόδ' ἱππῶ
ᾠκυπέτα χροσέησιν ἐθείρησιν κυμῶσιν τε.

(«Հասնելով այնտեղ (Պոսեյդոնը հագես վայրը — Հ. Բ.) կառքին լծեց երկու սղոնձասմբակ ձիեր, որոնք սլանում էին արագ և ունեին ոսկե բաշեր»):

Նշենք այստեղ Արսեն Բաղրատունու մեղ հետաքրքրող տողերի թարգմանությունը.

«Անդր հասեալ՝ զպղնձասմբակ լըծեաց ի զոյգսըն զերկվարսն ըսրաթռիչ օդապարիկս՝ ոսկեգիսակ վարսագեղեպս:

Ահա և Համաղասս շամբարձումյանի թարգմանությունը.

«Հենց որ աստվածն հասավ այնտեղ, կառքին լծեց ձիերն արագ գեղեցկագես ու ոսկեբաշ սղոնձակուռ սմբակներով»:

Արդ, կասկած կա¹²⁸, որ «Դաշանց թղթում» ասվածը գալիս է Հոմերոսի *Իլիականից*: Կրկնենք. «արքունադրոշմ նշանաւոր կառօք և ծովային օդաթռիչ երկվարօք ոսկէսարօք»: Նշանակություն չունի «Դաշանց թղթում» դա մուտք է գործել ուղղակի¹²⁹ Հոմերոսի *Իլիականից*, թե՛ վերցվել է որևէ այլ, անտիկ շրջանի երկի միջնորդությամբ: Բոլոր դեպքերում XI-XIII դդ. կեղծիքի հեղինակն այդ մասին հաղիվ թե գաղափար ունենար: Մնում է խորհրդածել և հայոց «հղօր հաղարապետաց» Կոստանդինի պարզեւած «նժոյգ ծովայինք»-ի շուրջը ևս:

Կանգ առնենք «Դաշանց թղթի» մի այլ «ծովային» թեմայի վրա: Մի շատ հետաքրքիր, բայց և անչափ կարևոր, նախադասություն և բառ հանդիպում են Մեծն Կոստանդինի կողմից Տրդատ թագավորին (և իրը՝ Դրիգոր Լուսավորչին) մատուցած պարգևների թվում: Այդ նախադասությունը Կ. Շահնազարյանցի հրատարակած «Դաշանց թղթի» բնագրում մասամբ աղավաղված է, մասամբ կրճատված և մեղ հայտնի է աղբյուրի 1683 թ. *editio princeps*-ից և 1709 թ. հրատարակությունից: Կ. Շահնազարյանցի հրատարակության համաձայն, հյուերերին ճանապարհելու առիթով Կոստանդինն ասում է. «Ետու տուրս մեծամեծս և պատրաստեցի զամենայն պիտոյս նոցա ընդ ծով և ընդ ցամաք ճանապարհին, որ յԱրևելս նաև զօրս արքունականս մինչև ի սահմանս Հայոց» (էջ 28): Իրականություն մեջ նախադասությունն այսպիսին է. «յԱրևելս» բառից հետո կարդում ենք. «զնաւս նորս (Կ. Շահնազարյանցի հրատարակության մեջ՝ «նաւ զօրս») արքունականս և գիոսկորանշանս» (1683 թ. հրատ. էջ 32, 1709 թ. հրատ. էջ 419): «Դիոսկորանշան» նշանակում է նավախելի (կամ ցուռի)՝ վրա դրված Դիոսկորոսների պատկերներ: Դիոսկորոսները՝ Կաստորն ու Պոլլիդեկեսը, Ջևսի և Լեդայի երկվորյակ որդիներն էին (հռոմայեցիների մոտ՝ *Pollux*), սրանցից՝ Երկվորյակների համաստեղությունը (լատ. *Gemini*): Հին հույների հավատալիքների համաձայն, եթե փոթորկի և ալեկոծություն բռնված նավի վերևում երևա հիշյալ համաստեղությունը, դա փրկություն

¹²⁷ P. D e c h a r m e. *Mythologie de la Grèce Antique*. Cinquieme edition. Paris, 1879. p.328.

¹²⁸ Հոմերի *Իլիական*. Հան ի հայ Հ. Արսէն Կոմիտաս Բաղրատունի ի Մխիթարեանց, Ի Վեհեօրի, 1893, էջ 222: Հ ո մ եր ո ս. *Իլիական* (թարգմ. Հ. Համբարձումյան). Երևան, 1955:

և ապահովություն կրերի: Համարվելով նավաստիների սլաճապան աստվածություններ, Դիոսկորոսները կոչվում էին արշաներ, փրկիչներ, բարի պաշտպաններ: Մաքսիմոս Տյուերացի փրկիստփան (II դ.) գրում է, որ ալեկոծության ենթարկված իր նավից երկնքում նկատել է Դիոսկորոսների համաստեղությունը, որ ճանապարհ էր ցույց տալիս¹²⁹:

«Հոմերոսյան» անվանվող, բայց նրան չողատկանող «Հիմներում» ցույց է տրված, որ ալեկոծության բռնված նավաստիները, կանգնելով նավախեփի վրա, փրկության կոչ են անում Դիոսկորոսներին (Զեւսի որդիներին).

οἱ δ' ἄπο νηῶν

εὐχόμενοι καλέουσι Δίος κόυρους μεγάλοιο

ἄρνέσσιν λευκοῖσιν, ἐπ' ἀκρωτήρια βάντες

πρόμνης,

որոնց հանկարծակի երեւելով (համաստեղությունը), դադարում են բամբիները և խաղաղվում ալիքները¹³⁰:

Վ. Վերեսաևի թարգմանությունը.

И кораблям быстregoдным, когдa на неласковом море

Зимние бури бушуют. С судна воспылая молитвы,

Люди на помощь зовут сыновей многомощного Зевса¹³¹,

այսինքն Կաստորին և Պոլիդեկեսին:

Նման մի նավի հիշատակության հանդիպում ենք «Գործք Առաքելության» (28.11): Հոմերի քաղաքացի Պոպոս Առաքյալին տանում են Հռոմ դատելու: Ժանապարհին իրեն տանող նավը նախապես խորխոր է պցում Մալատ կղզում (հունարենում՝ Μελίτη - Մելիտա, որ Սուրբ Գրքի հայերեն թարգմանության հրատարակություններում սխալմամբ դարձել է Սելիտին): Ձմեռելով այնտեղ՝ «յես երից ամսոյ ելաք ի նաւ մի Աղեքսանդրացի որ ձմերեղ էր ի կղզւոջն իշխաւորաւ (բնադրում՝ παρασημα, այստեղ՝ նավի զինանշան) Դիոսկորացւոց»: (ἀντήχθημεν ἐν πλοίῳ παρασκεψιμακότι ἐν τῇ νήσῳ, Ἀλεξανδρίῳ, παρασημα Διοσκοιροῖς): Հմմտ. մեր աղբյուրի «նաւա նորա արքունականս և դէսկորոսնշանս»:

XI-XIII դդ. «Կեղծարարը» հազիվ թե Դիոսկորոսների և նավի վրա գրված նրանց պատկերների մասին գիտենար¹³²: Իսկ ուլքեր, որ Տրդատին շնորհված նավի պատմությունը իրողություն էին համարում, ապա նրան նավարկելիս էին համարում, թեկուզև լռելյայն, Հռոմից: Այսինքն Տրդատի կտրեց Միջերկրականը, ավ գուրս եկավ Փոքրասիական թերակղզու:

¹²⁹ P. D e c h a r m e. Mythologie..., p. 500.

¹³⁰ «Ομηροί», XXXIII, 6.

¹³¹ Гомеровы гимны. Перевел с древнегреческого В. Вересаев, М., 1926, с. 81, стихии 7-9. Վաղագույն հիմները վերաբերում են մ.թ.ա. VIII- VII դդ., մեղ հետաքրքրողը ստեղծված է Ալեքսանդրյան շրջանում (մ.թ.ա. III- I դդ.):

¹³² XI-XIII դարերի քրիստոնյա հեղինակի համար նավաստիների պաշտպան Ս. Նիկողայոսն է: Ծնվել էր III դ. կեսից Հատ Լիկիայի Պատարա քաղաքում, անվանի քրիստոնյաների բնառնիքում: Դեպի Երուսաղեմ ուխտի դնալիս նրա նավը սարսափելի ալեկոծության հանդիպեց և իր աղոթքներով այն գաղարից: Այսուհետև նա համարվեց նավարկողների պաշտպան սուրբը: Մասնակցեց Նիկիայի եկեղեցածոցովին: Մահացավ 330 թ.: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ XI-XIII դդ. նավարկողների նավերի վրա ոչ թե Դիոսկորոսների «նշանները» պիտի լինեին, այլ Ս. Նիկողայոսինը: Այսօր էլ Հունաստանում բոլոր նավերը կրում են նրա սրբապատկերը: Եղել են հետապոստոսներ, սվեբր Ս. Նիկողայոսի անձի մեջ տեսնում են Պոսիդոնի վերակերպությունը՝ քրիստոնեական պաշտամունքում:

չգիտես որ նավահանգիստը, ալպա անցնելով Արևելահռոմեական կայսրության բազում նահանգներով, հասավ իր երկիրը (գնալիս էլ՝ հակառակը):

Նիկոմեդիայի վերաբերյալ մեր դատողությունները մեզ իրավունք են տալիս եզրակացնելու, որ Տրդատը Նիկոմեդիայից Հայաստան վերադարձավ Եվքսինյան Պոնտոսի վրայով, ընդամենն անցնելով մեկ նահանգի՝ Պափլագոնիայի ավերով: Ելենոպոնտոսը Ամասիա կենտրոնով գտնվում էր Տրդատի պետության սահմաններում (Համտ. «Դաշանց Թղթում» (էջ 18). «Եւ այս է բուն Հայրենիքն Տրդատայ ի լեռնէն Արծիոյ մինչև ի լեռնն Արարատայ և ի Գայլ գետոյն Ելենոպոնտացւոց (կարգա՝ Ելենոպոնտացւոց – Հ. Բ.) մինչև ցհզօր գետն Տիգրիս մեծ», և Նիկոմեդիայից շատ հեռու չէր:

Ե) Տեխնիկական տերմիններ (terminus technicus) «Դաշանց Թղթում» - «հայր», «եղբայր», «բարեկամ»

Այստեղ անհրաժեշտ է կանդ առնել մի քանի բառերի վրա, որոնք մաստավորված չեն ուսումնասիրողների կողմից, դեռ ավելին, սխալ են հասկացված: Խոսքը վերաբերում է «Հայր», «եղբայր» և «բարեկամ» բառերին, որոնք այլ բան չեն, քան *terminus technicus*, ոչ, ինչպես կարծում է (կոնկրետ «եղբայր» բառի վերաբերյալ) Կ. Շահնազարյանցը՝ թե «որպես օգտագործված է դովեստական մակդիրներով» (էջ 20):

Այսինքն «Հայր» բառից: Կոստանդին Մեծը, ըստ «Դաշանց Թղթի» մեզ հասած բնագրի, մի քանի անգամ այդպես է անվանում Գրիգոր Լուսավորչին. «Նաև զդաւանութիւն Հաւատոյ սուրբ «Հօրս մերոյ Գրիգորի» (էջ 13-14), «Հոգեզարդ Հայրս մեր» (էջ 14), «Հայրս Հանուրց Գրիգորիոս» (էջ 21): Կոստանդինը «Հայր» է անվանում նաև Սեղբեստրոս պապին. «Արդ յայսմ հետէ Հնազանդեմք Հօրս մերոյ Հոգևորի» (էջ 22): Այդ բոլորը, հարկավ, ասլացույց չէ, որ Կոստանդինը («Հռոմում») անձամբ հանդիպեց Գրիգոր Լուսավորչին: Դա հետո է ավելացվել: Սա սովորական հաճոյախոսություն չէ, այլ կանոնակարգված սիստեմ, որ դոյատևեց շատ երկար՝ անցնելով Բյուզանդական կայսրություն: Կոստանդին VII Ծիրանածին կայսեր (913-959 թթ.) «Բյուզանդական արքունիքի Արարողություններ մասին» (*De Cerimoniis aulae byzantinae*) աշխատության երկրորդ գրքի 48-րդ գլուխը կրում է «Այլազգիներին ուղարկվող նամակների վերնագրերը» խորագիրը, ուր անդրադառնալով Հռոմի պապին ուղարկվելիք նամակին, ցույց է տրված, որ այն սլետք է լինի այսպիսին. «Հանուն հոր և որդվո և հոգվոյն սրբո՝ մեր մեկ և միակ ճշմարիտ աստուծո: Կոստանդին և Ռոմանոս¹³³ հավատացյալ ի նույն աստված հռոմայեցիների կայսրերը Հռոմի սրբազնագույն այսինչ պապին, մեր հոգևոր հոր»¹³⁴: Ինչպես տեսնում ենք, դա բառացի համընկնում է Կոստանդին Մեծի Գրիգոր Լուսավորչի

¹³³ Ռոմանոս I Լեկապենոսը 920-944 թթ. Կոստանդին Ծիրանածինի կայսերակիցն էր:

¹³⁴ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայկերի մասին 6: Բյուզանդական աղբյուրներ գիրք Բ: Կոստանդին Ծիրանածին (Թարգմ., առաջաբան և ծանոթ. Հրաչ Բարթիկյանի). Երևան, 1970, էջ 152:

վերաբերյալ ասվածին՝ «Հօրս մերոյ Հոգևորի»: Կոստանդին Ծիրանածինը հիշում է նաև Հայոց, վրաց և աղվանից կաթողիկոսներին ուղարկվող նամակների վերնագիրը. «Քրիստոսասեր տերերի հրամանքը այսինչ երկրի ամենարարեսպաշտ այսինչ [Հոգևոր] առաջնորդին»: Կոնկրետ Հայոց և աղվանից կաթողիկոսներին նա չէր կարող «Հոգևոր Հայր» անվանել, քանզի մեջտեղում արգեն եկեղեցիների կես Հազարամյակի բաժանում կար և մեկը մյուսին «Հեռետիկոս» էր համարում, իսկ վրաց քաղկեդոնիկ կաթողիկոսին էլ սրանց էր հավասարեցրել:

Տրդատը (ինչպես և Կոստանդինը) ևս Սեդեստրոս պապին «Հոգևոր Հայր» է անվանում. «Արդ՝ յայսմ հետէ Հնազանդեմք Հօրս մերոյ Հոգևորի» (էջ 22): Սա այն դեպքերից է, երբ ուզում են կեղծիք տեսնել՝ ընդդժեռով պապի վերադառնությունը: Բայց դա պարտադիր չէ: Հռոմի պապը մինչև 867 թ. Բյուզանդական կայսրության մեջ չորս պատրիարքների թվում՝ Կոստանդնուպոլսի, Անտիոքի, Երուսաղեմի և Ալեքսանդրիայի, որպես Պետրոս առաքյալի փոխանորդ, համարվում էր առաջինը:

Անցնենք «եղբայր» բառին: Դեռևս Կոստանդինից առաջ Դիոկլետիանոս կայսրը դիմում է Տրդատին հետևյալ կերպ. «Ինքնակալ կայսր Դիոկլետիանոս առ սիրելի եղբայր Թագաւոր Հայոց Տրդատ, ողջոյն»¹³⁵: Նույն կերպ շարունակում է և Կոստանդին Մեծը բուն Ագաթանգեղոսի «Պատմության» մեջ. «Սոյնպէս և արքային Տրդատայ իբրև եղբաւր սիրելոյ, սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ...»¹³⁶: Նաև «Դաշանց Թղթում»։ «Իսկ ի հրամանէ քաջ արանց եղբօրս մեր Տրդատայ» (էջ 13), «եղբայրս Տրդատ» (էջ 14), «բազկակից եղբայր մեր Տրդատ արքայ» (էջ 14), «Համաշունչ եղբարք (Կոստանդինն ու Տրդատը, էջ 14), «զմեծ արքայն Տրդատէս, զհամամիտ և զհամակարի եղբայրն իմ և զբազկակից բարեկամն» (էջ 15), «սլարդեւցի և սիրելի եղբօրն իմոյ Տրդատայ» (էջ 18), «Պատմեցաք Տրդատայ վեհայ եղբօրս իմում» (էջ 22):

«Եղբայր» (լատ. *frater*) բառը ևս *terminus technicus* է, որ Հռոմեական կայսրությունում որոշակի իմաստ ունենր: Դա սլատվո տիտղոս էր Հռոմին դաշնակից ժողովրդին տրվող (*Aedui a senatu fratres appellati*, C. Julius Caesar): Եվ եթե մեր բնագրում Կոստանդինն ու Տրդատը «Ֆրեր միմեանց» են անվանված (էջ 14), իսկ Տրդատը՝ «Ֆրերս մեր Տրդատիոս» (էջ 20), փաստ, որին բոլոր հետազոտողները արտակարգ նշանակություն են տալիս; «Թերևս միայն «Ֆրեր» ֆրանսերեն բառը, որը միակը չէ այս տեքստում, բավական է գրություն ուղ ժամանակի մասին դադափար կազմելու» (էջ 84), ապա դա ոչինչ չի նշանակում, սլարդասես նախասկզբնական «*frater*»-ի («եղբայր») ուղ թարգմանությունն է:

Հատկենքեն *frater* (եղբայր) բառը նույն իմաստով անցել է նաև Բյուզանդական կայսրություն, այս անգամ հունարեն ἀδελφός գառնալով: Կոստանդին Ծիրանածինի վերահիշյալ աշխատության մեջ մենք կարգում ենք. «Ռեքսին Սաքսոնիայի: Ռեքսին Բավարիայի (սա Նեմիցներ կոչված-

¹³⁵ Ագաթանգեղոսի Պատմության նորահայտ խմբագրությունը (Վարք) (Թարգմ. բնագրից Ն. Բարթիկյանի, առաջաբան և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի). - «Էջմիածին», 1966, №8, 1966, էջ 46:

¹³⁶ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, էջ 462:

ների երկիրն է): Գալլիայի ռեքսին: Գերմանիայի ռեքսին: Բուրգունդացիների ռեքսին: Նամակը վերնագրված է այսպես. «Հանուն հոր և որդւո և հոգւոյն սրբո, մեր մեկ և միակ ճշմարիտ աստուծո: Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի նույն աստված հռոմայեցիների կայսրեր, սիրելի և հոգեւոր այսինչ եղբոր, երեւելի ռեքսին»¹³⁷: Նաև «Ֆրանկիայի ռեքսին ... Կոստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի նույն աստված, վեհ օգոստոս ինքնակալներ, հռոմայեցիների մեծ կայսրեր, մեր սիրելի, ցանկալի և հոգեւոր եղբոր, Ֆրանկիայի ամենաազնիվ, երեւելի այսինչ ռեքսին»¹³⁸:

Բացի արքաների «եղբայր» հանդիսանալուն, հոգեւոր ղեկավարները ևս միմյանց «եղբայր» էին անվանում: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը (901-907, 912-925) Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսին դիմում է հետևյալ կերպ. «Սիրելի եղբոր մերում՝ Յովհաննու կաթողիկոսի Հայոց Մեծաց»¹³⁹:

Վերջապես անդրադառնանք նաև «բարեկամ» բառին: «Դաշանց թղթի» հենց սկզբում Կոստանդին կայսրը և Հռոմի պապը, դիմելով Տրդատ Թագավորին և Գրիգոր Լուսավորչին, ասում են. «Սիրելի եղբարք մեր ի Քրիստոս և բուն բարեկամքս բարձրագահ իշխանութեանս մերոյ» (էջ 12), «զմեծ արքայն Տրդատէս, զհամամիտ և զհամակարի եղբայրն իմ և զբաղկակից բարեկամն» (էջ 15):

«Բարեկամ» բառը ևս *terminus technicus* է: Լատիներեն *amicus*, որ անցել է Բյուզանդիա, դառնալով φίλος, որ որպես կանոն վերաբերում էր ոչ քրիստոնյա պետութւյան վեհապետին: Այսպես, «Կոստանդին և Ռոմանոս ի Քրիստոս բարեպաշտ ինքնակալներ, մեծ, վեհ օգոստոսներ, հռոմայեցիների կայսրեր, մեր սիրելի բարեկամ եղիպտոսի ամենաազնիվ ամիրային»¹⁴⁰: «Հնդկաստանի վեհապետին. «Կոստանդին և Ռոմանոս, հավատացյալ ի Քրիստոս աստված հռոմայեցիների ինքնակալ մեծ կայսրեր, Հնդկաստանի այսինչ վեհապետին, մեր սիրելի բարեկամին»¹⁴¹:

«Հին Կահնամակների հիման վրա Հեոն¹⁴² քրիստոսասեր և իմաստնադույն մեր կայսեր կողմից» 899 թ. Ֆիլոթեոսի կազմած նշանավոր «Գահնամակում»՝ (Կլետորոգիոն) այդ «բարեկամը» որպես *terminus technicus* հիշվում է կայսերական ընդունելութւյունների ժամանակ հրավիրված օտարերկրացի մեծավորների առնչութւյամբ. οἱ ἐξ Ἀγαρίων φίλοι (հագարացի բարեկամներ), ἀπὸ Βουλγαρίων φίλοι (բուլղար բարեկամներ): Οἱ δὲ ἐκ τῶν λοιπῶν ἐθνῶν ἐρχόμενοι φίλοι (այլ աշխարհներից եկող բարեկամներ)¹⁴³:

¹³⁷ Կ ո ս տ ա ն դ ի ն Մ ի Ր ա ն ա ծ ի ն, էջ 152:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 154:

¹³⁹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1912, էջ 266:

¹⁴⁰ Կ ո ս տ ա ն դ ի ն Մ ի Ր ա ն ա ծ ի ն, էջ 153:

¹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 154:

¹⁴² Հեոն VI (886-912), Վասիլ I-ի որդին և Կոստանդին Միրանաթինի հայրը:

¹⁴³ N. O i k o n o m i d è s. Les Listes de Preseance Byzantines des IXe et Xe siecles. Paris, 1972, p. 163. Նշեմ այստեղ, որ բյուզանդական արքունիքում որպիս տիրանիկական տիրմին կար նաև «որդի»-ն: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կոստանդին Միրանաթին կայսրին հասցեագրված նամակում Սմրատ I Բագրատունու վերաբերյալ գրում էր. «որ

2) Տրդատ - Կոստանդին պայմանագրի կլաուզուլան

«Դաշանց Թղթի» վերջում, քանի որ այն ներկայացվում է որպես մեկ ամբողջություն, գրված է. «Այս գիր միաբանութեան և սիրոյ և հաստատ հայրենադրութեան ի հետ Հայոց գրեցաւ հրամանաւ մերով Կոստանդեայ կայսեր [և Սեղբեստրոս պապի] ի մեծ սիւնհոդոսիս և ի տօնի սուրբ Առաքելոցս լատին լեզուաւ մակագրեալ և արքունական մատանեաւ մերով կնքեալ և ստորագրեալ»: Դժվար չէ նկատել, որ թեև այն գրված է Կոստանդին կայսեր [և Սեղբեստրոս պապի] «հրամանաւ», ստորագրված է միայն կայսեր կողմից: Շատ հնարավոր է, որ տվյալ նախապատկերները կրատագրության (բացի մեր կողմից փակագծերի մեջ առնված բառերից), զանվում էր «Դաշանց Թղթի» Տրդատ-Կոստանդին դաշնագրութեան վերջում և այն XIII դ. տեղափոխվել է դրան կցված կեղծիքի վերջում, ավելայնվելով Սեղբեստրոս պապի անունը: Հասկանալի է, պայմանադրի մասը ակնհայտ պատճառներով (որոնց մասին դեռ կխոսվի), սխալի որ գրված լինի լատիներեն: Իսկ Տրդատին տրված պատճենը: Հայ Արշակունիների արքունիքում իշխող էր ոչ թե լատիներենը, այլ վրիլափորապես հունարենը: Տրդատն ինքը «յունական աշխարհական դպրութեանն, երկնաւոր իմաստութեանն, յառաջագոյն էր ակեղեակ, առաւել փիլիսոփայական մտաց հանճարադիրութեան հմուտ էր, զի ուսեալ էր զայն»¹⁴¹: Ինչպես նշվեց վերևում, հայերեն գրերի գյուտից հետո «Դաշանց Թուղթը» հունարենից թարգմանվեց հայերեն: Եթե նկատի առնենք Տրդատ-Կոստանդին պայմանագրի հայերեն թարգմանութեան մեջ սպրդած հունարեն առանձին բառերը՝ սկզբագրոս (πρόλογος - ծով), սիւնհոդոս (σύννοδος - ժողով, եկեղեցա-ժողով), դիմոսական (δημόσιοι - պետական, հարկ), դիմոս (δημός, ավելի ճիշտ՝ δῆμος - դատական կատարածու), խոսուկեփալոք (χρυσοκέφαλος - բառացի՝ ոսկեգլուխ, այսինքն ոսկե թագ կրող), տոպալիոն (τοπάριοι, թանկագին քար, բառի հունարեն վերջավորութեամբ), յակունթեայ (νακύνθινος - թանկագին քար), սպամանալես (ἀδάμαντες հունարենի հոգնակի ուղղական վերջավորութեամբ, եղակի ուղղականը կլինի ἀδάμας - ադամաս), վիշուպալուկ (δρακοντοκεφάλος-ի բառացի թարգմանութեանը), սպա կարելի է ենթադրել, որ սլաճեանը գրված է եղել հունարեն¹⁴⁵: Իրիւ թե հունարեն էր թարգմանել Ագաթանգեղոսը. «Իսկ միւս գիրս փոխադրեալ աստեղագիրին Հայոց թագաւորին Տրդատայ մեծի, Ագաթանգեղոսի, քաջ ճարտար գրչի և տարեալ ի Հայս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն»:

Հոգևորապես արմատացաւ անուանիլ ի ձէնը որդի ձեզ ծառայն ձեր» (նույն անգում, էջ 276-277):

¹⁴⁴ Ա գ ա թ ա ն գ ի ղ ո ս, էջ 453:

¹⁴⁵ Դա հաստատվում է և կողմնակի վկայութեամբ: Խոսքով արքայի Հայաստանի արևմտյան բաժնի նախարարներին գրած նամակի և նախարարներին խոսքով արքային գրած պատասխանը Արևիգիոս կայսրը «հրամայէ զհաւասար (հունարենում սխալ լինի ἴσοι - հաւասար, այսինքն սլաճեն, հմտ. «Դաշանց Թուղթ. «Եւ զհաւասարն այսմ թղթոյ», էջ 30 -Հ.Բ) հելլեն գրով ի գիւտնի իւրում գնել, զի պահեսցին յիշատակք ազգաց ապստամբողաց. որ կայ մինչև ցայսօր» (Խ ո բ ն ա գ ի, էջ 319): Հայերեն գրերի գյուտից հետո «Դաշանց Թղթի» այս առաջին մասը թարգմանվեց հայերեն:

Բայց մենք, հենց Կոստանդին կայսրին վերաբերող ուղղակի փաստ ունենք: Վերջինիս ժամանակակից և նրա կենսագրությունը շարադրած (*de Vita Constantini*) եվսեբիոս Կեսարացին վկայում է, որ «Թագավորը իր ճառերը թելադրում էր լատիներեն, իսկ դրանք մեր լեզվին (հունարեն — չ. Բ.) թարգմաններն էին փոխադրում, դա էր նրանց պարտականությունը»¹⁴⁶ (τῇ ἡμετέρᾳ Ῥωμαία μὲν γλώττῃ τὴν τῶν λόγων συγγραφὴν βασιλεὺς παρεῖχε. μετέβαλλον δ' αὐτὴν μεθερμηνευταὶ φωνῇ τῇ ἡμετέρᾳ οἷς τοῦτο ποιεῖν ἔργον ἦν). Նույն եվսեբիոս Կեսարացուց հայտնի է, որ Կոստանդինը շատ լավ տիրապետում էր և հունարեն լեզվին և ինկրիտի ժողովում հանդես էր գալիս նաև հունարենով»¹⁴⁷ («Ελληνίζων τε τῇ φωνῇ ὅτι μηδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε»). «Դաշանց Թղթի» առաջին մասում լատիներեն բնագրի թարգմանիչ չի հիշվում: Հնարավոր է, որ հիշյալ նախադասությունը դրված է եղել հետագայում՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմություն» միջնորդությամբ:

Է) Ե՞րբ, ու՞մ կողմից է գրված և ու՞մ է հասցեագրված «Դաշանց Թուղթը» մերկա վիճակում

Եթե լուծենք առաջին հարցը, ապա իրենց պատասխանը կստանան և մնացածները: Ոչ ոք չի կասկածում, որ «Կեղծիքը» ստեղծվել է Կիլիկիայի հայկական պետության սահմաններում¹⁴⁸, ենթադրաբար՝ XI-XIII դդ.:

Նախապես կանգ առնենք քաղաքական խնդրի վրա: XI դ. վերջին 20-ամյակում հռչակված Կիլիկյան Հայաստանի իշխանության գլխավորողը կարո՞ղ էր «կայսերակերպ», «կայսերական թագ կրող», «մեծն արքայն», «պսակաւոր», «արևելեան ահեղանշան» թագավոր, «թագաւոր և իշխան միահեծան», Արևելքի վրա «տիրաբար իշխող» համարվել: Երբ Կիլիկյան Հայաստանը որպես իշխանություն հռչակվեց 1080 թ. և տապալվեց 1137 թ. իշխան Լևոնի գերմամբ և Կոստանդնուպոլիս արքայի ու մահճով: Ուստի Տրդատ թագավորի անվան տակ XII դ. վերջի և XIII դ. առաջին կեսի Կիլիկիայի հզոր վեհապետն է թաքնված (Լևոն II - Հեթում I):

Անցնենք Գրիգոր Լուսավորչին: Նա «Քրիստոսի կենդանի վկան» է, «Լուսաւորիչն ամենայն Արևելից և Հիւսիսոյ», նա եկեղեցիների չորս սյուներից մեկն է՝ Հռոմի պապից հետո երկրորդը: Նա «Համապատիւ է Հռոմի հզօր աթոռին, և Երուսաղէմացւոց և Անտիօքացւոց և Աղեքսանդրացւոց»: Նրան Հռոմի պապն է օծել «պատրիարք Հայոց Մեծաց. զի ինքն և ամենայն աթոռաժանգք սորա ինքնազլուլս եղիցին՝ յիւրեանց եպիսկոպոսացն առնելով ձեռնադրութիւն առաջարկութեամբ իւրեանց թագաւորին»: Դեռ ավելին. «և պատրիարքքն երեքին՝ Երուսաղէմի և Անտիօքայ և Ա-

¹⁴⁶ Eusebii De Vita Constantini, Lib. IV, cap. XXXII.

¹⁴⁷ Նույն տեղում, Lib. III, cap. XIII, col. 1069:

¹⁴⁸ Անուղղակի կերպով դա մատնում է հենց «Դաշանց Թուղթը»: Սեղբեստրոս պապը Գրիգոր Լուսավորչին շնորհած ընծաները նկարագրելուց հետո, ցույց է տալիս, որ «բաղում զարդս անգինս և անգիւտս ամենայն աշխարհաց, զոր առաքեցի սուրբ խորանացն, որք ի խորին Հայս են, յորում էջ յայտնապէս Միածին Որդին Աստուծոյ» (էջ 24): Էջմիածինը (պարզ է, որպես Հայոց եկեղեցական կենտրոն, հետևաբար և Վաղարշապատը որպես քաղաքական իշխանության կենտրոն) ամենևին էլ «ի խորին Հայս» չեն, այդպիսիք են նրանք եթե դիտենք Կիլիկիայից:

ղեքսանդրիոյ յորժամ ձեռնադրին՝ կամաւ և ընտրութեամբ Հայոց Հայրապետին լիցի, և որ ոք նստցի յաթոռ պատրիարքութեան, զգաւանութիւն հաւատոյն իւրոյ, զոր պարտ է մեզ (Հռոմի պապին — Ղ. Բ.) ծանուցել՝ զայն Հայոց Հայրապետին ծանուցէ. զի զնա կարգեցաք մեզ գլխաւորսն և հրամանահան ի վերայ ամենայն ասիական միջնաշխարհի»։ Հռոմի պապը իբրև թե «ընդհանրական հրովարտակ» է առաքում Անտիոքի, Երուսաղեմի և Ալեքսանդրիայի լատին պատրիարքներին, որպեսզի նրանք «զՀայոց Հայրապետն համապատիւ տեսցեն ինքեանց մանաւանդ թէ և նախագահ իսկ»¹⁴⁹։ Վասն զի յերկոտասան Առաքելոցն չորքն անդ¹⁵⁰ կատարեցան»¹⁵¹։ Խոսքը հիշյալ երեք պատրիարքութիւններին հիմնադիրներին է վերաբերում։ Իսկ չորրորդը՝ Ուժ է առջարկում «Դաշանց Թուղթը»։ Պարզ չէ՞, որ լռելյայն Գրիգոր Լուսավորչին, «Քրիստոսի կենդանի վկային»՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որ տվյալ պահին Հռոմկայում էր նստում, և կաթողիկոսութիւնը։ Կարճ ասած՝ Հայոց անկախ պետութեան հողերը կենտրոնում։ Ուստի բացառվում է XI դ., քանզի բյուզանդացիները 1046 թ. լուծարել էին Հայոց կաթողիկոսութիւնը, Պետրոս կաթողիկոսին՝ աքսորել, իսկ հիշյալ դարի 80-ական թվականներին տարբեր վայրերում կազմավորվել էր չորս կաթողիկոսութիւն։ «Ի ժամանակիս այսմիկ, — գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին, — ի չորս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի. զի ահա Տէր Վահրամ յեղիպատոս, և Տէր Թէոփորոս ի Հոնին, և Տէր Իւրսեղ ի Թագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց յԱնի, և Տէր Պողոս ի Մարաշ քաղաքն. և սոքա իւրաքանչիւր ոք առնէին ձեռնադրութիւնս և օծանէին եպիսկոպոսոնս և տային օրհնութիւն սուրբ Վրթոյն, և ի նոցանէ օրհնէին քահանայք, և լինէր պատարադ և մկրտութիւն և պսակն կուսանաց։ Եւ էր այս ամենայն սուգ մեծ ի վերայ Եկեղեցւոյն Աստուծոյ»¹⁵²։

«Սեղբեստրոս պապը» սրանցից ո՞ր մեկին պիտի Անտիոքի, Երուսաղեմի կամ Ալեքսանդրիայի լատին պատրիարքութիւններին հաւասարը համարեր։ Սեղբեստրոս պապը Գրիգոր Լուսավորչին է նվիրում Երուսաղեմի առաջին եպիսկոպոս սուրբ Հակոբ Տեառնեղորոս պապական վսկասը, իր մատանին, դավադանը և շատ այլ բաներ։ Եվ ամենուսանհավատալին. «Եկն ահիւ մեծաւ առաջի Սուրբ Լուսաւորչին և ի ծունկս իջեալ համբուրեաց զբարձս նորա» (էջ 26)։ Նախադասութեան մեկը Հայոց կաթողիկոսին՝ Գրիգոր Լուսավորչի բոլոր «աթոռաժառանգներին» ինքնագլուխ լինելն է, ձեռնադրվելը հայ եպիսկոպոսներից՝ սուղարկութեամբ Հայոց թագաւորի։ Իսկ

¹⁴⁹ Չհասկանալ «նախագահող», այլ primus inter pares:

¹⁵⁰ Այսինքն Մերձավոր Արեւելքում։ Հակոբը, Մատթեոսը և Սիմոնը՝ Երուսաղեմում, Մարկոսը՝ Ալեքսանդրիայում:

¹⁵¹ Այս նախադասութիւնը «Դաշանց Թղթի» 1683 թ. հրատարակութեան մեջ մի փոքր տարբեր է. «զի զՀայոց Հայրապետն համապատիւ տեսանցին ինքեանց, գոյով Հայր հոգեւոր բոլորի արեւելեան յորում առաքելոցն Քրիստոսի չորքն մարտիրոսութեամբ են կատարեցեանք» (էջ 32)։ Սրանք մարտիրոս են, Գրիգոր Լուսավորչի՝ «վկա», այսինքն հունարեն մարտիրոսի փոխարեն հայերեն վկա, որ հունարեն բառի հայերեն թարգմանութիւնն է։ Հմմտ. Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանութեան մեջ. «καὶ τὸν μαρτυρα (Գրիգոր Լուսավորչին) καὶ ἀρχιερεὶς δεξασθαι καὶ τὸν βασιλεῖα Ἀρμενίας εἰς πακτα καὶ φιλαίαι προτρέψασθαι» (G. G a r i t t e. Documents pour servir à l' étude du Livre d'Agathange. Città del Vaticano, 1946, p. 106).

¹⁵² Մ ա տ թ ե ո ս Ու ռ հ ա յ ց ի. Ժամանակագրութիւն, էջ 229-230:

«աթոռաժառանգները» պարզ չէ՞, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներն են, իսկ թագավորները՝ Կիլիկիայի Հայոց թագավորները: Որտե՞ղ է այստեղ ունիթոն ու ունիթոությունը:

Այսպիսով պարզ է, որ Գրիգոր Լուսավորչի անվան տակ թաքնված է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը և «Դաշանց Թուղթը» չէր կարող արտացոլել Կիլիկիայի Հայաստանի անդամ XII դ. քաղաքական իրավիճակը: Այն արտացոլում է Կիլիկիայի Հայկական պետության հզորացման շրջանը, երբ Լևոն II-ի օրոք իշխանությունից այն վերածվեց հզոր թագավորության, նրա վեհապետը՝ Լևոն II-ը «էր ճոխ և յաղթադրաց և հարկադիր և լծատանջ ամենայն շրջակա ազգացն»¹⁵³: Կիլիկիայի թագավորը Արևմտյան Եվրոպայի և Բյուզանդիայի կողմից ճանաչվեց *ռեքս* (*rex* - թիֆ), ինչպիսիք էին Ֆրանսիայի թագավորը («ոչ¹⁵⁴ տը Ֆրանցն» (*roi de France*), Անգլիայի թագավորը («ոչ ծառն» - *roi Charles*), Գերմանիայի կայսրը («ըմբուռն Ալամանաց - *Imperator*»¹⁵⁵: Այսինքն Կիլիկիայի թագավորը համարվեց սրանց հավասարակույրը (համառ. «Դաշանց Թղթի» վկայությունը Տրդատի մասին. «Թագաւոր և իշխան միահեծան ... իշխան աշխարհակալ և հրամանահան հզոր առհասարակ ծովու և ցամաքի, և մի՛ ոք իշխեսցէ ի ձէնջ (ակնարկվում է Մերձավոր Արևելքի խաչակիր պետությունները - Հ. Բ.) դիմադարձ լինել հոյակապ հրամանաց հզորին Հայոց» (էջ 15-16, Կիլիկիայի թագավորին):

Այդ չէ՞ր պատճառը, որ Կիլիկիայի վեհապետները, եթե Ռուբինյանների իշխանության շրջանում սեփական դրամ չհատեցին (Թորոս I-ի - 1099-1129, Թորոս II-ի 1145-1169 և Ռուբինյան վերջին իշխանի՝ Լևոն II-ի 1187-1198 կողմից սահմանափակ քանակությամբ սոսկ ներքին շրջանառության համար հատեցին պղնձե դրամներ), ապա թագավորության շրջանում սլաւոնապետ ճանաչվելով Բյուզանդիայի և Սրբազան Հռոմեական կայսրության (և Հռոմի սլաւի) կողմից *ռեքս* - թիֆ, իրավունք ստացան հատելու միջազգային շրջանառություն ունեցող նաև արծաթե և ոսկե դրամներ: Հեթում I-ի օրոք (1226-1270) թողարկվեցին նաև Հեթումի և Իլդունիայի սելջուկյան սուլթաններ Քեյ-Կուբադի և Քեյ-Խոսրովի անունով՝ հայերեն և արաբերեն մակագրությամբ արծաթե դրամներ¹⁵⁶, փաստ, որ վկայում է Հայոց թագավորության ճանաչման մասին նաև սելջուկյան սուլթանությունից:

«Կեղծիքը» ստեղծվել է XIII դ. առաջին կեսում Կիլիկիայի Հայկական թագավորության եկեղեցական ու քաղաքական վերնախավի կողմից, այն հասցեադրված էր ո՛չ թե հայերին, այլ խաչակիրներին: Օգտագործելով

¹⁵³ Վ ա ր դ ա ն Բ ա ր ձ ը ր դ ց ի. Պատմություն Տիեզերական. Մոսկվա, 1861, էջ 182:

¹⁵⁴ Կորիկոսի տեղ Հեթումի ժամանակագրության մեջ Ֆրանսիայի և Անգլիայի թագավորները կոչված են «ոչ», այսինքն նշված է «թագավորի» խոսքերեն անվանումը (ԴԵ):

¹⁵⁵ Համառոտ պատմություն ժամանակաց հաւաքեալ ի զանազան պատմութեանց, այսինքն ի Հայոց, ի Ֆրանկաց, ի Յունաց, ի Յասորոց, աշխատութեամբ իմոյ ծառայիս Քրիստոսի Աստուծոյ Հեթումյ տեառն Կուռիկոսայ, ի թվականի Հայոց Ձևն (1296): Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. Ա (կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան). Երևան, 1951:

¹⁵⁶ Լևոն II - Քեյ Խոսրովի երկնքվյան դրամ գտնվել է անգամ Հունաստանի Թեսալիա նահանգում: Տե՛ս Հ. Բ ա ր թ ի կ յ ա ն. Նյութեր դադուլթահայ պատմության. - ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հաս. պիտ.», 1989, № 3, էջ 76-77:

պետություն հզորագույն ժամանակը, Կիլիկիայի հայոց ղեկավար այրերը փորձեցին չահարկել Տրդատի և Կոստանդին Մեծի միջև խոր անցյալում իրոք կնքված բարեկամության և փոխադարձ օգնության սլաշմանագիրը՝ հանդես գալու Մերձավոր Արևելքում հաստատված խաչակիր իշխանություններին և թագավորությունները, երեք լատին պապականություններին հավասար կարգավիճակում¹⁵⁷, նամանավանդ, որ խոր անցյալում մեր պատմության մեջ նախընթացը կար։ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, պատրիարքական աթոռը Եփեսոսից նոր մայրաքաղաքը՝ Կոստանդնուպոլիս տեղափոխելու առիթով, գրում է, թե «Կոստանդուս որդի մեծն Կոստանդիանոսի, յԵփեսոս է ի Կոստանդինուպոլիս զնշխարս ոսկերաց Յովհաննու Աւետարանչին փոխեալ, և յայնմանէ համարձակութիւն առնուլ սլաւութարգ ի Կոստանդնուպոլիս կացուցանէ։ Ապա ըստ նմին յայսմ պատճառի համարձակութիւն և Երուսաղէմացոցն առնուլ՝ զԻւրեանցն ևս աթոռ հաստատէին, ի պատիւ պատրիարքութեան իրաւունս համարեալ ըստ որում և ի նմա գոյ տեսեալ եղև բանին Հօր ծնունդ և ընդ մարգկան չրջիլ և ի Յովհաննէ մկրտիլ, և խաչիլ, թաղիլ և յերրորդ աւուր յառնել։ Եւ վասն զի ցայն վայր չորք միայն էին ընդ երկրաւ պատրիարգ ըստ չորից աւետարանչացն՝ Մատթէոսին յԱնտիոք, Մարկոսին յԱղէքսանդրիա, Ղուկասն ի Հոսի և Յովհաննուն յԵփեսոս. ապա յայնմանէ իրակերտութեանց վեց բովանդակեալ կային։ Ըստ սմին սակի ասլա և մերն թագաւոր Արշակ և նախարարութիւնք Հայոց համարձակութիւն առեալ՝ կացուցին ի սլաւութարգութիւն սանս Թորգոմայ զմեծն Ներսէս, վրաստս իրաւաւորհս ըստ արժանին ի մէջ առեալ զսուրբ առաքեալսն մեր՝ զԲարթողիմէոս և զԹագէոս, որք Ասքանադեանս ազին վիճակեցան ի Տեառնէ քարոզք և աւետարանիչք, և նշխարեալ ոսկերք նոցա՝ կան ի միջի մերում, զորոց և զսթուռն իսկ ընկալաւ կենդանի մարտիրոսն Գրիգորիոս»¹⁵⁸։

«Դաշանց թղթում» Բյուզանդիա դոյությունն չունի, հիշյալ ժամանակաշրջանում՝ 1204-1261 թթ. այն պարփակված էր Նիկիայի շրջանում և քաղաքական ու ռազմական տեսակետից շոշափելի ուժ չէր ներկայացնում։ Իսկ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը գտնվում էր յոր հզորության գագաթնակետին։ Նրա հետ հաշիի էին նստում և՛ Նիկիայի բյուզանդական կայսրերը (1204-1261), և՛ Տիեզերական պատրիարքը։ Գերմանոս II պատրիարքի (1222-1244) Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսին հղած նամակի վերնագրում ասված էր. «Համայն աիեղիւքի Հայոց եկեղեցւոյ վեհափառ կաթողիկոսին, իմաստութեամբ և խոհեմութեամբ բարեգործեալ տէր Կոստանդին»։ Իսկ նրա հաջորդ՝ պատրիարք Մանուիլ II-ը (1244-1255) թագավոր Հեթումին և Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսին ուղարկած նամակում (1247/1248) գրում էր. «Ամենաբընդանկապոյն, ամենաազնվուպոյն, ամենափառաւորապոյն, ամենավեհագոյն, ամենատնուանի թագաւոր ամենաարի և մեծազօր հայոց ապգի»։

¹⁵⁷ Դա էր դրդապատճառը։ Անտեսելով այն, Աշ. Հովհաննիսյանը գրում է, թե «Հայ կաթողիկոսությունը ոչ միայն դերիշխող, այլ նույնիսկ հավատարագոր չի ճանաչվել երբեք Երուսաղեմի, Անտիոքի կամ Ալեքսանդրիայի պատրիարքությունների հանդեպ» (Դավադնեհ. հ. Ա, էջ 70)։ Դա միանգամայն ճիշտ է, բայց XIII դ. առաջին կեսին հայոց ղեկավար այրերը դա շատ էին ցանկանում...

¹⁵⁸ Յովհաննու Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 46-47։

Նաև՝ «ամենաներկելի հայոց ազգի երիցս ազնուագոյն, ամենաներջանկագոյն թաղաւոր»։ Ահա և Հայոց կաթողիկոսին ու հայ կղերին նրա տված բնորոշումը. «Իմաստաւթյամբ, իւրհեմությամբ և կորովամտությամբ զարդարյալ Հայոց եկեղեցու վեհափառ կաթողիկոս, հայոց ազնվական ազգի համայն եպիսկոպոսներ»։ Ապա և քաղաքացիական ու զինվորական պաշտոնյաները. «Գերամեծար, ամենաներկելի, սրբազան աստիճանակարգում աչքի ընկնող բարձրագոյն պաշտոնյաներ, զինվորական կարգերում ընդգրկվածներ»¹⁵⁹։

Այս լույսի տակ պարզաբանվում և իրենց բացատրութունն են գտնում «Դաշանց թղթի» մի շարք այլ «կեղծիքներ»։ «Պարգևեցի և նորապսակ Պարթևիս մերոյ, — ասում է Սեղբեստրոս պապը, — յիշատակ յաւիտեանական ազգաց յաղդս ի յերուսաղէմ քաղաքի իջևան Հայոց աղօթականացն զվկայարանն Սրբոյն Յակոբայ, եղբօրն Յոհաննու, զի ի յարքունական դանձուցն շինեսցեն զեկեղեցի և ածցեն պարիսպ բարձր շուրջանակի և ի ներքս սրահս և սենեակս առանձնականս արանց և կանանց ի Հայոց եկեղոցն, և ռոճիկ՝ նոցա և ամենայն պիտոյք ի գալ և ի գնալն յարքունուստ լիցի։ Պատրաստեցի և տեղի պատարագի Սրբոյն Գրիգորի ի Յարութեան մեծի եկեղեցւոյն զԳողգոթայ զիսաչելութեանն և զսնարից զուպայն և զմիջի կանթեղն մշտավառ, որ կան երեք կանթեղք ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի յիշատակ Լատինացւոց և Հայոց և Հելլենացւոց» (էջ 28)։

Այդ բոլորը հայերին «Սեղբեստրոս պապը» չէ, որ պարգևեց։ Դրանք հայերն իրենց ջանքերով ձեռք բերեցին։ «Կեղծիքը» մի նպատակ էր հետապնդում։ Քրիստոնեական եկեղեցու կողմից մեծ հեղինակութուն վայելող, այդ թվում և Հայոց եկեղեցու կողմից (հիշենք նրա «Վարքի» հայերեն թարգմանութունը) Սեղբեստրոս պապի անվամբ ու հեղինակութամբ ամրագրել և տարածաշրջանի լատինների ոտնձգութուններին դեմ պահել Սուրբ վայրերի հայոց շարժական ու անշարժ գույքը, այն պահպանել «հաստատուն և անփոխադրական» (էջ 11)։ Եթե «Դաշանց թղթում» ոչ մի այլ փաստ գոյութուն չունենար, ապա սոսկ այս «անփոխադրական» բառը բավական էր ապացուցելու համար մեր աղբյուրի լույս աշխարհ դալու հիմնական գրդապատճառներից մեկը։ Անգամ եթե «Դաշանց թղթում» հնարավոր է նկատել ինչ-որ «զիջումներ» Հռոմի (կամ ըյուզանդական) եկեղեցու հանդեպ, դա մեզ չպետք է խրտնեցնի։ Դա կիլիկյան իշխանութւյնների նրբին քաղաքականության արտահայտութւյնն է, որ հանդես է դալիս ամեն քայլափոխին, քաղաքականութւյնն, որով մեկ տասնյակ թշնամական պետութւյնների շրջապատում գտնվող հայ Կիլիկիան գոյատևեց ամբողջ երեք դար, այնքան, ինչքան Արշակունիները, երկու անգամ ավելի, քան Բագրատունիներն ու Արծրունիները, որոնք, փաստորեն, մեկ թշնամի ունեին՝ Բյուզանդական կայսրութւյնը։ Նման քաղաքականության վերաբերյալ մենք ունենք բազում օրինակներ։ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը բյուզանդական կայսր Իսահակ II Անգելոսին նամակ էր գրել, թե վառվում է իր սիրտը բյուզանդական եկեղեցու հետ միանալու սիրով, Կոստանդին Դ Լամբրոնացի կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլսի Եսայաս

¹⁵⁹ Հ. Բ. թ. Կ. Ե. Ե. Հայ-բիւզանդական եկեղեցական յարաբերութւնները փաստաթղթերում, էջ 62 և 74։

պատրիարքին՝ թե «բացարձակորեն խոստովանում են հունադավանութ-
յուն և խնդրում ու աղաչում հայերին ընդունել բյուզանդական եկեղեցու
գիրքը, որ խոստովանում են հույների հետ ամեն ինչում համամիտ ու հա-
մահավատ լինել»։ Միության մասին «գաղտնի» նամակ էր գրել նաև
Ներսես Դ Շնորհալի կաթողիկոսը։ Բայց միության գործով մազիստրոս
Թեոփիանոսի գլխավորությամբ Կիլիկիա ժամանած բյուզանդական պատ-
վիրակությունը ձեռնունայն վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս, սինոդին
զեկուցեց, թե կասկածելի է, թե Ներսեսը անկեղծորեն ցանկանում է միութ-
յունը, կաթողիկոսը «երբեք չի համաձայնի միությանը»։ Վերջապես եկե-
ղեցիների միություն էր խոստացել 1247/1248 թթ. նաև Կոստանդին
Բարձրբերդցի կաթողիկոսը, բայց երբ բյուզանդական պատվիրակությունը
ժամանեց Կիլիկիա, կաթողիկոսը նախօրոք զնացել էր Հռոմկլա։ Իսկ Հե-
թում թագավորն ասաց, թե առանց կաթողիկոսի և Հայոց եկեղեցու բարձ-
րաստիճան գործիչների հնարավոր չէ միությունն իրականացնել։ Կոս-
տանդին Բարձրբերդցին նման քայլի էր դիմել նաև 1239 թ.։ Նշենք նաև,
թե ուլքեր են «լատիններն» և որը «լատիններեն լեզուն», որով զբաղված է
համարվում ամբողջ «Դաշանց թուղթը»՝ իր երկու բաժիններով։ «Այս գիր
միաբանութեան և սիրոյ և հաստատ հայրենադրութեան ի հետ Հայոց
գրեցաւ հրամանաւ մերով Կոստանդեայ կայսեր [և Սեղբեստրոս պապի] Խ
մեծ սրբնհոգոսիս և ի տօնի սուրբ Առաքելոցս լատին լեզուաւ» (էջ 30)։

Վստահ ենք, որ այս նախադասությունը (առանց ուղղանկյուն փա-
կադեքերի մեջ մեր կողմից առնված բառերի, որ համարում ենք հետագա
հավելում, երբ դործող անձինք հանդես եկան Գրիգոր Լուսավորիչն ու
Սեղբեստրոս պապը), եղել է «Դաշանց թղթի» առաջին բաժնի վերջում։
XIII դ. կեղծիքում, բնականորեն նախադասությունը տեղավորվել է
տեքստի վերջը, վերաբերելու համար ամբողջ «թղթին»։ Այստեղ մնացել է
և «գրեցաւ լատին լեզուաւ»-ը՝ Բայց երկրորդ բաժնում չկա լատիններեն
բառի և ոչ մի հետք։ Սակայն քիչ չեն ֆրանսերեն բառերը - ֆրեր - frere,
օֆրանդ - offrande, տամուսե - demoiselle, շամբռ - chambre և այլն։ Սա
ևս չի՝ վկայում, որ այն հասցեագրված էր Եվրոպայի խաչակիրներին։ Այս
առթիվ մի հարց է։ Ինչպե՞ս պատահեց, որ «Դաշանց թղթի» հայերեն
սարբերակից հասել են տասնյակ արտագրություններ, իսկ «լատիններեն
բնագրի» և ոչ մի օրինակ դոյություն չունի։ Դիմենք Միքայել Չամչյա-
նին. «Այլ յասել ոմանց, թէ ղիս¹⁶⁰րդ ասլա հին օրինակ այնր թլթոյ դա-
շանց ոչ գտանի ի Հռովմ, այդ չէ՝ ինչ. ղի ասի ի վերջ թղթոյն, թէ ղայն
թուղթ եգին ի դիւան արքունի, ասլա ի փոխադրիլ Կոստանդիանոսի ի
Հռովմայ ի Բիւզանդիա հանդերձ արքունեօքն՝ այն թուղթ ևս ընդ այլոց
թղթոց փոխադրեցաւ անդր... Արդ՝ դուցէ այն յիշատակարանք այրեցան ի
մեծի հրկիզութեան, յայրիլ մեծի գրատան Կոստանդնուպոլսոյ՝ յամի
տեառն 476. ղկնի մահուն թէոգոսի Փոքո՝ յաւուրս Զենոնի կայսեր, ... և
կամ յայլում հրկիզութեան, որ եղև յաւուրս Լևոնի կայսեր Իսաւրացոյ
պատկերամարտի, յամի տեառն իբր 730»¹⁶⁰։ Եվ Մատթեոս կաթողիկոսի
գրածը. «Ինչու՞ համար անհոգացան և չեն հետևիր մինչև յայսօր այն
Հռովմա կորուստը գտնել, ո՞չ դահակալքն Հռովմա. ոչ կարգինալքն Փրո-

¹⁶⁰ Մ. Չ ա մ չ ե ա ն ց. Պատմութիւն Հայոց. հ. Ա, էջ 642-643։

բականտայու, և ո՛չ ընկերությունն Հիսուսին: Ասոր պատճառը անհոգությունն է՝, այլ՝ հայտնի նախանձ: Վասն զի այն Ագաթանդեղոսին դրչեն ելած ստուգապատում Դաշանց թղթին մեջ քանի մը պարբերությունները՝ արդարև հետո եկած կարգինալներուն նախանձվիլ տվին, և անոնց թելադրութամբը գրգռվեցան վերջին դարերու Հռովմայ գահակալները նույն թուղթին կորստյանը վրա ներքին համոզմամբ ուրախանալու: Նա բերում է «Դաշանց թղթի» այն տողերը, ուր ասված է, թե Գրիգոր Լուսավորիչը «Հռովմայ դահին մէջ հրամանահան» եղած է, նրա կատարած «հրաշքները», Սեղբեստրոս սրապի խնդրանքը՝ Լուսավորչին՝ «ուսո՛ւ մեղ զհաւատոյ զդաւանութիւն», և այլ նման բաներ¹⁶¹:

Հայերեն բնագրի մեղ հասնելը բազմաթիվ արտագրություններով, իսկ «լատիներեն» բնագրից և ոչ մի օրինակի գոյությունն իր պարզ բացատրությունն ունի: «Դաշանց թղթում» խոսք է լինում հայ-հռոմեական ռազմական դաշինքի մասին: Ամեն անգամ, երբ հայ ժողովուրդը թշնամու կողմից դրված էր անել վիճակում, հույս էր կապում Եվրոպայից ակնկալվող օգնության հետ¹⁶²: Այլ էր «Թղթի» «լատիներեն» բնագրի հարցը: Դրա «տիրաժը» պիտի որ երեք օրինակից բաղկացած լիներ, հասցեագրված Արևելքի երեք լատին պատրիարքությունների և պետությունների ղեկավարներին մի կոչով՝ Հայոց կաթողիկոսին և եկեղեցին, Անտիոքի, Երուսաղեմի և Ալեքսանդրիայի լատին պատրիարքություններին հավասար դասել: Կիլիկիայի հայոց ղեկավարները նրանց մի-մի օրինակ ուղարկել են: Նրանք էլ հազիվ թե հավատացին իրենց խոշոր սրբությունների՝ Կոստանդին կայսեր և Հռոմի պապ Սեղբեստրոսի հայոց թագավորին և կաթողիկոսին ցուցաբերած պատիվներին ու մեծարանքին, ապա և միանգամայն դեմ լինելով հայոց «միաբնակ» եկեղեցին իրենց «երկաբնակ» եկեղեցուն՝ հավասար դասելուն, իրենց օրինակները դեն գցեցին հենց այն գլխից, և ոչ վերջին դարերում, ինչպես գրում է Մատթեոս կաթողիկոսը:

Ավարտելով «Դաշանց թղթի» մեր ուսումնասիրությունը, վստահություն ենք հայտնում, որ մասնագետները, ձերբազատվելով Կ. Շահնազարյանցի աղբյուրին տված խիստ ու կրքոտ, բացասական ու միակողմանի գնահատականից (ինչը կարելի է արդարացնել, եթե նկատի առնենք հեղինակի ժամանակներում տիրող մտահոգիչ մթնոլորտը, կապված հայոց շրջանում գլուխ առած կաթոլիկ պրոսլադանդան ու հոգեորսությունը), կհետադուռեն այն, բժշկական տերմինով ասած ո՛չ թե շոշափելով, այլ աղբյուրն անցկացնելով ռենտգենյան ճառագայթների միջով: Համոզված ենք, որ գեռ շատ բան ունի ասելու «կեղծիք» մկրտվածը:

Ամենավերջում թի ցանկություն: Ընթերցողը շատ լավ պատկերացրեց, որ «Դաշանց թղթի» գիտական-քննական հրատարակությունը շատ անհրաժեշտ է և հրամայական: Եվ դա հնարավոր է հաջողությամբ կատարել նկատի առնելով տեքստը պահպանած բաղում արտագրությունները:

¹⁶¹ «Ճոռաքաղ». հ. Բ, տեարակ ԺԶ, 1861, էջ 255-256:

¹⁶² Հ. Մ. Ա ն ա ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 50-51:

“ГРАМОТА О ДРУЖБЕ И СОГЛАСИИ”. СОСТАВ, ВРЕМЯ, АВТОР И
ЦЕЛЬ ЕЕ СОЗДАНИЯ

РАЧ БАРТИКЯН

Р е з ю м е

В опубликованной впервые в 1683 г. в Венеции “Грамоте”, озаглавленной “Грамота о дружбе и согласии между великим императором Константином, высочайшим папой святым Сильвестром и армянским царем Тиридатов, Просветителем армян святым Григорием”, говорится о посещении Тиридатов III и св. Григорием Рима, оказанном им Константином и Сильвестром пышном приеме, предоставлении им больших привилегий, преподнесении ценных даров и т.д. В ней же говорится о заключенном между двумя странами договоре. Исследователи усомнились в подлинности документа, расценили его как фальшивку XI—XIII вв. сфабрикованную в Киликийском армянском государстве сторонниками унии армянской и католической церквей. Наше исследование показало, что “Грамота” состоит из двух частей. В первой, восходящей к 20-м годам IV в. части, говорится о действительно заключенном договоре (имена папы и католика включены много позднее). Местом подписания договора был не Рим, а город Никомедия Вифинии Малой Азии. В “Грамоте” просматривается ряд статей договора. Имеется статья, которую можно озаглавить “О дружбе и взаимопомощи” в контексте войны против персидского царя Сапора II, статья о налогообложении, о купцах и их фискальных обязанностях, об освобождении узников и приговоренных работать в рудниках (скорее всего христиан Малой Армении). Кроме того, прорисовывается административный состав Восточноримской империи и царства армянских Аршакидов. На этой подлинной основе источника в первой половине XIII в., т.е. в эпоху наивысшего могущества Киликийского армянского государства, когда оно было провозглашено царством и признано Византией, Святой Римской империей и Сельджукским султаном Рума (кстати, тогда оно и приобрело право чеканить собственную монету, имеющую международное обращение), государственные и церковные мужи Киликии попытались воспользоваться именами, пользующимися наивысшим авторитетом у крестоносцев Востока Константина Великого и папы Сильвестра, и с их помощью обеспечить армянскому католикосу статус, идентичный латинским патриархиям Антиохии, Иерусалима и Александрии, а также защитить армянскую движимость и недвижимость в Святой Земле, будто бы преподнесенную армянам Константином и Сильвестром, от посягательств крестоносцев.

“CHARTER ON FRIENDSHIP AND CONCORD”. COMPOSITION, TIME,
AUTHOR AND GOAL OF ITS CREATION

HRACH BARTIKYAN

S u m m a r y

The “Charter on Friendship and Concord, signed by the Great Emperor Constantine, Supreme Pope Saint Sylvester, and the Armenian King Tiridates, the Illuminator of the Armenians Saint Gregory”, published for the first time in 1683, in Venice, contains information about the visit of Tiridates III and Saint Gregory to Rome, the sumptuous welcome accorded by Constantine and Sylvester, the large privileges granted to them, presentation of precious donations, etc. The same document informs about the agreement, concluded by two countries. The investigators doubted of the document’s authenticity, regarded it as a forgery, fabricated in the 11th-13th centuries in the Armenian state of Cilicia, by the adherents of the Armenian and Catholic churches’ union. Our investigation showed that the “Charter” consists of two parts. The first one, which goes back to the 20s of the 4th century, concerns the agreement concluded in reality (the names of the Pope and the Catholicos had been included much later). The agreement’s signing place was not Rome, but Nicomedia city of Bithynia in the Asia Minor. A series of that agreement’s articles are shown through the text of that document: an article which can be titled “About Friendship and Mutual Assistance” within the context of the war against the Persian king Sapor II, an article about taxation, the other one about the merchants and their fiscal obligations, an article about the release of the prisoners and those who had been sentenced to the works in the mines (most probably, the Christians of the Asia Minor). Certain information about the administrative structure of the Eastern Roman Empire and the Kingdom of the Armenian Arshakids can be found as well. On this genuine base of the source, in the first half of the 13th century, i.e. in the period of the utmost might of the Armenian state of Cilicia, when it was declared kingdom and recognized by Byzantium, Holy Roman Empire, and the Seldjuk Sultanate of Roum (by the way, it was in the same time when the Armenian Cilicia was entitled to mint its own coin which had international circulation), the statesmen and the clergymen of Cilicia tried to make use of the names of Constantine the Great and the Pope Sylvester - the figures of highest authority for the crusaders of the Orient, and to secure for the Armenian Catholicosate the status identical to the Latin Patriarchies of Antioch, Jerusalem and Alexandria. Besides, they wanted to protect the Armenian real and movable property, situated in the Holy Land, from the encroachment of the crusaders, posing them as presented to the Armenians by Constantine and Sylvester.

I

ԳՈՒԳԱՐԱՅ ԱՇՈՒՇԱ ԲԴԵՇԽԻ ԿՆԻՔԻ
ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԵՂԾՎԱԾԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ

«Էջմիածին» ամսագրի 1999-ի №4-ում լույս տեսավ մեր հոդվածը՝ նվիրված Սերեոսի «Պատմության» նախերգանքի առաջին նախադասույթ-յանը. «և եղև ի նուազիլ ժամանակաց տէրութեանն Արշակունեաց ի Հա-յաստան աշխարհի, ի բառնալ տէրութեանն Վռամշապուհ արքայի տիրէ ի վերայ սորա ազգն Կարքեղովմայեցի¹ իշխանութեանն²: Խորհուրդ ի ձեռն առնալ ահեղ և մեծամեծ քաղէից և ամենայն գլխաւոր նախարարաւքն թագաւորութեան իւրոյ՝ ըստնալ ի Հայաստան աշխարհէ զբարեպաշտու-թեան պտուղս»³: Այստեղ, եթե նկատի չառնենք նախադասույթի մեջ առկա «ազգն Կարքեղովմայեցի իշխանութեանն» բառերը, որոնք, ինչպես կտեսնենք ստորև, մեր վերոհիշյալ հոդվածում մեկնաբանվել են, մնացածի իմաստը պարզ ու հստակ է. 428 թ., հայ Արշակունիների հարստութեան վերացմամբ, Հայաստանում հաստատվում է Սասանյանների տիրապե-տութիւնը: Մոգսկիների («մեծամեծ քաղէից») և արքայից արքայի նա-խարարների միաբանութեամբ, փորձ է արվում Հայաստանում վերացնել քրիստոնեությունը:

Ուսումնասիրողների համար գայթակղության քար հանդիսացավ նա-խադասութեան «ազգն Կարքեղովմայեցի» բառերը, որոնց վերաբերյալ տրվեցին մեկը մյուսից տարօրինակ ու անհամոզիչ, ինչպես նաև զարմա-նալի բացատրություններ: Դրանց մենք մանրամասն անդրադարձել ենք⁴: Քանի որ սույն հոդվածի նյութը հանդիսացող Աշուշա բղբիլի կնիքի հո-նարեն արձանագրությունն անմիջականորեն կապվում է Սերեոսի «Պատ-մության» վերոհիշյալ «առեղծվածային» բառերի հետ (մի բան, որ նկատել են բոլոր ուսումնասիրողները), ապա անհրաժեշտ է հակիրճ ներկայացնել

¹ Ճիշտ ընթերցումը Կարքեղովմայեցի է: Գրիչները, և ոչ միայն, «ո»-յի տեղում հունա-րեն օմեգայի (ω) ազդեցության տակ, դարձրել են «ով» (ինչպես հոռովմայեցի, բեովտացի, եթովպացի, կապադովկացի, ենովք, թովմաս, Յովհաննէս, Յովսէփ, Սիմովն և այլն):

² Այս և հետագա բոլոր ընդգծումները մերն են:

³ Պատմութիւն Սերեոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 64:

⁴ «Էջմիածին» հանդեսի խմբագրությունը առանց մեզ տեղյակ պահելու, կամայական-որեն կրճատել էր խնդրին վերաբերող Գ. Աբգարյանի նկատողությունների քննությունը, շուրջ երկու էջ, ստացվում է, որ հարցի վերջին և մանրամասն հետազոտությունը մեր ուշադրությունից «վրիպել է»: Մեր հարցին, թե ինչու՝ է խմբագիրն այդպես անտակտ վարվել, բացատրությունն ավելի քան տարօրինակ էր. որովհետև Սերեոսի «Պատմության» հրատարակիչը վախճանված է: Իսկ վախճանված են և՛ Բ. Պատկանյանը, և՛ Ստ. Մալխաս-յանցը և շատ ուրիշներ, նրանց կարծիքներն ինչու՝ է թողել: Թերևս խմբագիրը որոշակի ժամանակասահման է դրել, քանի՜ տարի պետք է անցնի հեղինակի վախճանից, որպեսզի թույլատրվի նրա կարծիքը քննության ենթարկել... Էլ չենք խոսում վիտացող վրիպակների մասին:

դրանց վերաբերյալ մեր հետազոտության արդյունքները: «Կարքեղովմայեցի» բառի մեջ առկա է իրանական Կարքա դո Մայը (նաև՝ Կարքա դո Մայչան), հունա-հռոմեական աղբյուրներում՝ Մեսենե, Եփրատի գետաբերանում, որը III դ. 70–90-ական թվականներին մեծ նշանակություն ստացավ: Այն զրադաշտական կրոնի խոշոր կենտրոն էր: Մայչանի սահմաններում էին գտնվում Հրո տաճարներ, մոգերի հաստատությունը՝ «Մագուստանը» (մոգաստանը), որտեղ յուրաքանչյուր տարի զոհաբերվում էին մեկ տարեկան գառներ, մատուցվում գինի և ցորեն: Այդ զոհամատուցումները կատարում էր անձամբ արքայից արքան, իսկ տաճարները գտնվում էին նրա հովանավորության ներքո: Դժվար է չնկատել երկու տվյալների բացարձակ համընկնելը՝ մոգեր + Թագավորական իշխանություն և «մեծամեծ քաղաքայք + գլխավոր նախարարք»: Հիշենք և Եղիշի գրածը. «... տիրեցին Հայոց ազգն Սասանայ պարսկի (Թագավորական իշխանություն), որ վարէր զիր իշխանութիւնն օրինօք մոգուցն»⁵:

Մեզանից երկու տարի առաջ խնդրին անդրադարձել էր պրոֆեսոր Պարույր Մուրադյանը, որի հոդվածը, ղեկավարությամբ, մեր ուշադրությունից վրիպել էր⁶: Մանրամասն ներկայացնելով խնդրո առարկա «Կարքեղովմայեցի» բառի վերաբերյալ տարբեր հետազոտողների եզրակացությունները, նա գրել է. «IV–VII դարերում մեզանում պարսիկները հիրավի (!) ճանաչվել են որպես Կարքեղովմայեցի»⁷: Առաջ անցնելով նշենք, որ կարքեղովմայեցի չի նշանակում պարսիկ, դա էթնանուն չէ, այլ ածական, որոշակի անձի ծննդյան, սերման, ծառայության և այլնի վայր՝ «Կարքեղովմայեցի», որ պարտադիր չէ նշանակել պարսիկ, այդ քաղաքից կարող էին սերել ցանկացած էթնոսի ներկայացուցիչներ: Կարքեղովմայեցի – պարսիկ բացատրությունը տրվել է 150 տարի առաջ և նույնն է մինչև օրս: Առաջիններից էր Բ. Պատկանյանը: Նա Սեբեոսի «Պատմության» իր ռուսերեն թարգմանության համապատասխան տեղը ծանոթագրելիս գրել էր. «Թեև այս (կարքեղովմայեցի – Հ. Բ.) անվան տակ պիտի պարսիկներ հասկանալ, բայց մենք ոչ մի կերպ չկարողացանք որոշել այդ անվանումը»⁸:

«Ազգն Կարքեղովմայեցի»-ն ուսումնասիրության առարկա է դարձրել վրացի գիտնական Կ. Կեկելիձեն, ով, հարկավ, սխալ է բացատրում Սեբեոսի նախադասությունը, թե խոսքը «Սասանյան Հարստության» է վերաբերում⁹, այսինքն՝ Կարքեղովմայեցի – Սասանյան իշխանություն: Այստեղ մանրամասն կանգ առնել Սեբեոսի «Պատմության» դիտական-քննական

⁵ Եղիշի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին: Ի լույս ընծայեալ բաղդատուրթեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 6:

⁶ Պ. Մուրադյան. «Կարքեղովմայեցի/Քաղկեդոն» ընթերցումը վաղմիջնադարյան աղբյուրներում. – «Սիոն», հուլիս-դեկտեմբեր, 1997, էջ 306–311: Բարձր գնահատելով իր կատարած աշխատանքը Սեբեոսի խնդրո առարկա նախադասության վերաբերյալ, նա նպատակահարմար է գտել հասցնել այն միջազգային ընթերցողին լույս ընծայելով նաև իտալերեն թարգմանությունը. La lezione “Karkedovn/Kalkedon” nelle fonti armene altomedievali. – Il “Romanzo di Alessandro” e altri scitti. Roma, 1998, p. 189–195. Հոդվածի մասին մենք տեղեկացանք Հեղինակի «Տպագիր աշխատությունների մասնագիտություն»-ից (Երևան, 2003): Աշխատություն № 225: Հոդվածի իտալերեն հրատարակությունը՝ № 235:

⁷ Պ. Մուրադյան. նշվ. աշխ., էջ 311:

⁸ История императора Иракла. Сочинение епископа Себеоса, писателя VII века. Пер. с арм. К. П. Патканяна, СПб., 1862, с. 23, примеч. 48.

⁹ Պ. Մուրադյան. նշվ. աշխ., էջ 308:

բնագրի հրատարակիչ Գ. Աբգարյանի հարցին նվիրված երկարաշունչ բացատրությունների վրա, անիմաստ է, քանի որ, ինչպես ցույց է տվել պրոֆ. Պ. Մուրադյանը, նրա եզրակացությունը մի տեսակ ծաղկաքաղ է տարբեր հեղինակների բացատրությունների, որով «ազգն Կարճեղովմայեցի իշխանութեանն» «սրբազրվում» և «ուղղվում» է որպես «ազգն (չար Քաղեբայց) իշխանութեանն», որ իբր Սեբեոսի Կարճեղովմայեցի-ն «չար Քաղեբայց»-ի աղավաղումն է¹⁰։ Բայց հիմնական խնդիրը «կարճեղովմայեցու» ո՞ր էթնոսին պատկանելի է, խոսքը չի վերաբերում մեկ ժողովրդի տարբեր անվանմանը (հոմանիշին), այլ «կարճեղովմայեցի» բառի էություն բացատրությանը։ Որ նրանք տվյալ դեպքում պարսիկ են, դա հաստատելու համար շատ խելք ու քրտինք պետք է, էլ ովքե՞ր պիտի լինեին Հայ Արշակունիների հարստության վերացումից հետո Հայաստան երկրին տիրողները, ովքե՞ր պիտի լինեին «Քաղեբայց», ովքե՞ր պիտի լինեին եղիշեի պարսիկ Սասանի ազգն ու մոգերը։ Միանգամայն գովելի է Ք. Պատկանյանի 150 տարի առաջ արտահայտած, վերևում բերված, միտքը. «Թեև այս (կարճեղովմայեցի ~ Հ.Բ.) անվան տակ պիտի պարսիկներ հասկանալ, բայց մենք ոչ մի կերպ չկարողացանք որոշել այդ անվանումը»¹¹։ Նա առաջ էր քաշում անվանման բացատրության հարցը, նրա համար հիմնախնդիրը հենց դա էր, մնացածը յուրաքանչյուր ոք կարող էր բացատրել։

«Կարճեղովմայեցու» և «պարսիկ» միջև հավասարության նշան դնելով, ուսումնասիրողները թույլ են տալիս մի սխալ ևս։ «Պարսիկ» է և՛ համադանցին, և՛ կտեսիփոն-տիղրոնցին, և՛ արբելացին, Ատրպատականի գանձակեցին և այլն, և այլն, բայց նրանք «կարճեղովմայեցի» չեն, իր հերթին կարճեղովմայեցին կարող է պարսիկ լինել, բայց նա համադանցի չէ՛, կտեսիփոնցի-տիղրոնցի չէ՛, արբելացի, գանձակեցի չէ՛, նա կարճեղովմայեցի է։

Ինչպես նկատեցինք, սույն հոդվածի նպատակը մեր դրույթների կրկնությունը չէ, յուրաքանչյուր ոք, կարդալով պրոֆ. Պ. Մուրադյանի և մեր հոդվածները, կարող է իր համար պարզել խնդրի էությունը, որոշել իրականությունը, այլ Գուգարաց Աշուշա բղեշխի բազմաչարչար կնիքի հունարեն արձանագրության՝ [ΑΣ]ΟΥΣΑΣ ΠΙΤΙΑΞΗΣ ΙΒΗΡΩΝ ΚΑΡΧΗΔΩΝ ճիշտ ընթերցումն ու բացատրությունն է։ Այդ առեղծվածի լուծման ուղղությամբ բազում ուսումնասիրություններ են արվել, գեո 1824-ին կնիքի առաջին հրատարակիչ է. Վիսկոնտին թարգմանել է «Աշուշա Iberi Carchediani-ների բղեշխ»¹², որ Պ. Պետերսը իրավամբ բնորոշեց որպես ծիծաղելի¹³։ Վիսկոնտիից հետո խնդրին շատերն են անդրադարձել, բայց իմաստ չունի կանգ առնել բոլորի կարծիքների վրա, քանզի դրանք մեկը մյուսից տարօրինակ են։ Կանգ առնենք Միսիթարյան հայերի կարծիքների վրա։ Ղևոնդ Ալիշանը «Հայապատում»-ում տվեց այսպիսի թարգմանություն. «Աշուշա բղեշխ վրաց կարխիդաց»՝ հարցականով և

¹⁰ Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 64։

¹¹ История императора Иракла, с. 23, примеч. 48.

¹² E. Q. V i s c o n t i. Iconografia greca II. Milano, 1824, p. 357-360. Pl. XVI, № 10.

¹³ P. P e e t e r s. Sainte Sousanik Martyre en Arméno-Géorgie. "Analecta Bollandiana", T. 53 (1935).

ավելացրեց. «Ետքի անունս անծանոթ է, ըստ մեզ պետք էր ըլլալ Գուգարաց»¹⁴: Հ. Տաշյանը պարզապես կանգ առավ կնիքի արձանագրության վերջին՝ KAPXHAQN բառի վրա և նշեց, թե «վերջին բառս այսպես գրված է, բայց խնդիր է, թե ինչ ուզած է ըսել անով քանդակիչը»¹⁵: Հարցին ավելի մանրամասն անդրադարձել է Ն. Ակիրյանը: Նախ և առաջ նա կանգ է առել կնիքի արձանագրության տիրոջ՝ Աշուշայի անվան պակասավոր (ΟΥΣΑΣ) գրության վրա և միանգամայն արդարացի նշել, թե «ΟΥΣΑΣ անունն՝ ապահովապես քանդակչին վրիպակավն, ինչպես նկատված է. թերի է, և առ հասարակ մեներեն լրացված է ΑΣ հավելվածով, որով կստացվի Աշուշա անվան հունական ձևը»¹⁶: Ն.Ակիրյանն ավարտում է իր միտքը. «Համենայն դեպս արդի գրվածքը քանդակող արվեստագետին մեկ վրիպակն ըլլալու է. վրիպակի գոյությունն ակներև է. և կարելի է առանց վառանելու Գուգարք թարգմանել»¹⁷:

Ն. Ակիրյանի հոգևածին իսկույն անդրադառնում է Կ. Տեր-Սահակյանը¹⁸. «Գաթրճյան, Ալիշան, Մաքարտ՝ Իվիրոն Քարխիտոն թարգմանած են վրաց Գուգարաց, բայց

1. Հունարեն Γωγαρηνη կըսվեր Գուգարքը ոչ թե Καρχηδοί¹⁹

2. Եթե Καρχ-ը ենթադրենք Κουκαρχ-ի²⁰ սխալագրությունը՝ դժմասնիկը աննպատակ կմնա:

Այս դժվարությունները սակայն, — շարունակում է հոգևածագիրը, — ներողամտության հանդիպած են և բոլոր հանցանքը բարդված է հույն քանդակագործին վրա, որ միակ պատասխանատուն նկատված է իր սխալագրությանը»:

Ն. Ակիրյանի անունը չտալով, Կ. Տեր-Սահակյանը նրան է ակնարկում և քննադատության ենթարկում նրա բացատրությունները, գրելով. «Հանդես Ամսորյայի հոգևածագիր մը ավելի հառաջ երթալով, կհամարի որ քանդակագործը հերավի Γωγαρηνη ուզած է գրել, բայց չփոթած է գայն ... Կարքեդոնի հետ»²¹: Կ. Տեր-Սահակյանը «լուծում է» խնդիրն այսպես. «Աշխարհագրական անունը ամենեն ավելի նմանաձայն է Կարխեդի՝ Վրաստանի մեջ, Կախեթը (որուն հնագույն ձևը կրնար Կարխիդ ըլլալ»²²: Եվ շարունակում է. «Καρχηδών-ը Կարխեդ-աց մեկնելու համար՝ մեզ անհրաժեշտ էր միայն այսքանը գիտնալ՝ որ Քարթլ և Կախեթ Վրաստանի քաղաքական երկու մեծ բաժումներն էին, ուստի Աշուշա կրնար Կախեթի

¹⁴ Ղ. Ալիշան. Հայապատում: Պատմիչք և Պատմութիւնք Հայոց. Բ. Վենետիկ, 1905, էջ 184, ծանոթ.:

¹⁵ Հ. Տաշյան. Արշակունի դրամներ. — «Հանդես Ամսորյա», 1905, №6, էջ 170:

¹⁶ Ն. Ակիրյան. Աշուշայի կնիքը. — «Հանդես Ամսորյա», 1907, №21, էջ 122:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 124:

¹⁸ Կ. Տեր-Սահակյան. Աշուշայի կնիքը «Ιβηρων Καρχηδών». — «Բազմավեպ», 1907, հ. 65, էջ 304–309:

¹⁹ Չենք սրբագրում հոգևածագրի հունարեն բառի բացահայտ վրիպակը:

²⁰ Արևմտահայ հոգևածագիրը Գուգարք-ը արտասանելով Քուգարք՝ տառադարձնում է հունարեն Κουκαρχ (!):

²¹ Կ. Տեր-Սահակյան. նշվ. աշխ., էջ 304:

²² Նույն տեղում:

վրա իշխած ըլլալ... Այնքան անտեղի բան մը ըրած չըլլար մեկը *Καρχηδών* ը Կախեթ մեկնելով»²³:

Մխիթարյան հայրերի բացատրություններն անընդունելի համարելով Հանդերձ, մի բանում «արդարացվում են»։ Նրանք Աշուշա բզեշխի կնիքի հունարեն արձանագրության *ΚΑΡΧΗΔΩΝ*-ը փնտրում են բզեշխի պաշտոնավարած շրջանում, և ոչ ... Աֆրիկայում, ինչպես կտեսնենք ստորև:

Վեճը Աշուշայի կնիքի *ΚΑΡΧΗΔΩΝ* բառի շուրջ շարունակվում է: Պետերսը, Սուրբ Շուշանիկի Վարքի թարգմանությանը կցած ծանոթագրություններում, հիշատակելով բառին տրված բազմաթիվ բացատրությունները, *ΚΑΡΧΗΔΩΝ* ընթերցումը անվիճելի է համարում, որի տակ նա անհրաժեշտ է գտնում տեսնել *ΠΙΤΙΑΞΗΣ*-ի (բզեշխի) կողմից կառավարվող տարածք: Նա առաջարկված երկու բացատրությունները (Գուգարք, Կախեթ) համարում է չարդարացված և ծիծաղելի է համարում կնիքի առաջին հրատարակիչ Վիսկոնտիի թարգմանությունը՝ «Iben Carchediani» և առաջարկում է *ΚΑΡΧΗΔΩΝ*-ը բացատրել *ΚΟΛΧΙΔΩΝ*, այսինքն՝ «Կոլխիդացվոց»²⁴: Այս բացատրությունը մերժվեց վրացագետների կողմից այն պարզաբանությամբ, որ «Իբերիան և Կոլխիդան 368 թվականից պետական տարբեր կազմավորումներ են, ուստի բզեշխության միասնական ինստիտուտ ունենալ չեն կարող»²⁵: Սակայն կարիք չկար նման բացատրությամբ հեռու գնալ, քանզի *ΚΟΛΧΙΔΩΝ* չի կարող լինել նախ և առաջ քերականական առումով: Ոչ ոք չի բացատրում *ΚΟΛΧΙΔΩΝ*-ի տակ ի՞նչ են հասկանում, տեղանուն, թե՞ էթնանուն՝ Կոլխիդայի, թե՞ կոլխիդացիների: Բայց բացառվում է ե՛ւ մեկը, և՛ մյուսը: Եթե խոսքը վերաբերում է տեղանվան, ապա հունական բոլոր աղբյուրներում այդ տեղանվան եզակի ուղղականը *ΚΟΛΧΙΣ* (սեռականը՝ *ΚΟΛΧΙΔΟΣ*) է, տեղանունը հոգնակի չունի, եթե էթնանուն՝ ապա *Κόλχος* (սեռականը՝ *Κόλχου*), հոգնակի ուղղականը՝ *Κόλχοι* (հոգնակի սեռականը՝ *Κόλχων*): Դա պարզ ու հստակ ցույց է տվել Կ. Թումանովը²⁶: - *ΩΝ* (հոգնակի սեռական) վերջավորությունը կարող է ունենալ իզական սեռի եզակի չունեցող տեղանունը, որ հոգնակի ուղղականում - *ΑΙ* վերջավորությունն ունի: Օրինակի համար՝ *ΑΘΗΝΑΙ* (Աթենք), սեռականը՝ *ΑΘΗΝΩΝ*, *ΘΗΒΑΙ* (Թեբեք), սեռականը՝ *ΘΗΒΩΝ*, *ΜΥΚΗΝΑΙ* (Միկենք), սեռականը՝ *ΜΥΚΗΝΩΝ* և այլն: *ΚΟΛΧΙΣ* (սեռականը՝ *ΚΟΛΧΙΔΟΣ*) տեղանունը միայն եզակի ունի:

Աշուշա բզեշխի կնիքի հունարեն արձանագրության վերջին բառի *ΚΑΡΧΗΔΩΝ*-ի առեղծվածի վրա կանգ է առել Կ. Թումանովը՝ նա հիմնավոր քննադատության ենթարկելով Ն. Ակինյանի, Կ. Տեր-Սահակյանի, Պ. Պետերսի բացատրությունները, փաստեց, որ Գարգմանի, Իբերիայի և «Գուգարքի կառավարող հարստությունները Սասանյան ծագում ունեն: Հարստության հիմնադիր Միհրանը Մովսես Կաղանկատվացու կողմից հիշված է որպես «Միրհեան, որ ի Սասանեան տոհմէ էր, եկեալ ի պար-

²³ Նույն տեղում:

²⁴ P. P e e t e r s. Նշվ. աշխ., էջ 275–276:

²⁵ Պ. Մ ո ս ե ղ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 308:

²⁶ C. T o u m a n o f f. Studies in Christian Caucasian History. Georgetown, 1963, p. 188.

սից»²⁷: Կ. Թումանովը շարունակում է. «Գուգարքի տան հիմնադիր Պերոզը սուրբ Միրհյանի ազգական էր գալիս, Գուգարաց բղբշխ Աշուշան (ըստ Թումանովի՝ Աշուշա II-ը, վախճանված 470 թ. շուրջ՝ մեզ հետաքրքրող կնիքի տերը)՝ նրա հետնորդը, որ ինքզինքն անվանում է «Ասասանյան» համարժեք բառով (Asusa II of Gogarene calls himself by equivalent of „Sassanid,»)՝²⁸ Ինչ էլ լինի, սպասելի էր, որ հեղինակը անդրադառնար կնիքի արձանագրության KAPXHΔΩN բառին, բայց, դժբախտաբար, որոշակի ոչինչ չի ասում: Թերևս «Ասասանյան»:

Խնդրին լայնորեն անդրադարձել է պրոֆ. Պ. Մուրադյանը: Նա գրում է. «Առավել առեղծվածայինը, սակայն այդ նույն Կարքեդոնի տեղանվան-էթնանվան ներկայությունն է Գուգարաց Աշուշա բղբշխի հունարեն կնիքի վրա, որ երկար ժամանակ զբաղեցնում է կովկասագետներին: Այստեղ կարդում ենք. ΟΥΣΑΣ²⁹ ΠΙΤΙΑΞΗΣ ΙΒΗΡΩΝ ΚΑΡΧΗΔΩΝ». Պ. Մուրադյանը թարգմանում է. «Աշուշա բղբաշխ Կարքեդոնի վրաց»: Հարկավ, ընթերցումը ճիշտ է: Տեղի է ունեցել բառերի հերթականության չհիմնավորված տեղափոխություն: Օրինակ, ի՞նչ է նշանակում «Կարքեդոնի վրաց»: Պ. Մուրադյանը ΠΙΤΙΑΞΗΣ-ին (բղբշխ) թողնում է միայնակ, երբ այն ունի լրացում ΙΒΗΡΩΝ - վրաց՝ «բղբաշխ վրաց»³¹: Ճիշտ ընթերցումն է. «Աշուշա բղբաշխ վրաց Կարքեդոն»: Նա այդպես (նաև Գուգարաց կամ Գուգարացուց) է կոչված և մեր բոլոր մատենագիրների երկերում. Փավստոս Բուզանդ՝ «զբղբաշխ Գուգարաց», Ղազար Փարպեցի՝ «բղբաշխ վրաց Աշուշայ», «Աշուշայի վրաց բղբշխ», Մովսես Խորենացի՝ «բղբաշխ Գուգարացուց», «ի բղբշխն Գուգարացուց Աշուշայէ»:

Պ. Մուրադյանը տալիս է կնիքի հունարեն բնագրի իր թարգմանությունը՝ «Աշուշա բղբաշխ Կարքեդոն վրաց» և բացատրում. «IV-VII դարերում Ասասանյան Պարսկաստանը Հիրավի (!) ճանաչվել է Կարքեդոնի անունով ևս»³²: Բայց ի՞նչ է ստացվում, եթե Աշուշա բղբշխի կնիքի հունարեն արձանագրության իմաստին անդրադառնանք ըստ Պ. Մուրադյանի բացատրության. «Աշուշա բղբաշխ Պարսկաստան վրաց»³³: Եղա՞վ:

Աշուշա բղբշխի կնիքի հունարեն արձանագրության բոլոր ուսումնասիրողների կողմից սխալ իմաստավորումը բխում է KAPXHΔΩN (ԿԱՐՔԵԴՈՆ) բառի ոչ ճիշտ մեկնաբանությունից: Այստեղ ԿԱՐՔԵԴՈՆ-ը «տեղանուն» է (ըստ Պ. Մուրադյանի՝ Պարսկաստան), ինչպես, օրինակ, հետևյալ տեղանունները. ΑΣΚΑΛΩΝ (ԱՍԿԱԼՈՆ), ΑΥΛΩΝ (ԱՎԼՈՆ), ΚΤΗΣΙΦΩΝ (ԿՏԵՍԻՓՈՆ), ΣΙΔΩΝ (ՍԻԴՈՆ), ΧΕΡΣΩΝ (ԽԵՐՍՈՆ) և այլն, «էթնանուն» է, այլ ածական³⁴ է, նշանակում է կարքեդոնացի, վերևում

²⁷ Մ ո վ ս է ս Կ ա դ ա ն կ ա տ ու ա գ ի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարագ Առաքելյանի), Երևան, 1983, էջ 338-339:

²⁸ C. T o u m a n o f f. Նշվ. աշխ., էջ 184, 262:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 478, ծանոթ. 174:

³⁰ Պետք է լրացնել՝ [ΑΣ]ΟΥΣΑΣ - Աշուշա, ինչպես մինչ այդ «ամենն լրացված էր ΑΣ Հավելվածով» (Ն. Ա կ ի ն յ ա ն):

³¹ Պ. Մ ու Ր ա դ յ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 308:

³² Նույն տեղում, էջ 311:

³³ Αχιλλεύς Α. Τζαρτζάνου, Γραμματική τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἐν Ἀθήναις, 1938, σελ.63- 64.

մեր ցույց տված՝ կարքեդո(մայ)եցին (կնիքներում հապավումներն, տարածության սահմանափակության պատճառով, ինչքան ցանկանաս)։ Համտ. ΜΑΚΕΔΩΝ-Մակեդոնացի (ΛΑΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΚΕΔΩΝ - Ալեքսանդր Մակեդոնացի), ΛΑΚΕΔΑΙΜΩΝ (Հակեդեմոնացի), ΛΑΚΩΝ (Հակոնացի)։

Մենք գիտեինք կարքեդոմայեցիներին ընդհանրապես։ Այժմ իմացանք ե. հանվանե մեկին, քանզի Սասանյան Պարսկաստանի բարձր պաշտոնատար անձ Գուգարաց բղեշը, այն է՝ Աշուշան, կարքեդոմայեցի էր, Կարքա դո Մայ(շան)եցի։ Կնիքի տեքստը թարգմանվում է այսպես. «Աշուշա բղեշի վրաց Կարքեդո(մայ)եցի»։

Վերջում անդրադառնանք Դանիելի պարականոն յոթերորդ «Տեսիլքին»։ Այնտեղ գրված է. «Կարքեդովն և ազգ պարսից, զինչ հասան է քեզ, ի վախճան աւուրց, դու ոչ դիտես. և ի կատարածին յաւիտենից, քանի՞ ինչ եղիցի ժամանակ քո. զկնի ամենայն քաղաքաց և գաւառաց. ի սովոյ ապականեսլիր քաղաքդ պաճուճեալ յոսկոյ և յարծաթոյ, և ազգ պճնեալ և զարդարեալ։ Անառակութիւնք բազումք եղիցին ի քեզ, և տղայք քո չբաւեսցեն ոսկւով, և ապա ի սովոյ ապականեսցին»³⁴։ Նույն յոթերորդ «Տեսիլքում» մեզ հետաքրքրող անվանումը հիշվում է մեկ անգամ ևս. «...ի դող գազանին երեքաւորեալ յազգէ պարսից ի Կարքեդովնի»։ Բերելով վերորդայալը, մենք Պարսկաստանի «Կարքեդովն»-ը նույնացրել էինք Կարքա դո Մայ(շան)ի հետ, և հավանական էինք համարել, որ պարականոնի հայ քրիստոնյա հեղինակն արդեն գիտե, ականատես է եղել պարսից պետության կործանմանը արաբական խալիֆայության հարվածների ներքո ե. տեղի ունեցածը «կանխագուշակում» է Դանիել մարգարեի բերանով։

Ելնելով ասվածից՝ միանգամայն անհավանական է Պ. Մուրադյանի վստահորեն արտահայտված համոզմունքը, թե «Դանիելի տեսիլքում Պարսկաստան կոչված երկիրը տեղավորվում է (!) Աֆրիկայի Հյուսիսում, և այն նույնացված է Կարքեդովն/Կարթագենի հետ»³⁵։ Նա դա բացատրում է դժվարությամբ կողմնորոշվելու մեր հնարավորություններից «վաղմիջնադարյան էթնոհանաչողության և աշխարհաճանաչողության շատ հաճախ պայմանական համակարգում», ապա ավելացնում է. «Կարելի է, սակայն, վստահ ասել, թե այն նշանակալիորեն տարբերվել է քարտեզագրվող մեր պատկերացումներից»³⁶։

Ինչքան էլ դժվար լինի կողմնորոշվել «վաղմիջնադարյան էթնոհանաչողության և աշխարհաճանաչողության... համակարգում», ինչքան էլ այն տարբերվի «քարտեզագրվող մեր պատկերացումներից», Դանիելի

³⁴ Թանգարան Հին և նոր նախնեաց. Ա. Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց. Վենետիկ, 1896, էջ 239։ Բացի Ֆ.Մակլերի Փրանսերեն թարգմանությունից (F. Macler. Les Apocalypses apocryphes de Daniel), Դանիելի պարականոն Հայտնությունը երիցս Հրատարակել է անգլերեն Հ. Իսավերդենցը. The Uncanonical writings of the Old Testament found in the Armenian Mss of the Library of St. Lazarus, Venise. Transl. into English by Rev. Dr. Jacques Isaverdens, Venice, 1901 (1907, 1934)։ Մեզ հետաքրքրող հատվածը. «O Carthago and thou people of the Persians» (էջ 251), «by the Persian people of Carthago» (էջ 257)։ Հ. Իսավերդենցը հատուկ նշում է, թե իր թարգմանությունը տառացի է, և հայերեն բնագրի այս ամբողջ մասը անհասկանալի է (1934, էջ 257)։

³⁵ Պ. Մուրադյան. նշվ. աշխ., էջ 311։

³⁶ Նույն տեղում։

«Տեսիլքի» հեղինակն ինչ աստիճանի անուղեղ սլիտի լիներ, որ Արևելքում մինչև Հնդկաստան, Արևմուտքում մինչև Բյուզանդական կայսրություն, հարավում՝ Պարսից Ծոց, իսկ հյուսիսում՝ Կասպից ծով ու Շիրապահակ հասնող Ասիայի Սասանյան անձայրածիր կայսրությունը տեղափոխեր Աֆրիկա և «տեղավորեր» Լիբիայի Կարթագեն քաղաքում: Դեռ հարց է, «Տեսիլքի» հեղինակը Կարթագեն/Կարթագենի մասին գաղափար ունե՞ր: Աֆրիկայի հյուսիսը օդաչափությունը կազմում է շուրջ 4500 կիլոմետրից ավելի, իսկ նշանավոր Հաննիբալի Կարթագենը գտնվում էր «Պարսկաստան կոչվող երկրից», ավելի ճիշտ՝ նրա արևմտյան սահմանից, 3000 կիլոմետր հեռու: Ժիշտ է, սլարականոնի հեղինակը չէր չափում մետրերով, բայց նա չէր կարող մի ամբողջ կայսրություն մի քաղաքի մեջ թխմեր ...

РАЗРЕШЕНИЕ ЗАГАДКИ ГРЕЧЕСКОЙ НАДПИСИ ПЕЧАТИ АШУШИ, ПИТИАШХА ИВЕРОВ ГУГАРКА

РАЧ БАРТИКЯН

Р е з ю м е

В ежемесячнике Армянского католикосата "Эчмиадзин" (1999 г., № 4) была опубликована наша статья, посвященная загадочной фразе во "Введении" "Истории Иракла" автора VII в. Себеоса. В переводе К. Патканяна она гласит: "Во время упадка владычества Аршакидов в Армении, по прекращении правления царя Врамшапуха, покорил эту страну *народ Каркедомского княжества*. Он вместе с злокачественными и главными магами и со всеми значительными вельможами царства своего возымел страшное и ужасное намерение уничтожить в Армении плоды благоверия". В переводе же Ст. Малхасянца она гласит: "Когда в армянской земле пришла в упадок династия Аршакунийская и прекратилось царство царя Врамшапуха, страной этой (т. е. Арменией. — Р. Б.) завладел *род Карк'edomской династии*. Он, в согласии со злобствующими *главными магами* и вместе со всеми главными нухарарами своего царства задумал страшную и грозную мысль: искоренить в Армении плоды благоверия". П. Мурадян в своей относящейся к тому же вопросу статье (см. сноску № 6) ставит знак равенства между "народом *Каркедомского княжества*" ("родом Карк'edomской династии") и "персами" и уверенно считает, что "в IV-VII вв. у армян *персы* воспринимались и как каркедомайцы". Мы решили эту загадку, показав, что Каркедомайцы — это название служителей зороастрийского центра Сасанидского Ирана, расположенного в устье реки Евфрат, известного как Каркедомай (также — Карка до Майшан), Месена греко-римских источников. Там же находился "Магустан" — центр персидских магов. Таким образом, Каркедомайцы — это высшее зороастрийское духовенство, названное так по имени местности. Все исследователи, интересовавшиеся вышеупомянутой фразой Себеоса, отме-

чали идентичность загадочных "Каркедомайцев" с ΚΑΡΧΗΔΩΝ печати питиаша иверов (Гутарка) Ашуши. Надпись гласит: ΑΣΟΥΣΑΣ ΠΙΤΙΑΞΗΣ ΙΒΗΡΩΝ ΚΑΡΧΗΔΩΝ. Последнее слово истолковывалось как Гутарк, Колхида, Кахети. Совершенно иначе понимает его П. Мурадян. Считая ΚΑΡΧΗΔΩΝ печати топонимом-этнонимом, он отождествляет понятие "Сасанидская Персия" с "ΚΑΡΧΗΔΩΝ": "В IV – VII вв., – пишет он, – Сасанидская Персия воистину (!) узнавалась также по имени Кархедон". Кархедон встречается и в VII армянском апокрифическом "Видении" Даниила, который П. Мурадян отождествляет с ливийским городом Ганнибала Кархедоном/Карфагеном. Мы пришли к выводу, что автор апокрифа имел в виду вовсе не ливийский город, а упомянутый выше зороастрийский центр, и объяснение П. Мурадяна, что мол, "страна, именуемая Персией, помещается (!) на севере Африки, и отождествляется с Кархедоном/Карфагеном", неубедительно и беспочвенно. ΚΑΡΧΗΔΩΝ печати Ашуши не топоним, а имя прилагательное (как ΜΑΚΕΔΩΝ – македонский, ΛΑΚΕΔΑΙΜΩΝ – лакедемонский, ΛΑΚΩΝ – лаконский и т. п.), и означает кархедонский, т. е. лицо, происходящее из Каркедомай. Греческая надпись печати Ашуши переводится так: "Ашуша, питиашх иверов, кархедо(май)ский".

SOLUTION OF THE ENIGMA OF THE GREEK INSCRIPTION OF THE SEAL OF ASHUSHA, PITIASHKH OF IBERES (GUGARK)

HRACH BARTIKYAN

S u m m a r y

In the 4th issue for 1999 of the Armenian Catholicosate's magazine "Echmiadzin" our article dedicated to the mysterious phrase in the "Introduction" of Sebeos's "Heraclius History" (the 7th century) was published. K. Patkanian has translated it as follows: "At the decline of the Arsacids' rule in Armenia, after the government of the king Vramshapuh, the *people of Karkhedom principality* conquered that country. That people, along with the malevolent and chief magi and all the significant grandees of its kingdom, had horrible and dreadful intention to exterminate the fruits of Christianity". In the translation of St. Malkhasiants the same phrase is read like this: "When the dynasty of Arsacids fell into decay in Armenia and the rule of the king Vramshapuh came to its end, the *kin of the Kark'edom dynasty* took possession of that country (i.e. Armenia - H.B.). That kin, by consent of the malicious *chief magi* and all the principle *nakharars* of its kingdom conceived a dreadful and menacing plan: to extirpate the fruits of Christianity in Armenia". P. Muradian in his article (see note № 6) dedicated to the same subject, puts sign of equality between the "people of the *Karkhedom principality*" ("kin of the Kark'edom dynasty") and "the Persians". He contends that "in the 4th–7th centuries the Armenians perceived the *Persians* also like *Karkedomayans*". In the above mentioned article we resolved this enigma showing that *Karkedomayans* were the priests of the Zoroastrian center of the Sasanid Iran, located at the mouth of the Euphrates river, known as Karkedomay (also as Karka do Mayshan), Mesena in the Greek-Roman sources. "Magustan" – center of the Persian magi was also situated

there. Thus, *Karkedomayans* were the supreme Zoroastrian clergy, named after the name of the place. All the researchers who have ever paid attention to the above mentioned sentence of Sebeos noted the identity of the mysterious *Karkedomayans* with $\text{KAPXH}\Delta\text{ON}$ on the seal of the Iberias's (Gugark) pitiashkh Ashusha. The inscription says: $\text{ΑΣΟΥΣΑΣ ΠΙΤΙΑΞΗΣ ΙΒΗΡΩΝ ΚΑΡΧΗΔΩΝ}$. The last word was interpreted as Gugark, Colchis, Cakhet. The understanding of P. Muradian is absolutely different. He considers $\text{KAPXH}\Delta\text{ON}$ of the seal as toponym-ethnonym and equates the concept "Sasanid Persia" with " $\text{KAPXH}\Delta\text{ON}$ ": "In the 4th–7th centuries, – he writes, – Sasanid Persia in truth (!) was known under the name Karkhedon". We also meet the name Karkhedon in the Armenian apocryphal 7th "Vision" of Daniel which P. Muradian equates with the Lybian town of Hannibal Karkhedon/Carthage. We came to the conclusion that the author of the apocryph had in mind not that Lybian town but the above mentioned Zoroastrian center and that the explanation of P. Muradian that "the country named Persia found room (!) in the north of Africa and was equated with Karkhedon/Carthage" is unconvincing and groundless. $\text{KAPXH}\Delta\text{ON}$ from the seal of Ashusha is not a toponym, it is an adjective (like ΜΑΚΕΔΩΝ - Macedonian, ΛΑΚΕΔΑΙΜΩΝ - Lacedaimonian, ΛΑΚΩΝ - Laconian and so on) and means Karkhedonian, i.e. a person of Karkadomay origin. The Greek inscription of the Ashusha's seal is translated as follows: "Ashusha, pitiashkh of Iberes, Karkhedonian (Karkhedomayan)".

ՀԱՅ-ՀՈՌՈՄՆԵՐԸ (ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ՀԱՅԵՐԸ) ՀՈՒՆԱԿԱՆ
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

Կրետե կղզու համալսարանի փիլիսոփայության (այն է՝ հասարակագիտության) ֆակուլտետի (քաղաք Ռեթիմոն) դեկան, անվանի բյուզանդագետ Նիկոս Գ. Զվորոնոսից հայոց պատմություն և հայ-բյուզանդական հարաբերություններ դասավանդելու հրավիրված (1983 թ.), տեղում երեք ամսվա ընթացքում բավականին ազատ ժամանակ ունենալով, մանրամասն ծանոթացա ֆակուլտետի գրադարանի հարուստ հավաքածուին, հատկապես հունական հազվագյուտ պարբերականներին՝ որոնելով գլխավորապես հայոց և հայոց պատմությանն առնչվող նյութեր: Այդ նյութերի մի ժողովածու, երեք առանձին հոդվածներով՝ «Նյութեր գաղութահայ պատմության» ընդհանուր վերտառությամբ լույս է տեսել «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» պարբերականում¹: Վերահրատարակվել է մեր «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ»-ի առաջին հատորում²: Ստորև հայերեն թարգմանությամբ ներկայացվող երեք հոդվածները վերաբերում են հայ-հռոմներին, որոնք, բնիկ ակնցիներ³, 1622–1628 թթ. Աբազա փաշայի գլխավորած ապստամբության ժամանակ ստիպված եղան գաղթելու արևմուտք և հաստատվելու Բյութանիայում, նրա կենտրոն Նիկոմեդիա քաղաքում և շրջակա գյուղերում:

Առաջին հոդվածի հեղինակ Գ. Պասխալիդիսը Բյութանիայի միայն երկու գյուղի՝ Օրթաքյոյի և Խուդիի բնակչությունը XX դարի սկզբում հաշվում էր 8000 հոգի, «բոլորն էլ հայախոս», բայց իր պնդմամբ՝ ազգությամբ հույն:

Լոզանի պայմանագրի 30–45-րդ հոդվածներով (30-1-1923 թ.) հունական կառավարության հաշվումներով շուրջ 1.500.000 փոքրասիական հույներ, այդ թվում նաև Բյութանիայի հայ-հռոմները, արմատախիլ արվեցին իրենց տներից ու բնակատեղիներից և հաստատվեցին Հու-

¹ ՀԽՍՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1987, -9, էջ 74–82, № 10, էջ 74–87, № 11, էջ 78–90:

² Հ. Բ ա թ թ ի կ յ ա ն. Հայ բյուզանդական հետազոտություններ, հ. 1, Երևան, 2002, էջ 554–591:

³ Ակնի հայ-հռոմների մասին հանգամանորեն տե՛ս Գ. Ս Ր Վ ա ն ձ ա ն յ ա ն ց. Թորոս աղբար, հ. 1, Կոստանդնուպոլիս, 1879, Հ. Ճ ա ն ի կ ե ա ն. Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, Թ. Ա գ ա տ յ ա ն. Ակն և ակնցիք, Բսթանպուլ, 1943, Ա. Ք ե չ յ ա ն. Ակն և ակնցիք, Փարիզ, 1952:

նաստանում: Հայ-հոռոմները բնակություն հաստատեցին Էվբիա կղզում և Սալոնիկ քաղաքին մերձակա Դիավատա շրջանում: Հենց սկզբից նրանց էությունը հույների շրջանում բուռն հետաքրքրություն ներկայացրեց, համարվեցին հայախոս հույներ, որի պատճառը ամենից առաջ «հայ-հոռոմի» երկրորդ բաղադրիչն էր, որն անգիտությամբ (թերևս գիտակցորեն), ստորև բերվող «հույն» հեղինակների հոդվածներում սխալ էր մեկնաբանվում:

Սկսենք մի քիչ հեռվից: «Հռոմայեցի» (‘Ρωμαῖος) անվանումն էր Հռոմի բնակիչների, ավելի ուշ՝ ամբողջ Հռոմայեցվոց կայսրության: Վերջինիս Արևելյանի և Արևմտյանի բաժանումից հետո, հռոմայեցի էին կոչում արևելյան բաժնի, որպես հնի՝ “Imperium Romanum”-ի բնակիչների, հակառակ իրենց զարգացած գուտ հունական քաղաքակրթության: «Բյուզանդացի» տերմինը գործածվեց շատ ավելի ուշ: Բյուզանդական ժամանակաշրջանում «բյուզանդացի» էին անվանում Կոստանդնուպոլսի (Բյուզանդիոնի) բնակիչներին: «Հռոմայեցի» անվանումը գոյատևեց մինչև կայսրության վերջին պահը: Փիլիսոփա Գևորգ Պլեթոն Գեմիստոսի (1360–1452 թթ.) Մանուել Բ Պալեոլոգոս կայսեր (1391–1425 թթ.) ուղղած կոչերը, որպեսզի կայսրությունը կոչվի Հունական (Հելլենական), արձագանք չգտան: Թեև բյուզանդացիները հռոմայեցի էին իրենց անվանում, արևմտականները նրանց «Գրեկ» էին կոչում: Շատ խոսույն է այն դեպքը, երբ Կրեմոնայի եպիսկոպոս Լիուտպրանդը (920–972 թթ.) հայազգի Նիկեփոր Բ Փոկաս կայսրին (963–969 թթ.) Գերմանիայի թագավոր Օթոնի (963–976 թթ.) նամակը բերեց, որում կայսրը կոչված էր “imperatorem Graecorum”, իսկ կայսրությունը՝ “Graecorum Imperium”, Նիկեփոր Փոկասը պատռեց նամակը՝ պահանջելով իրենց կոչեն «Հռոմայեցիների կայսր»:

Անցնենք մեր «հոռոմներին»: Հայտնի է, որ հայոց շրջանում «հոռոմը» էթնիկոն չէ, նշանակում է *հունադավան հայ* (քաղկեդոնիկ), և դա ոչ մի կասկածի ենթակա չէր ու չէ: Սակայն հույների շրջանում կամ խնդրի անգիտությունից, կամ էլ պարզապես գիտակցորեն, ձգտում կա շարունակելու միջնադարում (‘Ρωμαῖος) -ին (հույնին) տրված ցեղանվան նշանակությունը: Դրանում ամենից կրքոտ հանդես են գալիս dΦome («շուռ տված») «մտավորական» հայերը, ովքեր կաշվից դուրս են գալիս հրաժարվելու ոչ միայն իրենց ազգությունից ու դավանանքից, այլև ընդհանրապես մերժելու հայ-հոռոմների հայությունը: Մեր համոզմամբ այդպիսիք են ստորև հայերեն թարգմանությամբ բերված երեք հոդվածների հեղինակները:

Առաջին երկու հոդվածների հեղինակ Գ. Ա. Պասխալիդիսը իր խոստովանությամբ Բյութանիայի Խուդի կոչվող բնակավայրից է, «այն շրջանից, որի հույն բնակչությունը հայախոս է», անտաքակույս՝ հայ-հոռոմներ: Եթե նա հայ-հոռոմներին հույն է համարում, ապա պետք է

ընդունել, որ ինքը ևս իր ասած «հայախոս հույներից» է, թեև այդ մասին նա հատուկ չի նշում: Գ. Ի. Անաստասիադիսը, սույն շարքի երրորդ հոդվածի հեղինակը, պարզ ցույց է տալիս, որ Գ. Պասխալիդիսը Հունաստանում հաստատված Բյուզանդիայի հայ-հոռոմներով բնակեցված վայրերից է սերում: Գ. Պասխալիդիսը արտակարգ կրքոտությամբ պաշտպանում է հայ-հոռոմների ազգությամբ հույն լինելը, փորձում հայ-հոռոմների շրջանում Կիբելա աստվածության պաշտամունքի և նրան նվիրված տոնի հետքեր «հայտնաբերել», ուստի նրանց ծագումը երկու հազարամյակ ու ավելի «հնացնել» և «հունացնել»: Վերջապես հայ-հոռոմների նիստուկացի, սովորույթների գերազանց իմացությունը չի կարող կասկած չհարուցել մեր հեղինակի *dōnme* («շուռ տված») հայ-հոռոմներից սերած լինելը: Եթե դա այդպես է, ապա կարելի է և կասկածանքով վերաբերվել նրա շինծու *Պասխալիդիս* ազգանվանը: «Պասխա» հունարեն նշանակում է «գատիկ», ուստի Պասխալիդիսը ոչ այլ ինչ է, քան Ջատիկյանի հունարեն թարգմանությունը⁴:

Ինչ էլ ինի, Պասխալիդիսի առաջին հոդվածի վերջին նախադասությունը հաստատում է հայ-հոռոմների հայության մասին իրական փաստը ժխտելու սնանկությունը. «Արդոք չկա՞ միջոց, – գրում է նա, – որ այս ամեն ինչով հույները (իմա՝ հայ-հոռոմները – Հ. Բ.) սովորեն հունարեն և այդ լեզվով արտահայտեն իրենց մտքերը, գաղափարներն ու խոհերը: Այո՛, նրանց միակ ցանկությունը հայերենը մոռանալն է և որպես մայրենի լեզու հունարենը ձեռք բերելը»: Իր խոհերը նա ավարտում է այսպես. «*Բայց մինչև օրս գործի դրած նրանց ջանքերն ապարդյուն մնացին*»: Էլ ինչպե՞ս հասկանալ այդ «*միակ ցանկությունը*»: Ավելորդ չէ հիշատակել այդ հայ-հոռոմների՝ հայոց լեզվին հավատարիմ մնալու երկարատև ցանկությունն ու ջանքերը: Անգամ 1980-ական թվականների վերջերին իմ արենահայ բարեկամ, մտավորական Հակոբ Զելալյանն այցելել է Էվբիա կղզու հայ-հոռոմներին: Իր ասելով շատ սահուն խոսում էին հայերեն՝ Ակնի բարբառով, երգում Ակնի շրջանի երգեր, և նրանց ուղղված իր հարցին, թե «ո՞վ եք դուք», պատասխանել են, թե «մենք հայ-հոռոմ ենք»: Նրանց երգերի ձայնագրության ձայներիզը ժամանակին նա ուղարկել է ինձ՝ հանձնելու երաժշտագետ Ռոբերտ Աթայանին, ինչը և ես կատարեցի:

Գ. Ի. Անաստասիադիսի, հերթական հայ *dōnme*-ի (տե՛ս այս շարքի երրորդ հոդվածը) 1948-ին արտահայտած վստահ հայտարարությունը, թե «Հայ-հոռոմներն այլևս անցան պատմության գիրկը, քանի որ վերապրածները և Հունաստանում հաստատվածները ի սկզբանե անտի ունենալով հունական վառ գիտակցություն, արդեն ձեռք բերեցին և

⁴ Գ. Ի. Անաստասիադիսը մի շարք անվանի հայ-հոռոմների թվարկելով, նրանց մեջ հիշում է և Գ. Պասխալիդիսին (տե՛ս ստորև նրա հոդվածում):

հունարեն լեզուն», չի համապատասխանում իրականությանը: Անտարակույս, նրանք ձեռք բերեցին հունարեն լեզուն, բայց ամեննին չմոռացան իրենց մայրենին՝ հայերենը: Վկան՝ հիշածս Հակոբ Ջելալյանը:

Վերևում անդրադարձանք «Պասխալիդիս-Ջատիկյանին»: Առաջ անցնելով՝ «Անաստասիադիսի» մասին էլ անդրադառնանք նույն ելակետից: «Անաստասիս» հունարեն նշանակում է «հարություն», ուստի պարզ չէ՞, որ այս դեպքում ևս հանդիպում ենք «Պասխալիդիս-Ջատիկյան» եղելության, որ «Անաստասիադիսը» Հարությունյանի հունարեն թարգմանությունն է⁵:

Գ. Ա. Պասխալիդիսի հոդվածները գրված են նախքան հայոց ցեղապանությունը և Լոզանի պայմանագիրը: Ուստի հայ-հոռոմների տվյալ շրջանների բնակավայրերի, բազում այլ խնդիրների վերաբերյալ նրանց տվյալները շատ արժեքավոր են:

Հայերեն թարգմանությամբ ստորև բերված երրորդ հոդվածը, ինչպես նշեցինք, պատկանում է Գ. Ի. Անաստասիադիսին: Նա որպես ավելի լուրջ հետազոտող, շարադրելով հայ-հոռոմների ծագման և էություն մասին արտահայտված տարբեր կարծիքները, գրում է. «Ավելի տրամաբանական է և գիտական ընդունել առաջին վարկածը, այն է՝ հոռոմների հայկական ծագումը, որը չի բավարարում Պապադոպուլոսին և նրա հայրենակիցներին, որոնք հաստատ հավատացած են, որ սերում են Քսենոփոնի տասը հազար զինվորներից»:

Անաստասիադիսը մեկ առ մեկ թվարկում է Ակնի (Էգինի) շրջանի հայ-հոռոմների գյուղերը, խոսում նրանց հայկական դպրոցի մասին, ընդգծում, որ «իրենց մայրենի լեզուն նախ և առաջ հայերենն է, ապա՝ թուրքերենը: Հայերենը դպրոցում էին սովորում»: Եվ շարունակելով՝ նշում է. «Եկեղեցական արարողությունները հոգևոր երգերի մի խառնուրդ էր՝ թուրքերեն, մեծ մասը հայերեն և փոքրաթիվ հունարեն: *Բայց եկեղեցի հաճախողները հունարենները չէին հասկանում*»: Պարզ է, լինելով հունադավան, պարտավոր էին առանձին աղոթքներ, արարողության կտորներ հունարեն արտասանել:

ՀՐԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ *

⁵ Հայաստանում բնակվող հույներից ոմանք, ում ազգանունները վերջանում էին ռուսական -ов-ով, Խորհրդային Միության փլուզումից հետո այն փոխարինեցին հունարեն "...ιδης-ιάδης" (իդիս-իադիս)-ով:

*Ստորև բերված հոդվածների տողատակի ծանոթագրությունները հոդվածագիրներին են: Իսկ նրանց, որոնց վերջում փակագծի մեջ առկա են մեր անվան-ազգանվան սկզբնատառերը (Հ. Բ.) պատկանում են մեզ:

Γ. Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, ARMENOΦΩΝΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΕΝ ΧΟΥΔΙΩ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΣ (Ἐθνολογικαὶ σημειώσεις),
ΕΒΔΟΜΑΣ, ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ, ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄,
ΕΤΟΣ Η΄, ΑΡΙΘ. 45, ΑΘΗΝΑΙ, 28 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1891
Գ. Ա. ՊԱՍԽԱԼԻԴԻՍ, ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ԽՈՒՂԻՈՒՄ ՀԱՅԱԽՈՍ ՀՈՒՅՆԵՐ
(ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ), «ՀԵՐԴՈՄԱՍ» ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ, ՇՐՋԱՆ Բ, ՏԱՐԻ Ը, ԹԻՎ 45,
ԱԹԵՆՔ, 28 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1891 Թ.

Ա
ԽՈՒՂԻՆ

Խուղին ունի երկու անուն, Խուղի և Սարաջլը ուստու¹: Խուղի են կոչում քրիստոնյաները, քանզի ինչպես երևում է, այստեղ գաղթածները եկել են էգինի համանուն գյուղաքաղաքից, իսկ Սարաջլը ուստու՝ թուրքերը, որպես Փոքր Սարաջլը թուրքական գյուղից վերև ընկած: Երկրորդ անունը պաշտոնականն է, և այդպես է նա կոչվում կառավարական տարբեր փաստաթղթերում: Գտնվում է Բյուրանիայում, Գելվեի Հուստինիանոսյան կամրջի մոտ գտնվող Կոստանդնուպոլսից Անկարա տանող երկաթգծի կայարանից ձիով երկու ժամ հեռավորության վրա: Այս գյուղաքաղաքը շատ բարձրադիր տեղում է գտնվում, ծովի մակերևույթից հազար մետր բարձրության վրա և բավականին զառիթափ տեղում, այնքան զառիթափ, որ թե՛ ստորոտտում և թե՛ գագաթում կանգնողը առանց էական սխալի կարող է հաշվել նրա բոլոր տները: Գյուղի միջով անցնում է մի դերե²՝ ցամաքած գետ, որն այն բաժանում է երկու մասի: Այդ դերեն, իր ընթացքում ջրեր ստանալով այլ աղբյուրներից և առուներից, դառնում է բավականին հուժկու մի հեղեղատ, որը թափվում է Բյուրանիայի պատմական Գալլոս գետի մեջ: Գյուղաքաղաքն ունի 450 ընտանիք կամ տուն բնակչություն, որոնցից 250 քրիստոնյաներ են, 200-ը՝ թուրքեր: Սակայն յուրաքանչյուր ընտանիքատեր ունի նվազագույնը վեց երեխա, որով ընտանիքը բաղկացած է լինում ութ անձից: Սրան ավելացրեք, որ հաճախ երեք կամ չորս եղբայրների ընտանիքներ՝ իրենց հոր կենդանության օրոք, կազմում են մեկ ընտանիք՝ բաղկացած 20-30 հոգուց, մի ամբողջ գերդաստան, որի նահապետը ծերունի պապն է, որը տան մեջ ունի իր պատվավոր տեղը՝ բուջախը կամ օջախը:

Բ
ԼԵԶՈՒՆ

Բնակիչների խոսակցական լեզուն է՝ թուրքերի համար թուրքերենը, իսկ քրիստոնյաների համար՝ հայերենը: Ձեզանից շատերը, հարկավ, տեղյակ էիք, որ կան թուրքախոս, ալբանախոս, վալախախոս հույներ, բայց որ կան և

¹ Բւմա՝üst – վերին (Հ. Բ.):

² Dere – ամռանը ցամաքող գետ (Հ. Բ.):

հայախոս հույներ, հավանաբար չգիտեիք: Այդուհանդերձ կան այդպիսիք և ոչ քիչ: Կոչվում են հայ-հոռոմներ, այսինքն՝ հայ-հույներ: Նրանք գտնվում են Հայաստանի Էգին նահանգում: Ինչ վերաբերում է Խուդիին, Օրթաքյոյին և Ֆունդուկլիին, ապա դրանք Բյութանիայում են: Ասացի, որ բնակիչները քրիստոնյաներ են, բայց քրիստոնյա ասելով ես նկատի ունեմ մեզ՝ ուղղափառներիս [իմա՝ հունադավաններին, քաղկեդոնիկներին – Ն. Բ.], քանզի հարկավ քրիստոնյա են և հայերը: Այժմ, որպեսզի հասկանաք, թե ինչպես ուղղափառ հույն լինելով հայերեն են օգտագործում, անհրաժեշտ է, որ մի փոքր կանգ առնեմ ավանդության վրա, քանզի գրավոր պատմություն չունենք: Այսպիսով, ըստ ավանդության, Խուդիի, Օրթաքյոյի և Ֆունդուկլիի բնակիչները Էգինից գաղթած հայ-հույների հետնորդներն են, որ այստեղ՝ [Բյութանիա] են եկել 250 տարի առաջ, ով գիտե ինչի հետևանքով³: Ստույգ ու անկասկածն այն է, որ նրանք այնտեղից են եկել, քանզի և՛ Խուդի, և՛ Ախ-կիրակ անունները (իմա՝ Ադերակ – Ն. Բ.), որոնք դեռ այսօր ծերունիների կողմից տրվում են Օրթաքյոյին և Ֆունդուկլիին, այժմ էլ Էգինում գտնվող գյուղերի անուններ են, ինչպես և «Ակն» անունը, որ տրվում է սուրբ Գևորգի սրբազան աղբյուրին: Հենց այդպես են կոչվում և այնտեղի բուսառատ վայրերը, որտեղ բխում է սուրբ համարվող ջուր: Բացի այդ, բնակիչների լեզուն էլ շատ նման է Էգինի բնակիչների լեզվին, որով նախքան սրանց մասին խոսելը, պետք է կանգ առնել Էգինի [հայ-հոռոմների] վրա: Էգինի հայ-հույների մասին գոյություն ունի երեք վարկած: Համաձայն մեկի՝ նրանք պատկանում են հայոց ցեղին, բայց քանի որ եկեղեցիների Արնեյյան Ուղղափառ և Լուսավորչականի բաժանվելու ժամանակ նրանք չընդունեցին Արիոսի դավանանքը և հավատարիմ մնալով Մեծ եկեղեցուն շարունակեցին դեկավարվել Բյուզանդիոնից ուղարկվող հույն հոգևորականների կողմից, սուրբ պատարագը ունկնդրել հունարեն, նրանց միջոցով հունարեն սովորել, ժամանակի ընթացքում իրենց հույն համարեցին, այնպես, ինչպես բուլղարները, սերբերը և ռումինացիները մինչև վերջերս իրենց հույն էին համարում: Ուստի, եթե որևէ մեկը նրանց անվաներ հայ, այդ բանը նրանք պիտի մեծ վիրավորանք համարեին, և արդար, քանզի նրանց զգացումները, գիտակցությունը, սիրտը, ամեն ինչը հունական են, ամենահունական: Մյուս կարծիքն այն է, որ նրանք ի սկզբանե անտի հույներ էին՝ կամ Քսենոփոնի՝ այնտեղ մնացած զինվորներից սերող, կամ Մեծն Ադեքսանդրի զինվորներից, որոնք հայուհիների հետ ամուսնացան: Իսկ երրորդ և վերջին վարկածն այն է, որ Էգինա կղզու⁴ մի գաղութն են, որտեղից էլ քաղաքի Էգին անունը: Ես իմ վրա չեմ վերցնում ջանքը ցույց տալու, թե այս կարծիքներից որ մեկն է ճշմարիտ, քանի որ դա իսկապես իմ ուժերից վեր է:

³ Ինչպես նշեցինք սկզբում, նրանք ստիպված գաղթեցին 1622–1628 թթ. բռնկված՝ Աբազա փաշայի զլխավորած ջելայիների ապստամբության ժամանակ (Ն. Բ.):

⁴ Կղզի Էգեյան ծովում, Մարոնիկոսի ծոցում, Ատտիկեի մարզի և Պելոպոնեսի մեջտեղում: Անվանումների սոսկ համահնչյունության հետ կապված անլուրջ ստուգաբանություն է (Ն. Բ.):

ՆԻՍՏՈՒԿԱՅ, ՍՈՎՈՐՈՒՅԹՆԵՐ

Բնակչության հիմնական զբաղմունքը շերամապահությունն է: Յուրաքանչյուրն ունի թթենիների պարտեզներ, որոնք էլ մշակում է: Գյուղացու հարստության աստիճանը որոշվում է ունեցած հողատարածության մեծությամբ: Նրանց միակ եկամուտը բոժոժն է, և երբ բերքը շատ է լինում, տարին համարվում է երջանիկ, հակառակը՝ եթե այն քիչ լինի: Նրանց մի մասը շերամներն աճեցնում են իրենց տանը, մյուսները հատուկ այդ նպատակի համար կառուցված շինություններում: Որդի բուծման արհեստանոցները գտնվում են ցածում, դաշտում, գյուղից մեկ ժամ ճանապարհի հեռավորության վրա:

Նրանց նիստուկացի և սովորույթների մասին ուզում են ավելի մանրամասն խոսել: Բնակիչները շատ հյուրասեր են: Բարքերը՝ ամենամաքուր: Եվրոպական կեղծ քաղաքակրթությունը նրանց շրջանում դեռ մուտք չի գործել և երանի երբեք մուտք չգործի: Կրոնական զգացումները բարեբախտաբար շատ կենդանի են ու զարգացած, որով պահքը խախտողին կամ տոն օրն աշխատողին պարսավում են: Բայց մոլեռանդ էլ չեն: Դրա համար էլ ոճիրները շատ հազվադեպ են: Քսան տարվա ընթացքին միայն մեկ սպանություն է տեղի ունեցել, իսկ դիմացինին վերք հասցնելը կամ ինքնասպան լինելը և օրինազանցությունների մյուս բոլոր տեսակներն անծանոթ են:

Ապրում են համեստ, բայց եթե հյուր ունենան, ջանք են թափում սեղան դնել բազմապիսի և լավ խորտիկներ: Եթե հյուրն այնտեղյակ է նրանց ընտանիքի կյանքին, բոլորին Լուկուլլոսներ⁵ պիտի կարծի: Անցյալում սովորություն կար լվանալ հյուրի ոտքերը, բայց այժմ այդ հումերական սովորությունը⁶ վերացել է:

Տոն օրերը այցելությունների օրեր են: Հյուրերին օրվա ընթացքում երեք անգամ սեղան են բացում՝ առավոտյան, կեսօրին և երեկոյան:

Նշանադրություն է կատարվում բոլոր տարիքներում: Տասը կամ հինգ տարեկան երեխաներին նշանում են ծնողները, քանզի վերջիններից է կախված ամեն ինչ: Որդին կամ դուստրը ենթարկվում են ծնողքի վճռին: Հաճախ նշանում են երեխաներին անգամ նախքան նրանց ծնվելը: «Եթե երեխադ աղջիկ լինի, պիտի տղիս տաս», – ասում են: Եվ տրված խոսքը պահվում է, նշանը տրվում է՝ եթե երեխան աղջիկ ծնվի: Փոխանակվող նշանը սովորաբար մետաքսե չեմբեր է⁷, ինչ-որ ոսկեդրամ, որ փեսայի ընտանիքն ուղարկում է հարսի ընտանիքին: Նշանված են մնում մինչև ամուսնության հարմար տարիքը գալը՝ խուսափելով միմյանց տեսնել, այսինքն՝ փեսացուն հարսնացուին: Դրան հակառակ նրանց ընտանիքները միմյանց միջև շատ մտերիմ կապեր են հաստատում: Ամուսնության հարմար տարիք է համարվում տղայի

⁵ Ճոխ սեղան բացողներ (Հ. Բ.):

⁶ Բնչո՞ւ «հումերական», երբ գոյություն ուներ և հայերիս շրջանում (Հ. Բ.):

⁷ çember – ձեռագործ թեթև գլխաշոր (Հ. Բ.):

համար 20-24 տարեկանը, իսկ աղջկա՝ 14-ից 18-ը: Ամուրի չի մնում և ոչ ոք, բացի հաշմանդամներից:

Հարսանիքները սովորաբար տեղի են ունենում սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, հունվար և փետրվար ամիսներին: Խրախճանքն սկսվում է շաբաթ օրը և սովորաբար վերջանում չորեքշաբթի: Հյուրերին հրավիրելը տեղի է ունենում շահագրգռված ընտանիքների կողմից՝ մումի, նարնջի, լիմոնի կամ խնձորի ուղարկմամբ: Փեսան և հարսը իրենց հատուկ հրավիրյալներին միշտ խնձոր են ուղարկում: Նվագը սկսվում է շաբաթ օրը, սովորաբար փեսայի տանը, որտեղ պարում են փեսայի ընկերներն ու ազգականները մինչև կեսգիշեր: Բսկ հարսի տանը, ուր գնում է փեսան իր հրավիրած երիտասարդների հետ մոտ ժամը տասին, իրենց հերթին խրախճանք են անում հարսի ազգականներն ու ընկերուհիները:

Կեսգիշերին փեսան նվագով, հրավիրված ընկերներով, որոնք պետք է բոլորը չամուսնացած լինեն, իր տնից գնում է կնքահոր տուն, որտեղից և բոլորը ցրվում են: Փեսայի հետ մնում են միայն երկու կամ երեք ընկեր, որոնք գիշերում են այնտեղ: Նախապես, փեսան պետք է սափրվի: Առավոտյան եկեղեցու պաշտոնի ավարտից հետո, փեսա և կնքահայր, փեսայի ընկերները նվագով գնում են հարսի տուն: Տան դուռը փակ է լինում, որը բացվում է բազում նվերներով՝ դրամով, որ տրվում է կամ փեսայի և կամ կնքահոր և մնացած ազգականների կողմից: Վերջապես փեսան կնքահոր հետ մտնում է ներս, և մի քանի րոպե անց դուրս են գալիս հարսի հետ: Նրանց դուրս գալու պահին լուսամուտից հարսի գլխին գցում են դրամներ՝ գարու հետ խառնված, իսկ թաղի երեխաների մեջ սկսվում է այդ դրամները հավաքելու մրցում: Եվ այսպես նվագով գնում են եկեղեցի:

Եկեղեցում բացի կնքահորից ու կնքամորից, ներկա է լինում և՛ այսպես կոչված, փոքր փեսան, որը կանգնում է փեսայի կողքին՝ իր ուսերին ունենալով մետաքսե սպիտակ թաշկինակ և «Եսայա պարի ր» կոչով մյուսների հետ պարին է մասնակցում: Փոքր փեսան պետք է շատը տասը տարեկան լինի և կնքահոր ազգականը: Ուշագրավ սովորույթ է նաև այն, որ ամուսնական թափորի տուն վերադարձին, հարսի տուն մտնելուն պես, փեսայի ամենամոտիկ ազգական երեխան հանում է հարսի կոշիկները և նրան հողաթափեր տալիս, իսկ հարսը իր հերթին նրան տալիս է ձեռագործ թաշկինակ և համբուրում նրա ձեռքը: Այնուհետև սեղան են բացում, և սկսվում է խրախճանքը: Նախ մատուցվում է այսպես կոչված քեշկեկը (կորկոտը): Նույն կիրակի օրվա կեսօրից հետո նվագողները սկսում են գյուղի վերին մասից և հերթականությամբ գնում բոլոր հրավիրյալների տները: Եվ այսպես նվագի հնչյունների տակ գալիս են փեսայի տունը, որտեղ սկիզբ է առնում այսպես կոչված օգիկ-կը. սրահի մեջտեղը սեղան է դրվում, նրա վրա՝ պնակ: Յուրաքանչյուր եկողը փեսայի կամ հարսի համար նվեր է տալիս՝ դրամով: Այդ գործի համար հատուկ նշանակված մարդը մի քանի սովորական մաղթանքներով՝ նվիրողի հասցեին, հայտարարում է նվիրողի անունը, փեսայի կամ հարսի հետ ունեցած ազգակցության աստիճանը, ինչպես և նվերի քանակը: Այդ բանը տեղի է ունենում հատկապես հարսի համար, հատուկ կանանց սրահում: Ապա բոլոր

հրավիրյալները նստում են սեղան և փեսայի լցրած գինին խմում, և մեծ խանդավառությամբ խրախճանքը տևում է երկու-երեք օր:

Հարսը սովորաբար մինչև մայր դառնալը չի խոսում սկեսրայրի հետ, բացառությամբ եթե առկա է նորարարական ոգի՝ կամ սկեսրայրի և կամ էլ հարսի մոտ, երբ չխոսելը տևում է միայն մեկ-երկու ամիս:

Կնունքները կատարվում են երեխայի ծննդից 15 օրվա ընթացքում, և ոչ մի անգամ դրանից ուշ: Այստեղ նշենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք ունի իր կնքահայրը, որին ոչ մի ձևով չի կարելի փոխել, լինի պսակադրության, լինի մկրտության, եթե, հարկավ, նա ինքնաբերաբար ցանկանա իր իրավունքը ուրիշին զիջել, կամ ի վիճակի չլինի ամուսնության կամ կնունքի և այլնի ծախսերի տակից դուրս գալու:

Խոսակցական լեզուն, ինչպես ասացինք, հայերենն է: Սակայն բարևում են հունարեն՝ «կալիմերա և կալիսպերա» (բարի լույս, բարի երեկո): Խառը-խուռն օգտագործում են և հունարեն բառեր: Նրանց լեզուն, սակայն, հայերի լեզվից այնքան է տարբերվում, որ եթե Հայաստանի հայր գար այստեղ, չէր հասկանա նրանց, ոչ էլ նրանք պիտի նրան հասկանային, միայն մասամբ: Նրանց լեզուն տարբերվում է բուն հայերենից, ինչպես և նրանց նիստուկացը, և սովորույթները ոչ մի նմանություն չունեն հայոց սովորույթների հետ, և ես հենց դրա համար այսքան ընդարձակ խոսեցի նրանց սովորույթների մասին: Դա պարզ ցույց է տալիս, որ խախուտ են և միանգամայն կեղծ այն մարդկանց պնդումները, թե սրանք անցյալում հայեր էին:

Անցնենք եկեղեցու հարցերին:

Սովորաբար քահանաները երկուսն են լինում: Նրանք բառիս բուն իմաստով հոգևորականներ են, թեև անգրագետ, բայց շատ բարի մարդիկ, կատարում են իրենց պարտականությունները անշահախնդրությամբ և առաքելականորեն: Պատարագը կատարում են հունարեն, առանց հասկանալու այն, մի բան, որ շատ է նրանց տխրեցնում: Մեկ-մեկ Ավետարանը կարդում են թուրքերեն թարգմանությամբ, իսկ մեծ տոներին կարդում են և Առաքյալն ու Սողոմոնի առակները: Այս քահանաները գիտակցելով իրենց անգրագիտությունը, հպարտ չեն, թեպետև քահանան այդ տեղերում առաջին մարդն է համարվում: Նա ժողովրդի վրա այնպիսի ուժ ունի, ինչպիսին ունի վարչապետը պառլամենտական վարչակարգում: Քահանան համարվում է իմաստության արկղ, իսկ բազում տարիներ սովորող երեխաներին զարմանքով հարց են տալիս. «Ի՞նչ է, նպատակ ունես քահանա դառնալու»: Մոր՝ իր որդուն տված գերագույն մաղթանքն այն է, որ նրան քահանա տեսնի: Բոլորը՝ մեծ ու փոքր, ծերունիներ ու երեխաներ, տղամարդիկ ու կանայք, երբ քահանան անցնում է, ոտքի են կանգնում, հոգ չէ, որ այդ քահանան երկու շաբաթ առաջ ջաղացպան էր կամ փայտահատ: Այժմյան երկու քահանաներն էլ միայն տարրական դպրոց են տեսել, իսկ նրանցից մեկը հազիվ է խոսում հունարեն: Այստեղ ավելացնենք, որ տեղում [Վատիկանի] պրոպագանդա⁸ գոյություն չունի, ոչ ո-

⁸ Propaganda Fidei – 1622 թ. ստեղծված կաթոլիկ կարդինալների հոգևորությամբ զբաղվող կազմակերպություն (Հ. Բ.):

րովհետև նրանք իրենց ցանցը չզցեցին, այլ որովհետև հակահարված ստացան:

Մի քանի խոսք էլ թուրքերի մասին: Մրանք թվով գրեթե հավասար են քրիստոնյաներին, միայն տառիմացության դպրոց ունեն, այն էլ ոչ միշտ գործող: Այն ժամանակ, երբ մերոնց 90 տոկոսը գրաճանաչ է, այդպիսիք թուրքերի մեջ հազիվ 15 հոգի լինեն: Թուրքերը, լինելով քրիստոնյաներից աղքատ, նրանց հետ հաշտ են ապրում, քանզի նրանց կարիքն ունեն: Մրանք ևս շերամապահությամբ են զբաղվում, աշխատում են նաև պարտեզներում և այգիներում որպես հող փորողներ, կամ փայտահատներ և շատ հեզաբարո են և աշխատասեր: Մոլեռանդություն չունեն, մի բան, որ շատ է գովելի: Բազմակնությունը կարծես թե նրանց համար թույլատրելի չէ: Նրանցից և ոչ ոք երկու կին չի պահում, իսկ շատ քիչ են նրանք, որ ավելի կին են պահում:

Ահա այսքան համառոտ գծերով Խուդիի մասին:

Արդյոք չկա միջոց, որ այս, ամեն ինչով հույները սովորեն հունարեն և այդ լեզվով արտահայտեն իրենց մտքերը, գաղափարներն ու խոհերը: Այո, նրանց միակ ցանկությունը հայերենը մոռանալը և որպես մայրենի լեզու հունարենը ձեռք բերելն է: Բայց մինչև օրս գործի դրած նրանց ջանքերն ապարդյուն մնացին:

Γ. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗ, Η ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ ΓΑΛΑΚΤΟΣ ΤΩΝ ΑΡΜΕΝΟΦΩΝΩΝ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΤΗΣ ΒΙΘΥΝΙΑΣ, “ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ”, ΔΕΛΤΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ,
ΤΟΜΟΣ Ε, ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1915-1916, σελ. 233-238

Գ. ՊԱՍԽԱԼԻԴԻՍ. ԲՅՈՒԹԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԱԽՈՍ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ԿԱԹԻ ՏՈՆԸ:
«ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ, ՀԱՏՈՐ Ե,
ԱԹԵՆՔ, 1915-1916, ԷՁ 233-238

Ես ծագումով Խուդիից լինելով, Բյութանիայի այն շրջանից, որի հույն բնակիչները հայախոս են, իմ պարտքը համարեցի մի քանի տող գրել Բյութանիայի այս հայախոս հույների մասին, քանզի գիտեմ, որ հույների բացարձակ մեծամասնությունը գաղափար չունի ոչ միայն նրանց ծագման, այլև նրանց գոյության մասին:

Բյութանիայում, Կոստանդնուպոլսի դիմաց, Անատոլիայի երկաթգծի ասիական ասիին գտնվող Հայդար-փաշա կենտրոնական կայարանից 157 կմ, այսինքն՝ երկաթուղիով 5 ժամվա ճանապարհի հեռավորության վրա՝ Սանգարիոս գետի աջ ասիին, գտնվում է Կեյվե⁹ գյուղը, որի միջով հոսում է Սանգարիոսի բազուկ Գալլոս (թուրքերեն՝ Կարա-չայ) գետը: Գյուղը, որ նախկինում բավականին մեծ ավան էր, մոտ 150 տարի առաջ Սանգարիոս գետի հորդացման պատճառով ավերվեց և այժմ հազիվ հարյուր տուն բնակիչ ունի:

⁹ Մյուս հեղինակները գրում են Գեյվե (Հ. Բ.):

Կելվեն կայմակամի¹⁰ նստատեղին է և ենթարկվում է Նիկումեդիայի վարչությանը, որից հեռու է 90 կմ (երկու ժամ երկաթուղիով): Այստեղ ամեն հինգշաբթի օր մեծ տոնավաճառ է լինում, որտեղ իրենց ապրանքներն են վաճառում շրջաններից եկած հույն, հայ և թուրք բնակիչները:

Կելվեի շուրջ գտնվող ավաններից ամենանշանավորներն են Օրթաքյոյն ու Խուդին, որոնք և միակն են, որ ներկայացնում են այս շրջանի հունական բնակչությունը¹¹: Շրջանը եկեղեցական առումով ենթարկվում է Նիկիայի թեմին: Սրանցից Օրթաքյոյն ունի 6.000 հույն բնակիչ, իսկ Խուդին՝ 2.000, բոլորն էլ հայախոս: Ելնելով նրանց լեզվից, որը մաքուր հայերենը չէ, այլ բովանդակում է հունարեն և թուրքերեն բազում տարրեր, նրանց ծագման մասին բազմաթիվ ենթադրություններ արվեցին: Ոմանք նրանց համարեցին հայեր, նրանցից, որոնք Քաղկեդոնի՝ չորրորդ տիեզերական ժողովից հետո, երբ մյուս հայերն անջատվեցին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանից և ընդունեցին միաբնակությունը, սրանք հավատարիմ մնացին պատրիարքարանին և Ուղղափառությանը: Ուրիշները նրանց համարում են հետնորդները Մեծն Աղեքսանդրի՝ Փոքր Ասիայում, Հայաստանի սահմաններին մոտիկ հաստատված զինվորների, որոնք հայկական միջավայրի ազդեցության տակ ընդունեցին հայոց լեզուն և Բյուզանդիա տեղափոխվելով, այդ լեզուն էլ իրենց հետ տարան: Բմ կարծիքով, այս երկու ավանների հայախոս բնակիչների մի մասը տեղաբնիկներ են, որոնք վաղուց, դեռևս թուրքական նվաճումների ժամանակ, մոռանալով մայրենի լեզուն, սովորեցին թուրքերենը, իսկ մյուսը եկվոր է, ինչպես վկայում է ավանդությունը՝ Եփրատ գետին մոտիկ, Հայաստանին սահմանամերձ Կապադոկիայի հյուսիսարևելյան շրջաններից: Սրանց գաղթը, ինչպես հնարավոր եղավ պարզել փաստին ավանդաբար հասու ավելի տարեցներից, տեղի է ունեցել շուրջ երեք հարյուր տարի առաջ¹²: Այս վերաբնակներն իրենց առաջին հայրենիքում լինելով հայկական միջավայրում, ընդունեցին հայոց լեզուն, բերեցին այն իրենց նոր հայրենիքը և տարածեցին իրենցից առաջ այստեղ ապրող բնակիչների մեջ: Այդ բանը հեշտությամբ կատարվեց, քանզի այս երկու ավանների բնակիչները փոքրաթիվ էին, հազիվ 40 ընտանիք, ապա և հայերի հետ համակեցություն ունենալու պատճառով, հայերի, որոնք այս մասում թվով գերազանցում են հույներին:

Այս հայախոս հույների ազգային պատկանելության առնչությամբ պետք է ասել, որ ոչինչ չկա, որ վկայեր նրանց Հայաստանից ծագելու մասին, ընդհակառակը, զորավոր նկատառումներ համոզում են մեզ նրանց գտարյուն հույներ լինելուն:

1. Նրանց արտաքինը ամեննին էլ նման չէ հայկականին, որն աչքի է ընկնում խոշոր քթով: Այդ պատճառով էլ յուրաքանչյուր օտարական դիտելով

¹⁰ Կազայի (շրջանի) ղեկավարը (Հ. Բ.):

¹¹ Բմա՝ հայ-հոռոմ՝ հայախոս: Կարդա՝ հաջորդող նախադասությունը (Հ. Բ.):

¹² Ինչպես ցույց տվեցինք սկզբում՝ դա տեղի ունեցավ Աբազա փաշայի գլխավորած ջեղալիների ապստամբության ժամանակ (1622-1628 թթ.), ուստի «ավանդաբար հասու ծերունիների» հաշիվները միազամայն ճիշտ են (Հ. Բ.):

նրանց, հարյուրի մեջ հանգիստ կարող է տարբերել հային, հակառակ որ նա կրում է նույն հանդերձանքը և խոսում նույն լեզվով:

2. Նրանց բացարձակ հունական գիտակցությունը: Ի սկզբանե անտի նրանք ոչ միայն համակրանք չեն տաժում իրենց համագյուղացի հայերի նկատմամբ, այլ մեծ հակառակության մեջ են: Նրանք իրենց ամբողջ ուշքն ու սիրտը ուղղում են դեպի հունական իդեան և հունական կրթություն ստանալու համար ծախսում են առանց խնայելու, պահելով գերազանց դպրոցներ և գեղեցկամարմար հունական եկեղեցիներ: Այժմ բոլորն էլ կարող են հունարեն խոսել, որը վերջերս զգալի չափով տարածվեց՝ թաղերում մանկապարտեզների հիմնադրմամբ, որտեղ երեխաներին մանուկ հասակից սովորեցնում են մայրենի լեզուն:

3. Նրանց մոտ չի գտնվել և ոչ մի գրավոր հուշարձան, որը վկայեր իրենց հայկական ծագման մասին: Երգրումի շուրջ բնակվող ուղղափառ հայերը, որոնց մասին խոսեցի սկզբում, ինչպես կարողացա իմանալ, հավատարիմ են մնում դեպի պատրիարքարանները¹³, բայց եկեղեցիներում և դպրոցներում գործածում հայոց լեզուն և իրենց մտքերը հայերեն են արտահայտում: Ընդհակառակը, Բյուրթանիայի հայախոսները եկեղեցում արարողության ժամանակ, ինչպես և դպրոցներում գործածում են հունարենը, գրում են հունարեն այբուբենով, և այն էլ ոչ միայն այժմ, այդ բանը տեղի էր ունենում ի սկզբանե անտի: Այդ պատճառով ահա, իմ բոլոր ջանքերը հայտնաբերելու հայերենով որևէ հուշարձան կամ որևէ ավանդություն, որ վկայեր թե հայերենն էր եկեղեցու լեզուն, մնացին ապարդյուն: Ես գտա հունարեն տառերով գրված երկու հարյուր և ավելի տարվա հնություն ունեցող փաստաթղթեր (լինեն դրանք համայնքին պատկանող կամ անհատ մարդկանց), ինչպես և նույնպես հունարեն գրված հնագույն եկեղեցական գրքեր: Սրանց կարելի է ավելացնել և բանավոր հուշարձանները, դրանք են՝ հանելուկները, առակները, աղոթքները, անեծքները, հմայությունները, որոնցից և ոչ մեկը հայերեն չէ, այլ բոլորն էլ թուրքերեն: Ես վերևում ասացի, թե նրանց մեջ նախքան հայերենը, տիրապետող էր թուրքերենը:

4. Հայախոս հույների տարբեր ծեսերը ոչ մի առնչություն չունեն, ոչ էլ նմանություն իրենց համագյուղացի և հարևան հայերի ծեսերի հետ: Այս հանգամանքը իրենց ազգային պատկանելությունը որոշելու համար ես ամենակարևորն եմ համարում, քանզի ժողովուրդների մեջ ամենախոր արմատները ծեսերն ունեն, որոնք ազգային մյուս հատկանիշների՝ լեզվի և այլն կորստից հետո, էթնիկական ծագման մասին միակ վստահելի վկաներն են:

Օրթաքյոյի և Խուդիի հույների¹⁴ մեջ տիրող ծեսերից պիտի աշխատեմ նկարագրել երկուսը, որոնք, թվում է, շատ կարևոր են, քանի որ, իմ կարծի-

¹³ Հավանաբար Կոստանդնուպոլսի և Անտիոքի (Հ. Բ.):

¹⁴ Բնա՝ «հայախոս հույների», այսինքն՝ հայ-հոռոմների (Հ. Բ.):

քով, առնչվում են Կիրելայի¹⁵ պաշտամունքի հետ: Այս երկու ծեսերը կատարվում են նույն օրը, որը կոչվում է «Կաթի տոն»:

Համբարձման տոնին, որն, ինչպես հայտնի է, գալիս է միշտ մայիս ամսին, այսինքն այն ժամանակ, երբ այդ տեղերում նոր է գարունը բացվում, միայն Օրթաքյոյի և Խուդիի հույների շրջանում տարածված են հետաքրքիր սովորույթներ, որոնք տոնի կրոնական կողմի հետ ոչ մի առնչություն չունեն: Այդ օրը յուրաքանչյուր ընտանիք սովորություն ունի առավոտվանից պատրաստել կաթով և ձեռքի աղորիքով հաստ աղացած ցորենով մածուկ: Ընտանիքի բոլոր անդամները պարտավոր են այդ մածուկից ճաշակել: Եթե որևէ ընտանիք աղքատ է և ի վիճակի չէ մածուկի պատրաստման համար կաթ հայթայթել, պարտավոր է այն ձեռք բերել հարևաններից, որպեսզի անմասն չմնա և չխախտի հինավուրց սուրբ սովորույթը:

Ես տեղյակ չեմ, այս սովորույթը գոյություն ունի՞ արդյոք հունական աշխարհի այլ վայրերում, բայց հիշեցնում է հնում Աթենքում կատարվող Գալաքսիաները¹⁶, այսինքն այն տոնը, երբ աթենացիք Կիրելայի պատվին պատրաստում էին կաթից և աղացած գարուց պատրաստված մածուկ¹⁷:

Այն բանից հետո, երբ առավոտ կանուխ բոլորը ճաշակեն այս մածուկից, սկսվում է տոնի երկրորդ՝ ամենագլխավոր մասը:

Այս երկու ավանների ութ և ավելի տարեկան երեխաները, որոնք օրեր առաջ անհամբերությամբ սպասում են այդ օրվա գալստյանը և ամեն կերպ նախապատրաստվում են նոր հագուստներ և դրամ ձեռք բերելու, խմբեր կազմելով, երգելով գնում են մեկուկես ժամ հեռավորության վրա գտնվող Կյուբե (Կեյվե), որտեղ հիմնականում սրինգներ են գնում, որոնք տարբեր տեղերից հատուկ այդ օրվա համար դրանք պատրաստողները բերում են վաճառելու: Դրանք այսպես կոչված օրթավլոսներն¹⁸ են՝ տարբեր ձևի և մեծության: Բոլոր երեխաները, գնելով այդ սրինգները, նվագելով շրջում են Կեյվեի շուկայում՝ տեղացի թուրքերի, ինչպես և պետական ու զինվորական կառավարիչների ու պաշտոնեության զարմացական հայացքների տակ: Այդպես զվարճանալուց հետո, գալիս են Գալլոս գետի ափը և նրա ջրերում լողանում: Այնուհետև այս գետի ափին առատորեն աճող ուռենիների ճյուղերից ու շրջակա այգիների ծաղիկներից պսակներ շինելով, երգերով, սրինգի հնչյունների տակ վերադառնում են իրենց տները:

Պետք է նշել, որ սրինգների օգտագործումը այս երկու ավանների երեխաների կողմից շարունակվում է մոտ մեկ ամիս, որի ընթացքում փողոցներում ու ագարակներում, ամենուրեք հնչում են նրանց ձայները, որից հետո դեն են

¹⁵ Կիրելյան անվանումն է Մեծ Մայր աստվածության, որ պաշտվում էր հատկապես Փոյուգիայում՝ Փոքր Ասիայում: Համարվում էր հորինողը թմբուկների և ցիմբալների, որոնք ձայնակցում էին օրգաստիկ պարերը, որ իր պատվին էին կատարվում (Հ. Բ.):

¹⁶ Գալաքսիա – աստվածների Մորը նվիրված տոն Աթենքում (Հ. Բ.):

¹⁷ Տե՛ս Հեսեթիոսի Բառարանում, Գալաքսիա բառի տակ: Bekker, An. Gr. «Գալաքսիա», Աթենքում տոն ի պատիվ աստվածների մոր, որի ժամանակ եփում են գալաքսիան՝ գարիով ու կաթով պատրաստված մածուկ

¹⁸ Օրթավլոս – սրինգ, շվի, թերևս՝ դուդո՞ւկ (Հ. Բ.):

նետվում: Եվ այսպես վերջանում է այս տարօրինակ փառատոնը, որը, ինչպես ասացի, վերնում, կատարվում է Բյութանիայի միայն հայախոս հույների շրջանում, դրան չեն մասնակցում համագյուղացի թուրքերն ու հայերը:

Իմ կարծիքով այս սովորույթը, հնարավոր է, մնացորդն է Կյուբեում Կիրե-լայի պատվին Գալլոս գետի ափին կատարվող հին համաժողովրդական տոնի, որի ժամանակ շրջակայքի բնակիչները իջնելով մասնակցում էին դրան: Մենք գիտենք, որ Կիրեյան պաշտվում էր գլխավորապես Փոքր Ասիայում, հատկապես Փոյուզհայում և Բյութանիայում, և որ գլխավոր երաժշտական գործիքը, որ օգտագործվում էր նրա պաշտամունքի ժամանակ սրինգն էր:

Այսքան համառոտ գծերով «Կաթի տոնի» ժամանակ Բյութանիայի հայախոս հույների և նրանց սովորույթների մասին: Սրանից բացի նրանց բազմաթիվ այլ սովորույթներն էլ ունեն գուտ հունական, որ համընկնում է ընդհանրապես հույների սովորույթներին: Ես ինձ երջանիկ պիտի զգայի, եթե կարողանայի ապագայում զբաղվել նրանցով, լույս սփռելու համար Փոքր Ասիայի հույների այս մասի վրա, որը հունական այսքան շրջանների ազատագրումից հետո¹⁹ միակը լինելով օտարի լծի տակ, պետք է գրավի բոլոր նրանց ուշադրությունը, ովքեր կարող են ուսումնասիրել նրա ազգագրական հուշարձանները:

Γ. Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ, ΧΑΪ + ΧΟΥΡΟΥΜ (ΑΡΜΕΝΟΓΛΩΣΣΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ), ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΣΜΥΡΝΑΙΩΝ, ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ, ΑΘΗΝΑΙ 1948, σελ. 37-46.

Գ. Ի. ԱՆԱՍՏԱՍԻԱՌԻՍ. ՀԱՅ-ՀՈՌՈՄՆԵՐ (ՀԱՅԱԽՈՍ ՀՈՒՅՆԵՐ), ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ, ՋՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺՆԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ, ՀԱՏՈՐ ՉՈՐՐՈՐԴ, ԱԹԵՆՔ, 1948, էջ 37-46

1924 թվականին Փոքր Ասիայի այլ հույների հետ, որոնց Լոզանի դաշնագիրը դատապարտել էր «փոխանակության»²⁰, Հունաստան հասան և Եփրատի Էգինի շրջանից²¹ յոթանասուն ընտանիք և հաստատվեցին հյուսիսային Էվբիայի «Կաստանիոտիսսա» կոչվող ագարակում, որտեղ կյանքի կոչեցին Նոր Էգինը: Երկու տարի անց Ռուսաստանից²² եկան նույն շրջանի բնակիչներ հանդիսացող ևս հիսուն ընտանիք և հաստատվեցին Սալոնիկի մոտակայքում գտնվող Դիավատա վայրում:

¹⁹ Նկատի ունի 1918 թ. հունական բանակի կողմից փոքրասիական մի շարք շրջանների գրավումը (Հ. Բ.):

²⁰ Նկատի ունի Փոքր Ասիայի և Արևելյան Թրակիայի հույն բնակչության «փոխանակության» Հունաստանի թուրք բնակչության հետ (Հ. Բ.):

²¹ Εβδομά, περίοδο Β' ἔτο Η', τόμο Η', Ἀθήναι 1891, φ. 45. Տե՛ս այս հոդվածի մեր հայերեն թարգմանությունը վերևում (Հ. Բ.):

²² Իմա՝ Սովետական Միությունից (Հ. Բ.):

Այս, ընդհանուր հաշվով, 120 ընտանիքները ներկայացնում են այսպես կոչված հայ-հոռոմներին, այսինքն հայ-հելլեններին, որոնք և պետք է մեզ զբաղեցնեն այստեղ շնորհիվ պատեհության, որ մեզ ներկայացավ մի օր ի դեմս մի բարեհամբույր մարդու, ցինկոգրաֆ Դիմիտրիոս Պապադոպուլոսի: Իր մի հուզիչ գրությամբ նա մեզ հայտնում էր, թե պատկանում է հայ-հոռոմների ընտանիքին²³ և ընդգծում. «Փոքրասիական տարեգրքի» մեծարգո անդամների պատրաստակամությունը, ինչպես և նրա ամենապատվելի նախագահի հեղինակությունն ու հայրենասիրությունը, ինձ վստահեցնում են, որ պիտի կատարվի վայրի և նրա բնակիչների պատմության կատարյալ հետազոտությունը, մի բան, որ հոգու պարտքն էմ համարում իմ արգո հոր սուրբ հիշատակին, որ հոգաց ինձ սովորեցնել այն չնչին գրագիտությունը, որին հասու եմ»:

Նախ և առաջ ովքե՞ր են հայ-հոռոմները և ո՞րտեղից են ծագում: Կարծում եմ, որ ոչ ոք չի կարող գիտական հաստատակամությամբ պատասխանել այդ հարցին, քանզի պակասում են արժանահավատ գրավոր աղբյուրներ: Գոնե ինձ չհաջողվեց այդպիսիք գտնել և երջանիկ պիտի զգամ, եթե ներկա, ոչ մեծ հավակնություն ունեցող տողերով, առիթ տրվի մեզ հետաքրքրող հարցի ավելի լիակատար ուսումնասիրությունը: Ըստ Նիկիֆորոս Մոսխոպուլոսի²⁴, հայոց նախահայրը, համաձայն ավելի վիպական տեղեկությունների, եղել է Հայկը, որ սերում էր Հապետոսից (Հաբեթի հունականացած ձևը): Հայկի կերպարն ստեղծվեց մ. թ. ա. 24-րդ դարում, հայերեն «հայ» բառից, որ առաջնորդ է նշանակում: Համաձայն Մոսխոպուլոսի՝ «հոռոմայեցին»²⁵ հայերեն կոչվում է հոռոմ, որի համար էլ ահա հայախոսներին կոչում են հայ-հոռոմ:

Պետք է նշել, որ հայ-հոռոմներ կային և Բյուզանդիայում: Տարիներ առաջ այստեղ հաստատված և այնտեղից սերող հանգուցյալ Գեորգիոս Պասխալիդիսը, նրանց մասին մի քանի տեղեկություններ էր տպագրել հանգուցյալ Դամվերգիսի «Հերդոմաս»-ում: Ըստ ավանդության, գրում է Պասխալիդիսը, Խուդի, Օրթաքոյ և Ֆունդուկլի գյուղերի առաջին վերաբնակիչները 250 տարի առաջ այստեղ էին եկել Եփրատի Էգինից: Թեև նման վերաբնակեցման պատճառներն անհայտ են, այն, որ խնդրո առարկա վերաբնակներն այդտեղից էին ծագում, կասկածի ենթակա չէ, քանզի Եփրատի Էգինի շրջանում էլ կա Խուդի անունով գյուղ, իսկ Օրթաքոյը մինչև վերջերս ավելի տարեց մարդիկ կոչում էին Ալ-պերակ (իմ ա՛ Աղբերակ – Հ. Բ.), որպիսին նույնպես գտնվում է Եփրատի Էգինի շրջանում:

²³ Ուստի «Պապադոպուլոս» է դարձել նրա իսկական Տերտերյան ազգանունը (Հ. Բ.):

²⁴ Ν. Μοσχόπουλο, Ἡ Ἀρμενία καὶ τὸ Ἀρμενικόν ζήτημα, Ἀθῆναι (Ն. Մոսխոպուլոս – Լրագրող (1871-1964) և պատմաբան: Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում: 1893-ին հրատարակում էր Կոստանդնուպոլսի «Նեոլոգոս» պարբերաթերթը, 1905-ին աշխատում «Ավստրիական գործակալությունում»: Հորվաժագիրն էր «La Turquie» և ֆրանսալեզու այլ թերթերի: 1922 թ. գաղթեց Հունաստան, աշխատանքի ընդունվեց Արտաքին գործոց նախարարության մամուլի բաժնում, իսկ 1931-ից Թուրքիայի պատմություն էր դասավանդում Քաղաքական գիտությունների դպրոցում (Հ. Բ.):

²⁵ Միջնադարում «հոռոմայեցի» նշանակում էր հույն (բյուզանդացի): «Հելլեն»-ը որպես էթնիկական հասկացություն վերացել էր, այն նշանակում էր հեթանոս (Հ. Բ.):

Երեք վերոհիշյալ գյուղերի վերաբնակիչների այնտեղից ծագելու մասին ապացույց կարող է հանդիսանալ և այն, որ սուրբ Գևորգի մի սրբազան աղբյուր կոչվում էր «Ակ», որ հայերեն աղբյուր է նշանակում: Այդ բառից էլ ահա, վերջում «ն» հոդի հավելումով, առաջացավ Ակն քաղաքի անվանումը, որը թուրքերը, իրենց համար սովորական աղավաղմամբ, դարձրին Էգին: Այս տեղանվան առաջացման պատճառը մենք կտեսնենք ստորև:

Հայ-հռոմեացիների ծագման մասին արտահայտված է երեք կարծիք.

առաջին. որ նրանք հայեր են, որոնք Լուսավորչական եկեղեցու Արևելյան Ուղղափառ եկեղեցուց բաժանվելուց հետո չհետևեցին իրենց ազգակիցների մեծամասնության, հավատարիմ մնացին Ուղղափառության (իմա՝ քաղկեդոնականության – Ն. Բ.) և դեկավարվում էին հույն հոգևորականների կողմից՝ ճանաչելով Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանը, որով, ժամանակի ընթացքում կատարելապես մոռացան իրենց ծագումը և իրենց հույն համարեցին: Այս երևույթը, որ սովորական բան է պատմության մեջ, հանդիպում է, օրինակի համար, և Կրետեում, որտեղ մահմեդականացած հույները ամենամոլեռանդ թուրքերը դարձան²⁶:

Երկրորդ. հույներ են, Քսենոփոնի տասը հազար զինվորներից սերած, որոնց հետագայում ավելացան և Մեծն Աղեքսանդրի զինվորներ, որոնք հայուհիների հետ ամուսնացան և վերջնականապես հաստատվեցին հիշյալ վայրերում՝ ի վերջո կորցնելով իրենց մայրենի լեզուն:

Երրորդ. նրանք Հունաստանի Էգինա կղզուց վերաբնակներ են, այստեղից էլ Էգին անունը:

Այս վերջին կարծիքը, հարկավ, ուշադրության արժանի չէ, այն հիշեցնում է «ավանակ» բառի ստուգաբանությունը, որ իբր ծագում է դրանից, որ նրան միշտ ծեծում են, բրիգոլայինը՝ որ իբր առաջացել է կրակի վրա տապակվելուց²⁷, ինչպես և նման «լրջության» մի փորձ, երբ գերագույն պոետին ներկայացնում են որպես Օմեր, որին հույները դարձրել են ... Հոմերոս:

Երկրորդ²⁸ կարծիքի մեջ գուցե կան ճշմարտության տարրեր: Պ. Կարոլի-դիսը՝ Պապադոպուլոսի «Հույն ժողովրդի պատմության» կցած իր ծանոթագրություններից մեկում²⁹ գրում է. «Հերձվածների առկայությանն Ասորիքում, Միջագետքում, Հայաստանում և Խաղտիքում նպաստում էր այն իրողությունը, որ կրոնական բաժանումը (քաղկեդոնիկ եկեղեցուց – Ն. Բ.) այս երկրներում կապված էր ազգային հակազդեցության հետ ընդդեմ հելլենակա-

²⁶ Երբ մի անգամ Զմյուռնիայում Աթենքի համալսարանի շրջանավարտ մի երեւի կրտացի թուրքի հետ իմ խոսակցության ժամանակ կարծիք հայտնեցի, որ Կրետեի թուրքերը իսլամացած հույներ էին, նա զայրացավ, և ես շատ ջանքեր թափեցի մինչև նրա բարկությունն իջեցնել: Իմ խոսակիցը, որ խելացի ու շատ զարգացած մարդ էր, իրեն անպատված զգաց, քանզի ես բացատրում էի նրա գուտ թուրքական ծագումը:

²⁷ Հունարեն ավանակ (γάδαρος – դայդարոս) բառը բխեցնում են համահնչուն áει δέρειν – ից (աի դերին), որ «միշտ ծեծել» է նշանակում, իսկ բրիգոլան (նշանակում է թակած կոտլետ) քարի; քարὶ ζέειν – ից (պիրի զեին), կրակով տապակել (Հ. Բ.):

²⁸ Հեղինակը, ինչպես երևում է, կողմնակից է առաջին կարծիքին: Մի քիչ հետո էլ նա սխալմամբ գրում է երկրորդ կարծիքի մասին (Հ. Բ.):

²⁹ Έκδοσι 'Ελευθερουδάκη, τόμο Γ', μέρο Α' 253.

նության և ըստ էության արդյունքն էր նման հակազդեցության: Հերձվածող եկեղեցիները (իմա՝ միաբնակ – Հ. Բ.) այս երկրների ժողովուրդների համար էին (ինչպես մինչև օրս էլ են), ազգային եկեղեցիներ (national-ի իմաստով), ունեն սեփական դեմք: Նման հակազդեցության ու բաժանման հիման վրա Ուղղափառ եկեղեցին ստացավ մաքուր ազգային բնույթ և հիշյալ երկրներում (բացառյալ Հայաստանից) ուղղափառ մնացածները հերձվածողների կողմից ստացան Մելքիստներ անունը, այսինքն՝ Կոստանդնուպոլսի կայսեր պատկանող, ասել է՝ հույներ: Քանզի հիշյալ երկրներում ուղղափառ մնացին միայն հունական ծագում ունեցողները, իսկ ոչ հույները դարձան հերձվածող: Դրա համար ահա Ասորիքի, Պաղեստինի և Միջագետքի, Եգիպտոսի, Հայաստանի ուղղափառները հույներ էին և մինչև օրս էլ հույներ են»:

Այդպես է գրում Պ. Կարոյիդիսը: Բւ համեստ կարծիքով՝ ուշագրավ քննական ոգով է ուսումնասիրում հարցը պատրիարք Կոստանդինոս Ա-ը³⁰: Նա գրում է. «628 թ. պարսիկների դեմ հաղթանակով վերադարձող Հերակլիոս կայսրը, լինելով Թեոդոսուպոլսում, այստեղ հրավիրեց Եզր կաթողիկոսին, որը բազում եպիսկոպոսներով գնալով այնտեղ, առաջինը հաշտության օրինակ հանդիսացավ: Նա խնդրեց չորրորդ (իմա՝ Քաղկեդոնի – Հ. Բ.) տիեզերական ժողովի որոշումների պաշտոնական բնագիրը և այն ճշմարիտ համարելով հրաժարվեց կաթողիկոս Ներսես Բ (Բագրևանդոս – Հ. Բ.) անցյալում ընդունած նորամուծություններից և կրքի ազդեցության տակ դիմած անխռիվ քայլերից (Քաղկեդոնի ժողովի) ճշմարիտ դավանանքը բարեպաշտորեն ընդունելով, համաձայնվեց այդ Տիեզերական ժողովի որոշումներին: Այդ թվականից սկսյալ Բյուզանդական կայսրության սահմաններում բնակվող բազմահազար հայեր ընդունեցին Ուղղափառ եկեղեցու ծիսակատարությունները, սովորույթները, տոներն ու պահքերը... Այս ուղղափառ հայերի մնացորդները մինչև օրս գոյություն ունեն Անատոլիայում, Մեքաստիայի (Սվազի) կայմականությունում՝ թվով տասներկուսից ավելի գյուղեր, որոնց գյուղաքաղաքը կոչվում է Էզին: Այս գյուղերը գտնվում են (Էզինից) արևմուտք, Եփրատից ոչ հեռու: Այս ուղղափառները հայտնի են որպես հայ-հոռոմներ, եկեղեցական առումով դեկավարվում են Թեոդոսուպոլսի մետրոպոլիտի կողմից, որն, իր հերթին, ենթարկվում է Անտիոքի պատրիարքական աթոռին»³¹:

Ինչպես ասացինք, երկրորդ³² կարծիքի մեջ կա ճշմարտության բաժին: Հանգուցյալ Պասխալիդիսը նույնպես կարծում էր, որ հայ-հոռոմները հույներ էին, որոնք չցանկանալով մահմեդականություն ընդունել, դիմեցին այդ երկրի հայերին, որոնք այն ժամանակ թուրքերի մոտ մեծ կշիռ ունեին, որով բռնի իսլամն ընդունելուց զերծ մնացին, բայց ժամանակի ընթացքում լեզվի առումով ձուլվեցին հայերի հետ: Բայց Պասխալիդիսը ինձ տված իր մի գրության մեջ նշում է ավելի ճիշտ. «Ինչպես երևում է, առաջին անգամ հրապարակ ե-

³⁰ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1830-1834), վախճանվել է 1859-ին (Հ. Բ.):

³¹ Κωνσταντίνου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου ἀοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Βυζαντίου Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ ἐλάσσονε, ὑπὸ Θεοδώρου Μ. Ἀριστοκλέους τοῦ ἐκ Χάλκης, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1866, σελ. 87-88.

³² Տե՛ս ծան. 8:

կած հայախոս հույները որպես կենտրոն ունեին Մերաստիայի Էգին գյուղը: Նրանք համարվում են Փոտ պատրիարքի ժամանակ հույների և հայերի միջև եկեղեցական բաժանման վերացման շարժման մնացորդները: Միաբնակ հայերը չընդունեցին Քաղկեդոնի Չորրորդ ժողովի որոշումները, բայց հայ-հոռոմները Քաղկեդոնի ժողովի կանոններն ընդունեցին և ենթարկվեցին Մեծ Անտիոքի պատրիարքական աթոռի Ամիդի մետրոպոլիտին»:

Այսպիսով, ավելի տրամաբանական է և գիտական ընդունել առաջին վարկածը, այն է՝ հայ-հոռոմների հայկական ծագումը, մի բան, որ չի բավարարում Պապադոպոլոսին և նրա հայրենակիցներին, որոնք հաստատ հավատացած են, որ սերում են Քսենոփոնի տասը հազար զինվորներից: Տեսնում էք, մարդիկս ի բնե հակված են ռոմանտիզմին, որտեղից և ամեն ինչ հունականացնելու մոլուցքը: Մի թե մենք չէինք, որ Նապոլեոն Մեծի նախնիներ համարեցինք Կալիմերիսներին, իսկ Կուբայի տխրահռչակ դիկտատոր Բատիստային հայտարարեցինք, թե հունական ծագում ունի: Ահա թե ինչ է գրում Պապադոպոլոսը վերևում հիշված իր գրության մեջ. «Հայրս, երբ ես տասը տարեկան էի, ինձ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, որտեղ ապրում էի քիչ հունարեն, բայց բավականաչափ թուրքերեն և հայերեն իմացող հորեղբորս տանը: Նա ունևոր էր, բայց որովհետև սկսեց ռևուոլյուցիոն տառապել, 1903 թ. գնաց Էդիպսոսի ջերմուկները³³: Երբ վերադարձավ ջերմուկներից, առաջին խոսքերը, որ ասաց, հետևյալներն էին. «Դիմիտր, Էդիպսոսում ես իմացա, թե ովքեր ենք մենք: Այնտեղ մի հյուրանոցում ես ծանոթացա մի գեներալի հետ և պատմեցի մեր հայրենիքի մասին: Նա ասաց ինձ. «Դուք հին հույներ եք, այն զինվորներից, որ Մեծն Աղեքսանդրը թողեց ճանապարհները հսկելու»: Եվ Պապադոպոլոսը շատ միամիտ ավելացնում է. «Այսպիսով բավարարված էինք՝ հորեղբայր ու եղբորորդի և այդ բանը տարածում էինք մեր հայրենակիցների մեջ: Իսկ երբ 4-5 տարի անց հին հունարեն բավականաչափ սովորեցի և կարդացի Նահանգ բյուրոցի այն տեղը, որտեղ Քսենոփոնը նկարագրում է բարձրաբերձ ժայռերի վրա կանգնած մարդկանց, որոնք հսկայական քարեր էին շարտում խանգարելու համար Բյուրին անցնելու միակ անցումներից, պատկերացրի իմ հայրենի լեռներն ու ժայռերը և իմ հորեղբորը բացատրեցի հարցին առնչվող Քսենոփոնի հատվածը, և նա շատ գոհ մնաց»:

Հասկանալի է, հայ-հոռոմների ծագման մասին հետագա հետազոտությունը գիտական հետաքրքրությունների թեմա է, սակայն գործնական առումով այն միանգամայն աննպատակ է: Ինչպիսի ծագում էլ ունեցած լինեն, նրանք մարդիկ են հունական գիտակցությամբ, ամենամաքուր ազգային զգացումներով և կարիք չունեն փաստաթղթերով ապացուցելու իրենց հունականությունը, որը տարփողում է նրանց ջերմ ազգային գիտակցությունը, միակը, որ արժե հաշվի առնել: Մի քանի տարի առաջ անվանի ֆրանսիացի փիլիսոփա Ժան Ֆիլոն ապացուցեց՝ ինչքան մոլորություններ կան ժողովուրդների ծագման մասին առաջ քաշված տեսությունների մեջ:

³³ Գտնվում են Հունաստանում (Հ. Բ.):

Ընդամենը վեցն էին հայ-հոռոմների գյուղերը. Վանք, Զորակ³⁴, Մուսագա, Միրզու, Հողուս և Մամսա: Նրանցից առաջինները ենթարկվում էին Էգինի կայսականության, Հողուսը Կամախի կայսականության, իսկ Մամսան Քրդի-սատանի Չմշկածագի կայսականության: Այս վերջինիս բնակիչները հաստատվեցին Կիլիկիսի³⁵ շրջանի Զախարատու թաղում: Հողուսը մնացած չորսից բավականին հեռու էր, ռուս-թուրքական սահմանին մոտիկ և երբ, 1914 թ. համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ռուսներն առաջ շարժվելով հասան մինչև Երզնկա և Էրզրում, Հողուսի բնակիչները նրանց մեծ ոգևորությամբ դիմավորեցին: Դրա համար ռուսական բանակի նահանգի ժամանակ հետևեցին նրան մինչև Ռուսաստան, ուր և մնացին մինչև որ Բնակչությունների փոխանակության կոմիտեն նրանց Հունաստան ուղարկեց, որտեղ որ նրանք հաստատվեցին, ինչպես սկզբում ասացինք, Սալոնիկի Դիավատա վայրում (նախկինում Դուդուլար):

Վանք գյուղը գտնվում էր Էգին քաղաքի դիմաց, Եփրատի ձախ ափին: Վանքի թիկունքում վեր է խոյանում մի հսկա ժայռ, մի տեսակ անառիկ բերդ, որի բարձրությունը վայրը այցելած գերմանացի զորավար Մոլտկեն³⁶ հաշվեց 1400 մետր: Տեղանքը արտակարգ գեղեցիկ է, մի բան, որ արդարացնում է Մոլտկեի գրածը, թե հասել է իր կյանքում տեսած ամենագեղեցիկ վայրը:

Ժայռն անմատչելի է, իսկ նրա վրա, համաձայն տեղական ավանդության, գտնվում էին հին հույները, որոնք վեր էին բարձրանում մի կածանից, որ ոլորապտույտ փորել էին ժայռի կողերին: Սուրբ Գևորգի տոնին այնտեղ էին բարձրանում մերձակա չորս գյուղերի բնակիչները՝ իրենց շուրջառները հագած քահանաների հետ և զվարճանում: Բայց քանի որ ժամանակի ընթացքում փորված կածանը մաշվել էր, առջնից ընթանում էր մի առաջնորդող, ամուր մի պարան կապում, որի օգնությամբ տոնախմբության մասնակիցները ապահով կերպով վեր էին բարձրանում: Գազաթին մինչև վերջերս կային ավերակ դարձած տների և վաղ բյուզանդական եկեղեցու հիմքեր:

Այնտեղ ծառերը, ծաղիկները և տունները արտակարգ են աճում: Առանց չափազանցության հանդիպում են արտիճուկի մեծության վարդակակաչներ և կակաչներ³⁷: Ահա այս ավերակ դարձած տներում ապրեցին, ըստ ավանդության, Մեծն Աղեքսանդրի բանակի ավելի ծեր և հիվանդ զինվորները և չէին հեռանում այդ ժայռից, այլ միայն երբ իջնում էին որս անելու: Այն ժամանակաշրջանում, երբ հայերը Պարսկաստանից և Արարատից տարածվում էին Փոքր Ասիայում, նրանցից մի խումբ գնում է Եփրատի հունն ի վեր,

³⁴ Հունաստանի Էվբիա կղզում հաստատված հայ-հոռոմները մինչև օրս էլ այդ գյուղը կոչում են Զուրակ և բացատրում ջրի ակ (Հ. Բ.):

³⁵ Քաղաք Սալոնիկի նահանգում (Հ. Բ.):

³⁶ Helmuth von Moltke (1800-1891) – պրուսական գլխավոր շտաբի պետ: 1835 թ. ուղարկվեց Թուրքիա, որպես սուլթան Մահմուդ II-ի զինվորական խորհրդական: Արևմտյան Հայաստան եկավ 1838 թ.: 1839 թ. վերադարձավ Գերմանիա, ուր հրատարակեց իր նամակների ժողովածուն՝ «Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei» – 1841 (Հ. Բ.):

³⁷ Խոսքը քնաբեր կակաչի մասին է, որից օպիում են ստանում, իսկ սերմերից ձեթ հանում:

փնտրելով նրա ակունքները. համբավ էր տարածվել, թե այնտեղ կան շատ բերրի հողեր: Այն պատճառով, որ նրանք ասում էին, թե գնում են «դեպի ալը», նրանց կողմից կառուցված քաղաքն էլ կոչվեց Ակն (ակ հայերեն նշանակում է աղբյուր): Մի թե այդ նույն եղանակով չի բացատրվում և թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսին տրված անունը: Ասում են, թե նրանք անվերջ լսելով «իս տին պոլին» (նշանակում է՝ «ի քաղաք» – Հ. Բ.), սարքեցին Բստամբոլը:

Երբ գաղթական հայերը Եփրատի հոսանքն ի վեր գնալով հասան անառիկ բլրի դիմացի վայրը, կարծեցին, թե արդեն հասել են գետի ակունքը, և զմայլված տեղի արտակարգ գեղեցկությամբ, հիմնադրեցին Էզին քաղաքը: Բայց նրանք սխալված էին կարծելով, թե հասել են գետի ակունքը: Նրանց սխալի պատճառը հետևյալն էր. վերնում մեր հիշած ժայռը իրենից ներկայացնում է մի ժայռոտ շրջանակաձև լեռնաշղթայի ամենաբարձր կետը: Այդ լեռնաշղթան երկու տեղում Եփրատի ջրերից հանկարծ կտրվում է, գետը մուտք գործելով մի տեղից, դուրս է գալիս մյուսից՝ շարունակելով իր ընթացքը դեպի պարսից ծոց: Ժայռերի թողած անցքի նեղության պատճառով գետը այս կետում շատ հորդառատ է լինում: Որով, երբ հայերը հասան այնտեղ և տեսան, թե ինչպես են ժայռից դուրս ժայթքում գետի արագահոս ջրերը, կարծեցին, թե հասել են ակը և այնտեղ կառուցեցին իրենց բնակատեղին:

Ժամանակի ընթացքում եկան և տվյալ շրջանում հաստատվեցին և այլ գաղթականներ: Նրանք, ստեղծելով մի կոտ ամբողջություն, Բյուզանդական կայսրությանը բազում անհանգստություններ պատճառեցին: Ի վերջո հաշտություն կնքվեց, և նրանց այնտեղ մնալն օրինականացվեց պայմանագրով, որն, ինչպես ասում են, մի գյուղում, որը մինչև վերջերս կոչվում էր Կամարկապ, որ հայերեն նշանակում է դաշնադրություն:

Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում այսօրվա հայ-հոռոմների նախնիները շարունակում էին ապրել իրենց անանցանելի ժայռի վրա, բայց այդ ընթացքում բազմանալով, ձեռք էին բերել և մշակելի հողեր դաշտում: Եվ այդպես, դեպքերը տեղի էին ունենում, իսկ պատմությունը շարունակում էր իր ընթացքը: Ըստ մի ավանդության, շուրջ 500 տարի առաջ այնտեղից էր անցնում սուլթան Մուրադ Ա-ը³⁸, որ տեսնելով այդ բնական բերդը, նրա բնակիչների մասին տեղեկություններ պահանջեց: Երբ իմացավ, որ նրանք այնտեղ էին մնում ավազակների վախից դրդված, խիստ հրամաններ տվեց՝ ոչնչացնել ավազակներին, իսկ ջինիվիզ³⁹ բնակիչներին ցած իջնել: Այսպիսով նրանք ստիպված էին լքել իրենց ապաստարանը և գետի ափին գյուղ կառուցել: Այնպես պատահեց, որ այն ժամանակ Եփրատը հորդացավ, իսկ ցած իջնողները մի ժայռի վրա գտան հաստ փայտից պատրաստված երկաթապատ մի դուռ, որի վերնի մասում խաչ էր փորագրված: Ըստ երևույթին եկեղեցու դուռ էր, որ ջրերն էին բերել: Բոլոր դեպքերում բնակիչներն այդ բանը բարի նշան համա-

³⁸ Մուրադ I, մականունը՝ Ղազի, թուրք սուլթան (1362-1389 թթ.): Նրա իշխանության ժամանակաշրջանում սկիզբ առաջ մանկահավաքը (դեշիրմեն) (Հ. Բ.):

³⁹ Թուրքերը «ջինիվիզ» են կոչում բյուզանդացիներին:

րեցին, Աստծո մի տեսակ ցուցում, դրա համար առանց ժամավաճառ լինելու հիմքերը գցեցին նոր բնակատեղիի՝ Վանք գյուղի եկեղեցու, այն ժայռի վրա, որտեղ գտնվեց դուռը, իսկ ժայռը կոչեցին «Քար բինան», այսինքն՝ «քար-պնակ»⁴⁰, որովհետև իսկապես նման է մի հսկայական պնակի, որի կեսը կարծես խրված է հողի մեջ, իսկ մյուս կեսը ցցված է գետի վրա, որի պատճառով այնտեղ ստեղծվում է մի հզոր ջրապտույտ, որը քշում տանում է դեպի ժայռը ինչ ջրի հոսանքը բերում է, ինչպես այդ դուռը, որը տեղադրվեց սբ. Գևորգ անունը կրող նոր եկեղեցու կանանց կանգնելու տեղը:

Այս քարե պնակը, որի վրա կառուցվեց եկեղեցին, ունի 200 մետր բարձրություն, բնակիչները նրա վրա հող փոխադրեցին և սոսիներ տնկեցին: Եկեղեցու բակում կա մշտապես աղբյուր, որը ջրում է սոսիները, որոնց արմատները հասան մինչև գետը, այդ իսկ պատճառով ծառերը հսկայական մեծություն ունեն, որոնցից մի մասը համարվում է 400 և ավելի տարեկան:

Բոլոր անցած դարերի ընթացքում հայ-հոռոմները անսասան պահպանեցին հավատքը դեպի իրենց հունականությունը, թեև հունարեն մեկ բառ անգամ չգիտեին, քանզի իրենց մայրենի լեզուն նախ և առաջ հայերենն էր, ապա՝ թուրքերենը: Հայերենը դպրոցում էին սովորում:

Եկեղեցական արարողությունները հոգևոր երգերի մի խառնուրդ էր՝ թուրքերեն, մեծ մասը հայերեն և փոքրաթիվ հունարեն: Բայց եկեղեցի հաճախողները հունարեն չէին հասկանում: Այդուհանդերձ գիտենք, և դա պետք է շեշտվի, որ հայերեն երգվող հոգևոր երգերը բացարձակապես կապ չունենին հայոց եկեղեցու արարողության հետ, այլ մեր եկեղեցու արարողության թարգմանությունն էին և երգվում էին մեր եկեղեցական երաժշտության եղանակով: Ի դեպ՝ 1896 թ. հայերենը կատարելապես վերացվեց և նրան փոխարինելու եկավ կարամաներենը⁴¹:

Մնում է հատուկ մի քանի խոսք ավելացնել այն հայ-հոռոմների եղեռական ճակատագրի մասին, որոնք, ինչպես սկզբում ասացինք, հաստատվել էին Բյութանիայում: Բժիշկ Վենեդիկտոս Ադամանտիադիսը Համագաղթականական առաջին համագումարում (1923 թ.) իր մի արժեքավոր հաղորդման ժամանակ նրանց մասին ասաց հետևյալը.

«Գեյվե-Օրթաքյոյի շրջանի (որի մեջ էին մտնում Գեյվե, Օրթաքյոյ, Բուրխանիե, Սասլի, Խուղի, Քյուպի գյուղերը) հունական ողջ բնակչությունը, 15 հազար հոգի, որը ծաղկում էր առնտրում, արդյունաբերության մեջ և շատ հարուստ էր, 1920 թ. վերջին կուտակվելով և փակվելով Մանգարիոս գետի Կարա-սու գետակի մոտի քարավանատներում, մեկ օրում կոտորվեց մոլեռանդ ու արյունարբու քեմալականների կողմից: Նրանց մնացորդները որսորդական շներով հալածական եղան լեռներում, կարծես որսի կենդանիներ լինեին: Նրանք խայտառակվելով, խռչտանգվելով, բռնաբարվելով մեկ առ մեկ կոտորվեցին տանջալից մահով: 1920 թ. օգոստոսի վերջին այդ շրջանում չէր

⁴⁰ Հեղինակը հունարեն տառերով գրում է «Κάρο-μπίνα»: Վերջին «v» (ն) պարզապես սխալ է, պիտի լինի «k» (կ), իսկ «պ»-ի «բ» արտասանությունը պարզապես արևմտահայրեն է (Հ. Բ.):

⁴¹ «Կարամաներեն» ասելով նկատի ունի հունատառ թուրքերենը (Հ. Բ.):

մնացել և ոչ մի հույն: Վերապրեցին մի քանի հարյուր հոգի միայն, ովքեր Աստծո նախախնամությամբ նախքան թուրքերի հարձակումը թողել էին իրենց հայրենիքը»:

Հայ-հոռոմները տվել են հայտնի մարդիկ՝ բժիշկներ, ուսուցիչներ, գրողներ և այլն: Հիշատակում ենք Խրիստոս Պապադոպուլոսին⁴², Մարկոս Կլետուլոսին, Ապոլլոնին ձեռնված հիմնի կոմպոզիտոր և ժողովրդական երգերի հավաքող Գեորգիոս Պախտիկոսին⁴³, Մ. Մոխիադիսին⁴⁴, Գ. Պասխալիդիսին⁴⁵, Սամուսի կուսակալ Կոստ. Վայաննիսին⁴⁶: Կերկիրայի նախկին մետրոպոլիտ Ալեքսադրոսը և Կոզանիի մետրոպոլիտ Հովակիմը հայ-հոռոմներից են ծագում: Երկրորդը հատկապես մտադիր է մեզ հետաքրքրող հարցով ավելի հանգամանորեն զբաղվել, և այդ բանը նա պիտի կատարի, հենց որ հանդարտվեն ներկա տազնապալի ժամանակները⁴⁷: Անցյալում մենք հարցրեցինք նրա կարծիքը, բայց հենց իրադրության անկայուն վիճակի պատճառով նա չկարողացավ ընդառաջ գնալ մեր ցանկության: Բայց ահա համառոտ գծերով հարցի շուրջ նրա կատարած հետազոտությունների արդյունքը, որ գրավոր մեզ հաղորդեց.

«Հայախոս հույները ակրիտներ⁴⁸ են: Սերում են գտարյուն հույներից⁴⁹, որոնք Աղեքսանդր Մեծի ժամանակ, ինչպես և դրանից առաջ ու հետո, Հայաստանում հաստատված հույներից, բյուզանդացիների ժամանակ բյուզանդահայկական սահմանների վրա հաստատված սահմանապահ զինվորներից (ընտանի քներով կամ առանց), ինչպես նաև այն հայ տարրերից, որոնք հարել են հելլենականության՝ Ուղղափառ եկեղեցու հետ մերթ ընդ մերթ տեղի ունեցած միության փորձերի ժամանակ:

Սակայն եթե նկատի առնենք եկեղեցական պատմության գերմանացի լուրջ մասնագետների կարծիքն այն մասին, որ նախասիական անձայրածիր տարածություններում ուղղափառ մնացին միայն հունական ծագումով քրիստոնյաները, իսկ այլ ժողովուրդներին պատկանողները կրոնական տարբեր հերձվածների կրողների անվան տակ որպես այլազգիներ բաժանվեցին հունական-բյուզանդական մարմնից, ենթադրում ենք, որ վերնում հիշված եկեղեցիների միության փորձերի պտուղներն առատ չէին: Վերոնշյալ գերմանական տեսության համաձայն, այդ փորձերի նախաձեռնողները պիտի որ հայախոս դարձած հույներ լինեին, կամ էլ խառը ամուսնությունների հետևանքով հայացած: Արյունը քաշում է, տեսնո՞ւմ եք:

⁴² Տերտերյան (Հ. Բ.):

⁴³ Բադրիկ (Հ. Բ.):

⁴⁴ Սովսեյան (Հ. Բ.):

⁴⁵ Զատիկյան (Հ. Բ.):

⁴⁶ Վահանյան (Հ. Բ.):

⁴⁷ Ըստ երևույթին, նկատի ունի 1946 թ. Հունաստանում սկսված քաղաքացիական պատերազմը (Հ. Բ.):

⁴⁸ Բյուզանդական շրջանում այդպես էին կոչվում սահմանապահ զինվորները (Հ. Բ.):

⁴⁹ Կոզանիի մետրոպոլիտի դիրքը նրան թույլ չի տալիս հանդես գալ որպես ազգությամբ հայ (Հ. Բ.):

Վերևում ասվածի հաստատումը մենք գտնում ենք հայ-հոռոմների լեզվի մեջ, որ տարբերվում է հայերի լեզվից, իսկ բազմաթիվ բառեր մատնում են նրանց հունական ծագումը: Պատառաքաղը, օրինակի համար, հայ-հոռոմները կոչում են տրիեն (τρίαιν, τρίαίνα)⁵⁰: Եվ ընդհանրապես ասած երկու համայնքների՝ հայ-հոռոմների և հայերի լեզվական հադորդակցությունը դժվար է: Նրանց միջև ամենուրեք կազ ու կոիվ էր, իսկ որտեղ որ նրանք համատեղ բնակվեն, նրանց երեխաների միջև չհայտարարված քարակոիվ էր: Ես, ինքս, գրում է պատկերավոր կերպով Նորին սրբությունը,– գլխիս բավականաչափ սպիներ ունեմ:

Կարճ ասած,– շատ ճիշտ կերպով շարունակում է Նորին սրբությունը,– բյուզանդական պետության և Հայաստանի միջև հարաբերությունները դարեր շարունակ և՛ քաղաքական, և՛ զինվորական, և՛ ցեղային առումներով շատ բանում նման էին Ֆրանսիայի և Բելգիայի հարաբերություններին: Հայաստանը բյուզանդական պետության համար վահան էր ընդդեմ Արևելքից եկող վտանգների: Դրա համար էլ, երբ վերջին դարերում Բյուզանդիայի վատ քաղաքականության հետևանքով Հայաստանն ընկավ թուրքերի ձեռքը, Արևելքում մայր մտավ և բյուզանդական երկգլխանի արծիվը: Ի դեպ, իսավրացիների (կամ հայերի) և մյուս մեծագործ կայսրերի (որպես կանոն բարենորոգիչների) Չնշկիկի և մյուսների հարստությունները հենց այդ առաջադիմական, ազգային և գաղափարական տարրից են ծագում»:

Հայ-հոռոմներն այլևս անցան պատմության գիրկը, քանի որ վերապրածները և Հունաստանում հաստատվածները ի սկզբանե անտի ունենալով հունական վառ գիտակցություն, արդեն ձեռք բերեցին և հունարեն լեզուն: Ճանապարհորդն այսօր, որ այցելում է նրանց հայրենիքը, իզուր պիտի փնտրի Էգին քաղաքը: Այն Մուստաֆա Քեմալի պատվին վերանվանվեց Քեմալիե:

ԹԱՐԳՄԱՆՉԻ ԿՈՂՄԻՑ

Գ. Ա. Պախալիդիսի և Գ. Ի. Անաստասիադիսի հոդվածների առնչությամբ կարևոր է այստեղ բերել տվյալներ Բենեդիկտոս Ադամանտիադիսի հրատարակած մի հոդվածից, որտեղ մեկ առ մեկ նշվում են Փոքրասիական թերակղզու հյուսիսարևմտյան հատվածի քրիստոնյաների քեմալականների կողմից կրած կորուստները՝ թուրքական թղթե լիրայով հաշված: Այստեղ նշվում են նաև Բյութանիայի մեզ արդեն հայտնի Խուդի, Օրթաքյոյ, Ֆունդուկլի, Գեյվե, Վուրխանիե, Քյուպի և Սասլի հայկական գյուղերի բնակիչների թիվը, ինչպես և նրանց թողած ունեցվածքի արժեքը: Հոդվածագիրը կանգ է առնում եկեղեցական յոթ թեմերի՝ Քաղկեդոնի, Նիկիայի, Նիկումեդիայի, Պրուսայի, Կյուզիկոսի, Պրիկոնիսոսի և Դարդանելի թեմերի գյուղերի վրա: Քաղկեդոնի թեմում Ադամանտիադիսը հիշում է մեկ հայկական գյուղ (17-ի մեջ՝ 10-րդը)՝ Ֆունդուկլին, որ նա կոչում է նաև Աշաա քյոյ, Լևենդքյոյ և Կաստար ու ցույց տա-

⁵⁰ Հունարեն նշանակում է եռաժանի (Հ. Բ.):

լիս, որ այդ գյուղում ապրում էր 400 հայ ընտանիք, որոնց թողած ունեցվածքի արժեքն էր՝ 250.000 թուրքական լիրա (թ. լ.) համայնքինը, և 1.200.000 թ. լ. անձնականը: Նիկիայի թեմում նա հիշատակում է 27 գյուղ, որոնցից 15-ից 20-րդը հայկական, ընդ որում Գեյվեում (և կայարանում) բնակվում էր 200 հայ ընտանիք, նրանց թողած ունեցվածքը՝ 180.000 թ. լ. համայնքինը և 600.000 թ. լ. անձնականը: Օրթաքյոյում բնակվում էր 1200 հայ ընտանիք, թողած ունեցվածքը՝ 800.000 թ. լ. համայնքինը և 7.200.000 թ. լ. անձնականը: Վուրխանիեում ապրում էր 600 հայ ընտանիք, թողած ունեցվածքը՝ 300.000 թ. լ. համայնքինը և 1.800.000 թ. լ. անձնականը: Խուդիում բնակվում էր 800 հայ ընտանիք, թողած ունեցվածքը՝ 450.000 թ. լ. համայնքինը և 4.000.000 թ. լ. անձնականը: Քյուպիում կար 120 հայ ընտանիք, թողած ունեցվածքը՝ 60.000 թ. լ. համայնքինը և 360.000 թ. լ. անձնականը: Եվ, վերջապես, Սասլիում բնակվում էր 80 հայ ընտանիք, որոնց թողած ունեցվածքն հաշվվում էր՝ 30.000 թ. լ. համայնքինը և 240.000 թ. լ. անձնական ունեցվածքը:

Այսպիսով՝ փոքրասիական աղետից անմիջապես առաջ Քաղկեդոնի և Բյութանիայի շրջանում հիշվում է հայկական յոթ գյուղ: Կարևորն այստեղ այն է, որ Ադամանտադիսը հայ-հոռոմների մասին խոսք չի անում, բոլորին՝ հայ է համարում, և ճիշտ է անում, քանզի դժվար թե այս ամբողջ հայությունը՝ 3400 ընտանիք, հայ-հոռոմներից բաղկացած լիներ: Նրանց կրած վնասն այսպիսով եղել է 2.070.000 թ. լ. համայնքինը և 15.400.000 թ. լ. անձնական ունեցվածքը: Ադամանտադիսի հոդվածը վերնագրված է. Βενεδίκτου Ἀδαμαντιάδη, Ἐκθεσις ἐπὶ τὰς ἀνθρωπίνους ὑπάρξεις καὶ εἰς χρῆμα ἀπωλείας συνεπεία τῆς ἐκριζώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βορειοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, “Μικρασιατικά Χρονικά” τόμος 7ος, Αθῆναι 1957, σελ. 97 – (Բենեդիկտոս Ադամանտիադիս. Ջեկուցագիր մարդկային և նյութական կորուստների մասին, Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան շրջանների հույն բնակչության արմատախիլ արվելու հետ կապված.– «Փոքրասիական Տարեգիրք», հատոր 7, Աթենք, 1957, էջ 97):

ՎԱՐԴԱՎԱՌԸ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

«Պատմաբանասիրական հանդեսի» նախորդ համարում ընթերցողին ծանոթացրեցինք Ռեթիմնոն քաղաքում տեղակայված Կրետեի համալսարանի փիլիսոփայության (հասարակագիտական) ֆակուլտետի հարուստ գրադարանի հունարեն պարբերականներից ձեռք բերած հայագիտությանն առնչվող նյութերի, տվյալ դեպքում՝ հայ-հռոմեական վերաբերող երեք հոդվածների մեր հայերեն թարգմանությանը:

Ներկա երկու հոդվածները նվիրված են Վարդավառի տոնին և հավատացած ենք, որ պիտի հետաքրքրեն մեր ազգագրագետներին: Առաջին հոդվածի հեղինակն է Պավլոս Կարուիդիսը՝ անվանի հույն գիտնական, ծագումով կապադովկացի, ինչը նրան հնարավորություն է տվել տեղյակ լինելու նաև տարածաշրջանի հայության և նրա հավատալիքներին ու նիստուկացին:

Պավլոս Կարուիդիսը (1849-1930) հունական նոր պատմագրության ամենախոշոր դեմքերից մեկն է: Ծնվել է Կապադովկիայի Անդրոնիկիոնում (թրք. Էդիրնիկ, Կեսարիայի մոտ), վախճանվել Աթենքում: Ուսանել է Կոստանդնուպոլսի «Ազգի մեծ դպրոցում» (այլ կերպ՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական ակադեմիայում, որ կազմակերպվեց թուրքերի կողմից քաղաքի առումից հետո և հսկայական դեր խաղաց հելլենական տարրի ձուլման առաջն առնելու), Զմյուռնիայի ավետարանական դպրոցում, Աթենքի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետում, ապա նաև Մյունխենի, Տյուբինգենի և Ստրասբուրգի համալսարաններում: Զգալի գործունեություն ծավալեց նաև քաղաքականության մեջ. երիտթուրքերի շարժումից հետո թուրքական պառլամենտում ներկայացրեց հույն ընտրողներին որպես Այդինի պատգամավոր (1900-1912): Գլխավոր գործերից է «Կապադովկականքը» (Կոստանդնուպոլիս, 1874), «Ներածություն 19-րդ դարի պատմության» (Աթենք, 1891), «19-րդ դարի պատմություն» (երեք հատոր, Աթենք, 1892), «Դիգենիս Ակրիտաս Էպոսը» (1906), «Հույների և Արևելքի այլ ժողովուրդների ժամանակակից պատմությունը 1821-ից մինչև 1921-ը» (յոթ հատոր, Աթենք, 1922-1929): Գլխավորել է Կ. Պապադիգոպոլոսի նշանավոր «Հույն ազգի պատմության» 5-րդ և 6-րդ հրատարակությունները (Աթենք, 1925 և 1932 թթ.)՝ լրացնելով նոր և նորագույն պատմության շարադրանքով:

Ստորև տրվում է «Վարդերի տոնին» նվիրված նրա հոդվածի մեր հայերեն թարգմանությունը: Հոդվածի հունարեն առանձին բառերի մասին. հունարենում «ռոդոն» վարդ է նշանակում, դրանից Ռոդիզմոսը՝ տոնակատարություն, որի ժամանակ գերեզմանները զարդարվում էին վարդերով, Անթիզմոսը՝ անթոս (ծաղիկ) բառից՝ ծաղկում, Անթեփորիա (բառացի՝ ծաղկաբերություն, Pascha rosarum (լատ. «Վարդերի Զատիկ»), Վարտովարիա (Վարդավառ հոգն.):

Վարդավառի տոնին նվիրված երկրորդ հոդվածի հեղինակն է Էմմ. Ցալիկոդլուն: Նա, ինչպես և Պ. Կարոլիդիսը, ծագում է Կապադովկիայից, բայց Ֆլավիանա գյուղից: Հունարենում գոյություն չունի «չ» հնչյուն, ուստի և համապատասխան տառ: Հույներն իրենց օտար «չ»-ն փոխարինում են «ց»-ով: Թեև կարող են արտասանել այն, բայց համապատասխան տառ չունեն: Այն ստանում են միացյալ «տս»-ով՝ «ց»: Հոդվածագրի ազգանվան առաջին «Ցալիկե-ը (Չալիկ) թուրքերեն բառ է, որ նշանակում է ծոված, կողքի թեքված: Իսկ այդ ազգանվան «ոդլու» թուրքերեն բաղադրիչը («որդի») չի կարող ազգության ցուցիչ լինել, քանի որ լայնորեն տարածված է և՛ հայերիս, և՛ հույների միջավայրում: Եթե փորձենք «Չալիկոդլուն» հայացնել, ապա հանգիստ մեզ կտա Չալիկյանը: Հոդվածագրի հիմնական աղբյուրը Բեթղեհեմ Նիկոլայիդուն է (Նիկոդոսյան), ով հոդվածագրի հավաստմամբ Վարդավառի տոնի համար չի օգտագործում հունարեն Կլիդոնաս անվանումը, այլ Վերտովարը, որ «այլ կանայք» Վարտովար են ասում: Եթե հունարենը թողած հայերենն են օգտագործում, ապա հիշյալ կանայք՝ ստորև բերվող Վարդավառին վերաբերյալ ինը քառատող ոտանավորների ասացողները, ամենայն հավանականությամբ, թրքախոս հայուհիներ են:

ՀԸԱԶ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ*

Π. ΚΑΡΟΛΙΔΗΣ, Η ΕΟΡΤΗ ΤΩΝ ΡΟΔΩΝ (ΡΟΔΙΣΜΟΣ, ΑΝΘΙΣΜΟΣ, ΑΝΘΗΦΟΡΙΑ, ROSALIA, ΡΟΥΣΣΑΛΙΑ, PASCHA ROSARUM, ΒΑΡΤΟΥΒΑΡΙΑ, RUSSALKA), „ARMONIA“, ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ, ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ, ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ, 1900, σελ. 201-206.

Պ. ԿԱՐՈՆԻԴԻՍ, ՎԱՐԴԵՐԻ ՏՈՆԸ (ՌՈՂԻԶՄՈՍ, ԱՆԹԻԶՄՈՍ, ԱՆԹԵՓՈՐԻԱ, ROSALIA, ՌՈՒՍՍԱԼԻԱ, PASCHA ROSARUM, ՎԱՐՏՈՒՎԱՐԻԱ, RUSSALKA): «ՀԱՐՄՈՆԻԱ», ԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ, ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ, ԱԹԵՆՔ, 1900, էջ 201-206:

«Վարդերի Չատիկ» (Pascha Rosarum կամ Rosalia) միջնադարյան հայտնի տոներումնք համարեցին քրիստոնեական, ծայրահեղ դեպքում՝ իտալա-հռոմեական, հունական և սլավոնական երկրներում Իտալիայից տարածված: Miklosich-ը¹, որ գտնում է, թե տոնն ուներ զուտ քրիստոնեական ծագում՝ կապված Պենտեկոստեի (Հոգեգալստյան) տոնի հետ, Rosalia անունը գտավ սլավոնական բոլոր լեզուներում, իսկ ռուսական առասպելաբանության Russalka անվամբ հայտնի առասպելական

* Ստորև բերված հոդվածների ծանոթագրությունները հոդվածագիրներինն են: Իսկ նրանք, որոնց վերջում փակագծի մեջ մեր անվան-ազգանվան սկզբնատառերն են (Հ. Բ.), մերն են:

¹ Ֆրանցիսկ Միկլոսիչ (1813–1891)– ավստրիացի լեզվաբան, սլավոնական լեզուների ուսումնասիրող, 1850 թվականից սլավոնական բանասիրության դասախոս Վիեննայի համալսարանում: Նրա գլխավոր աշխատություններն են՝ «Սլավոնական լեզուների համեմատական քերականություն» (1852) և «Սլավոնական լեզուների ստուգաբանական բառարան» (1866): Ուսումնասիրեց սլավոնական, ինչպես և հարևան ժողովուրդների լեզուների (հունգարերեն, ռումիներեն և ալբաներեն) փոխադարձ ազդեցությունները (Հ. Բ.):

կերպարները համարեց Rosalia տոնի առասպելական կերպարանավորում: Այս ենթադրությունը նա հակադրեց սլավոն բանասերներից ոմանց (օրինակ՝ Schaffarik-ի² կարծիքը), ովքեր Russalka անունը բացատրում են սլավոնական լեզուներով և սկզբնական Russalka-ները համարում սլավոնական առասպելաբանության ջրի աստվածություններ³:

Բայց Tomaschek-ը Rosalia-ն կապեց Brumalia-յի⁴ հետ, ապացուցեց, որ Rosalia տոնը սկիզբ է առնում Հռոմի և Իտալիայի հեթանոսական պաշտամունքում⁵: Բյուզանդական շրջանում Ռուսսալիա անունը հանդիպում է ուշ շրջանի հեղինակների՝ Վալսամոնի⁶, Խոմատիանոսի⁷ և սուրբ Նիկողայոսի վարքագրի մոտ որպես հակաքրիստոնեական տոնի անուն, որ տոնի կատարման շվայտ ու անառակ ձևի համար եկեղեցու կողմից դատապարտվում էր: Նրանք ցույց են տալիս, որ Ռուսսալիա տոնը տարածված էր ավելի հյուսիսային՝ սլավոնա-հունական երկրներում⁸: Մա-

² Շաֆարիկ Պավել-Յոզեֆ (1795-1861).– չէի բանասեր և հնագետ: 1837 թ. հրատարակեց իր գլխավոր հետազոտությունը՝ «Սլավոնական հնություններ»: 1848 թ. սլավոնական բանասիրության դասախոս Պրագայում: Այլ գործերն են՝ «Բոհեմական լեզվի հին հուշարձանները» (1840), «Հին չեխերենի քերականության հիմնական սկզբունքները» (1845), «Սլավոնական ազգագրություն» (1842) (Հ. Բ.):

³ Wiener Sitzungsberichte, Bd. 46, S. 386-405.

⁴ Հին Հռոմում բրումալիա էր կոչվում տարվա ամենակարճ օրը՝ դեկտեմբերի արևադարձին կատարվող տոնակատարությունները: Առնչվում էին Կրոնիա տոնի հետ (Կրոնոս աստծուն նվիրված) և կրում Դեմետրայի ու Դիոնիսոսի տոների ազդեցությունը: Պլուտարքոսը «ստրուկների տոն» էր համարում, երբ վերջիններս ավարտում էին դաշտային աշխատանքները և, հնարավոր է, մասնակից էին դառնում նաև նրանց տերերը: Այդ օրը Դեմետրա աստվածուհու քրմերին նվիրաբերվում էին մրգեր, ձիթայուղ, ցորեն և այլն: Բյուզանդական շրջանում բրումալիան սկսվում էր նոյեմբերի 24-ին և տևում մինչև հունվարի 17-ը: Տոն օրերին բյուզանդական կայսրերը նվերներ էին շնորհում իրենց բարեկամներին, ազգականներին և արքունի ծառայողներին: 743 թ. Հռոմի սինոդի 9-րդ կանոնով այս տոնակատարությունները որպես հեթանոսական, կամ շվայտությամբ և անառակությամբ լի, արգելվեցին: Ժողովրդական շրջաններում, սակայն, գոյատևեցին մինչև ԺԲ դարը (Հ. Բ.):

⁵ Wiener Sitzungsberichte, Bd. 60, S. 351-404.

⁶ Վալսամոն Թեոդորոս- Իսահակ Բ կայսեր (1185-1195) միջնորդությամբ նշանակվեց Անտիոքի պատրիարք, բայց չկարողացավ գնալ այդ քաղաքը, քանի որ վերջինս գտնվում էր լատինների ձեռքում: Արևելյան Ուղղափառ եկեղեցու սբ. Կանոնների նշանավոր մեկնաբան: Մանուել Ա Կոմնենոսի (1143-1180) և Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայելի (1170-1177) հանձնարարությամբ շարադրեց Նումֆանոնի տասնչորս գլխից բաղկացած մեկնությունը: Մեկնաբանեց նաև Եկեղեցու հայրերի ժողովական կանոնները: Արժեքավոր են նրա «Հետազոտությունները» պատրիարքական իրավունքների և խարտոֆիլաքսի ու պրոտեկտիկոսի (եպիսկոպոսական և պատրիարքական դատավորի) եկեղեցական պաշտոնների մասին: Գրել է կանոնական ամբողջական հետազոտություն՝ պատասխան Ալեքսանդրիայի պատրիարք Մարկոս Գ-ին (1180-1209) (Հ. Բ.):

⁷ Խոմատիանոս Դիմիտրիոս (ԺԲ-ԺԳ դդ.)– բյուզանդական մտավորական և օրենսգետ: Նախապես Ախրիդայի մետրոպոլիտության խարտոֆիլաքսի պաշտոնն էր վարում, 1215-1236 թթ. նույն քաղաքի մետրոպոլիտն էր: Գործուն մասնակցություն ունեցավ Նիկեայի և Էփիրոսի պետությունների միջև ծավալված քաղաքական ու եկեղեցական վեճերում: Նրա հեղինակային գործի մեծ մասը վերաբերում է իրավունքի շրջանակին (Հ. Բ.):

⁸ Վալսամոնը Տիեզերական Զ ժողովի 62-րդ կանոնի առնչությամբ գրում է. «Հռոմայեցիները սովորություն ունեին սրանց հիշատակին ամեն տարի հեթանոսաբար տոնախմբություններ կատարել և լպիրջ արարքներ գործել: Այդպիսի խորթ տոնախմբություն է և այսպես կոչված Ռուսալիան, որ վատ սովորության համաձայն նշվում է սուրբ Զատիկից հետո դրսի երկրներում»:

կայն վերոհիշյալ հեղինակների կողմից հիշվող այս Ռուսաստանից բացի, հունական որոշ շրջաններում, հատկապես Պելոպոնեսում, մինչև օրս էլ պահպանվել է Ռուսալիու անունը, բայց ոչ վարդերի տոնի նշանակությամբ, այլ որպես հոգիների, այն է՝ ննջեցյալների տոն, որն ուղղափառ եկեղեցու կողմից նշվում է Պենտեկոստեին նախորդող շաբաթ օրը, տոն, որ հունական բոլոր շրջաններում կոչվում է պսիխոսավվատո⁹։ Ժողովրդական մի ավանդության համաձայն, ննջեցյալների հոգիները, որոնք անդրշիրիմյան աշխարհից Ջատկին դուրս գալով հիստուն օր շրջում են երկրի վրա, հոգիների այդ շաբաթ օրը վերադառնում են անդրշիրիմյան աշխարհը։ Հոգիների այս վերադարձն ուղեկցվում է ննջեցյալների բարեպաշտ ազգականների կողմից հանրաճաշով, ինչպիսիք են հունական ուղղափառ եկեղեցում պրոսֆորան և կոլիվան¹⁰։ Բայց այստեղ Ռուսալիու տոնը, թեև անվամբ Ռուսաստանի և իտալական Rosalia-յի հետ նույնական է, ինչպես երևում է, ներքնապես ոչ մի առնչություն չունի իտալական Rosalia-յի կամ Վալսամոնի և Խոմատիանոսի կողմից դատապարտվող հակաքրիստոնեական սլավոնաիտալական Անթեստերիայի¹¹ (Ανθεστήρια) հետ, որ մեծամասամբ հոգիների կամ ննջեցյալների տոն էր։

Որ Ռուսալիու անունը հոգիների կրոնական տոնի իմաստով, ինչպիսին այն պահպանվել է հունական մի շարք շրջաններում, բյուզանդական է, հավանական չէ, քանի որ Ռուսալիուն համարվում էր հակաքրիստոնեական և հետապնդվում էր։ Այդուհանդերձ բյուզանդացիներն ունեին և Ծաղկանց տոն՝ իտալա-հռոմեական Rosalia-ին համանման, և հոգիների տոն՝ հին Անթեստերիային համանման։ Հինգերորդ դարից արդեն ծանոթ են «Վարդերի օրերը», որոնց մասին հիշում է Գազացի

Միկլոսիչը իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ բերում է Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս Դիմիտրիոսի հետևյալ հիշատակությունը. «Մոլիսկոս բանակաթեմի ժողովուրդը... այսպիսի մի մեղսոտ բանի մասին հայտնեց, թե իր երկրում Ռուսալիա կոչվող մի հին սովորույթ գոյություն ունի, Պենտեկոստեին հաջորդող շաբաթ երիտասարդները գյուղերով ման են գալիս և խաղեր կազմակերպում, պարեր և մուլեզին ոստումներ, բեմական տգեղություններ»։

⁹ Այդ մասին տե՛ս պրոֆ. Նիկոլայոս Պոլիտիսի հետազոտությունը՝ Ανατολική Έπιθεώρησις հանդեսում, հ. 4, էջ 97-161 [Պոլիտիս Նիկոլայոս (1852-1921)– Հույն բանասեր, ազգագրագետ, Աթենքի համալսարանի պրոֆեսոր։ Մասնագիտացել է Հին և Նոր Հունաստանի, այլ ժողովուրդների բարքերի ու սովորույթների ուսումնասիրության մեջ։ Հրատարակել է «Հետազոտություններ հույն ժողովրդի կենցաղի և լեզվի մասին» աշխատությունը։ Հիմնադիրն է «Հունական ազգագրական ընկերության» (1908) (Հ. Բ.)]։

Պսիխոսավվատո (հուն. ψυχή – հոգի, σάββατο – շաբաթ օր)– Ուղղափառ եկեղեցին նշում է շաբաթ օրը վախճանվածներին նվիրված հիշատակը։ Հնում կատարվում էին հոգեհանգստյան պատարագներ՝ հիշյալ օրը վախճանվածների հոգու հանգստյան համար։ Բայց շատ շուտ հանգուցյալների հոգիներին նվիրված շաբաթներն էին Բարեկենդանի և Պանրուտի շաբաթ օրերն ու քառասնօրյա Մեծ Պահքի առաջին շաբաթ օրը։ Պենտեկոստեի շաբաթը կոչվում է և Ռուսալիուի շաբաթ (լատ. rosaria) (Հ. Բ.)։

¹⁰ Պրոսֆորան սուրբ հաղորդության համար հավատացյալների կողմից տրվող հացն է, կոլիվան՝ ննջեցյալների հոգիների համար մատուցված խաչած ցորենը՝ չոր մրգերով, բոված ալյուրով և փոշի շաքարով խառնված (Հ. Բ.)։

¹¹ Նշենք, որ հին Աթենքում գոյություն ուներ այս անվամբ եռօրյա տոն, որ կատարվում էր Դիոնիսոս աստծո պատվին՝ Անթեստերիոն (մարտ) ամսին (Հ. Բ.)։

Հովհաննես Քերականը¹²: Այս տոնի բյուզանդական մի այլ անունն է Ռոդիզմոս¹³ (Ροδισμός): Այս անունը, որ Miklosich-ը գտավ միայն Ֆիլոքսենոսի¹⁴ բառարանի մի կասկածելի տեղում, Ροδισμός. Ros. alia, էս գտա ժԱ դարում ապրած եկեղեցական գրող արքեպիսկոպոս Հովհաննես Եվխայիտոնի¹⁵ մոտ: Այդ հեղինակը Ռոդիզմոսի կողքին հիշում է և՛ Անթիզմոսը (Ανθισμός), և՛ Անթեփորիան¹⁶ (Ανθηφόρια): Բայց այս բոլոր անունները (Ռոդիզմոս, Անթիզմոս, Անթեփորիա) մի թե Rosalia բառի պարզ մեկնաբանումներն են: Մրա վերաբերյալ անհրաժեշտ էմ գտնում հայտնել հետևյալը:

Հովհաննես Եվխայիտոնը Ռոդիզմոսի կամ Անթիզմոսի կամ Անթեփորիայի տոներ ներկայացնում է որպես Եվխայիտոնի տեղական տոն, կամ Կապադովկական Պոնտոսի, որտեղ, ինչպես և համայն Փոքր Ասիայում, Ռուսսալիա կամ Ռուսալիու անունը բացարձակապես անհայտ է: Արևմտյան Փոքր Ասիայում Վարդերի տոնը նշվում է Պենտեկոստեի օրը, կամ ավելի հավանական՝ սուրբ Հովհաննես Ֆանիոտեսի (Հովհաննու ծննդյան օրը հունիսի 24-ին) Կլիդոնաս¹⁷ անունով, իսկ Արևելյան

¹² Գազացի Հովհաննես Քերական (VI դ.)– բանաստեղծ: Ծնվել է Հարավային Պաղեստինի Գազա քաղաքում, գործել է Հուստինիանոս I կայսեր ժամանակ (527-565): Հավանաբար, նկատի ունի հունական հին աստվածություններին նվիրված նրա վեց զվարճալի էպիգրամները (Հ. Բ.):

¹³ Ռոդիզմոս (Ռոդոն – վարդ բառից)– հանդես, որի ժամանակ գերեզմանները զարդարվում էին վարդերով (Հ. Բ.):

¹⁴ Ֆիլոքսենոս (մ. թ. ա. Ա դար)– ալեքսանդրացի քերական: Ապրել է հիմնականում Հռոմում: Գրել է հոմերական խնդիրների շուրջ ու կազմել նշանավոր բառարաններ հոմերական և հունական այլ բարբառների վերաբերյալ: Հիշվում է Սուդայի (Սվիդասի) բառարանում (Հ. Բ.):

¹⁵ Հովհաննես Եվխայիտոսը ժԱ դարի բյուզանդական մտավորական էր (Եվխայիտոն, Փոքր Ասիայի մետրոպոլիտոսության կենտրոն: Գտնվում էր Ամասիայից հարավ-արևմուտք, Ալիս և Իրիս գետերի միջև: Այժմ կոչվում է Մեջիդ Ուզու), որ ավելի հայտնի է իր Մավրոպոլուս (Մևտոն) մականունով: Բյուզանդական երկրորդ վերածննդի ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկն էր: Կյանքի վերջերին վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս և հաստատվեց սբ. Հովհաննես Կարապետի վանքում: 1047 թ. առաջ դասավանդում էր փիլիսոփայություն Կոստանդնուպոլսի բարձրագույն դպրոցում: Նշանավոր փիլիսոփա Միքայել Պսելլոսը նրան ձոն է նվիրել (Հ. Բ.):

¹⁶ Թարգմանաբար՝ ծաղկում (փթթում) և ծաղկաբերություն (Հ. Բ.):

¹⁷ Կլիդոնաս (հուն. Κλήδονας)– գուշակական նոր հունական սովորույթ, որ իրակ անացվում էր սբ. Հովհաննու տոնին՝ հունիսի 24-ին: Տոնի նախօրեին, արևամտից հետո, չամուսնացած մի աղջիկ գնում և աղբյուրից կուժը լցնում է «անխոս» ջրով: Իր ճանապարհին եկող գնացողները փորձում են նրա հետ խոսել, սակայն նա չի պատասխանում՝ «անխոս» է: Ուստի իր կրած ջուրն էլ է «անխոս»: Այնուհետև գյուղի բոլոր աղջիկները ուղարկում են մի-մի ռիզիկարի, այսինքն՝ բախտ վկայող թանկագին իր, որ ցույց է տալիս մարդկանց «ռիզիկոն» (ճակատագիր, բախտ), որպես կանոն ոսկե կամ արծաթե զարդ, մատանի, ականջօղ, որին մի երիտասարդի անունն է տալիս: Ապա յուրաքանչյուրն այն գցում է «անխոս» ջրի մեջ, կարմիր թաշկինակով ծածկում կուժը, որը տեղադրվում է վարդենու կամ ծառի տակ: Աստղաշատ երկնքի տակ այն մնում է ամբողջ գիշեր, իսկ առավոտյան, արևածագից առաջ, տեղափոխվում տուն: Կեսօրին բոլոր աղջիկները հավաքվում, երգում և բացում են կլիդոնայի կուժը: Ապա չամուսնացած մի աղջիկ կուժից մեկ առ մեկ հանում է ռիզիկարին և տալիս յուրաքանչյուր աղջկա, որը հենց որ այն իր ձեռքն է առնում, արտասանում է մի երկտող ոտանավոր: Որպես կանոն այս երկտողները վերաբերում են աղջիկների ցանկություններին ամուսնանալու, իրենց ապագա ամուսնու, իրենց «լավի» որոնման: Ռիզիկարները կամաց-կամաց վերջանում են, հերթով յուրաքանչյուր աղջիկ իր բերանը լցնում է մի կում «անխոս» ջրով, կանգնում լուսամուտի առջև և մնում մինչև որ լսի առաջին արական անունը: Այն պիտի լինի և այն մարդու անունը, ով իր հետ պիտի ամուսնանա (Հ. Բ.):

Փոքր Ասիայում՝ Վարտուվար անունով, որը թարգմանելով հայերեն և Կապադովկիայում խոսվող հունարեն, որոնցում *varti* նշանակում է վարդ (հմմտ. էռլական βρόδον -ը), պարզապես նշանակում է Ռոդոփորիա կամ Անթեփորիա: Հայոց եկեղեցում պահպանվել է *Vartavar* անունը որպես Քրիստոսի Այլակերպության տոնի անուն (նշվում է օգոստոսի 6-ին), որն սկզբնական շրջանում, ինչպես և մասամբ մինչև օրս, պտուղների տոն է, քանի որ արևելյան [ուղղափառ] եկեղեցին այդ օրը հատուկ աղոթքով օրհնում է խաղողի երևալը: Հայերը, որ իրենք էլ ունեն ծաղիկների տոն՝ Համբարձման կամ Պենտեկոստեի օրը, այդ տոնը կոչում են ոչ թե Վարդավառ կամ Անթեփորիա, այլ Վիճակ (ըստ հունարենի՝ կլիդոնաս, ռիզիկա): Վարտուվարը որպես ծաղկանց տոն, Արևելյան Փոքր Ասիայի առանձին վայրերում նշվում է Պենտեկոստեին նախորդող կիրակի օրը (Սրբոց հարանց կիրակի), երբ նախատոնական օրերն սկսվում են Համբարձման նախօրեից, իսկ այլ վայրերում՝ սուրբ Հովհաննես Ֆանիոտեսի օրը (հունիսի 24-ին), որը և կոչվում է Վարտուվարի սբ. Հովհաննես օր կամ տոն: Հովհաննես Եվխայիտոնի ասածներից պարզ է դառնում, որ իր ժամանակ Ռոդիզմոսի կամ Անթիզմոսի տոնը նշվում էր հունիսի 9-ին, բացի այդ, որ Անթեփորիան, Ռոդիզմոսը և Անթիզմոսը Պոնտոսում նշվող Ծաղկանց տոնի գործածական անունները չէին, այլ թարգմանությունը տոնի տեղական ինչ-որ անվան, որն ամենայն հավանականությամբ Վարտուվարն էր¹⁸: Ամեն տեսակետից անհավանական է, որ Վարտուվար անունը հայ-փոքրասիական թարգմանությունն է իտալական Rosalia-յի: Վարտուվար, Rosalia, Անթեստերիա (և սիկիլիացիների Անթեփորիան) հնում հայ-փոքրասիական, հունական և իտալական ժողովուրդների համար ընդհանուր Ծաղկանց տոնի կամ բնության զարթոնքի անուններն են: Արժե նշել, որ Պոնտոսում դեռ Հովհաննես Եվխայիտոնի ժամանակ, Ծաղկանց տոնը կապվում էր Պոնտոսն ավերող սարսափելի վիշապին ոչնչացնող սբ. Թեոդորոսի հետ, այդ երիտասարդ ու գեղեցիկ զինվորի և մարտիրոսի, հայկական առասպելների Վահագն վիշապաքաղի¹⁹, որ իր փթթող երիտասարդությամբ ու գեղեցկությամբ կյանքն է կերպավորում, զարնան ու ծաղկանց գեղեցկությունը, խավարի վիշապին պարտության մատնած լույս, ծաղկյալ և ծաղկածածկյալ Թեոդորոսի, ինչպես նրան կոչում է Հովհաննեսը, Թեոդորոսի, որի հիշատակը նշվում է Ծաղկանց տոնի ժամանակ:

Բայց Ծաղկանց տոնի զուգորդումը ծաղկյալ և ծաղկածածկյալ²⁰ Թեոդորոսի հետ, մեզ բացում է Փոքր Ասիայի Անթեստերիայի հետ ընդհանուր Անթեփորիա կամ Վարտուվար տոնի մի այլ հանգամանքն ու հատկությունը:

Ինչպես ասացինք սկզբում, Պելոպոնեսում Ռուսսալիու տոնը հոգիների կամ ննջեցյալների տոն է: Հայտնի է, անտիկ Անթեստերիան էլ մասամբ հոգիների տոն էր (այստեղից էլ, հավանաբար, և «Դու ըս կարիացիներ, այլևս ոչ Անթեստերիա»),

¹⁸ Ἰωάννου τοῦ ἀγιοτάτου μητροπολίτου Εὐχαΐτων εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος ἦτοι τοῦ Ἀνθισμοῦ. «... Ἦρῳ αὐτοῦ ἡμεῖς ἡμεῖς Ἀνթεփորիա տոնը, որ արդեն կոչվում է Ռոդիզմոս և Անթիզմոս»:

¹⁹ Պ. Կարոյիդիսը նրան նույնացնում է Հերակլեսի հետ (Հ. Բ.):

²⁰ Հովհաննես Եվխայիտոնի կողմից սբ. Թեոդորոսին տրվող այս ածականները հավանաբար թարգմանություններն են Վարտուվարի, որը Կապադովկիայում հունիսի 24-ին տոնվող սբ. Հովհաննեսի մականունն է՝ «Վարտուվարի սբ. Հովհաննես»:

տոնի երրորդ օրն էլ՝ Χύτροι [Կաթսաներ], նվիրված էր ննջեցյալներին: Այդ օրը կաթսաների մեջ եփում էին պանսպերմիան, ամեն տեսակ հունդերի խառնուրդը, որը, ինչպես երևում է, այսօրվա կոլիվայի նման էր: Միկիլիայի Անթեփոռիան էլ, գուգակցվելով Պերսեփոնեի առնանգման մասին առասպելներով²¹, վկայում է տոնի ննջեցյալների հետ ունեցած առնչությունը: Բնական ու տրամաբանական է, որ և վերածնվող բնության տոնը անուղղակիորեն կապվեր մահվան գաղափարի և ննջեցյալների հիշատակի հետ: Այժմ Փոքր Ասիայի Վարտուվար տոնը ոչնչով չի առնչվում ննջեցյալների հետ, ոչ էլ կրոնի: Վարտուվարն այսօր նշվում է ինչպես կլիոնասը, որպես ծաղկանց բնական սովորական տոն, հատկապես վիճակ քաշելով և յուրաքանչյուր վիճակի հետ երգերում բախտի գուշակմամբ: Բայց որ ավելի հին ժամանակներում, գոնե Հովհաննես Եվխայիտոնի ժամանակ (այսինքն՝ ԺԱ դարում) Վարտուվարը կապ ուներ ննջեցյալների հետ, դա հաստատվում է դրանով, որ Անթիզմոսի տոնը գուգակցվում էր ծաղկածածկյալ Թեոդորոսի հետ: Ծաղիկն ու բնության կյանքը, ծաղկածածկյալ Թեոդորոսը բացասական էր ներկայացնում և՛ մահը, և՛ երիտասարդության ուժի ու գեղեցկության թառամելը, դրա համար էլ նրա տոնի օրը նաև ննջեցյալների տոնի օրն էր (այստեղից էլ, հավանաբար, սկիզբ են առնում գույգ Թեոդորոսները՝ Թեոդորոս Տիրոնը և Թեոդորոս Ջորավարը, այնպես ինչպես սբ. Գևորգի համար գույգ տոն հաստատվեց, զարնան և ձմռան սկզբին): Հայտնի է, որ Արևելյան ուղղափառ եկեղեցին այժմ սբ. Թեոդորոսի տոնը չի նշում հունիսի 9-ին, ինչպես Հովհաննես Եվխայիտոնի ժամանակ ԺԱ դարում տոնվում էր Պոնտոսում, այլ փետրվարի 26-ին, նաև Մեծ պահքի առաջին շաբաթ օրը: Ուղղափառ եկեղեցին սբ. Թեոդորոսի առնչությունը ննջեցյալների հետ պահպանել է սբ. Թեոդորոսի՝ Մեծ պահքի առաջին շաբաթ օրը նշվող տոնի մեջ: Այդ օրը միաժամանակ հոգիների և կոլիվաների տոն է, բայց նվիրված ոչ հատուկ կոլիվաներին կամ միսթարիչ ընծաներին դեպի ննջեցյալները, այլ որպես ընդհանրապես բնության պտուղի: Դա պարզվում է սբ. Թեոդորոսի տոնի նախօրեին քահանայի՝ կոլիվաների վրա կարդացած աղոթքից²²: Ճշմարիտ է, որ այս ավանդույթը, ինչ-որ ձգված ձևով, կոլիվաների առնչությունը սբ. Թեոդորոսի հետ կապում է Հուլիանոս Ուրացողի ժամանակ կուռքերին գոհաբերված կենդանիների մսով շուկայի մթերքը պղծելու հետ: Որպեսզի քրիստոնյաները չճաշակեն պղծված այդ մթերքը, սբ. Թեոդորոսը պատրիարք Եվդոքսոսին²³ առաջարկեց որպես սննդամթերք կոլիվա օգ-

²¹ Հին հունական առասպելաբանության մեջ Պերսեփոնեն բնության զարթոնքի աստվածություն էր, ապա նաև անդրշիրիմյան աշխարհի թագուհին, Հադեսի կինը, Դեմետրայի՝ Մայր Երկրի դուստրը: Էլևսիյան Միստերիաների գլխավոր կետը Պերսեփոնեի առնանգումն է Հադեսի կողմից (Հ. Բ.):

²² Աղոթքը հետևյալն է. «Ամեն ինչ բանիվ Քո կատարած, Տեր, որ հրամայեցիր հողին բազմապիսի պտուղներ աճեցնել՝ ի վայելումն և ի սնունդ մեր, Բաբելոնի փափկակենցաղ երեք մանկանց ու Դանիելին էլ՝ ավելի փառավորեցնողդ, ո՛վ ամենաբարի արքա, այս հատիկներն էլ տարբեր պտուղների հետ օրհնիր...»:

²³ Եվդոքսոս– Անտիոքի եպիսկոպոս, ապա՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (360-369): Ծագում էր Փոքր Հայքի Արաբիստս քաղաքից, քրիստոնյաների վերջին հալածանքների ժամանակ նահատակված Կեսարիոսի որդին: Շուրջ 357 թ. Գերմանիկեի (Մարաշ) եպիսկոպոսն էր: Հայացքներով արիոսական: Կոստանդնուպոլս կայսրը Անկյուրայի եպիսկոպոս Բարսեղի դրդմամբ ընդդիմացավ նրան և վերջինս քաշվեց Հայաստան: Երկրորդ տիեզերական ժողովը (Կոստանդնուպոլիս, 381 թ.) դատապարտեց և նրա հիշատակը (Հ. Բ.):

տագործել: Բայց նույն այդ ավանդությունը հասակ վկայում է, որ կոլիվաները մինչ այդ ծանոթ էին միայն Եվխայիտայում, այսինքն՝ Պոնտոսում, և որ կոլիվա բառը պոնտական էր: Հետագայում, որպես այդպիսին սկիզբ առած կոլիվան օգտագործվում է միայն ննջեցյալների հոգեհանգստյանը:

Վերևում ասվածից հանգում ենք հետևյալ եզրակացության. ա) Փոքր Ասիայի Անթեփորիան կամ Վարտուվարը Ծաղկանց և ցորենի տոն էր, ավելի լայն իմաստով՝ վերափոխող բնության տոն: բ) Հոգիների տոն էր, որով նրանք՝ Անթեփորիան կամ Վարտուվարը, սերտ կապ ունեն իտալական Rosalia-յի հետ և հատկապես կրկնակի կապ Անթեստերիայի: Բայց միաժամանակ նաև վիճակի տոն էին, և հիշեցնում են Եսթերի գրքում²⁴ հրեական համարվող, բայց, ինչպես երևում է, համայն Արևմտյան Ասիայում նշվում Պինրիմ տոնը:

ΕΜΜ. ΤΣΑΛΙΚΟΓΛΟΥ. ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΩΝ ΦΛΑΒΙΑΝΩΝ (ΖΙΝΤΙ ΝΤΕΡΕ) ΚΑΙ ΣΑΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ. «ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ», ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΥΠΟ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΣΜΥΡΝΑΙΩΝ, ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ, ΑΘΗΝΑΙ, 1967, σελ. 290-337.

ԷՄՄ. ՅԱԼԻԿՈՂՆՈՒ, ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆՔ ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱՅԻ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ՖԼԱՎԻԱՆԱ [ԳՅՈՒՂԻ] (ԶԻՆԴԻ ԴԵՐԵ)1: «ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ», ԶՍՅՈՒՌԻԻԱՅԻՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ, ՀԱՏՈՐ ՏԱՄՆՉՈՐՄԵՐՈՐԴ, ԱԹԵՆՔ, 1967, էջ 290-337:

ԿԼԻԴՈՆԱՍՄ²⁵ – «ՎԵՐՏՈՒՎԱՐ»²⁶

Համբարձման տոնին նախորդող չորեքշաբթի օրը մեր գյուղի «Պելեմե»²⁷ կոչվող տեղում գտնվող Համբարձման կիսավեր եկեղեցում պատարագ է մատուցվում: Այդ օրը մեր բազմաթիվ ուխտավոր համագյուղացիներ իրենց ուտելիքներով այնտեղ էին գնում: Պատարագի ավարտից հետո ուխտավորները խմբերի բաժանված, ծառերի ստվերի տակ ճաշելուց հետո զվարճանում էին:

²⁴ Եսթերի գիրքը – Հին Կտակարանի գրքերից մեկն է (Հ. Բ.):

²⁵ Հոգվածագիրը հաճախ «Վարտուվարի» փոխարեն օգտագործում է «Կլիդոնասը», որի բացատրությունը տվել ենք նախորդ՝ Պ. Կարոլիդիսի հոդվածի վերջում (Հ. Բ.):

²⁶ Իմ գյուղում նշվող Կլիդոնասի վերաբերյալ իմացածս տարբեր աղբյուրներով խաչաձևելու համար ես դիմեցի և տիկին Բեթդեհեմ Նիկոլայիդուին, որը լրացրեց իմ ունեցած տեղեկությունները: Քանի որ նա բազմիցս մասնակցել է Կլիդոնասի տոնակատարությանը, նրա նշած օրը, իմ կարծիքով, պետք է ճիշտ համարվի: Նա Կլիդոնասը կոչում է «Վերտուվար», ուրիշ կանայք՝ «Վարտուվար»: Սակայն կապադովկացի գիտուն Անաստասիոս Լևիդիսը իր «Հունարեն-թուրքերեն» բառարանում Կլիդոնասը թուրքերեն թարգմանում է «վախտը վար»՝ «նա իր ժամանակն ունի» («Վախտը վար»-ը ոչ թե Կլիդոնասի թարգմանությունն է, այլ աղավաղված Վարդավառ բառը – Հ. Բ.): Ուրիշների ասելով Կլիդոնասը նշվում է հունիսի 24-ին:

²⁷ I. H. K' α' λ φ ο γ λ ο υ. Μονή Φλαβιανών, σελ. 43-44.

Հաջորդ օրը, այսինքն՝ հինգշաբթի, իրենց ուտելիքներով «Պելեմե» էին գնում զվարճանալու նորապսակները, նշանվածները, աղջիկները և բազմաթիվ ընտանիքներ: Այն ընտանիքները, որոնք փեսա ունեին, եթե ցանկանային, ձու էին ներկում:

Կլիդոնասին մասնակից դառնալ ցանկացող աղջիկները նույն օրվա երեկոյան, հենց որ վերադառնում էին «Պելեմեից», խմբեր կազմած գնում էին արտերը, յուրաքանչյուրը նախօրոք իր հետ վերցնելով մեկ մկրատ և տարբեր գույնի յոթը մետաքսե թել կամ դիպակներ: Նշանակություն չունեին ինչ գույնի, միայն պետք է տարբեր գույնի լինեին: Յուրաքանչյուր աղջիկ իր ամեն մի թելով իրար էր կապում 3-4 հասկ՝ մեջքից, նախապես մկրատով կտրելով հասկերի ծայրը կամ գլուխը: Նախքան տուն վերադառնալը նրանք որոշում էին այն տեղը, որտեղ պիտի հանդիպեին հաջորդ՝ ուրբաթ օրվա արշալույսին: Այդ օրվա առավոտյան ժամերին՝ արևածագից առաջ, հանդիպման վայրից միասին, առանց միմյանց հետ խոսելու, ուղղվում էին դեպի արտը, որտեղ նախորդ օրվա երեկոյան թելերով կապել էին իրենց հասկերը: Քանի դեռ հասկերը արմատախիլ չէին արել, իրավունք չկար խոսելու: Արտում, երբ յուրաքանչյուրը գտնում էր ու ճանաչում իր հասկերը, քաշում հանում էր արմատով: Բոլոր հասկերը արմատախիլ անելուց հետո, աղջիկները դադարում էին լուռ մնալուց: Ումանք, եթե կամենային, իրենց որևէ ցանկության իրականացումը կապում էին իրենց մկրատով կտրած հասկերի տվյալ գիշերվա ընթացքում ցուցաբերած աճի հետ: Օրինակ, եթե գտնում էին, թե Կլիդոնասի իրենց կտրած հասկերը գիշերվա ընթացքում բավականին մեծացել, աճել էին, դա համարում էին ցանկությունների իրականացման նշան: Արմատախիլ արված հասկերը տանում էին տուն, որտեղ պիտի տեղի ունենար «Վարտովարը», և դրանք կանգնած զետեղում ջրով լի մի տաշտի մեջ:

Հասկերի արմատախիլ արվելը, ինչպես նշեցի վերևում, կատարվում էր ուրբաթ օրը, արևածագից առաջ: Այդ, նաև շաբաթ օրը, հասկերը ջրի մեջ էին մնում անծածկ: Եվ այսպես, մինչև կիրակի, հասկերի կտրված տեղերը կրկին աճում էին: Իսկ կիրակի օրը, այսինքն՝ Համբարձման տոնին անմիջապես հաջորդող կիրակին, կոչում էին Վարտովարի կիրակի («Վերտովար բազարը»):

Կիրակի օրը՝ իրենց կեսօրվա ճաշից հետո, հասկերը փռում էին ջրով լի տաշտի մեջ և սկսում էր Կլիդոնասի արարողությունը: Առաջին ծնունդ հանդիսացող մի աղջիկ («անանըն իլք կըզը») դառնում էր Վերտովարի հարսը («Վերտովար գելինի»), նրա աչքերը թաշկինակով կամ այլ շորով կապում էին: Այնուհետև ջանում էին, որ նա նստի ջրով լի տաշտի առջև, այն տաշտի, որի մեջ էին իրենց արմատներով հասկերը: Հարմար շորով ծածկում էին հարսին և տաշտը: Կլիդոնասին մասնակցող աղջիկները տաշտի մեջ տարբեր առարկաներ էին գցում, իսկ մասնակիցներից երկուսը մի տեղ նստած դափ էին խփում և երգում Կլիդոնասի հայտնի ոտանավորները: Յուրաքանչյուր ոտանավորի ավարտին հարսը տաշտի միջից հանում էր մի ափ առարկա, եթե ցանկանար՝ միայն մեկ առարկա: Եվ այսպես Կլիդոնասի մասնակիցները գուշակում էին իրենց բախտը: Եթե կամենային կարող էին տաշտը երկրորդ և ավելի անգամ առարկաներ գցել, որպեսզի մի անգամ ևս փորձեն իրենց բախտը:

Ստորև բերում եմ իմ գյուղի Կլիդոնասի թուրքերեն ոտանավորները, որոնք հաղորդեցին ինձ տեղյակ կանայք:

1*

Ayne attım çağıra
Şavkı düştü bağıra
Kız öksüz, oğlan öksüz
Sonunu mevlân kâğıra.

*Մարգագետինը հայելի գցեցի,
Արտացոլումն ընկավ լանջին:
Աղջիկը որք, տղան որք
Աստված բախտի արժանացնի:*

Մեկնությունը. սա համարվում էր ոչ բարի նշան:

2

Uzanmış kavak gibi
Eşkimiş koruk gibi
Ne gezen mahale mahale
Yolunmuş tavuk gibi.
Բարձրացել է բարդու նման
Թթվել՝ ինչպես խակ խաղող:
Ի՞նչ էս թափառում թաղից թաղ
Փետրած հավի նման:

Մեկնությունը. ամուսինը լավը չի լինելու:

3

Ay vartuvar, vartuvar,
Vartuvarın vakti var
Vartuvara gidenin
Yedi yerde tâhtı var.

*Այ, վարտուվար, վարտուվար
Վարտուվարի ժամը կա,
Ով որ գնա վարտուվարի
Յոթը տեղում թախտ ունի նա:*

Մեկնությունը. բախտավորություն:

4

* Էմմ. Չալիկողլուն թուրքերեն բնագիրը բերում է հունարեն տառերով: Նկատի ունենալով հունարենի սահմանափակ հնչյունները և դրա հետ կապված թուրքերեն բառերի հնարավոր աղավաղումները, մեր խնդրանքով այն ժամանակակից լատինատառ թուրքերենի է վերածել ակադ. Մանվել Զուլալյանը (Հ. Բ.):

Ay zeytine, zeytine,
Zeytinin iyisine
Ben bahtımı sınıdım
Yigitin iyisine.
*Այ ձիթապտուղ, ձիթապտուղ,
Ձիթապտղի լավը,
Ես իմ բախտը փորձեցի
Լավ կտրիճի վրա:*

Մեկնությունը. ամուսնությունը հաջող է լինելու:

5

Damda melâyik gezer
Şağını yağlar gezer
Elinde tivit kâlem
Hristos'un ismini yazar.
*Հրեշտակ է քայլում տանիքի վրա,
Մազերը յուղած քայլում է նա,
Թուղթ ու գրիչ բռնած ձեռքին,
Անունն է գրում նա Քրիստոսի:*

Մեկնությունը. բացառիկ բախտ:

6

Damdan dama yörürsün
Samur kürkü sürürsün
Allah kısmet ederse
Kudus şerife gidersin.
*Մի տանիքից մյուսն էս անցնում,
Մամուրե մուշտակը քաշում:
Թե որ Աստված կամենա,
Երուսաղեմ կգնաս:*

*Մեկնությունը. պիտի Սուրբ Երկիրն այցելի և որպես լավ քրիստոնյա, իր ջերմ
ցանկությունը պիտի իրականանա: Պիտի բարի բախտ ունենա:*

Չավեշտալի ոտանավորներ

1

Kırık sağısı parası
Eri Şamdan gelesi,
Vurub kafasına yarası.
*Արժեքդ՝ ջարդած մի թաղար,
Դամասկոսից մարդդ գա
Խփի, ջարդի քո գլուխ:*

Մեկնությունը. չար բախտ, անհաջող ամուսնություն:

2

Vartuvarın var olsun
Dört yanı duvar olsun
Arkada çiban çıksın
Oturmaya zor olsun.
Վարտուվարը քո կեցցե,
Չորս պատերի մեջ փակված մնաս
Հետույքիդ վրա չիքան դուրս գա,
Որ նստելդ դժվարանա:

Մեկնությունը. նախազգուշացում գալիք դժբախտությունների և նեղությունների:

3

Kayınanem kazan karası
Görümcem ciyer yarası
Ikisi birden ölesi.
Կեսուրս՝ կաթսայի մուր
Տալս՝ լյարդի վրայի վերք:
Երնեկ երկուսը մեկեն մեռնեին:

Մեկնությունը. հարսի համակեցությունը սկեսրոջ ու տալի հետ, նրանց փոխհարաբերությունները լավ ու բարի չեն լինելու:

Ինչպես ինձ հաղորդել են տեղյակ կանայք, Կլիդոնասին մասնակցում էին ինչպես չամուսնացած, այնպես և ամուսնացած ու տարեց կանայք, թաղի բոլոր կանայք: